

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՄՈՎԱՆԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Ե ՂԱՐ

ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄԻՈՅՈՒՆ

1700 ԱՄԱՏԱՆ
ԵՎՎՈՒՄԵՆ
ՎԱՐՎԱՐՔԱՆԱԿԱՆ
ՔՈՒՐԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՄՈՎԱՆԵՆ ԽՈՐԵՆԱՅՐ

Ե ՂՐ.

ՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՌԻԾՈՒՄ

ՀԱՅՈՑ ԴԱՏԱՌԻԾՈՒՄ

20

20 - (10) 1997

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ — 1997

զր
ըն-
լ ո
ստ-
ար-
յա-
ան:
յան
յա-
տ-
ըբ:
եր-
ն է
մբ,
յբր
ազ
ին,
յբ-
տ-
ամ
յա-
ան
/ե-

**ՄԱՏԵՆԱՍԱՐԸ ԿՎԻՐՎՈՒՄ Է
ԼԱՅԱՍԱՆՆՈՒՄ ԲՐԻՍՏՈՆԵՌՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԿՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄՅԱԿԻՆ**

**Հրատարակվում է պետական
հովանավորությամբ
Խմբագիր ԳԱԳԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ**

**Մատենադարի պատմաստու մեղագրպետ՝
ԱՔՏ. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ**

Մովսես Խորենացի

Մ 016 Հայոց պատմություն| Բարձր., հերթ. և ծանոթ. Մտ. Մալխասյանցի.— Եր.: Հայաստան, 1997.— 552 էջ:

Հայոց պատմադար, համաշխարհային պատմագրության մեծածան ներկայացուցիչ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» քննարկում է Հայաստանի պատմությանը հեղույն ժամանակներից մինչև Նեղոսիկի աղբյուր՝ Կ գրքը: Այն պարունակում է նաև հարուստ երաժիշտ հայ Տին մշակույթի, հասկացելով հնագույն մոզոմբրոսիկայի քանահայտության, ինչպես և հարևան երկրների և մզոմբրոսիկայի պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ: «Հայոց պատմությունը» աչքի է ընկնում բազմաթիվ զեղարվեստական արժանիքներով կատարված իրադրություններով, գրքի ներստիվներով և իրադրություններով զուտ ու արտասույցի կերպարաններով, լեզվի ներստիվներով և իրադրություններով:

Հրատարակությունը նախատեսվում է ընթերցող շրջանների համար:

0509020015

Մ ————— 46—97

701 (01)—97

ԳՐԿ 68. 8(24)

ISBN 5-540-01102-9

7011 — ԳՐԱԳՈՒՆՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

© «Հայաստան» հրատարակչություն, 1997

ՆԵՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Ամեն ինչն ապա ինչ է որ զին Կո գրքոց են ազգ»
(Խոր. Ա. Կ.):
«Մի՛րն մտանա մեծ կայն ինն կամ պարտինն էոց հայրենաց... Խալայն սկսաց, թեպետ և շահի. միայն թե շնորհակալ ո՛վ մեքոս գտանցի արխատարեց» (Անգ. Ա. Գ.):

Մովսես Խորենացի: Նրա կենսագրությունը: Հայաստանի պատմությունը: Այլաստությունները: Հայոց պատմություն: Չորրորդ գրքի հարց: Պատմության աղբյուրները: Մատենադարի աղբյուրը: Հայ մոզոմբրոսիկայի առաջնիկները: Պատմության հատկությունները: Ոճը, լեզուն: Պատմության նշանակությունը: Քննություններ Խորենացու Պատմության մասին: Պատմության գրության ժամանակը: Պատմության արժանահավաստությունը: Պատմության աղբյուրների ուսումնասիրությունը: Պատմության մեղագրություններ, հրատարակություններ, քաղցածություններ: Երկա քաղցածության հանգամանքները:

Մովսես Խորենացին եղական գրական դեմք է մեր հին մատենագիրների մեջ: Նա տասնհորս զար շարունակ անհավաղ հետաքրքրություն է արժեքի հայ մոզոմբրոսիկայի և քանասիրության մեջ իր Հայոց պատմությանը, որ ծառայել է իրեն ուսման առարկա և իրեն ուսումնասիրության նյութ: Ավելի քան տասը զար այս գրվածքը եղել է հայ ազգի միակ գառագիրքը իր հին լեզվային հեռ ծանոթանալու համար. եղել է աղբյուր և օրինակ հետագա պատմիչների համար, որոնք նրանից քաղվածքներ են անում, ընդօրինակում են, հետևում են նրա ստեղծած պատմագրության տիպին: Ամենաբարձր զովասանքով հիշում են նրա անունը՝ տիեզերահաշակ քերթազ, պատմահայր, քերթազահայր (իրեն հասույկ նրան սեփական տիրույթ): Նրան հուշել են հայ Հերոզոտոս, որ և, ինչպես Գրատմիտան ասում է, հայերը, և՛՛՛ իր փոր-ինչ սնափառություն ունեն, իրավունք ունեն այսպես կոչելու նրան. նա արևելյան ազգերի պատմական գրականության մեջ իր հնույթյամբ առաջիններից մեկն է Ս. Գրքից հետո¹:

Սակայն տասնհիններորդ գրքից այս կողմ հեղաշեռե փոխվեց զի-

¹ Խորենացու արժանահավաստությունը. Լր. 3 և 6:

բարերժունքը զեպի՝ այս Պատմությունը և նրա Հեղինակը՝ եվրոպական բանասիրական քննադատության պատճառով: Ազգրում զեռ թույլ կերպով, բայց հեղձհան ավելի համարձակ և գտա՜հ սկզբին քննադատել նրա պատմության պարյուրները, նրա ստուգությունը կամ արժանահավատությունը: Չշտպինցին Հեղինակի անձնավորությունը, այդինքն՝ թե նա Հիբրավի հիմնգործող դարի Հեղինակ է, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտը, ինչպես ինքն է գրում իր մասին. արդյոք նրա Պատմությունը հիմնգործող դարի գործ է. թե ավելի ուշ ժամանակի: Այս քննադատությունն իր գազաբանական հասավ անցյալ դարի ինտելեկտուալ թվագիտողներին և մեր դարի սկզբներին, երբ բանասերներն աշխատում էին մեկը մյուսին գերազանցել իրենց մերկացուցիչ: և բացասական վերաբերմունքով զեպի Հեղինակն ու նրա գործը. կարծես մրցանակ էր նշանակվում ամենանանկատա քննադատության համար, և քննադատները ձգտում էին մեկը մյուսի մեղքից խլել այդ մրցանակը: Պատմության գրողության ժամանակն ինչքցին մինչև իններորդ դարը, նրան համարեցին կեզո՜ Մովսես Խորենացու անունով, մինչև անգամ նրան սկսեցին Պատմության ստորի Մովսեսի կորեկացու» (Pseudo-Moses) անունով: Մեծ թվով քննարձակ ու համառոտ քննադատություններ զրվեցին առանձին գրքերով կամ պարբերական ժամույլի մեջ, մասամբ ի պաշտպանություն, մասամբ ընդդեմ կորեկացու. ստեղծվեցին հատուկ անուններ՝ մովսեսապաշտաների և մովսեսառայանների: Ամեն մի բանասեր, որ զրազվել է այդքան գրականությանը, շատ կամ թիչ զրազվել է և կորեկացիով, նրա Պատմությանը: Հիշեցր միայն պիտավորներին: Եվրոպացի բանասերներից կորեկացու և նրա Պատմության մասին զրել են՝ Բաուդգարտներ, Քիլցեր, Գաուսմիտ, Դյուրերտ, Լա Կրոլ, Լանգուա, Կարթեր, Կիպերտ, Կեիերտ, Մալկեր, Մառ, Մակկարա, Նե, Նիկար, Պետերման, Պիշար, Սեն-Մարտեն, Տեոտեր, Յորքեան, Յորքեա Լայ Հեղինակներից՝ Արիզյան, Արոնց, Արշուն, Ակնյան, Գարսագալյան, Գալթրան, Գերդյան (Ջուրյուրյան), Գարսալյան, Զարգանդաշյան, Հմմե, Խալաթյան Բ., Խալաթյան Գ., Կարեկյան, Մ. Տեր-Մովսեսյան, Միսրյան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Խորաթ, Չամչյան, Պատկանյան, Պարոնյան, Սարգսյան Բ., Տաշյան, տաղերիս զրոզը և ուրիշներ՝:

Վերջերս, շնորհիվ նոր հայտնությունների, այս գրո՞ր կանց առավ և կորեկացին ու նրա Պատմությունը դարձյալ իրենց արժանավոր զիրքը զրավեցին մեր հին պատմագրության մեջ:

¹ Տե՛ս Մ. կորեկացու Պատմության (Երևանագիրք Լայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 26-4)։

Թե ինչն էր պատճառը այս բացառիկ հեռաբրբրություն կորեկացիով հին և նոր ժամանակ՝ մեջ հարցին կշանար համառոտակի պատասխանես այս ենթադրության մեջ, ավելի մանրամասն տեղեկությունների համար հանձնարարելով զիմի մասնատրուական զրավեցներին:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ ԿԵՆՍԱՆՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, կորեկացու մասին կենսագրական տեղեկություններն թիչ ունեն. նրանցից մեծ մասը հարուցում է ինքը՝ Հեղինակը Պատմության մեջ պատահական կերպով: Մյուսնց զրա ավելացնելու է ժամանակով նրան մտտի ու նրան ծանոթ Չաղար Փարսեցու կարճատևության բայց շատ կարևոր վկայությունը: Ուշ ժամանակի Հեղինակների հարցարած տեղեկություններն անարժեք են իրեն անասույց. Խալեթիակ հակասող հարցարած տեղեկություններին: Հիշյալ կցողորն ուղյակները կապակցելով՝ կարելի է մտաավորապես մի ամփոփ զրազարար կազմել ՊատմաՆոր կյանքի և գրքունենության մասին:

Կորեկացի բառը, որով կոչվում է Պատմահարը, ջույն է ապիս, որ նա ծնված պետք է լինի կորեն կամ կորեան անունով մի տեղում: Այս անունով բազար կամ պալա Նայտին չէր մինչև վերջին ժամանակներս: Կա երբեմն կոչվում է նաև Տարոնացի. Տարոն զավտում եղել է կորիի կամ կորոն անունով մի պալա բայց էթն Մովսեսով այստեղ ծնված լինե՞ր՝ պետք է կոչվեր կորեկացի կամ կորոնացի (ինչպես մի ժամանակ Վենետիկի Միլիթարյաններից ոմանք գրում էին): Ավելի հավանական է կարծի, թե նա ծնված է Մյունխերում Հարսնոց զավտի կորեան անունով փոքր պալում, որը հիշում է Մեկի. Օրբիլյանը (Պատմություն, Քիֆիս, էր. 517), տասներկերորդ դարի վերջում, Օրբիլյանի հիշած կորեան ձեր հիմնգործող գարն վերջում, Օրբիլյանի միջերկրյան և միջերկրեան, Մամիկոնյան և Մամիկոնեան և այլն): Այս ենթադրության ուժ են ապիս մի քանի կազմակերպի փաստեր, ինչպես կորեկացու լավ ծանոթ լինելը Մյունխերին, Երասխի հոսանքին, Երասխի ափերին մտա. Լեզած շեններին, Մյունխյան եահապետ Միտակին մեծ զրվատանքով հեղելը, հակակրությունը դեպի Մամիկոնյանները, որտեղ Մյունխյան հակաակորեկներն էին Ե դարի երկրորդ կեսում և այլն: (Տե՛ս այս մտտին ավելի ընդարձակ մեր շեղորենացու ստեղծվածի շուրջը, հավելված Գ):

Նրա ծննդյան տարին Խալեթյան որոշ հայտնի չէ: Հիմնվելով Մամվի Անեցու ժամանակագրության զրա՝ բանասերներն, սկսած Սեն Մարտենից մինչև Հմմեթ և Մեղեփասեն, ենթադրել են, թե նա ծնված պետք է լինի 370 թվականին և մեռած 490-ին, 120 տարեկան հասակում: Շատ

անճամբանական է այս 120 տարվա հասակը և մանավանդ անընդունելի է 370 թվին ծնվելը, սա հակասում է Պատմահոր ցուցման։ Նա գրում է, որ Նիփոսի ժողովից հետո, ուրման 432—437 թվականների ընթացքում, Սահակ ու Մեսրոպը նրան ուրիշ բնկերների հետ ուղարկեցին Ալեքսանդրիա՝ բարձրագույն ուսում ստանալու։ Բայց 370-ին ծնվածը, այն ժամանակ կլինեք 62—66 տարեկան ձերուհի Ալյապիս տարիքում, աշխարհում մտուցով, չեն գնում բարձրագույն ուսում ստանալու, այլ ախլի կրիտասարգ հասակում։

Գին օգնելով այս առասպելը, որի աղբյուրը թվում է թե Թովմա Առժրուուն մի խոսքն է՝ մենք նրա ծննդյան հավանական տարին կհանենք հենց հորենացու հիշյալ վկայությունից։ Անյապիս հնուավոր ու թվվար ճանապարհորդություն կատարելու, օտարություն մեջ ինքն իրեն կառավարել գիտենալու համար պետք էր բավական չափահաս ու փորձառու լինել, միանգամայն սուր հիշողություն, մտքի թարմություն և ուսանելու րոտն փափագ ունենալ, Ալյապիս հասակ մենք համարում ենք մարդը 22—23 տարեկան հասակը. ուստի էրր հորենացին, արտասահման ուղարկվելիս, այսինքն՝ 432—434 թվականներին 22—23 տարեկան լինելով պետք է ծնված լինեք 410 թվականի շուրջը, մի-երկու տարով անպակ համո։ Այս թվականը լավ համարվում է նրա մյուս վկայությանը, թե Պատմությունը գրելիս, 480-ական թվականներին, կհչել է «այս ծնր և հիանդոտ և անպարսպ ի ԹարգմանուՍենաց»։

Ալյապեն, հորենացու ծնունդը զննելով 410 թվականի մոտ՝ այնուհետև երրակցելում ենք, որ նա մանուկիցն տարիներում սղորհական կրթությունն ստացել է հենց Մյունիքում, ս. Մեսրոպի արևելք հիմնած զարդոցում, ինչպես վկայում է Կորյունը։ Այստեղ ուսանելով ավարդված արարական գիտությունը, որ էր զրավարժ բնիկացանություն և երգեցողություն, և ցույց տալով աչքի բնկնող ընդունակություն՝ նա 15—16 տարեկան հասակում, այսինքն՝ մոտ 427 թվականին, ուղարկվում է Վաղարշապատ, Հայոց այն ժամանակվա կենտրոնական վարժարանը, որտեղ ուսուցանում էր ինքը ս. Մեսրոպը։ Այստեղ էլ նա ուսանում է 5—8 տարի, բացի հայերենից սովորելով նաև հունարեն և ասորերեն (սառայց այս լեզուների մասնաբաժնան՝ նա չէր կարող ճանապարհորդել Ասորիքով և ապրել Ալեքսանդրիայում)։ Պահլավների և (Սասանյանների ժամանակի պարսկերենը), լեթև ոչ զրավոր՝ բայց զորձնականապես նույնպես գիտեր,

¹ «Քրոյ անք կենանք տեկույ նոկուլ ամն հարիւր և բան լի և պարտւո ձերությամբ և այլն»։ Սրա մասին քիչ հետո մանրամասն կրեսենք։

Սա երևում է մի շարք պահլավների բառերի ուղիղ մեկնությունից, որ պատահում ենք նաև Պատմության մեջ։

Եփեսոսի ժողովից (431) հետո, էրր Սահակ ու Մեսրոպը Ս. զիրեն ուղղում էին բոս հունարեն բնագրի (կամ հունարենից երկրորդ անգամ էին Թարգմանում)՝ կարիք զգացին քաշ հունարենների, բերթղական արվեստին հմուտ գիտնականների, ուստի որոշեցին իրենց ամենաընդունակ աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել Ալեքսանդրիա, գիտությունների այն ժամանակվա կենտրոնը, որտեղ իրար հանգիպում և իրար հետ զոգվում էին Արևելքն ու Արևմուտքը։ Այս ինտոյանների զասին էր պահանջում և նրանց մեջ առաջինն էր պատահին Մովսեսը, մոտ 22 տարեկան հասակում, որ հիացմունքով ու վառ հույսերով լի նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը, իր ուսուցիչներին նմանեցնելով արեգակի, իսկ իրենց՝ այդ արեգակից լույս տաացող աստղերի։ Այս ճանապարհորդությունը երթարդում ենք 432-ից հետո, ոչ ուշ, քան 435 թվականը։

Ինչ էր նա սովորում Ալեքսանդրիայում՝ սուույց շարժումը, նա իր ուսուցիչին կոչում է նոր Պատմություն, սուանց անձեր սալու. ուստին հավանական է, որ նա իմաստասեր՝ գիտնական լինելը, քան ասովածարան։ Նկատի ունենալով նրա զուլու գլխավոր նպատակը՝ պետք է հասկենցենք, որ նրա ուսման հիմնական առարկաներն էին հունարեն լեզուն և բերթղական արվեստը, այսինքն՝ լեզվի և խոսքի թեորթան, քերականություն, ճարտասանություն։ Երկրորդաբար նա սովորում էր Ս. գրքի մեկնությունները, պատմություն, հունաց զիցաբանություն։ Ալեքսանդրիայի աշխարհահռչակ մատենադարանը միջոց էր տալիս ուսումնասիր հայ կրիտասարգների կարգալու հուչք բանաստեղծների, փիլիսոփաների, պատմագիրների և այլ գիտնականների զրավձքները, որոնցից հետո հորենացին համախապի օգտվում է իր Պատմությունը գրելիս։

Հայտնի չէ, թե որքան ժամանակ հայ ուսանողները մնացին Ալեքսանդրիայում և ահասարակ պանիստություն մեջ, հանենայն զեղես ոչ պակաս, քան 5—6 տարի։ Նրանք վերագարձան 439 թվականից հետո, էրր Հայաստանի երկու լուսավորիչներն ու նրանց ուսուցիչներն արդեն վախճանված էին։ Նրանց համար անհանկույտ էր այս ցավովի իրողությունը։ Ինչպե՛ս սրատույն կերպով արտահայտում է հորենացին իր վիշտը. «Միջև նրանք սպասում էին մեր զարձին, և փասավորվել իմ ամենախմատ արվեստով ու պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ-շտապ զալով հուչա ունեինք հարանիքում պարել... և առազուստի երթաք սակ՝ այժմ այդ ուրախության փոխարեն զերիզմանի վրա ողբեր ասելով հառաչում ենք ողորմադին, մանավանդ որ ըժամանակից

տեղնե՛ն նրանց անշքերի փակվելը և լույն նրանց վերջին խոսքն ու սրճանությունը (Ողբ):

Քայց զուցն այս երկու մահերից ավելի դառն էր այն սառն, զրեկն քննամական ընդունելությունը, որին նրանք հանդիպեցին իրենց կարոտած հայրենիքում: Գիտություն պաշարով ծանրաբեռնված, հայրենիքին ծառայելու աննշով ուղեորված՝ նրանք գալիս են և հանդիպում են արժամարտերի և հայամանքների: Նրանց սապարեզ չէին տալիս զործելու, ծառայում էին նրանց գիտությունը, հայամանք էին տեղից տեղ, գաղտնաբարտում էին զրկանքներով իր կյանքի, ազդեցություն: Այս մասին միանման վկայում են ինքը՝ Խորենացին և Չ. Փարսեղին, մեկը մյուսին լրացնելով: Խորենացին ասում է. «Արզ՝ երբ Աստուծո սրբերի հետ այսպես վարվեցին (խոսքը Տրդատ Բագրատի թունավորելու մասին է), էլ ի՞նչ կարող ենք մենք տակն ձեզանից մեր կրած վշտերի համար, քանի որ վշտերն ու աղքատությունը մեզ սեփական են...»¹ Ե՛վ մեր կեցած ժամանակ մեզ հանդիստ, սրեան կամ ասն պատարաստեց: Թողնում եմ տակ, որ զուր չամենահարցերի շար ու տղան լիզուններ, սնուրի փառանքությունն ու կատաղի լեզվագարությունը, այլ մեր ուսումնաստաց բարքով նշույթ մատակարարանցիք նրանց անմտությունն և բորբոքեցիք ավելի քան Բարբելու նի հնարք...»² Ե՛վ հասկացող մարդկանցից նրանց լի սրբա, և եթե չեք նեղանում՝ կասեմ և նրանց, որոնք նրանց հորդորան են այսպես լինելու (Բ. դր): Ողբի մեջ ասում է. «Ե՛վ՞ զայսուհետև պետք է հարգի մեր տառու՜մը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր սրբու առաջադիմության վրա, ո՞վ պետք է պայանանցեի առողջ վարդապետության հակառակ դուրս կեղծերին...»³ որոնք մեզ ծագրում և արժամարտում են իրեն անհաստատ և ոչ մի պիտանացու արժեքա չունեցող մարդկանց: Ղազար Փարսեղցին գրում է իր թղթում փիլիսոփա Մովսեսի մասին, որ ընդհանրապես համարում է Մովսեսն Խորենացին, «Մրանելի Մովսես փիլիսոփոսը, որ քանի կենդանի էր՝ «Բեշաաի նման կյանք ուներ, չէ՞ որ հայոց այդ արեղայական խումբը նրան տեղից տեղ հայտնեց, ի՞նչ որ այն լուսավորչին և նրա սգիտանալով գրքերն իրենց անգիտությունը կուշում էին փաթաղ ինես՝, և ուրիշ շատ բաներով էլ նրան վշտացնելուց հետո՝ ուրիշներից ամաշուլով խարակական կախկապությունը նրան ավելի իրեն մահադեղ և սրբի ձայնը խեղդեցին»:

¹ Ե. Մուս այս երկու բաները, որ սնմական հասցում սնեն՝ բացարժեղ է ազգատուժան, ազգավրժանեան նշանակությունը (նեփօքարտուտ, ստրաբուսնի) (Началомиа история Армении Апостол, էջ 30):

ԱՆՆԱԿԱՆՔԵՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՆՔԵՐԸ, Ի՞նչ է այս հայամանքների պատճառը: Ընկեր և սրա հետևողությամբ Աստվածներն այս բանը վերացրում են արեւո հայո հոգեորակներին և ստիպում են, որ միակզաման անընդունելի է և հակասում է իրականությանը: Պետք է ուրիշ՝ կենդանական և սոցիալական պայմանների մեջ փնտրել այս պատճառները, քանի որ նրանք, ինչպես իսկույն կունենենք՝ սկզբունքային, իդեալային բնույթ ունեն ընթ այս հայամանքները անհաստատ բնույթ ունենային, լուկ Խորենացու զեմ ուղղված՝ կարելի կլիներ դրանք բացատրել Խորենացու համարձակախոս լեզվով, որ իրեն համարում էր «ամենիմաստ արվեստի տեր», կատարելագույն պատրաստություն ունեցող անն, իսկ մյուսներին ասանց բաշվիւտ միշտ տղետ էր անվանում, որով հարկավ շատերին կզրզոներ իր զեմ. կամ կարելի կլիներ այդ հայամանքները վերագրել Խորենացու առերեսությամբ ղեկավար Մամիկոնյանները, անդիսի ժամանակ, երբ կրոնական պատերազմի նախադրյալին կամ նրանից հետո Մամիկոնյանները՝ հանձնին Ղարաբեյ Մամիկոնյանի և թիչ հետո Վահանի, ազգային հերոսների անուն ու հարգանք էին վախճում հայո հոգեորակաբանության մեջ և որանց սակայն Խորենացին այս կամ այն բանում մեղագրում էր կամ պարսաբանում: Քայց, ինչպես ասացիք, երևույթը մասապայական բնույթ ուներ. հայամանքները հետևանք էին գաղտնագրային պայմարի:

Պայքարը մղվում էր հայ հոգեորակաբանության երկու խավերի միջև, որոնցից մեկը առդական օրինակապիսի հետևող էր, մյուսը՝ հունակապիսի Ասորիները վաղուց ի վեր տիրապետող ազդեցության էին ձեռք բերել Հայաստանում. շմոռանակ, որ քրիստոնեությունն սկսվելուց ի վեր ասորի հոգեորականներով լցվեց Հայաստանը. ժամերգությունը կատարվում էր ասորիներն լեզվով. հայ պատասխանները Ասորիք էին գրում ասորերեն սովորյալու, որպեսզի հայրենիք վերադառնուլով կարողանան առերևին լեզվով պաշամանքը կատարել հայոց կենդանիներում: Պարսեց կառավարությունն էլ, հունակապ թագաբանություններից կապակեցրով խոչընդոտ էր լինում հունարենի տարածման և խրախուսում էր առդական ասորիներն լեզվով, Կրկնի գյուտի համար ս. Մեսրոպը Ասորիք գիմեց և ոչ Հունաստան. Ս. զիրքը առաջին անգամ ասորիներից թարգմանվեց.

¹ Այս անթարքության մեջ ոչ մի անհավանական բան չկու: Եթե այսու, երբ ասանք կրեանական պատերազմի պատճառները գիտենք միայն երկու Մամիկոնյան պատմիչներից և ստեղծենայինք շուրջ բանագրությունը հենց նրանց գրածների վրա՝ ժողովելով, ինչ գաղտնաբարտում վասանին և ինչ փառանքում վարդապետի, ո՞րքան նոր ու առբեր բաներ մենք կեմտեսայինք և իրավությունը ասորիք կերպարանք կատարու, եթե այդ պատմությունը զուրկ մի սյունեցի կամ գուն մի սեղեզմանալ ժայց լինեի:

նույնիսկ հուսարն զրգամքները հայերն էին թարգմանվում ասորերն թարգմանություններից: Ս. Սահակի զահճեկցության միջոցին հասնելու հետև հայոց կաթողիկոս ևստեցին ասորի հոգևորականները: Ասորիներն ուժեղ էին իրենց մասսայով և զրգամ բարձր գիրքերով և ունեին շատ հետևողներ հայ հոգևորականության միջոց: Այս խումբը պահպանողական էր և համեմատաբար ավելի սոցիալ:

Հունական օրինեստացիան ավելի ուշ առաջ եկավ, հաճանորն այն ժամանակից, երբ ս. Մեսրոպ Քյուլանցիսն զնայ իրավունք ձեռք բերելու, որ Հայաստանի հունական բաժնում էլ հայերն զրազոտություն մտածվի, Այս թույլտվությունն ստացվեց, բայց ուրիշ փոխադարձ զիջումով, այն է, որ Ս. զիրքը երբ թարգմանվի կամ զանև ուղղվի ըստ հունարեն բնագրի և որ հայ ուսանողությունն այսուհետև Քյուլանցիսն զնա ուսում ստանալու, փոխանակ Ասորիք զնալու: Եվ տեսնում ենք, որ երիտասարդությունը փափագելով դիմում էր Քյուլանցիսին, նույնիսկ ստանց իրենց ուսուցիչների թույլտվություն: Այս երիտասարդների թվին էին պատկանում նաև Խորենացի իր ընկերներով, որոնք ուղարկվեցին Ալեքսանդրիա բարձրագույն ուսում ստանալու և թերթագրական արվեստը սովորելու: Սրանք ընդհանուր հասկանելին էր ավելի լայն աշխարհայացք և ավելի բարձր կրթություն:

Այս երիտասարդները, որ հնուհնական զայիս էին Հայաստան՝ զնմ առ զնմ հանդիպում էին պահպանողական և անուսում, բայց ուժեղ հոգևորականության, Խրատ զնմ էին զայիս երկու խումբ՝ տարբեր կրթություններով, տարբեր աշխարհայացքով: Փայքարն անխուսափելի էր: (Հիշենք՝ որպիսի ընդունելություն զրգամ մեզանցին հարյուր տարի առաջ եղավ: Արքայանը էջմիածնի հոգևորականության կողմից):

Որ այս պայթյալը զասակարգային էր ու իրենական և ոչ անհաստական կամ անձնական՝ պարզ երևում է Ղ. Փարպեցու կարևոր վկայությունից: Իր թղթի վերջում, իր կրած հայաժամանակները նկարագրելուց հետո՝ նա ասում է. «Բայց ընդունենք, որ ես այս շարժարանները կրեցի իրավացի կերպով իմ գործերի համար. իսկ այն մյուս առաքելանման մարդիկ ինչո՞ւ այսպիսի և ավելի խիստ վշտեր կրեցին այս աշխարհում և խոստացույն վշտերի մեջ վախճանվեցին»: Սկսում է բերել օրինակներ, առաջին տեղում հիշելով «Երանին Մովսես փիլիսոփոսին» (անս վերք, էջ 8): Այնուհետև ձեռագրում մի թերթ պահասում է (կամ կորելի է պատահաբար, կամ, որ ավելի հավանական է, դիմումը պահել հանել են՝ ազգային խայտառակության քսումնելի արարքներն անհետացնելու համար): Հնարող թղթի վրա շարունակություն մեջ զրգամ է մի անհայտ

անձի մասին (անուր եզել է պոկված թղթի մեջ): «Երան նշանակեց աշխարհ անհանգիստ աշխատանքների վրա զիշեր ու ցրելի, Հայոց աշխարհի լուսավորության համար. Ոսկորները գերեզմանեց հանել էին տալիս ու զեղբ թափում, Հրեշտակավանձն Տերին նույն անհանգիստ հուսմանքներով վախճանացրին, և զնա այժմ էլ անհպ թիսխանդությունը կոչում են մեռածի հետ: Անարատ և անկեղծ հարգված հույսը, անբեռնողիկ զնա մեր սահմանը հասած, մինչ զայիս էր՝ լսեցին և ինչպես իշխումս զնմ զինվեցին ասկով: Ահա մյուս թարգմանն էլ, ո՞ր է զայիս»: Եվ այն օրնայլը հեռվից լսելով մահաբեր աղեղների ճայթյուներ՝ ազոթեց բարձրային և յուր ինչպիսիք պատվ, և նրա ցանկալի նըշխարները ամփոփելու արժանացան ուրիշներ և ոչ մեկը, Եվ այժն: Որքանքն բնորոշ է՝ «Ահա՛, մյուս թարգմանն էլ զայիս է՞ խոսքը: Դեռ հայրենիքի սահմանը ոտը չկոխած, զնա ոչ մի գործ չարած՝ նա իր զնմ է զիջում հուզմունքների խումբը լսել այն պատճառով, որ թարգմանիչ է, Քյուլանցիսյան բարձրագույն ուսում է ստացել: Որքանն պայքարը մղողում էր մի օրոշ զասակարգի գնմ, անկանխ նրանց անհաստական հանգամանքներից: Եվ երբ հայաժամերի ենթարկվածները թարգմանիչներն էին, այսինքն հունական կրթություն և օրինեստացիա տեսցողները, ազգ գիտենք նաև, թե ովքեր էին հայաժողովրդ, նույն Փարպեցին նրանց շարունակ անվանում էլ արեկանց հայոց, ասորական արեկա բուռից (ասոր. ԵՂԱՍ կրոնավոր), մինչդեռ մյուս հոգևորականներին կոչում է պարզապես տավոր (փարաշավոր): Գարձայս տեսնում ենք, որ Մովսես փիլիսոփոսին ծաղրելու համար նրա գրքերը կոչում էին փաթաղ իկես՝ ու զարձայս ասորական բաներով, ուրեմն ասորի էին կամ ասորացիս:

Պայքարն իրը սկսվեց և ազդեալի հետևանքներ ունեցավ հայ կուլտուրայի համար:

Մենք առայժմ երկու կողմերն առիթ կարող ենք ցույց տալ այդ պայքարի՝ լիզվի շուրջը և կրոնի շուրջը, որոնց երկուսի մեջ էլ ասորական խումբը հանդիսանում է պահպանողական, իսկ հունասերների խումբը՝ առողջոյնական:

Լեզվի հարցում նորիկ հունասեր խումբը հանդես բերեց մի բարենորոգչական ձգտում՝ հայերենի մեջ մտնել զանև մի մասը այն բազմատեսակ առավելություններից, որ ունեւ հունարենը, որով նրանք սիրահարված էին. նախդիրներով կազմված հարաբարձոր բառեր, համաձայ-

1 Արքայ-հունական հակամարտությունը Հայաստանում և Ֆրյուլ ասորական բուռերի բնորոշ գործունեությունը առաջին տեղում մտնանելից Մարտ. Ուպ. ՈՍՏ. ԱՐՄ. ԱՌՈՒՄԱ:

նական ազատություններ, հոգիք, սեռեր և այլն, որոնցից զուրկ էր հայերենը՝:

Քաղնեով ուրիշ գրվածքները՝ կարող ենք հաստատ անել, որ Փրիչոն ճառերը, Գրոնիստոսի յերակահույթյունը, Եվեթրիոսի ժամանակագրությունը, Փրոտոյից գերբը արգեն Քարգմանված էին հայերեն այս Քարգմանիչների ձեռքով: Եւն ժամանակ՝ երբ դեռ կենդանի էին հոսեղեղեղներին լիզվի պարագլուխները՝ Ազատանգեղոսի իմբարտոր, Փապարտոսի անհայտ հեղինակը, զուցեև Յղիհիկ ու Երջուրե: Եւրոպիայի էին այս հեղինակավոր մատենագիրները հաշտ աչքով նայել զերհոհելույն Քարգմանությունների և երանց Քարգմանիչների վրա, որոնք ահագին հեղագիրություն էին մտցնում դասական հայերեն լիզվի բառամթերքի և քերականության մեջ, նթե մեզ մոտ ժամանակեքոս և հենց մեր օրերում լիզվի բառամթերքի, քերականության և ուղղագրության մեջ նորամուծություններն այնքան քննադատությունների և բողոքների առիթ են տալիս, հիշենք Առ. Նուգարյանի և երա իմերի պաշտարը լիզվի ազնուգրպանների հետ, ի՞նչ կրինք, այն ժամանակ, երբ պահպանողականությունը, նախնայաց հետևելու սովորությունը օրենք էր: Մի հիշատակագիր, որի գրամբ մեջ է բերում Գ. Զարգանաչյանը (Մատենադարան Հայկական Քարգմանութեանց նախնայաց, էջ 397), ասանց հեղինակի անուկ ասուով, ասում է. «Ամեն ինչ անտես անելով, մեղքներ, ազգականներ, ստացվածքներ՝ փութացին ուսման վայրերը, իմաստության և գիտության տունը, երկար աշխատանքով ձեռք բերին գիտություն, գարձան ստեղծեցին՝ և բայ փրիստփաներ... Այնուհետև մեծ խնդրությամբ գործան իրենց աշխարհը՝ իմաստություն տարածելու... Բայց ոչ միայն բնորոնելովություն չգտան, այլև ենթարկվելին հեղինակների հակառակորդների կողմից. հի՛նչ էր դուրս տալիս (բաղբաջեք), ասում էին երանց. մեր պարունած արվեստակալ լեզուն (սկսեցինք) մեզ բոլորովին անուկներ են թվում, սուտ և սեռաչել է մեր իմաստությունը, անսոցուտ մեր աշխատանքը»: Եվ նրանք ախրում, խոր խոչովում էին արտմոխյամբ:

Երկրորդ առիթը, որ ազելի սուր էր և ազելի աղետալի հետևանքներով կրոնական պայքարն էր, տարածաշրջանային Քաղկեդոնի ժողովի զավանդարտության նկատմամբ: Այս ժողովը իր ընդունած բանաձևով

1 Ազգի այսպիսի բարենորոգչական փորձեր, ոչ միայն բուսականության, այլև բնականական ձևերի մեջ՝ խորթ են մեղադրում, բավական է ինչև ճանկահայտում, Ուսուցիչներն, Միտա Չերազեն, մեք մեջ՝ և Ստեփաննի, Ազգայնեն և ուրիշներին: Իսկ բանասերգծությունը ունի շատ ներկայություններ:

2 Քաղկեդոնի ժողով է ազգիքը, որ մեք համարում ենք ազգազուրկության փոխանակ ստեղծող:

Փրիստոսի մի թե կրկու բնութայն մասին՝ ամբողջ քրիստոնեյա աշխարհը բաժանեց երկու հակամարտող անհաշտ խմբերի՝ երկարակների (կրկու, բնութայն զավանդողների՝ ըստ Քաղկեդոնի ժողովի բանաձևի), որոնց ամբողջներն էին Բյուզանդիոսի և Հասթի, և միաբանակների (մի բնութայն զավանդողների)՝ հոգր ամբողջներով: Այնքանազորայում, Անտիոքում, Անտիբեյում: Հայաստանը, որ մյուս քրիստոնեյա աշխարհից կզգիցած էր: Եւ շփում աներ թե՛ Բյուզանդիոսի և թե՛ Անտիբեյում: Հարկավ չէր կարող անմաս մնալ այս հարցում, որով գրաբար էր ամբողջ քրիստոնեյա աշխարհը: Անտիբեյի ուսուցիչը Հայաստանում անարարալույս միաբանակ էր, այսինքն՝ մեքմում էր Քաղկեդոնի զավանդարտությունը: Տիմոթեոս Կուրի, հակաքաղկեդոնի ուսուցիչ պայքարող է Հակահաստությունը: Արգեն Քարգմանված էր հայերեն Ե զարի ուխտանական թվականներին: Իսկ Հունաստանում ուսում նոր սերունդը, Քարգմանուկան խումբը, բնականապես երկարակ էր, այսինքն ընդունում էր Քաղկեդոնի զավանդարտությունը: Այս կերպով հայ հոգրարականության մեջ ժողովի երկդասակություն: Եւ կողմն էր, անարական միաբանակ են խումբը, որ ուսուցիչ էր ըստ մասնաշրջի և գրաված բարձր գիթերով: մյուս կողմն էր հունական երկարակ սակավաթիվ խումբը, որ ուսուցիչ էր գիտական պատրաստությունը և հենարանով՝ տիեզերական ժողովի բանաձևով: Եկեղեցին պաշտոնապես դեռ չէր ըր մնում (անաղի երկդիմի որոշումը Քաղկեդոնի զավանդարտության դեմ Հայաց եկեղեցական ժողովը կայացրեց միայն 508 թվին, ժողովից 57 տարի հետո): Ես զգվաբանում էր միաբանակների սովոր խմբի դեմ դնալ և իրենում ժամանակի զգուշանում էր՝ հակահաստ որոշում կայացնելով միևն իր կողմը տիեզերական ժողովի և ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցու հետ և շարժել բյուզանդական կայսրերի բարկությունը: Բայց ավագ եկեղեցականներն անպաշտուն կերպով թե էին այսինքն միաբանակներին երանց պայքարի մեջ:

Որ հիրավի Հայաստանում Ե զարի երկրորդ կեսում կրոնական բուռն պայքար էր մղվում և երկու կողմերը մեկը մյուսին համարում էր մուլոված, շարսիտա, հերձվածազ՝ պարզ երևում է Խորենացու ողբից: Հենց սկզբում ես ողբում է, որ հուղարկատույնը վզգովվեց, ազնու-

1 Մյուս ազգայնց կարծիք է Համարի Խորենացու ողբից: Համարացու ժողովանցից էլ չի ողբում, և մեք չէր նկատում՝ կուսում և երանց, որ ասանց հարցում են այսպես լինելը: 2 Քաղկեդոնի էլ չոր թվում գրում է, թե համարներին մեքարկված ժամանակ դեմքը բանասերային պիտոգրիքի ինդրով չոր գործը թեկ, արարարանց կամ պիտոգրի, իսկ ես պատասխանում: «Ձեմ կարող էմ համարելովում ընդ անկել, մք գուցե ինչ էլ չեզ հեա թազեն»:

Քյան շնորհիվ չարափասությունը հիմնադրվեց: Քիչ հետո նա ասում է. «Մ'ի պետք է պայտաններն առաջ վարդապետության դեմ դուրս եկողների բերանը»: Մի երրորդ տեղ նա ասում է. «Եթեմ կոհիպեր ներսից և սարսափներ դրսից, սարսափներ հեթանոսների (=կրակապաշտ պարսիկների) կողմից և կոհիպեր հեթանոսների կողմից: Այս վերջին հեթանոսը բարձր միանցածայն որոշում է հորինեացու գիրքը այս պայքարի մեջ: Հերթվածող կողմում է նա; ով ճեղքվում անշատովում է եկեղեցու միտությունից, այս անունը կարող էր որովի միմիայն նրանց, որոնք քրիստոնեական ժողովի որոշումը մերժելով, անջատվել էին քրիստոնեական եկեղեցու միտությունից, այսինքն միաբնակներին: Արեմն բառ հորինեացու, հերթվածողները, շարափասունքը միաբնակներն էին, իսկ ուղղափառները, առողջ վարդապետություն ունեցողները Քաղկեդոնի զավաճարանությունն քնդունողներն էին, այսինքն երկաբնակները: Արարից հետո՝ վում է, որ հորինեացին երկաբնակ էր, քաղկեդոնական: Այս մասին մի ծանրակշիռ վկայություն ունեն է վրաց զրահակությունից, վրաց Արսենիս կաթողիկոսը (Թ զարում) խոսելով Մովսեսի մասին՝ նրան կոչում է ուղղափառ վարդապետ, այսինքն քաղկեդոնական, ինչպես ինքն էր¹:

Քաղկեդոնիկների մեջ գիտությունը և ազդեցությունը աչքի էր քնկնում հորինեացին, գուցեև նրանց պարագլուխն էր, ուստիև զլսաժողովուսն նրա զեմ էին ուղղված կապիմանները: Երկար տարիների քննարկում նրան ոչ միայն անտես էին անում, ծայրում, արժանաբարձում էին «և այլ շատ բաներով թշնամանում», այլև նրան զատապարտում էին ազրատության և զրկանքների, բայց նա անկնքն էր մեռում, Շուգրմանում էր նրանց ազրատությունը, մարառում էր նրանց հերթվածողությունը զեմ: Վերջը մի ճար գտան նրան յոնցնելու, ինչպես ասում է Փարսեցիք՝ ուրիշներից ամաչելով նրան եպիսկոպոսություն ավիլն իբրև մահազուր, որպեսզի այս միջոցով նրա բարձր ճաշից կտրեն, աչք փակելով նրա կրոնական համոզմունքի վրա:

Անց հասնել է հետո մի զրավոր ավանդություն, որ շատ համապատասխանում է Փարսեցու այս տեղեկության և հորինեացու Պատմությունից թուղ հետևության: Ըստ այս ավանդության՝ հորինեացին Քարսիվիլում է եղել անհայտության մեջ Վաղարշապատի շրջակայքում, մի զուրում՝ արդեն ծերացած հասակում: Նրան որոնելիս են յինում, որոնում է և նրա աշակերտակից Գյուտ կաթողիկոսը: Սա մի անգամ զայիս իջնում է այդ զուրը, նրան դիմավորում են, պատվով ընդունում: Ճաշի ժամանակ, սեղանի վրա ամեն եկեր մի բան էր ասում կաթողիկոսի պատվին. «որսնան և մի օտարական ծերունու, որ ներկա էր այնտեղ, և ասալարկեցին, որ մի բան էլ նա ասի: Նա սկզբից հրաժարվեց, բայց երբ Քրիստանկեցիք՝ զիջելով՝ հանկատարասից մի շատ զեղեցիկ ճառ ասաց քրիստական անով, երեք տնից քաղկեցած, շարականի նման: Բոլորը ապշած մնացին: Այն ժամանակ այդ օտարական ծերունու աշակերտը զիջելով կաթողիկոսին հայտնեց, թե սա այն Մովսեսն է, որին զու փնտրում էիր: Կաթողիկոսը նայում է ծերունու կերպարանքին, հիշում է նրա դիմածինը, ճանաչում է յուր վաղուց կորած աշակերտակից ընկրին, վեր է կենում, համարզվում է նրա հետ և յուր հետ տանելով, Քաղկեդոնից և Արշարունյաց եպիսկոպոս է ձևանալով: Եղևիկի մահից հետո: Հետո նրանից խոչորում են զրել: Հայոց պատմությունը, որ նա կատարում է հրաշայի հորինվածող:

Այս ավանդության կարևոր կետերն են, առաջին՝ Գյուտ կաթողիկոսը, որ ավթոր զրավեց 461—471 թվականներին, ուսումն ասել է հուլյանական Հունաստանում, ուրեմն իուլյանական քաղկեդոնիկ էր, կամ զոնե հակառակոր չէր նրանց. երկրորդ կետն է Մովսեսի ձևանալովը Քաղկեդոնի և Արշարունյաց եպիսկոպոս, բանի որ այս բանը վկայվում է և մի տարին ազրություն, մի կանոնագրքում. «Վ սրբուն Գրիգորը Քաղկեդոնից և Արշարունից մի եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին մինչև ցվախանս Քրիստոսհոսոն երանելուց Մովսեսի եպիսկոպոսն, ասալ զատուցեալս՝ Երրորդ կետն այն է, որ այս Մովսեսը Ղազար Փարսեցու հիշած փրիխսփոսն է, Մովսես հորինեացին:

Վերոհիշյալների ամփոփելով՝ կարող ենք հորինեացու կյանքի շարունակությունը արտասահմանից վերադառնալուց հետո այսպես ձևակերպել մտապարտապես: Հունարան լեզվի և մանավանց քաղկեդոնիկ լինելու պատճառով նա արժամարանների ու հայածանքի ենթարկվեց, ազրատություն ու զրկանքներ կրեց մտու երեսուն տարի, և յոթնասուտեական թվականների սկզբում, երբ արդեն վաթսու տարեկան ծերունի

¹ Ա. Լ. Մելիքոսթրիցի Վրաց պատմության, Ա. էջ 38, որ քաղկեդոնականությունը Հունաստանում և անձնականը երկրներում տարածված էր հայերի մեջ զեմ Ս ցորից պատճառով է ն. Մտոր փաստերով Արքայու անտեղ իր հետախց հետազոտության մեջ Արտուղի Ի միջ պաշտ նա այն միտքն է հայտնում, թե հայ չեզոք մեջ մտածված հանապարտությունը հայ քաղկեդոնիկների գործն էր (հայերը նմարգրում է և սկսուցեղիկուս Անտոնյանը «Հունարան պատմություն»): Միևնույնամյ համասայն մեք, քաղկեդոնականությունը լինե կապում քաղկեդոնականության հետ իբրև հետևանք, այլ երկրում է, միմյանցից անկուս, համարում մեք հետևանք Քաղկեդոնիկների հանապարտության, հասկանալ օրինապարտախ:

² Ղ. Ավրան, Այրարատ, էջ 56:

էր՝ նպիտակապես ձեռնադրեց, որով ոչ միայն վերականգնում էր նրա պատիվը, դազարում էին հարձակումները, այլև եղապատմոր պայմաններին ստեղծումով ձերտուն համար՝ իր սիրած գրական աշխատանքներին նվիրելու: Իր իրոք՝ նա ձերթեման հասակում հարգված և շատ հեղինակավոր անձնավորություն էր՝ երևում է նրա Պատմության շատ տեղերից: Այս ժամանակներն էր ահա, որ Մանչի Բազրատոսի իշխանը, նրա գիտության համբավը լսած լինելով, թեև անձամբ ոչ ծանոթ, դիմում է նրան՝ խնդրելով գրել Հայոց պատմությունը: Տառապանակ հայ Բազավորների և նախարարական տաճերի ձգտման պատճառով: Այս գործը, որի մասին պիտի խոսենք, նա ավարտեց Ե զարի ութսուհակուս թվականներին, մտա 483—485-ին, երբ իր խառնով ուայր ձեր էր և հիվանդուս և անպարապ է թարգմանութեանց: Երա մաւր տեղի ունեցավ հազիւտրին նույն զարի իննսուսուսուս թվականների սկզբին (անանք դնում են 493-ին), համեմայն զեպա Ղ. Փարպեցու թուղթը գրելուց ոչ շատ առաջ:

Մի շարք տարածված և շատ սխալ կարծիք կա բանասիրության մեջ, իբր թե նրա մա՛հից հետո նրա ոսկորները գերեզմանից հանել են, չուրրն են թափել: Այս առասպելը կրկնում են ոչ միայն հին գրականության անձանոթ հեղինակները, այլ նույնիսկ բանասիրները, երբեքուց: Թարգմանիները, ինչպես էմիլը և Ստեփաննե: Երանք այս կարծիքը հիմնում են Ղ. Փարպեցու վերը բերված խոսքի վրա, թե «զուգուսուսի գերեզմանին հանել և ի զեա արկանել»: Սակայն երանք մոռանում են, որ Փարպեցու թղթում՝ Մովսեսի հիշատակությունից հետո ձեռագրից մի թուղթ է բնկած, որի մեջ թվարկվում էին հայամանրի ենթարկված որսիչ մարդիկ, որոնցից վերջինիս է վերաբերում տեղեկությունը՝ ոսկորները գերեզմանից հանելու մասին, երբեքուց, նպիտակապես ձեռնադրվելուց հետո, որ նշան էր հայ հոգևորականության հաշտության նրա հետ՝ իր գիտական համբավի հետ վախճում էր նաև բնդհանուր հարգանք: Հենց միայն այս հանգամանքը, որ Բազրատոսյան իշխանը երան էր դիմել Պատմությունը գրելու խնդրով՝ շատ պետք է բարձրացնել նրա պատիվը: Այսպիսի պայմաններում նույնիսկ անհասկանալի կլինենք մա՛հից հետո նրա ոսկորները հանելը և զեպս անելը: Ընդհակառակը, տեսնում ենք, որ հոգևորականությունն աշխատում էր մոռանցնել տալ նրա քաղկեդոնիկ լինելու հիշատակը, և յոթերորդ դարի բանական թվականներին (Հունի Մայրաքաղաքում մասնակցության) նրա անունով մի թուղթ կեղծեցին միաբանակների ոգով, որով ձգտում էին միանգամայն ոչնչացնել նրա երկարակալ լինելու իրողությունը, որ զույց

ավանգարտը զեա հիշվում էր տեղ-տեղ, և միևնույն ժամանակ այս կեղծված թղթով, Մովսես երբեքուց հեղինակությունը, կոպել մյուս երկարեակների զեմ: Ուստի բացերիցս պետք է հրաժարվել այս սխալ ենթադրությունից, թե ոսկորները գերեզմանից հանելու տեղեկությունը երբեքուց և վերաբերում:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: Մեր հին մատենագրության մեջ երբեքուցին միակ անձն է, որի արհեստը, ազդորական պարագանները և զել է գրելը, մատենագրելը: Բազրատոսի իշխանից առաջարկություն ստանալով Հայոց պատմությունը գրելու՝ որսխուսության ընդունում է և ստամ, թե զս սիրելի է իր ճաշակին և մանավանդ սովորությանը, Ուրիշ տեղ առամ է. «Այր ձեր եմ և հիվանդուս և անպարապ ի թարգմանութեանց»: Սակայն նրա գրածին ամբողջապես մեր ձեռքը չեն հասել: Անհետ կորել են նրա այս գրվածքները, որոնց մեջ նա, իր հայտանոթի մոտ 30 տարիներում, մարտն էլ միաբանակների զեմ: Հայ հոգևորականության խիստ պարանոթությունը ոչնչացրել է նրա այս գրվածքները, թե՛ ուրիշ բնկերցողները չզայթակղեցնելու և թե՛ նրա անունը երկարեակության արտախց մարտին: համար, Մի բացանալով վկայություն ունենք Փարպեցուց, թե Մովսեսը վախճանվելու ժամանակ կրով թողել է մի ահալոր նշովը՝ հի վերս դիտարաց քահանայութեանց, որպես զոտը՝ ինքնին (= Վասն Ամսիկունեսն) գիտէք տեղեկացեալ: Երբեմն մի հայտին գրվածք, ասկայն այդ որված նշովը բոլորովին անհետացած է և միայն Փարպեցու թղթից գիտենք, որ նա երբեմն գոյություն է ունեցել: Եւսյն բախտին արժանացած կլինեն նաև նրա քաղկեդոնական ոգով գրածները: նույնիսկ նրա Պատմությունն անցել է հայ հոգևորականության խիստ քննության բովով և ուղղորդվել է:

Երա անունով մեր ձեռքը հասել են հետևյալ ինքնուրույն աշխատությունները.

1. Ենբրդյան Լեփսիսիանց (երիտասարդ հասակում գրված)
2. Պատմություն Լեփսիսիանց
3. Ճառ Վարդավաթի
4. Թուղթ առ Մանչի Արժունի
5. Պատմություն Հայոց

Բայց արանք, բացի Պատմությունից, կասկածելի են՝ իբրև անհարգատ գրվածքներ՝ երբեքուցին վերագրված: նրա թարգմանական աշխատությունն է Պիտրոց գիրքը, Բանասիրությունը մեծ համականությունը երան է վերագրում Թարգմանությունը կեղծ նույնիսկին: Պատմությունը վարուց Աղեքսանդրի և Գրիգոր նախնայանցու (Աստվածարևի) ճառերի մի մասի:

Նոր ձևադիրներում նրան է վերագրվում Յանթ Այնստայնի բայց վերջ ի վերջ պարզվեց, թե դա Անտոն Երբակացու գրվածն է յոթերորդ դարի երկրորդ կեսում:

Կան և ուրիշ մանր գրվածքներ քերականական բովանդակությամբ, որոնք ձևադիրներում վերագրվում են Խորենացուն, բայց զրանք չեն սպազրված և բառագրված:

Կա վերջապես նրա անունով կեղծված մի գրություն միաբնակների սրվդ, որի մասին վերջ հիշեցինք (տպագրված է Գիրք թղթացի մեջ, էջ 22—28):

Այս կերպով՝ Խորենացու անունով տպված մատենագրությունից անկասկած նրան են պատկանում Պիտոյից գրքի թարգմանությունը և ինքնագիր Հայոց պատմությունը:

Պիտոյից գիրքը ճարտասանական ձևերով է. բաղկանում է տասը գլխից՝ Պետք (որից և ամբողջ գրքը վերնագիրը՝ Պիտոյից), Երաստ, Եղ-ժամն, Հասարակ տեղիք, Ներքուշյան, Պարսավ, Բազդաստություն, Բա-բաստություն, Արտասանություն, Դրոսխյուն Ծորաբանչյուր գլխի սկզբում համառոտ ավանդում է թեոթիան՝ ինչ կանոններով պետք է գրել, և ապա գործնականը՝ 6—7 շարագրություն յուրաքանչյուրի համար: Վերջում իբրև հավելված գրված են երեք նոր օրինակ բարառություն, որոնք պատկանում են մի ուրիշ Մովսես Բերթոզի, որ վերջը դնում է նաև մի փորատարանության հորդորական՝ իր Թեոդորոս աշակերտի համար: Այս կերպով Թեոդորոս Խորենացու աշակերտը չէ, ինչպես ընդունում է Գ. Զարգասեանյանը¹, այլ այս հավելվածի հեղինակ Մովսես Բերթոզի, որ որովհետև շատ ստոր է Խորենացու:

Պիտոյից գիրքը թարգմանություն է հունարենից և հավանորեն Խորենացու անգղաենիկ աշխատություններից է, գուցե հենց Ալեքսանդրիայում ուսանողության ժամանակ գրված. որովհետև հունարան լեզուն նրա մեջ շատ ավելի է նկատվում, քան Պատմության մեջ, որը Պատմահայրը գրել է Ալեքսանդրիայից վերադառնալուց մտա ըստասուն տարի հետո, երբ երկար կյանքը հայ միջավայրում, հայերեն գրքերի ընթերցումը, հայերի հետ շփումը շատ մեղմացրել և շափափօրել էին նրան երբեմնի ժայռահեղ հունարանությունը:

ԱՅՅՅՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, Գրանք նրա գլուխգործոցին՝ Հայոց պատմությանը, որ խնկապես անմահացրել է նրա անունը և մնացել է անմահ հիշատակարան հայ մատենագրության:

Այս գիրքը նա գրել է Սահակ Բազդաստունու խնդրանք, որ, ինչպես

¹ Պատմություն Հայերեն ին գրություն, 1886, էջ 250:

բանասիրությունը ենթադրում է, այն Բազդաստունի իշխանն է, որին Վահան Մամիկոնյանը և նրա համարյա ընկերները ապստամբության սկզբում հայտարարեցին Հայաստանի մարզպան և որ մի ճակատամարտի մեջ սպանվեց մոտ 482 թվին: Դրվածքի ընթացքում հեղինակը հաճախ դիմում է իր մեկնեանին, նրա խնդրանքների վերաբերմամբ այս կամ այն պատասխանը տալով. որից կարելի է եզրակացնել, թե Պատմահայրը իր գրածները մաս-մաս ուղարկում էր նրան, ստանց սպասելու իր գործի ավարտին:

Պատմությունը բաժանվում է երեք մասի կամ հատվածի¹, որոնք կոչվում են 1) Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը, 2) Հայոց միջին պատմություն և 3) Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը:

Առաջին գիրքը կամ մասը պարունակում է 32 դրոսի, որոնցից առաջին յոթը գլուխները նախապատրաստական նյութեր են՝ Սահակ Բազդաստունու թղթի պատասխանը և նրա խնդիրը կատարելու խոստանո (ա). Երկրորդն աքրյուրների նախապատմությունն է (բ). Մեր նախնիքի թագավորների և իշխանների անխմաստասիր բարքը (գ). Ազգամի և մյուս նահապետների մասին արտաքին պատմիչների տարբեր պատմածները (դ). Նոյի երեք որդիների ազգաբանությունը մինչև Աբրահամ, Իհնուս և Արամ (ե). Աբրաքին պատմիչների Ս. գրքին նման և նրանից տարբեր պատմածները և Ուլմպիզորոս փիլիսոփայի անգիր գրույցները (զ). Աբրաքին հեղինակների Բել կոչածը, Ս. գրքի ներքուլթն է (է). Ուլմերոզը և ինքնորոգ զուգեներում պատմում է իր գրավոր աղբյուրի՝ Մար Աբասի և ինքնորոգ, որ Վաղարշակի թղթով գնում է Արշակ Մեծի մոտ և նրանից թուլլավություն է ստանում քննել նիկոկի գրադարանը. այստեղ նա զբուսում է մի գիրք հունարեն լեզվով, որի վրա մակագրված է եզել, թե այս մատչանը Աղեքսանդրի (Մեծի) հրամանով թարգմանված է քաղցկանից հունարենի և պարունակում է բուն հեղինակի նախնիքների պատմությունը: Այս մատչանից Մար Աբասը ընդուն է Հայոց պատմության վերաբերյալ մասը հունարեն և ասորերեն գրով և բերում է Վաղարշակին: Սա մեծ ուրախությամբ ընդունում է Մար Աբասի բերած պատմությունը, հրամայում է զգուշությամբ պահել աքրուհիում, իսկ մի մասը հրամայում է արձանի վրա գրեցնել: Սերջևի (պարզ չէ, արևանի վրա գրեցածից, թե բուն գրքի) հեղինակը պատմական անցքերին փակեթանալով խոստանում է բավարարել իր մեկնեանի հարցասիրությունը և մեր բնիկ

¹ Հասած կամ հատված կազմված է հունարենի հետևողությամբ, նեմո հասունի կտրել բառից τόμος (տոս—TOM)— հատված, կտոր: Ազելի սովորական նն է հասոր:

Եւխարարներէ Հյուզպարոթյունը հասցնել մինչև քաղզնացոց Ասորականս պալ թագաժորը:

Տասներորդ զիւով սկսվում է բուն Հայոց պատմութիւնը, Հայկի պատերազմը Բիլի հետ (ժ, ժա), Հայկի հաջորդները (ժբ), Արամի գործերը (ժգ, ժդ), Շամիրամի պատերազմը Արաշի հետ և կառարած շինութիւնները (ժե—ժը), Երբայեցոց, Քաղզնացոց և Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը մինչև Գաճիթ, Ասորքնապալ և Սելալորդի (ժթ), Արայան Արա (ի), Հայոց առաջին թագաժոր Պարուլը և նրա հաջորդները (իա, իբ), Արծրուշայց, Գնծոյաց և Անգնդանս ծագումը և Աղմնայոց բոլշըր (իգ), Տիգրան Երվանդյան (իդ—լ), Տիգրանի հաջորդները (լա), Եգիպական պատերազմը և Զարամայը (լբ): Տիգրանի հաջորդներից վերջինն է Լգնի Վա՛ն, որ պատամբելով սպանվում է Աղթնանդը Մակեդոնացոց, (323 ՆՔ), որից հետո, մինչև Վաղարշակի թագաժորելը (132 ՆՔ) հեղինակը ոչինչ չի պատմում Հայոց մասին, ասելով թէ ստույգ բան չունի պատմելու, որովհետև ազմուկ և շփոթութիւն էր տիրում, և շատերը մքրած էին մեր աշխարհին տիրանալու համար, մինչև որ Պարթևների Արշակ Մեծն թագաժորը հեշտութիւնով մուտք գործեց Հայասան և թագաժորեցրեց իր Էդրոքը՝ Վաղարշակին:

Առաջին գրքից հետո առանձին գրված են երկու գլուխ «Պարսից աստապելներից», որոնցից առաջինում բերված են պարսից աստապելները Բարաքասի Անդանակի և Լրուզնի մասին, իսկ երկրորդով՝ այդ աստապելների բացատրութիւնը, ճշմարտյալ պատմութիւնը: Հեղինակը հայտնում է թէ ինքն առեղծ պատմ է, նուշնիս զգում է մէկ անձին և անհարմար աստապելներից, բայց գրում է՝ առի՞վում անգնասի թախանձանքից, միայն արծան չի համարել նրանց դեռակել իր Պատմութեան սրել մասում, այլ գրել է զատ, ասանձին:

Երկրորդ գիրքը բազկացած է 92 զխից, սկսվում է Պարթևների ասպատարութիւնից Մնկելացոց զեմ (ա, բ) և Վաղարշակին Հայոց վրա թագաժորեցնելուց (132 ՆՔ) (գ), և վերջանում Տրդատի մահով (318 ՆՔ), որինն պարտնակում է Հայոց 450 ասրովա պատմութիւն: Այս մասում պատմական կարևոր շրջանների մասին պատմելիս՝ հեղինակը հիշում է այն ասրլուրները, որոնցից օգտվել է:

Երրորդ գիրքը պարունակում է 68 գլուխ «հեղինակին ժամանակով մտա կամ ինչ առաջ պատահած անցքերը», սկսած Տրդատի հաջորդ Խուրըժ Փորթից (319) մինչև Արշակունւաց թագաժորութիւն քարտուր (428), այսինքն 110 ասրովա պատմութիւն (ա—զզ), արծնհեռ Սասնակ կաթողիկոսի Պարսկաստանից հնա զառնայը Եմուկի հետ (կե.) Եմուկի անարժան գործերը (կզ), ս. Սասնակի և Մարտոյի զախանձելը (կե) և իբրև

վերջարան՝ «Որք՝ Արշակունւաց թագաժորութիւն վերացման և ս. Գրիգորի ստճմից բանաւայապետութիւն զարգանակ մասին» (կբ):

ՉՈՐԲՈՒՄ ԳԻՔԻ ՀԱՐՅԸ: Ժ գրքի հեղինակ Թովմա Արծրունին հիշում է հորինացու Պատմութիւն մի Չորրորդ գիրք եւ: Եւխական հիշելով Սասնակ կաթողիկոսին և Հայտնելով, որ նա ապրեց 120 ասրի, արծնհեռ հիշում է Սասնակ թագարտունի օպարապետի մահը, որից մի բանի տուչ հետո շարունակում է. «Սասնակ այս այն Սասնակ է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահաշակակայ թերթուն՝ զորք Պատմութեան Հայոց մեծաց հրաշալակ յարկնաւով, սկսելով յնկարայ մինչ ի կայսր Ջենան, ուսչ ժամանակ կենաց տեւաւ ձգելով ամա ճԻ ի և պարտար ձերթեմար: որպէս գրեալ աստեղեցաւ մեկ այս ի չորրորդ գրուագի խոտարանեալ պատմութեան Մովսէսի ետրեւացուց: վերագործութեան ի վերայ երկնցուց զրուպետի հաստաւ մին: զոր և երանելիս Կորնն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ արբըր Մետրուպոլ յնրումն ստուգարանեալ պատմութեան զայստիկ մեկ հաստարմացուցանել»: (ս. Պետերը, 1887, էջ 75—56): (—):

Գ գրքի գլուխթիւնը պետք է բացիբաց մեթել, քանի որ ուրիշ ոչ մի հեղինակ այն չի հիշում, ոչ մի հեղինակ նրանից ոչ մի բազկածք չի անում, այլ բոլոր ասաշին երեք գրքից օգտվելուց հետո զիւում են որիշ հեղինակների և նրանցից բազկածքներ անում, քանի որ ոչ մի ձեռագիր, ոչ իսկ գրքերի ցանկերը, չուն պարտնակում որևէ հետք այդ գրքի գլուխթիւն, իսկ Գ գիրքը իր անունով «Ասարտարտունութիւն մերց հայրենաց» և վերջարանի Ողբով ապացուցանում են, որ Գ գրքով էլ վերջանում է Հայոց պատմութիւնը: Արժախ որ Ք. Արծրունու մի անգամ հիշած Գ գիրքը պետք է համարել կամ թուրիմացութիւն կամ ազգագրութիւն: (—):

ՊԵՏՄՈՒՄՅԱՆ ԱՐՅՈՒՄՆԵՐԸ: Խորհնացին ձեռնարկելով նոր՝ իր նմանը Հայաստանում շունեղոջ գործի, այսինքն հորինելու Հայոց սխումեական պատմութիւնը նախնական ժամանակներից մինչև իր օրերը՝ բնականաբար կարել պետք է ունենար աղբյուրների Ենք քանիցս անգամ զանգուսում է, թէ ձեռքի ասի չունի այս կամ այն կարևոր գիրք կաւ ժամանակագրական ձեռնարկը, որանցից անտար Կերտով հյուսիս պատմական անցքերն ու ժամանակները: Եվ այս զանգուար շատ հասկանալի է մի հեղինակի կողմը, որ զգում է, թէ որքան մեծ ու պատասխանատու է իր սկսած գործը և որքան ինքը զուրկ է անհրաժեշտ միջոցներից, հեռու է լուսավորութեան կենտրոններից, ապրում է մի երկրում, որտեղ գիրքն ընդհանրապես հազվապէս մի բան էր: Ուստի նա, զրական այս անապատում, մանանախ նման ընդունում է որևէ զրվածք:

որ գտնե մի նախադասութեամբ՝ մի ակնարկով կարող էր իրեն օգտակար լինել:

Նա գործ է ածել բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցից մի մասը հանգանե հիշում է, մյուսները չի հիշում: Բայց այս բոլորն էլ, բացի Մարտարայան աղբյուրից և ժողովրդական երգերից, Հայոց պատմության համար երկրորդական նշանակութուն ունեն և պահանջին չեն բավարարում:

Նրա հիշած աղբյուրներն են՝ Ս. դիրքը, Մար Աբուս Կատինայի պատմությունը, Հայտաման Պետոյից, հայ ժողովրդական առասպելները կամ երգերը, Հուլիոս Ափրիկանոս (Գ դարի), Եվսերիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմությունը (Գ դար), Հովսեփոս Փյարիոս (Ա դար), Լարուրես (Ղերուհա) Եղեացի (մոտ Գ դարում), Խոռոհրուս (Գ դար), Փերմելիանոս Եպիփանոս (Գ դար), Ալեքսանդրոս (Ե դարի երկրորդ կեսում), Հրոպոլիտոս (Գ դար), Մանսեթոս (Գ դար ԵԲ), Ուլյուս Ելբոմ (Ա—Բ դար), Արիստես Փեղզացի (Ա դար), Բարգաման (Գ դար), Բարսեմա (Գ դար), Արտիթես (Գ դար): Պոլիկատես, Եվալարոս, Ալեամազրոս և Փղեզանիոս շարս հույն հետաք հեղինակներ. նաև Համերոս, Հերոդոտոս, Պլատոն, որոնցից ցիտասներ է բերում կամ անդհնություն ստանում: Հիշում է նաև Բերսոս Բազղեացուն, Ալեքսանդր Բազմավային, Արյոզնեսոսին, Կեփագիանին, որոնց նա ծանոթ է Եվսերիոսի ժամանակագրության միջոցով և ոչ թե անմիջապես:

Նրա չհիշած, բայց օգտագործած աղբյուրներ են՝ հայ հեղինակներից՝ Կորյուն, վկայարանություն և. Քաղոս առաքել, Փովառոս, իսկ օտարալեզու՝ հույներն Քարգանակած հեղինակները՝ Կղնիս Ալեքսանդրոսի, Դիոդորոս Մեկիլիսացի, Փիլոս Ներսիսի, Կրիզոր Նյուսացի, Կրիզոր Նազիանզացի կամ Աստվածարև, Եվսերիոսի ժամանակագրությունը, Սուս Կալիսթենեսի պատմություն վարուց Ալեքսանդրի, Սոկրատի Եկեղեցական պատմության և Մեղրեստրոսի Վարքի հայերեն Քարգանակությունը, Եղովպոս Կեսարությունը:

Թե ինչու՞ և որտեղից աղբյուրներից մի մասը հիշում է, մյուս մասը ոչ՞ զի՞մ էր հիշում և սպասող պատասխան տալ: Խոսք չի կարող լինել այն մասին, թե նա կամենում է թարցնել իր գործածած աղբյուրները: Կորյունին, Եվսերիոսի ժամանակագրությունը, Փիլոսին, Դիոդորոսի հիշելը միայն պատիվ կարող էր բերել Պատմությանը և նրան ավելի արժանազավա դարձնել, շի՛շուր միայն կարող էր վնասել: Թվում է, թե Խոսեանցի ընդհանրապես չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի և բարձրաշուն հասկանալի են, ինչպես մեկը այժմ իբրև աղբյուր ցույց չկեր սալիս հանրագիտական բառարանները, կամ ժամանակա-

գրական աղբյուրները: Գարձյալ չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք չեն վերաբերում պատմության որոշ շրջանի, այլ որոնցից նա մասնավոր անցի մասին որևէ տեղեկություն է բազում կամ բնօրին անհու առասպելածրեր: Գարձյալ չի հիշում այն զրգածները, որոնք ինքն է Քարգանակը, որմեն և մասամբ իր աշխատությունն է համարում: Բայց առանձին պարմանի մեջ է այտուց Փաժասոսի Պատմությունը, սրից օգտվել է Խորենացին, բայց թարցնում է այս աղբյուրը՝ նրա խոշոր պակասությունների պատճառով:

Վերահիշյալ ավելի քան քառասուն աղբյուրներից ամենակարևորներն և բանասերներին ավելի դարողեցողները եղել են Մար Աբասի Պատմությունը և հայ ժողովրդական առասպելները: Մյուս աղբյուրները մեծ մասամբ հայտնի են և ուսումնասիրված. մի քանիսն էլ բոլորովին անծանոթ են, որոնց մասին որմեն ոչինչ չի կարելի ասել:

ՄԱՐԱԲԱՍՏԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ, Խորենացին ինքը պատմում է այս աղբյուրի ծագումը (Ա. ր. Բ): Եթե ստույգ լինեք ինչ որ Խորենացին պատմում է այս Պատմության ծագման մասին, այնինքն, որ Մարաբաստան աղբյուրը հանված է Ալեքսանդր Մեծի հրամանով թաղերհանհ հունարենի Քարգանակած մի պատմությունից՝ ապա նա կիրեն ամենահին և ամենապատվական պատմական հիշատակարանը աշխարհի վրա (չհաղված բնեռագիր և հիերոգլիֆ արձանագրությունները). և սկզբներում այսպես էլ նախում էին այս աղբյուրի վրա: Բայց եկրպուական բանասիրական քննադատությունը հնազհետե երևան հանեց այս աղբյուրի կեցածիքը. նրանց հետեցին և այս բանասերները: Բնեռագրությունը գտավ, որ Ալեքսանդրի ժամանակ նիկիզ բազաբը շխար, փլատակները կույս էր. և թե նույնիսկ բազաբը գոյություն ունենար՝ նրա մեջ մատյաններ էլին կարող գտնվել, այլ աղբյուրիների վրա զրոշված սեպագրություններ, որոնք հուպարներով գրովիցին անցյալ դարում նիկիզի փրատակների պեղումների ժամանակ. բայց ամենազխավորն այն է, որ նիկիզի մատյանում կամ սեպագրությունների մեջ չէր կարող պարունակվել անչպիսի պատմություն, որի մեջ Բարբելոսի և Նիկիզի աստվածները (Բել, Տամիրամ) պարտավ կամ ամոթյալ զերի մեջ զուրս բերված լինեին, իսկ հայերը (Հայկ, Արա)՝ իբրև զյուցագուձներ և առաքելության տիրապետներ: Պեղումներից զուրս եկած սեպագրությունների մեջ պատմբված են քարեկացիների և առաքեստեցիների փառավոր հաղթությունները միայն՝ քաղաքների ավերելը, երկիրների խողալուրը, օտար թագավորներ սպանել կամ զերելը. բայց ոչ մի անգամ իրենց պարտությունը:

Մարաբաստան աղբյուրի կեցածիքը բացվելուց հետո հարց ծագեց,

Քն ո՞վ է կատարել այդ կեղծիքը և ի՞նչ իրական հիմք ունի այդ պատմությունը: Շատերը կարծիք հայտնեցին, թե Մար Աբաա անունով անձ առձանաարև չի եղել, նրան հետքն էլ ինքը հորենացին, ուրեմն Մար Աբաա և հորենացի նույն անձն է: Քայց վերջը այս ժայռահող կարծիքը մերժվեց, և այժմ ընդունված է, թե եղել է Մար Աբաա անունով մի մանուկ (հայ կամ ասորի՝ հայանի չէ), որ զոր է առել հայոց նախնական ժամանակին վերաբերյալ ավանդությունները և երանց վավերականությունը՝ ընծայելու նպատակով հետքն է նրա ծագումը՝ նիհովնի գրասենյակ: Իսկ հորենացին հավատացել է նրա պատմածին: Իսկ այս ավանդությունների հիմքը Մ. Գարագաշյանը համարեց՝ հայն մասնակազմների ասորիստանցիների և պարսիկների մասին արած պատմությունները, որ մեծ մասամբ անվավեր են նվերիստի ժամանակագրությունից և հարմարեցրած են հայերին ("):

Սակայն Մարաբայան աղբյուրը, մեր կարծիքով, ուրիշ հիմք ունի, որով նախկին հմայքը կորցնելուց հետո ուրիշ նոր հմայք է առանում, իբրև հայ ժողովրդի հիշողությունների նախահայվական աշխիճ՝ ուրարտական ժամանակների Հայաստանի պատմությանը: Երբ արարական տիրապետության ժամանակի հիշողությունները հազար տարի ապրել են մոլորագրի մեջ Սասունցի Գավթի վեպով, ինչո՞ւ նույն ժողովուրդը չէր կարող նույնպես հազար տարվա հիշողություններ պահպանել իր երկրի հեռավոր պատմության մասին. եթե նկատի առնենք, որ այդ աղբյուրի մեջ գրածը անմեղից Քիչ Բարկլոնի աստված է եղել, Շամիրամի՝ Ասորեստանի աստվածուհի, Հայկի՝ Հայոց հին աստված, որի անունով կոչված է Օրինի համասնադրությունը, իսկ Աբաա մի անմահ զոր (համապատասխան Իշտար—Շամիրամի սիրահար Աղունիսին), Պլուտոնի հիշած հայ էրբ, ապա գլուխով կհամոզվենք, որ այս անունների տակ մարմնացել են մի կողմից Բարկլոնն և Ասորեստանը (Քիչ, Շամիրամ), և մյուս կողմից Հայաստանը (Հայկ, Աբա), և Քիչ ու Շամիրամը արշավանքները Հայաստանի վրա՝ ապա հիշողություններ են Բարկլոնի և Ասորեստանի մղած դարավոր պատերազմներին ուրարտական թագավորների զեմ: Հիշողությունները նույնիսկ պահպանել են այս պատմական տեղերին հաջորդականությունը:

Բարկլոնի անբեղատ, որտից դար շարունակվող արշավանքները, ինչպես վկայում են սեպագիր արձանագրությունները, ապացույց են այդ արշավանքների անհաջողության, որ հայ ժողովրդի հիշողությունների մեջ արտահայտվել է Քիչի սպանվելով աղեղնավոր Հայկից: Իսկ Ասորեստանի արշավանքները, որոնք հաջողությամբ պսակվեցին Ուրարտուի նվաճումով, արտահայտված են Աբաայի սպանվելով Շամիրամի

զորքերից: Հետաքրքրական է, որ հիշողությունները պահպանել են Շամիրամ աստվածուհու թնորդ գծերը՝ աղագականություն և վավառատություն:

Այսպես ուրեմն, Մարաբայան աղբյուրի մեջ պահված են այս վաղեմի պատերազմների հիշողությունները, մինչդեռ հորենացին, որ այդ պատերազմները նկարագրված է ըստ Մար Աբաաի, հակացողություն անգամ չունի նրանց իսկական նշանակության մասին և վանի շինությունը, ուրարտական թագավորների բեռնագիր արձանագրությունները վերացրում է Շամիրամին:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ հորենացու Պատմության առաջին գիրքը մաքուրապես Մարաբայան աղբյուրից չէ, այլ մի մասը միայն՝ մյուս մասերն անվավեր են ուրիշ աղբյուրներից, Բերոսյան Սիրիլայից, «ի բանից արանց յմաստնոց և յառասով թառախոսաց» (Ա. ՏԻ), որոնց ստուգության մասին այնքան էլ վստահ չէ, և հատկապես Տիգրան Երվանդյանի պատմությունն առել է մեզ անձանթ՝ «Հիստորիան Պիտոնիցա կոչված քերթվածից, որից պատահարաբար 3—4 տող պահպանված է հայ հին քերականների մեջ»:

«Եւ արց ներգործեալ ի մյուս երկնք առ խորհուրդս փողարին մեծապոյ Տիգրանայ զեղանին Տիգրանուհի, իւր ներգործեալ զկուշարարն, նաև ողջամիտ աշխարհածուի», որ վերացրվում է Գավթի Անհաղթին:

ԱՒՏ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՊՅԵՆՆԵՐԸ. հորենացին հաճախ պատմական նյութ է քաղած ժողովրդական երգերից և ավանդություններից, որոնց նա զանազան անուններ է առելու՝ երբ վիպասանաց, երբ Թուլիսաց, վիպասանք, երբարանք բանավորք, ցոյցք, բանք, առասպելք: (Սրանց մասին տե՛ս ծանոթ. 8): Այդ ժողովրդական բանահյուսություննց նա շատ անգամ բառացի բերում է հաստատներ, իսկ երբեմն բերում է նրանց կարճառատ բովանդակությունն իր խոսքերով: Այսպես՝ նա վահագնին վերաբերյալ հաստատ բառացի մեղերիցուց հետո շարունակում է. «չխ որոյ և ընդ վիշապաց ասկին յերգին կուռլ նմա և յաղթել և կարի իմն նմաեզդուն զՂերակլեայ նահաաակութիւնս նմա երգիլին: Այլ և ասն զսա ստովածացեալ, և սնդրի ի վրաց աշխահին զտար շափ հասակին կանգնեալ պատուովն զուհերս (Ա. լա.)»: Այսպես նաև Արտանիների ծագման մասին կարճառատ հիշում է առասպելք. «Թողում զառասպելաց քաջազանս որ ի Հաղամակերտին պատմի—

1 Տե՛ս Միսրան (Գ. Տեր-Միսրայան) հորենացու ուսումնասիրության, Վազաղագրագ, 1896 թ. կց 57—58:

մանկան ներհույ անձրն և արև հակառակա, և հովանի թռչուն՝ պատանայն թափացելոյ» (Ք. է), նույնպես՝ «Է պարսից ասասպնաց» վերնագրի տակ առաջին գլխում շատ կարճ բերում է Բյուրասպի Աժդահակի մասին առասպելները: Բողոնելով Հայկի, Արամի, Արայի և Տիգրանի ծրվանդանի պատմությունները, որոնք ժողովրդական ծագում ունեն, բայց հորենացի ձևերն անցել են գրավոր աղբյուրների, ինքն անմիջական ժողովրդական բանահյուսությունից օգտվել է Վահագնի, Վարդգի Մանկան, Տոքր Անգղեզի, վիշապազուհեների, Բյուրասպի Աժդահակի, Երվանդի, Սանատրուկի, մանավանդ Արտաշես Բ-ի և Արտավազդի մասին գրելիս: Արամի պատմությունը դեռ չէր ձևափոխված՝ ես իր մեկնությանի հայտնում է, թե Արամի մասին պատմվում են շատ քաջություններ ու հաղթություններ: «Բայց զընդարձակութեն պատմութեան սորս և զգործս քառութեան... թե կամիցես՝ արտաքոյ յայտնից զորոց կարգեցանք և կամ թողցուք, ապա թե ո՞ր սմին» (Ա. ժք): Շատ աստրոլոգիկ է թվում, որ հորենացին համարություն է հայտնում իր պատմությունից զուրս ոչնչու աշխարհի պատմություն, որ շատ թանկացնելու էր համարվել, մանավանդ այնպիսի հին ժամանակի և նահապետի վերաբերմամբ: Բայց հանձնարելը շուտով պարտություն է: Արամի պատմության վերջում հորենացին ասում է, թե այս պատմությունը բուն թագավորական մատյաններում չէ եղել, այլ «ի փոքրոց ոմանք և յանձնանից արանք ի զուսանակակնն այս գտանի ժողովակա ի զիվանի արբունեաց» (Ա. ժք. Սե. բնութի Մար Արասի Մծուրանայն էլ չունի Արամի պատմություններից և ոչ մեկը, այլ միայն անունն է՝ հիշում): Արտաշես Բ-ի թագավորության մասին հայտնում է. «Արտաշեսի վերջնոյ գործը՝ բազում ին: յայտնի են թեղ ի վիպասանացն, որ պատմելի ի Գողթան — շինել զբազարն և խնամությունն ընդ Ալանս և մծուրոց զարմինս և իր արքանք Մաթինկայ ընդ վիշապազուհե՝ ասասպելաբար... մարտ ընդ ճուսս և քայքայումն ինչ՝ իրանութենն և սպանումն նոցա և՛ ճրկելութեն շինուածոցն և նախած իրանոց Արտաշեսի և զգրգութիւն ընդ միմեանս ի մեռն կանանցն» (Ք. խթ): Այս խոսքերից երևում է, որ Գողթան վիպասանների ընդարձակ պատմական տեղեկություններ էին պարունակում Արտաշեսի գործերի մասին, որոնցից հորենացին օգտվել է: Նույնը տեսնում ենք և Արտավազդի վերաբերությունը, որի կյանքի գծերն ու գործերը. սկսած մեռելոցից, հրք «վիշապազուհե զոգացան դանտուհի Արտավազդ և զև փոխանակ եղին», մինչև մահը, երբ քաղցրի ձևերով բանասրկվեց ազատ Մասիսի վրա և սպանումն, որ մի որ զուրս կզա և աշխարհս կտիրի՝ այս բոլորը նշույթ է եղել ժողովրդական բանահյուսության: Ուստի սխալ չի լինի ենթադրել, թե այս երկու թագավորների կյանքն ու գործունեությունը ծայրահեղ

պատմվելիս և երգվելիս են եղել հայ աշուղներից, բայց հայտնի չէ, իբրև մի ամբողջական միակտուր վեպ, թե մանր անգամ երգերով: Ավելի հավանական է առաջինը (Համեմատել Գավթի և Մհերի վեպի հետ):

Հորենացին ինքնուրույն եղանակ ունի ժողովրդական բանահյուսությունից օգտվելու: Ես ժողովրդական վեպը՝ ասասպելը համարում է այլաբանություն, այսինքն այնպիսի մի պատմվածք, որ արտաքին նյութական բովանդակության տակ թաքցրած ունի ներքին բովանդակություն, իրականը, կարևորը, ինչպես տառիների մեջ: Այսպես՝ ես պարսից ասասպելների մասին իր արձամարձանքն է հայտնում ասելով. «Մի՞ արևոք յունտեան պերն և ողորկ ասասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճշարտութեն իրացն այլաբանաբար լինեանս ունեն թագուցեալս: նույնպես Արտաշես Բ-ի մասին վիպասանների բովանդակությունը հիշելով ասում է. «Այս ամենայն, որպէս ասացուք, յասնի են թեղ յերգս վիպասանեացն, բայց ինչասանեացուք և մեր կարճառուտիք և յայլաբանութենն ճշարտեսցուք» (Ք. խթ): Այսպիսի հասկացողության բնական հետևանքն այն է եղել, որ հորենացին երբ կամ առասպելը կարճառուտ բնկելով՝ ինքը նրան մեկնում է, այսինքն՝ այլաբանությունը բացատրում է, կամ, ինչպես ինքն է ասում՝ «Ճշմարտում էս: Եվ ինչ, որ մենք հորենացու մեջ կարգում ենք իբրև պատմություն Արտաշեսի, Արտավազդի և ուրիշների մասին, որոնք ծագում են ժողովրդական վեպից՝ իսկապես նույն ինքն հորենացու մեկնությունն է, ժողովրդական վեպի այլաբանությունից» երա ստեղծած «Ճշմարտեալ պատմությունը»:

Այս այսպես լինելով՝ հասկանալի է, որ հորենացու ճշմարտյալ պատմությունը կարող է լինել ուղիղ կամ սխալ, նախելով, թե ես ո՞րքան ճիշտ է ըմբռնել ժողովրդական վեպի էությունը և ո՞րչափ հաջող է մեկնել՝ եթե այդ վեպը հիրավի այլաբանություն է եղել: Օրինակ, տեսնում ենք, որ հորենացին ճիշտ բացատրություն է առաջի «Տեղ ոսկի տեղալս» երգին, ասելով. թե սսփորութեն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի գուռն տաճարն հասանել զսճեկանն ճապաղել... նույնպես և թագուհեացն յառազատեմի՛ մարգարիտ. այս է ճշմարտութեն բանեցս» (Ք. ձ): Նույնպես բերելով Վարդգի մանկան երգը. «Հատուած դնացեալ... բացատրում է այդպես. «Այս երուանդ առաջինն է, սակապեացն, զորոյ զբայն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինն զուսան զայս» (Ք. կն), այսինքն՝ Վաղարշապատը, որ առաջ կուզվելիս է եղել Վարդգիս պատն: Այս առաջին մասը այն է, որ երգի մեջ հիշված երվանդը Մակավաղարշ է՝ կարող է նշյալ լինել կամ սխալ, բայց երկրորդ մասն անպայման

ճիշտ մեկնություն և երբ «Կոնյ կոփելի զգուռն Երուանդայ արքային խա-
թին: Մեկնի զուր կոնյ, կոփելի՝ նշանակում է այդ սասնից կին ուղել:

Բերնը մի երկու օրինակ էլ, որտեղ ևս արեւմտացի ճշմարտացի պատ-
մութեան սխալ է գուր եկել: Մտաբնիկն առանձնական անցքը պատմե-
լին ևս արեւմտացիներն ասում է. «Չայ տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն
լեբզին խրեանց ասեն... Հեծաւ արի սրբայն Արտաշէս ի սեան քեզե-
ցիկ... որ ճշմարտութեամբ ունի ապաւել, քանից պատուեալ է առ պառն
ժողով կարմիր, լայնա շատ և սոխի բազում տունայ ի վարանս, առնու
զտիկն օրիորդն Մտաբնիկ. այս է սոխից շիկափոկի պարան» (Բ. Ժ),
աչինչ երգը մի պարզ առանձնական նկարագրութեան և, սակեւոյ չի-
նափոկ պարանքն աչն պարանն է, որ ձգում էին Հակասակորդի վրա և
նրան կաշկանդում: Խորենացին ուրիշ տեղ (Բ. ԺԵ) ճիշտ է, ինչպէս
Քաղաք Քաղաքը իր նշանակաւ քննադատաւ պարանով կաշկանդեց
Տրգաս Քաղաքի որ: Խորենացու սխալն այստեղ նրա մեջ է, որ նա
ալլարանութեան է ճամարել իրական անցիկ նկարագրութեանը և շան-
ցել է նրան «ճշմարտել»: Ուրիշ օրինակ, Խորենացին Տանտի ճիշտ է
վիշապագուններին և նրանց ու Հայոց Քաղաքի օրինակ մեջ եղած կոնֆլի-
քը. սկսելով մարաց Ազդահակից մինչև Արգաւանք, որին սիրաճարմում
է Մտաբնիկը և որին սպանում է Արտապազը: Երգերի մեջ ճիշտ վի-
շապագունների առասպելի արեւմտացի «ճշմարտում է»: Նկատելով, որ
Ազդահակ պարսիկներն նշանակում է վիշապ Գահակ (կամ Ջորակ), որ
մար պարսիկներն նշանակում է օձ, նա կորակացնում է, որ երգերի մեջ
ճիշտ վիշապագունները Ազդահակ Քաղաքի սերունդն են, որ Մտաբ-
նի մտերը և վրան ապրող վիշապները մարեր են (մեղացիք), որ Մու-
րացան նախարարութեան սնունդ իսկապէս մարացոց (այսինքն օձերի,
վիշապների) սնունդն է առաջ եկել, և որ Մուրացանների Արգամ նա-
ճապաւոր երգի մեջ ճիշտ Արգամն է Այս գլխուն այնքան է որա-
խացել Պատմաճորը, որ պարտենալով դիմում է իր մեկնմանին, ստեղծ
«Եւ արդ ո՛ր առանձն աստանոր դարմացին ի վիշապ մերչ ճշմարտապատ-
մութեան, Քի որպէս յայնմեցոյ զայն յայտ իրս վիշապաց, որք են լնգան
ի վեր ի Մտաբ» (Ա. 1): Այնինչ վիշապագունների և վիշապների այդ
բոլոր պատմութեանը ներկայումս բացարժիւտ է ամբիւր թեական կեր-
պով. դրանք բոլորն էլ ընդհանրապէս օձերի և վիշապների, նրանք Քա-
ղաքների կոնֆլիկտի մասին ժողովրդի տենցած ճազատախրներն են,
որոնք մինչև այժմ պահպանում են ճերմափնիկի և թերանացի պատմիչ
ժողովրդական առասպելների մեջ: Երկուսիս ճերմափնիկ, ավելի մաս-
րաման, պատմիկն են եղել և Խորենացու մասնակն, և նա նրանց
ընդունել է իրեն ալլարանական վիպական երգ, պատմական ճիշդ ղեկ:

չոյդ, սուտի նրանց մեկնելով ճարտարներն էլ պատմական անձերի, այն-
պէս որ այս կեանքում Խորենացու մեկնությունների մեջ պատմականն
ու առասպելականը խառնվել են իրար հետ: Այս օրինակումն էլ Խո-
րենացու սխալը կայանում է նրանում, որ նա սնտարապաշտական առա-
պելներն ընդունել է իրեն պատմական այլարանութեան և աշխատել է «ճշ-
մարտել», բայց անհաջող կերպով: Մի ուրիշ տեղ (Ա. 9) բերելով Մի-
րիլայի Հայտնի տողը. «Կնիկն իշխանք երկրի Ջրուան, Տրուան և Տա-
պետութի», իր կողմից ճշմարտում է ասելով, «որ ինչ թուին Սնմ, Քամ,
Յարթթ», այնինչ Միրիլայի տաղում բերվածները Տունական գիցարանու-
թեան մեջ ճիշտապէս առավաններ են՝ Կոնոսս, Տրուան, Տապետոս, Ուր-
նոսի որդիները:

Մտաբնի կրեում է, որ Խորենացու ժողովրդական աղբյուրից Հյու-
ստմ մտերնում պետք է ուղարկութեամբ որոշել, թէ ո՞րն է իսկապէս
ժողովրդականը և ո՞րն է Խորենացու ավելացածը իրեն մեկնութեան
կամ լրացած ժողովրդական աղբյուր. առանց սրան՝ առաջինը կրաց-
իվ գնահատան թուրմիտությունների:

Քաղաքի օտարազգի աղբյուրներից, որ վերջ հիշեցինք, ոչ մեկը
Հակասակն Հայոց կամ Հայաստանին չի վերաբերում, չի պարունակում
Հայոց ստեղծական պատմութեանը, նրանք բոլորը, զանազան ան-
կերում, տարբեր ժամանակներում և տարբեր զոգով գտնված՝ պարունա-
կում են պատմական կցկտոր տեղեկություններ Հայոց մասին, սխալ
կամ ուղիղ, Խորենացին էլ պատմութեան սկզբում ասում է. «Մի՞թե
մատան մերկ կայցի ինձ... կամ պատմութեան քոջ Հայրենացին, որով
Նմանադրին արցոսը երբայնցոյ պարտաբար ի վերուստ ի թեզ իշու-
նապետն սնոյալ, կամ ի թէն և յայնոց սկսեալ անոյ ի վեր Տանիցն
ի սկիզբն: Բայց սակայն սկսուց, թէլէտ և շարն» (Ա. 9): Խորենացին
մեղքի տակ ունի իսկապէս ոչ թէ պատմական աղբյուրներ, այլ կտոր-
տանքներ, որոնք նա պետք է իրար մաս դնի, կցկցի: Իրար հարմարեց-
նել և ամբողջացնել: Եվ այս պատասխանատու զորք կատարելիս նա
չունի զոնն ստույգ ժամանակագրական աղյուսակներ, Քաղաքների
Հարցողական ցանկով, որոնք իրեն առաջերոյ լինին. այդ ցանկերն էլ
զարմալ ինքը պետք է կազմի: Ճիշտ կտորտանքների հիման վրա՝
Համաստեղութեամբ:

Ստույգ աղբյուրների քոջակալութեան պատճառով Խորենացին ակա-
մայից ընկնում է խոշոր սխալների մեջ: Այսպէս, նա շփոթ և բարբոթն
չի ճիշտ մաս երկու հարյուր տարբա Հայաստանի Քաղաքների՝ Ար-

տաշն, Արհարարան, Երաստ, Վոնոն, Զնոն, Մի՛ճրգատ, Հազամիտտ, Տրգատ (Ա), Պարթմատեր, Պարթմատապատ, Սուլմոտ (35 ՆՔ—169 ՇՔ), և այս երկար մասնահակմիջոցը լցնում է ուրիշ թագավորների անուններով, որոնք արտասին պատմիչների անհայտ են, ինչպես Արշամ, Արգաթ, Անանուն, Մանասրուկ, Երվանդ, Արտաշես (Բ), Արտավազ (Բ), Տրբան, Տրբան (Գ)։ Այսպես նաև հորենացին Արտաշես Ա-ին է վերագրում Կրնոտի ձերբակալությունը, թեպետ դեռևս, որ այս բանը ուրիշ հեղինակներ վերագրում են Կյուրոսին։ Զորս Ռույն հոնոտը հեղինակների սխալան վկայությունը նրան թևակարգել, կարելի է ստել, ստիպել է հայոց Արտաշեսին այս անցքը վերաբերել, ես չի գիտեցի, որ Ռույ-ների Տնեց Կյուրոսին Արտաշես են կոչում, ինչպես վկայում է Լուդուս-պոտը¹։ Արգաթին նա զարձանում է Լաջոց թագավորը, հիմնվելով մի ասորական աղբյուրի վրա, իսկ նրա Ռեգամա մակդիրից, որ նշանակում է թուխ, և հայ թարգմանչի մոտ զարձել է Արշամա՝ ստեղծել է մի նոր թագավոր Արշամ, որովհետև «Արգաթ Արշամն իտարը, որ գտնվելու է եղևի հորենացու աղբյուրում, հայերեն ուրիշ բան չի կարելի հասկանալ, բան Արգաթի որդի Արշամա։ Տրգան Մեծի մասին հորենացու բույր տեղեկություններն անվճար են Լուդուսպոտից, իսկ սա Տրգանի մասին անցողակի այնքան է միայն գրել, որքան Տրգանը շփում է ունեցել Լեռնաստանի կամ Ասորիքի հետ, իսկ նրա ուրիշ տեղերում կատարած ուրիշ գործերի մասին ոչինչ չի գրել։ Այդ պատճառով Տրգան Մեծի, Հայաստանի աննեանշանավոր թագավորի մասին հորենացու գրածը շատ թերի է, անշուր է և նույնիսկ հորենացին կարծես մի տեսակ անասորեություն կամ հակակրանք է ստանում գեղի այս թագավորը, երևի այն պատճառով, որ նա նախագահությունը, հորենացու կարծիքով, գիտեց պարթևներին, նրանց հետ հաշվառելու նպատակով, որ սակայն չհիշտ չէ։

Այսպիսի սխալների և թյուրիմացությունների օրինակներ էլի շատ կարելի է բերել, որոնք բացատրվում են զանազան պատճառներով. արյուրների բացակայությամբ կամ թերությունը, աղբյուրների անբողոված կամ սխալով, որի շնորհիվ հորենացին մի թագավորի գործերը վերագրել է ուրիշ թագավորի, միևնույն անձի անունների տարբերությամբ և աստորագրի պատմիչների մոտ, վերջպես, հորենացու ընդհատական վերաբերմունքով գեղի աղբյուրները։

Այսպես տեսնում ենք, որ հորենացին Տրգան Մեծի պատմությունը

այնպես անշուր ու կիսատ ստալով՝ Տրգան Երվանդային է մեծ գովեստներ է շաղկում, հիացմունքով նկարագրելով նրա աշխարհաշինությունը (Ա. իդ), այնինչ այդ բոլորը վերաբերում են Տրգան Մեծին, ինչպես ցույց են տվել բանասերները (Փյեյեր, Արկադի, Մանանդյան)։ Նույն Տրգան Մեծին է վերաբերում մի մասն այն գործերից, որ հորենացին վերագրում է գոյություն չունեցող Արտաշես Ա-ին, այսինքն նախագահությունը պարթևներից անելիլը, իր անունով գրան կտրելը, կտարթի արևանակի Փոքր Ասիայից Հայաստան փոխադրելը, իր դատարը Մի՛ճրգատին (Ասորպատականի թագավորին) կնուծվան սույը։ Այս Արտաշեսի գործերի մյուս մասն էլ՝ մեծամեծ նվաճումները, ծավր նավթով լցնելը, զորքի մեջ ծագած ապստամբության պատճառով օտարության մեջ սպառվելը՝ աննեանպատմություն գործիչը վերաբերում են Մի՛ճրգատ Պոնտացուն։ Տրգատ Ա-ին, որ պարթևների և հռոմեացիների մեջ կայացած համանայնություն շիման վրա գրեց Լոտմ է շեղուծվածը Հայաստանի վրա թագավոր պսակվեց, ներսից, հորենացին չգիտե, բայց նա Տրգատ Գ-ին, քրիստոնեություն ընդունողին, վերագրում է գործողություններ, որոնք վերաբերում են առաջինին, օրինակ, Լոտմ գնայը Կոստանդիանոսի մոտ, իր բրոշ հուսարովիցուստի համար Գանդի ամբոցը շինելը (որ իսկապես Հեթանոսական մեհյան է եղել, Լոտմից բեղված ճարտարագիտության մեղոջով շինված), բասիլների հետ պատերազմը (Ք. ձե), երբ Տրգատ (Ա) հաղիվ ապստոփեց մահից։ Արտաշես Բ-ն որի գործերն այնպես սիրով պատմում է հորենացին բառ ժողովրդական երբեք, նոր բանասերների կարծիքով Տրգատ Ա-ն էլ, հորենացու երկամբ օտարագրի հեղինակների Հուզամիտտն է։

Առանձնապես նշանակելու է հորենացու վերաբերմունքը գեղի իր աղբյուր Փավստոսի պատմությունը, որի պատճառով հաներազմի բամբարված է իբրև Փավստոսի պատմության խաղաղուող։ Փավստոսի գրքերը մի քանիչիլի գրույց է, հեթիաթ էլ, ժողովրդական հիշողություններից հավաքված ու զարգացված, որի մեջ պատմական ու առասպելականը այնպես են խառնված իրար հետ, ինչպես ջուրն ու շաբարը մի բաժակի թելի մեջ, հորենացին, որ պատմություն էր գրում, աշխատել է Փավստոսի ավանդանների մեջ պատմականը գտնել ստասպելականից։ Թավստոսի այս երկու հեղինակների մեջ պատմական կորիզը նույնն է, բայց պարագաները շատ տարբեր են։ ...)

Ուրիշ տեղերում էլ հորենացին ցույց է տալիս, որ բնագառաբար է վերաբերվում արյուրներին, անխաբարք չի օգտվում նրանցից։ Տրգատի հոր՝ հուսարովի մասին պատմիչիս գրում է, թե. «Փճմբե՛լնառնո եպիսկոպոսը գրել է եկեղեցու հայամանրների պատմությունը,

¹ Փճմբե՛րի մահից հետո նրան հաջորդեց Կյուրոս որդին, որին հույներն անվանում են Արտառքեղոս (Արտաշես)։ Նախաստեղծ Տրեթե, XI. տե՛ս Խաղարյանց. Արմայսկե Արշապա, էջ 46:

որի մեջ հիշում է նաև, թե մեր աշխարհում էլ շատերը նահատակվել են հետքովի ձևերով, բայց որովհետև ճշմարտությունը և ռժոճ չի պատճառում, ոչ էլ նշանակում է նահատակվածների սեռանները և նահատակության տեղերը, մեր հարկ շահարկիցներ կրկնորդել, իսկ ինչ որ նա գրում է հետքովի մահից հետո կատարված անցքերի մասին՝ մինչև Տեր-գուտի թագավորներ՝ ասույզ համարելով՝ համառոտ կրկնում ենք թեզ համարը (Բ. հե)։ Տրգրան Գ-ի ժամանակ հաստատված աննշան նախարարական տոհմերի մասին գրում է, թե անուն առ անուն չի նշանակում, մասամբ՝ որովհետև իրեն հայտնի չեն, և մասամբ՝ որովհետև իրենց անունները և աշխատությունից, մանավանդ որ շատերի անասուզությունը կասկածելի է դարձնում ամբողջը։ Վկայի մենք չենք գրի վերջին Տրգրանից հաստատված նախարարական տոհմերի մասին, թեկուզ շատ անգամ էլ դու խնդրես, այլ միայն վերջինները կնշանակենք, որքան որ հավաստի դեմքեր։ Ա՛նք խուսափեցիք անհավաստի պատմություններից, այլ որքան կարողացանք, հետևիցից արգարիկ և ճշմարտի ուստի այժմ էլ, ինչպես շատ անգամ, աղաչում եմ, մեզ մի՛ հարկադրիք ավելորդ բաները գրելու և մեր ամբողջ հավաստի աշխատությունը դատարկ և ավելորդ գործ դարձնելու, որ վտանգ է բերում ինչպես ինձ, այնպես և թեզը (Բ. կզ)։

Այս բոլորը սույն են տալիս, որքան ուշագիթ և զգուշավոր է ետրևնացին իր սարյուրների նկատմամբ, որքան քննադատաբար և բնորանք է ընդունում և օգտագործում նրանց, որքան իր սարյուրներին ուշադրություն չենելով՝ ուղղում է կրանց սխալներ իրեն մասնակի ուրիշ տեղեկություններով կամ զոնև այնպես, ինչպես իրեն հավանակի է թվում։ Եթե այնուամենայնիվ նա բնկնում է սխալների մեջ, սա բնավ չար դիտավորությունը չէ, այլ, կամ սարյուրների սխալներից է առաջ դալիս, որոնց սխալները նա չի կարողացել ճանաչել, կամ ուրիշ պատճառներից, որ վերը հիշեցիք։

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եթե ետրևնացու Պատմությունը տասնյակ դարերով եղել է միակ հեղինակավոր արդյուր Հայոց նախնական պատմության համար, եթե բոլոր հետագա պատմագիրներն իրրկ պատգամ ընդունել են նրա որոշ Պատմությունը, և ոչ մեկը փորձ չի արել կրկնորդ անգամ գրել հայ ազգի նախնական պատմությունը՝ որս պատճառն ալև առանձնահատկություններն են, որ սեփական են Միայն ետրևնացու, շեղորձի նրա բնածին տաղանդի և բազմակողմանի պատրաստության, որոնցով նա

գերազանցում է բոլոր իրենից հետո եկող պատմագիրներին, Սառնթանացի այս հատկություններին։

Ետրևնացին առաջինը եղավ, որ զրնց հայ ազգի սխտեմական պատմությունը սկզբից մինչև իր ժամանակները։ Սա մի ստեղծագործություն էր, շի շարժել գոյի ամեյը, էր մի ազգի անշյալը, սա մի ծննդյան վկայական էր մեր ազգի համար, որ մինչև այդ ժամանակ չգիտեր, թե ո՞վ է ինքը, և ի՞նչ ծագում ունի։ Կայելով հայ ազգի սկզբնավորությունը Ս. գրքի հետ, ծագեցնելով հայերին Հարթի ցեղից՝ նա հայ ազգի համար ստեղծեց պատմավոր տեղ մյուս հին ազգերի շարքում։ Սերեցնելով հայերին աշտարակաշինության ժամանակահիցի Հայից, նկարագրելով այս նահա ազգնավորին իրրկ ազատության սիրահար և բռնակալ թեյին սպանող, նա փառավոր և սրբիկ դարձրեց հայերին իրենց ծագումը՝ Նիշու է, այս պատմությունը հիմնված է առասպելի վրա։ Բայց սր ազգն է, որի նեղուցին պատմությունը՝ ծագումը առասպելական չէ։ Հռոմայեցիների նախահայր Հռոմուլոսը գայի ծծով է մեծացել և իր առաջին գործն է եղել իր սննդահից կորուստ պահել։ Հեղինակի նախահայր Հեղինն այն քարերից է առաջացել, որ նրա հայր Գեղկայեանը վերցնում էր գետնից և շարտում էր իր հետևը։ «Նաասպեյական մանրամասնությունները, մինչև առասպելական ժամանակագրությունը, — ասում է Ս. Մատթ, — անխուսափելի հատկություններ են ծողովորի ամեն մի ինչպեկան ազգային ամանդության իր նախնական ծագման մասին, որքան էլ սա հիմնված լինի անկասկած առողջ ցեղալին ամանդության վրա»։

Այս ստեղծագործության համար ետրևնացին գործ է անել ավելի քան քրատունը արդյուր, թե՛ նյութեր հայտնելու և թե՛ նկարագրություններ, դարձվածներ, կարուկ զատողություններ փոխ անելու համար։ Նա գործ է անել այնքան արդյուր, որքան չի գործածել և ոչ մի հայ հեղինակ նրանից առաջ և հետո։ Բայց նշանավոր է ոչ այնքան արդյուրների քանակը, որքան նեղնայի սուր ըմբռնողությունը, որով նա կարողացել է մի շնչին տեղեկություն կամ նախադասություն մի հեղինակի մաս գնահատել և օգտագործել։ Ինչպես մի թղուն այս ու այն տեղից հավաքելով մի ծեղ, մի տերև, մի սեղ, մի փետուր, միակ իր կուռցի օգնությամբ ճշտում է բույն ձողուկները համար, այնպես էլ ետրևնացին գանազան կցկատու, սեփազ, ավելի կամ պակաս հավանական տեղեկություններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր հմտության ու տաղանդի շեղորձի կրկնել, միացրել, հարմարեցրել է իրար այդ նյութերը

1 Тексты и развскинии во Кавказской филологии, I, էջ 103:

ն ամեղծել է իր հայակաղ պատմագրական շնորհ իր ազգի համար: Սրա համար է, որ մենք տառն ենք, քն նա փ շտյէ ի փոյ ածեց Հայոց պատմութիւնը:

Առանձնապէս հիշելու է, որ Խորենացիի առաջինը եղա՞մ է միակը, որ գնահատեց ազգային անդիր ավանդութիւններն իբրև պատմական աղբյուր և նրանցից մեծ շահով օգտվեց, իր կողմից լուսարաններով ու յրացներով այս ավանդութիւնները: Այսպիսի ավանդութիւնները կամ առասպելները հին ժամանակ արձամարձում էին (Յգիշէ, Փա՛վատոս և այլն), նրանց արժեքը հազիվ ճանաչվեց մեր մեջ տասնեկնորորդ դարի կեսին: Իսկ Խորենացիին, որ զիս հիեղեկորոզ զարում գնահատեց այդ արձամարձում գանձը և նուրիսկ իբրև պատմական աղբյուր գործածեց, իր մտավոր կարողութիւնը անշուշտ ավելի բարձր կանգնած պետք է լինի բոլոր ժամանակակիցներին և նախորդ ու հաջորդ ճեղհակներին:

Խորենացիին մտքրեց մեր մատենագրութեան մեջ սովորութիւն հիշելու զգործածած աղբյուրները: Մինչև նրա ժամանակ զրոջ ճեղհակները (Յգնիկ, Ագաթանգեղոս, Փա՛վատոս) այս սովորութիւնը չունեին: Քննադատները ներկայումս մեղադրում են նրան, որ չի հիշում բոլոր աղբյուրները: Բայց այդ մեղադրանքն արդարացի չէ: Աղբյուրները չհիշելը ընդհանուր սովորութիւն է եղել Հայոց հին ճեղհակների. Խորենացիին բախտավոր բացատրութիւն է կազմում՝ գոնե զիստօր սղբյուրները հիշելով:

Խորենացիին պատմական գրականութեան մեջ մտքրեց ժամանակագրութիւնը, և ամեն մի թագավորի կամ հարչութեան գահակալութեանը, ամեն մի նշանավոր անցք աշխատում է որոշել ժամանակագրութեամբ, երբեմն նաև սինխրոնիզմով: Նա այնքան կարեւորութիւն է տալիս ժամանակագրութեան, որ մի տեղ բառն է. «Մէ՛շ է պատմութիւն ստոյչ, ստանց ժամանակագրութեան» (Ք. ճր.) և այս մի նախադասութեանը, այնպիսի ճեղհակավոր անձի կողմից ասված՝ որքա՛ն մեծ ազդեցութիւն է ունեցել հաջորդ պատմագիրներին վրայ, որոնք աշխատում են ժամանակագրական թվեր տալ իրենց պատմած անցքերի ու գահակալութիւնների համար:

Այս հատկութիւնները կազմում են Խորենացու Պատմութեան արտաքին, տեխնիկական կողմը: Սրանց համապատասխանում են մի շարք ներքին հատկութիւններ՝ ճեղհակի վերարեքնութիւնը զեպի պատմական աղբյուրները, պատմական անձերը, զիսի հայ ազգն ու նրա պատմութիւնը: Այս մասում առավելագոյն նկատում է Խորենացու բարձր

մտավոր զարգացումը, համեմատութեամբ իր ապրած ժամանակին, և նրա քննադատական ոգին:

Նաև հենձնրան փիլիսոփայութեան հետեղ է, ըստ որում հավատացած է, քն ճեթանտական աստվածները սկզբնապէս նշանավոր մարդիկ են եղել, որոնք հետո, ժողովրդական ավանդութիւններին մեջ, աստվածացել են: Այս հայացքի հիման վրայ Խորենացիին նորից մարզ է զարձնում Քնիին, Հայկին, Շամիրամին, Արային, Վահագնին, որոնք բարեկանն և հայ ազգի աստվածութիւններ են: Նույն սկզբունքով նա սովորական մարդիկ է զարձնում Տորք Անգեղին, Բյուրասպի Աժգահակին, Արտավազգին, որոնք առասպելական հերոսներ կամ ոգիներ էին: Առասպելական կամ անհավատալի զիպվածների համար նա աշխատում է գտնել քնական բացատրութիւններ: Այսպե՛ս՝ Տորքի մասին քննելով անհավատալի առասպելներ, իր կողմից նկատում է. Քն նա սաստիկ ուժեղ է եղել, ուստիև արժանացել է այսպիսի զրույցների (Ա. ը): Նր՛վանցի աշխրի կախարդական զորութեան մասին պատմելուց հետո իր կողմից բացատրում է. սա ստու և առասպել է, կամ որևէ զիվական զորութիւն է ունեցել (Ք. խր): Նա պատմում է Արտավազգի կախարդութեան քաշքիցը, ինչպէս հետևած իր հոր Արտաշէսի անձեթի, որ շատ ընդհանրացած միջազգային առասպել է զանազան վարկածներով: Բայց իր կողմից մի պարզ՝ քնական բացատրութիւն է տալիս. Արտավազգը որսի գնացած լինելով՝ հանկարծ մի խելապարտութիւն է զալիս վրան և նա ձիով հանգերձ գահավիժում է խոր վի՛հի մեջ և կորչում (Ք. կա):

Նույն հայացքի արտահայտութիւն է և այն աշխի քնկնող երևույթը, որ Խորենացիին տեղ չի տալիս հրաշքերին իր պատմութեան մեջ և իր աղբյուրների մեջ նկարագրած հրաշքները նա բացատրում է իբրև քնական երևույթներ: Այս հատկութիւնը մանավանդ զարմանալի է նրանով, որ Խորենացիին ինքը բարեպաշտ հավատացալ էր: Որինակ բերենք մի դեպք: Փա՛վատոս պատմում է, քն ներսես Մեծը չթխանառն մարդով Վազն կալարի հրամանով արտոլվեց մի ամաչի կզդի, որտեղ ոչ բոլոս կար, ոչ արձատ, այլ միայն ժոյռեր ու ավազ, որպիսիք արտոլվանները սովամած լինեն: Ներսես Մեծը քաշալերում է ընկերներին, հետո առաջարկում է ծունկ շոթել և աղոթք անել, և հանկարծ ծոփն ա՛հագին բանակութեամբ ձուկ է ափ զցում, նույնպէս և փայտ. փայտն ինքն իրեն բոցավաճում է, ձուկը խորովում են և ուտում: Այսպիսի, այս կզդու վրայ պարում են ինք տարի (Փա՛վատոս, Գ. զ): Խորենացիին, որ աշխի ասաց ունեթ Փա՛վատոսի այս պատմութիւնը, հետևելու կերպով է

Նկարագրում զեպրը: նազանդուժյունից ազատվածները տազնապի մեջ շմայելի. նրանք ուսում էին անտարի արժանանալը և այն ձևերը, որ Աստու Տրամանով ծագը կենդանի աքի զցում. այսպես աղբյուրի նրանք ութ ամիս (Մ. չ): Այստեղ կա գործչայ Աստու նախանձանու- թյունը, բայց չկա Տրաշը, ամեն ինչ բնական է և Տնարավոր: Որքան հարեանցին մերժում է զերբնականը, որ չի Տարմարում պատմության հշմարտչայ ոճին: Միակ բացառությունը նա անում է իր սիրելի վարդապետի (ուսուցչի)՝ Մեսրոպ Մաշտոցի վերաբերմամբ, երբ պատմում է, թե նրա զագագի վրա լուսեղեն խաշ երեաց, որ մարմինը Վաղարշապատից մինչև Օշական տանելը երևում էր: Բայց այս «Տրաշքին» տեղ ապու Տամար նա չի բավականանում ժամանակակից Կորյունի վկայու- թյամբ, այլ ուրիշներից ևս ստուգում է նույնը. «Որպես լույս ի բազմաց և ի Տաստարիմ արանց», և միայն այսպիսի զգուշավոր քննությունից «նու թույլ է աչխա իրեն պատմել այս նշանը Է...»

Խորենացին շատ բարձր է գնահատում ուսումը, արվեստները, մասնականությունը, առճաստարակ լուսավորությունը: Մտրցն ստեղծված է բառ պատկերի Աստու, սասում է նա, իսկ մարդու էական Տաղու- թյունը բանականությունն է, և ով որ բանականությունը զարդարում է, Տնտանուս լինելով ուսման և դպրոթյան, նա արժանավոր է դառնում Աստու պատկեր կոչվելու (Ա. ա): Այսպիսի արժանաբանական ուղիղ զատողությունը նա ներբողում է իր մեկնենա Սահակ Բագրատունուն այն պատճառով, որ նա «նտանուս եղավ զգրությունն և իրեն առաջարկեց գրել Հայոց պատմությունը: Եւսլինիկ գրեցուսանը է աչխա նա Մողոմենա Եղբայրստերին, որ գիտությունները ծագեցրեց Եգիպտոսում, Ալեքսանդրիայի Տուշակավոր մասնենադարանը Տիմենց . ս. Սահակին ու Մեսրոպին, որոնք Հայաստանի լուսավորության մեծ հիմնադիրները եղան: Իսկ այս բարենամությունները լուսեղող թագավորներին նա կոչում է անբան, թուգամիտ, վայրենի:

Խորենացին Տելլենական քաղաքակրթության, Տելլենասիրության լազավորուն և ազդեցիկ ներկայացուցիչն է եղել Հայաստանում, Տունական զարդն ու գիտությունը զերագաակելով ապրուստանից և պարսկական և Հռոմաստանը կուղելով սմայր կամ զայնակ իմաստից: Այժմյան լեզվով ստեղծել նա Եվրոպական կուլտուրայի Տնտեղ և տարածող էր արե- վելորում, Տակառակ աքիական կուլտուրայի: Այս Տանգամանքն ստանձնապես գնահատելի է մի մասնականի կողմից, որ արարում էր Հայաստանում, մի աշխարհում, որ գլխովին ողողված էր պարսկական կուլտուրայով, որտեղ արքունական տունը, նախարարական տները լուրացրել էին պարսկական նաշակ կյանքի բոլոր պարագաներում, որի լա-

զագուն ապացույցն է, Էթե շիենին ուրիշ ապացույցներ, Տալերեն լեզուն, լիտի Տեղեղված պահավական բառերով ու ոճերով: Հնեց ինքը Խորենացին շատ Տնու է պարսկական առասպելներին, թեպետ և նրանց սասում է, և առճաստարակ լուստեղյակ է պարսկական զործերին, Որքան Խորենացու Տելլենասիրությունը խոր զացցված և անշեղ զործարգրող զիծ է նրա մտավոր կարողության, և ոչ թե լուս Տամարություն Տուշ- ներին իբրև քրիստոնյաների Տաղու Տեթանուս պարսիկների: Ասորի- ները Տուշուցեա քրիստոնյա էին և ավելի շիում ունեին Տուրի Տնու, սակայն Խորենացին նրանց էլ արճամարճում է, աշխատում անտես անել նրանց ազդեցությունը զերի գյուտի ժամանակ, այնպես որ, բառ Խորենացու, զերի գյուտը տեղի է ունեցել ոչ թե Ասորիքում, Սաստա քաղաքում, այլ Հռոմաստանում: Սաստա կղզու վրա, Տուր Տոտիանոսի աշակցությունը, որ զնացած՝ միայնացած է լինում այդ կղզում: Որիշ տեղ է նա ասորի գիտնականներին բնորոշում է իբրև փոր և անշան մարդիկ:

Խորենացին անցքեր պատմելիս կամ անձեր նկարագրելիս լուս զիտող՝ անասրբեր արձանագրող չէ, այլ նրանց Տնու կասկածում է Տոգով ու սրտով, քննադատում և է գնահատում. նա չի բավականանում միայն պատմելով: Պատմությունը, նրա Տանգով Տեթանուս, լուս անցքերի զատու- թյունն լի, այլ մի զիրք, որտեղ անցքեր պետք է լուսարանված լինեն անձերը գնահատված. մի զիրք, որ ընթերցողին պետք է ուղեցույց լինի կյանքի մեջ, առաջնորդելով նրան զեպի առաքինություն, բարե- գործություն, ուսումնասիրություն և Տայրենասիրություն: Այս պատճառով չի կանգ է առնում պատմական անձնավորությունների վրա, գնահատելով նրանց զործերը, զովելով կամ պարսավելով: Այն մարդիկ, որոնք Տնտանուս են եղել ուսման, զրականության զարգացման, Տալանք են Տայրենիքի թշնամիներին, փաստորկ են Տայրենիքը Տուղ- թություններով, մտեղ են քաղաքական և անտեսական բարենորոգում- ներ, ընդհանրապես աշխատել են ժողովրդի մասվոր, տեստական, քաղաքական և բարոյական առաջադնություն Տամար, արճանանում են Խորենացու աննախանձ ու խելացի զովտաներին. «Նրանց անմաճ հշու- ստարի մնում է աշխարհում», «Նրանք մեներուց «նտա էլ շարունակում են ապրել», «Նրանք մահկանացու ծնվելով՝ անմաճ են թողնում իրենց հշուտակար»: Ընդհակառակն, այն անձնավորությունները, որոնք ոչ մի զգուշավոր զործ չեն արնում ժողովրդի Տամար, անփուլթ են լինում սան- մաճ հշուտակա թողնելու, այլ միայն իրենց զվարճության Տամար են արքում, ենթարկվում են Խորենացու արդարացի և խիստ պարսավին, իբրև թուգամորթ, վայրենի, սրովանի սարուկ, արքանոցներ մեծացնող,

անմիտ, անզգամ ե այլն: Առաջին կարգին են պատկանում Տիգրանները, Արտաշեսները, Տրդատը, Սահակ Բագրատունիին, Սահակ և Մեսրոպ և այլն: Երկրորդ կարգին են պատկանում Արտավազը, Խոսրով Փոքրը, Արշակ Բ-ը, Պապը և ուրիշները:

Իր գաղափարների մեջ Խորենացին անաչառ է և խիստ, միևնույն ժամանակ ինքնուրույն և համարձակ: Արդեն մի շարք թագավորների անպիսի կծու խոսքերով պարտավելը ցույց է առնի, որ նա չի բաշխում ազգային պատիվը վերագործելու երկշուտ զգացմունքից: Նա իր համոզմունքից բարձր ոչինչ չի ճանաչում, և երբ համոզվումը թելադրում է նրան մի բան, նա առում է համարձակ, թեկուզ արանով շատ արտեր վիրավորվեն, նվիրական գործած զգացմունքներ թուլանան: Քերենը մի օրինակ է Հայտնի է, որ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, բնա ազգային ավանդության, իր կրած անասնելի շարժարաններով, մի ամբողջ աշխարհ՝ քրիստոնեական լույսավոր լուսավորելով, Հայոց կեկեղցու նվիրապետությունը հիմնելով և ճգնությունը հայ ազգի և եկեղեցու ամենատիրելի, ամենաողորմական ստրբը, պաշտելի անձնավորությունը դարձավ: Հայոց կեկեղցիներում ամեն օր նրա անունն սկսեց հիշվել իրբն բարեխոսի առ Աստված՝ Աստվածամանի, Հովհաննես Մկրտչի, Ստեփանոս նախավկայի, առաքյալների և մարգարեների հետ (տե՛ս ԵՊրեկոսունիմբ՝ ժաղթանքը): Նրա հիշատակի համար տարեկան երեք ան անհամբով՝ մուսն ի վիրապել, եյն ի վիրապել, գիտու նշխարաց: Նրա անունով բազմաթիվ տաճարներ կառուցվեցին, ժողովուրդն աղոթելին միշտ նրան է կանչում բարեխոս (Ղ. Փարսեցի): Եվ ա՛հ Խորենացին, իրբն պատմաբան, այս երկնաբազալացի սրբին նորից աշխարհ է իջեցնում, և նրան համեմատելով Տրդատի հետ, վերջինիս կոչում է սուրբ, մեծ, երկրորդ նախասակ, մերոյ լուսավորիչն լուսարո վերակացու, գործակից և հուսաար ճգնող մերոյ նախաշաղի և լուսարոթիքանց նահապետի: Լուսավորչին առնիս է տաավելություն իրբն վկայի և առաքյալի՝ իսկ այնուհետև երկուսը պուզարան և հուսաարագործ են: Բայց այստեղ նա նախաշում է թագավորի առավելությունը. որովհետև Աստուծո մասին խորհելու և ճգնելու մեջ իրար հավասար լինելով, թագավորն այն տաավելությունն է ունեցել, որ հորգորական խոսքերով ու հրամաններով նվաճել է ժողովուրդը նոր կրոնի լծի տակ: Այսպիսի համեմատություն անելու, Տրդատ թագավորին և Լուսավորչին համաարագախով համարավելու համար պետք էր ունենալ Խորենացու լուսավոր խորթաբազանց միտքը և ինչպիսի համարձակությունը: Նույն համարձակությունը անսուսում էր և ուրիշ տեղեր, մասնավանց Ողբի մեջ, որտեղ անխնա հար-

վածում է Հայոց բոլոր գաղափարգրին, հանդիմանելով ամեն մի գաղափարի բնորոշ արտաները:

Խորենացին հայրենասեր է, այս բառի ամենաազնիվ նշանակությունը: Հայրենասեր է նրանով, որ ցանկանում է տեսնել իր հայրենիքը փռագավոր, անկախ, իր հայրենակիցներին՝ առաքելի, բազարակերված, ապահով: Հայրենասեր է նրանով, որ իր ազդու գրքով հարգվածում է տիրություն, սնգործություն, մուրաբյուններին, զովում է դիտությունը, սգուակար գործունեությունը, առաքինությունը: Նա ուրախակից է ազգի ուրախություններին, ցավակից է նրա ցավերին, Բայց նրա հայրենասիրությունը զգաստ է, գիտակցող և չի փոխվում վնասակար հայրենասիրության (չովինիզմի), երբ ամեն ինչ, որ ազգային է, վարդապետ, կատարյալ է երևում, երբ ազգի պակասությունները թվում են իրբն առաքինության կամ վերագրվում են թշնամու կամ օտար ազդեցության: Ուկն առնելով պետք է արձանագրել Խորենացու այն կարևոր, բայց դիտակցությունը չի խոսքերը, արևելից երևում է, թե որքան լավ է բերնում նա մեր ազգի համեմատաբար համեստ գրությունը, և միևնույն ժամանակ սիրում է նրան. «Թէպէտ և եմք անու փոքր, և թուով յոյով անբող փոքու սահմանակ, և զօրուքեամբ տկար, և բնց այլով յոյով անզգամ նուսճանակ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գրանկն գործեալ և ի մերում աշխարհիս և արժանի ցրոց իշառակի» (Ա. գ): Մի անկեղծ խոստովանություն, որ զգաստության և ինքնագիտակցության օրինակ կարող է ծառայել նույնիսկ մեր օրերում:

Խորենացու Պատմության հատկությունները լրիվ բնորոշելու համար պետք է հիշել և նրա տարապալման սերը դեպի ստուգաբանությունը: Նա ստեղծարանությունը գործ է ածում դարձյալ իրբն օճանդակ արդյունք տեղերի անունները բացատրելու, նախարարական տոհմերի ժագածք կամ պաշտոնը որոշելու համար և այլն: Այսպես՝ Հայք զավառի անունը նա առաջ է բերում «Հայք» բառի հոգնակի ձևից (հայք), իրբն թե՛ հայք են աստեն բնակեցող ազգի տանն ժողովածուս (Ա. ժ): Գերեզմանք կամ Գերեզմանակը անունով Հայկը կոչում է այն բուրբ, որտեղ բնկավ թելը (Ա. ժա): Մարմնո գաղափարի անունը նա առաջ է բերում պարսկերեն տարմանա (մարմ կեպ) բացակասությունից: որով Արտաշեսի զօրքերն իմաց տվին Երվանդին Արտաշեսի հաղթական հարձակումը (Երվանդը Արտաշեսին թշնամանելու համար մար է եղել կռիվի), (Բ. խ): Սանատրուկ անունը նա բացատրում է իրբն Սանտայ սուրբ (Սանտը եղել է Սանատրուկի դաշակը, որ ձյունի բուրբ ժամանակ երկնային երեք օր է դիշեր պահել է ձյունի տակ, ստիներներ մեջ, մինչև կեկե գտել են), (Բ. լ): Բզնունյաց նախարարությունը նա

ժազեցնում է Բազից, Մանավազի որդուց (Ա. իր)։ Սյունիքի Սխական անունը առաջ է բերում Սյունյաց նահապետ Միսակի անունից (Ա. ծր)։ Անգղ տան անունը առաջ է բերում այդ տան նահապետ Տորքի սղեզաթյունից (= անգղեղեցիկ, Բ. բ)։ Ամասուռույց նահարարության անունը առաջ է բերում պարսկերեն ամհունն (զոյ) բայից, իբրև կնիքորեն (Բ. ձե)։ Սլիվնյաց նահարարության անունը առաջ է բերում նրանց Սյար նահապետի անունից (Բ. բ)։ Արժրունիք՝ նա մեկնում է իբրև արժիվ ունիք։ Սպանդունիք՝ իբրև սպանեցանցների (զինարանների) վերահայտնիք։ Հավնունիք՝ իբրև բաղնիկների և բաղնակների (Հավ գրարար նշանակում է թռչուն)։ Գնունիք՝ իբրև դին ունիք (Բ. է)։ Նույնիսկ ժառանգի հասույթ անունները նա ստուգաբանում է հայերեն բառերով։ Այսպես՝ Կնարիս քաղաքի նախկին Մամար անունը նա համարում է առաջ եկած Մշակ բառից, այն կողմնակալի անունից, որին Արարը նշանակել էր կառավարիչ իր նվաճած Կապադոկիայից։ տեղացիները չկարողանալով Մշակ բառն ուղիղ արտասանել, փոխել են Մամարի (Ա. ծա)։ Արգար անունը նա մեկնում է սուսգար, որ այսպես կոչված է իր առավել ճկունության և իմաստություն, ինչպես և արքերի պատմաբանություններն ու ասորիները չկարողանալով ուղիղ արտասանել, փոխել են Արգարի (Բ. բզ)։ Մծրին քաղաքի անունը մեկնում է իբր ամաց միտ, այսինքն՝ թե Մանասարունն այս քաղաքը վերաշինելու իր արձանը կանգնեցրել էր նրա մեջ, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ նշանակելու է եղել, թե այս քաղաքի վրա բոլոր դրամներս ծախսեցի, միայն այս դրամը մնաց (Բ. լզ)։

Այսպիսի օրինակներ էլի շատ կորելի է բերել։ Սրանց ամենամեծ մասն իհարկե անհաղոյ և բանալուսիկ ստուգաբանություններ են, զոյն մի բանին անվամ ժողովրդից։ բայց համենայն դեպս Պատմության արձանիքը չեն ավելացնում, միայն ցույց են տալիս, որ Պատմաճայրը երբեմն ինչ անվավերական աղբյուրների և միջոցների է դիմում պատմական ելույթ քաղելու համար։

Պետք է վերջապես կանց անունը հորենացու Պատմության ուրիշ մի բանի հատկությունների վրա նա, որտեղ մեր այժմյան հայացքով դատապարտելի են։

Խորենացին համարի մեջ է բերում նամակներ, որ փոխանակում են իրար մեջ մի կողմից Հայոց և մյուս կողմից սասարազգի թագավորները, կամ Հայոց կաթողիկոսը և Հուսայց պատրիարքը, Բոլոր նամակներն էլ աչքի են ընկնում իրենց հակերթ սեղով և գործանական բնույթով։ Այս նամակներից ոչ մեկը վավերական չէ, դրանք սակզոն է ինքը՝ Խորենացին, այն բովանդակությամբ ու այն ձևով, ինչպես որ, նրա կարծիքով,

որով, նրանք պետք է զբված լինեին, եթե իրոք զրվեին։ Մեր հասկացությունը սա կեզծիք է, խարդախություն, բայց հորենացու գորում մամի ընդունված սովորական ձև էր ոչ միայն մեր, այլև սուսարազգի մատենագրության մեջ։ Բայց այդ նամակներն ուրիշ հետաքրքրական կողմ ունեն, երանցից երևում է, թե ինչպես է հորենացին պատկերացնում հիշյալ թագավորների փոխադարձ հարաբերությունը, ինչպիսի տեսողանք են կրում իրենք կամ տալիս իրենց թագավորներին, արդար մտերմական են այդ հարաբերությունները, թե պաշտոնական, իբրև հավասարակեր, են զրում միմյանց, թե իբրև պետք սուսարազգյալին կամ սուսարազգյալը պետին, արանցով էլ որոշվում են հայոց թագավորների քաղաքական դիրքն ու նշանակությունը սուսար թագավորների նկատմամբ, ինչպես ենթադրում է Խորենացին։

Գարձալ նա սովորություն ունի իր աշխարհների մեջ փոփոխություններ ու լրացումներ մտցնել այնպես, ինչպես ինքը կարծում է, թե ինչպես պետք է լինի։ Կարծիքի մեջ զրում է, թե Քաղեոս առարաջը եղանակ գալով՝ իլեանեց Տուրիայի մաս։ Խորենացին լրացնում է հրեա Տարիս իշխանի մաս, որի մասին ասում են, թե Բագրատունյաց ասմից է եղել (Բ. լզ)։ Ուրիշ անգ հորենացին պատմում է, թե Տիգրանը (Բ) Պարսից Արտաշես թագավորին վերադարձնելով անխազանությունը, հայտնեցնում է իր հետ, որտեղից օգնական զորք է անվանում, Հայոց և Պարսից միացած զորքի վրա սպարապետ է նշանակում Ռշտունյաց նահապետ Բարզավորանին և ուղարկում է հռոմայեցիների զորքերի դեմ (Բ. ծք)։ Այս պատմությունը Խորենացին մանրամասնություն և շատ անդ բառացի անուն է Հովսեփոսից, բայց Հովսեփոսը ամբողջ զորքը վերագրում է Պարսից թագավորին, Բարզավորանին էլ կոչում է Պարթևաց զորավար, ոչ Տիգրանի անունը կա Հովսեփոսի մաս և ոչ Բարզավորանի Ռշտունյաց նահապետ լինելը։ Եարունակության մեջ Հովսեփոսը հիշում է թագավորի մի մտավորի (տակառապետի), առանց անուն տալու։ Խորենացին ավելացնում է, Կենի ոմն տակառապետ որբային Հայոց, որ էր չազգին Գնունեանց։ Պատմության Բ գրքի ից և ին գլուխներում Խորենացին պատմում է Արշամի կամ Արշամի գործերը, որին համարում է որդի Արտաշեսի, եղբայր Տիգրանի, հայր Արգարի։ Բայց հայտնի է, որ Արշամ անունով թագավոր չի եղել, այլ այդ բառն սուսարենի Արամա (հայերեն թարգմանության մեջ՝ Արշամա) բառն է, որ

1 Այս տեսակետով է պետք է նայել եղիշի և Փարսեցու մեջ բերած Միհրենիսի կամ Հակոբյանի նամակին և Հայոց պատմության, որտեղ բոլորովին իրարից ատրերվում են երկու Տեղեկանքների մաս։

նշանակում է վտու և եզել է Արցախ Քաղաքի մակդիրը՝ Արցախ Արշա-
մա—Արցախ Քույս, հորինացին այս բառի մագումն ու նշանակությունը
չհասկանալով, կարծել է, թե հասուկ անուն է սեռական հոլովով գրված,
և ըստ հայերեն լեզվի բերանակոտման հասկացել է Արցախ (որդի) Ար-
շամի: Սա իհարկե, արդյունք է սխալ հասկացողության: Բայց այն գոր-
ծերը, ինչ որ նա վերագրում է այս Արշամին՝ ճնանոս Բաղրատունու
հետ գծավիչը Հյուսիսային պատճառով կամ Հերովդոսի հետ բեղհա-
բուժի բանվորներ տար մեկուկես պատճառով՝ արդեն չեն կարող կոչ-
վել սխալներ, սրանք հարենացիներ է սովորել մասամբ Հովսեփոսի ա-
նելով, մասամբ իրենից հարմարեցնելով:

Ազգային օրինակներ էլ կան հարենացու Փատմության մեջ, Սրանք,
իհարկե, անհերքելի են մեր այժմյան հասկացողությամբ, բայց հեղինա-
կին պետք է դատել իր ժամանակի և շրջանային տեսակետից, նրա մա-
մանակ տիրող սովորությունների համեմատությամբ: Վերը բերած օրի-
նակները գիտակցական ասեք չեն հարենացու կողմից հորինված, նրանք
սխալներ են հիմնված հավանականության վրա, և հորենացին բոլոր
այս դեպքերում որոշ հիմքեր ունեն՝ նրանց հավանական համա-
րելու: (—)

ՊԱՏՄՈՒՅԱՆ ԼԵՉՈՒՆ, ՈՒՇ: հորենացու լեզուն արվեստական է և
բարձր, որով շատ դանդաղվում է Փագառսի և Փարպեցու գրեթե մո-
զովրդական լեզվից: Նա փայլում է ճոխությամբ, բառեր արվեստա-
կան, բայց պատշաճ ու ներդաշնակ դասավորությամբ, կանոնավոր բե-
րականությամբ թե՛ ստուգաբանության և թե՛ շարժչյուսուկության մեջ:
Չեպելով, որ երբեմն շատ երկար պարբերություններ է դորձնում, ու
մի անգամ խոսքի տրամաբանական կապը չի խզվում: այլ ստացվում է
մի բարդ, բազմաճարկ և գեղեցիկ գոտավորված կառուցվածք: Եզ-
կապներ, կրճատված նախադասությունների նպատակահարմար գործա-
ծությունը ոչ միայն խոսքը պարզ և հասկանալի է դարձնում, այլև
ընթերցողին միջոց է տալիս հետևելու հեղինակի մտածողության եզա-
նակին: Նա լեզվի վարպետ է, և քերականության բնական բոլոր միջոց-
ները նշտորեն մտադրեցնում է իր մտքին արտահայտելու:

Նա հունարան հեղինակ է: Հունարանությունը երևան է գալիս՝ հու-
նական կաղապարով, նախգիրներով բառեր ստեղծելու մեջ, ինչպես ար-
տասանություն, արտաբանություն, արտասանանել, պարսածանել, ներ-
բողական, վերարանություն, աշխարհագրություն (ինչպես գիտություն),
հարցախորություն և այլ շատ բառեր: Բայց հունարանությունը ստանվե-
լապես արտահայտվում է շարժադասության մեջ, որոնցից մի բանիսր
հիշենք: Գործ է անում հարցական հոլովով ենթակա անորոշ դերբայի

մաս ('Սիրիլի էր ինձ... առ նորոք յաշխարհ՝ գմտան իմ լինելու: «Եվ
ստեղծ գողցես երկրին Հայկազանց զայս լինելու): Երկրորդական նա-
խադասությունը հարաբերական դերանվան հետ գիտավորից առաջ գնել
և հարաբերյալի հոլովը համաձայնեցնել հարաբերական հոլովի՝ հետ
(«Զի՛նչ ինձ էր գիրս յաշտ արդոք իցէ բան սիրելի բան թէ որ յազազս
սորս էին գովեսոր և պատմություն լիբկարելու: «Ամամս լիշատակ թո-
սրս զայս բեզ և որ զկին քո գալոց են ազգր): Երկրորդական նախա-
դասությունների տեսակ-տեսակ կրճատումներ համաձայն հունարանի
պուն («Իսկ մերոցն ոչ այսպիսի ինչ խորհուրցն՝ մտացին լիշատակեալ
ի վերջինսն»: «Են այսոցիկ այսպես կարգիտց՝ սկսաց և որ ինչ զկին
այսոցիկ»: «Գայ առ Տրգատ մեր թագաւոր, կցարց նորս առ Եպուսն
երթալով: «Զսղգրեանտիկն այսորիկ բայն ուրախացանակելու): Հայցա-
կան սեռի խնդիրներ՝ կրճատական ասելի մտո («Ի շահատակին իրում
Տարկանի յամենմ սակիցը զզուրնս): «Ի զվանէրն ի խորհրդակցացն
հարցանելի՝ լիբկարէ ժամս ինչ զպատասխանինս): Անցյալ դերբայը
իրև որոշիչ գործածին այնտեղ, որտեղ սպասելու էր անորոշ դերբայը
իրև ստացված («Ի մտելոց անուսն նոցա ի բարուն արքունի): «Յոչ
գտելոց շտմտարնց յարեալ զօրքն ի վերայ): Առանձնապես նա սի-
բում է բերականորեն իրար հետ կապ անեցող բառերը, ինչպես որոշիչ
և որոշյալ, հատկացուցիչ և հատկացյալ, բայց և մակերայ իրարից բաժա-
նել միջանկյալ բառերով: Օրինակ. «Զանգուլ հողոյն ի վերայ իմա-
նուածոց քոց շարժմես): «Ի քաղէն զարկեալ հովու և հովուակցէ): «Ի
մերոյ վերայ շահատակեալ յարձակըր անուրեան): «Ոչ արտարուս
ստեղք այսոցիկ ի ներք անեալ խորհուրն օմանցունսթիսն իմա-
նոց): «Կամիմ գնացա կղամբարեան յարմարի գրանս): «Զանգրէն քո-
յոյն յուսալով զարձ և այլ:

հորենացին պատմելու հատուկ է ունի. նա շարունակ խոսում է
իր մեկնեսանի և բեզհանրապես ընթերցողի հետ. երբեմն նա իր գիտա-
տանություն է անում, երբեմն իր որսախույսներ կամ վիշտ արտահայ-
տում, երբեմն կասկած հայտնում իր գրածի կամ գործած աղբյուրի
ստուգության մասին, երբեմն ընթերցողին հրավիրում է գարնանայ իր
մի հաջող գլուխի վրա, այնպես որ նա միշտ ընթերցողի աչքի առաջ է
և ընթերցողին այնպես է թվում, թե ինքը ոչ թե գիրք է կարդում, այլ
լսում է մի հեղինակավոր մերտուս կենդանի գրուցը: կարծես մի հո-
գեկան կապ է ստեղծում ընթերցողի և հեղինակի մեջ: Այս պատճառով
նրա պատմությունը գեղեցիկ է դառնում և հետաքրքրական: նրա ոճը
գեղարվեստական լինելով հանդերձ նաև իմաստասիր է. ամեն մի բան
մտածված է, ավելորդ խոսքեր չկան նրա մեջ, ուստի պահանջվում է

լուրջ ուշադրութիւն՝ նրա անկէ մի խոսքը հասկանալու համար: Այս է պատճառը, որ Խորենացուն որքան շատ ենք կարդում, այնքան ենք բաներ ենք գտնում նրա մէջ:

Նա գրում է խոր համոզմամբ, և երբ մի անցք կամ անձնավորութիւն նրա վրա խոր տպավորութիւն են թողնում, նրա գրածն էլ այսպիսի տեղերում անշափ ազդու է լինում և խորապէս ազդում է բնթերցողի վրա: Արձիւնի ժանրով քննարկում է մեր հողին Տրդատ Բագրատունի մահան պոլսը, որին կոչել է հեղինակը և իր կողմ զրկանակն (Թ. դր.)։ Նույնպէս խիստ տպավորութիւն է թողնում Ողոր, որի մէջ հայրենեթի թշվառութիւնը և հեղինակի անձնականը խառնվում են իրար:

Բայց Խորենացու ոճը պատմութեան բոլոր ընթացքում միանման չէ. կան մասեր, որտեղ զեղարվեստը և ընթերցական արվեստը բարձր աստիճանի են հասած. կան ավելի շատ տեղեր, երբ նրա ոճը հազարակ է, բայց միշտ արվեստական ծրարող գրքեր սկսելիս, երբ պետք է խոսի իրեն ժամանակակից կամ ժամանակավ մտտ անցքերի մասին, նախապէս հայտնում է, որ այս մասի պատմութեան գրելու է «հասարակաց խօսքով»: Հեղինակը ետքը ճաշակ ունի և պատշաճութեան պատշաճ այս պատճառով նկատվում է դարձանայի ներդաշնակութիւնը պատմութեան նյութի և նրա արտասայտութեան մէջ. ինչ բնավորութիւն ունի նյութը, նույն բնավորութիւնն է ստանում և ոճը: Երբ Խորենացին նկարում է պատկերներ, տեսարաններ, ստացվում է շայնածափալ, հանդարտ, զեղարվեստական ոճ՝ նմանութիւններով. փոխաբերութիւններով զարդարված, երբ պատմում է սովորական անցք, ստացվում է զորձնական մարդու կարճ, անպատուել, արագընթաց ոճ: Երբ դատողութիւն է անում կամ գնահատում, նկատվում է փոխոստայական գրվածքի ծանրեր, մանրամասնագատ, մթին ոճ: Առաջի սխալ է այն բնգհանրացած կարծիքը, թէ Խորենացին համառոտաբար հեղինակ է. նա գիտէ տեղը թէ համառոտաբար, գրեթէ միայ լինելու և թէ մանրապատում երկարաբանելու:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՆԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Երբ մենք նկատի ենք առնում այս բոլոր ներքին և արտաքին հատկութիւնները, որոնք բոլորը կրում են զորումը հաստատ համոզումների, լայն այնպահայացքի, լուրջ ընդադատութեան, բարձր կրթութեան, առողջ հայրենասիրութեան, հեռուաքին աշխատասիրութեան և զեղարվեստական ճաշակի, այն ժամանակ մեզ հասկանալի կդառնա, թէ ինչու Խորենացու Պատմութեան ասանակ գարեթով զերիշխող է եղել հայոց պատմական մասնակարգութեան մէջ: Այսպիսի բնորոշութիւնները, գտնել մասամբ, չի ունեցել հայերը գարեթում ոչ մի հայ պատմագիրը, ուստի Խորենացին մնացել է

բարձր վեհութեան մեջ անհամեմատելի: Նրա ազդեցութիւնը հայոց գրականութեան վրա զարեթի ընթացքում գտվար է որոշել, բայց դա պետք է շատ անձ լինի: Հայերը պատմագիրներից շատերը (Սեբեոս, Դևոնդ, Հովհաննէս կաթողիկոս, Առողիկ և այլն) ընդունել են նրա ստեղծած պատմագրութեան տիպը: Նրա Պատմութեան բնական բովից անցած պատմական անձնավորութիւններն ու անցքերը նմիրագործվել են և ստանց նոր բնութեան ուղղակի բնգունովել են բոլոր հայերգներին: Թաղավորների շարքը, նրանց գործերը, ժամանակագրութեանը Խորենացուն են, որոնք կրկնվել են հայերգարար գաղերի ընթացքում: Նույնպիսի բար ազդեցութիւն թողած պիտի լինի այս Պատմութեանը և հայ բնարարած գատակարգի մտքերի, աշխարհայացքի և ճաշակի վրա: Նրա նկարարած ազգային հերոսները, ինչպէս Հայրը, Արամը, Տիգրանը և այլն, ազգի սիրելի անձերը գործան, ազգի իրեն ճանաչելու ու զգաց իրեն սերունդ այդ հերոսների, ազգի ինքնանախադրութեանը, գիտակցական հայրենասիրութեանը հիմնովեցին Խորենացու Պատմութեան վրա, սրովհետեւ պատմութեանը շունչը ստացվեց ազգ չէ: Հայ ժողովրդի մտքի ու սրտի վրա ունեցած ազդեցութեան տեսակներից Խորենացու հետ մասամբ կարող է համեմատվել Մոլդիւնի, իսկ բնագատական ոգու կողմից էլ Փարսիցիին իր Պատմութեանը և Քղթով, իսկ բոլոր գծերով նրա հետ գտնել մտազորակա համեմատվող ուրիշ պատմագիր չենք ունեցել: Նա լի է ասովելութիւններով, լի է և պակասութիւններով, բայց պակասութիւնները նրա ստեղծ գարեթին են և նրա ունեցած թերի և սխալ ազդեցութիւնը, իսկ աղբյւրութիւնները նրա սեփական արժանիքն են կազմում:

Ներկայումս Խորենացու Պատմութեան նշանակութեանը շատ է փոխվել. նա այլևս չի կարող ծառայել իբրև հայոց պատմութեան գատագիրը, իբրև միակ աղբյւրը Հայաստանի հնագույն ժամանակների պատմութեան, իբրև անսխալ հեղինակ, որի ամեն մի խոսքը պատգամ էր հայերը հեղինակների համար: Եվ այս շատ բնական է, նախ այն պատճառով, որ Խորենացին գործ է անել բազմաթիվ աղբյւրներ, և եթէ այս աղբյւրները այժմ էլ կան և մեզ մատուցել են, էլ մենք կարիք չենք զգա Խորենացու միջնորդութեանը դիմելու, այլ հենց նրա աղբյւրներ կգտնենք: Չի հնանում այն հեղինակը, որ գրում է իբրև ժամանակակից, առանց աղբյւրի, որքան էլ նա գտնավորած կամ սղագրած լինի իրողութիւնը, ինչպէս են մեր մէջ Կորյունը, Մոլդիւնը, Սեբեոսը, իսկ այն հեղինակը, որ աղբյւրներից է օգտվել, ուղղ թէ ուշ պետք է հնանու երկրորդ՝ այն պատճառով, որ հեղինակը գարեթ միջնու այսօր, ինչպէս ամեն գիտութեան, այնպէս էլ պատմութեանը, շատ է զարգացել և փոխվել թէ բոտ բովանդակութեան և թէ՛ բոտ աղբյւրների: Պատմութեան այժմ

պետք է պարունակի այնպիսի բաներ, որոնք առաջ բուրբոբին անտես
էին անվաճ, ինչպես ժողովրդի անտեսական վիճակը, արգլուները, քու-
թունը, հարաբերությունն իշխող և ստորադրյալ դասակարգերի մեջ, պե-
տության կամեմունքներն ու մտայնությունը, անտեսությունը, հարգողակցությունն մի-
ջոցները և այլն, և այլն: Աղբյուրների նկատմամբ էլ անտեսելու առաջա-
դիմություն է կցած. գտնվել, ուսումնասիրվել և հրատարակվել են բազ-
մաթիվ հին պատմական գրվածքների զանազան ազգերի, որոնք մեկը
մյուսին լրացնում են կամ ստուգում: Կատարվել են պեղումներ, որոնք
երևան են հունի հին կենցաղի զանազան պարագաները, հին ազգերի
սեպագիրք արխիվները, գառավորվել են հին թագավորների գրամները,
որոնք անկասկածելի վկաներ են նրանց գոյության և նրանց ապրած
ժամանակի: Կարգապնդել են ամենահին ժամանակների պատմական հի-
շատակարանները՝ հիբրոգլիֆները, սեպագրությունները և այլ վիճակն
արձանագրությունները՝ ժամանակակիցների ձևերով կատարված: Ազու-
ների համեմատական ուսումնասիրությունը լայն հնարավորություն է
ափել ձանձրանալու պատկան ազգերի ծագման, նրանց կրած ազդեցու-
թյուններին, նրանց շփմանն ուրիշ ազգերի հետ: Եթե մենք մի ժամա-
նակ միամիտ կարդում էինք հայ թագավորների անուններ՝ Արշակ, Վա-
ղարշակ, Արատշա, Տրդատ, Խոսրով, Վաստաշատ և այլն, և նրանց
համարում էինք զուտ հայ թագավորներ, այժմ դիտենք, որ այդ բոլոր
անունները պարթևական են, որ, ամենախիչը, նրանք պարթևական կոլ-
տուրայի ենթարկված անձեր են: Եթե մենք կարդում ու գործ էինք անում
իրեն զուտ հայերեն բառեր՝ աշխարհ, նախարար, սեպուհ, ազատ, ա-
պետ, զորք, զինք, սպարապետ, սասպար, սաղափարտ, գորշակ և այլ
այսպիսի հարյուրավոր կենցաղական, ռազմական, կրոնական, քաղա-
քական բառերը, այժմ դիտենք, որ դրանք բոլորը իրանական՝ պարսկե-
րեն բառեր են: (...)

Հանդանայի է ուրեմն, որ եթե այսբան արժատապետ փոխված են
պատմության բովանդակությունն ու աղբյուրները, մեզ չի կարող այժմ
բավարարություն տալ Խորենացու պատմությունն իբրև պատմություն
այժման նշանակությամբ, բանի որ թե՛ նրա բովանդակությունը սահ-
մանափակ է, թագավորների, նախարարների, հայրապետների գործու-
նեությունը չուրբը, և թե՛ աղբյուրները թերի, պատահական ու կեղծուր
էին, մտնականը ուղղագրված քառ հեղինակի կարծիքի: Բայց նա իր
նշանակությունը պահպանել է ուրիշ կերպ, իբրև մեկն այն աղբյուրնե-
րին, որոնցից այսօր զոգվում է գիտությունը պատմագրական և այլ
նպատակներով: Այս տեսակետից իրենց լիուրի արժեքը պահպանում են
Խորենացու պատմության այն մասերը, որոնց միակ աղբյուրն ինքն է,

այսինքն՝ Հանդանայի շրջանի մեծագույն մասը (բացի էյուզագրություն-
ներից), ժողովրդական երգերը և սրանց հիման վրա հեղինակի ստեղ-
ծած պատմությունը, Վաղարշակի պատմությունը, որտեղ նախարարու-
կան տեսման պատմությունն է ընթանում, որտեղ գիտցել կամ
մակարենել է հեղինակը, Երվանդի, Արտաշեսի պատմությունները, Վա-
ղարշ, Խոսրով, մասամբ Տրդատ: Իսկ երբորդ գիրքն ամբողջապես
սկզբի մասը, մինչև Արշակունյաց թագավորության բաժանումը՝ իբրև
կարեկալիվ Փավստոսի պատմություն, իսկ հաջորդ մասն իբրև ժամա-
նակակից հեղինակի ինքնուրույն գործ, բացի փոքր շափով Կարունի
ազդեցությունից: Արժեքից զուրկ են իբրև պատմական աղբյուր Խո-
րենացու պատմության այն մասերը, որ նա բազել կամ համարների
է ուրիշ աղբյուրներից՝ երբ նրանք մեզ էլ մատչելի են, ինչպես նվա-
քիտ, Հովսեփոս, Ս. Կիր, Լարտիան և այլն: Մյուս կողմից՝ այս Պատ-
մությունը կարևոր նշանակություն ունի՝ ժանտիմանալու համար հինգե-
րորդ դարի անկեղծագրաբան և առաջացած հեղինակի հայացքներին,
ճաշակին, իդեալներին. այս տեսակետից նա երբեք չի հասնում և նրա
նշանակությունն օրեցօր կծանրանա: Իսկ նրա մասնագրական արժանավո-
րություններն այնքան մեծ են, որ խոստովանում են նրա երգվյալ հա-
կառակորչներն անգամ:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես այս անուշաբանի սկզբում ասացինք, ափիլի քան քառասուն
բանասեր, հայ կամ օտարազգի, գրագիյն են Խորենացու և նրա Պատ-
մության քննությամբ, ընդարձակ կամ համառոտ գրվածքներով: Անհնար
է այստեղ հաշիվ տալ այս քննությունների մասին, մանավանդ որ շա-
տաեր շեք էլ կարողացել կարողա՛ն: Այս քննությունները շոշափել են
գիտավորական երեք հարց: 1) Պատմության գրության ժամանակը, 2)
նրա արժանահավատությունը և 3) նրա աղբյուրները:

1) Շատ օգտակար գործ կլիներ, եթե հայերեն գրվածքությամբ հարուստ գրագու-
րաները, ինչպես մեր Պետական մասնատարանը, նկատելիք մի ժողովուրդ կազմելու,
բոլոր ժանտի քննությունների մանրամասն բովանդակությունն ամփոփելով, կարևորներն
ամբողջապես քառասուգիւղով: Այնպես Խորենացիով մասնագրորեն գրագիյնները զուրկ
են մեզու այս քննությունների մեծ մասից. նրանց սովորաբար ինքնուրույն կամ անօգուտ
Հասարակական կողմից. — Բայց մասնակի քննարկում մեծաբար սկզբակետի
արգարքից ցանկություն, կից ներկայացնում ենք սեւակնվածները:

Պրովան ժամանակի մասին զեռ ևս կրողը տասնութերորդ դարի ստապին կեսում կրթիք հայտնեց, քի այս Պատմությունը պետք է գրված լինի իններորդ կամ տասներորդ դարում, Բաղրատույնաց հզորության ժամանակ Հայաստանում: Ի միջի այլոց նա աղայուց է բերում Բարեբաի կամ Բարեբրդի հիշատակությունը, որ ըստ Պրովանի շինված է Հուստինիանոսի ձեռքով վեցերորդ դարում: Սակայն ևս կրողի կարծիքն արձագանք չգտավ: Անցյալ դարի ուսումնական քվադակներին Գուտմիսր Բրիանանկան հանրայնաբանում զեռեզված հողվածում վճռական կերպով պնդում է, թե Պատմությունը պետք է գրված լինի յոթերորդ դարի ստապին կեսում, 634—642 թվականների միջև, և նրա հեղինակը ոչ թե Մովսես Խորենացին է, հինգերորդ դարի հուշակավոր Բարգմանիչը, այլ նրա զինակի սակ Քարզված մի անհայտ անձ: Գուտմիսրն իր այս կարծիքը հիմնում էր մի քանի փաստերի վրա, որոնցից Պատմության մեջ հիշատակվում են Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայր, այնինչ հայտնի է, որ այդ բաժանմաներից սահմանված են Հուստինիանոս կայսրի ձեռքով 536 թվին, Գարձալի հիշատակվում է Պատմության մեջ, թե Շաղոմ Բ Հունաստան աղշավելիս հասել է մինչև Բյուզանդիա (Գ. Ժզ), այնինչ հայտնի է, որ Սասանյանները մինչև այդպեղ հասել են ստապին անգամ 608 թվին: Նույնպես Գուտմիսր Խորենացուն էր վերագրում հին Աշխարհացույցը, որ հիմնված պետք է լինի յոթերորդ դարում: Բայց բուռն պաշտոն Խորենացին Պատմության ուղ ժամանակի գործ լինելու մասին սկսվեց 1892 թվին Ֆրանսիացի հայագետ Կարիերի կողմով, որ մի շարք ուսումնասիրությունների մեջ շատանց ցույց տալ, թե Հայոց պատմության հեղինակն օգտվել է Սոկրատի եկեղեցական պատմության և նրանց կցված Սեղիստրոսի վարքի հայերեն ընդարձակ և համառոտ թարգմանություններից, որոնք կառարվել են յոթերորդ դարի վերջում, ս. Բարսեղի վանքից (Սոկրատի միջոցով): Մալալայից (Ջ գարի վերջը), Զատիական ժամանակագրությունից (է գարի սկզբներում), Պրովանիսոս կեսաբացուց (Ջ գարի երկրորդ կեսում): Կարիերի ուսումնասիրությունները լույս տեսան Վիեննայի «Հանդես ամսօրյալում» 1893—1894 թվականներում, որնք տարի հետո, 1897-ին Մեքսիկոյ վ. Տեր-Մոսիսյանը վաղարշակաւում հրատարակեց Սոկրատի եկեղեցական պատմության ու նրանց կից Սեղիստրոսի վարքի կրկին հայերեն թարգմանությունները (Մեծ Սոկրատ և Փոքր Սոկրատ): Հրատարակելն ընդարձակ առաջաբանում աշխատում էր ապացուցել, թե Խորենացին չի ճանաչել Սոկրատին և ոչ էլ որևէ կերպ օգտվել է նրա

հուշարեն ընդգրկեց կամ հայերեն թարգմանությունից, բայց օգտվել է Սեղիստրոսից, «Թեև ոչ մեր ձեռքը հասած հայերեն թարգմանությունից» (էջ 16Թ): «Երբ կրճատվում էր Մեծ Սոկրատը, համառոտորդ խորհրդավոր նրա (այսինքն Խորենացին) մեծ հեղինակության ստաշ, նույնիսկ իր ընդգրկը ըստ այնմ է փոխում, շարունակ օգտվելով Խորենացուց» (էջ 22): Բայց գրքի լույս տեսնելուց հետո երկու քանասեր միմյանցից անկախ՝ Միքառնը («Արարատ», 1897-թ., էջ 422) և Պատմությանը «Հանգիս ամսօրյա», 1899 թ.), ցույց տվին Խորենացու ուսումնական մեջ մի ընդարձակ հատված, որ բառացի անված է Սեղիստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից: «...»

Այս գլուխն այնպիսի մեծ իրարանցում ստաշ բերեց բանասիրության մեջ, որ շատ առատանվով մտքեր հարկեցին Կարիերի կարծիքին, նույնիսկ Սոկրատի հրատարակիչ Մեքսիկոյ վարդապետը «Արարատի» մեջ (1898 թ., էջ 165—173) մի հողված տպեց, որով հրատարվում էր իր գրքի առաջաբանում հայտնած կարծիքը: «...»

Սակայն Կարիերի և նրա համախոնների կարծիքը ըմնաց ստանց բնագառության և հերքման, Թողնելով շատերը, հիշենք միայն նորայր Բյուզանդացուն և Կոնիսթրին: Առաջինը մի շարք հողվածներում («Հայերեն հին գրականության խնդիրներ», «Մշակ», 1898 թ., №№ 192, 193, 195, 203, 216, 217, 1899 թ., №№ 16, 17) ի միջի այլոց անհավանակի կերպով ապացուցեց, որ ոչ թե Խորենացին է օգտվել համառոտ Սեղիստրոսից, այլ համառոտըն է օգտվել Խորենացուց (ինչպես պաշտպանում էր և Մեքսիկոյ վարդապետը). իսկ Մեծ Սեղիստրոսի մասին կարծիք հայտնեց, թե ավելի հին թարգմանություն է (նրա հողվածների շարքն ընդհատվեց և այս վերջին կարծիքը մնաց չապացուցված):

Ավելի հետաքրքրական է անգլիացի հայագետ Կոնիսթրի կողմից նրանով, որ սկզբում հարած լինելով Կարիերի կարծիքին, վերջը, երկուս ուսումնասիրություններից հետո նա Թողեց այդ կարծիքը և գարձալու Խորենացու Պատմությունը Հանաչեց Ծ գարի գործ: Նա 1901 թվին գրք մանակն մի ամապարտ ապագրեց մի հողված (որի հայերեն թարգմանությունը լույս տեսավ «Հանդես ամսօրյալում», 1902 թ. հունվարի և մարտի համարներում), որի մեջ հմտացրեց քննության ենթարկեց Խորենացու այն հատվածները, որոնք համարվում էին փոխառություններ Մեծ և Փոքր Սոկրատից, Սեղիստրոսի վարքից, Մալալայից և առհասարակ այն աղբյուրներից, որոնց վրա մատնանելի էին Կարիերի և նրա հետևողների և եկել հետևյալ ձգրակացություններին. Փոքր Սոկրատից և Փոքր Սեղիստրոսից Խորենացին չի օգտվել, ընդհակառակը, քսանց համառոտըն է օգտվել Խորենացուց (նույն կարծիքը հայտնել էր և

ն. Բյուզանդացին և սրանից առաջ Մեհրոզը վարդապետը): Մեծ Սուրբատից և Մեծ Սեզրեստրոսից հորենացին արգարև օգտվել է, բայց սրանք չեն Թարգմանված է դարձում, Փիլոն Տիրակացու ձեռքով, ինչպես սխալմամբ ընդունված էր, այլ շատ վաղ, զեռ հինգերորդ դարում, գուցե հենց Մ. հորենացու ձեռքով: Թարգմանության լեզուն հինգնում է ը գարի ավագ Թարգմանիչների լեզուն: (Նույն միտքը հայանել էր և ն, Բյուզանդացին, բայց հոգվածների շարունակությունը ընդհատվել էր): Մուլալան չի ծառայել հորենացու իբրև ազրյուր, սրանք երկուսն էլ, իբրայի անկախ, օգտվել են հնագույն հունարեն ազրյուրից, որ զեռ յորրորդ դարում գոյություն ուներ:

Այս հեբրեոմենք բավական փարատցիցին կասկածը Պատմության ուշ ժամանակի դործ լինելու մասին: Այս կարծիքը պաշտպանողները նույնիսկ հայտնեցին, թե Կարիների բերած հիմքերն արդեն կորցրին իրենց նշանակությունը: (...)

Մենք կարծում ենք, թե Պատմության գրության ժամանակի հարցը պետք է սպառված համարվի այն բազմաթիվ հին և նոր ապացույցներից հետո, որ մենք բերել ենք հորենացու առեղծվածի շուրջը մեր աշխարհության առաջին հավելվածում, Բավական է միայն նկատի առնել, որ Մեհրեսի պատմության մեջ և նրա ազրյուր Մար Արտա Մծուրեացու մոտ այս Պատմությունից երեք բազմաթիվ է բերված և մի բազմաթիվ Փիտոլից գրից, որ հորենացու Թարգմանություն է ձևափոխված: Իսկ որ նրա Պատմությունն սկզբնական ձևով մեր ձեռքը չի հասել, այլ նրա խմբագրությունը է կամ Ը դարից, այս էլ մենք ցույց ենք տվել նույն աշխատության երկրորդ հավելվածում: (...)

ԽՈՐԷԱՍՏՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԱՀԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

հորենացու Պատմության արժանահավատության մասին արգեն Լա Կրոզը բացասական կարծիք էր հայտնել զեռ մԸ դարում, երբ այս Պատմության առաջին լիակատար լատիներեն Թարգմանությունն էր օտագործվում Վիստոն եղբայրների ձեռքով: Հետո եղան մի քանի մասնակի բրեյնություններ այս մտքով, բայց ամենից հիմնավոր քննադատությունն այս մասին լույս տեսավ 1876 թվին պերմանացի հմուտ գիտնական Գուշմիտի ձեռքով, Հալեբեն շրտենալով, նա հորենացու Պատմությունը թեևեց ըստ լատիական (Վիստոնների) և Ֆրանսիական (զր Ֆյորիվա-

ի) Թարգմանությունների: Գնայելով սրան, նրա հմտալից և անաշտ քննությունը լավագույններից մեկը, և թե ոչ ամենալավը պետք է համարել ուրիշ բազմաթիվ քննադատությունների մեջ:

Գուշմիտը մի առ մի քննության է եկարկում հորենացու հինգ ազրյուրները, ցույց է տալիս ո՞րն է նրանից կասկածելի, ո՞րը իրական, ինչպե՞ս է օգտվում հորենացին այս ազրյուրներից, ինչպե՞ս հաճախ օգտվողում է նրանք: Մույց է տալիս հորենացու Պատմության թույլ կողմերը. նա չի քաշվում հորենացուն երբևէ ուղղակի ստատիս կողնուց, բայց խստագանամ է նրա արժանավոր արժեքներ և նրա նշանակությունը հայաց ազնվականության (նախարարական տոհմերի) պատմության համար և ընդհանրապես հայ ազգի մոտ ինքնաճանաչությունը պարթևացնելու մեջ: հորենացու գիտնականի շեղումներն իր բնագործից նա հաճախ բացատրում է նրա գիտնական գոյությունը թեև ժամանադարական սովորություններով: նա մեծ արժեք է տալիս պարթև թագավորների ցանկին հորենացու մոտ, հորենացուն ընդհանրապես լավասեղակ է համարում Պարսկաստանի վերաբերյալ հարցերում, իսկ Հասմին և Բյուզանդիային վերաբերյալ հարցերում՝ անտեղյակ: նա բարձր է գնահատում ժողովրդական երգերն ու առասպելները, որ պահպանել է հորենացին: Իր եզրակացությունը Գուշմիտն ամփոփում է հետևյալ կերպով. հորենացու Պատմությունը, նրա ստահող ցիտատների և շնայելով սրան, նրա բովանդակության հարստ և պիտանիության տեսակետից, կարելի է համեմատել Ռավեննայի Աշխարհագրության կամ Մանուսի Բրիտանական պատմության հետ: Որ նա իրեն առաջադրված զործն հաջողությամբ զուգի է բերել՝ երևում է այն ըլլված արդյունքից, որ իբրև միակ արխիվը ավանդությունների և առասպելների, որոնք սիրելի էին հայ ազգին, և իբրև ոսկե գրքույկ հայ ազնվականության... Գուշմիտը նրա պիտանիությանը իբրև պատմական ազրյուր, պետք է առնել, որ նա ընդարձակ շահով օգտագործել է հայ ժողովրդական առասպելները և հայ ազնվականության տոհմական ավանդությունները: Գուշմիտը նրա խուկապես պատմական ազրյուրների՝ նա ընդհանրապես օգտվել է պարսկական և այլ արևելյան ազրյուրներից: Հունական պատմություններից նա առել է հազիվ թե ավելի քան, քան մենք այժմ ունենք... Ով որ կամենում է հորենացուց օգտվել պատմական հետազոտությունների համար, պետք է կցկցված առասպելները վերածի անընդհատ պատմության և այն ժամանակ կտանա իրական տեղեկություններ ավանդությունների մասին, թեպետ արտաքուստ ոչ այնքան շեղ, բայց խիստապ պիտանի և օգտագործելի ազրյուր: Մենք համենայն զեպս հավատացած ենք, որ... հորենացու հաճախակի հավատարացումները, թե ինքը ոչինչ իրենից չէ

1 Von Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der Armentischen Geschichte des Moses von Khoren, Leipzig, 1876.

հարկը՝ բուն պատմական նյութի վերաբերմամբ հշմարտության վրա են հենվում:

Ավելի խիստ, բայց նվազ համալից է Գարգաշյանի քննադատությունը հորենացու արձանահամաթխանի նրանք և պատկանում ամենաընդարձակ քննությունը հորենացու ամբողջ Պատմությանը նա իր քննական պատմության մեջ մի կողմ է գրել հորենացու Պատմությունն իբրև պատմական աղբյուր, այլ օգտվել է օտարազգի աղբյուրներից, իսկ Տրդատի մահից հետո մինչև Արշակունյաց թագավորության բաժանումը՝ Փավստոսը: Բայց և այնպես նա շարունակ գիտում է հորենացուն և սրա հաղորդած տեղեկություններով լրացնում է օտարազգի պատմիչների կամ Փավստոսի պահպանները, այս վերջինին կաշկռվ աբխազյան թիվ՝ Տրդատի մահից հետո Արշակունյաց բաժանումը ժամանակագրությունը: որոշելիս, թեպետ Փավստոսը ժամանակագրության չուժի, իսկ հորենացուը գտնում է այս մատուց հիշու և օգտվում է նրանից:

Շատ ավելի նպաստավոր են հորենացու նկատմամբ Ն. Մատի և Ն. Աղոնցի վերաբերումները, շնչելով որ երկուսն էլ հորենացու Պատմության ժամանակը մ գրքից ենթեր են իջնում: Ն. Մատը հորենացու մասին հաստիկ ուսումնասիրություն չի գրել, բայց նա իր բազմաթիվ հոգվածների մեջ հարյուրավոր անգամներ հիշում է հորենացուն, հիմերվում է նրա հաղորդած տեղեկությունների վրա և առհասարակ հարգանքով է խոսում նրա մասին: նա համալում է հորենացու Պատմությունն իբրև հիմնական աղբյուր Հայոց պատմության և հայկական պատմագրությունների: Ուրիշ տեղ նա ասում է, թե հորենացու Պատմությունը վրա են հասկացել և ավելի քան անհրաժեշտիկերով գտաագարանել: Նույնպիսի հարգանքով է վերաբերվում հորենացուն և Ն. Աղոնցը իր աշխատությունների մեջ, մանավանդ «Արմենիա в эпоху Юстиниана» հոտուլից հետադոտության մեջ: նա գտնում է, որ հորենացին բոլոր հայ մատենագիրներից ավելի լիակատար տեղեկություններ է պարունակում հայոց նոխարությունների մասին:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԳՄԵՆՏՆԵՐԻ ՈՍՈՒՄՆԱԿԱՅԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

հորենացու Պատմության աղբյուրների քննությանը առաջին անգամ գրազվեց Վ. Լանդուան 1861 թվին և նրանից հետո Գրուշևիկո՝ վերջ հիշված ուսումնասիրության մեջ 1876 թվին: երկուսն էլ քննում էին այն

1. Тексты и разыскания по Кавказской филологии, 1925 г., т. I, ст. 109.

2. Այսին տեղում, էջ 112:

աղբյուրները, որոնք հիշված են հորենացու կողմից իր Պատմության մեջ: նրանցից խիստ տարբերվում է քննության մեթոդը Գր. Խալաթյանցի, որ կրկու ընդարձակ աշխատությունների մեջ քննություն են թարկեց հորենացու ամբողջ Պատմությունը աղբյուրների տեսակետից և իր քննությունների հիման վրա կազմ բարդորվին նոր եզրակացությունների: Պետք է նախապես ասել, որ Խալաթյանցը, Կարենի հոգվածներին աղբյուրության տակ, հաստատ համարվում եր կողմն է թե հորենացու Պատմությունը է—Ք գարերի որոք է, և այս սխալ տեսակետով է առաջերդրվել իր ամբողջ աշխատության մեջ, որ իհարկե, պետք է հասցնեք սխալ ներկայացությունների:

Առաջին աշխատությունը, «Армянский эпос в Истории Армении Монсея Хоренского» վերնագրով, լույս տեսավ 1896 թվին: Այս գործում նա քննության է առնում հորենացու Պատմության մեջ վերաբերյալ կամ վերաբերյալ համարված մասերը: <...> նրա եզրակացություններն է:

Ինչ որ հորենացին համարի մեջ է բերում իբրև ժողովրդական վեպ՝ բնչանըթագան գրական ժառանգում ունեն. գրանք մեծ մասամբ ավելի կամ պակաս ճարտարությամբ վերամշակումներ են Ս. Գրքի մոտիվների և պատկանում են հորենացուն:

Այս կերպով Խալաթյանցը առաջինը և միակն կզամ, որ հերքեց ժողովրդական վեպի դրությունը հորենացու Պատմության մեջ, այն վեպի, որ բոլոր քննադատներն ընդունել են և համարել են ամենաարժեքավոր մասը նրա Պատմությանը: Բայց պետք է ասել, որ այս մասում Խալաթյանցը ինքն իրեն հերքում է, իր գրքում նա գտնադան տեղեկություն ստիպված ընդունում է, թե այս կամ այն վեպը կամ ստապվել հարկել է», «Հավանական է», որ ժողովրդական լինելը նրբ այնպիսի հատկությունը նրա գրքի գտական տեղերից ամբողջում ենք, տեսնում ենք, որ նա ժողովրդական է համարում հետևյալ հատվածները. «Երկինը երկին», «Հեծուտ արի արքայի Արտաշէս», «Մինչ զու գնացել», «Եթե զու յոթ հեծեցիս», «Հատուած գեացելու», «Մանկան երբեհայ», «Տենեյա Սաբնեղի աղիկե», այսինքն գրիթե անգերից ամբողջում ենք, տեսնում ենք, որ նա ժողովրդական է համարում հետևյալ հատվածները. «Երկինը երկին», «Հեծուտ արի արքայի Արտաշէս», «Մինչ զու գնացել», «Եթե զու յոթ հեծեցիս», «Հատուած գեացելու», «Մանկան երբեհայ», «Տենեյա Սաբնեղի աղիկե», այսինքն գրիթե անգերից ամբողջում ենք, որոնք հորենացին բառացի բերում է իբրև ժողովրդական վեպ: Ուրեմն, իսկպես, Խալաթյանցը հերքել է իբրև վեպ այն հատվածները, որոնք կամ հորենացու մեկնություններն են կամ բանասերների կողմից վեպ համարվածները: <...>

Խալաթյանցի այս գրքի մասին մի մանրամասն ու հոտուլից քննություն արեց Մ. Արեղյանը («Հայ ժողովրդական ստապակները», Վաղարշապատ, 1901 թ.), որի մեջ հերքեց Խալաթյանցի հիմնական միտքը, թե

հորենացու մեղերած իբր ժողովրդական վեպը մեծ մասամբ հորենացու քրական մշակութուններն են Ս. Գրքի զանազան մտոթվուների և ընդհանրապես, ապացուցեց այդ վեպերի իսկական ժողովրդական լինելը, նույնիսկ ցույց տվեց նրանցից մի քանիսի ծագումը՝ իբրև Հին, միջազգային առասպելների հայկական վարիատներ (ինպես Վահագնի Կրքը, Արտավազդի բեկվեթ քաղցրերից), կամ իբրև ժողովրդական հավատալիքներ սօժերի, վիշտպելների, նրանց թագավորների, նրանց կոթիկների մասին:

Իսկ հայաթխանցի այս գործի գիտական բնույթը որոշելու համար մեջ ենք բերում ն. Մտտի հետևյալ գնահատությունները. «...»
«Պ. հայաթխանցը մերժում է Գողթան երգիչների զոյաթխուներ այն հիման վրա, որ բացի հորենացուց ոչ որ նրանց մասին չի խոսում, և գարձավ ին տարրինակ է համարում, թե ինչու այս երգերը պատկանում պետք է լինեն միայն Գողթանի՞. Պ. հայաթխանցի կարծիքով հորենացին պետք է հաղթողներ միայն այն, ինչ որ ասում էին նրան մամանակակից կամ աճելի նոր պատմագիրները, և այն մամանակ Պ. հայաթխանցը կասեր, թե հորենացին նրանցից է արտագրել և աղբրել է նրանցից հետո»¹: Մի ուրիշ տեղ ն. Մանս ասում է. «Մի՞թե պարզ չէ, որ հեղինակը փոխանակ հաղթանակի, մեծ փորձանք է պատրաստում իր հիմնական մտքի համար և վարկարկում է նրան, երբ իբրև ապացույցի ներմուծ է մեր ցույց տվածի նման անվաստահին փաստարկումներին: Արդյոք այս բանը գործին ավելի չի՞ վնասում, քան օգուտ բերում: Բայց այստեղ մի ուրիշ վտանգ էլ կա: Կուսակցություն այնպիսի փաստերի, որոնք վատ են հիմնավորված և հաճախ ամենին չեն հիմնավորված՝ պատռում է ստեղծել սխալ հակադրություններ հոր միջուկը հայոց անցյալի մասին, և այս միջուկը խառնաշփոխ և արմատ զրկելով, կարող է կորստարեր լինել հայագիտության զարգացման համար, քան ավանդական սխալ հայացքը հորենացու պատմական երկասիրության և անձի մասին»²:

հայաթխանցի երկրորդ աշխատությունը՝ «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского» վերնագրով, լույս տեսավ 1903 թվին: Հեղինակն այստեղ նույն մեթոդով քննության է առնում հորենացու Պատմության մնացած՝ ոչ վիպական գլուխները: Այստեղ էլ Գրքի առաջին մասում բերում է հորենացու բնագիրը, աշխատում է ցույց տալ հորենացու հազարամյակ անգլիկոսությունների «հայտնի» և զգալու-

նի՝ աղբյուրները, իրական կամ երևակայական, իսկ Գրքի երկրորդ մասում զուգահեռաբար գնում է հորենացու հայերեն բնագիրը և բազմաժյուրներ այն հեղինակներից, որոնք, հայաթխանցի կարծիքով, իբրև աղբյուր են ծառայել հորենացուն՝ աճյալ տեղեկության համար: Պատահում են զեպերը, որ հորենացու պատմածը համապատասխանում է հայաթխանցի ցույց տված աղբյուրի տեղեկության: Ներակայությունը պարզ է. հորենացին արտագրել է այսինչ (հայտնի կամ զուգանի) աղբյուրից: Բայց շատ անգամ պատահում է, որ հորենացին և նրա ենթադրված աղբյուրը իրար չեն համապատասխանում: Այսպիսի դեպքերի համար հայաթխանցն ունի շարքանշան բացատրություններ. հորենացին այլայլել, անձանակելի դարձնելու շփոկ կերպարանափոխել է իր աղբյուրը, որպեսզի չնկատվի, թե նա օգտվել է այդ աղբյուրից: Այսպես վարվում է հորենացին մամանակից, երբ օգտվում է Կորյունից, Աղաթանգեղոսից, Փափասոսից, Ղազար Փարպեցուց, որպեսզի ցույց տա, թե ինքի նրանցից անկասկած է հեղինակը գաղթի հեղինակ է, Մանսկի և Մեսրոպի աշակերտ, Փարպեցու հիշած հուշակվոր փիլիսոփա Մովսեսը:

Անպես որ, ըստ հայաթխանցի, հորենացին իր կողմից ոչ մի նոր բան չի ապին, այլ ինչ որ պատմել է, առել է ուրիշներից, իր կողմից աղբյուրների այլայլելով, մտացածրան և զեպափորյալ հավյումներով: «Այս կերպով,— ասում է հայաթխանցն իր եզրակացության մեջ,— բուրյուղին մասպալվում է հավասար զեպի հորենացին, իբրև արմանահավասար պատմիչ և հարկն ստիպում է հրամարդի (Հայոց պատմության) մամանակեղակվոր աղբյուրներից մեկից էլ, Մանսկի քան հազար ասորի տիրապետում էր հայոց պատմական գրականության մեջ... Բայց սա չի նշանակում, թե հորենացու գրվածքն այժմ արտք է կորցնել որևէ նշանակություն: Ոչ քանզի նրա դրվածքը, իբրև մատենագրական հիշատակարան, պահպանում է շատ կարևոր, կարևոր է ասել, առաջնակարգ նշանակություն (ևր. 377): Այնուհետև հայաթխանցը շուտյալ գովեստներով երկինք է բարձրացնում հորենացուն նրա լեզվի, ոճի, մասնագրական ճաշակի, նույնիսկ նրա ստեղծած դադափարի համար, ստեղծելու Հայոց նահանգնական մամանակի պատմությունը ազգային ոգով հայաթխանցի գիրքը կարգադրող վրա այս գովեստները թողնում են զարանակական ճանտ տպավորություն: «...»

Հարկ ենք համարում հայաթխանցի այս երկրորդ աշխատության մասին մեջ բերել ն. Աղոնցի կարծիքները¹:

¹ Բնույթն «Армянский эпос», էջ 22.
² Բնույթն «Армянский эпос», էջ 22.

¹ Зан. Вост. Отд. Русск. Археолог. Общ. 1904, стр. 145—1960, г. Халатцян, Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского.

«Պրոֆ. Խալաթյանցն այս զեղեցիկ նպատակն իրագործելու ձեռնարկել է կանխակալ որոշ տրամադրութիւմբ նա հրապարակելով Խորենացու բացասական քննադատութեան եզրակացութիւններէց, նրանց հասցրել է ԺալթաՆեղութեան, և այնպիսի կատաղումներ ու վճիռներ է կապացրել, որ գիտական տեսակետից շատ պակասաբար են: Նրա եզրակացութիւններն աչիք են շնկնում հետազոտանութիւմբ, բայց ցավակցարար այս հետեղականութիւնք զուրկ է գիտական հաստատուն հիմքերից: Խորենացին համախափ զործ էր ունենում իրար հակասող ցուցմունքներէ հետ և ստիպված էր լինում նրանց հաշտեցնել: Այսպիսի աշխատանքի ժամանակ անտուգանիքն են պիտաներ, և նա հիշում է հաճախ քնկնում է սխալների մէջ: Այսպիսի զեպերում Խորենացու մեջ ենթադրել որոշ միտումնավորութիւն և փաստերի գիտակցական ազատում, օտ անվազն անարգարացի է:»

Իբրև եզրակացութիւն ճ. Ազարցի գրում է.

«Համենայն զեպս Խորենացու վիճակը զեռ մնում է անզոգված, որ պահանջում է ավելի հիմնավոր լուծում: Իբրև երեքկայացուցիչ Խորենացու բացասական քննադատութեան՝ Խալաթյանցն իր աշխատանքը կատարեց այս ուղղութիւմբ նրա հետազոտութիւնն իր արդուներեքով հանդիսանում է ամենախիտ արտահայտութիւնը՝ հայ պատմագրին թշնամարար վերաբերվող քննադատութիւնների մէջ: Պր. Խալաթյանցի աշխատութեան լուծիւնը կայանում է իր եզրակացութիւնների հենց այս ԺալթաՆեղութեան և խառնութեան մէջ: Նրա հետազոտութեամբ վերջանում է բացասական շրջանը Խորենացու ուսումնասիրութեան պատմութեան մէջ և հանդիսանում է իբրև մի անհրաժեշտ աստիճան՝ անցնելու համար ավելի զրական և իրականութեանը համապատասխան տեսակետի: Այն ամենը, ինչ որ կարելի էր ասել ընդդէմ Հայոց պատմութեան, տի. Խալաթյանցն ասաց արդեն: Խորենացու քննադատութեան առաջին և մերձագործազուն խնդիրը պետք է լինի՝ չափազորել զառանցարների եռանդը և ավելի ճիշտ որոշել Հայոց պատմութեան տեղն ու ժամանակը հայ զրական հիշատակարանների դարբում: Զ—Ը դարերում:»

Զի կարելի արդարև չցավել, որ Խալաթյանցի այս երկու ընդարձակ զրգամբները, որոնց միտ անազնն աշխատանք է զործարգում և որոնց մեջ շատ երրութիւններ կան, զարակված են հեղինակի կանխակալ, անհիմն հոռետեսութեամբ պեպի Խորենացու բարոյական կերպարանքը և նրա Պատմութեան զրգվելու ժամանակը, որի պատճառով նրա եզրակացութիւններն անբնական և անզոգված կատկածելի են զառնում: Վերջացնելու համար Խորենացու մասին զրգած քննութիւնների տե.

ստութիւնը, հիշելու ենք վերջին երկու մեզ հայանի ուսումնասիրութիւնները:

Առաջինն է ճ. Ակիբյանի «Ղեկնոց երկը և Մովսէս Խորենացի» աշխատութիւնը, որ լույս տեսավ Վիննայում 1930 թվին. և երկրորդը՝ ակադեմիկոս Մանեղյանի «Խորենացու անզոգվածի լուծումը» ուսումնասիրութիւնը, որ լույս տեսավ Երևանում 1934 թվին: ճ. Ակիբյանն աշխատում է ապացուցել, թէ Խորենացու Պատմութիւնը զրգված է իններորդ դարի սկզբներին Ղեկնոց երկի ձևերով, և թէ Մովսէս Խորենացի անունով մարդ գոյութիւն չի ունեցել Ակադեմիկոս Մանեղյանն աշխատում է ապացուցել, թէ Խորենացու Պատմութիւնը զրգված է իններորդ դարի վաթսուհակն թվականների սկզբին: Այս երկու քննութիւնների մասին մենք հայտնի ենք մեր կարծիքը մտտ օրերս լույս տեսած մեր «Խորենացու անզոգվածի շուրջը» աշխատութեան մէջ, որի մեջ աշխատել ենք հերքել հիշյալ երկու քննութիւնների եզրակացութիւնները: այստեղ ավելորդ ենք համարում ետևը կրկնել:

ՆՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԼԱՄՈՒԹՅԱՆ ՉԵՌԱԳԻՒՄՆԵՐԸ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՄՆԵՐԸ, ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՄՆԵՐԸ

Մեր ձեռքը հասել են Խորենացու Պատմութեան մեծ քանակութեամբ ձեռագրներ, որոնց թիվը հասնում է մինչև 48-ի: Մակայն սրանք բոլորը շատ նոր են, տասնելութերորդ դարից: Վնենտիկի Միխիլայանների ունեն մի ձեռագիր տասնչորսերորդ դարի սկզբից, և Երևանի ձեռագիրների մատենադարանում կա մի կարկատած ձեռագիր, որի հին մասը զրգված է ԺԳ—ԺԸ դարերում, իսկ ետրոգված մասը 1567 թվից է: Մա է մեզ մտանկանահին ձեռագիրը: Մի պատասխիվ էլ գտնվել է Պետ. ձեռագրատար, ըստ երևութի՞ն ժԱ դարի մի օրինակից մնացած: Արդեպ որ այս ձեռագիրները չեն պարունակում Պատմութեան սկզբնական բնագիրը, այլ արտագրութիւններ են հետագա խմբագրութեան կամ խմբագրութիւններից մէկի: Նրանց մեջ բազմաթիվ օրինակներ կան, որ մի քան, մի ֆրազ, մի քանի ձեռագիրների մի տեսակ ունեն, մյուսներն ուրիշ տեսակ: Բայց սրանք ավելի ոճաբանական կամ մեկնողական տարբերութիւններ են և ոչ թէ տարբեր խմբագրութիւնների հետևանք, իսկ որ Խորենացու Պատմութիւնը մեզ չի հասել սկզբնական ձևով, այլ ետրազուն խմբագրութեամբ է—Ը դարերի, այս ընդունված ճշմարտութիւն է: ճ. Մառք

1 Թուր 1914 թվից հետո արտասահմանում լույս են տեսել և ուրիշ քննութիւններ. մեզ նրանք հայտնի չեն:

կենթադրում է նույնիսկ մի բանի առկամ կատարված խմբագրություն: Այս պատճառով դատադրությունները և եզրակացությունները, որոնք հիմնված են մեր այժմ ունեցած՝ խմբագրված բնագիրների վրա, որոշ շահով տարակուսական են և թույլ շին ապիս ածխալ վճիռ կայացնելի նորենացու Պատմության իտական բովանդակության և նրա հայտարարների մասին:

Խորենացու Պատմությունն ունեցել է ասաներկու հրատարակություն, որոնցից ինը միայն հայերեն լեզվով, իսկ երեքը լատիներեն կամ ֆրանսերեն թարգմանությունների հետ:

Հայերեն անդրաձեռն տպագրությունը լույս տեսավ Ամստերդամում 1695 թվին, Քաճմաս Վանանդացու ձեռքով, հետևյալ վերնագրով. «Ազգարանավիտե տոճմին Յարեթեան յորինեցեալ ի Մովսէսէ կորենացոյ, յեւամեծ վարդապետէ և յղեկեարստ քերթողաճօրէ, ի ինքորո պայազատապետին Մահակաչ Բաղրատունոյ: Հարապա: և բուն պատմութին նախնացն առաջնոց, Բագաւորաց, իշխանաց, նախարարաց և հայրապետաց Արամեան ազգին, սկսեալ ի Հայկ Բաշէ մինչև ցկերտաշիր Թազարոն մերո: Տպագրությունը կատարված է մի ձեռագրի վրայից, ուստի ըստ ազգագրությունների է պարունակում:

Երկրորդ տպագրությունը, լատինական թարգմանության հետ միասին և հարուստ մատենագրական ծանոթություններով, հրատարակեցին Վիլհելմ և Գեորգ Վիստոն եղբայրները, բնագրի ուղղման համար գործ անելով ուրիշ երկու սրինակներ: Ես: Տպված է Լոնդոնում, 1736 թվին:

Երրորդ տպագրությունը կատարվեց Վենետիկում 1752 թվին: Արտատպություն է առաջին տպագրության:

Չորրորդ տպագրությունը՝ Վենետիկում 1827 թվին:

Հինգերորդ տպագրությունը ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին (և և Բ գրքերը միայն), կատարեց զը Ծյորրիվալը: Տպված է Վենետիկում 1841 թվին*:

Վեցերորդ տպագրությունը, Խորենացու մյուս աշխատությունների հետ միասին, վեց ձեռագիրների բազմաթուրքում, կատարվեց 1843 ին Վենետիկում:

Յոթերորդ տպագրությունը, ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին և բազմաթիվ ծանոթություններով, կատարեց, զը Ծյորրիվալը Փարիզում 1845 թվին:

* Գը Ծյորրիվալի ֆրանսերեն թարգմանությունը առաջին անգամ տպագրվել է Փարիզում, 1836 թ. (Նույն խմբ.՝ Մատենագրական ասորի արժույթ սեղանությունների համար պարտական ենք Գ. Լովանեթյանին):

Ութերորդ տպագրությունը կատարվեց Վենետիկում 1865 թվին: Մատատպություն է վեցերորդ տպագրության:

Իններորդ տպագրությունը՝ Վենետիկում 1881 ին:

Տասներորդ տպագրությունը՝ Քիթիլիում 1881 ին*:

Տասնևմեկերորդ տպագրությունը «Պատմագիրք Հայոց» հրատարակության և ընդամենը, բազմաթիվ ձեռագիրների մանրամասն բազմաթուրքում և բերարակ առաջարկով Խորենացու Պատմության ձեռագիրների և նրանց դատադրության մասին, խմբագրությանը Մ. Աբրեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Տպված է Քիթիլիում 1913 թվին: Այս հրատարակությունը մեք կոչում ենք քննական հրատարակություն:

Տասնևերկուերորդ տպագրությունը՝ Քիթիլիում, նախորդի արտատպության, առանց ծանոթությունների և առաջարկի**:

Խորենացու Պատմությունը թարգմանված է դանազան լեզուներով: Թագի վերը հիշված՝ Վիստոնների լատիներեն և զը Ծյորրիվալի ֆրանսերեն թարգմանություններից էզլի են դարձելայ:

Լատիներեն թարգմանությունը Բրենների, տպագրված Մոսկովյում, 1723 թվին, Մակայն այս թարգմանությունը ոչ մի Մատենագրանում չկա և նրան ոչ ոք չի տեսել:

Իտալերեն՝ Վենետիկի Միխիլայանների, որ լեզվի կողմից ուղղագրված է Տամազուչի ձեռքով: Ունի հարուստ ծանոթություններ: Տպված է Վենետիկում 1841 ին: Նույնի երկրորդ տպագրությունը նույն տեղում 1850 ին:

Իտալերեն՝ Կապչետտոյի, Վենետիկ, 1841 ին:

Ֆրանսերեն՝ Լանզուայի, պատմական, քննադատական և բանասիրական ծանոթություններով, Փարիզում, 1869 ին: Մտնում է Լանզուայի հայ պատմագիրների ժողովածուի և հատորի մեջ (Collection des historiens Arméniens):

Ռուսերեն՝ Լոզմեֆ Լոզմանեիսյան սարկավազի, Պետերբուրգ, 1809 ին:

Ռուսերեն՝ Մ. էմիլի, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Մոսկվա, 1858 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրությունը, սրբագրված և ուղղված, Մոսկվա, 1893 թ. (Թարգմանի մասից հետո):

Հունգարերեն՝ Քրիստ. Սոնկուսիանի, Կերլա (") 1892 թ.:

* Սա. Մախառանջի նշած 10-րդ և 11-րդ տպագրությունների միջև էլ ևս մեկը՝ Քիթիլի, 1910:

** Հնարադամ լույս են տեսել «Հայոց պատմության քննարկ հետևյալ տպագրությունները:

Վենետիկ, 1955, վերատպություն Քիթիլի 1881 թ. տպագրություն:

Գերմաներեն՝ մատակի թարգմանություն Հասերի, Ռեկեբուրգով, 1862 թ.:

Աշխարհաբար թարգմանություն՝ Խորեն-Վ. Ստեփանեի, առաջարկով, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Ս. Պետերբուրգ, 1889 թ.՝ Նույնի կերպով տպագրություն, սրբաբովանդակ ուղղված, Ս. Պետերբուրգ, 1897 թ.՝:

Այս թարգմանությունների մեջ նշումայան կողմից չափադրված են համարվում Միխայիլայանների խաչերեն, էմիլիե առաքելեն և Ստեփանեի աշխարհաբար թարգմանությունները:

ՆԵՐՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՐԵՆԵՐԸ

Պետ. Տրատարակչությունն ինձ հանձնարարեց նորեկացու Պատմության նոր թարգմանության կատարել՝ առաջարկով և ծանոթություններով հանրամատչելի բովանդակությամբ, ժողովրդի բնօրհայտության համար, մտտ առաջ մատուցով սահմանափակելով ներածության և ծանոթությունների ծավալը:

Թարգմանության իրեն բնօրհայտ բնականապես ընձակուն Տրատարակչությունը՝ բազմաթիվ ձեռագրական վարիանսներով, բայց ևս ամեն տեղ չիմ հետևել բնագրին, հաճախ բնորոշ էմ այս կամ այն ձևադրել կամ ձևադրական խեղճ բնօրհայտով՝ որ ինձ ավելի ուղիղ է թվացել: Ինչպես այս Տրատարակչության Առաջարկի մեջ հիշվում է՝ սրբագրի կազմությանը օգնել է շատ անգամ Ստ. Մալխասյանցի, որ... ամեն ժամույլի համար բազմաթիվ ցուցումներ և դիտարկություններ է տպարկել էջիածին Մ. Արեղյանին... ինչպես և առաջարկելով այս կամ այն բնօրհայտը ծանոթությունների մեջ դեռևս փոխանակ՝ բնագրի

Երևան, 1951, Վրաստանյան Թիֆլիսի, 1913 թ. ընկական Տրատարակչության (ստանդարտիզացիաների)՝ Հանդիպարությունը Ստ. Մալխասյանցի 1940 թ. աշխարհաբար թարգմանությունը:

Գիշար (ԱՄՆ), 1951, Թիֆլիսի 1913 թ. ընկական Տրատարակչության լատադարանին: 1940 թ. և դրանից հետո տպարկել են «Հայոց պատմության հետախույ աշխարհաբար Տրատարակչությունները:

Ստ. Մալխասյանցի՝ սույն Տրատարակչության մեջ ներկայացվող թարգմանությունը՝ Երևան, 1940:

- Նույնը՝ Կախին, 1953:
- Նույնը՝ Երևան, 1951:
- Նույնը՝ Երևան, 1965:
- Նույնը՝ Երևան, 1951, Թիֆլիսի 1913 թ. ընկական Տրատարակչության (ստանդարտիզացիաների)՝ Հանդիպարությունը:

մեջ անեկ կամ բնօրհայտով: Մ. Արեղյանը հաճախ օգտվել է այս առաջարկություններից... Երբեմն, էմի Ստ. Մալխասյանցի առաջարկությամբ համակարծր չի եղել Մ. Արեղյանը, ինչ առաջարկությունը կարծես է համարվել բնօրհայտ այս կամ այն կերպ հասկանալու նկատմամբ՝ Ստ. Մալխասյանցի առաջարկությունը, ինչպես սկզբից պայմանավորված է եղել Տրատարակչական հանձնախմբի հետ՝ զետեղված է ծանոթությունների մեջ չոր անվան սկզբնառառներով» (էջ 5):

Քե՛ այն համոզմունքում, որոնք ծանոթությունների մեջ նշանակված են Ստ. Մ. սկզբնառառներով և թե ուրիշ տեղերում, էմի նորարարյն ուսումնասիրությունների շնորհիվ բնագրի այս կամ այն ընթերցվածքը հարկ եղավ ուղղել բառ ձևադրական վարիանսների՝ ես շեղվել եմ բնագրի բնօրհայտներին և բնորոշ եմ վարիանսները:

Թարգմանության միջոցին ես ձեռք տակ ունեի Վրասանների, էմիլիե կերպ և Ստեփանեի առաջին թարգմանությունները, որոնք, ամապական էմիլիե և Ստեփանեի, հաճախ դիմում էի տեղեկանալու համար, թե ինչպե՛ս են նրանք հասկացել բնագրի որևէ դժգոյս կամ մտթ տեղը: Այս համեմատությունների ժամանակ ես բազմաթիվ նոր փաստեր ունեցա, որ էմիլիե կերպ թարգմանություններն էլ շատ հետո են՝ նշու լինելուց: հաճախ պատահում էր կտրուկ սխալներ, վատ հասկացված և պզճապված տեղեր՝ Մրանցից մի քանիստ, որ առանձին աչքի են ընկնում՝ նշանակելի եմ ծանոթությունների մեջ: Բնագրին շատ ավելի մտտ աշխարհաբար թարգմանություն լեզուն սահուն է, որ առաջ է դրվում մասամբ բնագրի ոճին խիստ հետևելու ձևադրումով և մասամբ թարգմանելի սովորությունը, որ է՝ անշուշտ աշխարհաբարի ձևեր գրածով, խուսափելով որքան հնար է զրարարի ձևերից, ինչպես օրինակ. «Երբ բնօրհայտում ենք Բաղդասիցների, Առոթեստանցիների, Եգիպտացիների և Հուգիների իմաստուն ձևերն ու զրույցները»: Իմ թարգմանությունը սրանցից անկախ է. հազիվ մի-կերպ տեղ օգտված լինեմ այս թարգմանություններից և այս բանը հիշել եմ ծանոթությունների մեջ՝

1 էմիլիե թարգմանությունների պակասությունները կատել են Նան Կ. Մառը, Կ. Արեղյան և ինքը խոյությանցը, չափելով որ այս թարգմանություններից է բերում իր ընկերի համոզանները:

2 Բայց պետք է նկատել, որ հաճախ, էմի էմիլիե թարգմանությունը սխալ է իմ թարգմանությունն ու Ստեփանեիին իրար համարյա են: Սա կարող է տեղիք առնու մասու ձևու, թե ես ընկալել օգտվել եմ Ստեփանեի թարգմանությունից: Ուստի ստիպված եմ տակ, որ սպառնու չե, ես ինքը կարգադրել եմ Ստեփանեի թարգմանության ձևադրելը, որ շատ նեղակ էր էմիլիե թարգմանության, և ժայռեմուք համեմատելով ուղղել եմ նրա

հորենացու Պատմության Քարգամաուսյանը կրկնակի տեսակետից դժգոհություններ է հարուցում՝ Ընտանիքի և գեղեցկության կողմից, նրա մեջ կան շատ մուր տեղեր, որ Քարգամաուսյանը զանազան կերպ են հասկանում. կան սեղմ դարձվածքներ, ակնարկություններ, հատուկ նշանակությամբ գործածված բառեր: Ետո ուշադրություն է հարկավոր նրանց ձիջա Տասկանալու համար: Ես աշխատել եմ, որքան ուժս պատեղ է հաղթել այս դժգոհություններին, շատ սակ ուղղված են նախկին սխալ Քարգամաուսյանները. մի տեղ վերականգնված է բնագիրը, որի պակասությունը տեղիք էր ավել սխալ և անտեղի Քարգամաուսյանների (տե՛ս ծանոթ. 156): Բայց և անպիստ առաջադրում են մի քանի մուր տեղեր և զույգ սխալ Քարգամաուսյաններ, որոնց ուղղումը մնում և ավելի ձևանահանների կամ, մանավանդ, լավագույն ձևագրողների: Կարող եմ այսպես ասել, որ այս Քարգամաուսյանը, իմաստի ճշտության կողմից ավելի մաս է բնագրին քան մինչև այժմ եղածները: (Այսպես երատում եմ՝ հենվելով Մանգանեի ծանոթությունների մեջ բերված՝ բնագրի գանազան զժգար հասովածների այլ և այլ Քարգամաուսյանների վրա):

Գալով Քարգամանական լեզվի կոնիթյան և գեղեցկության՝ պետք է ասեմ, որ մեր այժմյան գրական լեզուն չի կարող մրցել դարարի հեշտ, նկատի առնելով վերջինիս բարձրաստիպ գյուրությունները մյուս արտասայտելու համար, բառերի դասավորության մեծ ազատությունը, նախգրիները, հարուստ բառամթերքը, չի կարող մանավանդ մրցել նորենացու ճախ, ներդաշնակ, զիջարժեստական լեզվի հետ: Այս կողմից՝ բնագրի գեղեցկության հավասարվելու մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Ես աշխատել եմ, որքան հնար է՝ հավասարում մնայ բնագրի արտասայտությանը, ոճին, նույնիսկ բառերին, բայց այն պայմանով, որ սրանք չնվասեն աշխարհարար լեզվի կոնիթյան և շատ շարդացնեն արտասայտության ձևը, թե որքան հաջողվել է իմ Քարգամաուսյանն այս կողմից՝ ինքս չեմ կարող դատարար լինել: այստեղ վճիռ ավորը ընթերցողն է:

Ծանոթությունները, որ արվում են գրքի վերջում, նպատակ ունեն բնդհանրապես՝ օժանդակ լինել ընթերցողին բնագիրը լավ հասկանալու, բացատրել մուր տեղերը, ակնարկությունները, տալ օտարազգի Քարգամաուսյան մեջ կրկնված էմբի սխալները՝ որքան այն ժամանակ (1888-ին) Անահա էր Այդան, որ Մանգանե է ինձանից օգտվել և ոչ թե նա նրանից: Իմ այս աշխատության մասին հիշում է Մանգանեի Առաջաբանի վերջում, որքան թույլ էր տալիս իր արժանապատվությունը և մի անգամ (առանց անուր ասելու)՝ 4-րդ ծանոթության մեջ:

վորների կամ մատենագիրների մասին համառոտ տեղեկություններ, օտար քաղաքների մասին ծանոթություններ և այլն: Ես չեմ ավել ծանոթություններ Հայաստանի քաղաքների կամ այլ վայրերի մասին, չեմ համանունը հորենացու պատմար որևէ անցքի մասին՝ որիչ հայ կամ օտարազգի հեղինակի պատմածի հետ նույն անցքի մասին. խոսափել եմ հորենացու անձի կամ Պատմության գրության ժամանակի մասին հարուցված հարցերը շոշափելուց և այլն: Եթե քննարկակ ծավալով ծանոթություններ լինեի գրելու՝ բնագրից երկու-երեք անգամ ավելի մեծ կլինեք, իսկ իմ տեղը սահմանափակ էր:

Ծանոթությունների մեջ ես ես շատ քիչ անգամ եմ օգտվել էմբի կամ Մանգանեի ծանոթություններից (որոնք իրենց կողմից օգտվել են օտարազգի Քարգամաուսյանների ծանոթություններից, մասնավորապես Մանգանեի): Ամեն անգամ, երբ թեկուզ չնշին լավով օգտվել եմ նրանցից որևէ մեկից՝ անշուշտ հիշել եմ աղբյուրս: Եվ բնդհանրապես ասելով՝ իմ ծանոթություններից ամենամեծ մասը նոր Նյուրթերի մասին է, որոնք բարձրովին չեն շոշափված որիչ Քարգամանիչների կողմից: և...»:

10 հոկտ. 1940
Քրեյխ:

ՍՏ. ՄԱՆԿԱՆՍԵՆ

* Նեղիա հրատարակության մեջ Ստ. Մալխաչյանի՝ Մովսես հորենացու «Հայոց պատմությունը գրական աշխարհարար Քարգամաուսյանը արվում է անփոփոխ՝ քառ 1940 թ. անդրեթիվ. հեղինակի վերահսկողության ներքո լույս ընծայված, բնագրի՝ ներածությունն ու ծանոթությունները հերթադրվում են որոշ կրճատումներով, որոնք վերաբերում են մատենագրական և այլ ծանոթանալություններին, ինչպես նաև, ծանոթությունների գեղարված, հեղացած տեղեկություններին: Ներածության մեջ կատարված հաստատումները ազդարարված են (...) նշանով: Ներածության՝ «Հայոց պատմությունից արված Քարգամանակի մեղերումները, որոնք հանդիս արբերվում են բուն Քարգամաուսյան համապատասխան հավաններից, թողված են անփոփոխ, որպես Ստ. Մալխաչյանի կողմից որևականազգամ Քարգամանակու արբերակներ (ծան. խոք.):

- Ա. Սահակի թղթին պատասխան և խոստում՝ կրա խեղճած կատարելու:
- Բ. Քե ինչո՞ւ մեկը հեռանալից կանխակց ցույց տալ մեր գործերը, միևնույն թաղ-փոստակների և ստորապատկանների մասնակներից ազնի հարմար են գալիս որտեղ:
- Գ. Մեր առաջին թաղապարների և իշխանների անհետաձայն քարքի մասին:
- Դ. Այն մասին, որ մյուս պատմագիրները չմտաբանեցին (Ս. Գրքին) Ազարի և մյուս կամպանների վերաբերմամբ:
- Ե. Այն մասին, որ նույն որդիների մեղադրանքները հավասար է գալիս մինչև Արթուր, Նիկոս և Արամ, և թե նրանք ո՞ւր թիկ են և ո՞ւր թիկ որդին:
- Զ. Այն մասին, թե մյուս հեռուները որոշ բաներում Մզկուս (մարգարիկին) համանուն են և որոշ բաներում տարբեր, և որմովիպոստ փոխանմանի հին անգիր գրույթ-կերի մասին:
- Է. Համաստա թաղապարություն, թե որտեղին հեղինակներին թեկ կաշտեք ըստ Ս. Գրքի իդակուս ներքոթթե՛ք է:
- Ը. Քե ո՞վ և ո՞րտեղից գտավ այս պատմությունները:
- Ր. Հայոց Վաղարշակ թաղապարի թուղթը պարտից թաղապար Արշակ Մեծին:
- Փ. Հայերի սպասարություն, մասին:
- ՓԱ. Պատերազմի և թեկի մասնական մասին:
- ՓԲ. Հայկից սերված ջեղերի և զավակների մասին, և թե նրանցից յուրաքանչյուրի կ'ըջ գործի:
- ՓԳ. Արևելյանների հետ պատերազմի և հաղթության ո՞ւր նշարք Մադուսի մասնական մասին:
- ՓԴ. Ասորեստանցիների հետ կռվի և հաղթության և Պաշտյոն Քառաչարի մասին. կան նկարագրի և առաջին և մյուս Հայերի մասին:
- ՓԵ. Արաշի և կրա մասնական մասին համիրամից՝ պատերազմի մեջ:
- ՓԶ. Քե ինչպես համիրամը Արաշի մասին հետո շինեավ է քաղաքը և զեմի ամբար-տակը և իր տակը:
- ՓԷ. Համիրամի մասին, թե ինչ պատահավ կտորից իր որդիներին, Զրազառա մտից փոխավ Հայաստան և հեռավ իր նիվոստ որդու հետքով:
- ՓԸ. Այն մասին, թե հաստատակու կախ տեղի և ոտեղեկ համիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և հետո կրա մասը Հայաստանում:
- ՓԹ. Ոչ ոք պատահեց համիրամի մասինց հետո:
- Բ. Արաշան Արաշի մասին և թե որտեղ որդի էր Մուսանիկ Անուշավանը:
- ԲԱ. Սկզբուցուց ծնած Պարսույրը առաջին անգամ թաղապարում է Հայաստանում, սոցնական է լինում Մարաշի Վարդանիտի՝ Մարգարապուլից թաղապարությունը վերջինը:
- ԲԲ. Մեր թաղապարների կարգն ու որտեղ թվարկումը հարի որդի:
- ԲԳ. Անկերթիմի որդիների մասին, և թե Արծրունիները, Գեուհիները և Ազնևյաց բռնիկ կաշտը նրանցից են սերված. նույն զիտում կան՝ թե Անգեղ տուրք Պարսպանից է ԲԴ. Տիգրանի մասին, թե կ'ըջպիտեն էր ամեն բանով:

- ԲԵ. Անգուհեի նրկուցի և կապանականների շառին, կյուրտի և Տիգրանի սիրո և մարտանության պատճառով:
- ԲԶ. Քե ինչպես Անգուհե, կապանների մեջ լինելով՝ իրեն պատահեցից զիզվածը անսեռավ է սրակնից նրազով:
- ԲԷ. Արշարուկիցների խոսքերը, հետո և իր մասնած միջոցը և անմիջական գոր-ժազությունը:
- ԲԸ. Անգուհեի թուղթը, Տիգրանի համանախնայությունը և Տիգրանուհուն Մարտատան ուզարկելը:
- ԲԹ. Քե ինչպես նեղաթուրուցը Հայերի գարնամ և պատերազմն սկսեցի և Անգուհեի մահն այդ կողմի:
- Գ. Այն մասին, թե իր Տիգրանուհու թուրքն ուզարկից Տիգրանուհեթո, այլև Անգուհեի առաջին կնոջ՝ Անուշի և զերիների ընկալություն մասին:
- Ա. Քե ո՞րքան են որտ սերունդները և ի՞նչ ջնգոր զառուցեցին սրակնից:
- ԱԲ. Քե Սոչական պատերազմը Տեստամոսի մասնական կողմ և մեր Զարմայրը սպ-կամթիվ կվթապացի գորքի հետ այնտեղ էր և այնտեղ հեռավ:

Ավարտից Առաջին գրքի ցանկը.
Հայոց մեծերի մեղադրանքությունը:

- Պարտից անուղակներին, Բյուրասայի Անգուհեի մասին:
- Բոցապարություն՝ ինչ որ հավասար բան կա Բյուրասայի մասին:

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՄԵՆԵՐԻ ԾՆՆԳԱԲԱՆՈՒՅՈՒՆԸ

Ա

ԱՌԱՋԻՆ ԹՎԻՆ ԳՍՏՍՈՒՆ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄ
ՆՐԱ ԽՆԳՐԵԸ ԳՍՏԱՐԵՒՈՒ

Մտգնես ետրեանցին մեր ազգի պատմության այս սկզբում ողու-
նում է Սահակ Բագրատունուն:

Քո մէջ եզում աստվածային շնորհքների անուղառ զործունեությունը
և հոգու անզգայար շարժումները՝ քո մտածողության վրա՝ ես հռուս-
ւնցի այս գեղեցիկ ինզդրի միջոցով, մտրմեկից առաջ հոգուդ հետ ծա-
նոթանալով, սա իմ ճաշակին ևս ախորժելի է, և մանավանդ իմ սովոր-
ություններին: Ուստի ոչ միայն պետք է քեզ գովել, այլև քեզ համար
աղբիկ, որ միշտ այսպես մնաս:

Որովհետեւ եթէ մենք բանականության պատճառով, ինչպես ասում է
է, Աստուծո պատկեր ենք, և մյուս կողմից՝ բանականության արդուները
խոհականությունն է, և քո մէջ անհամունելի արանց ցանկությունը՝ ուրե-
ման գեղեցիկ մասնությունը մտաւ զուտ և բորբոք պահելով քո խոհականու-
թյան կայծը՝ զարգարում ես բանականությունը, որով մնում ես պատկեր
ի ներս: Կարելի է ասել, որ սրա միջոցով որպիսացնում ես սրան սկզբնա-
տուրան գեղեցիկ և շափավոր մտլորությամբ հետամուտ լինելով այս խրե-
դիրներին:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթէ մեզանից առաջ
և մեր ժամանակ ապրող՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները
ոչ իրենց ձևարի տակ ընկած և հավանորեն եզում իմաստուններին հրա-
մալեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածե-
ցին զրահի որևէ տեղից ներս բերել իմաստության նպաստներ, և այժմ
գլ ինք ենք տեսնում այսպիսի մտրդ, ուրեմն պարզ է, որ զու պետք է
ճանաչվես բոլոր քեզանից առաջ եղածներից վեհագույն և բարձրագույն
գովեստներին արժանավոր և պատմական այսպիսի արձանագրության
մեջ գրվելու արժանի:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթէ մեզանից առաջ
և մեր ժամանակ ապրող՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները
ոչ իրենց ձևարի տակ ընկած և հավանորեն եզում իմաստուններին հրա-
մալեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածե-
ցին զրահի որևէ տեղից ներս բերել իմաստության նպաստներ, և այժմ
գլ ինք ենք տեսնում այսպիսի մտրդ, ուրեմն պարզ է, որ զու պետք է
ճանաչվես բոլոր քեզանից առաջ եղածներից վեհագույն և բարձրագույն
գովեստներին արժանավոր և պատմական այսպիսի արձանագրության
մեջ գրվելու արժանի:

Բ

Թ ԻՆՉՈՒ ՄԵՆԷ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻՑ ԿԱՐԵՅԱՆԷ ՏՈՒՅ ՏԱՄ ՄԵՐ ԳՈՐԾԵԸ,
ՄԻՆՉԻՆԷ ՀԱՂԳԱՍԻՆԻՆԻ ԵՎ ԿԱՌԵՍՏԱՆԻՆԻՆԻ ՄԱՏՅԱՆՆԵՐԻՑ
ՈՎԵՒ ԼՅՈՒՄՐ ԵՆ ԳՍՏԱ ՍՐԱՆԷ

Եվ այս բանի վրա թող ոչ որ շարմանա, որ թեպետ շատ ազգեր
մասեանայիններ են՝ ունեցելի՝ ինչպես՝ ամերիկե՝ հայանի՝ էլ, մասնավոր
պարսիկներն ու քաղզեացիները, որոնց մտա ավելի շատ են զովմում
մեր ազգին վերաբերյալ բազմաթիվ գործերի հիշատակարաններ՝ մեր
սակաչն միայն Հունաց պատմագիրները հիշեցինք և աշխարհից խոստու-
ցանք առաջ բերել մեր ազգությաննուսկան շարքը: Որովհետեւ ոչ միայն
Հունաց թագավորները հոգ տարան հուշներին ավանդելու ինչպես (իրենց)
աշխարհակալության, այնպես և՛ դիտություն վերաբերյալ աշխատու-
թյունները, իրենց ներքին գործերը կարգի բերելուց հետո, ինչպես օրի-
նակ, Պաղոմենոսը, որ Ողբարշապար է կոչվում,՝ հարկավոր համարեց
բոլոր ազգերի մասլաններն ու վեցերի հունարեն թարգմանելու, —
հայոց ոչ որ թող այստեղ և՛ դիտություն համարելով շարմանա,
ինչպես մի բանի անվարձ ու ազատ մարդիկ, որ (Պաղոմենոս) եղիպտոս-
ոսներին թագավոր է եղել, հուս մենք նրան Հունաց թագավոր դրեցինք:
Որովհետեւ նա հուշներին էլ իր ձևարի տակ նվաճելով՝ կողմից Աղի-
ստանդրիայի և Հունաց թագավոր, ինչպես երբեք շնորհեց և ոչ մենք Պրա-
զմեհաններից կամ Ողբարշապարի արխաններին: Ես այնքան հունա-
բարձրաբար ունեք, որ իր աշխատությունը հուշն չեզով մոլորվեց: Ուրիշ
շատ պատճառներ էլ կան մեր նրան Հունաց թագավոր կոչելուն, բայց
մեր խոսքը համարտուելու համար բավական ենք համարում ասած
նրա մասին: — այն բազմաթիվ անվանի և՛ դիտությունը պարագրած մար-
դիկ Հունաց աշխարհից հոգ տարան հուշն չեզով թարգմանելու ոչ միայն
ուրիշ ազգերի թագավորների դիվանների և ժեհյանների գրքերը, ինչպես

զանում ենք նրան, որ բազմացի Բերտուսին՝, բոլոր գիտութիւններին քաջամտու մարդուն, Տորգորնց այս բանն անելու, այլև մեծամեծ և զարմանալու արժանի արժեսները, որոնք այս և արևտեղ զովարու- թյամբ զտեղեղով փոխադրեցին Տույն լեզվի (ինչպես Ա. Բ-ի մտտ, և Ք. Փ-ի մտտ, և Կ. Ե-ի մտտ, և Ե. Ք-ի մտտ)։ Եվ այս (արժեսները) մոզովցեցին մարդիկ, որոնց անունները մենք հաճաստի գիտենք, և Եվի- բնցին Հեկլենացոց աշխարհին, փաստգործիզ վրան։ Եվ զովելի են ինչ- պես ուսումնասիրողները՝ իրենց ջանքի և գիտութիւնը ուրիշ ազգերից մենք բերելու համար, նուչկան և ավելի նրանք, որոնք գիտութեան այս- պիսի դրուտերն բնորոշեցին և պարտվեցին։ Այս պատճառով ես շնմ տա- տանով՝ ամբողջ Հունաստանը գիտութեան մայր կամ զայակ կոչել։

Եվ այսքանք բավական է բացատրելու համար Հունաց պատմագրե- րներն գիծելու մեր կարիքը։

4

ՄԵՐ ԱՆՈՒՅԻՆ ՔԱՅԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԻՇՄԱԼՆԵՐԻ ԱՆՄԱՍԱՅԱՆԵՐ
ԱՐԱՐԵՒ ՄԱՍԻՆ

Կամենում եմ նաև առանց մեղադրական հիշատակի շնորհել մեր հին նախնիքների անխմտաստեք բարբը, այլ հենց այստեղ, մեր գոր- մասութեան սկզբում, նրանց կշտաբանքի խոսքերը գրել։ Որովհետև, եթէ հիբալի զովութեան արժանի են թագաժողիքից նրանք, որոնք իրենց ժամանակները զբով և պատմութեամբ հաստատեցին և յուրաքանչ- յուրե իր իմաստութեան գործերն ու բարեթիւնն արձանագրեցին վեպե- րի՝ և պատմութիւններին մեշ, նրանց նման մեր կողմից զգովասանական խոսքերի արժանացան նաև զիվանիքի մատենագիրները, որոնք այս Ժանք աշխատանքով, պարսպեցին 8^ա . — սրա շնորհիվ մենք էլ նրանց շարադրած զբավքները կարցալիս աշխարհական կարգերի գիտութեան երբ մեզ բերում և բազարական կարգեր են սովորում, երբ ուսումնա- սիրում ենք այսպիսի գիտական ճանքը և պատմական զբավքներ, ինչ- պես ունեն բազմացիները և ասորեստանցիները, և զիպտացիները և հել- լենացիները. սրա հետ միասին զուլե նաև փափագեմք այն մարդկանց իմաստութեան, որոնք այսպիսի աշխատանք հանձն առան, — ապա ուրեմ՝ մեղ ամենիս հայտնի է մեր թագաժողիքի և մյուս նախնիքների ան- փութութիւնը զեպի գիտութեան և բնական հոգու անկատարութիւնը, Որովհետև թեպետ մենք փորք ատու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անզամ օտար թագաժողութեան տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ բարութեան շատ գործեր կան գործված, զրելու և հի-

շտաակելու արժանի, որ նրանցից ոչ որ հոգ շտարով զիր աննելու։ Արդ՝ այն մարդկանց, որոնք լմաւ մեցին Նույնիկ իրենց մի բարիք անել և իրենց անվան հիշատակը թողնել աշխարհում, ո՞րքան կհարմարի մեր մեղադրանքը և նրանցից ավելի մեծ բաներ և իրենցից առաջ կզամենքը պահանջելու։

Բայց զուցե մեկն ասե. այն ժամանակ զիր ու գրականութեան շի- նելու պատճառով (կեպով այդ), կամ զանազան պատերազմների շնորհիվ, որ անբիշատ մենք մյուսին հնորոգում էին։ Բայց իրավացի չէ լինի աչպես կարծիքը, որովհետև պատերազմների միջև եղել են և (խաղաղ) ժամանակամոլիցոցներ, և կային պարսեց ու հունաց զբեր, որոնցով զբը- ված այժմ գտնվում են մեղ մտու անթիվ բանակութեամբ գրութեաններ, վերաբերյալ պնդելի և զավանտելի և յուրաքանչյուր տների սեփական- նութեան, և քեղհանոր վեճերի և զաշխիքների, մասնավանց սեպուհական ազգավանութեան ծագման՝։ Բայց ինձ թվում է, որ ինչպես այժմ, այն- պես էլ հին հայերը չեն ունեցել սեր զեպի գիտութեան և իմաստալից կեցաբանները։ Ուստի ավելորդ է մեղ այլևս խոսել անբան, թուամիտ և վայրենի մարդկանց մասին։

Բայց ես շատ եմ զարմանում թո մտքի մննչականութեան վրա, որ մեր (նախարարական) ցեղերի հերթից սկսած մինչև այժմյանները մե- նակը զտեղեցիքի աչպիսի մեծ խեղդի մոտարկելու և մեղ առաջարկե- ցիք հետազոտութեան կատարել՝ երկար և շահավոր գործով ճշտութեամբ հորինել մեր ազգի պատմութեանը, թագաժողիքի և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թե ո՞վ ումից էլ մտաղի, ի՞նչ է զործի նրան- ցից յուրաքանչյուրը, և ո՞րն այս բաժանված ցեղերից բնիկ մեր ազգից է և որոնք կեզորներ են և հայացել՝ բնիկ են զարծել, ամեն մեկի գոր- ծերն ու ժամանակները զրով գործել, անկարգ աշտարակի շինութեանց սկսած մինչև ներկա ժամանակը¹⁰, նկատելով այս քեղ համար զեղեցիկ փառք և բավականութեան առանց նեղութեան։

Այս ամիթով այսքան միայն կասեն։ Կա՞՞ արդյոք իմ մեռի տակ մատարու, ինչպես ասված է Հորի¹¹ գրքում, կամ թո հայրենական պատ- մական զովանքներ, որանց միեղգով երբայնցի պատմագիրներն նման, վերեցի մինչև բեզ իրենցն (Տելուզագրութեանը) անխալ կերպով, կամ թե ըզպակից և ուրիշները սկսելով զեպի վեր ասեն, զեպի սկիզբը։ Բայց և արևելա կական, թեպետ և զովարութեամբ, միայն թե մարդիկ շնոր- հակալ լինեն մեր կրած նեղութեանների համար։ Եվ կական արեղցից, որտեղից սկսում են կեղեցական (մասնագիրներն) ըստ քրիստոնեա- կան կրօնի, ավելորդ համարելով և երկրորդը արտասրին հեղինակներն արտազանք սկզբնական պատմութեան մասին, բայց հետագայից կհի-

չենք որոշ ժամանակներ և հայտնի անձեր, որոնք նրանք զուգարհպուտ են Քուրբ գրքի պատմության, մինչև որ բնականաբար կհասնենք հեթանոսական դրույցներին. բայց արանից էլ կանոնք, ինչ որ հավասար կհամարենք:

Գ

**ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՄՅՈՒՆ ՊԵՏԱԳԻՐՆԵՐԸ ՉՄԻՔԱՆՆՆՈՒՄ (Ս. ԳՐԵՆԻ)
ԱՅՆԱԻ ԵՎ ՄՅՈՒՆ ԱՆՎՊԵՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԵՐԱՐՄԱՔ**

Քուրբ մարդկության արմատի, կամ եթե մեկը կամենա ասել՝ ժայռի մասին պետք է մեզ մի բանի խոսք ասել, թե ինչո՞ւ մյուս պատմագիր-ները, ինչպես Բերոսոսը, Բազմակեցը, և Աբյուզեհնոսը¹⁵, Ս. Տոգուն հա-կառակ մտածողությամբ շմարանցիներն (Ս. գրքին), ինչպես նաև Եռչի-ինքն նավակառույցի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ, ոչ միայն (տարբեր) անուններ և ժամանակներ նշանակելով. այլև մարդկային ազգի սկիզբ դնելով ոչ այն՝ որ մեզ համար ստույգ և արժանահավատ է:

Որովհետև Աբյուզեհնոսը, մյուսների նման, այսպես է ասում նրա մասին. «Ամենախնամ Աստվածը նրան նշանակեց ժողովրդին հովիվ և առաջնորդ: Որից հետո ասում է. «Աղափրոսը Քաղափորից տան շարս»¹⁶, որ լինում է երեսունվեց հազար տարի: Եռչիպես և Նոյի համար զործ են անում ուրիշ անուն և վերաբրում են նրան իրիստ երկար ժամանակ, թեպես և ջրերի աստիկ (հորգության) և երկրի ապակառուցության վերա-բերմամբ խոսում են համաձայն Ս. գրքի պատմածին. Կուչիպես և Ես-Տապևանների թիվը, Քսիստոթրոսով՝¹⁷ միասին, տան են հաշվում: Նրանց այս հաշիվը հնուանում է ոչ միայն մեր, մասնավոր թե Ս. Գրքի արե-րագինային տարիներից, որոնք գոյանում են շրթամասնակցան մի շրթ-շան կատարելով, այլև եթե լուսին ծնունդներով հաշվենք տարիները կեղզուացիների նման: Եռչիպես եթե տարի հաշվելու լինենք այսպես կոչված աստվածների (չբրանները)¹⁸, այնուամենայնիվ նրանք չեն հա-մաձայնի առաջարկված անհուն թվերին և հշմարիտ ժամանակին չեն հավասարի, երբեմն նվազ գույով և երբեմն խոշոր թիվ գումարելով: Պետք է այսպես իսկպես նրանց կարծիքներն ըստ մեր կարողության բացատ-րել: Թե նրանցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ մտածողությամբ այսպես արե-ցին: Բայց մեր առաջիկա գործի երկարության պատճառով այդ բանը կթողնենք ուրիշ տեղի և ժամանակի և մեր խոսքը կընդհատենք այդ մասին, ու կսկսենք պատմել (նահապետների մասին) ինչպես որ հա-վատացած ենք:

Այսմ նախատեղծ. սա երկու հարյուր երեսուն տարեկան ժամա-նակ ծնում է Սեթին: Սեթ երկու հարյուր հինգ տարեկան՝ ծնում է Նեոփ-ոսին: Մրան են պատկանում արժանագրություններից երկուսը, երկու գա-րից դիպվածների զեմ, ինչպես ասում է Հափեսպոսը¹⁹, թեպես անհայտ և նրանց տեղը: Ենովք ասացինն եղավ, որ հուսաց Աստծուն կոչելու:

Եվ ինչո՞ւ է այս այսպես, և ի՞նչ պատճառներից սա առաջինը հու-սու՞ր Աստծուն կոչելու, և ի՞նչպես պետք է հասկանալ կոչել բառը: Որով-հետև Այսմ իսկապես աստվածատեղծ է, նա էր, որ Աստծու բերանից պատվիր ստացավ, ինչպես ասվում է, և հանցանք գործելով ու թար կե-նալով՝ «ո՞ր ևս» հարցը նրանից է լսում և ոչ ուրիշ մեկից, Եռչիպես և հանցանքի պատիժը նրա բերանից է լսում: (Աղամից) հետո Աբիքը Աստծուն մերժավոր ու ծանոթ լինելով՝ նրան զո՞ւ է մատուցանում, որ ընդունել է լինում: Արդ՝ երբ արանք Աստծուց ընդունվում ու նրան հա-նաչում էին, ինչո՞ւ արա (Ենովքի) մասին է ասվում, թե առաջինը կոչեց Աստծուն և այն՝ հուսով: Արդ՝ այս մասին ուրիշ բացատրությունների համար կուզարկենք մեր հրավիրած տեղը, իսկ ինչ որ ավանտ պատ-րաստ է, կասենք:

Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրանազանց գտնվելով, իր գործած շարքի պատճառով արտաքսվել, գրախտից և Աստծու (սեռու-թյունից), ինչպես ասվում է, Հետո Այսմի որդիներից (Աբիքը), ամենից մերժանելի Աստծուն, սպանվում է իր հարստաց կերպից: Այնուհետև տեղի շունենայով ոչ աստվածային խոսք և ոչ որևէ հայտնություն՝ մարդ-կային ազգն բեկնում է տարախուսանքի և անհասության մեջ, այլև իրա-կան ինքնահաճո գործերի մեջ: Որով մեջ սա հուսալից լինելով՝ ուղղա-մտությամբ կոչում է Աստծուն: Իսկ կոչելու երկու պես անույն է հա-սկանալ. կա՞մ անվանել, ինչպես մի ժողացված բան, կամ օգնության կանչել: Արդ՝ անվանել հասկանալը, ինչպես ժողացվածին, հարմար չէ գտին, որովհետև այնքան շատ տարիների շին անցել, որ Աստված անու-նը նրանց մոռացնելի՛ տար կամ հենց նրան, որի նյա անունով կոչվում էր, և զեռ Եռչիպես Աստծուն սանկծվամբ մահճան և թաղման չէր հասել: Որքեմն սա (Ենովքը) Աստծուն օգնության է կանչում:

Սա հարյուր իննսուն տարեկան՝ ծնում է Կայանին: Կայան հար-յուր յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Մաղազպետին: Մաղազպետը հար-յուր վաթսուհինգ տարեկան՝ ծնում է Հարեգին. Հարեգը հարյուր վաթսուներեկու տարեկան՝ ծնում է Ենովքին: Ենովքը հարյուր վաթ-սուհինգ տարեկան՝ ծնում է Մաթուսաղային: Մաթուսաղային ծնե-լուց հետո նա երկու հարյուր տարի արժանավոր և հանդուպական վարք

ունենալով, ինչպես գիտե՛ս նա, որ հաճեցավ, ամբարշտաների միջից տեղափոխվեց ինչպես ասված է, որի պատճառը հետո կբացատրենք: Մամուսազան հարչուր վախճանահին տարեկան՝ ծնում է Ղամեքին: Ղամեք հարչուր ուխտունեով տարեկան ծնում է որդի և անունը դնում է նախ:

ՆՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ ինչո՞ւ արդյոք միայն սրան որդի անունով կոչեց, իսկ բոլոր մյուսներին մասին պարզաբար ասաց թե՛ ծնան, որի մասին հայրն ինչ որ հավատակ բան է մարգարեանում. «Սա մեզ կհանգստացնեն, ասում է նա, մեր գործերից, մեր ձեռքերի արամուսնությունից և Աստուծո անիմած կերթից», որ իբրը հղավ ոչ թե հանգիստ, այլ շնչում ամեն բանի, որ կերկիր վրա կար, Ինձ թվում է, թե «հանգստացվելը» նշանակում է զազարեցնել, իսկ զազարեցնելը (ոչնչացնելը) ամբարշտությունը և բոլոր շարիքները, երկրորդ դարի զազարագործ մարդկանց սատակումով, Ռոզհետե գեղեցիկ ասաց, «մեր գործերից», այսինքն տեօրիեություններից, և «ձեռքերի արամուսնությունից», որոնցով պղծություն ենք կատարում, Բայց բատ այս մարգարեության հրապարի հանգչում են, Բայց ոչ բոլորը, այլ առաքինությանը կատարյալ հոգիները, երբ շարիքներն ինչպես հեղձով մարդում են, ինչպես նոյն ժամանակ շար գործերի անձնատուր մարդիկ: Իսկ որդի անունով մեծարեց Ս. գիրքը (Նոյին), իբրև հայտնի ու նշանակվող մարդու և հայրենական առաքինությունների արժանավոր ժառանգի:

Ե

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՆՈՅԻ ՈՐԳԻՆԵՐԻ ՄՆԵՂԻՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՎԱՍՏՐ Է ԳԱՐԻ ՄԻՆՉԵՎ ԱՐԲԱՆՄ, ՆՆՈՍ ԵՎ ԱՐԱՄ, ԵՎ ԹԵ ՆՆՈՍԱՆ ԱՆ ԲԵՆԷ, Է, ԵՎ ԱՆ ԲԵՆԻ ՈՐԳԻՆ:

Եվ այս հայտնի է ամենքին, թե զժվարագլուտ և տաժանեի է ժամանակագրություն կազմելը սկզբից մինչև մեր ժամանակները, մանավանդ որոշվել նախարարական ցեղերի սերումը նոյի երեք որդիներից: Մականանց որ Ս. գիրքը յուրայիններին դասելով իբրև իր սեփական ազգ՝ մյուսներինը լրեց, իբրև արհամարհելի և իր կզմից նշանակվելու անարժան (ազգերի): Արանցից սկսելով մենք կհասնենք, որբան կարո-

զություն ունենք, ինչպես որ հավաստին գտանք հին պատմությունների մեջ, որոնք բատ մեզ կատարելապես հշմարեա են: Իսկ զու, ո՞վ ուշիմ բնթերցող, նայի՞ր այստեղ երեք ցեղերի շարքի հավասարությունը մինչև Աբրահամ, Նինոս և Արամ և զարմացիր:

Սեմը հարչուր տարեկան հասակում, զբնեղեղից երկու տարի հետո, բատ Ս. գրքի, ծնում է Աբրաբարաթին:

Սեմ

Սեմ հարչուր տարեկան՝ ծնում է Աբրաբարաթին:
Աբրաբարաթ հարչուր երեսունհինգ տարեկան՝ ծնում է Կայնանին:
Կայնան հարչուր և քսան տարեկան՝ ծնում է Սաղային:
Սաղա հարչուր և երեսուն տարեկան՝ ծնում է Ծրերին:
Ծրեր հարչուր երեսունչորս տարեկան՝ ծնում է Փաղեկին:
Փաղեկ հարչուր երեսունեկերեք տարեկան՝ ծնում է Ռազավին:
Ռազավ հարչուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Սերուրին:
Սերուր հարչուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Նարավին:
Նարավը յոթանասուններե տարեկան՝ ծնում է Թարային:
Թարա յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Աբրահամին:

Քամ

Քամ ծնում է Քուշին:
Քուշ ծնում է Մեստրայինին:
Մեստրայիմ ծնում է Ներբովին:
Ներբով ծնում է Բարին:
Բար ծնում է Աներիսին:
Աներիս ծնում է Աբելին:
Աբել ծնում է Բալային:
Բալազ ծնում է մյուս Աբելին:
Աբել ծնում է Նինոսին:
Նինոս ծնում է Նինուսին:

Հարիբ

Հարիբ ծնում է Գամբինին:
Գամբը ծնում է Քիրասին:
Քիրաս ծնում է Քարզովին:

Քարգամ ծնում է Հայկին:

Հայկ ծնում է Արամանյանին:

Արամանյան ծնում է Արամայանին:

Արամայան ծնում է Ամասոյանին:

Ամասոյան ծնում է Գեղամին:

Գեղամ ծնում է Հարամային:

Հարամ ծնում է Արամին:

Արամ ծնում է Արա Գեղեցիկին:

Արգ՝ Կայանին իբրև Նոյից շորորոզ և Սեմից երրորդ՝ դրամ են բոլոր ժամանակագիրները: Նույնպես և Քիրայանի Նոյից շորորոզ և Հարեից երրորդ, Քեպուտ ըստ մեր (Տայկերեն) Քարգամանության ոչ մի տեղ չի գտնվում ուղղակի ճյուղադրության մեջ¹⁷: Իսկ Մեսոպոտամիան իբրև Նոյից շորորոզ և Քամից երրորդ նշանակված չենք դտնում ո՛չ մեր վարդապետության մեջ և ոչ որևէ ժամանակագրի կողմից: Բայց այսպես նշանակված գտանք մի շատ ուշիմ և րնթերցատեր ասորու կողմից, և մեզ Հալամական թվաց նրա ասանք: Որովհետև այդ Մեսոպոտամիան չէր ընկնում է, որի տակ հասկացվում է Եգիպտոսը: Եվ որովհետև ժամանակագիրներից շատերը դրամ են, թե ճերբովթե, այսինքն Քեյը, եվթողացի և կղև՝ մեր համոզվեցինք, որ իսկայես այսպես և կղև, Եգիպտոսի (և Եթովպիայի) սահմանակցության պատճառով:

Արամից հետո այս էլ ասենք, որ Քեպուտ Քամի սերունդների տարիներ մինչև Նինոս, և ոչ իսկ ստուգապես Նինոսից, ոչ մի տեղ թվարկված չեն, կամ թե մեզ չեն հասել, իսկ Հարեի սերունդներից բոլորովին չկան, բայց և այնպես վեր թերգով ազգաբանությունը համատար է, բանի որ երեք ցեղերն էլ սասնեմեկական սերունդ են կազմում մինչև Արամահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ. որովհետև Արամ, սասնեմեկաբոլորը՝ Նինոսից հետո է, երեսասարգ հասակում վախճանած, Եվ սա հշմարիտ է, ոչ որ վաստածի, որովհետև այս բաները մեզ պատմում է շատ բաներում վստահելի Աբուլիզենուրը, որ ասում է այստես. Ենինոս (որդի) Աբրեզի, (որդի) Քայազի, (որդի) Աբրեզի, (որդի) Անեբի, (որդի) Քարի, (որդի) Քեյի: Նույնպես մերը, Հայկից մինչև Արա Գեղեցիկը, որին վավառտ Շամիրամն սպանեց՝ թվարկում է այսպես. «Արա Գեղեցիկը (որդի) Արամի, (որդի) Հարամայի, (որդի) Գեղամի, (որդի) Ամասոյանի, (որդի) Արամանյանի, (որդի) Արամանյանի, (որդի) Հայկի, որ դարս կեպով Քեյին հակառակորդ և միանդամաչն նրա կյանքին վերջ դնողը: Այս բանն ասում է Աբուլիզենուր իր ասանքի ասանքին մտեր ազգաբանության մեջ, որ վերջերս ոմանք դեն գցեցին:

Արանց վկայում է և Կեկազոն¹⁸, որ ասում է (իր գրքի) գլուխներից մեկում. «ԱՆր աշխատությունները սկզբում սկսեցինք մասնամաս գրել բոլոր ազգաբանությունների արժանական գիտաններից (անկեղով), բայց թագավորներից հրաման ստացանք՝ ներքից բաց թողնել աննշան և վատասիրտ մարդկանց հիշատակությունը, այց՝ հինչև միայն Քար, խմաստուն և աշխարհակալ նախնիքներից և մեր ժամանակի իրուր շվաստելը. և այն:

Այլ մեզ բոլորովին օտարոտի և հշմարտության հակառակ է թվում այն, որ ասում են, իբրև թե Նինոսը Քեյի որդին է կամ նույն ինքը Քեյը, որովհետև ոչ ազգաբանությունը, ոչ էլ տարիների գումարումը այս բանը չեն հաստատում. գուցե մեկը (այս կրկնուր) նշանավոր և անվանի լինելու պատճառով պատշաճ համարած լինի հեռավորին իբրև մոտավոր նշանակել:

Այս բաներն իսկպես մենք գտանք հույանքն զրականության մեջ: Քեպուտ և իրենք Նույնից բազմատերևից փոխադրեցին իրենց լեզվին, և թեպես բազմաթիվները կամ ինքնաբերաբար՝ համար կամքով այս կատարեցին կամ թագավորներից հրամանից՝ արկազգված՝ ինչպես մի ոմն Առիս և որքշ շատեր, բայց մենք հույներին ենք համարում, նրանից ասած լինելով:

2

ԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ՄՅՈՒՆ ՀՆԱԽՈՒՆԵՐԸ ԲՈՐԸ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՄՈՎԱՍԸ (ՄԱՐԳԱՐԵՆԻ) ՀԱՄԱՄԱՅՆ ԵՆ ԵՎ ԲՈՐԸ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՏԱՐԵՐ, ԵՎ ՈՒՄԳՈՂՈՂՈՒՍ ՓՈԽՈՒՓՈՒՑ ԸՆԿ ԱՆԿՈՒ ԶՐՈՎՅՆԵՐԻ ՄԱՍԸ

Բազմաթիվ զրգամբերից ընտրելով հավաստին, որքան կարողացանք՝ նշանակեցինք Նոյի երեք որդիների սերունդները մինչև Արամահամ, մինչև Նինոս և մինչև Արամ, որին, կարծում եմ, իսկպոյն մարդկանցից ոչ որ չի հակառակի, եթև միայն մարդ չցանկա, հշմարտության ոմր խանգարելով, հշմարիտ պատմությունների աստապելների վերածելու այս դեպքում թող ամեն մի միայց ուրախանա՝ ինչպես կամենա:

Բայց եթև դու շնորհակալ լինես մեր նեղությունների և շանքերի համար, ո՛վ ուսումնասիր և մեզ այս հարցում աշխատենցող, համառտ խոսերով կ'հիշատակեմ, թե հին միլիոններին ինչպես գրեցին մեր վերջ նշանակած անների մասին, թեպես ներկայումս չեմ կարող սանել, արդյոք թագավորների մատենագրասաններում այնպես գտնվելով, թե ամեն մեկն ըստ իր ճաշակի կամենցավ փոփոխել անունները, որոյց-

ներք և ժամանակները, կամ թե մի ուրիշ որևէ պատճառից: Բայց ինչպես սկզբի մասին երբեմն նշմարիտ են ասում և երբեմն ստում են, օրինակ՝ նախաստեղծին չհրելով առաջին մարդ, այլ թագավոր, նրան օտարադոհ և նշանակությունից զուրկ անուն տալով և երեսունեկից հազար տարվա կյանք վերադրելով (ասում են): Իսկ եահապետների թվով և չորհեղիզ հիշատակությամբ զուգընթացում են Մովսես (մարգարեին), այնպես էլ չորհեղիզից հետո երեք անվանի մարդիկ նշանակելով աշտարակահիտությունից առաջ և Քսիտաբրոսի Հայաստան նազավությունից հետո՝ նշմարիտ են խոսում: Իսկ անունների փոփոխումով և ուրիշ շատ բաներով ստում են:

Բայց ես այժմ ուրախանում եմ՝ իմ առաջիկա խոսքերին սկիզբ դնելով ինձ սիրելի և շատերից ավելի նշմարտախոս Քերոսյան Սիրիլյանից¹⁹: Ես ասում է. «Նախքան աշտարակի և մարգկային խոսակցության բազմակիզու դառնալը, և Քսիտաբրոսի զեպի Հայաստան նազավությունից հետո, երկրի իշխաններ էին դառնում Զրվանք, Տրոսանք և Հապետոթենե²⁰, որ ինձ թվում են Սմեթ, Քամբ և Հարեթը:

«Երբ նրանք, ասում է նա, բոլոր տիեզերքը բաժանում էին իրենց իշխանությունների տակ, Զրվանք բռնաալով տիրում է մյուս երկուսի վրա: Հետո արդեն Զրազաշա մողը, բակտրիացիների, այսինքն մեղացիների թագավորը, այս Զրվանին կոչեց սկիզբ և աստվածների հայր և էլի ուրիշ շատ բաներ նրա մասին առասպելաբանեց, որոնք կրկնվեց անտեղի ենք համարում:

«Արդ իբրև Զրվանք բռնացավ, ասում է (Սիրիլյան)՝ Տրոսանք և Հապետոթենե նրան զինադրություն ցույց տվին, նրա հետ պատերազմի բռնվելով, որովհետև նա մտադրություն ուներ՝ իր որդիներին բոլորի վրա թագավորեցնել: Այս խոսանակության մասնաճյուղ, ասում է, Տրոսանք հափշտակեց Զրվանի ժառանգության օտճանակներից մի մասը: Այս մասնակ մեջ մտավ նրանց քույրը, Ասողիկը, և Համաղեց, որ խռովությունը զարգացնեցին: (Տրոսանք և Հապետոթենե) համաձայնում են, որ Զրվանք թագավորն, բայց ովտաով և երդումով զաշխիթ են հաստատում, որ Զրվանից ծնվելիք բոլոր արունքերին սպանեն, որպեսզի սերունդն սերունդ չթագավորն, այս նպատակով հզոր մարդկանց վերահսկող նշանակեցին նրա կանանց ծնունդների վրա: Եվ երբ երկուսին սպանեցին, երդումը և ուխտը հաստատ պահելու համար, ապա Ասողիկ քույրը Զրվանի կանանց հետ միասին համաձուլում են Տրոսաններից մի քանիսին՝ մյուս տղաներին կենդանի պահել և ուղարկել արևմուտք, այն լեռը, որին ասում էին Դյուցրեկեց, իսկ այժմ կոչվում է Ուրմադա²¹:

«Արդ՝ այս բաները ուրիշ մեկը թեկուզ նշմարտություն համարե, թեկուզ առասպել՝ բայց ես հավատացած եմ, որ շատ բան նշմարիտ է: Որովհետև Կիպրոսի՝ Կոստանդիա (թագավոր) Լալիակոզոս Եպիփանե²² Հերթվածների զեմ գրած գրքում, երբ ձևեմարկում է ապացուցանել Աստուռ նշմարտությունն ու արդարադատությունը՝ այսպես է ասում իսրայելացիների ձևորով յոթն աղբիքի ուշեացման մասին. Աստված արդարադատությամբ ոչնչացրեց այդ աղբիքը իսրայելացիների առաջ, որովհետև նրանց կաթվածների հազը բնկնում է Սմեթ որդիների բաժնի մեջ, իսկ Քամբը հորձանվելով բռնությամբ հափշտակեց այդ երկիրը: Իսկ Աստված երբմամբ տրված ուխտի իրավունքը պաշտպանելով վրեժ է առնում Քամի ցեղի և ժառանգությունը վերադարձնում է Սմեթ որդիներին: Բայց Տրոսանների և Ռոփայիանների Ս. գիրքն էլ հիշում է:

Բայց մենք պետք է թեկուզ շատ կարճատև երկրորդից ոճանց անգիր ՚նեց զրույցները, որ վաղ մասնակ պատմվում էին Շունաց իմաստունների մեջ: Այս՝ զրույցները մեզ հասան Գորգի և Բանան կոչվող անձերի ձեռքով, ինչպես և երբորգի՝ ոմն Գավթի²³ միջոցով: Արասիցից մեկը, փիլատոփայություն ուսած, այսպես էր ասում. «Մ'դ ձերեք, երբ ես Հուսեանստում էի և ուսանում էի գիտություններ՝ մի օր զեպը եղավ, որ իմաստուն և բազմաճմուռ անձերի մեջ խոսակցություն բացվեց աշխարհազորության և ազգերի բաժանման մասին: Ոմանք գրքերը բացատրում էին այլաբանորեն, ոմանք ուրիշ կերպ: Իսկ Ուրմադաբողոս անունով մեկը²⁴, որ նրանց մեջ անկենսճառոտ էր՝ այսպես ասաց. «Ձեզ պատմեմ անգիր զրույցները, որ ավանդաբար հասկա են մինչև մեզ, որ գեղչուկներից շատերն էլ մինչև այժմ պատմում են: Եղել է մի մասույն Քսիտաբրոսի և նրա որդիների մասին, որ այժմ ու մի տեղ չի երևում, որի մեջ, ասում են, պատմվելու է եղել այսպես: Երբ Քսիտաբրոսը նավից զեպի Հայաստան և ցամաքի հանդիպեց՝ նրա որդիներից մեկը, Սմեձ անունով, զիսց զեպի հյուսիսային արևմուտք՝ երկիրը գիտելու: Մեզգիպեց մի փոքր դաշտի մի երկայնանիստ լեռան մոտ, որի (դաշտի) ձեռքով գետ էր հոսում զեպի Աստրեպոսի կողմերը: Այստեղ զեպի մոտ եմ կանգ է առնում ու մտում է կրկու լուսնական ամիս, լեռն իմ անունով կոչում է Սիմ և ետրից վերադառնում է արևելահարավ որտեղից որ եկել էր: Իսկ նրա կրտսերազույն որդիներից մեկը, Տարբան անունով, երեսուն որդիներով և ասանհինգ ազգիկներով ու օրանց ամուսիններով, հորից բաժանվելով բնակություն է հաստատում ետյն գետի ափին, որի անունով (Սմեթ) զավառը կոչում է Տարպին (Տարբն), իսկ այն տեղը, որի անունով (Տարբանք) բնակվեց, կոչում է Յրոնք, որովհետև այնտեղ առաջին

անգամ որդիները բաժանվեցին նրանից: Գարնայ պատժում էին, թե նա կարճ օրեր ապրել է բակտրիացիների սահմանների մոտ, և այսպես էլ մնացել է նրա որդիներից մեկը: Որովհետև արևելքի կղզիներում Մեմին Ջովան են կոչում, իսկ գաղաթը կոչում են Հարաժանց մինչև այսօր: Բայց ավելի հանտի Արամյան ազգի ձկնորսները փանդիների նվազակցությունը ցուցրեցին և պարտի կերպրում²⁵ հիշատակում են այս բաները:

Եվ այս գրություններ սուտ են թե իրոք եղած՝ մեզ համար կարևոր չէ, միայն որպեսզի դու ամեն բան գիտես, այս գրքում գեներալում եմ ինչ որ լավից գիտեմ և ինչ որ գրեցից, որպեսզի իմանաս իմ մտքի անկեղծությունը գեղի քնդ:

է

**ՀԱՄԼՈՒՈՑ ԲԱՍՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ. ԹԵ ԱՐՏԱԵՄՆ ԼԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԲԱԼ ԿՈՇԱԿԸ
ԸՍՏ Ս. ԳՐԵԻ ԽՊԿՆԵՍ ՆԵՐՈՎՈՒԹՆ Է**

Բելի մասին, որին ժամանակակից էր մեր նախնին՝ Հուլիս, շատերը շատ բաներ են պատժում այլընտացու, բայց ես ասում եմ, թե Կոստոս²⁶ կոչվածը և Բելը՝ Ներքովթն է, ինչպես եզրկառուցիները Մովսեսի նման թվում են՝ Հեփեստոս, Արեզակ, Կոստոս, որ են Փամ, Քուշ, Ներքովթ, բայց թողնելով Մեսոթամիան, որովհետև նրանք ասում են, թե իրենց առաջին մարդն եղել է Հեփեստոսը²⁷, որ գտել է կրակը: (Թե ինչու՞ է սա կոչվում կրակը գտնող, կամ որ Պրոթեմեոսը²⁸ գողացել է կրակն ստավաններից և շնորհել մարդկանց՝ այս այլաբանությունը բացատրելը մեր նյութին չի վերաբերում), նաև եզրկառուցիների թագավորական զեղերի կարգը և տարիների գումարումը, Հովիթների թագավորական հարստությունից մինչև Հեփեստոս հալածար է գալիս հրբալիցոց, Հովսեփի ժամանակակիցներից մինչև Մեմ, Փամ և Հարթթ:

Այսբանը բավական համարենք այս հարցերի մասին: Որովհետև, եթե աշտարակաշինությունից սկսած մինչև ներկա ժամանակները պատժած բոլոր բաները ջանանք մեզ բերել մեր պատմության մեջ ի դեպությունը թե՛, այսպես կհասնենք քո ցանկացած պատմական գրույցներին, մանավանդ որ մեր առաջիկա գործն երկար է, իսկ մահահանգուների ժամանակը կարճ է և անհայտ: Ուստի կսկսեմ թե՛ ցույց տալ մեր (պատմությունը), թե որտեղից և ինչպե՞ս (սկզբից):

Ը

ԹԵ ՈՂ ԵՎ ՈՐՏԵՂԻՆՑ ԳՏԱՍ ԱՅՍ ԳԱՍՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պատժում են, թե Արշակ Մեծը²⁹, Պարսից և Պարթևաց թագավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբից մակեդոնացիների դեմ, թագավորից բուրդ Արևելքի և Ասորեստանի վրա, սպանեց Նինիվում Անտիոս թագավորին և բուրդ տեղեկերը հնազանդեցրեց իր ձեռքի տակ: Սա իր եղբորը՝ Վազարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա, այսպես նպատակահամար համարելով, որպեսզի իր թագավորությունն անխախտ մնա: Նրան թագավորության բազար է նշանակում Մծրիներ և նրան սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան կողմից մի մասը, Պարսիստերը, Ասիան, ամբողջ Միջերկրայրը³⁰ և Թեսալիան³¹, Պոնտոս ծովից մինչև այնտեղ, որ Կովկասը վերջանում է Արևմտյան ծովի մոտ³², նաև Ասորպատականը, «և էլի» որքան քո միտքն ու քաղաքացիները կհասնեն, որովհետև, ասում է, քաղերի սահմանը նրանց գեղերն է, որքան կկտրե, աշխարհ էլ կտրե:

Սա իր իշխանությունը ինովին կարող բերելով և իր թագավորությունը հաստատելով՝ կամենցավ իմանալ, թե սվրեհ՝ արդյոք և ինչպե՞սի՞ մարդիկ տիրելիս են եղել Հայոց աշխարհի վրա իրենից առաջ, արդյոք ինքը քաղերի՞ տեղն է գրավում, թե ապիպարների: Նա գտավ մի ուշիմ սասորի, Մար Արսա Կատինա անունով, քաղերական և հուսանելի գրություն մեջ վարժ, և նրան ուղարկեց իր եղբորը՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանավայել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արքունական դիվանը, եվ նրան թույլ է գրում այս բովանդակությունը:

Թ

**ՀԱՅՈՑ ՎԱՂԱՐՔԱԿ ԹԱԿԱՎՈՐԻ ԹՈՒՂԸՐ ԳՐԱՐՆԸ ԹԱԿԱՎՈՐ ԱՐՔԱ
ՄԵՍԻՆՑՑ**

«Արշակ թագավոր ցամաքի և ծովի, որի անձն ու կերպարներն իսկապես մեր ստավաններին են նման, բախտն ու հաջողություններն՝ բուրդ թագավորներից գերազանց և մտքի լայնությունը՝ ինչպես երկրիքնը երկրի վրա, Վազարշակ, քո կրտսեր եղբորն ու եղբակակիցը, որ թեզանից նշանակվեց Հայոց թագավոր: Ողջ եղիք մշտական հաղթությունը:

Որովհետև թեզանից պատվեր ստացա քաղաքայն և ամեն տեսակ իմաստություն հեղ տանել՝ երբեք զանց չարի քո խրատն անփութու-

Յլամբ, այլ ամեն բանի խնամք և հոգ տարա՝ որքան միտքս կտրում էր և հնարավոր էր: Եվ այժմ թո խնամակալությունս թողա՞վորս, թողա՞վորս, միտքս զրի խնամա, թե ինձանից առաջ ոգիք՝ եր անրել Հայոց աշխարհիս և որտեղից՝ ես այն նախարարությունները, որ այստեղ կան: Որովհետև այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհնահան պաշտամունքներ, և աշխարհիս գիտավորներից ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, և ոչ սորիչ մի օրինավոր բան կա, այլ ամեն ինչ խառնեղանակ է և վայրենի:

Ուտի ազալում եմ թո տերությունը, որ հրամայես արքունական դիվանը բանալ թո հզոր տերության նեղակայացող այդ մարդու առաջ, որպեսզի թո եղորս և որդուն ցանկայի (պատմությունը) գտնելով՝ փութով բերն: Հավատացած եմ, որ մեր բավականությունը, որ կունենանք (թո) կամքը կատարելով, թեզ ես ուրախություն կլինի: Ողջ եղիր, աստվածների մեջ բնակությունս կրենի՞ր:

Արչալ Մեծն ընդունելով Մար Արաս կատինայից գրությունը, մեծ հոտարությամբ հրամայում է առաջադիչ նրան արքունական դիվանը, որ ներկվումն էր, միանգամայն ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրություն ունի իր եղբայրը, որին հանձնարարել էր իր թագավորության կնքը: (Մար Արասը) աչրի անցկացնելով բոլոր մատչանները՝ գտնում է մի մատչան հունարեն գրված, որ ունի, որ ասում է, այսպիսի վերնագիր.

Մատչանի սկիզբը

Այս մատչանն Աղեքսանդրի³⁶ հրամանով քաղցկարեն լեզվից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հնդերի և նախնիների պատմությունները:

Որի սկզբում, ասում է, նշանակված են եղել Չրվանը, Տիտանը և Հայկառուժեն, և այս երեք նախարարական մարդկանց սերունդներից բոլոր նշանավոր մարդիկ յուրաքանչյուրն իր տեղում զսասավորված երկար տարիների ընթացքում:

Մար Արաս կատինան այս մատչանից հանելով միայն մեր ազգի հավաստի պատմությունը հույն և ասորի գրեթով՝ բերում է Մծրին, Անգարալի թագավորին³⁷: Եվ բարեկամ ու քաջ արկղնավոր, արի Վաղարշակը, կորոսախոսն ու հանձարիքը, բնգունելով այն՝ համարելով առաջինն իր գանձերի մեջ՝ հրամայում է մեզ զգուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը նրանից հրամայում է արձանի վրա դրոշմել: Որից մենք հավաստի տեղեկանալով գրույցների կարգին՝ կիրկենք այժմ, թո հար-

ցապիտությունը (զոհանգնելով), հասցնելով մեր բնիկ նախարարությունները մինչև քաղցկացոց Սարգանապալը և զեռ ավելի մոտ:

Պատմությունն այսպես էր սկզբով:

Սևտվածներից առաջինները աճել էին և երևելի և աշխարհի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բողմատարություն սկիզբ: Սրանցից առաջ կկան հսկաների սերունդը, անհեթեթ, հաղթանգամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարտավանությունս հղանալով մնան պաշարակաշինությունս ամբարշտ խորհուրդը, որը և մեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների ցաստից ինչոր ահազին և աստվածային հոգով փչելով կործանում է աշարարիկը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է (մյուսներին) անհասկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ ազմուկ և շփոթություն է բնկնում: Սրանցից մեկն էր և Հայկառուսության Հայկը, անվանի և քաջ նախարարը, հաստ աղեղով և հզոր նեռածիր:

Բայց մենք կդադարեցնենք զուրացարանության այս կարգը, որովհետև մեր եղառանկն է ոչ թե պատմությունն ամբողջությամբ գրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր առաջին և բուն հին նախնիքներին: Արգ՝ նույն մատչանից սկսելով կասեն. Հայկառուսթե, Մերոզ, Սիրոսթ, Թալլալ, որ են Հարթթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ: Որից հետո նույն մատենագիրը շարունակելով ասում է կարգով Հայկ, Արամանյակ և այլն, որանց մասին արգեն հինչի ենք:

Ժ

ՀԱՅԿԻ ԱԳՍԱՄԱՐՈՒՅԱԼ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելակալով էր, թիկնավեա, խիստ զանգուր մազերով, վառաղուն աչքերով, հաստ բաղաղկներով: Սա քաջ և երևելի հանդերայազմ հսկաների մեջ, ղեմարդդ այն բոլորներ, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և զուրացունների վրա տիրապետելու: Սա խորխուսակով ձեռք բարձրացրեց Բելի բանավորության զեմ այն ժամանակ, երբ մարդկային ազգը սփռվում տարածվում էր բոլոր երկրի լայնությունս վրա, բազմամբոր հսկաների, անչափ կատաղիների և ուժավորների մեջ: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մի մարդ, խելազարված, սուրն բնկերի կողն էր կոխում, ձգում էին մեկը մյուսի վրա տիրելու, և Բելին պատահամբ հաջողից բանալու և բոլոր երկիրը զրավել: Որին Հայկը զկամենալով հեռազնել, Բարեկրտում Արամանյակ որդին ծնելուց հետո, շվեց զնաց Արարագի³⁸ երկիրը, որ գտնվում է հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, զուտարեթով և որդիների որդիներով, որ զորա-

վոր մարդիկ էին, թվով մոտ երեք հարյուր հոգի: և որիչ ընդգծիներե՞րով²⁵, երան հարած եկվորներով և բոլոր տունտանեղով²⁶: Գնում բնակվում է մի լեռան սարսուտում, դաշտավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավա-
թիվ մարդիկ առաջուց ցրվածներից: Հայից երանց իրեն հնազանդեցե-
լով՝ աշխտեղ կազմածում շինում է բնակության տուն²⁷ և տալիս է ժա-
տանգություն կազմածին, Արամանյակի որդուն: Աս արգարացնում է առ-
ված անգիր հին գրույցները:

Իսկ ինքը, առում է (Մար Արասը), իր մնացած մարդկանցով և տունտանեղով շարժվում է զեպի հյուսիսային արևմուտք և գալիս բնա-
կում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարթ, այտինը թե այտեղ թեակողները հայրեր ևս Քարգամի տան տերունցին Երնում է և մի գյուղ, որն իր անունով կոչում է Հայկաշեն, Այտեղ էլ պատմության մեջ հիշվում է, թե այս դաշտի հարավային կողմում, մի երկայնահիստ լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց սակավթիվ մարդիկ, որոնք կամովին հնազանդվել են դուռազգիին: Այս էլ արգարացնում է առված անգիր գրույցները:

ՓԱ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ԲԵՆԻ ՄԱԼՈՒԱՆ ՄԱՌՈՒ:

Խոսքը շարունակելով (Մար Արաս) առում է, թե իբր Տիտանյան Քիչը²⁸ իր թագավորությունն ամենից վրա հաստատեց, ապա իր որդի-
ներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկում է հյուսիսի կող-
մը Հայի մոտ, որ նա հնազանդության դա և խաղաղությանը ապրի: Եթե ցուրտ սառնամանիքների մեջ թնկվեցիր, առում է, սակայն տա-
քացրու և մեղմացրու: քս հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդելով խաղաղ ապրի՝ որտեղ որ կհասնես իմ երկրում
բնակության տեղ ընտրելու: Հայից Քիչը պատգամավորներից հետ է գարձնում խառուժյամբ պատասխանելով: Ուղարկված (պատգամավորը)
վերադառնում է Բարելուն:

Այն ժամանակ Տիտանյան Քիչը զորք է ժողովում երս զեմ և հե-
տևի զորքի մեծ բազմությամբ գալիս հասնում է հյուսիս, Արարտղի երկրքը, Կարմուսա տան մոտ: Կարմուսը փախուսում է տալիս Հայիի մոտ, իրենից առաջ արագազանց (մարդիկ) ուղարկելով: Եթե ցուրտ է եղիր, առում է, ո՞վ մեզից դուրսգալուներին մեզ, որ Քիչը զիմում գալիս է քս վրա հավերժական բաշերով և երկնային հասակով՝ արքայ հականերով: Եվ ես լսելով, որ նա մտախել է իմ տանը՝ փախա և ահա տարնապած գալիս եմ թեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մտածել, ինչ որ անելու ես:

Իսկ Քիչը հանդուգն և անճանի ամբոխի գործիքամբ, ինչպես մի հեղեղ, որ գահավալրեց ներքև է վիժում, շատարում էր հասնել Հայիի բնակության սահմանները, գտա՛ւ: ինքնով գործադոր մարդկանց արտե-
րի և անճանի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ և խոհեմ հակառ, խիստ գան-
գուր մարդերով, վաճառում ուշերով, շատարով հավարում է իր որդիներին և թոռներին, բայց և աղեղնավոր մարդկանց, թվով շատ եմվող, և որիչ մարդկանց, որ ձեռքի տակ տներ, գնում հասնում է մի ձովակի ափ²⁹, որի շրերն աջ են և մանր ձկներ են պարունակում: Եվ իր զորքերը կան-
խալով՝ առում է երանց. Ե՛րբ մենք զուրս կանք Քիչի ամբոխի զեմ, աշ-
խարհը այն տեղին պահել, որտեղ կանցնած կլինի Քիչը քաղերի խուն բազմություն մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք և մեր աղխր Քիչի ծա-
սայություն տակ ընկնի, կամ մեր մասունքի հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, երս ամբոխը ցրվի և մենք հաղթություն տանենք:

Եվ ամբողջ առպարեղներ³⁰ զեպի առաջ անցնելով՝ հասնում են բարձ-
րագույն լեռների միջև մի դաշտան անդ: Եվ շրերի հոսանքի աջ կող-
մում՝ բարձրավանդակի վրա ամուր դիրք գրավելով, գրոխները վեր բարձրացնելով տեսնում են Քիչի բազմաթիվ ամբոխի անկարգ հրասա-
կը, որ հանդուգն հարձակումով ջիտուղան վազվզում էին երկրի երեսի վրա, իսկ ինքը, Քիչը, մեծ ամբոխով հանգարտ կանցած էր ջրի ձախ կողմում մի ըլրակի վրա՝ իրև զիտանաչում: Հայից ձանաչեց սպառա-
զիկաված ջեկատի խումբը, որտեղ Քիչը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, և երկար տարածություն կար նրա և ամբոխի մեջ: Նա կրում էր երկաթե զինանոց, երաններ կրող վերբերով: Թիկուհի և շանչի վրա պղծեմ ախտակներ, որտեղների և Քիչերի վրա պահպանակներ, մեքեր կառուց էր դառն, որից ձախ կողմից կախված էր երկայնրի սուրը. աջ ձեռքում զանել էր հակալական երկաղի, իսկ ձախում՝ վահանը, երս աջ և ձախ կողմում ընտիր (գորակաաններ): Հայից տեսնելով այնից սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ և ձախ կողմի ընտիր մարդկանց՝ կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայր-
ներով առ կողմը՝ Կարմուսին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, որովհետև աղեղ և սուր (գործածելու մեջ) կարգի մարդիկ էին, ինքը կանգնեց աղեղի և մյուս բազմությունը կանգնեցրեց իր հետևում, դա-
նավորեց մտաւժորապես եռանկյունի ձևով և հանգարտ առաջ շարժվեց:

Երբ երկու կողմի հականերն իրար մոտ հասան, երկրի վրա ահա-
գին զորոյուն բարձրացրին իրենց զրոհներով և իրար վրա ահա սար-
սուց էին զգում իրենց հարձակումների ձևերով: Այնտեղ երկու կողմից աչ սակավ հազարանգամ մարդիկ սրի թերանի հանդիպելով թավալվում

ընկեամ էին զեախն, և կոխն (անորոշ էր մեռւմ), երկու կողմերն էլ տեպարտելի մեալով: Այս անպարտելի տարակուսական զիպվածը տեսնելով՝ Տիտանյան արքան զարհուրեց, և Տեա բազմելով սկսեց բարձրանալ այն բլուրք, որտեղից իջել էր, որովհետև մտածում էր ամբոխի մեջ ամբանալ, մինչև բոլոր զորքը հասնի, որպէսզի երկրորտ անգամ ճակատամարտ սարբի: Ազնկեմովոր Հայկը այս բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում արքային, պինջը բաշտւմ է լայն-նայրձն՝ աղկը, երկրթիչան նետը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և այսքը շեշտակի թափ անցնելով նրա թիկունքի միջով, զեախն է խորվում, այս կերպով՝ ճոխացած Տիտանյանը կործանւում, ընկեամ է զեախն և շուրջը փռւում է: Իսկ ամբոխն այս բաբոթլան ահազին զորքը անսնեղով փակւում է, ամեն մեկը իր երեսը գործարած կողմը, Այլըստեր բազական լինի այս մասին:

Բայց ճակատամարտի տեղը շենցնում՝ զարձնում է զաստակներս և անտեր զնում է Հայք, հաջրական պատերազմի պատճառով: Երանից զավանն էլ մինչև այժմ կոչվում է Հայոց ձոր: Իսկ այն բլուրք, որտեղ Ռենը ընկավ բաշ զորականների հետ՝ Հայկը կոչեց Գերկմանք, որին այժմ ասում են Գերկմանակ: Բայց Բիլի զիպիք, ասում է (Մար Արաս), զեղբորով գմտանալով՝ Հայկը հրամայում է ասնել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների: Իսկ մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք:

ԺԲ

ՀԱՅԿԻՆ ՍԵՐՎԱՆ ՏԵՂԵՐԻ ԵՎ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ՆՐԱՆՏԻՑ ՅՈՒՐԱՊԱՆՆԵՐՈՒ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑ

(Մար Արասի) մատչանում քրանից հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում, բայց մեք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հազարման համար:

Մրանից հետո, ասում է նա, Հայկը գտնում է իր բնակութան տեղը, իր կազմու թողին, շատ բան է պարզեում պատերազմի ավարտից և անվանի մարդիկ իր ընդոծիներէրց: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակութիւն հաստատել, իսկ ինքը զնում զաղաբարում է Հարք կազմած զաշտում: Սա տարիներ ապրելով՝ Արամանյակին ծնով Բարկրտում, ինչպես վերն ասացինք, զրանից հետո զարձայլ ոչ քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռնում է, ամբողջ ազգը հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Սա իր կարգաբերելից Երկուսին, Խոտին և Մանավազին, իրենց բոլոր

աղխով թոյնում է Հարք կազմած տեղում, ինչպես նաև Մանավազի որդուն Բազին: Սրանցից Մանավազը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին՝ Բաղը, ժառանգում է աղի ծովի արևմտյան հյուսիսային ափը և զավանն ու ծովը կոչում է իր անունով: Ասում են, որ սրանցից են առաջ եկել Մանավազյան և Բզնեւայց լաւագետութունները, նաև Որդունի կազմածը, որոնք վերջերս, ասք Տրգատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրին պատերազմով: Իսկ Խոտը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շենք է հիմնում, և, ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակում է Խոտրտունների ցեղի մեծ նախարարութիւնը, բաշ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը բոլոր բազմութիւնն աննելով շվում է զեպի հյուսիսային արևելք և գնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաշատահ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից, և գիշերը կարծես թերված էր զեպի արևելք և երկարութիւնը ձգվում էր արեգակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բխում էին բազմաթիվ ակնանկիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, զեախ կազմելով, հեղաբար հոսում են նրանց սահմանների մոտ, լեռների ստորոտներով և զաշտի ափերով, որպես թի պատանիներ շրջեն կրիտասարգուհիների մոտերը: Իսկ հարավային արեղակնանծ լեռը, սպիտակափառ զագաթով, ուղիղ բուսն էր երկրից՝ պինդ գոտերով մարզու երեքորչա ճանապարհի շրջապատով, ինչպես ասաց մերոնցից մեկը, և հեղազնետ որվում էր զեպի վեր, իսկպպես մի ձերունի լեռ՝ երկտասարգագած լեռների մէջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում բնակելով՝ նույն կողմում, լեռն իր անվան հարմարեցնելով կոչում է Արագած, իսկ կալվածը՝ ոտն Արագածո (Արագածի ստորոտ):

Բայց քրանելի մի բան է ասում պատմագիրը, թե շատ տեղերում ցերտյան բնակվում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր երկրում նախքան մեր ընկի նախնի Հայկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո ծնավ Արամայտին, որից հետո էլի բազական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա որդին Արամայաք իր բնակութիւն համար տուն է շինում զտախ ափին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արամվիր, իսկ զնոր կոչում է Օրտայ՝ իր թուան Օրաստի անունով: Իսկ իր որդուն, բազմագագակ և շատակեր Շարային՝ ամբողջ աղիով ուղարկում է մի մերձակա արագավանդ ու բերրի դաշտ, հյուսիսային լեռան՝ Արագածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր են հոսում, նրա անունով, ասում են, զավարտ կաշկեց Շիրակի Ուտու, թվում է, թե արգաբանում է զուղաղների մեջ զործածվող առաքը, պիտ, ասում են,

Շարանի որդորն ունևս, բայց մենք Շիրակի ամբարները չունենք: Այս Արամայիւր տարիներ ապրելով ծնավ Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով մեռավ:

Ամասիան Արամիբրում բնակվելով տարիներ անցնելուց հետո մտում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառոսին և Յուլակին: Սրանց մեկույց հետո զնան անցնում է, մտնելում է հարավային լեռան: Այստեղ, լեռան ստորոտում, խորշերում, խորշ ծախերով շինում է երկու տուն, մեկը զնուի արևելք, լեռան ստորոտից բնուղ աղբյուրների պեղումների մոտ, իսկ մյուսը՝ այդ տեղից զնուի արևմուտք, նրանից հետո՝ հետևակ մարդու կես օրվա ճանապարհով երկար օրում⁶⁰, Այս տները նա ավելց ժառանգություն իր երկու որդիներին, արի Փառոսին և կայստա Յուլակին, որոնք արևտեղ բնակվելով՝ իրենց անունով կոչեցին այդ տեղերը, Փառոսից՝ Փառաստուն և Յուլակից՝ Յուլակերտ: Իսկ լեռը Ամասիան իր անունով կոչեց Մասիս⁶¹ և հետո նորից Արամայիր դառնալով կարճ տարիներ ապրեց և մեռավ:

Իսկ Գեղամբ տարիներ անցնելուց հետո Արամայիբրում ծնավ Հարամային. նա Հարամային թողեց Արամայիբրում բնակվելու իր որդիների հետ, իսկ ինքը զնաց արևելյան հյուսիսում եղած մյուս լեռան հետևի կողմը, մի ծովակնի ափ: Նա շենացնում է ծովակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը կոչում է Գեղ, իսկ շենեքը Գեղաբրունի, ինչպես կոչվում է նաև ծովը: Այստեղ նա ծնավ իր Սիսակ որդուն, որ մի սեղու թեկնավան, վայելչակազմ, կորովաստու, զնդեցիկ աղեղեակոր էր: Նրան է տալիս իր ստացվածքի մեծ մասը և բազմաթիվ մարդիկ իրեն ծառայող⁶² և նրա ժառանգության սաճան է կորում ծովից զնուի արևելք մինչև մի դաշտ, որտեղ նրասիսի, սեպուցած լեռները ճեղքելով, երկար ու եղ ձորերով անցնելով, ահաբիս շառայունով թափվում է դաշտը: Սրանից այստեղ բնակվելով, իր բնակության սաճանները լցնում է շինություններով և աշխարհք իր անունով կոչում է Սյունիք: Բայց պարսիկների ավելի ճիշտ կոչում են Սիսական, Վերջերը Վաղարշակ, Հայոց առաջին թագավորը պարթև ջեղից, գրանելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս աշխարհին անը և նշանակում, որ Սիսական ջեղն է. Վաղարշակ այս անուն է պատմությունից իմանալով. թե ինչպե՞ս այս եղավ, իր սեղանով կպատմենք:

Իսկ ինքը Գեղամբ նորից գտնում է հիշյալ գաշաք, և նույն լեռան ստորոտում, մի անուր ձորակում շինում է մի դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամբ, որ հետո նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով, կոչվեց Գառնի Վերջերը, Վաղարշակի թոռան՝ Արտաշեսի ժամանակ, սրա սերունդներից մի պատանի է եղել Վարսած անունով, եղբորուներ, այնպանների և

Վարսզների որսերում հաջողակ, ուժեղ և ճիշտ նետամիգ: Սրան (Արտաշեսը) նշանակում է արքունական որսերի վրա և շենք է պարզում Հրազդան կոչված զնուի ափերին: Սրանից, ասում են, առաջ է եկել Վարսունյանց տունը: Այս Գեղամբ, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով ծնավ Հարամային, որից հետո էլի ապրելով մեռավ և իր որդուն՝ Հարամային հրամայեց Արամայիբրում բնակվել:

Այս է Հայկը, հայ ազգի նախնին, որ Թորգոմի որդին էր, սա՛ թիբասի, սա՛ Գամբերի, սա՛ Հարեթի, և այս նե նրա ջեղերն ու սերունդները և նրանց բնակության աշխարհը, Այնուհետև, ասում է (Մար Արաքը), նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարաման տարիներ ապրելով ծնավ Արամին:

Արամի մասին պատմում են, թե շատ բաշ գործեր է կատարել հազարակն պատերազմներում և ընդարձակ է Հայաստանի սաճանները բուրդ կողմերից, որի անունով էլ բուրդ ազգերը կոչում են մեր աշխարհք, ինչպես հույներից՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Բայց սրա ընդարձակ պատմությունն ու քաղաքային գործերը, թե ի՞նչպես և ո՞ր ժամանակ կատարվեցին՝ եթե կամենաս՝ այս գրքից դուրս կգտեղեկը, կամ բաց կթողեղենք, իսկ եթե ոչ՝ կգտեղեկը հենց այստեղ⁶³:

ԺԳ

ԱՐԵՎԵՆԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ԳԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԱԳԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒՆԱՐ ՄԱԿԵՍԻ ՄԱՆՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Եվ որովհետև մեզ համելի թվաց քո հրամանով մեր հանձն առած նեղությունն ավելի մեծ բավականություն համարել, քան ուրիշներից (սահարակով) սերտություններն ու կիրախումը, ուստի համաձայնեցինք կարճատև մեզ բերել գրույցները Հայկայն Արամի վարսած պատերազմների մասին: Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ի՞նչպես օտարացեղ ազգեր ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սաճանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

Այս Արամբ նիսոսի Առաքեստանին և Նիկեմիս տիրելուց ինչ տարիներ առաջ, շրջակա ազգերից եկվելով՝ ժողովում է բնասանի բաշ և աղեղեակոր, շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, արտոս և պատերազմելու հմտուս նա պատահում է Հայոց սաճաններին մաս

մեղացեց ճիշտասարգներին, որոնց առաջնորդում էր մի ում Նյուբար Մարտի⁵⁰, մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Որ մի անգամ բուշուհների նման ասպատակելով (ձիբրի) ամբակներով ոսնակոխ արավ Հայաստանի սահմանները և երկու առաքի իրեն ծառայեցրեց: Արամը հանկարծակիորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծաղկուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբարներ և իրեն՝ Նյուբարին էլ, որ Մաշնա էր կոչվում, ձերբակալ անելով բերեց Արամվոր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարակել, կրկնակ ցից միելով ճակատի մեջ, ի ցույց զինելով անցորդներին և բոլոր եկվորներին, իսկ նրա աշխարհը, մինչև Զարասպ կոչված լեռը, իրեն ծառայեցնելով հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագազավորին Ասորեստանի և Նինովիի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինովեում թագավորելով՝ մտրուճը պահած ուներ իր նահանգի՝ Բելի վրեժի հեշտասակը, զրույցներից լսած լինելով, և ճիշար տարիներ մտածում էր վրեժխնդիր լինել, գլխելով ու սպասելով նպաստավոր ժամանակի, որպեսզի բաշ Հալկի սերունդներից սերմանված ամեն մի ճեռ ոչնչացնե: Բայց կասկածելով, թե այսպիսի ձևերակութվելուն կարող է նրա թագավորության կրտսյան պատճառ դառնալ, իր շար խորհուրդը թարցնում է. (Արամին) հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է ապխա մարդարտե վարակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական լինի այդպես սպաժք, որովհետև մեր առաջիկա գործը թույլ չի տալիս երկար կանց անել մեր պատմության սկզբում:

ԺԿ

ԱՍՈՐԵՍԱՆՆՈՒՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿՈՒՎ ԵՎ ՀԱՂՊՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԱՅԱԿՈՍ ԲԱՆՂԱՅԻ ՄՐԱՆԻ, ՆԱԽԻ ԿԵՍԱՐՈՒՅԻ ԵՎ ԱՍՈՒՅԻ ԵՎ ՄԹՈՍ ՀԱՅՔԵՐԻ ՄՐԱՆԻ

Կարևորտ խոսքերով հեշտասակներ ինչ որ նույն ժամանակում պատմվում է նրա բաշության գործերի մասին Արևմուտքում, և առաքեստացիների հետ կոժվը, զնպարի պատճառ ու նշանակությունը միայն հայտնելով, իսկ գործի բնկարծակալությունը համառոտ խոսքերով բացատրելով:

Նույն այս Արամը, արևելյիների հետ նակատամարտը վերջացնելուց հետո, նույն գործովամբ շարժվում է Ասորեստանի կողմերը. այնտեղ ևս գտնում է մի ուրիշ ապականել: Իր երկրի, Բաբլամ անունով, հսկաների ղեկից, շորս բոլոր պատասպեն հետևակներով և հինց հազար հետ,

լայնելով. նա խիստ հարկերով սատակ նեղելով անաստա էր դարձրել բոլոր շրջակայքը: Արամը պատերազմով նրան ընդհարվելով՝ հալածում է նրան Կորդոքի միջով մինչև Ասորեստանի դաշտը, շատերին կոտորելով: Բաբլամն էլ նրա զինակիրների առաջը պատահելով սպանում է: Այս Բաբլամին ասորիները երկար ժամանակ ստովածացրած պաշտում էին նրա բազմաթիվ արիական գործերի պատճառով: Իսկ Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը Արամը հարկատու ծառայության մեջ պահեց երկար ժամանակ:

Իսկ ինչ բաշության գործ որ սա կատարեց արևմտյան կողմը Տիտանյանների հետ, մենք զեռ պետք է պատմենք: Սա զեռի արևմուտք շարժվելով, առաջինի վրա շորս բոլոր հետևակ և երկու հազար հեծյալ (աղկապցնելով), հասնում է կապագողկացոց կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիան է կոչվում: Որովհետև նա արևելյան և հարավային (ազգերը) նվաճելով և հանձնելով այս երկու ցեղերին, արևելքը Սիսակյաններին և Ասորեստանի կողմերը Կազմուսի անս հաջորդներին՝ այլևս ոչ մի տեղից շփոթության կասկած չունեք՝ ուստի երկար ժամանակ մեաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազմով հանդիպում է Տիտանյան Պայազան Բաազյան, որ բռնացիկ զրավել էր սաստաժուկունք երկու մեծ ժողկրի միջև, այսինքն Պոնտոսի⁵¹ և Ովկիանոսի: (Արամը) նրան ընդհարվելով վաճում է փախցնում է մի կղզի ասիական ժովում. այնտեղ աշխարհի (պահպանության) համար թողնելով Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և մի բյուր զորք՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան:

Բայց այդ աշխարհի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոտոսի Արմենիան⁵², որ թարգմանվում է Առաջին Հայք: Իսկ այս դասակարգը, որ Արամից կողմնապետ նշանակված Մշակը շինեց իր անունով և փոքր պարսպով պատեց՝ այդ աշխարհի հին մարդիկ կոչում էին Մամաք, կարծես չկարողանալով ճեշա արտասանել. հետո նա ուրիշ-ուրիշ պղկի ընդարձակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա: Միևնույն կարգով այս տեղերից մինչև բուն երկրի ամենամեծ շատ արևելյան տեղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Երրորդ Հայք, նաև Զորքորդ (Հայք)⁵³, Այս է բուն և ճշմարտ պատճառը՝ մեր արևմտյան կողմը՝ Առաջին և Երկրորդ, այլև Երրորդ և Զորքորդ Հայք անվանելու: Իսկ ինչ որ այլուպես է պատմվում հունական կողմերում՝ մեզ ընդունելի չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

Սա այսպես հզոր և անվանի դառնալով՝ նրա անունով մինչև այսօր մեր աշխարհն անվանում են մեր շրջակա ազգերը, ինչպես ամենքին

հայտնի է: Սա արդի շատ բարձրիան գործեր էլ ունի կատարած, բայց ինչպան որ առաջինը՝ բազմական ենք համարում:

Բայց թե ինչու այս բաները թագավորների բուն մասուններում կամ մեհնական պատմություններում չհիշատակվեցին, թող այս մասին ոչ որ շատ ակադեմիկ, կասկածի չհասնա՞նք որ այս ժամանակը նրանոսի թագավորությունից առաջ է, նրբ ոչ որ այնպիսի բաների հոգ չէր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր է՝ կարներ շինել համարում տար ազգերի, հետագայ աշխարհների հիմ լուրերն ու նախնական դրոշմները իրենց թագավորների կամ մեհնական մատյաններում գրել, մահավանդ որ պարծանք և պատիվ չէր աստոր ազգերի բարձրությունը և արհական գործերը հիշատակել: Բայց թեպետ և (սրանք) բուն մատյաններում չկան, սակայն, ինչպես Մայր Աթոս կաթողիան պատմում է, փոքր և աննշան մարզկանց ձևերով զուտանական (երգիչից) ժողովում են արքունի դիմանում: Մի արիջ պատմաւն էլ թերում է նույն մարզը, թե ինչպես խնայա, նինոսը հպարտ և աննշան մարզ լինելով և կամենալով միայն իրեն ցույց տալ իրեն սկիզբ աշխարհակալության, անհն առասկա բարձրության և կատարելության՝ հրամայում է այրել բազմաթիվ մատյաններ և նախնայց մասին դրույններ (որ վերաբերում էին) գանազան սեղերի և առանձին մարզկանց բազմության գործերին, իր ժամանակ եղածներինը դադարեցնելով (գրել) և որև միայն այն՝ ինչ որ իրեն է վերաբերում: Բայց այս կրկնելն ավելորդ էլ էր:

Այս Արամը տարիներ ապրելով ծնավ Արային, որից հետո էլ շատ տարիներ ապրելով մեռավ:

Գրականագետ ընդհանրապես կարծում էր, որ այս ժամանակը ընդհանրապես չէր հիշատակվում:

ՓԵ

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱՆԵՐԻ ԳՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿՐԻՏԻԿԱԿԱՆ ԳՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արան նինոսի վախճանվելուց թե՛ տարիներ առաջ ինքամակալ դարձավ իր հայրենիքին, նինոսից նույնպիսի չեղորէ՛ն արժանանալով՝ ինչպես և իր հայր Արամը: Բայց այն վաղաշուտ և անուսակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա զինկոմիտան մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևէ բան անել: Իսկ նինոսի վախճանվելուց կամ Կրեոսի փախելուց հետո, ինչպես համոզված էմ, Շամիրամ իր այնոր համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մաս պատգամավորներ է ուղարկում լեռնաներով և նվերներով, և շատ աղաչանքներով և պարսկների խնամքով խնդրում է դառ նիսով իր մաս, և կամ իրեն կին աննել և բոլորի վրա թագավորել, կամ նրա

ցանկությունն կամքը կատարել և մեծամեծ նվերներով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ:

Նրբ պատգամավորները շատ անգամ երթնկոմիտան կատարեցին և Արան համոզանից՝ ապա Շամիրամը ստատիկ շարանալով, պատգամավորությունը դադարեցուց հետո, անուն է իր զորքի բազմությունը և շտապում է գնալ հասնել Հայաց երկրի՝ Արայի վրա, բայց որքան զենքի կարկի էր գտաչակի, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանել կամ հարածել, որքան նվաճել կամ իր ձեռքը գցել, որպեսզի իր ցանկության կամքը կատարել. որովհետև մուլեզին ցանկությունից՝ նա ստփանելով սիրահարվել էր (Արայի) մասին եզամ պատմություններին՝ որդես թե նրան տեսնակու լիներ, Փոսթով գալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրարատ: Ճակատ պատրաստելիս նա իր զորակառնիքին պատվեր է տալիս, եթե զենքը բերի, քանալ կենդանի պահել Արային: Կուրի ժամանակ Արայի զորքը շարզվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Շամիրամի կործանակից: Հաջթությունից հետո տրկինց դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ դիակներով մեջ փնարելու իր ցանկալի տաքիսածուրի: Արային գտնում են մեռած քաղաքատեղիների մեջ: Հրամայում է նրան տանել զենի ապարանքի վերնատունը:

Նրբ հայաց զորքը պատրաստվում էր ետից պատերազմելու Շամիրամ սկիզնց հետ, Արայի մահվան վրեժն անելու համար (Շամիրամն) ասում է. «Ըն իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերբեր լինել և նա կկենդանանա»: Միևնույն ժամանակ նա հույս ուներ կատարողական գյութությունը Արային կենդանացնել, ստփական ցանկությունից ցնորված: Բայց երբ դիակն սկսեց նեխել, հրամայեց գցել նրան մի մեծ վիշտի մեջ ու ծածկել, իսկ իր սիրեկաններից մեկին զարդարելով ու ծածկել պահելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով՝ մեր փափաքն ու ցանկությունը կատարեցին, ուստի այսուհետև նրանք ավելի ես արժանի են մեղանց պաշտելու և փառավորվելու, իրեն մեղ ուրախացնողներ և մեր կամքը կատարողներ: Նաև մի նոր արձան է կանգնեցնում աստվածների անունով և մեծամեծ զոհերով պատվում է նրան, ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս զորությունը կենդանացրեց Արային: Այսպիսի լուրեր տարածելով Հայաց աշխարհում և բոլորին համոզելով՝ հուզմանքը խաղաղեցնում է:

Արայի մասին այսպանը բովական է կարճատես հիշատակել: Նա տարիներ ապրելով ծնավ Կարգուրի:

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ՇԱՐԻՐԱԲԸ ԱՐՈՒՅ ԻՄԱԼԻՏ ԼՅՏԻՑ ԸՆԴՈՒՄ Է ԶԱՂԱԸԸ ԵՎ ԳՆԻՏ ԱՐՔԱՐՏԱԿ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

Այսպիսի հաջող գործերից հետո Շամիրամը սակավ օրեր մնում է այն դաշտում, որ Արաբի անունով կոչվեց Ալքարառա. բարձրանում է երկրի հարավարևելյան ընկած լեռների զապազ, որովհետև ամառային եղանակ էր, կամենալով հոգիանալու և ծաղկավուն գաշտերում գրտանել: Եվ տեսնելով երկրի գեղեցկությունը, օգի մարտիկները, բխող մաքուր աղբյուրները, կարկաչա՛նու ու բարեգիւսեց գետերը՝ նա ստում է. «Պետք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկրում մեզ համար քաղաք և բնակության արքունիք շինել, որպեսզի ապրվա շրջանի մի շրջորդ մասը, այսինքն ամառային եղանակը, ամենատեսակ վայելչություններ անցկացնենք Հայաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օգի զո՞վ ժամանակը, կլանք վայելենք ինքնիմաստ:

Շատ տեղերով անցնելով գայիս հասնում է Ազի ծովակի մոտ արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք, հյուսիսային կողմում մի փոքր քերտությամբ, իսկ միջօրեական (հարավային) ուղղահայաց զնայի երկինք բարձրացած, գառիվայր ապարտած: Մթանց զնայի հարավ Շեռուս տարածվում էր մի գաշտաձև երկայնաձև հովիտ, որ լիսն արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, բնագրամակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին քաղցրահամ ջրեր լեռներից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից ծորելով, որոնք լիսների ստորտանիքի մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, զեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շինեք կային, ջրերի աջ և ձախ կողմերում գտեղծված: Այս հասնելի բլուրից զնայի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ²⁴:

Այս տեղի վրա աչք զնելով՝ այրասիրտ և վազմաշու Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս անդերից փափագած տեղը բերել շուր բլուր և երկու հազար անարվեստ զործավորներ և իր քնտրյալներից մեջ հազար արվեստավոր զործավորներ²⁵, որոնք կատարելապես հմուտ էին փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի զործի արհեստում: Հրամանն ստածին պես կատարվում էր. բերվեցին անարվեստ բանվորների և բազմաթվա Տանհարեզ վարպետների բազմությունները: Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապաստան ուղող բարերով, կրի և աճաղի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի անդրվածքներում այգանգի մարզիկ, ինչպես լսում են, փայտում ամ-

բանում են ասպատակությունների և զաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամբանակալ լինեին ապաստան լեռների զազաթներին: Եվ էթև մեկը կամենա փորձել՝ նա չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պուկել թեկուզ մի փոքր քար՝ պարստախից համար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարզ նայի քարերի շուրջը եղած կրի ձեփին, նրան այնպես է թվում, թե հարյուր է ամած այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ զաւակր բաժանել և ամեն մի դասի վրա զեկավար նշանակել վարպետներից քնտրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ ընչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարսեպսներով ու պղնձեց շինած գոնեղով: Փաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ բնակար ապարանքներ, կրեա՛հարկ և եռահարկ, զարգարված տեսակ-տեսակ զյուրեղգույն բարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ բառ հարմարության Քաղաքի կողմերն էլ որոշում է գեղեցկագույն և բնագրամակ փողոցներով: Շինում է նաև շքեղ և զարմանելու արժանի բաղնիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին: Գետի մի մասը (ստունների) բաժանելով՝ անց է կացնում քաղաքի միջով ամեն տեսակ պիտույքների և րուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակից ոչ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բլուր շրջակայքի ոռոգման համար: Փաղաքի բլուր արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է զատուպներով, վարսապեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տեսնում է բազմաթիվ ամբարտակներ և գինեբեր աշիններ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու ճշակավոր է զարձնում և մեղը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն:

Իսկ քաղաքի (վերին) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա: Այդտեղ զազաթի շուրջը պարսպ թաշելով՝ ներքը շինում է զժժար մտնելու և զժժար գուրը գալու ինչ-որ ծածուկ և աճուկի արքայախոս շինվածքներ: Գրանց շինության որպիսությունը մենք ոչ որքի նշույթությամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք գտնում մեր պատմության մեջ հյուսել: այս բան կասենք, թե, ինչպես լսել ենք, որանք բլուր թագավորական զործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում:

Իսկ քաղաքային դեպի արեզակը զարձած կողմը, որտեղ այժմ է ոչ մի գիծ կորող է մարզ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, զանձարաններ և երկար վի՛հեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար հրաշակերտաց: Իսկ բարսամայնի բլուր

երկու հարթիւով, ինչպէս գրեով հարթում են մեղրամամբ⁶⁵), վրան շատ գրեք գրի տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորի կարմայնում է⁶⁷, եւ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և եռյակ դրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում եռյակ գրով սամաններ էր հաստատում:

Ան սասցիներ ինչ գործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաստանում:

ԺԷ

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՍԻՆ, ՔՍ ԻՆՉ ՊԱՏՄԱՆՈՎ ԿՈՏԱՐԻՆ ԻՐ ՈՐԿԱՆՆԵՐԻՆ, ԳՐԱԿԱՆՑ ՄՈՂԻՑ ՓԱՆՈՎ ԱՆՅԱՍԱՆ ԵՎ ՄԵՈՎ ԻՐ ԿՆԻՎԱՍ ՈՐԿՈՒ ՉԻՐՔՈՎ

Սա շարունակ ամառային եղանակին, երբ գալիս էր հյուսիսային կողմերը, Հայաստանում շինեմ իր ամառանոցի քաղաքը՝ կողմնաշէտ և Ասորեստանի և Եփեսոսի վերակացու էր թողնում Զրադաշտ մոզին, մարաց նահապետին: Եվ այսպէս երկար ժամանակ վարվելով՝ նրան համատար է իր իշխանութունը վարել:

Եվ հաճախ իր որդիները հանգիմանվելով իր սաստիկ վազառու և տեստակ վարքի պատճառով՝ նրանց բոլորին կոտորում է. ազատվում է միայն ամենափոքրը, Եփեսոսը: Նա իր բոլոր իշխանութունն ու գանձերը բարեկամներին ու սիրելիներին պարգևելով՝ որդիները մասին ամենեկին հող չի տալու: Որովհետև նրա ամուսինն էլ, Եփեսոսը, ոչ թե, ինչպէս ստվում է, մեռավ ու թաղվեց նրա ձեռքով Եփեսոսում, արքունիքում, այլ դիտակելով նրա ախտանքի և շարտեր վարքը՝ թողեց թաղավորութուն և փախավ գնաց կրեան: Իսկ երբ որդիները շափահանա և ինչպէս գարձան, նրան այս բոլորը հիշեցրին, կարծելով թե նրան հետ կկացեն ղեմական տոփաներից, և նա իր որդիներին կտա իշխանութունն ու գանձերը: Մրա վրա ավելի կարախելով (Շամիրամը) կոտորում է բոլորին, կնեզանի է մեռնում միայն Եփեսոսը, ինչպէս վերն սասցիներ:

Իսկ երբ Զրադաշտը տիկնոջ դեմ մի սխալանք գործեց և մեշտեղը հակառակութուն բնկավ, Շամիրամը նրա զեմ պատերազմ է սկսում, որովհետև մարացին մտազրկել իր ամենքի վրա բռնանալու, Երբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուտու տվեց Զրադաշտից և ղեմեց Հայաստան, Այս ժամանակ Եփեսոսը վրեժխնդրութիան համար ժամանակ գանդելով՝ մորն սպանում է և ինքը թաղավորում է Ասորեստանի և Եփեսոսի վրա:

Ան Շամիրամի մահվան մասին էլ սասցիներ, թե ինչից և երբ պատահեց:

ԺԸ

ԱՆՏ ՄԱՍԻՆ, ՔԵ ԱՆՅԱՍԱՆՊԵՆ ԿԱՌ ՏԵՂԻ ԵՒ ՈՐԿԱՆՆԵՎ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՊԱՏՄԱՆՈՎ ԶՆԻՎԱՆՑ ԶՆԻՎԱՆՑԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆՏՈՎ ԿԱՌ ՄԱՆԸ ԱՆՅԱՍԱՆՈՒՄ

Սա նկատի ունեմ կեփազիտի պատման էլ, որպէսզի շատերին տեղիք լսում մեզ ծագրելու, որովհետև նա ուրիշ շատ բաների թվում խոսում է նախ Շամիրամի ծնունդի մասին, հետո դեռն է Շամիրամի պատերազմը Զրադաշտի հետ և նրան հաղթելը և արդեն վերջը դեռն է Հեզկիաստանի պատերազմը: Բայց մեզ ավելի հավանական է թվում Մար Արաւ կատիւնայի կատարած քննութունը քաղցնական մտաշունչների, բան այս, որովհետև տեղին է պատմում և պատերազմի պատճառն էլ հայտնում է: Բացի սրանից՝ մեր աշխարհի առասպելներն էլ արգարացնում են բազմաշարուտ ասորուն, թե այստեղ էլ պատահել Շամիրամի մահը, նրա հետիոտն փախելը, ծարափելը, ջրի պատկանելը, շուր խեղելը, այն՝ սուրբավորների մեղքնաշին հուռութիւնը ծովը նետելը և նրա սասմ խոսքը՝ Ուլունք Շամիրամի ի ծովը: Բայց և թե առասպել սխալութում և՛ Շամիրամը Եփեսոսից առաջ քար գործավ⁶⁸:

Արգ՝ այսքանը բավական է. մենք դառնանք հաջորդ սնցքերին:

ԺԹ

ԻՆՉ ՈՐ ՊԱՏՄԱՆՑ ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՆՈՎ ԱՆՏՈՎ

Ամեն ինչ հարմարեցնելով ևս այս գրութում կնշանակեմ մեր ուղղի ավագանուն մարդկանց ու նախնիներին և ինչ որ նրանց յուրաքանչյուրի մասին գրույցներ և գործողութուններ կան, շմտցնելով որս մեզ ոչ մի ինքնահար կամ անպատշաճ բան, այլ ինչ որ (հավաքեցիներ) գրքերից և սրանց հետևողութիւնը՝ իմաստուն և այս հարցերում լավատեղյակ անձները, որոնցից հավատարմութամբ քանացիներ հնագրութունները հավաքել: Եվ մենք ստում ենք, որ մենք այս պատմութիւն մեջ արգարախոս ենք եղել մեր դիտավորութամբ և ուղղամտութամբ. իսկ ինչ (աղբյուրներից) որ հավաքել ենք՝ այդ Աստծուն է հայտնի. նրանք գովելի՝ են թե պախարակելի, այդ մեզ չի վերաբերում, մենք՝ հետո ենք դառնցից: Բայց պատմանների համաձայնութունը, և պատանիների հյուղադրութիւն մեջ թվերի հավասարութունը ցույց են տալիս մեր աշխատասիրութիւն հշմարտութունը: Արգ՝ այս այսպէս կարգավորելով, կամ՛ բուրբոխի հավասար կամ փոքր-ինչ ճշմարիտ, շեղվելով, կրկնեմ թեզ այսուհետև եղանակներ պատմել Պիտոյից Հյուսիսան պատմութուններից:

Արդ՝ Շամիրամի մահից հետո՝ որ տեղի ունեցավ Արային սպանելուց հետո իր Չամեսուս որդու ձեռքով, որ ինքը նիկեփան է, պատմութիւն կարգը հաստատ այսպիս պէտք է գիտենանք: Նիկեփան սպանելով իր հեշտասեր ժորը, թագապետ է ինքը և խաղաղ կյանք է վարում: Արա ժամանակ լրանում են Աբրահամի կյանքի տարիները:

(ԱՅՐ ԱԶԿԻ ԾՅՈՒԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՆԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՈՍԵՆՑՈՑ ԵՎ ՔԱՂՎԱՆՑՈՑ ԾՅՈՒԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՄՆԵՎ ԱՄՐԱՆԱԿԱՅԱՌՈՒՄ, ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ ԷՐ ԹՈՂՈՍ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒՄ)

50 Երբայեց	Քաղեացց	Հայց
Բահահ	Արես	Արայան Արա*
Հակոր	Առայես, որ է Ամշուոս	Անուշափան
Ղեկ	Քեբրքես, որ և Բազես	Պարես
Պահամ	Առամարթուոս	Աբրակ
Ամբամ	Բելորոս	Ղափակ
Մովան	Բաես	Փառանակ
Հեսա**	Աղտազոս	Սուր***
Գոթանիել	Մաթիթոս	Հափանակ
Ավովզ	Մասրազես	Վաշտակ
Բարակ	Մփերոս	Հայկակ****
Գեղես	Մամիզոս	Ամպակ
Աբրահիմ	Սպարթես	Առնակ
Թովզա	Ասկատազես	Շափարշ
Հայեր	Ամինան	Նարայր

* Սա մեր Արայի որդին է, որին Շամիրամը Արա կոչեց և մեր աշխարհի վերակազմելու գործը նրան հաճատող, երանից սերվեցին:

** Արանից առաջ (տիրում ին) ոչ թե ըստ ցեղի, այլ ըստ տաղաղման, որովհետև բոլորն էլ Աբրահամից լինեցին: Երբ ըստ բանաստեղծներին կատարեց, որտեղ զինք Բաբելոն հաղթեց սեցան Արաս, և այս հայտնի է սփրիկներին: Այնպես՝ առանձինների վրա զրոշված արժանագրութայեց, որ մինչև այժմ կա (հետագա բովանդակութայն): Ե՛նեք բանաստեղծները կարարարներ զոչ Հատից փախելով Ակար այտեղ բնակվելուս Արաեցի է և մեր պատմական Քեհիզարե՛ն Հայտատեսում, եղ մենք ստուգելով Հարատա իմացանք, որ Գեթանիների ջեհն անտարախոս արանցից է սերված, և այս ցեղի շարքը ծուլ է տարն, որ բանաստեղծ են:

*** Սա ժամանակն էր այդտեղ Հեսա Վափան:

**** Սա մասին ստամ են, թե այդպիսի Քեհիզարե ժամանակ և մի անձին խաղաղութան շարքեղով նրա մեջ մեռել է:

Երբայեց	Քաղեացց	Հայց
Եփթայի	Բելորոս	Վասամ
Նեերովն	Բաղդատոն	Կարճ ¹
Նորովն	Վամպադես	Գոռակ
Ղարզոն	Սուսադես	Հրատո
Մամփոսն	Ղամբաթո	Ընձար
Հնիզ	Պանիթոս	Գակ
Մամուհի	Սասամոս	Հորո
Մավուզ	Միթնես	
Գավթի և հաչորգները	Տեսամոս	Ղարմայր*
	Տեսես	Պերճ
	Թրինես	Աբրան
	Գեղեղազոս	Բազուկ
	Ուլպազմոս	Հոյ
	Ղափաթեհին	Հոսակ
	Պեթիթազես	Կայպակ
	Ուփատիթո	Սկայթրդի
	Փաստիթի	
	Ակոպազնիթ	
	Սարգանապարտ	

Բ

ԱՐԱՅԱՆ ԱՐԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ՍՐԱ ՈՐԳՆԻ ԷՐ ՍՈՍՈՒՎԵՐ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԸ

Իսկ Շամիրամը զեն իր կենդանության ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնած էր նրա սիրելի կնոջից՝ Նվարդից և տասներկու տարեկան երեխա էր մեռաց Արայի մահվան ժամանակ, զիպի Արա Գեղեղազից աւանտ գործով պատճառով՝ նրա անուով կոչում է Արա և նշանակում է մեր աշխարհի վերակազմ, մտերմարար նրան վստահացած լինելով. և ստամ են, թե նա պատերազմում Շամիրամի հետ մեռավ:

Բայց (Սար Արասը) պատմությունը շարունակում է այսպես. Արայան Արան պատերազմի մեջ մեռնում է Շամիրամի հետ, թողնելով արուզափակ՝ գործով հորը, խաբազ հանձնարից Անուշափան Սոսանվորին, որով՝

* Սա Տեսամոսից օգնական ուղարկեց Պրիմասին կազմական գործի հետ և մեռավ հեղեղաց քաղաքից:

հետև նա (կրոնական) պաշտամունքի համաձայն նվիրված էր կրոնական կազմի ստեղծմանը Արմավիր քաղաքում, որտեղ տեղիներին հանգրաւան աստիճանի շարժվելուց, նախելով քամու ուժին և ուղղութիւնը մեր Հայրենիք աշխարհում սովոր էին գուշակութուններ անել երկար ժամանակ:

Այս Անուշավանը բավական ժամանակ արժամարձանը կրելով Յուժեանոցի, առաջադրւում է արքունի դռանը. հետո բարեկամներին օգնութիւն գտնելով ձեռք է բերում մեր աշխարհի մի մասը՝ խնամելու համար իբրև հարկատու, վերջը նաև ամբողջ աշխարհը:

Բայց շահագնաց շատ կլինեք, եթէ մենք այս գլխում վեր հնչված մարդկանց բոլոր գործերն ու պատմութիւնները գրենք՝ ինչպես արժան է:

III

ՍՊԱՆՈՐՈՒՄԻՆ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒՄԻՆ ԱՆՍՏԻՆ ԱՆՎԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՄ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՕԿՆԱՅԱՆ Է ԸՆՏՈՒՄ ՄԱՐԿԱՆՎԱՐՈՒՄ ԱՍՐԱՆԱԳԱՄԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՄ ԵՎ ԿՐԾՆԵԼՈՒՄ

Բայց թողնելով գիպերից ոչ կարեւորները, ասենք ինչ որ հարկավոր է, վերջինն այն մարդկանցից, որ եղել են ասորեստանցիների թագաւորութիւն ժամանակ, Շամիրամից կամ Եկեռոցի հետ, մեր Պարսիայն եղավ Սարգանսագալի ժամանակ: Սա ոչ փոքր օգնութիւն է ցույց տվել մարացի Վարդանիսին՝ թագաւորութիւնը Սարգանսագալից վերցնելու:

Ահա այժմ են զգարճանում են՝ ոչ փոքր ուրախութիւն զգալով, որ հասնում եմ այն տեղը, երբ մեր բնիկ նախնիի սերունդները թագաւորութիւն ասորեանի են հասնում: Ուստի վայել է մեզ այստեղ մեծ գործ կատարել և շատ պատանակել հուսեր գրել, որոնց հիմունքը մենք ինքներն արժանացանք կարգաւոր իմաստուն, իմաստունների մէջ իմաստնազուն և բազմարդուն հեղինակի շորս հազներդութիւնների մէջ:

Որովհետև Վարդանիսը, ծննդավոր մեղացիք, այս ամբողջուն աշխարհի մայրի աննշան կողմերից, կենցաղավարութիւն մեջ շատ խորամանկ, կրթիւնների մեջ խիզախ, գիտնալով Քանու Կոնկորդուսի տարադի բնավորութիւնը և հեշտասեր ու թուլամտութի ծուլութիւնը՝ իր սիրելի վարժանքով ու աստատաննութիւնով ավելացնում է իրեն բարեկամներ այն բազ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ մեծ աստատութիւնով հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետութիւնը, իր կողմ է զբաղում նաև մեր քոչ նախա-

բար Պարսիային, խոտանալով նրան թագաւորութիւն պատիվ և ձև: Գուժարում է նաև արի մարդկանց մեծ բազմութիւն, որոնք հաշոյ էին իրական, աղել և սուր զորքածնու մեջ: Այս կերպով Սարգանսագալից թագաւորութիւնը զբաղելով՝ տիրում է Ասորեստանին և Երկրներին: Բայց Ասորեստանի վրա վերակաշուններ թողնելով՝ թագաւորութիւնը փոխադրում է Մարաստան:

Բայց եթէ այս բանը ուրիշների մոտ տարբեր է պատմում, մի գարճանար: Որովհետև ինչպես որ մեր (պատմութիւն) առաջին գլուխներում մեղադրեցինք մեր հին նախնիների անխնայաստեղ բարբոս ու ճաշակը, նույնը պատահում է և այստեղ: Որովհետև ինչ գործեր որ կատարվել են նարդրոգոնասորի հոր կողմից, զրի են առնված նրանց հիշատակագրների ձևերով, իսկ մերոնք, որովհետև այսպիսի բան ըստանցին, (նրանց գործերը) նշանակվեցին վերջերս⁶²: Բայց եթէ հարցնես, թե որտեղից մենք այսպես գիտենք մեր նախնիների անունները, այլև շատերի գործերը՝ կպատասխանեմ. բաղդեացիների, ասորեստանցիների և պարսից ինչ ղեկաններից, որովհետև մեր (նախնիներից) նրանց գործակալները և նրանցից մեր աշխարհի վրա նշանակված վերակաշուններն ու մեծ կողմնակալները լինելով նրանց անուններն ու գործերը մտածվել են արքունի գրքերի մէջ:

IV

ՄԵՐ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ԿԱԳԸ ԵՎ ՆԵՐՆՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ ՀՈՐԻՑ ՈՐԿԻ

Այժմ են կանցնենք թագաւորութիւն մեր մարդկանց, մանաւանդ թէ թագաւորներին, մինչև պարթևների տիրութիւն (հաստատվելը): Որովհետև մեր թագաւորների մէջ ինչ այս մարդիկ են պիւլիլ, իբրև բնիկներ, արլունակիցներ և խոյակակ հարապատաններ⁶³, եւ շատ կփոփոխուին, որ այն ժամանակ Փրիկլին կեղծ և ինչ գրած լինեք, որ նրանց ժամանակ են աշխարհ կեղծ լինել, նրանց տիրութիւնը զգարճանայի և այժմյան գտանցներէց խոտափում լինելի: Բայց շատ վաղ մեղանից այդ գրութիւնը փոխալով, զուցե նաև վիճակը: Բայց ես այժմ օտարների թագաւորութիւն ժամանակ պարելով՝ նրանց (թագաւորների) հետ միասին պեղել է նշանակեմ մեր թագաւորների կարգը, որովհետև մեր աշխարհի բնիկ պատմագրներն այն մարդիկ են, որոնց անունները ներքոյ կգորշմենք:

Եվ որ այդ ժամանակները մեր ազգը թագաւորութիւն ունեւ՝ սրան վկայում է Երեմիա մարգարեն իր մարգարեութիւն մէջ՝ Բարեկանի դեմ

պատերազմի հրավիրելով. «Հրաման սուր, ստամ է նա, Արքայառայան թագավորութանը և Արքանազյան զեզին»⁵⁴. Մա ազատույց է, որ այդ ժամանակ մենք ունեցել ենք թագավորություն:

Բայց մենք (մեր թագավորների) ցուցակը կկազմենք, մտաբերենք զանազան Մարաց թագավորներին:

Մարաց առաջինը
Իսկ մեր առաջինը, մարացի Վարակեցի թագավորը

Վարակես
Մարակես
Պարսույր, Սկալորդու որդին.
Հրաշյա⁵⁵

Մարաց
Հայոց

Մուսարթու
Մուսահա
Գեովհիս
Փավորտիս
Կվարարես
Ամրահակ
Փառնավագ
Պանույն
Գուռնակ
Փավոս
Մյուս Հայկակ
Նրվանդ Սակավակյաց
Տիգրան

Որովհետև ես հավանակաւ եմ գտնում, որ սրանց անունով կոչված են վերջին Նրվանդն ու Տիգրանն ըստ հույների, ժամանակը շատ հեռու չլինելով՝ մեկը հիշած կլինի այս անունները:

⁵⁴ Մա Հրաշյա է կոչվում առավելագույն պաշտոն կրող և բոցավառ աշխարհում առաջինը: Համար հասնում են, թե որս ժամանակ է ապրել Նարեկոզդեստը, որ հրեաների գերեզմանում առում են, որ սա Նարեկոզդեստի խնդրեց զերված կրթությունների զերտմանը մեկին՝ Շամբաթ անունով և քրեց մեր կերպում յնուկեքեք մեծ պատվով: Պատմագիրն առում է, թե սրանից սերվեց Բագրատունիների ցեղը, և այս ստույգ է: Բայց թե ինչպիսի շահեր գործ դրին մեր թագավորները՝ նրանց առիթվաւ, որ կուռքեր պաշտեն և թե նրանցից թանխարստի և ովեր առավածապատմութամբ վերջացրին իրենց կյանքը՝ հետ կարգով կպատմենք: Որովհետև մի քանի անգամանակի մարդիկ առում են, ըստ իրենց նեթագրության, բայց ոչ հշմարտութամբ, իբր թե Բագրատունիների թագադիր քեզ մագում է Հայկից: Ուստի ես առում եմ, աչպիսի հիմար խոսքերի մի՛ հավատար, որովհետև ոչ մի հեղա կամ ազատույց չիս այդ խոսքերում, որ ցույց տա նրանց հեշմարտութամբ: Որովհետև Հայկի և հեռանների մասին է նախագում են վարելիքն և անկախ հիմարով: Բայց սրաթիք, որ Սեբաստիանը, որ Բագրատունիները համար առիթ են պատմաբաններին, իսկպուս Շամբաթն է նրանց հին՝ կրթական լեզվով:

ՍԵՆՏԵՆՏԻՄԵՆՆԻ ՈՐԿՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԹԵ ԱՐԹՐՈՒԿՆԵՆԵՐԸ, ԳՆՈՒԿՆԵՐԸ ԵՎ ԱՂՋՆԱՏ ԲԿԵՇՈՒ ԿՈՉԱԿՍԸՆ ԿՐԿԱՆՏԻՏ ԵՆ ՍԵՐՎԱՏՈՒ ԿՈՒՅՆ ԳՂՈՒՈՒՄ ԿԱՎԷ՛ ԹԵ ԱՆԳԵՂ ՏՈՒՆԸ ՊԱՍԵՐԱՄԻՏ Է

Բայց նախքան ձևանարկենք Մեծ Տիգրանի մասին եղած պատմություններին, որ մեր ընդի թագավորներից իններորդն էր, հուժկու, անվանի և հաղթող այլ աշխարհակալների շարքում, պատմենք ինչ-որ անհրաժեշտ է մեր պատմության կարգը պահպանելու համար: Մենք կարծես մոռացության տվինք Սենեքերիմի մասին (հոսսի): Որովհետև նարեկոզդեստի թագավորությանից ութսուն, թե՛ ավելի կամ պակաս տարի առաջ՝ այս Սենեքերիմը Ասորեստանի թագավոր է եղել, նա, որ նրուսպիմը պաշարեց հրեաների Նուրիստա առաջնորդի ժամանակը: Նրա որդիները, Աղրամեղքը և Մանասար, նրան սպանելով, փախան եկան մեզ մոտ:

Մրանցից մեկին, այն է Սանասարին, մեր քաջ նախնի Սկալորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի սրբաժայռի հարավում: Նրա սերունդն անկող ու բազմանալով լցրեց Մեծ կոչված լիտը: Իսկ նրանցից ակնավոր և զինավոր մարդիկ վերջեր գործնում հաճախաբարություն ցույց տալով մեր թագավորներին՝ սրբանացան այդ կողմերի թոգելությունն⁵⁵ սասանալու: Իսկ Արգանտուզանը⁵⁶ բնակվեց նույն կողմի արևելյան հարավում: Պատմագիրն առում է, թե սրանից սերվեցին Արթուրիներն ու Գեուսիները: Այս էր պատճառը, որ մենք հիշեցինք Սենեքերիմին:

Բայց Անգեղ տան մասին նույն պատմագիրն առում է, թե սերված է մի ոմն Պարամից, Հայկի թոռից:

ՏԻԳՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՆ ԷՐ ԱՐԹՐՈՒ ԲԱՆՈՒ

Անցենք այսուհետև զրեւո Տիգրանի և նրա զործերի մասին, որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզորն և ամենախոնձան էր և նրանցից բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աշակից եղավ Մարաց իշխանությունը առաջալիցու, հույներին էլ ոչ թե՛ ժամանակ նվաճելով իրեն հաղանդեցրեց, և մեր բնակության սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև հին բնակության սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակա-

կիցներին նախանձնի եղով, իսկ Հետո եկողներն ցանկալի թե՛ ինքը
և թե իր ժամանակը:

Եվ ո՞ր իսկական մարզը, որ համարում է արիական բարքի և խո-
հականության, չի զվարճանա սրա հիշատակությամբ և չի ձգտի նրա
նման մարզ լինել: Ես տղամարդկանց դուռն կանգնեց և ցույց տալով
բացաթղուն՝ մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ (օտարներին) լծի տակ
կենք, զարթոնք շատերին լուծ գնողներ և հարկապահանջներ, միթերներ
սպիտակ արձաթի, և պատմական քարերի, և զգեստների, և զառաքան քոյ-
ներին, և գրովածքները՝ տղամարդկանց և կանանց համար՝ առհասա-
րակ բազմացրեց, որոնցով աղնղներ զնկեցիկների նման սրաներին էին
երևում, իսկ զնկեցիկներն այն ժամանակի համեմատ գլուցազուկներին
էին նմանում: Հետևակ կողմները ծիարող գարձան, պարտերով կր-
վողներն հոտող ազնվաժողներ, կողպաներով կողմողներ զնվեցիցի սրե-
րով և տեղավոր նիզակներով, մերկեր⁹⁷ պատապարվեցին ժահնաներով
և երկաթն զգեստներով: Եվ էր նրանք մի տեղ հավաքվեցին, միայն
նրանք արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների և դեմերի փայլ-
մանքը բավական էին թշնամիներին հայտնելու և վանելու: Ես խաղա-
ղություն և շենություն բերեց, բոլորին լիացրեց յուզով և մեղքով:

Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս փարտ-
յալ և մաշկի մայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը, գունձը Բրեսնով,
բազրը նայվածքով, ուժեղ սրուրներով, զնկեցիկ ունենով, վաշխա-
կազմ և թիկնազմա, կերակուրների և բույրիչքների մեջ պարզելու, ուր-
խաթյունների մեջ օրինավոր. որի մասին մեր հեռքը, որոնք փանդի-
ներով երզում էին, ասում էին, թե մարտի ցանկություններն մեջ էլ
շափավոր է կղել, մեծիմաստ և պիճուխոսն և չի բոլոր (հասակաթյուն-
ներով), որ պիտանի են մարզուն, Եվ այս գրքում Ի՞նչ կա ինձ ավելի
սիրելի, քան սրա մասին եղած զովանաներն ու պատմությունը երկա-
րի: Ես ասուն բանի մեջ արգարազատ և համատարասը չէր որոնեա-
լով՝ ամեն մեկի կյանքը կզուտ էր իր մարի լուկով. չէր նախանձում
լավազույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր
բնզանբույս ասնների վրա առարձու: Իր ինձամի զգեստը⁹⁸:

Ես սկզբում դաշնակից լինելով Աղգաստին, որ մարաշի էր, նրան
կին է տալիս իր Տիգրանուհի քույրը, որին թախանձանքով խնդրում էր
Աղգաստը Ռորովհետև (Աղգաստը) մտածում էր՝ այսպիսի ազգակա-
նություն շնորհիվ կամ հաստատուն սեր պահպանել Տիգրանի հետ, կամ
այս կերպով հեշտությունը զավանստորեն սպանել. Ռորովհետև նրա
միտքը կասկածի մեջ էր, երբ մի անպատկեր մարգարեությունը նրան
ցույց տվեց առաջիկայում նրան պատահելիքը:

ԱՅՊԱՀԱՆ ԵՐԿՈՐԻ ԵՎ ԿԱՍԿԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԿՑՈՐՈՍԻ ԵՎ
ՏԻՊԱԿՆԻ ՍԻՐՈ ԵՎ ՄՈՒՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՆՈՎ

Բայց երա այս մտածումներին առիթն էր մտնումսկան դաշնակ-
ցությունը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիգրանին. և շատ անգամ էր
Աղգաստին այս բանը հիշում էր, բունը հարչում էր նրանից, և անդա-
պար նա խորհրդակցիցներին այսպիսի հարց էր տալիս. «Ինչպիսի՞ հնար-
ներով մենք պիտի կարողանանք քանդել սիրո կապը պարսիկի և բազ-
մայրությանը հայի միջև: Եվ այսպիսի շփոթ մտածումներերով ժամա-
նակ առաջիկա զեպրեքը նրան հայտնվում են երազի մեջ մի նախատե-
սությունը, այս կերպ. Ինչպես ասում է պատմությունը:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՅՊԱՀԱՆ, ԿԱՍԿԱՆՆԵՐԻ ՄԵՉ ԼՐԱՆՈՎ, ԻՐԵՆ, ՊԱՏՃԱՆՈՎ
ԳԻՊՎԱՍԸ ՏԵՍՆՈՒՄ ԵՎ ՍԵՆԱՆՆԵՐԻ ԵՐԱԶՈՎ

Այդ օրերում, ասում է, ոչ փոքր վտանգ էր սպասում մարաշի Աժ-
գաստին Կյուրոսի և Տիգրանի միարանությունից: Ուստի և մտքերի
ստատիկ անկնծությունից՝ զիշերք ընկ մեջ տեսիլով երևաց նրան այն,
ինչ որ արթուն ժամանակ ոչ աչքով էր տեսել երբևի և ոչ ականջով լսել:
Ուստի ընկ վեր թռչելով՝ չի սպասում խորհրդակցության ժամին սո-
վորական կարգով, այլ իսկույն, մինչգեռ գիշերվան բավական ժամը
զեռ կային, կանչում է խորհրդակցիցներին և արտում երեսով, զեպին նա-
խելով՝ սրտի խորքերից հասույանք է արձակում: Երբ խորհրդակցիցները
պատենուր հարցնում են, ես ժամկետով ուշացնում է պատասխանը և
վերջապես հեծկատանքով սկսելով՝ բաց է անում արտում ծածուկ պահած
խորհրդիցներն ու կասկածը, նաև արարաժեկի անակրքը:

«Ո՞վ սիրիլիք, ասում է նա, (երազումս թվում էր), թե ես մի անձա-
նաթ երկրում եմ գտնվում, մի լուսն մտո, որ երկրի վրա երկար բարձ-
րացած էր և որի զագաթը թվում էր ստատիկ անտանամիքով պատած,
և կարծես ասելիս լինեին, թե այս Հայկազանք երկրումն է: Եվ էր ես
երկար նայում էի այդ լուսն, մե՞ ծիրանազգեստ կին երեսց ինձ երկա-
զույն բողով, բարձր լուսն զագաթին նստած, խոշոր աչքերով, բարձ-
րահասակ, կարմիր այտերով, որ բեծված էր ծննդի երկուերով: Երբ
ես երկար նայում էի այս երևույթին — հիացման մեջ էի, հանկարծ
կենք կրկն (զավակ) ծնեց, կատարյալ դուրյազուկները հասավով և քնու-

Քյամբ: Առաջինն առյուծ հեծած՝ պահում էր զեպի արևմուտք, երկրորդն ինձ հեծած զեպի հյուսիս էր զինում, իսկ երրորդը վիթխարի վիշապ սանձած՝ արշավակի մեր սերտության վրա էր հարձակվում:

Այս խառն երպանների մեջ մեկ էլ ինձ թվաց, թե կանգնած եմ իմ սրբունի (ապարանքի) վրա, տեսնում էի նրա կտուրը բազմաթիվ գեղեցիկ շատրվաններով զարդարված, մեզ պատկոզ ստամբաններին հրաշալի տեսքով արնտեղ կանգնած, և ինձ՝ մեզ հետ միասին նրանց զոհչեղով ու խնկերով պատվելիս: Երբ հանկարծ վեր նայեցի, տեսա որ այն վիշապ հեծած մարդը, կարծես արժիքի փնեթով պանալով՝ վրա հարձակվեց և մտանդով ուզում էր աստվածներին կործանել: Իսկ ես, Աժդահակը, մեջ ընկնելով, այն հարձակումն ինձ վրա ընդունեցի, սրանչիք զյուզյուզելի հետ կռվի բռնվելով: Ետև երգակների տեղերով իրար մարմինները խոցողովով՝ արյուն փտակներ վար հուռեցրին և ապարանքի արեգակի նման փայլող երեսը արյան ծով զարձրին: Հետո ուրիշ զիններով (կովեցիներ) ոչ սակավ ծամեր:

Բայց ի՛նչ օգուտ է խոսքս երկարացնել, որովհետև գործի վերջը իմ կործանումն եղավ: Տազնապից սաստիկ բրախեր կոխեց, և բուն փախավ, և այլևս կենդանի չեմ թվում: Որովհետև այս երեսույթների նրազը ուրիշ բան չի նշանակում բան այն, որ Հալիպոլյան Տիգրանի կողմից բռնի հարձակում պիտի կատարվի մեզ վրա: Բայց ո՞վ մեզանից, աստվածների օգնությունից հետո, խոսքով ու գործով մեզ բարեք խորհելով չի հուսա մեզ թագավորակեց լինել:

Եվ խորհրդակիցներից շատ օգտակար առաջարկություններ լսելով՝ շնորհակալությամբ պատվում է նրանց:

ԻԷ

ՈՐՈՇՐԱՆԻՏՆԵՐԻ ՈՍԱՆԵՐԸ, ՀԵՏՈ ԵՎ ԻՐ ՄՏԱՆԱՅ ՄԻՋՈՇԸ ԵՎ ԱՆՐԵՍԱՆԱՆ ԳՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ձեզանից, ո՞վ սիրելիներ, ասում է (Աժդահակը), շատ հանձարեղ և իմաստուն բաներ լսելուց հետո՝ կասեմ և ես, ինչ որ, աստվածների օգնությունից հետո, մտածում եմ իբրև օգտակար միջոց: Որովհետև թշնամիներից զգուշանալու և նրանց մտազրույթուններին ծանոթանալու համար ոչ մի բան այնքան մեծ օգնություն չի բերում, բան էրբ մեկը (Քշեանուն) կորուսա պատրաստի՝ սիրտ միջոցով նրան զավելով: Եվ այս բանը մենք այժմ հնարավորություն չունենք կատարելու ոչ զան-

մերի միջոցով և ոչ պատրուզական խոսքերով, այլ միայն այլ կերպով, որ ես մտազրոյ եմ գործարկել: Իմ խորհուրդը կատարելու՝ որովայն արբելու միջոց է՝ նրա րուչը Տիգրանունին, գեղեցիկագույնն և խոհեմը կանանց մեջ: Որովհետև այսպիսի խնամեական ազգակառնությունները, համարձակ երթնելույթյան միջոցով, ընդարձակ հնարավորություն են ստեղծում թաքուն կերպով զավել լարելու, կամ նրա մտերիմներին գտնելու ու պատիվ խոստանալով՝ հրամայել՝ նրան հանկարծանի սպանել սրով կամ թուշի միջոցով, կամ նրա մտերիմներին և կուսակալներին գանձերով նրանց բաժանել և այս կերպով նրան, իբրև մի անզոր ազալի, մեր ձեռքը գցել:

Բարեկամներն այս խորհուրդն ազուր համարելով, գործի են ձեռնարկում: (Աժդահակը) իր խորհրդակիցներից մեկին մեծ զանձ առավ ուղարկում է (Տիգրանն մտա) մի թղթով, որ հետևյալ բովանդակությունն ունեւր:

ԻԸ

ԱՌՊԱՇԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ, ՏՈՎԱՆԻ ՀԱՄԱՆԱԾՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏՈՎԱՆՆՈՒՆՈՒ ՄԱՐԱՆԱՆ ԽՈՂԵՐԿԸ

«Քո սիրելի եղբայրություն զիտն, որ այս աշխարհի կյանքում աստվածները մեզ չեն պարգևել ավելի օգտակար բան, բան սիրելիների բազմություն, իհարկե իմաստուն և հորոքագույնների, որովհետև այս զեպքում զբոսից խառնություններ չեն համարձակվում ծագել, և եթե պատահեմ, իսկույն կրեկհնեմ, իսկ ներսում նրանք կհամաձայնեն, քանի որ այսպիսի շարությունը ոչ սրից չի կարող մտաք գործել: Արդ՝ ես տեսնելով բարեկամությունից առաջ եկող այս օգուտը, կամեցա ավելի հաստատուն զարձնել ու խորացնել մեր մեջ եղած սերը, որպեսզի երկուքս էլ բոլոր կողմերից ապահովվելով՝ ամբողջ և հաստատ պահեն մեր տեսությունները: Եվ այս բանը կկատարվի, եթե ինձ կնույթյան ստուք րուչը Տիգրանունուն, մեծ Հայոց օրիորդին⁶⁰, թերևս նրա համար եսն բարի համարես, որ թագուհիների թագուհի լինի: Ողջ եղիք, մեր թագակից և սիրելի եղբայրս:

Առանց խոսքս երկարացնելու սանձա՝ Գառգամավորը զայլու է, գեղեցիկ օրիորդին վերաբերյալ գործը կատարում է, որովհետև Տիգրանը համաձայնում է իր րուչը Տիգրանունուն Աժդահակին կնույթյան սույլ: Գնա շղիտեանալով նրա կողմից սարքված զավանանությունը՝ քրոջն ուղարկում է թագավորավայել կարգով: Աժդահակը նրան կին տանելով՝ ոչ

միայն իր սրտում թաքցրած նեղություն, այն (Տիգրանուհու) զեղեկության պատճառով իր հանսպ մեջ առաջին է դարձնում, իսկ ներքոստ նշույթում է շարաթյուն:

ԻԲ

ԹԵ ԻՆՉԻՆ ԱՆՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՅԱՏԻՆ ԳՆԵՐԱՎ ԵՎ ԳՆՏԵՐԱՉՈՒՆ ՍՊՈՒՆՑ, ԵՎ ԱՅՐԱԿԱՆԻ ՄԱՆՆ ԵՅՐՎ ԿԻՎՈՒՄ

Արանից հետո առում է, թե կրք Աճգահար Տիգրանուհու սրկնություն մեջ հաստատեց, իր թագավորության մեջ սլինչ չէր գործում ուստեց նրա հավանության, այլ մանն բան կարգադրում էր նրա ստածի պես և հրամայում էր, որ բոլոր նրա հրամանին հնազանդին: Այս այսպես կարգադրելով՝ սկսում է այնուհետև մեղմով խորհուրդներ նրան գրովի: Երև լքեալն, սաստ է նա, որ նրա լայր Տիգրանը նախանձում է, որ դու Ղրայց՝ անկին ես գործի, նրան զրգում է նրա կիբը՝ Զարուհին: Ի՛նչ կիբի սրա հետևանքը, եթե ոչ՝ որ նախ ես կհեռնեմ և հետո Զարուհին Արլայց վրա (տիկին) կգտանա և աստվածուհիների փնդը կրան: Արանն ընդ մնում է, բնորով այս երկուսից մեկը՝ կու՛մ լինել կերպարանք և հանձն առնել խայտառակ կործանում Արլայց առաջ, կամ բո բարին հասկանալով մի օգտակար բան մտածել և առաջիկա անցքերի մասին հոգալու:

Այս խորամանկություն մեջ թաքցած էր (և սպանակիք), թե Տիգրանուհին կենտրն էր մարտաբարձացու ըստկնության համաձայն շփարվել իսկ խորպետ զեղեցիկուն այդ զովանանությունը հասկանալով՝ սիրովոր խոսեցրով է պատասխանում Աճգահարին և մտերմորեն միջոցով շտապելով կարգը հաշտեում է (Աճգահարի) նեղությունը:

(Աճգահարի) արեուհան զորք է ձեռնարկում, պատգամավորների ձեռքով (առաջարկելով Տիգրանին), որ արեկամական անսակցություն համար զու երկու թագավորությունների սասձանադուս մի անգամ, իրեն թե մի կարեոր գործ ու խոսակիք կա, որ չի կարելի կատարել զոր և պատվիրակության միջոցով, բայց միայն անձամբ զեմ առ զեմ պատահելով: Սակայն Տիգրանը պատմաբանության դիտավորությունը դիտեալով՝ Աճգահարի խորհուրդներից ոչ մի բան ժամուկ չի թողնում, այլ զրով հայանում է, ինչ որ նրա սրտի խորքում կա: Երբ այսպիսով շարաթյունը հայտնի դարձավ, այնու ոչ մի խոսքով, ոչ մի խորամանկություն չէր կարելի շարաթյունը բացահայտել, և այնուհետև թշնամական գրույթներ հայտնի զրգովում էր:

Եվ Հայոց թագավորը (զորք) է ձեռնարկում Կապադովկիայի սասձանեներք, Վրաց և Աղվանիք բնորենքը՝ սրտն որ կային, և մեծ ու Փոքր Հայքի բուրքները, և բոլոր զորությունը զեմում է Մեղապոց կողմերը, Կոտայք հարկադրում է Աճգահարին Հալիպոլունի զեմ նրել պատերազմով ոչ փոքր բազմությունը: Հակառակության գործը ձգվելով էր մինչև հինգ ամիս, սրբահետև արագ ու առաջ գործը հիվանդանում էր՝ բանի որ Տիգրանը մտածում էր իր սերիի բոլը (Տիգրանուհու) մասին: Ես աշխատում էր արեկտի մի հար գտնել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ձար գտնի: Երբ այս հաջողվում է, մտածում է և կոմի ժամը:

Բայց զովում եմ իմ քաղաքապետի նեղակազորին, որ բոլոր անգամներով համալար էր, մեկը մյուսին ամեն կերպ պատահեցրում, կատարյալ զեղեցիկ հասակով, առույց և ուժի կողմից իրեն հավասարը շունեցող: Եվ ինչու՞ եմ խոսքս երկարացնում, կովի ժամանակ Աճգահարի երկուքի ամուր զրահը ինչպես չոր ձեղքելով՝ Աճգահարին շամփում է իր նեղակի ընդարձակ տեղին, և ձեռքը նախ քան իրեն իհն էլ զեկքի հետ զուրս է բերում: Բայց կոմին սրանչիլի էր, որովհետև քաղեր քաղերի հանդիպելով՝ ոչ մեկը մյուսին շտաով թիկունք չէր դարձնում, ուստի պատերազմը երկարում էր բազմական ժամեր, մինչև զորքին վերջ էր զեմում Աճգահարի մար: Այս բարեբախտ դեպքվածը նոր փառք էր ավելացնում Տիգրանին:

Լ

ԱՃՍ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԻՐ ՏԻԳՐԱՆՈՒԸ ԶՈՒՅՐՆ ՈՐԱՐԱՆԵՑ ԵՆԳՐԱՆԱԿԵՐՑ, ԱՆՆԵՎ ԱՅՐԱԿԱՆԻ ԱՌԱՅՐՆ ԿՆՈՋ ԱՆՈՒՐԵՎ ԵՎ ԿԵՐԻՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս էլ է պատմվում, թե այս գործը վերջանալուց հետո (Տիգրանը) իսկ բուրք Տիգրանուհու մեծ բազմությունը ուղարկում է թագավորազարկ կերպով Տիգրանակհար՝ քաղաքը, որ Տիգրանը շինեց իր անունով, և այն զովանները հրամայում է նրա ժառանգության մեջ զեկել: Եվ այդ կողմերի ստատու՞ կողմում ազնվական դասակարգե, սաստ է, սրա սերունդից է առաջացել, իրեն թագավորական սերունդ:

Իսկ Աճգահարի առաջին կնոջը, Անուշին, և շատ աղջիկներ Աճգահարի սերունդից՝ պատանիներով և զերկրորդ բազմությունը հանդերձ, ավելի քան մի բյուր մարդ, (Տիգրանը) ընկանկնում է մեծ լիանս արեկյան կողմը՝ մինչև Գոգթիի սասձանները, որ են Տամբա, Ոսկիզա, Գաղգուլեր և ուրիշ դաստակերտների գետի արվով, որոնցից մեկն է Վրանյունիք, մինչև նախնազանի ամբողջի զեմուղիքը: Նրանց է թողնում հաս

երկր ամաններ⁴ երամ, Զուգա և ետ(ր)շակունիք⁵ գետի մյուս կողմում, ամբողջ զաշար, որի զլայնն է Ածղանեկան, մինչև ետև Նախնավան ամրոցը: Բայց վերը հիշված Անուշ կնոջն իր որդիներով հանգրստ բնակեցնում է մեծ լեռան փվածքի վերջում: (Այս փվածքն, ասում են, առաջ է կելի մի ահապն երկրաշարժից. այս բանը պատմում են այն մարդիկ, որոնք Պաղովեսոսի⁷⁵ հրամանով բնագրանակ ուղևորութուններ կատարելով սասարիզներով շափեցին մարդկանց բնակության տեղերը, մասամբ նաև ծովը և անբնակ վայրերը Այրեցյալ գոտուց մինչև Քիմեռոս⁷⁴): Իսկ Անուշին սպասավորներ տալիս է նույն այն մարդկանցից, որ լեռան ստորոտում բնակեցրին:

Այս բանը ճշմարտագին պատմում են և թվիլյաց⁷⁵ երգերը, որ, ինչպես լուսմ հմ, տխործելով պահել են գինեվեա Գողթն զավատի կողմի մարդիկ. այդ երգերում շարվում են պատմութունները Արտաշեսի և նրա որդիների մասին, այլաբանաբար հիշելով և Ածղանեկի անբնակեցրել, նրանց վիզապագուններ կոչելով: Որովհետև Ածղանեկ մեք լիզվով նշանակում է վիշապ⁷⁶, Այլև (այդ երգերում) ասում են թե՛

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի

եվ նրա զեմ զավ լարեց վիշապների դահլիճում»:

Այլև ասում են.

«Արտավազը շղտավ,

Արտաշեսի քաջ որդին,

Ապարանի փոքրիկ տեղ

Արտաշատը հիմնելիս՝

Անցավ գետց և շինեց

Մարաստանում Մարակերտը»:

[«Արտավազը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմնվելու մասնակ, մի փոքրիկ տեղ շղտանելով ապարանի համար՝ անցավ, ասում են, գետց և Մարաց մեջ շինեց Մարակերտը», որ գտնվում է Շարսուր կղզված գաղտում, Ասում են նաև

«Տենչալով տենչում է Մաթենիկ տիկինը

Արասխուր խավարտ և տեյ խավարժի

Արգավանի բարձրից»⁷⁷:

[«Փափաղելով փափաղում է Մաթենիկ տիկինը արտախուր խավարտ և տեյ խավարժի Արգավանի բարձրից»:]

Արդ՝ զու այստեղ առավելապես շեռա զարմանա, թե ինչպես պատմեցինք ճշմարտոր՝ բացատրելով մութ պատմութուններն այն վիշապների մասին, որ ապրում են Ազատն ի վեր⁷⁸, Մասիսի վրա:

Ինչպես որ ինձ, պատմողս, սիրելի է հավաստի պատմել այս պատմության մեջ բուն և առաջին Տիգրանի և նրա զորքերի մասին, հիշելով գրայցներն այն Երվանդյան Տիգրանի մասին, նույնպես սիրելի պետք է լինեն ընթերցողից ինչպես այդ մարջ ու նրա զորքերը, այնպես էլ նրա վերաբերյալ պատմութունները: Ուստի ևս սիրում եմ ըստ բազմաթյան այսպես կոչելի՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, որովհետև քաջերի սերունդները քաջեր են, իսկ նրանց միջև եզամներին ով ինչպես ուզում է՝ թող կոչի: Բայց դիցարանակա՛ն տեսակներից՝ ևս ճշմարիտ է մեք աասծը: Չկա ոչ մի Արամազդ, բայց միայն նրանց համար, որոնք կամենում են, որ Արամազդ լինի. և այսպես կոչված շորս Արամազդներից մեկն է միայն՝ Ճաղատ Արամազդը⁷⁹, Այսպես նաև շատերը կան Տիգրան անունով, բայց սա մեկ և միակն է Հայկագուններից, որ Ածղանեկին սպանեց, և զորի տարավ կրա տուրք և Անուշին, վիշապների մորը, և կյուրոսին, նրա բարի կամքով և հոժարությամբ, օժանդակ ունենալով՝ Մարաց և Պարսից իշխանութունը հափշտակեց:

Սրա որդիներն են Բար, Տիրան և Վասդան⁸⁰, որի մասին մեք աշխարհի առասպելներն աւում են.

«Երկնում էր երկինք, երկնում էր երկիր,

Երկնում էր և ծովը ծիրանի.

Երկունքը բռնել էր ծովում

Նաև կամրիք Եղեգնիկին:

Եղեգնի փողովը ծուխ էր կննում,

Եղեգնի փողովը բոց էր կննում

Եվ բոցիցը զորս էր վազում

Մի պատանեկիկ.

Վազում էր խարտաշ մի պատանեկիկ,

Նա հուր մազեր ուներ, (այսպ թե՛)

Բոց մորուք ուներ,

Եվ այլերն էին արեգակներ»:

Մեք մեք ականջով լսեցինք, ինչպես այն ոճանք երգում էին փանդոններով: Դրանից հետո երգում աւում էին, թե կապել է վիշապներին

Տեառ ու հաղթել, և Հերակլեսի քաջագործութուններին շատ նման բաներ էին երգում նրա մասին: Բայց ստամ էն նաև, թե սա աստվածացած է, և Վրաց աշխարհում սրա հապակով արձան կանգնեցնելով՝ պատվում էին գոհերով:

Սրա սերունդներն են Վահոնիները: Սրա կրտսեր որդուց Ասավանդ Թագն էն Ասավանդաները: Սրա որդին էր Ասավանդ, սրանք՝ Ներսեսներ, սրանք՝ Զարեհներ, սրա սերունդն էն Զարեհավանյան կոչված չեղերը: (Զարեհի) առաջին որդին էր Արմազը, սրանք՝ Բագարներ, սրանք՝ Վահաներ, սրանք՝ Վահան: Մա Աղերստաղը Մակեդոնացու դեմ ապստամբելով՝ մեռնում է նրա ձեռքով:

Ալաունդից սկսած մինչև Վաղարշակի Թագավորները Հայաստանում ստույգ բան չունեմ թե՛ պատմելու, որովհետև խառնակութուններ և շփոթություններ լինելով՝ մեկը մյուսից ասու էր վազում մեք աշխարհին տիրելու: Այն պատճառով էլ Արշակ Մեծը դյուրավ Հայաստան մտնելով՝ իր կերպը՝ Վաղարշակին Թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա:

Լ Բ

ՅԵ ԵՂԱՎԱՆ ԳՆՏԵՐԱՆՈՐԸ՝ ՏԵՎՏԱՐՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՂԱՎ ԵՎ ՄԵԹ ԶԱՐԲԱՐԸ ՍԱԿԱՎԱՐԻՎ ԵՌՈՎՊՈՏՅՆ ԶՈՐԵՐ ԷՆՑ ԱՃՆՏԵՎ ԷՐ ԵՎ ԱՆՏԵՎ ՄԵՌԱՎ

Այս երկու (պայմաններն) են, որ քո Հարցադիտության շնորհիվ մեզ տալիս ալ ու նեղություն են պատճառում՝ համառատարանություն և արագաբանություն, այն էլ պերճ ու պայծառ, ինչպես պատրանակալ խոսքերը, ստույթունից հետո և ի ճշմարտությունը, և այս կերպով թե՛ մի անգամից պատմել առաջին մարդուց սկսած մինչև թե՛: Բայց այս բոլորը միասին չի կարող պատահին: Որովհետև (Ասավանդ), որ ամեն բան ստեղծեց, նա, որ կարող է մի անխաբիությունը մի անկեթարթում ամեն ինչ գոյացնել՝ աշտոխ չարավ, այլ օրեր որոշեց և ստեղծվածների մեջ կարգեր, որովհետև մի բանիսն առաջին օրվա ստեղծվածներն են, մի բանիսը՝ երկրորդի, երրորդի և հաջորդ օրերի: Եվ Մ. հոգին, այս վարպետությունը մեզ սովորեցնում է նույնպիսի կարգեր պահպանել: Բայց քո փախազը մեք տեսնում ենք աստվածային ստճմանից՝ դուրս եկած՝ որ ամեն բան և միանգամից և ճշմարտությունը թե՛ ասված լինի: Բով մենք կամ էրկար պետք է գրենք, որպեսզի քանկացածից պես լինի: կամ կարճ որ թե՛ հասնի չի լինի: Որովհետև քո շունակեցնելուց մենք ունին՝ չղբեցինք (Աղերստաղ) Մակեդոնացու մասին, ու էլ նյդուս-

կան (պատեհազով) մասին իր տեղումը հիշեցինք, և այստեղ ենք կցում: Չենք կարող սակ, թե իմաստ՝ են թե անհասնար հյուսն ենք մենք դառնում այստեղ, պատշաճ է թե ոչ՝ այժմ միայն վերջումը կցել կարեք և մեք շարագրություն արձանի պատմությունները:

Եվ այս ճանրից որո՞նք պետք է առաջինը լինեն, եթե ոչ Հոմերոսից պատմածները, այն՝ ինչ որ նա պատմում է նդիական պատերազմի մասին ասորեստանցիների Տևոստա թագավորի ժամանակ: Եվ մեք Զարմայրը, որ ասորեստանցիներին հպատակ էր, թե՛ մարզով և թովպական դորքի հետ օգնական է եղել Պրիամոսին և այնտեղ հեղինացուց քաղերից վերավորվելով մեռնում է, բայց կկամենայի թե Արիվանդ և ոչ թե մի ուրիշ քաղեր:

Վերջագավ Ասարի Գիրգ, Հայոց մեծերի
Ճեղաբանությունը:

ԳԱՐՍՈՒՑ ԱՊԱՊՆԵՐԻՑ

ԲՅՈՒՐԱՎՈՒ ԱՌՊԱՆԱՍԻ ԱՄԱՆԻ

Բայց ի՞նչ ցանկություն է արդյոք, որ ունես Բյուրասպի Աժգահակի՞նք տեղիտան և անճոռի առասպելների եկատմամբ, կամ ինչու՞ մեզ նեղություն նա ապիս պարթի անհամար ու աննշանակ զրույցների, ժանազանից թե անբանության՞ պատճառով, (ինչպես են) նրա առաջին և տարաքի բարեբարությունը, զինքի նրան սպասավորելը, վրիպածին ու ստին վրիպեցնել չկարողանալը, ուսերը համարողը, այնտեղից վիշապներ ծնվելը, այնուհետև շարություն անումը, փորի համար մարդիկ սպանելը, Հեռո մի ոմն Հրույզին նրան կապելը պղծեմ շարերով և Դմբազից կողմած լնոր տանելը: Հեռո Հրույզին քնելը ճանապարհին, և Բյուրասպի նրան քաղելով ըլուր տանելը, Հրույզինի զարթնելը և նրան լեռան ինչ-որ այր տանելն ու կապելը և ինքն իրեն նրա ստալ իրեն արձան հաստատելը, որից սարաբանավոր եղավ՝ ճեղագող է մուտ շղթաներին և չի իշխում զուրս գալ և աշխարհը պահպանել:

Ի՞նչ կարողություն ունես այս սուտ առասպելների կամ ի՞նչ կարիք ալապիսի շինծու անմիտ և անհասնար զրույցների: Մե՞ թե սրանք հույների պեճն ու ողորդ, պատճառավոր առասպելներն են, որոնց տակ թարգմած են ճշմարիտ իրողություններ: Բայց դու մեզ ստամ ես, որ իմաստ տանք նրանց անբանությունը և անզորը զարդարենք: Ես

նույնը կրկնում եմ բեզ, ինչ: կարողություն ունեն սրանց, և ինչ փափագ է անբաղձի բաներին բազմել և մեզ նոր նեղություն պատճառել: Մենք այս վերագրում ենք բոլոր անվական հասակին և համարում ենք թո՛ւ ահա խակություն ցանկություն: Ուստի այստեղ էլ՝ թող կատարած լինենք թո՛ւ կամքը և փափագը լրացնենք:

ՔԱՅԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԽՂԶ ՈՐ ՀԱՎԱՍՏԻ ԲԱՆ ԱՒ ԲՈՌՈՒՄԱՐՈՒ ԽԱՅԱՆ

Պատանի խոսքն այժմ համարակապու կարտասանեմ. «Միտքի համար կա՞ արցյոթ ուրիշ ես, ի՞նչ արկն, ոչն⁸⁵, Որովհետև բացի ուրիշ անհար բաներից, որ բեզ համար հնարավոր դարձրինք, այս էլ ենք կատարում: Որովհետև նրանց այն գրույցներն ու գործերը, որ մենք առում ենք և մանավանդ որոնց լուր ասողություններն էր մեզ պատճառում՝ այսօր իմ ձեռներով ինքս շարադրում եմ, նրանց անմտության մեջ միտք դնելով և նրանց շափազանց հին և նրանց համար անհասկանալի անցքերն ահա կբացատրեմ, միայն թե՛ բեզ էլ ուրախություն պատճառեմ կամ օգուտ բերեմ: Բայց գիտցիր՝ մեր առևտրությունը զեպի ասպիտի գրույցները, որ արժան չհամարեցիրք մեր առաջին գրքում գեանգել, ոչ նույնիսկ վերջին գրույցներում, այլ զատ և առանձին: Ես կկեսեմ այսպես:

(Պարսկերի) Բյուրասպի Անգա՛նակ ասածը նրանց նախնին է, ներքովին ժամանակակից: Որովհետև երբ լեզուները բուրբ երկրի վրա ցրվեցին, այս բանը չկատարվեց խանդիխուսն և ստանց առաջնորդների, այլ կարծես մի աստվածային ակնարկությամբ որոշվեցին գլխավորներն և ցեղապետներ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր սահմանը ժառանգեց կարգով և գրությունը, եվ նա այս Բյուրասպի խական անունը համաշուրմ եմ Կենսամբուս Պյուրիզա⁸⁶, որ գտել եմ բազդեական մատյանում: Սա ոչ այնքան բուշություն, որքան նոխություն և ճարտարությունը իր ազգի ցեղապետությունը վարում էր, ներքովին հնարանգելով, և կամենում էր ցույց տալ, որ ամենք պետք է ընդհանուր կենցաղ ունենան. նա ստում էր, թե ոչ որ չպետք է առանձին (անփական) բան ունենա, այլ ամեն ինչ ընդհանուր պետք է լինի: Նրա ամեն մի խոսքը, ամեն մի գործը հայտնի էր. ոչ մի բան ծածուկ չէր մտածում, այլ սրտի բուրբ զարտնի խորհուրդները լեզվովն արտահայտում էր. և սահմանում էր, որ բարեկամները նրա մտա հյուսումուս անեն ինչպես ցերեկով, այնպես էլ գիշերը: Եվ այս է նրա այսպես կոչված անարտի բարեբարությունը:

Եվ որովհետև աստեղարանության մեջ հզոր լինելով կամեցավ նաև կատարել: շարությունը՝ սովորել, և այս նրան անկարելի էր, որովհետև,

ինչպես վերն ասացինք, մարդկանց պատրելու եպատակով սովորություն ունեն ոչ մի բան ծածուկ չգործել, ուստի այնպիսի կատարելու և ծայրահեղ շարությունը սովորելու հնարավորություն չկար, այս ուսման համար մի գրան հնարք է մտածում, իբրև թե՛ փորթ սարսափելի ցավեր ունի, որ ոչ մի ուրիշ միջոցով չի բժշվելի, և թե՛ ոչ մի ինչ-որ խոսքով ու ստեղծակն անունով, որը ոչ որ չի կարող լակ ստանց վտանգի: Եվ սովորած շար պղին, որ նյութում էր շարությունը, գլուխը Բյուրասպի ունի վրա դնելով անկապակած սովորեցնում էր նրան անարտի արժեքաբ, տանը և հրապարակներում, ականչին խոսելով: Սրա մասին աստեղություն ասում են, թե ստանանայի ճուտը նրան սպասավորելով կատարում էր նրա կամքը, որի համար հետո, պարզե խնդրելով, ուր համբուրում էր: Իսկ վիշապներ բուսեկը կամ Բյուրասպի կատարելապես վիշապանալը, որ ստում են, այս է Որովհետև նա անթիվ մարդիկ սկսեց զոհել զներին՝ ուստի բազմությունը նրանից ասողակացավ և բուրբ մխարանցին ու նրան հալածեցին. նա փախավ վերոհիշյալ լեռան կողմերը. երբ հալածանքը նրա զեմ ստատկացավ, նրա հետ եղած ամբողջ բայրալվեց և ցրվեց. հալածողներն այս բանին վստահանալով՝ մի բանի որ այդ տեղում հանգիստ առան: Սակայն Բյուրասպը ցրվածներին նորից համարեղով՝ հանկարծորեն նրանց վրա է հասնում, մեծ վնասներ պատճառելով. բայց բազմությունը հաղթում է և Բյուրասպը փախուստ է ապրի: Հանում, նրան սպանում են լեռան մոտ և զցրում են մի մեծ ձմբաճառ վիճի մեջ⁸⁷:

ՅԱՆԱ ԵՐԱՊՈՒՄ ԳՈՐԷ

- Ա. Լայռց միջին պատմությունը.
- Բ. Արշալի և Կրա արհիանի Քաղաքների, պատերազմ մակերևույթների և ներ համայնների հետ
- Գ. Ազգաբնակից Լայռց աշխարհի ժր Քաղաքներիցը.
- Դ. Քե ինչպես Վաղարշի Լայռց բաշտի գեներալական կորսի զերանվել՝ աշ շում և մակերևույթների մակերևույթի ժրա
- Ե. Մարտիայիցի պատերազմ և Կրա մաշ միջուկի Շարժմից.
- Զ. Քե ինչպես կարգավորից Վաղարշի մեր աջխորի հյուսիսային և արևմտյան կամերը.
- Է. Քաղաքաբնակ կազմակերպություն, և Քե մրտեկից հիմնից կարտարու- թյաններն և ինչպես հրամայից կենդանությունը.
- Ը. Մարտի Անգուստի Քաղաքի սերնից Քաղաքաբնակ կերտող կշտակից.
- Թ. Մեր Արշալի Առաջին և Կրա գործերի մասից.
- Ճ. Քե արտեկից պատմությունը Մար Արա կամիայի գրքից հետ.
- ԾԱ. Մեր Արաշու Առաջին մասին և Կանադանությունը (պարտիկներից) հա- փըշտակից մասին.
- ՃԲ. Արաշու արշավանից զեղի Արևմուտք, Արևոտին ներկայակց և կուտերի արևաններն ավար սանիկ ու Կուտերի սալը.
- ՃԳ. Ուրիշ պատմագրներից վերաբնություն Արաշուին արեկերակալության և Արևոտին կապուտ մասին.
- ՃԴ. Տիգրանի միջին Քաղաքներից, Լուսնից զորքերի գեներալից, մեշյանները շի- նելը և Քաղաքների արշավելը.
- ՃԵ. Համայնիներից Պատկան զորավորի մեր ժրա գեներ, Մամուկի սանիկ և Միհրգուտի մաշ.
- ՃԶ. Տիգրանի համայնիներից զորքերի ժրա Շարակիցը, Պարտիանոսի խուշ սալը և Արաշույց Միհրգուտին արևակիցը.
- ՃԷ. Արևոտի պատերազմը և Տիգրանից սպանվելը.
- ՃԸ. Քե ինչպես Կարտու գեներալից Տիգրանի և Միհրգուտի պատերազմի և Ար- սարևան շինելը.
- ՃԹ. Տիգրանի և Արաշուին միտրոսություն մասին. Պատկանի ապստամուկ զորք ուղարկելը, Հյուսիսային բանակապետի և Բարձրագույն Շրխների գերաբնակը.
- Դ. Լայռց մի այլ պատերազմ համայնիներից հետ. Սիգուկի և Քենգիխոսի պար- տությունը.
- ԴԱ. Քե ինչպես Անտոնիոսը սանամը Լայռց զորքերի ժրա գեները սանամ և համ- շառ (բազարը).
- ԴԲ. Արաշույցի Քաղաքներից մասին և համայնիներից հետ պատերազմից.
- ԴԳ. Անտոնիոսի ներկայակցը Արաշույցից.
- ԴԴ. Արշալի Քաղաքներից մասին. սալից սանամ Կուտերի մասանի կերպով

- Համայնիներից Կարտուտ գրանուշը. Հյուսիսային արևակիցը և Կրա պատերազմ Քաղ- րաանիներից զեղի հասմ վանելը.
- ԴԵ. Արշալի գեներալից ներկայիցի հետ և արևմտ Կաղաքաբնակը.
- ԴԶ. Արշալի Քաղաքներից, Կուտերի արքայազուտ Կարտուտ գրանուշ համայնիներից, պատերազմը ներկայիցի զորքերի հետ և Կրա կարտուտի շարակիցի սպանելը.
- ԴԷ. Արևոտի Քաղաքի շինությունը և համառուտ հիշատակություն մեր Կուտարդի սալից.
- ԴԸ. Արշալի Արևելք գալը և Պարտից ժրա Արաշուին Քաղաքներից, և Քե ինչպես Կրա կարգավորից (Արաշուին) կարտուտից, արտեկից մալուտ են մեր Կուտ- արդից և Կրա սպանվելիցը.
- ԴԹ. Արշալի գերագույնից Արևելքից և Արևոտին սերտություն սալը ներկայիցի Պար- րադուտիցի հետ պատերազմելից.
- Ե. Արշալի իշխաններից սալուտը Մամուտի մաս, որի մամուտի կրուտը անան մեր Փրիկ, Քրիտասին, որ սալից գարնակ Արշալի համառուտը.
- ԵԱ. Արշալի Քուրդից Փրիկին.
- ԵԲ. Արշալի Քուրդից պատերազմը, որ գրեց Քաղաք սալուտը Փրիկին հրամանով.
- ԵԳ. Քաղաք սալուտը Քարտուտից ներսայնում, և (Արշալի) հինգ Քրիկից պատկանելիցը.
- ԵԴ. Մեր (սալուտային) համառուտության մասին.
- ԵԵ. Մանառուտի Քաղաքներից և Արշալի գալմաներին սպանելը. Լեզինի սիկնուշ մասին.
- ԵԶ. Մերին Քաղաքի կարտուտ, Մանառուտից անվանակարգության և Կրա մասնակ մասին.
- ԵԸ. Արևոտից Քաղաքներից, Մանառուտի արհիանի կուտերից և Արաշուին փախ- շեկով սպանվելից.
- ԵԹ. Մեշյաններից գործ գրեց Արևոտից՝ Արաշուին իր մալուտ գեներ և համար, և Արաշույց Քաղաքից.
- ԵՊ. Արևակալուտ Քաղաքի շինության մասին.
- ԵԲ. Քե ինչպես շինից Քաղաքից՝ կուտերի Քաղաքը.
- ԵԿ. Մեշյան կազմ սանամը սանկուտ մասին.
- ԵԴ. Արևակալուտ կազմ մանուկներից մասին.
- ԵԵ. Քե ինչպես Արաշույց Պարտից Կարտուտից սպանուտ պատկանելով՝ ինքուտ էր Արաշուին Քաղաքներից.
- ԵԶ. Քե ինչպես Արաշույց լուտ և Արաշուին գալը և զորք էլ գրամուտ՝ պատ- րազմի պատերազմելով.
- ԵԸ. Քե ինչպես Արաշուին իր աշխարհը մանկուտ պն գործ Քաղաքից.
- ԵԹ. Արևոտից պատերազմից Արաշուին հետ և փախուտը. Քաղաքի անմիջը և Կրա մալուտ.
- ԵՊ. Արաշուին Քաղաքներից և իր Կարտուտից Քաղաքից սանկը.
- ԵԲ. Արաշուին սպանելը և մյուտ Քաղաքից շինելը, և Արաշուին Կարտուտ գրանուշ համայնիներից.
- ԵԿ. Արաշուտ Քաղաքի շինության մասին.
- ԵԸ. Արևոտից Կարտուտը մեր ժրա և պատերազմը. Արաշուին ինամուտը կրուտ հետ.
- ԵԹ. Արշալի և Կրա արհիանից սպանությունը.

ԳԻՐԲ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՄԻՋԻՆ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ՆԱՆԻՔՆԵՐԻ

Ա.

Այժմ բնդ կզրեմ, ինչ որ մեր աշխարհում առանձին գործեր են կատարվել, սկսելով երկրորդ զորքս, կարգով պատմելով Արևբանդի թագավորությունից մինչև քաջ ու սուրբ մարգու՝ Տրդատի թագավորությունը, ինչ որ այստեղ քաջության և արիության, իմաստության և բարեկարգության գործեր են կատարվել՝ ամեն մի (թագավորի) ձեռքով, (սկսած) Պարսից Արշակ թագավորից և նրա Վազարշակ եղբորից, որին թագավորներից մեր աշխարհի վրա, և մեր աշխարհի մյուս թագավորներից, որ նրանցից չհաս եղան նրա դարձից, որոնք տերությունը որդին չորից անելով կոչվեցին Արշակունիներ՝ Արշակի անունից, որոնցից մեկն քառ կարգի չաչորդով էր թագավորությունը, իսկ մյուսները, ավել յորդները, անում և բազմանում էին իբրև ջեղ, Բայց կզրեմ կարճառոտ, որքան մեզ Տարկավոր է, ավելորդները քաջ թողնելով: Որովհետև ուրիշ ազգերի մասին բովանակեմ է, ինչ որ շատերից արգին ապամ է:

Երբ բոլոր տեղերից արևը Արևբանդը Մակեդոնացին, Փիլիպոսի և Ուսամպրազայի որդին, քառնկոսակործան Արիլանից, ապա ինքը մեծանում է՝ իր տերությունը թողնելով շատ մարդկանց, կտակելով. որ բոլորի իշխանությունն էլ կոչվի Մակեդոնական: Նրանցից չհաս Բարսիլոնի վրա թագավորաց Անկեղտոր, որ շատերից իշխանությունը խելց և պարթևներին մեծ պատերազմով չնպանակցեցրեց, որի պատճառով և նիկանոր (Նաթթոզ) կոչվեց: Սա երևանունով տարի տիրելուց չհաս՝ թագավորությունը թողնում է իր որդուն Անտիոքին, որ Մատեր էր կոչվում, սա (թագավորաց) տանտիկն տարի: Մրան չաչորաց թևս կոչված Անտիոքոր սասը տարի, իսկ տասնմեկերորդ տարում պարթևներն սպասամբում են և զուրս են զարիս մակեդոնացիների չպատանությունից: Ուստի թագավորում է Արշակ Փաշը, որ Աբրահամի սերունդից էր, Բևտարայի զավակներից, որով չսատաղված էր Տիրոջ խոսքը Աբրահամին, թե՛ «Բեղանից ազգերի թագավորներ կեղմեն»:

Բ.

ԱՐՄԱԿԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԳՍԵՐԱԶՄ ՄԱԿԵՂՈՒՆՏԻՆԵՐԻ ՆԵՏ ԵՎ ՄԵՐ ՀՈՒՄԲՅՅՏԻՆԵՐԻ ՆԵՏ

Թելպիսա առաջինը, Ազեթանդրի մահից վաթսուս տարի չհաստ պարթևների վրա թագավորում է Արշակ Փաշը՝ Բաշի Ասադոտին⁸⁷ կոչված քաչորում: Քուշանների երկրում: Ինչսա սաստիկ պատերազմներ մղելով զրաժում է ամբողջ Արևելքը, Բարևունից էլ Նայածում է մակեդոնացիների իշխանությունը: Նա լսում է, որ Տոսմայեցիները զորացել են (և իշխում են) բոլոր Արևմուտքին ու ծովին, որ սպանիացիներից խելց են սկսել և արծաթի հանքերը, զագասացիներին Տաղկելով Տարկատու են դարձրել, ինչպես և ասիացիների թագավորությունը: (Ուստի Արշակը) պատգամավորներ ուղարկելով խնդրում էր զաշխակցություն (կնքել), որպեսզի (Տոսմայեցիները) մակեդոնացիներին չօգնեն, (իր կողմից խոստանալով) ոչ թե Տարկ տալ, այլ միայն նվեր՝ տարեկան Տաշտար քանքար:

Այսպես նա տիրեց Երեսունմեկ տարի: Նրանից չհաս նրա որդին Արտաշեսը՝ քսանեկվց տարի: Մրան չաչորդում է որդին, Արշակը, որ կոչվեց Մեծ. պատերազմում է Գեծանու և Գեծանու որդու Անտիոքոսի չհաս, որ մակեդոնական զորքով նրա վրա եկավ Բարսիլոն և պատերազմի մեջ գերի ընկավ, որին Արշակը բանելով երկաթե շղթաներով տանլավ Պարթևների աշխարհը, որի պատճառով Միրիպիդես⁸⁸ կոչվեց: Բայց նրա եղբայրը, Անտիոքոս Միգիսացին, լսելով որ Արշակը զնաց, գալիս զրաժում է Անտիոքը, Բայց Արշակը տասներեկս բուր զորքով նորից չհաս և զառնում, Անտիոքոսը սաստիկ մեծագանից նեղված, պատերազմով պահում է նրան չեղ տեղերում և իր զորքի չհաս միասին կարելում է, և Արշակ տիրում է աշխարհիս մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի⁸⁹ պատմության յորրորդ (չորրից), որտեղ աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը եմպոսի, մեկը կիրիև և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը:

Գ.

ՎԱԳՐՈՒՄԻՆ ԼՍՏՈՑ ԽՈՒՄԱՐԻ ՎՐԱ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆԵԼԸ

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնում է իր Վազարշակ եղբորը, նրան սահման տալով Հյուսիսն ու Արևմուտքը: Սա, ինչպես մեր առաջին գրքում սասցինք, քաջ և խճճեմ մարդ լինելով, անկախորեն տիրեց իր սահմաններում և կենցաղական կարգեր չսատա-

տեց մեր աշխարհում՝ որբան կարելի էր, օսմաննց նախարարութիւններն և այն նախարարութիւնների համար նա՛նպետներ պիտանի մարդկանցից, որոնք ծագում էին մեր նախնի Հայկի սերունդից և ուրիշներին: Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարկուց հետո, երբ պատերազմը դադարեց, բայց արքան ձեռնարկում է բարեկարգութիւններին, նախ և առաջ բարիքների փոխարենը հատուցանելով զորավոր և իմաստուն Շամբատ Բագարատին, որ հրեաներից էր, իշխանութուն տալով նրան՝ որդուց որդի թագազիր լինել Արշակունիներին, (և օսմաննելով) որ նրանցից սեղովոց ցեղը Բագարատունի կոչվի նրա անունով, որ ներկայումս մեծ նախարարութիւն է մեր աշխարհում: Որովհետև այն Բագարատն առաջինը կամավորապես ինքն իր անձը ընծա բերեց Վազարշակին, նախքան Արշակի պատերազմները մակեդոնացիների հետ, երբ առ արքունի դռանն էր, իսկ (մեր երկրի) արևմտյան կողմում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց կողմնակալ, յշուրեքի և հազարների իշխան:

Բայց նորից վեր գտանանք ու պատմենք Վաղարշակի պատերազմը պոնտացիների հետ և Փոյուրեհայում և նրա հազմաբնակները:

Գ

ՔԵ ԽՆՉԳԵՍ ՎԱԿԱՐՈՒԱԿ ԼԱՅՈՑ ԶԱՅԵՐԻՆ ԶԻՎԱՐԱՎԱՆ ԿԱՐԳՎԵՐԱՅԻՆՈՎ ԱՐՇԱԿԱՊԵ Է ՄԱԿԵՊՈՒԱՏԻՆԵՐԻ ՄՏԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արշակի մակեդոնացիներին հետ պատերազմից հետո, երբ նա գրավեց Բաբելոնը և Ասորեստանից արևելք և արևմուտք (ընկած երկրները), Վաղարշակն էլ մեծ զորք է զուժարուով Ասորգատանից և Հայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանել և քաջ մարտիկ, վերջ հիշված Բագարատին և նրա ձեռքի տակ եղած քաջերին, ծովեղերի երիտասարդներին, որ սերված էին Գեղամից և քանանացիներին, և Շարայի ու Փուշարի սերունդներին, և նրանց մերձակա Միսակյաններին և Կաղմաններին իրենց մերձավորներով, զրեթև մեր աշխարհի կես մասը: Հասնում է մեր աշխարհի միջավայրը, Մեծամորի ակունքից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բլուր է կոչվում. բազմական շատ օրեր մնում է այնտեղ, որովհետև, ինչպես հարկ է սանձ (գինգորական) կարգեր շղթանեն:

Եվ այստեղից, մեր աշխարհի բոլոր կողմերից (զորքերը) միացնելով, հասնում է Խազարիք⁹⁰ սահմանները. որովհետև Հագրիկան, Պոնտոսը, Փոյուրեհան, Մամար և ուրիշները, Արշակի պատերազմների լուրի տալով լինելով՝ հաստատ դա՛նում էին բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիների պետութայն հետ: Առանց մի ոմն Մարփուրիկեւ վերս:

հիշյալ կողմերը միարանեցնելով՝ պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի հետ: Երանք իրար պատահում են մի բարձրավանդակ բուսազագաթ բլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոյնիխ, և միմյանց մոտ գալով, մեղեկը երկար ապարեղեն թողով՝ երկու կողմերն ամրանում են բազմական օրերի ընթացքում:

Ե

ՄՈՐՓՈՑՈՒԿԵՍՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵԼԸ ՄԿՈՒՆԻ ՀԱՐՎԱՄԻՃ

Երբ այսպես շատ օրերի ընթացքում երկու կողմերն ամրացան, ապա պատերազմն սկսվում է մեր կողմից. ուստի և Մորփուրիկեւը, կամս ակամս, կաղմակեղբյուրով է իր զորքի ճակատը և հանդուգն հարձակումով վրա է վառում: Որովհետև նա սրտոտ մարդ էր, երկար անզամկերով, մարմնի համապատասխան, ստատիկ ուժեղ էր և ամբացած էր պղնձով ու երկաթով և շրջապատված էր ուրիշ ընտիր սպառուզեններով՝ ուստի ոչ սակավ ընտիր ու քաջ մարդիկ գետին էր դրբում Վաղարշակի երիտասարդներից և զանք էր անում անցնել ու հասնել Հայոց թագավորի մոտ, որ ամբացած էր գինգած մեծ խմբի մեջ, եվ մոտ հասնելով՝ հաղովկեց սվիրի գցել, որովհետև կորովի և երկայնածիղ էր, աշտան՝ հետո, արձակեց, կարծես սրաթև թռչունի թռիչքով: Բայց շահագրգիռ մեջ ընկեց բայց և անվանի մարդիկ Հայկի և Ասորեստանի Սեյեներին՝ սերունդներից, որոնք աշտան հարվածով քաջին սպանեցին և նրա զորքին առաջ խառնելով փոխյոթին, արշաև վտակներ թափելով գետինը՝ ողորցեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև այդ երկիրը Վաղարշակի ձեռքի տակ եղանկվում խաղաղվում էր և մակեդոնական սպառնալիքը դադարում էր:

Զ

ՔԵ ԽՆՉԳԵՍ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ ՎԱԿԱՐՈՒԱԿ ՄԵՐ ԱՇՈՒՐԸ ԼՅՈՒՍԱՅԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Այս գործը կատարելուց հետո (Վաղարշակը) կարգավորում է Մամարի կողմերը, պոնտացիներին և եզերացիներին⁹², ու զանում է զեպի հյուսիս, Պարսիսը լեռների ստորոտով, Տայշի միջով, զեպի անսառախարհ, զեք, մասախալապատ լուսավան անկերը. զեզեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը, նրա լեռնային և ջերմին վայրերը փոխադար-

Արար բարեխառնելով իր թագավորության գաշելության համար, այն-
տեղ ամառանցներ պատրաստելով՝ երբ ամառները զեղի հյուսիս գնա-
լու լինի: Երկու անտառախիտ ափարակները իրենց լեռներով հանդերձ
վերածում է երկու զոմի, դարձնում է որևէր անգ, և կողի զերմություն-
եր մեղմացնում է այգիներով և բուրսատաններով: Բայց ես բաշվում
եմ այդ սիրելի անձի մասին ամեն ինչ հայտնի և մանրամասն գրել,
որովհետև ես միայն տեղիքը հինչ նշանակեցի, առանց ո՞նի վրա ուշա-
գրութիւնը դարձնելու, հրաշալի անձի սիրո կտոր անխզելի պահելու
նպատակով:

Այստեղ ես կանչեց կնիքը վաղընի ցեղը, որ այրում էր հյուսիսա-
լին դաշտում և կովկաս մեծ լեռան ստորոտում, այն հովիտներում և խոր
ձգված երկայնածև ձորերում, որ լեռան հարավային կողմից իջ-
նում են մինչև մեծ դաշտի բերանը. նրանց պատվեր է տալիս թողնել
ավազակախիվանք, զեն զքել մարդկանց զավիր, հպատակվի արքունե-
կան հրամաններին և հարկերին, որպէսզի հաջորդ անգամ, երբ նրանց
տեսնե, առանտրդներ և իշխաններ հաստատեալ զեղեցիկ կարգերով: Եվ
նրանց արձակում է՝ իր կողմից խնամաւոր մարդիկ և վերակացուներ
նշանակելով, Իսկ ինքը, արևմտաբից հավարած բազմութիւնն արձա-
կելով՝ իջնում է Շարայի սահմանի մօտի խոտավետ տեղերը, որ հին
մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բայառն, բայց հետո Բուլգար
Վիշնուր⁶⁵ Վուրդի գաղթականութիւնն պատճառով, որ այդ տեղերում
բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանակ և (մտտակ) գլուխներ նրա
կողայրներին և սերունդների անուններով են կոչվում մինչև այժմ:

Իսկ երբ հյուսիսում ցրտեց և ստոնամանիքներն սկսեցին փչել, ես
այնտեղից շարժվեց, եկավ իջով մեծ դաշտը, բանակ դրեց Մեծամորի
ափին այն սեղավ, որտեղ մեծ գետը հյուսիսային ժովակից սկիւր առ-
նելով, իջնում խառնվում է Մեծամորի հետ: Այստեղ մեր աշխարհի զոր-
քերը կարգավորելով և իր կողմից վերակացուներ թողնելով՝ վերցնում է իր
հետ բոլոր դիտավորներին և լվում է Մծրին:

Է

ՔԱՎԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԳՐԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔԵՆՈՒՄԵՆԻ ԿՈՐԵՆՆԵՐԻ
ԿԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԻՆՉՊԵՆ ԼՈՒՍԱՅԵՑ ԿԵՆՏԱՎԱՎՈՐԷՐԸ

Այս գլուխը մեծ է և հավասար պատմութիւններով լի և արժանի է
ընդարձակ և կոկիկ պատմելու: Որովհետև շատ կա այստեղ՝ տների, ցե-
ղերի, շաղաքների, գյուղերի, գաստակերտների և ընդհարարապես թագա-

վորութեան կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագա-
վորութեան հետ կապված զորքերի, զորապետների, կողմերի կազմակալ-
ների և սրանց նամակների:

Այդ՝ նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր
տունը, սկսելով իր զինքը ու թագից: Եվ թագաբան կոչվածին, որ հրեա-
ների է ծագում, շնորհակալութիւնն ցույց տալով հենց սկզբից անձ-
նատուր լինելու և թագավորին օտակցակիւնը համար, ինչպես և նրա
հավասարութեան և քաջութեան համար՝ պարտւում է նրան՝ ցեղի վերը
հիշված տանտուրթական պատիվը⁶⁶, իրավունք տալով թագ զնել թա-
գավորի զուխը և կոչվել թագազոր, այլև ապահով⁶⁷, և մանր մարգարի-
տից երեք փաթ վարտակալ կրել առանց սպուս և (Թանկագին) բարերի՝
երբ արբունիքում և թագավորի տանը շրջիլիս լինի:

Իրեն զգեստներ հագցնող նշանակում է Չեռեսի⁶⁸, բանահացոց սե-
րնիցից և նրա ցեղի անունը զնում է Գեթունի, շիրտեմ, ինչ պատճառով:
Իսկ իրեն կոչված թիկնապահներ է նշանակում Հալիպոն ետտի սերնիցի,
բնաիր և քաջ նիզակավոր ու սուսերակոր մարդկանց, և նրանց նախա-
բարութեան գլուխ է նշանակում Մալխազ անունով մի բարի և սրտա-
մարդու. բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնակալը: Իսկ Գետտին, որ
Գառնիկի զավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական
որակի վրա: Ես ունեցում մի որդի՝ Վարժ անունով, որի անունով և այս
ցեղը կոչվեց⁶⁹, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գարազ
անունով մեկին նշանակում է ձիերի կրամակալների վրա, իսկ Արեւիկն
(սեղանատուն) սպառնեցին և գահերի վրա⁷⁰: նրանց պարգևում է՝ գլու-
ղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարութեու-
նները կոչվեցան Արեղյան և Գարեղյան:

Իսկ Արժունիներն իմ զիտցածով⁷¹ ու թե Արժունի են, այլ ար-
ծիվանքի, որոնք (թագավորի) առջև արժիվներ էին կրում: Ես զանց եմ
անում առաւելյնների զատարկութեան: Թիւնները, որ պատմում են Հա-
գամակերտում, իբր թե նրիխայի բնիւնն հակառակվելիս են եղել անբնն
ու արիւր, և թիւնը հօգնան է եղել թաղացած պատճառն: Գետուններն
էլ իմ զիտցածով զինեմանի են, որ թագավորին արժանի ընպիլները էր
պատրաստում, և զարմանալի կերպով զուզադիցեցին նրա զորքն ու
անունը, որովհետեւ թագավորին ընպիլները էր պատրաստում ընտրի և
համեղ զինեցիցեց և անունն էլ Գրե իւր, որի վրա Վաղարշապի շատ
զվարճանայով, ասում են, զուսում է նախարարական ցեղերի թիւմն: Եվ
այս երկու տանը, Արժունիներն ու Գետունիները, Աններները սերունդ-
ներեցին:

Նույնպես և Սպանդուկներին համարում են պայանեանցների վրա

(նշանակված), իսկ Հավուրիներին՝ բաղկակիրներ և բազի բռնողներ, որովհետև այդքան էին անստանկորում: Ըմ էթև դատարկախոս շնամբն ինձ՝ Չյունականներին էլ ևս համարում եմ ամառանոցների պահպաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջադիմելով աղմուկահանություն ստացան, իբրև թագավորներին ընտանի մարդիկ:

Ըմ արդունի դռան շորս պահպան գողով է նշանակում, ամեն մեկը բյուր պատուզեն մարդուց բաղկացած, բուն հին թագավորների սերունդներով, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան¹⁰⁰ էին կոչվում, և էրբմն-երբմն հայրերից ժառանգություն էին ստանում գլուզեր և դատասիրտներ: Բայց վերջերս, Պարսից թագավորների ժամանակ, ինչպես լուստ եմ, ուրիշ գեղեր են կազմվել ու ստան նշովի, չգիտեմ, արդյոք նախնիցն ցեղի պատվելու՞, պատանաով, թե մի որևէ ընդգեղմության պատճառով այդ ցեղը գնել գցելով և նրա տեղ ուրիշ գեղեր նշանակելով՝ արժանի անունով: Բայց առաջին հաստատ հին թագավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաց աշխարհում, որոնք Անփեծու¹⁰¹ են կոչվում: Եսև հրամայում է նույն ցեղից ներքինիներ խզել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին¹⁰², որի իշխանությունը տարածվում էր Ասորյատականից մինչև ճուռչ և նախնաժան: Բայց այս պատմությունը, թե որպես և որտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ևս չգիտեմ:

Ը

ԻՄԱՐԱՆ ԱՌԴԱՆԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՐՆԻՆԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՂ ՆՇԱՆԱԿԵԼ

Թագավորի սունը կարգավորելուց հետո՝ թագավորության երկրորդ նշանակում էր Աժգահակի՝ Մարտի թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մարտացյան, որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մարտացյան տեր, այլ Մարացաց տեր: Նրան թողնում է բյուր գլուզերը, որտեղ (այդքան էին) գեղի բեղավծ մարտացիները: Իսկ արևելյան կողմից, հայկերեն խոսակցության վերջի սահմաններում, նրաու կողմնակալ է նշանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական աների ցեղերից, Միսակյաններին և Կաղմոսի սերունդներին, որոնց անունները հիշցիցիք մեր նախորդ գլուխներից մեկում:

Մրտանց հետո (Վաղարշակի) հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբյուր կողմնակալությունը, (կողմնակալ նշանակելով) Առանին, որ անվանի մարդ էր, առաջինը բյուր մասավորական և հանձնարից գործերում, Գուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ գաղտով: Բայց զիտցիք, որք մենք առաջին գրքում մտ-

նացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն Միտակից սերված գունդը, որ ժառանգեց Արզանից գաշար և այս գաշար լեռնակողով, ծրարս գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը: Աշխարհ էլ Արզանք կոչվեց նրա բաղքը բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս Միտակի սերնդից էր և այս անվանի և քաչ Առանը, որ ցարթև Վաղարշակի՝ կողմից բյուրավոր կողմնակալ նշանակվեց: Ասում են, որ սրա զավակներից են սերվել ուտևացոց աղը և գարգմանացոց, ծավղանացոց ու գարգարացոց իշխանությունները:

Իսկ Գուշարին, Եարալի զավակներից, ժառանգություն տվեց Մթին լեռը, այսինքն Կանգարը և Զավաթի կես մասը, Կողք, Սորը, Չորը, Երևի և Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Անցոց տեր և Տաշիրի սեպակ է նշանակում է Վաղարշակը Հայկազն Գուշարի զավակներից: Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կողմնակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետություն անունը զնում է Գուգարացոց բեղիշխ, որ Գարհհի¹⁰³ Միհրթառտ նախարարի սերնդից էր, որին Աղբքամացոց բեղիշխ իշխան նշանակեց իմբերիացոց ցեղից գեղինների վրա, որոնք բերել էր նարուզողոտաբը, ինչպես պատմում է Այրուզինսուր¹⁰⁴, ասելով. «Մեծագոր նարուզողոտաբը ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը: Ես զորք ծաղվելով հասնում էր կիրիացոց և Բվերիացոց աշխարհը, և հաղթահարելով իր ձեռքի տակ էր նվաճում, և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում էր Պետտոս ծովի աշակղճում»: (Բվերիան գտնվում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում), Իսկ Քասենի մեծ հովտում նահապետություն է հաստատում, որդունի անունով, Հայկի սերունդներից:

Իսկ Տորթին, որ սերված էր Հայկի թռու Պարսամից, մի տղի, բարևը, կողորդ կազմվածքով, տափակ թրով, փոս ընկած ալքերով, զմեյա հայացքով մարդու, որին ստատիկ տղերգության պատճառով կոչում էին Անգեղյա¹⁰⁵, որ վիթխարի հասակ ու ուժ ուներ՝ արևմուտքի կուսակալ նշանակեց և ցեղի անունը կոչում է Անգեղ ասուն՝ երեսի տղերգության պատճառով: Բայց ինչ ուզում էս, ևս էլ նրա մասին անհամ ու անտեղիս ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Բուստամ Սագհիկի մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղություն և սրտոս լինելու պատճառով երբեք պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Սամսոնին են հարմարում, ոչ Հերակլեսին և ոչ Սագհիկին¹⁰⁶: Որովհետև երբում էին նրա մասին, իբր թե ձեռք էր գարնում որևայտր ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի ճեղգվածք չկար, ուզածին պես ճեղգում էր մեծ ու փքրը, կրունկերով սաշում էր, ստիտակներ էր ձևացնում և նույնպես կուսակներով նրանց վրա գծում էր արժիվներ և նման բաներ: Պետտոս ծովի ափին պատու-

Տեղ է թշնամիների հավերժ և վրա է հարձակվել: Երանք հեռացել են խոր ծովը մտա ուժ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ստանձ են, վերցնում է բլրանն ժայռեր և շարտում է նրանց հետևից: Ջրերի այն-կոծկեցուց ոչ սակավ հավեր թեկզմում են, և ջրերի պատաստումից առաջացած այրիներ մեացած հավերը շատ մղռները ստառ են ըջում¹⁰⁷: Ո՛հ, բաժազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել: Բայց ի՞նչ կանես, որ մարդը ստատիկ ուժեղ էր և այսպիսի գրոյցների արձանի:

Մրանից հետո (Վազարշակը) հաստատում է Մոփանց հայխարարությունը Չորրորդ կողմում Հայրում: Ետևիցան հաստատում է Ալաշտուհուր հայխարարությունը, ինչպես և Մանուկայանք և Բղնուհուհուր, Ետևյանս Հայկի սերունդներից, և թեպիղիներից առաջավորներից գրանցելով՝ տեղեր է նշանակում, գրույցի և գովառուների տեղաններով նրանց կոչելով:

Բայց մտառանք Սլաք կողմում գմնյա մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող ստել, արդյոք Հայկի՞ց էր ծագել, թե երանից առաջ մեր աշխարհում սպրողներից, որոնց գրույթյան մասին պատմում են գրույցները, բայց նա քաջ մարդ էր: Մրան թիչ մարդկանցով նշանակում է լեռը պահպանելու և քոչիկս որսալու: սրանք կոչվեցին Միկունիները: Այսպես և Ետևյանիսի գործերի վրա նշանակում է անջառնալի Մրանդակին, որից սերվեցին Մանդակունիները:

Եվ Վասպեի գավառներից գտնելով մարդիկ, որոնք ինքնակամ ինչդրեցին մե՛նչանների սպասավորությունը, երանց շատ պատմում է, երանց է հանձնում թրմությունը, գասում է առաջին հայխարարությունների շարքում և կոչում է Վահունիները: Ետևյանս գտնելով, որ Առավելյանները և Ջարե՛հավանյանները առաջին Քաղաքների սերունդներից են, էշանակում է Ետևյանուն ազաններում:

Իսկ Շարաշանին, որ Մանասարի տնից էր (ծագում), մեծ բղիշխ և հուսակալ է նշանակում արևմտյան հարավում, Ասորեստանի սահմանների մոտ, Տիգրիս գետի մօին, նրան գավառներ պարգևելով Արձնր և նրա շրջակայքը, Տավրոս լեռը, որ է Միմը, և ամբողջ Վեդսուրը:

Իսկ Մուկրում գտնելով նույն գավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ ուներ քաղամթիվ սրիկաներ¹⁰⁸, հաստատում է հայխարարությունը, Ետևյանս հաստատում է Կորզպեցիներին, Անձեպիներին և Ալեկացիներին Ետևյանուն գավառներից: Իսկ Ուշունիների և Գոզթեցիների մասին զրա պատմված, թե նրանք անկասկած Միսակուն (տան) հասցաձեծ են կազմում, բայց չիտեմ, արդյոք գավառներ են կոչվել մարդկանց տեղանով, թե գավառների տեղանով կոչված են հայխարարությունները:

Այս բոլորից հետո Արամիքում մե՛նչան շինելով՝ արձաններ է

կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր ետևիներին, Վազարշակը շատ խնդրեց, Ետևյանս և խոթերով հարկարեց հրեա Շամբատի զովակ Քազարասին, որ Քազադիր և սպայն էր, որպեսզի թողնի հրեական կրոնը և կուրների պաշտի: Բայց նրք նա հանձն չառավ, Քազավորը նրա կամքին թողեց:

Նաև հրաման է տալիս Եորդել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ տեղերում շինել բազմամարդ քաղաքներ, զիտվոր մարդաշատ գյուղեր: Եվ իր Քազավորական տանը օրենքներ է հաստատում, մամեր է սահմանում (արքաներ) մտնելու և ինչելու, խորհրդի, կերպումսի և գրոսանքների համար: Սահմանում է գինվորական կարգեր, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ գրով հիշեցնողներ, մեկը քարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրեժխնդրությունը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ Քազավորի բարկանուլու կամ անդրազ հրաման տալու զեպրում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրությունը: Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և ազաններում: Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ազնի լինի, քան գյուղացիների, որ գյուղացիները պատվով քաղաքացիների, ինչպես իշխանների, բայց որ քաղաքացիները շատ շոտոգանան գյուղացիների մոտ, այլ նորայրաբար վարվեն, բարկաբարություն և աննախանձ կաներ համար, որ հիմ է կազմում շինուլյան և խաղազ կյանքի, և ուրիշ նման բաներ:

Եվ որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար գտավ, որ բուլրն էլ միասին իր մոտ նման Մծթիկում, այլ երանց ուղարկում է թեպիղիլու Հաշանից զավառը, և նրան սահմանակից ձորը, որ Տարոնից գուրս է գտնվում, նրանց է թողնում բոլոր գյուղերը, ամկանցելով նաև առանձին եկամտանք և ուսեստ արքունի (գանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մոտ, իբրև Քազավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երկուսը հիրավի կաշտուն էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպես որ նրան հայդները հայխատեսում էին, թե ինչ արիություններ պիտի գործապան նրա մեջ: Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերը օրենք գործավ Արշակունի Քազավորների համար, որ մի որդին սպորի Քազավորի հետ՝ Քազավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու զուտարները գնան Հաշանից կոչվեր իբրև ցեղի մասունդներ:

Այսպիսի արիության գործերից և բարկաբարություններից հետո Վազարշակը մեռանում է Մծթիկում, քանանիկու տարի Քազավորից: հետո:

ԻՄԵ ԱՐՏԱՆ ԱՌԱՋԻՆԻ ԵՎ ԿՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ԻՄԱՍԻՆ

Արշալուր, Վազարշակի որդին, Հայոց վրա թագազորում է տասներեք տարի. իր հոր առաքինությունների նախանձավոր և հետևող գանձվելով, նա շատ բարեկարգություններ մտցրեց. պոետացիների հետ պատերազմելով, Մեծ ծովի ափին իր (հաղթություն) նշան թողեց (մի արձան) և ասում են թե իր բուրբակ տեղով նիզակը, որ թաթախված էր զոռանների արյունի մեջ, հետակույց նետելով խոր նետեցրեց երկնաքարից շինած արձանի մեջ, որ կանգնեցրել էր ծովեզրերում: Այս արձանը պոետացիները երկար ժամանակ պատմում էին իբրև աստվածների գործ, բայց հոր Արտաշեսը նորից պատերազմի բռնվեց պոետացիների հետ, ասում են, նրանք այդ արձանը ծովը գցեցին:

Մրա ժամանակ մեծ խռովություններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան գոտիներում, Բուզարների աշխարհում և նրանցից շատերը հեռանալով եկա մեր աշխարհը և բնակվեցին Կողից ներքև արգավանդ և հացառատ տեղերում երկար ժամանակ:

Բագարատի որդիները սրանից նեղվեցին, որպեսզի կուտք պաշտեն. նրանցից երկուսը սրով արխարար վախճանվեցին իրենց հայրենական կրոնի համար, որոնց շնո տառանվում կոչվի հետևող Անանյանների և Եղիազարյանների¹⁰⁹. Իսկ մյուսները միայն այսրան բան հանձն են անում՝ շարքով օրերը մի հեծնել որսի և պատերազմի համար և աղազավանքերին անթլփատ թողելի՛ կեն լինեն, որովհետև կին չունենին, Եվ Արշալուրի հրաման գորս եկավ բոլոր նախարարությունների՝ նրանց կին շուտ, կեն պայման չղենե թլփատությունից հրաժարվելու: նրանք հանձն են անում միայն այս երկուսը, բայց կուտքերին երկուսագլու՛ր՝ ոչ:

Այստեղ այստեղում են ծերունի Մար Արաս Կատինայի պատմությունները¹¹⁰:

ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՆ ԳՏԱՎ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՄԵ ԱՐԱՍ ԿԱՏԻՆԱՅ ԳՐԹԵՃ ՀԵՏՈ

Կակներ պատմել ընդ Ափրիկանոս¹¹¹ ժամանակագրի հիեղիորդ գրքից, որին վկայում են Հովհաննոս և Հյուպոթիմոս¹¹² և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց (հունարենի)՝ ինչ որ Եղևտիայի, այսինքն Ուստայի զիվանում գրվածքներ կային մեր թա-

զավորների մասին: Այս մատյաններն այնտեղ փոխադրված էին Մծրինից և Պոետոսից Միկեպից¹¹³, մեհենական պատմություններից: Թող ոչ որ չկասկածի, որովհետև մենք ինքներս մեր աշքով տեսանք այն զիվանը: Եվ մերձավոր վկա ու երաշխավոր թող լինի Եվսերիտո Կեսարացու Եկեղեցական (պատմություն) գիրքը, որը մեր երանելի ուսուցիչը Մաշտոց թարգմանել տվեց հայերեն: Փետրել տուր այս գիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց գավառում, և կտանես առաջին զորություն տանեք-րեքերորդ զինամ, որանց վկայում է, թե Եղևտայի զիվանում եղել են մեր առաջին թագավորների բոլոր գործերը մինչև Արգար և Արգարից հետո մինչև Երվանդ. Եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահպանվի կյիմի նույն թագարում:

ԻՄԵ ԱՐՏԱՆԱՆ ԱՌԱՋԻՆԻ ԻՄԱՍԻՆ ԵՎ ԿԱՏԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԳԱՐԱԿՆԵՐԻՆ) ՀԱՓՅԱՆԱՆՈՒՄ ԻՄԱՍԻՆ

Արտաշեսն իր հոր Արշալի փոխանակ թագազորում է Հայոց վրա Պարսից Արշական թագավորի բանակորսերոց տարում, և առաջագծ լինելով, չի կամենում երկրորդական զուճը գրավել, այլ ձգտում է ավագություն: Արշականը համաձայնելով՝ տալիս է նրան նախագահությունը: Որովհետև (Արտաշեսը) հպարտ և պատերազմատեն մարդ էր, որ և Պարսկաստանում աքթուելի (պալատ) շինեց իրեն համար և տանձինն զրամ կտրել տվեց, իր պատկերով, և Արշականին իր ձեռքի տակ թագավոր էր դնում Պարսկաստանի վրա, ինչպես և իր որդի Տիգրանին՝ Հայոց վրա:

Բայց իր որդի Տիգրանին հանձնում է Վարսմ անունով մի պատանու, որ Գատի որդին էր, Գանձիկի զավակներից, Գեղամի սենյոցից, որովհետև այց պատանին նշանավոր էր կորովի նետաձգությամբ, (պատվիրելով) Տիգրանին ստորնցնել, նրան նշանակում է վերակացուս արքունական որսերի, պարզում է նրան գյուղեր Հրազդան գետի մոտերը. նրա ցեղը նրա անունով կոչվում է Վարսմունի: Բայց իր Արտաշեսու զուտարը կնուսկան է տալիս ոմն Միհրզաթին¹¹⁴, Վրաց մեծ րոյշնի, որ Գարեհի նախարար Միհրզաթի զավակներից էր, որին Աղեքսանդր նշանակել էր Վիլերիայիների գերիների վրա, ինչպես առաջ պատմեցինք, և նրան է հավատում հյուսիսային լեռների և Պոետոս ծովի կղզեխակությունը:

ԱՐՏԱՆՆԵՐ ԱՐՔԱՎԱՆՔԸ ԴԵՐՆ ԱՐԵՎԿԱՌՈՏԷ, ԿՐԵՍՈՍՆԻ ԶԵՐԱԿԱՆԸ ԵՎ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԱՎՈՐ ԱՌԻՆՆԻ ՈՒ ՀԱՅԵՐԿԻ ՏՈՒՆ

Այն ժամանակ Արտաշէսը հրաման է տալիս արեւելիցի և հարաւորից զորք հանել խիստ մեծ լազգումբյամբ, աշխպն որ նա նրանց հասնելու էր շրջափակ, աչլ (հրամայում էր) ճանապարհների վրա և իրանսեհրում մարդագոյութի մի բար զիգել և թաղել իրրե եղան իրենց բազմուք. թյան Այնուհետև նա շարժում է դեպի արեւմուտք և ձերբակալում է լլուրացիների Կրեսոս թագաւորին:

Ախաշումը գտնվելով Արտեմիդի, Հերակլոսի և Ալոյոսի՝ պղնձաւումի սակեզով արձանները, բերել է առջև մեք աշխարհը, որպեսզի կանգնեցնեն Արամվիրում: Քրմապետները, որոնք Վահուհիների ցեղից էին, Ալոյոսի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արամվիրում, իսկ Հերակլոսի արձանը, որ Ալյուսի և կրեսոսի Գրպիմոսի գործն էր¹³⁵, իրենց նախկին Վահագնի համարելով, կանգնեցրին Տարսուսում, իրենց սեփական Աշտիշատ գլուխում՝ Արտաշէսի մահից հետո:

Բայց Արտաշէսը երկու ժողովրդի մէջ եզամ ցամաքը նվաճելով, օգկրանտոր լցեում է նավերի բազմությամբ, կամենալով բոլոր Արեւմուտքի իրեն հպատակեցնել: որովհետև Հոռոմում մեծ թաւաքություն և շքությունն լինելով՝ ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրություն ցույց չափեց: Բայց լեմ կարող սանլ, ինչ բանի ազդեցությամբ, արագին ազմուկ և շքությունն է ծագում, և բազմաթիվ զորքերն սկսում են միմյանց կատրել: իսկ Արտաշէսը փախչելիս մեռնում է, ինչպես ասում են՝ իր զորքերից, քանակինց տարի թագաւորելով:

Բայց Հելագայում է վերցնելով Գրոսի, Արտեմիդի, Աքննաթի, Հեփեսոսի և Ափրոդիտեի արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան (Փիլոսոփները) դեռ մեր աշխարհի ներսերը շխտած՝ լուսով են Արտաշէսի մահովան բոթը և արձանները փախչելու հասցնում են Անի ամրոցը. բոլոր մեր էլ արձանների հետ զնալով՝ նրանց մաս էլ մնում են:

ՉԳ

ՈՐՈՒՑ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻՎ ՎԱՅԱՌՈՒՅՈՒՄՆԵՐ ԱՐՏԱՆՆԵՐ ՏԻՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԵՍՈՍՆԻ ԿԱԳՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս բանն ասում են Հունաց պատմագիրները, ո՛չ մեկը կամ երկուսը, այլ շատերը, որի մասին տարակուսելով՝ մենք շատ թնտեսութուն կատարելիք: Որովհետև մի բանի պատմութուններից լսել էինք, թէ

կլուրտն է սպանել Կրեսոսին և Կուլագոց թագաւորութունը վերացրել: Նույնպես պատմվում է Կրեսոսի ասարկությունը ներթանքոսին, իսկ այս ներթանքոսը, ինչպես պատում է Մաննիթոսը, եգիպտացիների վերին թագաւորն է, որին ոմանք համարում են Աղերսանդրի հայրը: Եվ գտնում ենք, որ Կրեսոսը ներթանքոսից երկու հարյուր տարի առաջ է եղել, իսկ ներթանքոսն՝ ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ հայաց Արտաշէս Առաջին թագաւորից:

Բայց որովհետև շատերն են, որ ասում են, թէ մեր Արտաշէսն է բունը Կրեսոսին և հարմար ռոճով են պատմում, ուստի և նա համոզվում եմ: Որովհետև Պոլիկիրատեսն այսպես է ասում. «Եմ աչքում պարթև Արտաշէսը բարձր է Աղերսանդր Մակեդոնացուց. որովհետև իր աշխարհում մնալով՝ արեւց Թերեին ու Բաբելոնին, և Ալլուս գետը շանցած՝ լլուրացոց զորքը կոտորեց և Կրեսոսին բռնեց, և նախքան Ասիա հասնելու Ասարիկէի զգաւորն հռչակեց: Ավա՛ղ բարեհոն. գոնե իր տերութիւյան մէջ լինեք վախճանված և ոչ թէ փախուստի ժամանակ»:

Սրա նման ասում է Եգիպտոսը. սկիզբանսդորի և Գարեհի պատերազմը փորք է թվում Արտաշէսի (պատերազմի) հետ համեմատելիս, որովհետև նրանց ժամանակ ցերեկվա լույսը պատմաւոր պայծառ չէր երևում, իսկ սա նետաձուլությամբ արեգակն ստվերով պատեց, կենտրին արձնատական գիշեր սանդղելով: Նա փախուստու շթողեց, որ լլուրացիներին լուր տաներ, այլև նրանց Կրեսոս թագաւորին հրամայում էր տապակի վրա դնել: Ուստի և հուսոց շրթեր շխորագայուն գետը հորդացնել, (որովհետև զորքը) խմելով նրան իջեցնում էր մեծագու իմագության, քանի որ զորքի բազմությամբ ցույց ավեց, որ թվերը սկսւր են (նրանց քանակն արտահայտելու), աշխպն որ ավելի չափ էր հարկաւոր, քան հաշիվ: Բայց նա սքանդով չհպարտացավ, այլ արտաւովեց, ստելով. «Ավա՛ղ այս անցաւոր փառքին»:

Սկամաքոսն էլ աչքպես է գրում. «Կուլագոցիների հպարտացած Կրեսոսին մոլորության մէջ էր գցում Պոլիբիալի¹³⁶ գուշակը, պատասխանելով. «Կրեսոսն Ալլուս գետն անցնելով իշխանութուններ կործանեւ: Նա օտարների (իշխանութունները) կարծելով՝ իրենը կործանեց, որովհետև պարթև Արտաշէսը նրան բռնելով հրամայեց երկաթի տապակի վրա դնել: Իսկ Կրեսոսը հիշելով աթենացի Մողոնի խոսքերը՝ իր շեղվով բացականեցը. «Ո՛վ Աթոսն, Աթոսն, զու գեղեցիկ խոսքերը, թէ ի կարելի մարդու բարերարատմություն երանի տալ մինչև նրա մահը»: նրա մտն եզամ մարդիկ այս լսելով Արտաշէսին պատմեցին, թէ Կրեսոսը մի նոր աստծու կանչեց: Արտաշէսը զթաւով հրամայեց նրան իր

մտաբերել, և երբ նրանից հարցրեց և իմացավ, թե ինչ էր նրա բացահայտը, հրամայեց ներել ու շտապել:

Փզգոնիսան¹¹⁷ էլ գրում է. «Պարթև Արտաշեսը բոլոր թագավորներից հուճկու եղավ. նա ոչ միայն լլուզացիներին վանեց և Կրետոսին կապեց, այլ Հելլենագոնառում¹¹⁸ և Քրասիսլուսում տարիքների բնությունը փոխեց, ցամաքի վրայով ծովագնացություն կատարեց, ծովով անցավ իբրև հետևակ. նա սպանում էր թեսալացիներին, նրա համարվք հիացնում էր Հելլենական (աշխարհը): Նա կործանեց լափեղենոնացիներին, փախչրեց փոկեացիներին, ղզվրացիներն՝ անձնատուր եղան, բնովապիները նրա կայվածներն մի մասն են, ամբողջ Հելլագան անարեկված էր նրանից: Քիչ ժամանակ հետո (նրա) աղետները զերազանցեցին բոլորից. Կյուրոսն այնքան իջավառացավ մաքսոսների զեն պատերազմելիս, այնպիսի (շարիքներ) չկրեց Պարսեհն սկյութացիներից փախելիս, ոչ էլ Կամբյուսները ընթացող աշխարհում. փոքր է և Քսերքսի զորքով Հելլագա հարձակվելը, որտեղ նա թողեց գանձերն ու խորանները և ինքը հայիվ փախելով կենդանի մնաց: Իսկ սա մեծամեծ հաղթանակներով փառավորվելուց հետո իր զորքերից խոզխոզվում է:

Արդ՝ նա այս պատմություններն արժանահավատ եմ համարում, իսկ այն Կրեսոսը, որ, ինչպես պատմում են, եղել է Մյուրոսի կամ ներթաներոսի ժամանակ, կամ սուր է, կամ մի անունով կոչված են շատ թագավորներ, ինչպես շատերը սովորություն ունեն:

ՓԴ

ՏԻՐԱԿԱՆ ՄԻՋԻՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ, ԼՈՒՆԱՅ ՋՈՐՔԵՐԻ ԳՈՄԱՐՆԵՐ, ԻՆՆԱՅՆՆԵՐ ԵՄԻՆԵ ԵՎ ՊԱՐՏՄԻՆԱՆ ԱՐՔԱՎԵՐ

Արտաշես Առաջինից հետո թագավորում է նրա Տիգրան որդին Պարսից Արշական թագավորի քուստանունեններոց տարում: Հայոց զորքերը ձգտվելով՝ նա գնում է Լուսնաց զորքերի դեմ, որոնք նրա հոր Արտաշեսի մահից և նրա զորքերի ցրվելուց հետո՝ նրանց հնապազորելով մեր աշխարհն էին գալիս: Տիգրանը նրանց դեմ գուրս գալով՝ նրանց արշավանքն արգելում է և հետ է մղում: Իր բոլոր մարդուն Միհրդատին հաղատալով Մամուրը և Միգրոնիս կողմերը և շատ զորք նրա մտա թողնելով գանձում է մեր աշխարհը:

Իբրև առաջին զորք՝ նա կամեցավ մեհյանները շինել: Իսկ քրճերը, որ եկել էին Լուսնաստանից, (հնար) մտածելով, որ իրենց Հայաստանի

խորքերը շընեն, սուտ գուշակություններ հնարեցին, իբրև թե աստվածները հենց նույն տեղումը կամենում են բնակվել: Տիգրանն այս բանին համաձայնելով՝ Որիմպեական Գիտոս արձանը կանգնեցրում է Անիում¹¹⁹, Աթենասին Քիլում, Արտեմիդի մյուս արձանը Երիզալում և Հեփեստոսինը Բագալատիճում: Բայց Ափրոդիտեի արձանը, իբրև Հերակլեսի տարփածոթ, հրամայում է կանգնեցնել հենց Հերակլեսի արձանի մոտ Հալտից անգում¹²⁰: Եվ պայրանալով վահուկիների վրա, հորք իրենց սեփական (ցյուզում) համարձակվել էին կանգնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, զրկում է քրմություն (պաշտանից) և հարբուսիս է գրավում այն պուրը, որտեղ արձանները զրվել էին:

Եվ այսպես մեհյանները շինելով և մեհյանների առջը բազիլները կանգնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է զոհեր մատուցանել և երկրպագություն անել: Բագրատունյաց ցեղի մարզին այս բանը հանձն շատա, (Տիգրանը) նրանցից մեկի, որ Աստղ էր կոչվում, լեզուն կտրեց, որովհետև անարգել էր արձանները. մյուսներին ուրիշ շարչարանների լինթարկեց, որովհետև համաձայնեցին թագավորի զոհերից. նույնպես և խոզի միս ուտել, թեպետ իրենք զոհեր չմատուցեցին ու չերկրպագեցին կուռքերին: Ուստի (Տիգրանը) նրանից անում է զորքի խիչանությունը, բայց թագադրի ասպետությունը չի անում: Ինքն իշխում է Միջագետք, այնտեղ գտնելով Բարշամիսլի արձանը, որ շինված էր փղզվեղից և բյուրեղից և արժաթով կազմած, հրամայում է օտանել կանգնեցնել Քորգան ավանում:

(Այստեղից) անմիջապես դեմում է Պարսասինացոց աշխարհը¹²¹ Պտղոմյան Կղեղապարալից վրեժ աննելու՝ նրա Գրանիս որդու զորած հանցանքի համար իր հոր (Արտաշեսի) դեմ: Հրեաներից շատ զերի վերցնելով՝ շրջապատում է Պտղոմայից թագաբը¹²²: Իսկ հրեաների Աղերստեղիս կամ Մենազիհան թագուհին որ Հուդա Մակարեի Եմավոն երրորդի Լուսնանեի որդի Աղերստեղի կինն էր եղել և այդ ժամանակ գրավում էր Հրեական թագավորությունը՝ մեծ գանձ տալով (Տիգրանին) այնտեղից հետ գաղթելու: Որովհետև (Տիգրանը) լսել էր, թե վաչկուն անունով մի ելուզակ¹²³ վրդովում է Հայոց աշխարհը, գրավելով վաչ ամուր լեռը, որ մինչև այսօր էլ այդ ելուզակի անունով կոչվում է վաչկուկիք:

ԺԵ

ՀՈՄԱՅԵՏՆԻՆԻ ԳՈՄԳԵՆՍ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՄԵՐ ՎՐԱ ԳԻՄԵԼԸ, ՄԱԺԱԿԸ և ԱՌԻՆԸ ԵՎ ՄԻՆԳՈՍՏ ՄԱԼԸ

Այն ժամանակ հոռոտիցիների Պոմպեոս զորավար մեծ զորքով գալիս հասնում է Միչեկիլյա կղզիներ և իր Մկաժրու սպարապետին Ուլարկում է Ասորիք՝ Տիգրանի հետ պատերազմելու: Նա գալիս է, բայց չի պատահում Տիգրանին, որովհետև սա վերադարձել էր իր աշխարհը երկզակի հարուցած խուճապի պատճառով: Մկաժրուն աղչելում է Գաժապուս և, առանկելով, որ Մեռոզը և Լուզը թաղարն առն են, նրանց հալածում է և փութով գնում է Հրեաստան Արիստարտղի վրա, իրեն օգնական նրա ամագ եղբոր Հյուրիանոս բահանայպետին, որ Աղեք-սանզրի որդին էր:

Իսկ Պոմպեոսը Միհրգատի հետ պատերազմելով՝ սաստիկ զիմա-գրություն է հանդիպում և ահպին կոփմների, նա մեծ գուռեր է ևն-թարկվում, սակայն թագմությունը հաղթում է և Միհրգատը փախուստ է տալիս Պոմպեոսի կողմերը: Նրանից Պոմպեոսն անսպասելի կերպով ազատվելով՝ առնում է Մամաքը, բռնում է նրա որդուն Միհրգատին, թաղաքումը զորք է թողնում և առանց (Միհրգատին) հետանում լինե-լու՝ շտապում է Ասորիքով անցնել Հրեաստան: Նա պետաքի Պիղատոսի հոր մեռնով Միհրգատին սպանում է թունավոր զեղով: Այս բանին վկայում է և Լովիսպոս թայասանին վերաբերող զիկում, առելով, Գեղի-բովի մոտ Պոմպեոսին հասնում է Միհրգատի մահվան ավետավոր լուրը:

ԺԶ

ՏԻԳՐԱՆԻ ՀՈՄԱՅԵՏՆԻՆԻ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐԱԿԱՎԵԼԸ, ԳԱՐԱՆՈՍՈՒ և ՈՒՌՈՍ ՄԱԼԸ ԵՎ ԵՌԻՏԱՍԱՐԿ ՄԻՆԴՈՍՏԻ ԱՐՁԱԿԵԼԸ

Իսկ Տիգրանը զերի հրեաներին տեղավորելով՝ Արմավիրում և Կարգ-զեան ավանում, Քասախ գետի վրա, երկզակներին լեռներից բնաջինջ անելով և Միհրգատի սուրբ կապարելով՝ աշուհետև շարժվում գնում է Ասորիք, հոռոտիցիների զորքերի վրա՝ վրեժ առնելու: Նրա զեմ է գալիս Գարիանոսը, հոռոտիցիների զորքի սպարապետը, որին այնտեղ թողել էր Պոմպեոսը Համ վերադառնալիս: Գարիանոսը չէր համար-լակվում Տիգրանի հետ բնջարելի, և Եփրատի մոտերից դանձում գնում է Եզիգատա, պատճառ բերելով Պոմպեոսին, եվ Տիգրանի հետ զաղարն հաշտություն կնքելով՝ հետ է տալիս Միհրգատի որդուն՝ պատանի Միհրգատին, որ Տիգրանի թեոտրդին էր և որին բռնել էր Պոմպեոսը Մամաքում, առելով, թե (Միհրգատը) գաղտնի փախավ:

ԺԷ

ԿՐԱՍՈՒՅ ԳՈՍԵՐԱԶՐԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻՑ ՍՊԱՆՎԵԼԸ

Հոռոտիցիները կասկածի զեայով՝ Գարիանոսին փոխում են և նրա Ենդ ուղարկում են Կրասոսին, նա գալով դրավում է բարբ ցանքը, որ գտնվում էր Երուսաղեմում սաստու ստանալում, և հետո զիմում է Տիգ-րանի վրա: Եփրատն անցնելով Տիգրանի հետ պատերազմում է և բարբ զորքի հետ միասին ինքն էլ սպանվում է: Տիգրանը գանձերը ժողովելով վերադառնում է Հայաստան:

ԺԸ

ԹԵ ԽՆԶԳՆՍ ԿԱՍՈՍ ԳՈՄԱԳՐԵՑ ՏԻԳՐԱՆԻ, ԵՎ ՄԻՆԴՈՍՏՈՒ ԱԳՍՏԱՄԵԼԸ ՈՒ ԿԵՍԱՐԻՆՍ ԺՆԻՆԸ

Հոռոտիցիք զայրանալով ուղարկում են Կասրիոսին անթիվ զորե-րով: Սա գալով՝ զիմարում է Հայաց զորքին և թույլ չի տալիս Եփրատն անցնել և ապապատակել Ասորիքը:

Այս ժամանակները Տիգրանի մեջ կասկած է ծագում պատանի Միհրգատի մասին, թե իր թեոտրդին չէ, ուստի նրան ոչ մի իշխանություն չի տալիս, ոչ իսկ նրա աշխարհը՝ Վրաստանը, Միհրգատն արժանա-հանք կրելով իր թեոի Տիգրանից՝ ապստամբում է (նրանից) և ապափ-կեում է Կեսարին, և նրանից Պերգա թաղարի իշխանությունն ստանալով՝ նրա հրամանով օգնում և աչակցում է Հեռովգեսի հորը, Անտիպատրոսին: Սա Մամաք թաղարը շենացնում է ամփին ընդարձակ և պայմառ շինու-թյուններով և կոչում է նրան Կեսարիա, ի պատիվ Կեսարի: Այս ժամա-նակից սկսած այդ թաղարի վրայից վերանում է Հայաց իշխանությունը:

ԺԹ

ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԻՍԱԿԱՆՈՒՄԵՆՍ ՄՐԱՍԻ, ԳԱՂԱՍԵՆԻ և ԱՊԱՏԱԿՈՂ ԶՈՐԸ ՈՐՂԱԿՎԵԼԸ, ՀՈՐՈՒԿԱՆՍՍ ԵՎ ՀԱՆԱՆԱԳՆԵՑ ԵՎ ԱՐՁԱՄԱԹՎ ԼՐԵՆԱՆԵՐԻ ԳԵՐՈՒՄՅՈՒՆԸ

Այս բարբից հետո Տիգրանը, հիվանջ լինելով, ապալում է Պարսից Արտաշէզ թագավորին՝ իրենց մեջ սեր հաստատել (որ խզվել էր) իր հոր հպարտության պատճառով, նրա նա պարսիկներից խոչն անխազա-հույություն: Իսկ ինքը (Տիգրանը) երկրորդական դասն ընդունելով, ինչ-պես օրենք էր, նախագահություն վերադարձնում է նրան: Այս վերջով Արտաշէզին հաշտեցնելով՝ նրանից օգնական զորք է խնդրում: Ապա

Տեղաբնակ Ռշտունյաց նախարարության նախագահ Բարզափրանին սպարապետ նշանակելով Հայոց և Պարսից զորքերին՝ ուղարկելով և հոռոմայնցիների զորքերի դեմ և հրաման է տալիս՝ Ասորաց և Պարզափրանից աշխարհների բնակիչներին հաշտություն բերել և խաղաղեցնել: Բարզափրանին ընդառաջ է գալիս մի օմն Պակարոս, որի հայրը թագավոր էր եղել Ասորաց, իսկ ինքը խնամի էր Անտիգոնոսին Արևտաբուզյան տոհմից: Գալով Ռշտունյաց նախագահ և Հայոց ու Պարսից սպարապետ Բարզափրանի մոտ, խոստանում է հինգ հարյուր զինացի կին և հազար քանրար սովի, եթե իրեն օգնի հրեաների Հյուրկանոսին թագավորությունը զրկելու և Անտիգոնոսին թագավորեցնելու:

Երբ հրեաների քահանայապետն ու թագավոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի եղբայր Փասալնը տեսան, որ Բարզափրանը հոռոմայնցիների զորքերին փախչողացի սմանց զեպի ծովը, սմանց զանազան քաղաքներ, և ինքը խաղաղությամբ անցնում է երկրովը՝ իրենք էլ նրա հետ բանակուկում են խաղաղության համար, նա էլ Գնել անունով մեկին Ռշտունյաց ցեղից, որ Հայոց թագավորի տակառապետն էր, հեծնլազորքով ուղարկում է Երուսաղեմ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց զազուհապես՝ Անտիգոնոսին օգնելու նպատակով: Հյուրկանոսը տակառապետին ներս չի ընդունում Երուսաղեմ բոլոր զորքերով, այլ միմեայն հինգ հարյուր հեծնլաներով: Եվ տակառապետը զավանճանորեն խորհուրդ է տալիս Հյուրկանոսին զնալ Բարզափրանի մոտ աշխարհի ամերմունքի մասին (խոսելու) և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել: Հյուրկանոսը Բարզափրանից երզում է խնդրում, նա էլ նրզում է արևազուկով, լուսնով և իրենց բոլոր երկնային և երկրային պաշտելիքներով, նաև Արտաշեսի և Տիգրանի արևով: Այս բանին վառահամակով՝ Հյուրկանոսը թաղելում է Հերովդեսին Երուսաղեմի վրա և իր հետ վերցնելով Հերովդեսի երեց եղբոր Փասալնին, գալիս է Բարզափրանի մոտ՝ ծովի ափը, Երտիզան կռված գյուղը:

Բարզափրանը խորամանկությամբ նրանց պատվում էր, բայց հանկարծ այդ տեղից մեկնելով, մնացած զորքին հրաման էր տալիս նրանց բանել և Անտիգոնոսի ձեռքը մասնել, եվ Անտիգոնոսը Հյուրկանոսի վրա ընկնելով՝ առամենրով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի եթե հանգամանքներ փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև (հրեական) օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները: Եվ Փասալնը, Հերովդեսի եղբայրը, ինքը իր գլուխը քարին զարկեց և բռնչվեց: Անտիգոնոսից ուղարկվեց իրեն թե բռնչվեա, նրա վերքը թունավոր զնկերով լցրեց և մահացրեց:

Իսկ Բարզափրանը հրաման տվեց Հայոց թագավորի տակառապետ

Գնելին, որ Երուսաղեմում Հերովդեսին որսա: Գնելը ջանաց խարհույամբ Հերովդեսին պարսպից դուրս բերել, բայց Հերովդեսը հասնել շուրավ, մինևույն ժամանակ շփառահեղավ քաղաքում ևս մնալ Անտիգոնյանների զատվելու պատճառով, այլ գիշերը ծածուկ քնոտանելով փախավ եղածայնցիների մոտ, և քնոտանիքը Մասագան սմբոցում թողնելով, ինքն շտապեց Հոռոմ հասել: Բայց Հայոց զորքը Անտիգոնյանների օմանդապետությամբ Երուսաղեմ մտնելով՝ ոչ երբ շքմանացին, այլ միայն Հյուրկանոսի գուշկերի առանձն ազիլի քան երբ հարյուր քանդուր Եվ զավանդ ասպատակելով՝ Հյուրկանոսաներին (հավատարմ տեղերն) առան ազիլքեցին: Մարիսացոց քաղաքն էլ տնեկով, այնտեղ թագավոր դրին Անտիգոնոսին: Իսկ Հյուրկանոսին կապելով՝ զերինների հետ միասին բերին Տիգրանին, և Տիգրանը Բարզափրանին հրամայեց՝ Մարիսացոց քաղաքից բերված հրեա զերիններին բնակեցնել Եամիրոսի քաղաքում: Սրանից հետո Տիգրանն սարկելով ոչ ազիլի քան երեք տարի, վախճանվում է երեսուներեք տարի թագավորելուց հետո¹²⁴:

Ի

ԱՅՈՑ ԵՒ ԱՅԻ ԳԱՏԵՐԱՄԸ ԼՈՒՍԻԱՅԵՐԻՆԵՐԻ ԼԵՏ. ՍՊՈՒՆԻ ԵՎ ԲԵՆԳՎԻՏՈՍԻ ԳԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հերովդեսը Հոռոմ անցնելով՝ Անտիոսի, Աեսարի և սինկղիստոսի¹²⁵ առաջ պատմում է իր հավատարմությունը հոռոմայնցիներին, և Անտիոսից Հրեատան թագաորը նշանակվելով՝ իրեն օգնական է վերցրեց Քենգիզիոս սպարապետին հոռոմական զորքերով, որպեսզի Հայոց հետ պատերազմի և Անտիգոնոսին տալայի: Ասորիք հասնելով նա փախցնում է Հայոց զորքերը և Սիզոնին թողնելով, որ հայերին զիմադրի եմբատար մոտ և Պակարոսին սպանելով, ինքը գառնում է Երուսաղեմ՝ Անտիգոնոսի դեմ: Բայց հայերը նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից՝ զիմում են Սիզոնի վրա և փախցնում են նրան մինչև Քենգիզիոսի մոտ, անշափ արյունահեղություններ անելով:

ԻԲ

ԹԵ ԻՆՉՁԵՍ ԱՆՏՈՆՈՒՆ ԱՆՁԱՄԸ ԱՅՈՑ ԶՈՐԵՐԻ ՎՐԱ ԳՄԵՂԻՆՈՎ ԱՌՈՒՈՒՄ ԵՎ ՇԱՄԵԱՏ ԲԱՂԱԲԸ

Անտիոսը գայրանալով իրեն անձամբ գալիս հոռոմական բոլոր զորքերով: Եամշառ¹²⁶ հասնելիս լուսում է Տիգրանի մահը, քաղաքն տնկում է՝ Սոփոսիան օգնական թողնելով Հերովդեսին՝ Երուսաղեմում

Անտիգոնոսի զեմ կռվելու, ինքը մեծանոցն էլ զեմով եզիրպտուս: Եւ շտապում էր այնտեղ հասնել կեանքով մարդու վաճառութեամբ, վառված ցանկութեամբ զեպի Կղեոպատրան՝ եզիրպտացիների Քաղոհին: Այս Կղեոպատրան Պաղոմոս Գրիկոսի զուսարն էր, Պաղոմյան Կղեոպատրայի թոռը և շատ սիրելի էր Հերովդեսին, այս պատճառով էլ Անտոնիոսն առավելագույն հանձնարարում էր Հերովդեսը Սովորեսին: Սա բազապես կռվելով անում է Երուսաղեմը, սպանում է Անտիգոնոսին և Քաղաքացիներն է Հերովդեսին ամբողջ Հրեաստանի և Գալիլայի վրա:

ԻԲ

ԱՐՏԱՎԱՋԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՈՒՄԱՅԵՏԻՆԵՐԻ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼԸ

Հայոց վրա Քաղաքացիներն է Արտավազը, Տիգրանի որդին: Սա իր եղբայրներին և բույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Արերտանի գավառներում, նրանց ծառանդութեան թողնելով այդ գավառներում զոմով ամբողջական գյուղերը, առանձին կեանքառով և ուսանաով, եման նրանց այն ազգականներին, որ զոմովում էին Հաշտայանքի կողմերում, (սահմանելով) որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի Քաղաքացի ճանաչվեն, բան այն մյուս Արշակունիները: Միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Ալեքսանդրի, Քաղաքացի բնակություն տեղերում:

Բայց ուրիշ ոչ մի արևելյան ու բարեկամ գործ ցույց չավելց, այլ անձնատար էր եղել կերպարանի, Քաղաքացի էր ճանձնառու տեղերում, եղեղնուաններում, քարափներում, վայրի էշեր և խոզեր որսալով, անփութ լինելով սուսան, բաշտայան և բարի հիշատակների, միայն իր փոքր ծառան և արտուրը զստանալով՝ աղանդյուններ էր մեծանում: Իր զորքերից պարտաբանվելով իր անգործ ժալուսթյան և աստիկ որովանառություն պատճառով, մանավանդ որ Անտոնիոսը Միջագետք տան էր նրանից, զայրացած հրամայում է զորքեր հանել՝ Առաքապատկան Կահանգի բյուրեղաքարները, կռվիսա լեռան բնակիչները ազգանների և վրացիների հետ: շարժվում զեմով է Միջագետք և հայաժամով է հոռուսեցիների զորքերը:

ԻԳ

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՆԵՐՔԱՎԱԵԼԸ ԱՐՏԱՎԱՋԳԻՆ

Անտոնիոսի եման զպզոնարար մանչաց Անտոնիոսը, մանավանդ զբողոքելով Կղեոպատրայից, որ (հայրի զեմ) քեռ էր սպանում իր մամի

կրամ շարշարանների համար Տիգրանից (Կղեոպատրան) ոչ միայն հայրերն էր լինում մահարեք, այլև ուրիշ շատ Քաղաքացիների, որպեսզի նրանց իշխանություններին տիրել: Ուստի և Անտոնիոսը շատ Քաղաքացիներ սպանելով՝ նրանց իշխանությունները հավաստում է Կղեոպատրային, բայց Տյուրոսից և Միդիայից և առհասարակ Ագառ գետի մոտերն եղածներից: Վերջնելով զորքերի բազմությունը՝ զիմում է Արտավազի վրա: Միջագետքով անցնելով սաստկացես կոտորում է Հայոց զորքերը, ձերբակալում է նրանց Քաղաքացիներն և եզիրպտուս վերադառնալով Կղեոպատրային է պարզում Տիգրանի որդի Արտավազին, ևսև ուրիշ շատ իրեր պատկերազմի ավարից¹²⁷:

ԻԿ

ԱՐՏԱՎԱՋԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՎ ՇԱՅՑՑ ՄԱՍԱԿԻ ՆԵՐԳՈՎ ՀՈՒՄԱՅԵՏԻՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԳԱՌՆԱԸ ՀՅՈՒՐԿԱՆՍՈՒ ԱՐՏԱՎԱՋԵԼ ԵՎ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱՌ ԲԱԳՐԱՏՈՒՅԱՆ ՏԵՂԻՆ ՀԱՍՏ ԳՏԱՆԳԸ

Արշակի կյանքի վերջին տարում, որ նրա Քաղաքացիական ցուսանակերորդ տարին էր, Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նրա հրամանով իրենց վրա Քաղաքացիներին Արշամին կամ Արշամին¹²⁸, որ Արտաշեսի որդին էր, Տիգրանի եղբայրը, Արգաթի հայրը: Ատորհներդ սուսան այս Արշամին կողքին Մանովա, ինչպես շատերը սովորություն ունեն երկու անուն կրել, ինչպես Հերովդես Եզիրպատ, կամ Տրոսու Անտոնիոս, կամ Տրոսու Հուստոս:

Որովհետև այս տարում Արշակը վախճանվեց, Պարսից Քաղաքացիները թողնելով իր Արշակի որդուն, որ շատ փոքրահասակ տղա էր, և Վար մեկը, որ Արշամին օրին հոռուսեցիներից նրա՞նքու ճամար, ուստի Արշամը նրանց հետ խաղաղության հարաբերություն է կնքում՝ նրանց հարկ տալով Միջագետքից և Կեսարիայի կողմերից, Հերովդեսի ձեռքով: Այս Ըրավ սկիզբը Հայոց մասնակի հարկատու դառնալուն հոռուսեցիներից:

Այս ժամանակներն Արշամի բարկությունը շարժվեց Եմանոսի վրա, որ մի Քաղաքացի ապագա էր, որովհետև նա արձակեց հրեաների գահանախաղն Հյուրկանոսին, որին դեր էր բերել Բարդափրան Ռուսուների Տիգրանի ժամանակ: Եմանոսի պատճառ է բերում, թե (Հյուրկանոսը) խոստացավ հարյուր անգար փրկանք տալ, որ ինքը հույս ունի ստանալ և համաձայն է (Քաղաքացիներն) տալ: Ուստի Արշամը որոշ ժա-

մանակամիջոց է զեղում նրան (փրկանքն ստանալու)։ Նա իր եզրայրենիքի մեկին, որ Սենեքիս էր կոչվում, ուղարկում է Հյուրկանոսի մաս, որ իր փրկութիւնն համար (խոստացածը) վճարել, Յնանոսից ուղարկվածը գալով՝ գտնում է, որ Հերովդեսն սպանել է Հյուրկանոսին, որպիսով իր թագավորութիւնն զեմ գավեր շարքել։ Արդ՝ երբ որոշված ժամանակամիջոցը լրանում է և Յնանոսը Հյուրկանոսի փրկանքի գանձը չի տալիս, Արշաւր նրա վրա բարկանալով՝ պատվից զրկում է և հրամայում է բանուր զնել։

Այդ ժամանակ Գնթոււնյաց ցեղի նահապետ Ջորան նրա մասին քսութիւն է անում թագավորին, առկելով. «Գիտցած եղիք, թագավոր, որ Յնանոսը մտածում էր քեզանից պատասխանել և ինձ հետ խորհուրդ էր անում, որ Հրիստատեի Հերովդես թագավորից Երզում խնդրենք այն մասին, որ մեզ կրեղոսելի և մեզ ժառանգութեան կտա մեր քնիկ երկրում, որովհետև այս աշխարհում մենք շտանջված տանջանքների ենթարկվեցինք ու խաչատակ եղանք։ Ես նրա հետ ընամանակների և ստացի. ինչու՞ ենք մեզ խարում հնացած զրույցներով ու պատգամ տաստպելներով ու մեզ պաշտօնների համարում։ Նա ինձանից հույսը կտրելով՝ ետև նպատակով Հյուրկանոս քահանայապետին ուղարկեց Հերովդեսի մաս, բայց Հերովդեսից էլ ազիկն հուսախաբեց, Բայց նա իր ուխտագրած մտազորութիւնից հետ չի կենա, եթէ դու, թագավոր, ստաջը չառնես։ Արշամ թագավորն այս քսութեանը հովատալով հրամայեց պեւ-պեւ տանջանքների ենթարկել Յնանոսին և իրեն վերջին վճիռ՝ կամ բոլորովին թողնել հրեական կրոնը, երկրպագելով արեգակին և թագավորի կուռքերը պաշտել, որին վստահելով թագավորը նրան նախկին իշխանութեանը կտա, կամ փախոցի կախվել և նրա ցեղը բնաջինջ լինել։ Եվ նրա աչքի ստաջ սպանելով նրա պազականների մեկին, որի անունը Մարիս էր, երբ նրա մտած էր պատման տեղն էին ստանում նրա որդիներին, Մափատիային և Ազարիային, նա որդիների մահվան երկյուղից և կանանց թախանձելուց կատարում է թագավորի հրամանը իր բոլոր ազգատոհմով և հաստատում է նախկին պատվի մեջ։ Սակայն թագավորը լիովին չի վստահանում նրան, այլ ուղարկում է Հայաստան աշխարհը նրան հավատալով. միայն թէ Միջագետքից նրան հեռացնել։

ԱՐՔԱՄԻ ԳՕՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՐՈՎԴԵՍԻ ՀԵՏ ԵՎ ԱՎԱՐԱՆ ՀԱՅՁԱՆԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մրանից հետո խոսվածիւն ծագեց Հրեաստանի Հերովդես թագավորի և մեր Արշամ թագավորի մեջ. որովհետև Հերովդեսը բազմաթիվ արիական գործերից հետո ձեռնառնել և լինում բարեգործութեաների, շատ բազաբներում զանազան շինութիւններ անելով, Հոսմից սկսած մեղև Գամասկոս։ Նա Արշամից խնդրեց բազմաթիվ հասարակ մշակներ, որպիսով Ասորիքի Անարթ քաղաքի հրապարակները, որ աղտոտութեաներից ու ազմից անանջանկն էին զարնել, լցնել տա։ Արշամը հանձն չառնելով՝ զորք է ժողովում Հերովդեսին դիմացրելու, և պատգամավորներ Հոսմ ուղարկելով խնդրում է կայտրից, որ իրեն Հերովդեսի իշխանութեանը շնեթարկվի։ Իսկ վայսրը ոչ միայն Արշամին չի ազատում Հերովդեսի իշխանութեանից, այլև սարնը Ասորիքը նրան է հավատում։

Այն ժամանակ Հերովդեսը զազատացիներից և պոնտացիներից տասր գունջ վերցնելով իր ժառայութիւն՝ Միջերկրայրի վրա թագավոր է նշանակում, իր ձեռքի տակ, իր Աղեքսանդր որդու աներոջը, որ Տիմոնի որդին էր, իսկ մոր կողմից ծագում էր Մարտը թագավորութեանից, Գարնձ Վլասասպայի սերունդից։ Այս տեսնելով՝ Արշամն ամեն բանով հպատակվում է Հերովդեսին, իրեն տրորչ և տալիս է նրա խնդրած մշակներ, որոնց ձեռքով (Հերովդեսը) լցրեց Անտրոքցիների քաղաքի հրապարակները քսան վտավան երկայնութեամբ և սուլաստակից սպիտակ մարմարի սալաքարերով, որպիսով հեղեղների ջրերը դուրսով անցնեն այս հաստակների վրայով և քաղաքին բոլորովին չվնասեն։ Բայց Արշամը քսան տարի թագավորելով մեռավ։

ԱՐԳԱՐԻ ԹԱՎԱՎՈՐԵԸ ԵՎ ՀԱՏԵՐԻ ԱՐՔԱՐԱՐԱՐԵՍ ԿԱՐԱՍՏՈՒ ԳԱՐԱՎԱԸ ՀՈՒՐԱՅՏՅՈՒՆԵՐԻՆ. ՊԱՏԻՐԱՋՄԸ ՀԵՐՈՎԴԵՍԻ ԶՈՐԷՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ԱՐԱ ԵՂՔՈՐՈՐԴԻ ԼՈՎԱԵԹՈՍ ՍՊԱՆԵԸ

Թագավորում է Արգարը, Արշամի որդին, Պարոնց Արշավիր թագավորի քաներորդ տարում։ Այս Արգարուր կոչվում էր սովագ այր, իր ստակն հեղութեան և իմաստութեան պատճառով, հետո՝ նաև տարիքի Այս (բառերը) հույներն ու ասորիները պարզ կհարգակալով արտասանել, նրան կոչեցին Արգարոս։ Մրա թագավորութեան երկրորդ տարում

Հայաստանի բոլոր կողմերն էլ բոլորովին հոռմայեցիների հարկի տակ են ընկնում, որովհետև, ինչպես ասված է Ղուկասի ավետարանում՝ Ավգոստոս կայսրից հրաման գուրա կեղավ՝ ամբողջ արևելքերն աշխարհագիր անելու: Ոստի և Հայաստան էլ նկատ հոռմայեցիների զործակալները, որոնք իրենց հետ բերին Ավգոստոս կայսր պատկերը և կանգնեցրին բոլոր մեհյաններում: Այս ժամանակներում ծնվում է մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը, Աստու որդին:

Մոտ այս ժամանակները խոսվում էր ծագում Արգարի և Հերովդոսի մեջ. որովհետև Հերովդոս հրամայեց հայոց մեհյաններում իր պատկերն էլ գնեց կայսերական պատկերի մոտ, բայց երբ Արգարն այս հանձն լառավ, ապա Հերովդոսն սկսեց նրա դեմ դավեր սարքել: Նա Բրակացիների և գերմանացիների զորքերն ուղարկում է Պարսից երկիրն ապագատակելու, բայց հրաման է տալիս նրանց Արգարի աշխարհում անցնելու: Բայց Արգարը չհամաձայնելով՝ ընդդիմանում է, ահելով, թե կայսերական հրամանն այնպես է, որ այդ զորքը պետք է անպատու անցնի Պարսից երկիրը: Հերովդոսը դառնանում է, բայց անձամբ ոչինչ չի կարող հարգեցնել, տեսակ-տեսակ ցամաքից ընկնելով, ինչպես պատմում է Հովսեփոսը. Քրիստոսի դեմ համարձակվելու պատճառով նա որդեանից եղավ: Ոստի նա (Արգարի դեմ) է ուղարկում իր Հովսեփ եղբորորդուն, որին տվել էր իր զուտորը, որ առաջ եղել էր կին իր եղբոր Փեղորին: Սա անելով զորքի բազմությունը՝ գալիս հասնում է Միշագետի աշխարհը և հանդիպում է Արգարին Բուգանս զորանետա զավատում. կռվի մեջ նա մեռնում է և զորքը փախուտար է զիմում: Հենց այդ ժամանակ էլ մեռնում է և Հերովդոսը, և Ավգոստոսը հրեից ազգապետ է նշանակում նրա Արքեպաոս որդուն:

ԻԷ

ԵՆԵՍԻԱ ԲԱՂԱԷԻ ԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՑ ԼԻՍԱՅԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԸ ՏՈՂՄԻ

Ոչ շատ օրեր անցած վախճանվում է Ավգոստոսը և նրա տեղ հոռմայեցիների վրա թագավորում է Տիրերը. իսկ Կերմանիկոսը կեսար դառնալով, անսարգել է Արշավիրի և Արգարի Հոռմ ուղարկած իշխանների, նրանց պատերազմի պատճառով, որի մեջ սպանեցին Հերովդոսի եղբորորդուն: Այս բանից ցրգոված, Արգարը միտքը դնում է պատժամբելու և պատերազմի պատրաստություն է տեսնում: Այս ժամանակ նա բազմ է զարկնում այն տեղը, որտեղ առաջ Հայոց զուեղը պատհանում էր

Եփրատի անցքը կասիսի դեմ, որ և կողմեց Եգիպտոս: Այնտեղ է փոխաղղում Մծրինից իր աբրունիքը և բոլոր իր կուտերը՝ նարոզը, Բեյը, Բաթնիքազը և Թարաթան, նույնպես և մեհյանների վարժարանի մատանները և առհասարակ թագավորների զիվանները:

Արանից հետո մեռնում է Արշավիրը և Պարսից վրա թագավորում է նրա որդին Արտաշեսը: Արգ՝ թեպետ ինչ որ նեանարկելու ենք պատմել, չի համարադատարանում ո՛չ ժամանակին և ոչ էլ պատմության կարգին, բայց որովհետև մեր Հայոց ազգի հավատին անիթ եղողները Արշավիր թագավորի սերունդներն են և նրա Արտաշես որդու հարազատները՝ սուտի այդ մարդկանց պատվականության պատճառով կոկոսեց, վազորք այս գրքում նշանակելով նրան Արտաշեսի կոթքին, որպեսզի կարգադրեն իմանան, որ նրանք այս բանի համազգիների են: Իսկ հետո արգեն կնչանակներ նրանց հայրերի Հայաստան գալու ժամանակը, որ են Կարենյանները և Սուրենյանները, որից եղավ սուրբ Գրիգորը, ինչպես և Կամսարտիանները, երբ պատմության ընթացքում կհասնենք այն թագավորի ժամանակին, որ նրանց ընդունեց:

Բայց Արգարի ապստամբելու մտազրույթը չշարժվեց, որովհետև Պարսից թագավորություն մեջ իր ազգականների միջև խոսվում էր ծագելով զորք է ժողովում, լվում է այնտեղ, որպեսզի նրանց համոզի և խաղաղեցնի:

ԻԸ

ԱՐԳԱՐԻ ԱՐԵՎԷԼԸ ԳՆԱՎԸ ԵՎ ՊԱՐՍԻՑ ՎՐԱ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՄ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆԵԸ ԵՎ ԹԵ ԽՆՉՆԵՆ ԵՎ ԱՐԿԱՎՈՐԵՑ (ԱՐՏԱՇԵՍԻ) ԵՎԱՅՐԵՆԻՍԸ. ՈՐՈՒՑՆԵՑ ԾԱՎՈՒՄ Է ՄԵՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՅԳԱՎՈՐԵՆԵՑ

Արգարն արևելք գնալով գտնում է, որ Պարսից վրա թագավորել է Արտաշեսը, Արշավիրի որդին և եղբայրները նրան ընդդիմանում են, որովհետև նա կամենում էր ժառանգարար նրանց վրա թագավորել, իսկ նրանք չէին համաձայնում: Ոստի Արտաշեսը նրանց պաշարել էր և մահվան սպառնալիք արել և այս պատճառով զորքի և մյուս ազգականների մեջ մեծ երկպառակություն է հակառակություն էին ծագել: Որովհետև Արշավիր թագավորը երբ որդի և մի զուտար ունեց. մեկն ինքը, Արտաշես թագավորը, երկրորդը՝ Կարեն, երրորդը՝ Սուրեն, իսկ նրանց թուրքը, որ Կոռմ էր կռվում, կին էր բոլոր Արշայ զորավարին, որ նշանակված էր նրա հորից:

Արգարը նրանց համոզում է խաղաղվել և բոլորի մեջ այս կարգի

է նահանգներ, կթագավորե Արտաշէսը իր զամբկենքով հանդերձ, ինչպէս մտադրել էր, իսկ եզրայրները կնոյզին Պահլավներ՝ իրենց բազալքի և մեծ ու պողպարե աշխարհի անունով և կհամարվեն Պարսոյ բոլոր նախարարութուններին մեջ ամենապատվաւորները և առաջինները՝ ինչպէս իսկական թագավորական սերունդներ: Նաև երգումով զաշինք է հաստատում (Արգարը) նրանց մեջ, որ մէք Արտաշէսի ցեղից տղամարդիկ սպառովեն, թագավորութունը նրանց կանցնի, եմ նրա թագավորոզ ցեղից զուրս որոշել նրանց նրեք ցեղերը, անվանելով Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ և թրոջը՝ Ասպահակաի Պահլավ, նրա մարզու, տանուտերութիան անունով:

Եմ սասն են, թե սուր Կրիգորը Սուրենյան Պահլավից է և Կամուրակները Կարենյան Պահլավից: Բայց նրանց մեր աշխարհը զուրս հանգանանքներն իր կարտիս կպատմենք, այստեղ միայն նշանակելով նրանց Արտաշէսի կողքին, որսնսզի ճանաչան, որ այս մեծ ցեղը հիրավի Կապարշակի արջուսից է, ալտինքն Վաղարշակի եղբոր Արշակ Մեծի սերունդը:

Այս այսպէս կարգադրելով և դաշինքի գիրն իր հետ վերցնելով՝ Արգարը հետ է գտնում ոչ առողջ, այլ շարուշար ցավերով ախտաքած:

ԽԹ

ԱՐԳԱՐԻ ՎԵՐԱԿԱՌԱՆ ԱՐԵՎԵԼԵՐԻ ԵՎ ԱՐՏԵՆ ԹԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱԸ ԼԵՐՈՎԻՆ ԶՈՐՐՈՂԱՊԵՏԻ ՆԵՑ ԱՍԵՐԱՔՐԵՆԱՅ

Երբ Արգարն արևելքից վերադարձով, հոռմայնցիներին մասին լսեց, թե նրանք կապեաթի մեջ են ընկել նրա վերաբերմամբ, իրեն թե արևելք զնացել է զորք բերելու: Ուստի նա հոռմայնցիներին զործակալներին զրեց իր Պարսպատան զնալու պատճառը և ուղարկեց նաև այն դաշինքը, որ կնքված էր Արտաշէսի և նրա եղբայրների մեջ: Բայց նրանք չճալմաստցին, մանավանդ որ Արգարի մասին շարախստում էին նրա թշնամիները՝ Պիզաուսը, Հերովդես Չորրորդագետը, Լյուսանիան և Փիլիպոսը: Իսկ Արգարն իր եղբայր քաղաքը զուլով՝ միաբանեց պարտիացոյց¹²⁰ Արես թագավորի հետ, նրան օգնական զորք ուղարկելով մի ոմն Խորան Արծրունու ձեռքով, որպեսզի Հերովդեսի հետ պատերազմի: Որովհետև Հերովդեսը նախ կին էր առել Արես թագավորի դստերը, այդ անարգելով արձակել էր և Հերովդիսազային նրա ամուսնու կեղծանութիան ժամանակ խեց (և իր կին դարձրեց): Մալ պատճառով էլ հաճախ Հովհաննէս Մկրտչից հանդիմանելով նրան սպանեց: Իր զուտեր անարգանքի պատճառով Արեսը նրա հետ պատերազմ ունեցավ, որի մեջ Հերովդեսի զորքը

շարաշար կտորած կրեց Հայոց բաների օգնութիամբ, կարծես աստվածային տեսրիութիամբ. Հովհաննէս Մկրտչի մահվան վրեժը լուծելու համար:

Լ

ԱՐԳԱՐԻ ԻՇՄԱԿՆԵՐԻ ԱՌԱՔԱՌԸ ՍԱՐԵՆՈՍԻ ՄՈՏ, ՈՐԻ ԺԱՍԿԱՆԿ ՆՐԱՆԷ ՏԵՆՆՈՍԻ ԵՆ ՄԵՐ ՓՐԿՎԷ ԶՐԻՍՏՈՍՈՒՆ, ՈՐ ԱՌԻՓ ԵՂԱՎ ԱՐԳԱՐԻ ԼԱՎԱՏԱՌՈՒՆ

Այս ժամանակները կայաներ Հաղարապետ Նշանակվեց Փյունիկցիների¹²⁰, Պագեստինցիների, Ասորիների և Միջագետքի զրա Մարինոսը՝ Ստորեզի որդի: Արգար իր զվարժորներից երկուսին, այսինքն Աղանիքի բղջիկ Մար Իհարին և Ապահուսիների տոհմի նահապետ Համազարամին, և իր հավատարիմ Անանին ուղարկեց նրա մտ Քեթուրին քաղաքը, բացարձիւ համար իր արևելք զնալու պատճառը և ցույց տալու Արտաշէսի և եղբայրների մեջ կնքված դաշինքի թուղթը և նրա օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը խնդրելու: Նրանք զուլով զտան նրան Ելիթերոչպոստ¹²¹, նա սիրով և պատով ընդունեց նրանց և Արգարին պատասխանեց, որ (արևելք զնալու) առիթով կայսրից չկասկածի, միայն թե հոգ տանի հարկերը լիով վճարելու:

Նրանք այնտեղից վերադառնալիս, մտան Երուսաղեմ մեր փրկիչ Քրիստոսին տեսնելու համար, որի սրանելագործութիւնների համարովը լսել էին, և իրենք էլ պանանտես դասնալով (վերադարձան և) պատմեցին Արգարին: Արգար զարմանալով ստուգիվ հավաստաց, որ նա արգարն Աստուծո որդի է. նա սասց. «Նրանք մարդու զորութիւններ չեն, այլ Աստուծո, որովհետև մարդկանցից ոչ որ չի կարող մեռելներ հարուցանել, այլ միայն Աստված»: Եմ որովհետև նրա մարմինն ապականված էր շարաշար ցավովով, որոնց նա տիրացել էր Պարսոյ աշխարհում յոթը տարի առաջ և մարդկանցից բռնչութիւնն գտնելու հետ չէր եղել, ուստի (Քրիստոսին) ազաւանքի թուղթ ուղարկեց, որ գա և իր ցանքը բռնչե, հետեւլալ բռնչեղակութիամբ:

ԼԱ

ԱՐԳԱՐԻ ԹՈՒՂՔԸ ՓՐԿՉԻՆ

Արգար Արշամի¹²², աշխարհի իշխան, բարեբար և փրկիչ Հիսուսից, որ Երուսաղեմացոց աշխարհում երևցար, ողջույն:

Լսել եմ քո մասին և այն բռնչութիւնների մասին, որ կատարվում

ՔԱՎԵՌԱ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՀԱՐԱՉՉՈՒՄՅՈՒՆ ԵՎ ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ԵՎ (ԱՐԳԱՐԻ) ԸՆԴՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՆԱԿՆԵՐԸ

Արտագրված էր իր ժամանակը

Բայց մեր Փրկչի ճամբարանելուց հետո Քոզմաս աստքայուր, տասներկու (ասարյայներից) մեկը, Եղևսիս բազմի ուղարկեց Քաղեռան, յոթնասուն (աշակերտներից), որպեսզի Արգարի բռնի և Ավետարանը քարոզի տիրոջ աստի համառան: Նա եկավ և իրանց հրահարեց իշխանի տանը, որի մասին ասում են, թե Քաղառանույց ջղից էր և Արշամից խուսափելով՝ հրահարեց կրտսեր լուսացավ իր մյուս ազգակցների հետ, այլ նույն կրոնով մնաց մինչև Քրիստոսին հավատալը: Եվ նրա (զալու) ճամբարը ողջ քաղաքում տարածվեց: Արգարը լսելով ասաց. «Պա աշխ մարդն է, որի մասին Հիսուս գրեց», և իսկույն նրան կանչեց: Երբ Քաղեռուր ներս մտավ, նրա երեսի վրա սրանչիլի տեսիլք երևաց Արգարին. նա գահից վեր կացավ և երեսի վրա բնկնելով նրան երկրպագեց. չորսը գտնվող բոլոր իշխանները զարմացան, որովհետև տեսիլքը չիմացան: Արգարը նրան հարցրեց. «Իսկապես որո՞տնչալ Հիսուսի աշակե՞քան ես, որին խուսափեցի արտաքին, և կարո՞ղ ես իմ ցավեր բռնել: Քաղեն նրան պատասխանեց. «Եթև հավատաս Հիսուս Քրիստոսին, Ասածու որո՞ւն, թո սրտի բուրբ ցանկացածները կստանան»: Արգարը նրան ասաց. «Նա հավատացի նրան և նրա հորը, ուստի կամենում էի զորքերս առնել և գալ կոտորել նրան խաչող հրեաներին, եթև հոռոտյոցիների թագավորությունն այս բանը չարդեներ»:

Այստեղից սկսելով՝ Քաղեռուր քաղաքից Ավետարանը նրան և բոլոր քաղաքին, ձեռք վրան դնելով նրան բռնեց: Ինչպես և քաղաքի իշխանին, որ հիվանդ էր պողպատալով¹³³ և մեծ պատիվ էր վայելում թագավորի աջորհներում, և առհասարակ բռնեց քաղաքում եղած բոլոր հիվանդներին և ախտավորներին: Եվ բոլոր հավատացիին, և մկրտվեցին ինքը Արգարը և ամբողջ քաղաքը: Կուտրերի մեջլանների գաները փակեցին, և քաղեին ու սյունի վրա եղած պատկերները եզելով պատեցին: Նա ոչ որի բնությամբ չէր գարձնում հավատի, բայց հավատացալուներն որ որի վրա ավելանում էին:

Իսկ Քաղեռուս աստքայուր Աղեղն անունով մեկին, որ մտադրագործ և խուր կարող էր, Եղևսիսի վրա (Եղևսիսուս) ձեռնադրելով, նրան իր փոխարենը թողնում է թագավորի մաս: Իսկ ինքն Արգարից հրովարտակ առնելով, որ ամենքը Քրիստոսի Ավետարանին լանն, զայիս է Արգարի քեռորդի Սահաարուկի մաս¹³⁶, որին նշանակել էր մեր աշխարհի և զոր-

են թո անորով առանց զնչերի և արժատների, որովհետև, ինչպես ասում են, զու կույրերին տեսնել ևս տախս, կազերին քայլեցնում ևս, բորտաներին մարբում ևս, շար ոգիները և գեները հանում ևս և առհասարակ երկարատև հիվանդություններով շարքարդողներին բռնում ևս, նաև մտածողներին կենդանացնում ևս: Երբ այս ամենը թո մասին լսեցի, մարբումս գրի այս երկուսից մեկը՝ կամ, որ զու Աստված կլինես, որ երկրորդ իշխ ևս և այս բաներն անում ևս, կամ Ասածու, որդի կլինես, որ այդ անում ևս: Այդ պատճառով թեզ գրեցի, պաշարելով, որ նեղություն կրես, զուս ինձ մտո և բռնիկս իմ անեցած հիվանդությունները: Նաև լսեցի, թե հրեաները քեզանից տրուելում են և ուղում են քեզ շարքարդի, բայց ևս մի փոքր և գեղեցիկ քաղաք ունեն, որ երկուսիս էլ բավական է:

Քուլթըր տանողները նրան պատահեցին Երուսաղեմում: Այս բանը վկայում է և Ավետարանի խոսքը թե «կային հեթանոսներից ոմանք, որ եկել էին նրա մաս»¹³⁵: Այս պատճառով լսողները շամարակեցին նաև Հիսուսին, այլ ասացին Փիլիպոսին և Անդրեսին, և նրանք ասացին Հիսուսին: Իսկ մեր Փրկիչը հանձն շտաով ինքը գնալ այն մասնաշաղկ, երբ Արգարը նրան կանչում էր, այլ նրան արժանաքրեց թղթի, որ այս բովանդակությունն ունի:

ԼԲ

ԱՐԳԱՐԻ ՔՊԵՒ ՊԱՏՆԱԿՆԵՐԸ, ՈՐ ԳՐԵՍ ՔՈՎԱՐԱ ԱՌԱՔՅԱԼԸ ՓՈՎԻՒ ՀՐԱՄԱՆՈՂ

Երանի նրան, ով ինձ հավատում է, թիպես տեսած լլիկի, որովհետև իմ մասին այսպես է գրված, թե որոք ինձ տեսնում են, ինձ չեն հավատա, իսկ որոք չեն տեսնում, կհավատան և կյանք կգանեն: Իսկ որ զու ինձ գրեցիր, որ զամ թեզ մտո, ևս այստեղ պետք է կատարեմ, այն բոլոր, որի համար ուղարկվում եմ, Երբ այս բոլորը կկատարեմ, կհամբառանամ նրա մտո, որ ինձ ուղարկեց, և երբ համբառանամ, թեզ մտո կուղարկեմ իմ այս աշակերտներից մեկին, որ թո ցավերը բռնի և կյանք չնորժն թեզ և թեզ հետ եղողներին:

Այս թուղթը բերեց Արգարի ստորանդակ Անանը և նրա հետ Փրկչի կենդանագիր պատկերը¹³⁴, որ մինչև այսօր գտնվում է Եգիպտոսիների քաղաքում:

բերի վրա: Բայց Արգարը հոծարեց թուղթ գրել Տիրերիտս կայսեր, որ այսպիսի բովանդակութիւն ունէր.

Արգարի թուղթ Տիրերիտին

Արգար Հայոց թագաւոր, իմ տիրոջ, Հոռոմայեցիների Տիրերիտս կայսեր ողջունչ:

Քեզեան գիտեմ, որ թո թագաւորութիւնից ոչ մի բան չի ծածկիլի, բայց իբրև թո մանրիմ՝ ապիկին ընդ իմաց եմ աալիս գրով: Որովհետև պարզատինացիներից զազաններում բնակվող հրեաները ժողովելով Քրիստոսին խաչեցին առանց որևէ հանցանքի, փոխանակ նրա մեծամեծ երախտընդդէմն, որ նրանց մոտ կատարեց՝ հրաշքներ և սքանչելի գործեր, մինչև անգամ մեռած մարդկանց կենդանացնել: Պէտք է գիտնաս, որ օրանք ստեղծական մարդու գործութիւններն չեն, այլ Աստուծո: Որովհետև հենց այն ժամանակ, երբ նրան խաչեցին, արեղակը խաւարեց, երկիրը շարժվեց ու առաւանակեց և ինքն էլ երբ օրեց մեռած տեղից հարութիւն առավ և շատերին երեսաց: Եվ այժմ ամեն տեղ նրա անուր նրա աշակերտների միջոցով մեծամեծ սքանչելիքներ է կատարում, ինչպես հենց ինձ վրա հայտնի ցույց տվեց: Արդ՝ այսուհետև թո տերութիւնը գիտեմ, եւ ինչ է պետք հրամայել հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք այն բանը գործեցին, և բոլոր աշխարհին գրել, որ Քրիստոսին երկրպագեն իբրև ճշմարիտ Աստուծո: Ողջ մնաս:

Արգարի թղթի պահասխանը Տիրերիտին

Տիրերիտս Հոռոմայեցիների կայսր, Հայոց Արգար թագաւորին ողջունչ:

Թո մանրութիւնս թուղթ կարգադրեց իմ առաջ, նրա համար մէր կողմից շնորհակալութիւն: Քեզեան և առաջուց մենք շատերից էինք այդ լսելի, բայց և Պիղատոսը ստուգապես մեզ հայտնեց նրա հրաշքների մասին և թէ հարութիւնից հետո շատերը հավատացին: Թե նա Աստուծո է: Աստի և եւ եւ կամեցա անել այն, ինչ որ դու մտածել ես: Բայց որովհետև հոռոմայեցիների սովորութիւնն այնպես է, որ միայն թագաւորին հրամանով Աստուծո չեն նստեցնում, մինչև որ նա սինկղիստոսի կողմից շնորհակալ, շննակի, ուստի եւ այս բանը սինկղիստոսին հայտնեցի, բայց սինկղիստոս արհամարհեց, որովհետև առաջուց իր կողմից բնված չէր: Բայց մենք հրաման տվինք, որ ամեն որ, ով կամենա, Հիսուսին էլ բնզունի աստվածների թգում, և մաս սպասարարք նրանց, ովքեր քրիստոսյաների վրա կարախոսեն: Իսկ հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որան հանդգնեցին նրան խաչել, որի մասին լսում եմ, թէ չէր արժանի խաչի

և յահվան, այլ պատվի և երկրպագութիւն, նրանց գործը կրննեմ և արժանաւոր (պատիժը) կհատուցանեմ, երբ ազատ ժամանակ գտնեմ սպանեացց պատերազմից, որան ինձանից ապստամբել են:

Արգարը դարձաւ թողթ է գրում Տիրերիտին

Արգար Հայոց թագաւոր, իմ տիրոջ Հոռոմայեցիների Տիրերիտս կայսեր ողջունչ:

Թո տերութիւնս վայել թուղթը տեսա և ուրախացա թո մտածած հրամանի վրա: Եթէ վրաս չես նեղանա՝ սինկղիստոսի այդ գործը շատ մեղադրելի է, որովհետև դրանց մոտ՝ աստվածութիւնն արվում է մարդկանց քննութիւնամբ: ուրեմն այսուհետև, եթէ Աստուծո մարդուն հոռոմի շննելի չեմի, էլ չի կարող Աստուծո լինել, և այստեղից (հետևում է), թե մարդուն է վայելում Աստուծո նվիրագործել: Բայց դու, տեր, բարեհաճիր որով մարդ ուղարկել նրասպանմ Պիղատոսի տեղ, որպիսով նա անարգանքով հեռացվի այն իշխանութիւնից, որ դու նշանակել ես, որովհետև նա հրեաների կամքը կատարեց և Քրիստոսին անմեղ տեղը խաչեց անանց թո հրամանի: Ողջ եղիր:

Արգարն այս (թուղթը) գրելով՝ նրա պատեննր գրեց իր զիվանի մեջ, ինչպես և մյուս թղթերին: Նա գրեց նաև Ատորեսաունի մասնկատասակ ներսւ՛ծ թագաւորին Բարեսուն:

Արգարի թուղթ Ներսէնին

Արգար Հայոց թագաւոր, իմ որդի ներսէնին ողջունչ:

Թո ողջունի գիրք տեսա, Պերտոսի կապանքներից արժակեցի և հանցանքը ներքեցի, և եթէ կամենես, նշանակիր նրան նեմակի վերակացու, ինպես ուզում ես: Գայով թո գրածին, թե ինձ մոտ ուղարկիր այդ բո՛ղջի, որ այդ հրաշքները գործում է և քարոզում է մի ուրիշ Աստուծո, որ հրեց ու քրից էլ վեր է: որպիսով նրան տեսնեմ և լսեմ, նա բո՛ղջ չէր մարդկային արվեստով, այլ աշակերտ էր Աստուծո օրդու, հրե և ջրի ստեղծողի, և նա ուղարկվեց Հայաստանի կողմերը, ինչպես նրան վիճակ էր ընկել: Բայց նրա գիտաւոր ընկերներից մեկը, Միմոն անունով, ուղարկված է այդտեղ, Պարսկաստանի կողմերը, նրան փնտրիր, գտիր և նրանից կրես, ինչպես և թո Արտաշես հայրը, նա բոլոր հիվանդութիւնները կրծչկն և ցույց կտա կյանքի անապարճ:

Նաև Պարսից Արտաշես թագաւորին գրեց թուղթ այս բովանդակութիւնամբ:

Արզարի բուրն Արտաշէսին

Արզար Հայոց թագաւոր, իմ եղբայր Պարսից Արտաշէս թագաւորին որդուն:

Գիտեմ, որ դու արգեն յամ իմինն Հիսուս Քրիստոսի, Աստուծոյ որդւոյ մասին, որին Շրեաները խաշնցին և որ մեռած անդից Տարուիշուն ասով և իր աշակերտներին ուղարկեց բոլոր աշխարհը՝ ամեն տեղ ուսուցանելու: Երա զխաւոր աշակերտներէց մէկը, Սիմոն անունով, քս տերութեան կողմերուն է: Արդ՝ փնտրիք, զո՞րք Երան և նա կրծշին ձեզ մտա բոլոր աստերն ու իջմանցութիւնները և կշանքի ճանապարհ ցուց կառ: Գու ճապատա երա խորբերին, դու և որ եղբայրներդ և բոլորը, որ կամովին ճապանդում են քեզ: Սրով՛ճեաւ ինձ ախորձելի է, որ ցտը, մարմնով իմ ազգականներս, նաև Տոգով իմ մտերիմ ճարագամները լինէ:

Եվ դեռ այս թղթերի պատասխանը շտացած՝ Արզարուր վախճան վում է երեսունութ ասրի թագաւորելոց Տեստ:

ԼԳ

ՄԵՐ ԱՌՔԵՏԱՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արզարից Տեստ Հայոց թագաւորութեանը երկու մասի է բաժանվում, որով՛ճեաւ երա Անանուն որդին թագաւորից ու թագաւորեց Եղևսիայում, իսկ երա բնորդին՝ Սանատրուկն (թագաւորեց) Հայաստանում: Մրանց մամանակ պատահած անցքերն առաջուց զրով ևն որդիները, ինչպէս Քազգեստ ասարչայի Հայաստան դպր, Սանատրուկի Տափասայր և (Տեստ) Եսախարարիերի երկխաղոց Տափասը Քոզնէլը, ասարչայի և երա Տեստ եղողների կատարածը Տափարշան գովաւտում, որ այժմ Արտաշէլ է կոչվում, ապաւսած քարի պատմելը և ասարչայի մարմինն ընդունելով էլ իրար գալը, Տեստ՝ աշակերտներն երա մարմինն այնտեղից տանելու և դաւաւում թագելը, և թագաւորի Սանատրուկ ցտտը նաճատակիցը նախադարձին մտա, և վերջերս երկուսի աշխարհներն Տայտմելը և ասարչայը փոխադրվելու Այս բոլորը, ինչպէս նախցիրը, մէկանից ասուց պատմված է որդիներէց, ուստի կարեւոր չ՛ամարեցիր, մտերմասն կրկնելու նույն պէս մեկտանից ասուց ուրիշներից պատմված է ասարչայի աշակերտ Ազգիի կատարածը Եղևսիայում Արզարի որդու մեռումը:

Եւ (Արզարի որդին) Տոր ասրի թագաւորելով՝ Տայրենն ասարի նուրջան խաւող շեղով, այլ կտորների մէջյանները բացեց և Տերթու-

նասական պաշտամունքն ընդունեց: Եվ մարդ ուղարկեց Ազգիի մտա, որ իրեն՝ Տամարը բնեկից խույր կարն ոսկե բանվածքով, ինչպէս ասուց նախում էր իր Տոր Տամար: Պատասխանն քննունց, թէ «Իմ մեռորբը խույր չեն կարն անարծան գազաթի Տամար, որ շի երկրպագում Քրիստոսային, կենդանի Աստածուն»: (թագաւորն) խօսույն Տրամայնց իր զինակիրներին մէկին, որ Երա ոսնները սրով կտրէ: Նա գնալով տեսավ, որ նստած էր վարդապետութեան ասիոսը, սրով խօնեց, երա սրունքները կտրեց զին զցեցը, և նա խօսույն Տոգին աճանդեց: Այս էլ մարդարազ անելով Տամատա Տիշատակեցիր, քանի որ առաջուց որդիներից պատմված է:

Բայց Տայրերին վիճակից նաև Բարգաւտիմէստ ասարչայը, որ Եստատակից մեկ մտա Արեւրանտ քաղաքում¹³⁷, Իսկ Սիմոնի մասին, որ պարսիկների վիճակիցն, Տաստատ շեմ կարող պատմել, թէ ի՞նչ գործից և ս՛րանի նաճատակից, որով՛ճեաւ ո՛մար պատմում են, թէ մի անն Սիմոն ասարչայ¹³⁸ նաճատակի է վերիտփորում. արդյոք իսկապէս նա՞ է, և ի՞նչ պատճառով է գնացել նա այնտեղ շղթանով, բայց միայն նշանակեցի, որպէսզի իմանաս, թէ ես ոչ մի բան չեմ ինչպէս պատմել թեզ ամեն բան, ինչ որ Տարկաւոր է:

ԼԵ

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ԱՐԶԱՐԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՍՊԱՆԵԼ, ՀԵՂԻՆԵ ՏՈՒԿՈՋ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկը թագաւորելով՝ զորք է Տամարում իր զայակներն¹³⁹ Բագրատունին և Արծրունին քաշերի մեռով, որպէսզի դեա պատերազմելու Արզարի որդիների Տեստ՝ ամբողջ թագաւորութեանը տիրելու նպատակով: Եվ մինչ նա այս բանով էր զբաղված, կարծես մի աստվածային ակնաբերութեամբ Արզարի որդուց Ազգիի սպանութեան վրեմն անելով: որով՛ճեաւ նա Եղևսիայում իր ազգայների վերեսասանը մարտեր սյուն էր կանգնեցնել տայիս և ինքը ներքեց կանցած Տրամայում էր, թէ ինչպէս պիտի է անել. սյունը բանողների մեռեց պոկ գալով ընկավ երա վրա, ունենքը բախտխեց և երան սաւանց:

Իսկույն թագաւոր ընակիշները պատգամաւոր ուղարկեցին Սանատրուկի մտա, խնդրելով ուխտով պայման զնել, որ նա իրենց բրիտանական Տափասին շղթալը, իսկ իրենք Երան կ՛անձնեն թագաւոր ու թագաւորական զանձները: (Սանատրուկը) կատարեց (Երանց խնդիրը), բայց Տեստ ասեց, ետյնիսկ Արզարի ասն բոլոր գովակներին սրով կտտորեմ, բայց ձողիկներից, որանց թագաւոր Տեսարեց, որ դեան Հայտայրում

րեակվեն: Նույնպես և Արզարի կանգնեցից զյխաժորին, որի անունն էր շեղինն, ուզարկեց, որ բնակվի իր բաղաբուսով, և առանձնաբար, և նրան թողցն քուր Միշագաների տիկինն: Բայց իբրև փոխարեն այն բարերեբեր, որ ինքը գտել էր Արզարից նրա միջոցով:

Իսկ շեղիննն, որ իր ամուսնի՝ Արզարի նման զարգարված էր հավատով, չհանդուրժեց կառավարչաների մեջ բնակվել, այլ զմաց ճրտապահն կզավզիտաի օրերը, այն սովի ժամանակ, որ քուչակել էր Ազարտը: Եվ իր բուրբ գանձերը Եգիպտոսում ծախսելով՝ շատ մեծ քանակությամբ ցորեն զնեց և բամանեց բոլոր կարողությաներին, որին վկայում է և Հովսեփոսը: Նրա շիրմեր՝ հայտնի նշանով մինչև այսօր էլ կա ճրտապահում, զայն առաջ:

ԼԶ

ՄՐԻՆ ԶԱՂԱԵՐ ԿՈՐՈՂԱՆ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ԱՆՎԱՆԱԿՈՅՈՒԹԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՆՎԱՆ ՄԱՍԽՆ

Սանատրուկի կատարած գործերի մեջ ոչ մի բան հիշատակելու արժանի չհամարեցինք, բացի ՄՐԻՆ թագաբեր շինությունից: Որովհետև բազմաբերկրաբան խախտված լինելով՝ նա բակեց ու կորցրեց շինեց ավելի պաշտառ և նրան պատանց կրկնակի պարթևակներով ու պատվարով: Թագաբեր մեջ կանգնեցրեց իր արձանը, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ այն է նշանակում, թե այս թագաբեր շինության վրա բոլոր զանձևերս ծախսեցիք և այս միայն մնաց:

Բայց թե ինչո՞ւ նա Սանատրուկի կողմեց, պետք է ասել: Արզարի բուրբ Ավգինն ձմեռ ժամանակի զեպի Հայաստան ճանապարհորդելիս բուրբ էր և պատահում Կորդոզաց լեռներում: Երբիկ բուրբին ցրեց, այնպես որ ոչ մեկը չգիտեր, թե ընկերն ո՞ր մնաց: Իսկ նրա դաշակը, Սանտոր, Բյուրատ Բարաանունու բուրբը, Խորեն Արժունուն կիրքը, երկխալին, որ զեն շատ փոքր էր, ստինքներին մեջ առնելով՝ երեք օր և երեք գիշեր մնաց ձյունի տակ: Սրա մասին առասպելաբանում են, թե մի ինչ-որ նորահայն սպիտակ կենդանի անտվածները ուղարկվեց և նա պահպանում էր երկխալին: Բայց որքան մեծը վերահասու եղանք, բանն այսպես է եղել: Գնորդը մարգիտանց հետ եղել է և մի սպիտակ շուն, որ պատահել է երկխալին և դաշակին: Այս պատճառով էլ նա կոչվեց Սանատրուկ, անունը զայսպիսից ստանալով, իբրև թե Սանտորի սուրբ:

Սա Պարսից Արտաշես թագավորի ատանկիները տարում թագավոր զանախով, երեսուն տարի անցրեց և որտե մեջ մեկավ, մեկի նեղ

պատահմամբ փոքրին զիջելով, կարծես սուրբ գտեց շարաբանքների վրեժը հասուցանելով:

Ղերարանի¹⁰, Ափշադար զպրի որդին, զրեց բուրբ գործերը, որ կատարվել էին Արզարի և Սանատրուկի ժամանակ: և զրեց Եգիպտիսի զիվանուն:

ԼԷ

ԵՐՎԱՆԻ ԹԱԿԱՎՈՐԵԼ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ՈՐԿԻՆԵՐԻ ԿՈՏՈՐԵԼ ԵՎ ԱՐՏԱՍԵՍՈՒ ՓՈՒՆԻՆՈՎ ԱՆՏԱՎԵԼԸ

Սանատրուկի թագավորի մահից հետո թագավորության մեջ շփոթություն է ծագում: Որովհետև մի ոմն Երվանդ, Արշակունյաց ցեղից մի կնոջ որդի, թագավորում է վերջին Գարեհի ութերորդ տարում: Նրա մասին զրույցներն այսպես են պատմում: Մի կին Արշակունյաց ցեղից, պատված, ագից ու վաճառող, որին ոչ որ սիրտ շարավ կին առնելու, երկու մանուկ է ծնում ապրիլին խառնակությամբ, ինչպես Պատիվալենի¹¹ (ծնավ) Միհողավորսին: Երբ երեխաները զարգացան, նրանց անունները զրին Երվանդ և Երվազ: Երվանդը հասակն առնելով զանուն է մի սրտոտ և հազիվանում ժարդ: Նա շատ զեպելում Սանատրուկից ուղարկվելով իբրև վերակացու և առաջնորդ, նշանավոր զարձազ, այնպես որ բոլոր նախարարների մեջ առաջինն եղավ, և իր խնայողությամբ ու առատաձեռնությամբ բոլորին քաշեց իր կողմը զբավեց, Եվ կեր Սանատրուկը մեռավ, բոլորը միաբանելով կրեց թագավորեցրին, բայց առանց թագադրի Բագրատունիներից ցեղից¹²:

Բայց Երվանդը թագավոր զտեսնելուց հետո Սանատրուկի որդիներից կասկած ունենալով՝ բոլորին կտորում է: Թվում է, թե Արզարի որդիների կտորածի վրեժը լուծվեց: Բայց մի փոքրիկ տղայի, Արտաշես անունով, ձմայրն առավ փախցրեց շեք զավանի կողմերը, Մաղիսականի հովվական կաշտաները և լուր ուղարկեց նրա դաշակին՝ Մերասին, Բյուրատ Բարաանունու որդուն, Սպեր զավառը, Մերասավան զլուրը: Արդ՝ կեր Մերատը, Բյուրատի որդին, լուսում է Սանատրուկի (մահվան) և նրա որդիների կտորածի զույժը, անուն է իր երկու զուստերին՝ Մերասանունին ու Մերատունուն, անունը նաանցնում է Բայրազում, քաշ մարդիկ ամբողջն պահպան զնեյով, իսկ ինքն իր մի կնոջ և սակավաթիվ մարդկանց հետ զնում է մանակ Արտաշեսին որոնելու: Երվանդ թագավորն այս բանը լսելով՝ մարդիկ է ուղարկում (նրանք բռնելու): Այս պատճառով (Մերատը) երկուր ժամանակ, կերպարանք փոխած և

Տնտեսական և քաղաքական կյանքում երկխոսի հետ և նրան սնուցանում է հովվական կայաններում և հովիվների մոտ, մինչև որ հարմար ժամ գտնելով անցնում զնում է Պարսից ԳարեՏ Քաղաքում յայտնի որովհետև Սմբատը բաց մտքով էր և առաջուց ծանոթ, ուստի մեծ պատվի է արժանանում Պարսից զորադրոշմների հետ. նույնպես և երկխոսյալն ապրում է Քաղաքում որդիների հետ, որոնց բնակություն տեղի էր որոշված Քաս և Ողոմն գավառները:

ԼԸ

ԻՆՉ ԶԱՆԵՐ ԳՈՐԾ ԳՐԵՏ ԵՐԱՆՎՆԷՐ ԱՐՏԱՅԵՍԻՆ ԻՐ ԶԵՆՈՒՆ
ԳՆԵՆՈՒ ՀԱՄԱՐ, ԵՎ ՄԻՋԵԿԱՆԵՆԸ ՔՈՂՆԱԵԼԸ

Քաջ Երվանդը շարունակ ձառնում էր, թե ի՛նչպիսի շարի է սնվում նրա Քաղաքաբնակչության համար Մարտում¹⁵². նրա սիրտը լինել էր կապիտանների, և բուրբ բազրը չէր թվում. կրթուն ժամանակ միշտ այս մասին հարգում էր մեծ էր արարածների երանքը. կրթուն ժամանակ այդ առիթով. Աստի պատգամավորների ձևերով, նվերների միջոցով, մատուցում էր հանձնելու Պարսից Քաղաքները, որ նա մանուկ Արտաշեսին իր ձեռքը տա: նա ասում էր. «Իմ արյունակիրք, իմ հարազատ, ինչո՞ւ ես այդ մարտից Արտաշեսին սնուցանում ինձ և իմ Քաղաքաբնակչության հակառակորդ, ակնաչ գնելով ավագանի Սմբատի խոսքերին, որ ասում է, թե Արտաշեսը Սասնաբունի որդին է. և հովիվների ու անտերոզների որդուն շանում է Արշակունցի գարնակի, լուր տարածելով, թե նա քո արյունակիրքն ու հարազատն է: նա Սասնաբունի որդին չէ, բայց Սմբատը մի մարտից ազա գտնելով խաբված է և բարբառում է: Եստ անգամ Սմբատին էլ (մարտի) էր ուղարկում, թե «ինչո՞ւ աղբան զուր նկատվություններ ես կրում, ծծմարից խաբվելով այդ մարի ազային սնուցանում ես ինձ հակառակ: նա պատասխաններ է բռնում ոչ հանելի, կին ժամանակ Երվանդը մարտի է ուղարկում և կտտորի է տալիս Քալբերդում (պատուպան զբված) բաշերին, իսկ Սմբատի զուտարերին գերի բռնելով պահում է Անի ամրոցում ոչ վատ պահվածներով:

Քաջ Երվանդը Վեպուպանուսի և Տրուսի¹⁵³ Քաղաքաբնակչության ժամանակ Միջագետքը հոսմայիցինները թողնելով՝ նրանց իրեն թիկունք գրանքի և այս կողմից աշխու վտանգ չէր զգում: Այս ժամանակից սկսած Միջագետքի վրայից վերացավ Հայոց իշխանությունը, և Հայաստանից էլ ավելի մեծ հարկեր էր վճարում Երվանդը. Իսկ հոսմայիցինները գործակալները Եգնեսի բազարն ամեն կենդ սարքավորելով՝ այնտեղ

հաստատում են զանաքաբաններ այն հարկերի համար, որ ժողովում էին Քաղաքաբնակից, Միջագետքից և Ասորեստանից: Այնտեղ են ժողովում նաև բոլոր գիվանդները, և հիմնում են երկու պարթև, մեկը բուն տեղական՝ ասորական և մյուսը՝ հունական: Այնտեղ են փոխադրում հարկերի դիվանը, նաև մենենական գիվանը, որ գտնվում էր պոնտացիների Սինոպ թաղաքում:

ԼԹ

ԵՐԱՆՎՆԱԵԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԾՆԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մրա ժամանակ արքաները Արմավիր կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Երասի գետը (Երանից) հեռացել էր, և ձմեռն երկարելիս երբ հյուսիսային ցուրտ բամբուկներ էին փչում, գետից սառչում էր բուրբուրվին, և Քաղաքաբնակչության համար խնցրու բավական չուր չէր ձարվում: Մրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքաները տեղափոխում է զեպի արևմտյան կողմը, միակտոր ավազած բլուրի վրա, որը շրջապատում է Երասի, իսկ դիմացից էլ հասում է Ախուրյան գետը: (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում բարիքը կտրել տալով իջեցնում է մինչև բլուրի հասակը, զետի (մակերևութին) հավասար, այնպես որ զեպից շերքը հասնի այդ փորված տեղը, խմելու չուր մատակարարելով: Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե զանր էլ գնում և երկաթե սանցուղիները ներքեց մինչև վեր, մինչև դուռը. սակղուցքի վրա, աստիճանների միջև, թարթված որոգայթներ է շինում, որպեսզի կթի մեկը կամենա զաղանի բարձրանալ Քաղաքորին դավելու նպատակով, բռնվի: Մանղուրը, ասում են, երկու տեսակ է սարքված, մեկը ցերեկվան ճանապարհ՝ արքանի սպառավորների և բնդահարապետ Կնիմուտի համար, իսկ մյուսը՝ գիշերային, դավադիրների զեն:

ԼՍ

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ԾՆԱՆԵՆ ԲԱԿԱՐԱՆԸ ԿՈՒՌԵՐԻ ՔԱՂԱՔԸ

Քաջ Երվանդն իր թաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ փոխադրեց ամեն ինչ բարի կուտերից, որովհետև իրեն համար օգտակար չհամարեց նրանք էլ իր թաղաքը փոխադրել, որ միզուցն, և որ ժողովուրդը զոհարկության համար այնտեղ գա, թաղան պոնտաբնակյալ զպահվի:

Ուստի նրանք հշուսին, մտաբանուն ապագրեղ հետո, Ախուրյան գետի վրա, շինեց մի փոքր բազար նման իր բազարին և հոչեց Բազարան, այսինքն թե բաղնիկներն աշտուղ են սարքավորված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուսերը: Երևեց նաև մեհյաններ և իր նրվազ նշորոք քրժուպետ նշանակեց:

ԽԱ

ՄՆԱԿՈՏ ԿՈՉՎԱՅ ԿԱՏԱՐԵ ՏՆԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տեկում է նաև մեծ ստատա գետի հյուսիսային կողմում, պարսպաներով ամրացնում է և ներսն արգելում է արազ այձյաններ, եզնիններին և եզերուտներին ջեղեր, ջիտեր, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառ լցրին, և նրանցով Թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է Մեկզցն անտառ:

ԽԲ

ԵՐՎԱՆԿԱՆԵՐՏ ԿՈՉՎԱՅ ՋԵՌԱՆԵՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

Ինձ բազբը է պատմել նաև զիղեցիկ նրվանգակներտ գաստակերտի մասին, որ նույն նրվանգը շինեց զիղեցիկ և շեմազ հարինգրավով: Որովհետև մեծ հուլտի միջին մասը լցնում է բեակչությամբ և պայմառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրբ, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծագակառններ և բուրաստաններ, ինչպես բրի շուրջը աչքի մյուս բուրսակը: Իսկ այգիների բազմությունը նմանում էր խիտ արտեֆակտների գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարանն զիրբը իսկապես համեմատվում էր զիղեցիկ կույսերի հանքերին: Իսկ հարավային կողմից հարթ գաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների զեղեցիկ ոգրկուսությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերացնում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով: Եվ այս զիղեցիկ գիրբը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է Թագավորանեստ բարձրավանդակի վրա: Արգարն բերրի Թագավորական դաստակերտ:

Երվանդի այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը պարգևում է կամսարականների ցեղի մարդկանց, իբրև իր մտերմներին և Արշակունյաց ցեղի աբշուակիցներին, ինչպես իր տեղում կզատմենք:

Բայց ստում են Երվանդի մասին, թե հմայքով շար աչք ուներ, որի պատճառով արքունի սպասավորները սպառություն են օճեցել ստափոտն

արշալույսը բազմելիս որևորտ բարի բռնել Երվանդի տառ, որի հայացքի շարունակության այդ որևորտ բարի բռնել է և պայթելիս են եղել: Մակաչն այս բանը կամ ստա է և ասուպի, կամ թե ինչ-որ զիղեցիկան գործություն է օճեցել, որպեսզի այսպես, շար աչքի անտոնով, վնասե, ում որ կամենա:

ԽԳ

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ՍՄԵՍԸ ԳՍԲՈՒՏ ԿԱՍԱՐԱՆԵՐԻՆ ԹԿԱՅԱՆ ԳԱՐՔԵԼՈՎ, ԽՆԿՐԱՌՄ ԷՐ ԱՍՏԱՆԵՍԻՆ ԹԱԳԱՎԱՐԵՏՆԵԼ

Իսկ իբր մանուկ Արտաշեսը զարգացավ և նրա զայակ Ամրատը բազուկյան է արիության շատ գործեր ցույց տվեց, Արայց նախարարները նրան համակելով բարեխոսում են Թագավորին, որ նրան պարգև տա, ինչ որ նա ինչդեռ: Թագավորը համաձայնելով ստում է նախարարներին. «Իմացե՛ք, ի՛նչ է ցանկանում այդ բաշ մարդը: Նրանք ստում են. «Ո՛հ մահ՛ը բարեբաշ տեր, Ամրատը ուրիշ բան չի ցանկանում, այլ միայն, որ բո արշունակից և հարազատ Արտաշեսին, Սանատրուկի որդուն, որ զբրված է իր Թագավորությունից, հաստատես իր Թագավորության մեջ: Արբայից արբան համաձայնելով՝ Ամրատի ձեռք է տալիս մի մասը Աստանայանի գորբերից և Աստանայանի գորբերը, որպեսզի Արտաշեսին տանեն ու հայրական գահ՛ը վրա հաստատեն:

ԽԴ

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ԵՐՎԱՆԵԸ ԼՈՒՌԸ Է ԱՍՏԱՆԵՍԻ ԳԱԸ ԵՎ ՋՈՐԸ Է ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ ԳԱՏԵՐԱՅԻՐ ԳԱՏԵՐԱՍՎԱԸՈՎ

Երվանդին Ոստեացոց զավառում լուր է հասնում, թե Պարսից Թագավորը մեծ զորք գումարեց Ամրատի ձեռքի տակ, որպեսզի թեղ վրա դա և մանուկ Արտաշեսին իր Թագավորությունը բերի: Երվանդն այս լսելով՝ այդ տեղում կողմնապայման է թողնում նախարարներից շատերին և ինքն շտապով գալիս է իր բազարը, որպեսզի իր մտա գումարն Հայոց, Վրաց և Կեսարիայի կողմերի գորբերը, նաև Միջագետքի, խնդրելով, և վարձ ճարելով: Գարնանային օրեր էին, ուստի բոլոր գորբերը շուտով գումարեցիցին նրա մտա: Եկավ նաև Արգամը, Մուրացյան ցեղի սանուտերը, Աժգանակի սերնդից, հետևակ զորքի բազմությունը: Որովհետև Երվանդը նրան վերազարձել էր երկրորդական գահ՛ը, որը Տիգրանը

խել էր նրանց և ավել էր իր քրոջ մարդուն, Մեհրգուտին, իսկ Միհրզա-
տի մահից հետո ոչ որի չէր արգամ, մինչև որ Երվանդը վերադարձրեց
Արգամին: Եվ ոչ միայն նրան, այլև բոլոր նախարարներին պարզեցին և
պատկեցին իր ապիս, և բոլոր զորքերին անստապիս պարհապարսւմ էր:

ԽԵ

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՏԱՇԵՍ ԻՐ ԱՇԽԱՐՀ ԱՄՆԵՆՈՒՆ ԳԵՍ ԳՈՐԾԷ ԸՆԶՈՂԱՅԷ

Իսկ Ամբաստ մանուկ Արտաշեսը հետ շտապում էր հասնել Ուտևա-
ցոց սահմանները: Այնտեղ նրան ընդառաջ եկան այն կողմերի զորքերը,
նաև այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ: Այս լսե-
լով՝ Հայոց մյուս նախարարներն էլ լքելով, քայքայվում էին և մտա-
ծում էին Երվանդից բաժանվել, մասնավոր էր տեսնում էին, որ հու-
մայեցիների զորքերը նրան օգնության չկան: Իսկ Երվանդն ավելի ասա-
տացնում էր պարզեցնեք և ամեն մեկին բաժանում էր գանձերը, և որ-
քան շատ էր ապիս, այնքան ավելի ատելի էր դառնում, որովհետև քո-
լորն էլ գիտեին, թե աստամանությունից չէ, որ ապիս է, այլ երկյու-
ղից վատնում է: Իսկ այնքան սիրելի չէր դարձնում նրանց, որոնք շատ
էր ապիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնք այնքան ատառ
չէր ապիս:

ԽԶ

ԵՐՎԱՆԻ ԳԱՏՐԵԼՈՒՄ ԱՐՏԱՇԵՍ ԼԵՏ ԵՎ ՓԱՌՈՒՄՏԷ, ՔԱՂԱՅԷ ԱՆՎԱՅԷ ԵՎ ԿՐԱ ՄԱՐԷ:

Բայց Ամբաստ մանուկ Արտաշեսը հետ բարձրանում է Գեղամա ձափ
ափը, Արտաշ Կուլված լեռան թևակներում: նրանք շտապում էին հասնել
Երվանդի բանակին: նրա զորքերի բազմությանը նշանակություն չտալով,
միայն Մտաբայան Արգամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր,
բազմաթիվ ախալաղներով: Եվ Երվանդի բանակը ավելի քան երեք հար-
յուր ասպարեզ հետո էր նրա բաղաբեց, հյուսիսում, Ախուրյան գետի
վրա: Երվանդը էր լսեց (Ամբաստ մանուկը), նրա զեմ հանեց իր զոր-
քերի բազմությունը և ճակատեց իր բանակից ոչ հեռու: Իսկ Արտաշեսը
Մտաբայան նահապետին պատգամ էր ուղարկում հաստատառն երգում
ևներով, որ նրան կթողնե, ինչ որ նա ասացել էր Երվանդից, և էլ ի սերնդ
բաներ կապիկացին, միայն թե նա Երվանդին թողնի, մի կողմ քաշվի:

Երբ Արտաշեսը նշանները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ էրևացին,
Արգամը հեռուակների բազմությունը առավ ու մի կողմ քաշվեց: Իսկ
Ամբաստ հրամայեց պղծել փողերը հեշեցնել և իր զորքի ճակատն առաջ
շարժելով սլառնում էր, ինչպես արծիվը կտրվոներէ երամի վրա: Իսկ
Հայոց նախարարները, որոնք (Երվանդի ճակատի) աչ և ձախ թևերն
էին կազմում, խառնվում միմեւում էին նրա հետ վրաց զորքերը թեկա
իրենց Փարսման թագավորի հետ հանդիպել հարձակում գործելով ընդ-
հարկեցին, բայց շուտով փախչում էին մյուս կողմը: Այդտեղ Երվանդի
զուկը և Միջագետքի զորքերը սարսափելի կտորած կրեցին: Երևու
ճակատների իրար խառնվելիս Արտաշեսը զեմ են գալիս՝ տաճրացի
թեմ մարդիկ, որոնք մահ՛ն այնքան՝ սոսմո՛մ՝ Երվանդին խոստացել էին,
թե Արտաշեսին կապանեն: Մտանց հետոտոն պատահում է Գիսակը, Ար-
տաշեսի ծածուր որդին, և մեջ մտնելով նրանց սպանում է և հարթու-
թյուն է տանում, որի ժամանակ նրա երեսի կեն էլ սրով կտրում են և
մեռնում է այս գործի վրա: Մնացած զորքերը փախուտտի են դիմում:

Իսկ Երվանդը մեով շատ ասպարեղներ անցնելով և իր բանակից
մինչև քաղաք հաստատած իջևաններում նոր-նոր միեր հեծնելով փախ-
չում էր անընդհատաբար: Ամբաստ էլ նրան հնամաստ լինելով՝ ասա-
կապեն հալածում էր գիշերով մինչև քաղաքի գուտը: Իսկ Մտաբց զորքերը
Երվանդի գնդի կողմն անընկելով՝ մթնոթյան մեջ բանակ էին դնում գիակ-
նելի վրա: Արտաշես էլ հասնելով Երվանդի խորանին, որի շուրջը նա
կաշու և կտավի առաքատներով պարիսպ էր քաշել, իջավ և գիշերը
նրա խորանում մնաց: Իսկ նրա լուսացավ, նա տիրաբար կարգադրելով
հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ (Մտաբ) գոր-
չեքը գիակների վրա բանակ դրին, կոչեց Մտաբց մարդ, իսկ ճակատա-
մարտի տեղը կոչեց Երվանդավան, իբրև թե այստեղ վանեց Երվանդին,
այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօրվա օրս: Այսպ լվեց գեաց Երվանդի
քաղաքը՝ կեոթից առաջ Երվանդի դատասկիւրս հասնելով՝ զորքին
հրամայեց, որ միասին բարձր ազգապիկն՝ «Մար մասա», որ թուրգ-
մանում է «Մարը եկավ», որտեղ հիշեցնելով այն վերաժողութեքը, որ
նրա մասին ազգարկում էր Երվանդը Պարսից թագավորին և Ամբաստին,
նրան Մար կոչելով: Հենց այս ձայնով էլ այն դատասկիւրսը Մարմեո
կոչվեց, համարորեն Արտաշեսի կամար, որպեսզի Երվանդի ստուռը նրա
գրայից վերանա: Այս է պատճառը այդ դատասկիւրտի անվանակոչության:

Բայց Ամբաստը գիշերով Երվանդի հետնից զալով փորթաթիվ վաչ-
տով՝ քաղաքի գուտը պահում էր, մինչև որ Արտաշեսը և բոլոր զորքերն

րկան: եվ կրք բաշերն սկսցին ամբողջի զեմ կողնէ՝ ամբողջի մարդիկ անձնատար եղան և բազարի գուտ բացին, Ջինգորներնց մեկը մտնելով՝ վազրով երգանդի գլխին խփեց և ուղկըր տան հատակի վրա ցրվեց. այսպես ջախջախվելով վախճանվեց քսան տարի թագավորիտոց հետո: Բայց Արտաշէսը հիշելով, թէ երգանդը Արշակունչյաց ցեղի խոտոնորդ էր, հրամայում է թագել և մահարձան գնել:

ԽԵ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ԻՐ ԵՐԹԱՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԲԱՐՈՒՆԵՐ ԱՆԵԼԸ

Երգանդի մահից հետո Ամբաստ մտնելով խուզարկում է արքունական գանձերը: Սանատրուկ թագավորի թագը գտնելով, գնում է Արտաշէսի դուռը և թագավորիցնում է բոլոր Հայոց աշխարհի վրա Պարսեց Գարն: Թագավորի քսանեկնեկերըդ տարում: Արտաշէսը թագավորութիւնն տանելով՝ պարզեմներ է տալիս Մարաց և Պարսից զորքերին և արևակում է, որ գնան իրենց աշխարհը: Նույնպես տալիս է բաշ և նակիթ-նեկով զարդարված պսակ, երկու ակնաշնեկին գինգր, մի ոտքին կարմիր ազանկիթ, (իրագունը) զործածելու սովե զգուլ և պատառարաղ և սովեղնե գավաթներով (գինի) խմելու, եվ այս պատիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դաշակ Ամբաստը, բացի երկու գինգրից և կարմիր կաշիքի: Եվ բացի նրա հայրենական թագազուպ սպանութիւնից և արձմշտան զորքի իշխանութիւնից՝ նրան է համատում Հայոց բոլոր զորքերը, մեր բոլոր ներկի զործակույնները և ամբողջ արքունական տունը: Իսկ Ներսէհին, իր ձեմար Գիսակ որդու որդուն (նախարարական) ցեղ զարձնելով՝ այլ (ցեղը) կրչում է Գիմարայան՝ նրա հոր բաշագործութիւնների անունով, որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա զեմերի կեսը սրով վեր բերին, կրք ևս Արտաշէսի համար կազում էր:

Պատմվում է, թէ (Արտաշէսը) նույն օրերում (նախարարական) ցեղի է վերածել տասնեկնց պատանի, Տուրի որդիներին, կուկով ցեղը նրանց հոր անունով Տիրուկի, ոչ թէ որևէ արիական զործի համար, այլ նրանց հոր լրտեսութիւն համար, որ կատարում էր (Երգանդի) թագավորի անից Ամբաստին (սեղեկութիւններն ուղարկելով), որովհետև երգանդին մտերիմ էր, որ և նրանից սպանվեց այս պատճառով:

ԽԸ

ԵՐՎԱՆԻՆ ՍԳՆԱԵԼԸ ԵՎ ԻՅՈՒՍ ԲԱԳՎԱՐԱԸ ԵՒՆԵԼԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԳԱՐՆԱԼԸ ՀՈՒՄԱՆԵՏՈՒՆԵՐԻՆ

Սրանից հետո (Արտաշէսը) հրամայում է Ամբաստին գնալ Բագարան ամրոցը, որ Ախուրյան գետի վրա էր, Երգանդի թագաթին մոտ, և սպանել Երգանդի կերորը, Երգալին: Ամբաստը նրան բռնելով՝ հրամայում է նրա շնորհից մի երկանարար կապել և նեռել գետի մի պատույտի մեջ, նրա սեղ բագինների վրա նշանակում է մի կրագունան մողի աշակերտի, որ մտերիմ էր Արտաշէսին, որին այլ պատճառով Մոզզպառն էին ասում: Հետո ամբար է տանում Երգալի գանձերը և ինչը հարցուր հողի ծառաներ¹⁴, իսկ մեհյանների գանձերից քնտրեմները և բերում է Արտաշէսին: Արտաշէսը Ամբաստին է պարզում Երգալի ծառաները, իսկ գանձերը հրամայում է տանել Պարսից Գարն: Թագավորին, իր գանձերից էլ վրան ակնաշնեկով, շնորհակալութիւն և պատվի համար, իբրև իր հոր և օգնականի:

Այն ժամանակ Ամբաստը Երգալի ծառաներին, որ գրել էր Բագարանից, տանում բնակեցնում է Մասպիթ թիկունքում (իր) ձեռակերտում, որը մինեույն անունով կոչեց Բագարան: Հետո անցնում գնում է Պարսկաստան, քեմները Գարնին տանելով, հոռմայնցիների տերութիւն նկատամար անմուխ լինելով: Իսկ կրք Ամբաստը գնում է Պարսկաստան, Հայոց սահմաններն են զալիս կայսեր հարկանանները ծանր զորքով: Արտաշէսը հարկերը կրկին վճարելով և աղաչելով հաշտեցնում է: Այս բանը մեզ հաստատարան պատմում է Հանիկ Սելուսով¹⁵ բուրմը, որ գրել է մեհենական պատմութիւններ և ուրիշ շատ զործեր, որ մեկը պատմելու ենք, որին վկայում են նաև պարսից մատայանները և հայոց վիզայտանների հրքերը:

ԽԹ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԶԱՂԱՔԻ ԵՒՆՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍԻՆ

Արտաշէսի վերջին զործերից շատ բան հայտնի են ընդ այն վիպտաններից, որ պատմվում են Գոզթնում, ինչպես բազար շինելը, խմանութիւնն այսաների հետ և Մաթենիի իրք թէ սիրահարութիւնը անասպիկական վիշապազուններին, այսինքն Աժգասակի սերունդներին, որ գրաված ունեն Մասիսի ամբողջ ստորոտը. կրիվը նրանց հետ, նրանց

իշխանութիան քայքայումը, կրանց սուլանությունը և շինվածքների հրկիզումը և Արտաշեսի որդիների նախաներ և իրար զեմ զբազմելը կանանց միջոցով: Այդ բոլորը, ինչպես ասացինք, թեղ հայտնի են վիպասանների երգերից, բայց մենք ևս կարճատև կհիշատակենք և ալլարանությունը կհշմարտենք¹⁶⁵:

Արտաշեսը գնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը խառնվում են, և արևոց բլուրին հավանելով, բազուր է շինում և իր անուկով կոչում է Արտաշատ, Երասխն էլ օգնում է նրան անուսուի փայտով: Ուստի առանց զմվարություն և արագ շինելով՝ արևոց մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը՝ և բոլոր հայրենական կուսերը: Բայց Ապոզոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանապարհին մոտ: Երվանդի քաղաքից զուրս է բերում հրեա զերիներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նաև այնում է Արտաշատում: Եսև Երվանդի քաղաքի բոլոր վայելչությունները, ինչ-որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ-որ հենց ինքն էր շինել՝ բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ (այդ քաղաքը) սարքավորում է իրեն արքայանիսա քաղաք:

Ե

**ԱՐՄԱՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱՎՈՐՔ ՄԵՆ ԳՐԻ ԵՎ ՊԵՐՏՈՒՓՅՈՒՆԸ:
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԽՆԱՄԻՐԱՆԱԸ ԿՐԱՆՑ ՀԵՏ**

Այս ժամանակներն այսնները բոլոր լեռնապանների հետ միարանելով, վրաց աշխարհի կենն էլ իրենց կողմը ձգելով մեծ բազմությունը գալիս սփոփում են մեք աշխարհում: Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բազմությունը և տեղի է ունենում պատերազմ Երկու քաչ և ազգանավոր ազգերի միջև: Այսաների ազգը փոքր-ինչ հետ է նահանջում և մեծ կուր զենն անցնելով՝ բանակ է դնում գետի ափին հյուսիսային կողմից: Արտաշեսն էլ գալով բանակում է գետի հարավային կողմում. գետը բաժանում է երկուսին:

Բայց որովհետև Հայոց զորքերն այսանների թագավորի որդուն բռնելով Արտաշեսի մոտ են բերում, այսանների¹⁶⁷ թագավորը հայտնություն էր խնդրում, խոստանալով այդ Արտաշեսին՝ ինչ-որ ուզե, առաքարվում էր նաև երգումով՝ գաշիքը անել, որ այսանների երիտասարդներն այնուհետև շատապատակեն Հայոց աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համարձակում պատանոտն հետ ալլ, պատանու բուլբուր գալիս է գետի ափը մի մեծ քարքարավանդակ և թարգմանների միջոցով՝ ձայն է տալիս Արտաշեսի բանակը:

«Թեղ եմ ասում, քաչ տղամարդ Արտաշես,

Որ հաղթեցիր այսանների քաչ ազգին.

Ե՛կ լսի՛ր այսանների զեղաշյա զտեսերս խոսքերին
Եվ տուր պատանին:

Որովհետև օրենք չէ՝ որ բնին համար զյուցապուսները

Ուրիշ զյուցացի դարձերի կենդանությունը շնչեն
Կամ իբրև ծառա տարուկներ կարգում պահեն.

Եվ երկու քաչ ազգերի մեջ

Մշտնընկա՞վոր թշնամություն հաստատեն»:

Արտաշեսն այս իմաստուն խոսքերը լսելով զնայ զնտի ափը, և ասելով զեղեցիկ կույտին ու լսելով նրանից իմաստուն խոսքեր, նրանց կանկարգով: Կանչում է իր դուստկ Սմբատին, բայց է անում իր սրտի փափաքը՝ ինն ասնել այսանների արքայական օրիորդին, դաշինք և ուխտ զենը բաշերի ազգի հետ և պատանուն խաղաղությամբ արձակել: Սեմբատը հավանություն է տալիս և մարդ է ուղարկում այսանների թագավորի մոտ, որ այսանների արքայազն օրիորդ տիկին Սաթենիկին կնության տա Արտաշեսին: Այսանների թագավորն ասում է.

«Եվ ս՛րտեղից քաչ Արտաշես պիտի տա

Հաղար հաղարներ ու բուր բուրբ

Քաշերի սերունդ այս կույտի՝

Այսանների արքայազն օրիորդի համար»:

Վիպասանները երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են ստեղծ.

Հեծավ արի Արտաշես արքան զեղեցիկ սե ձին¹⁶⁸,

Եվ հանելով ոսկեզոծ շիկափոկ պարանը,

Եվ անցնելով դեռն իրրև սրաթև արծիվ,

Եվ նետելով ոսկեզ շիկափոկ պարանը,

Չգից մեղքը ալանաց օրիորդի,

Եվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,

Արագաբար իր բանակը հասցնելով»:

Բազախ այսպես է եղել: Որովհետև այսանների մոտ հարդի է կարմիր մորթը, (Արտաշեսը) բավական լայրս և շատ սոկի է տալիս վարձանք և ասում է տիկին օրիորդ Սաթենիկին: Այս է, որ ասում են սոկեզ շիկափոկ պարան: Նույնպես հարսանիքի մատին երգում են առասպելաբանելով.

«Ոսկի տեղ էր տեղում
Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.
Մարգարիտ էր տեղում
Սաթևհիկի հարսնության ժամանակ»:

Որովհետև մեր թագավորները սովորություն ունին՝ իբրև փեսա գահինի գլուխ հասնելիս հրամաններ շարժելով համայնցիներին հյուպատոսների նման, նույնպես և թագուհիները առաջատար սենյակում՝ մարգարիտ: Երգի իսկական իմաստն այն է:

Այս Արտաշեսի կանանց մեջ առաջինը դառնալով՝ ծնում է Արտավազդին և ուրիշ շատ զավակներ, որոնք այստեղ թվել կարևոր շնամարեցիներ, այլ կ'իշխեն հետո, երբ մի գործի կհասնեն:

ՄԱ

ԱՐԿԱՄԻ ԵՎ ՆԵՍ ԲՈՒԿՆԵՐԻ ՍԿԱՆՈՒՅՈՒՆԸ

Արտավազդը, Արտաշեսի որդին, չափաօտ դառնալով, գրեթե եկամտի մի քան, ինքնահավան և հպարտ մարդ: Նա ծերունի Արզամի Նախանձելով՝ պատրանքներով իր հոր գալուցից շարժեց Արզամի դեմ, իբրև թե նա մտածում է բուրի վրա թագավորի: Այս կերպով նրան պատվեց զցելով՝ ինքն է առնում երկրորդական գահը: Մրանից հետո, երբ Արտաշեսը ճաշի է գնում Արզամի մաս, ինչոք կասկած է ծագում, իբր թե գիտավորություն ունեն թագավորին զավելու, ուստի թագավորի որդիները ազմուկ են բարձրանում և հենց ճաշի ժամանակ բարձր են Արզամի ախոթ մտղերը: Արտաշեսը, աստիկ շփոթված վերադառնում է Արտաշես և իր Մաման որդուն մեծ փոքով ուղարկում է, հրամայելով Մարացյան ցեղից շատերին սպանել, Արզամի աղաքանքն աչրել և նրա հարձին, որ չնճաղ գեղեցկություն ունի և շնորհալի բալլվածք և կռվում էր Մանգու, բերել իրեն իբրև հարձ: Երկու աստի հետո (Արզամին) նորից հնազանդության բերելով՝ հրամայում է նրա զույրը վերագարձնել, բացի հարձից:

Իսկ Արտավազդը չբավականանալով նրանով, որ երկրորդության պատիվն առել էր նրանից, խուժ է նաև նախնավաճար և բուրջ գլուխերը Երասիցի գեղի հյուսիս, և նրանց մեջ եղած ապարանքներն ու բերքները իրեն ժառանգություն է զարձնում: Արզամի որդիներն այս բանին հարձերբույժ նրան դիմադրում են, բայց արքայորդին, հաղթելով, կոտորում է Արզամի բուրջ զավակներին իրենց հոր հետ, ինչպես և բուրջ

երեկի մարդկանց Մարացյան ցեղից, և գրավում է նրանց գլուխերը և նրանց բուրջ իշխանությունը: Նրանցից ոչ ոք չբերվեց, բացի մի բանի աննշան ու կրտսեր մարդկանցից, որոնք փախան Արտաշեսի մոտ և նրա արտոնքում փրկվեցին: Այս Արզամն է, որ առասպելի մեջ կռվում է Արզամն և այս է Արտավազդի հետ պատերազմի պատճառը:

ՄԲ

ԹԵ ԻՆՉՊԻՍԻ ՄԵՐՆ ԼԵՐ ՍԵՄԱՏԸ ԵՎ ԻՆՉ ԳՈՐԾ ԿՆԱՍՆԵՐԻ ԱՎԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐՄՏԱՐՈՒՄ ԲՆԱԿՈՒՅՈՒՆԻ ՀԱՍՏԱՅՈՒՆԸ

Ինձ սիրելի է խոսել նաև քան Մմբատի մասին, որովհետև նա, համաձայն առասպելին, որ շատ հեռու էլ ճշմարտությունից, ունի իր բարոյական համեմատ հասակ և անզամներ, իր առաքինությունը որսում էր հողիներ, վաղելացած էր գեղեցիկ ախոթ մաղերով, աչրելի մեջ արյունի փորձիկ նշանով, որ փայլում էր, ինչպես գրականություն (ակնք) ուկու և մարգարտի մեջ (աղուցված). արագաշարժ և փութկոտ անձի է մարտին հետո նա միտածանակ զգույշ էր ամեն բանում, և բուրջ մարդկանցից ազելի հաշտության շնորհք ունի պատերազմների մեջ: Այնպես բաշտարձություններից հետո նա Արտաշեսի հրամանով զորքով գնում է Այսնների աշխարհ՝ Մաթևհիկի կերպը զգնության: Որովհետև Մաթևհիկի հայրը մեռնելով՝ մի (կողմնակի) մարդ բռնությանը թագավորել էր Այսնների աշխարհի վրա և հայածում էր Մաթևհիկի կերպը: Մմբատը նրան հայածեց հեռացրեց, Մաթևհիկի կերպը տեղ դարձրեց իր ազգին և հակառակորդների երկիրն ազերեց, որտեղից բուրջին գերի վերցնելով, մեծ բազմությամբ բերեց Արտաշես: Արտաշեսը հրամայում է նրան բնակեցնել Մասիսի հարավ-արևելյան կողմում, որ կռվում էր Շաղաբաշկան դավաճ, (այս անվան հետ) պահպանելով նաև ինկի Արտաշեսներ, որովհետև միշտ այսպե էլ Արտաշ էլ կռվում այն աշխարհը, որտեղից նրան գերվեցին:

ՄԳ

ԿՆԱՍՆԵՐԻ ԵՐԿՐԻ ԱՎԱՐՈՒՄԸ ԱՐՄՏԱՐՈՒ ՁԱՎԱԿՆԵՐԻ ԳՐԿՈՒՆԱԿՆՈՒՅՈՒՆԸ ՍԵՄԱՏԻ ԳԵՄ ԵՎ ԻՐԵՐ ԳԵՄ

Պարսից Արշակ վերջին թագավորի մահից հետո մեր Արտաշեսը Պարսից աշխարհի վրա թագավորելնում է իրեն համանուն Արտաշեսին, նրա որդուն: Բայց նրան ղկամեցան հնազանդել այն լեռան բնա-

կենքեր, որ իրենց լեզվով կոչվում է Պատիժահար գազառ, որ Գեղում-
ներին⁵⁰ յետև է, նույնպես և ծովեզրերի բնակիչները և զեն ավելի այս
կողմն աղբորները, Ուստի Արտաշեսը նրանց վրա է ուղարկում Ամբաստին
Հայոց բոլոր զորքերով, ինքն էլ յոթն հոսեր զնում է՝ նրան մահա-
պար: զենելու համար: Մմբատը զեալով բոլորին հնազանդեցնում է, բայց
Կարսից երկիրն ավերելով՝ Մմբատն Արտազի գերիներինց ավելի շատ գերի
է բերում Հայաստան, որոնց հետ նման նրանց Չարգմանոս անունով թա-
զավորին: Ուստի Արտաշեսը նրա մտառույթներին արձանագեսն (գնա-
հասկնով), նրան է պարգևում Բողոթնի գյուղերում եղած արքունական
հողերը և Ուղտի անունները, և բացի սրանից, նրան է թողնում ամբողջ
ավարը: Արտազազն այս բանին նախանձելով՝ կամեցավ Մմբատին
պատանի, բայց նրա դիտավորութունը բացելի և այս բանը մեծ վնաս
պատճառեց նրա հորը: Իսկ Մմբատը տեղի առնով՝ զնաց Ասորեստանի
կողմները, իր կամքով թողնելով Հայոց զորքի իշխանութունը, որի վրա
աչք էր անկել Արտազազը: (Մմբատը) Արտաշեսի հրամանով բնակու-
թյուն է հաստատում Տնորքում, որ այժմ կոչվում է Կորզրի, և բազ-
մամիով գերիներին նսանցնում է Արկիում: Որովհետև նա մեռության հա-
տակում կին էր առել այդ կողմերի ասորեստացիներից և նրան շատ
սիրում էր, այդ պատճառով այդ կողմերում բնակվեց:

Իսկ Արտազազը Մմբատի զնալուց հետո հորից ստանում է բոլոր
զորքերի իշխանությունը, որին փոխարժու էր: Սրա վրա նրա կերպու-
րները սկսեցին նախանձել, իրենց կամեցողից զրզովելով: Ուստի Արտա-
շեսը Արսլային, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է
հազարապետ և նրան է հավատում արքունական տան բոլոր զորքերը,
իսկ Մամանիկն նշանակում է Անիում:⁵⁰ Արտազազի կտորի ըրձապետ
Չարքի իշխանությունն էլ շուր մասն է բաժանում, արևելյան կողմի
զորքը թողնում է Արտազազին, արևմտյանը առյիս է Տրքանին, հարա-
վաչինը հավատում է Մմբատին և հյուսիսայինը Չարհհին: Չարհհը զու-
ռոզ մարդ էր, երևների որսի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ
երկուտ և զանգաղկատ: Այս բանը ֆիրմով գիտնելով մի ոմն Քարձում,
Արաց թագավոր, ապստամբեցնում է այդ երկիրը և Չարհհին բռնելով
բանտարկում կոպկատում: Բայց Արտազազն ու Տրքանը նրա հետ պա-
տերազմելով՝ իրենց կորքը հետ են գարձնում, մեծ տղից⁵¹ հանելով:

ՊԱՏԵՐԱՅՐ ԲԱՅԱՆՈՒՄ ԿԱՄԵՏԱԿՆՈՒՄ ԶՈՐՔԵՐԻ ԼՅՑ

Արևմուտքում ինչ-որ հուզումները են ծագում. սրա վրա գուսա-
նալով՝ Արտաշեսն ապստամբում է հռոմայեցիների սերոթյան զեմ և
հարկ չի վճարում: Դոմետիանոս կայսրը սրա վրա դաշրանալով զորք է
ուղարկում Արտաշեսի վրա: նրանց գալիս հասնում են Անտարիայի կող-
մերը, Տիրանին արևմտյան զորքի հետ առջ խանձած ըշում բերում են
մինչև Բասանի մեծ և ընդարձակ նովխոր մեծ տաղանավոյ Ալատեղ Ար-
տազազը արևելյան և հյուսիսային զորքերով, թագավորի բոլոր որդիներ
իսկ հետ միասին, նրանց զեմ է զուրս գալիս, բայց պատերազմի ժամանակ
շատ նեղե են ընկնում: Պատերազմի վերջին վրա է հասնում Մմբատը
հարավային զորքերով և մեջ մտնելով վտանգից ազատում է թագավորի
որդիներին, հաղթություն է ստանում և վերջ զնում պատերազմին: Արով-
հետև նա, շնչելով իր մեռության, երիտասարդի պես կազմակերպեց և
ճակատամարտը մղեց, և հռոմայեցիների զորքին հետամուտ լինելով
հալածեց մինչև Կեսարիայի սահմանները:

Առասպելներում այս բանը երգել կամենալով՝ ասում են, թե կիսմ
է եղել մի ոմն Դոմեան⁵², որ ինքը Դոմետիանոս կայսրն է, բայց ոչ թե
ինքն է եկել այս կողմերը, այլ նրա հրամանն ու զորքերը ալլարանելով
(առասպելները) նրա անունով են կոչել:

Բայց Արտաշեսի բախտից՝ այդ ժամանակ Դոմետիանոսը մեանում
է Հռոմում, նրանից հետո Ներթառ թագավորում է ոչ ավելի, քան մի
տարի: Այս բանից հպարտացած՝ Հայոց և Պարսից զորքերը նույնիսկ
ասպատակութուն կատարեցին զեղի Հուստատան: Սրանց օրինակով
եգիպտացիները և պաղեստինցիների կողմերը նույնպես դազարեցրին
հարկ տալը:

**ՏՐԱՅԱՆՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԱՅՈՒՄ. ՄԱՅԱՆԻ ՄԱՅԸ
ԵՎԱՅԱՐՆԵՐԻ ԶԵՆՈՒՄ**

Այս ժամանակները հռոմայեցիների վրա թագավորում է Տրոյա-
նոսը: նա ամբողջ Արևմուտքը խաղաղեցնելուց հետո զիմում է երգից-
տացիների և պաղեստինցիների վրա, նրանց նվաճում է իր ձեռքի տակ
և շարժվում պարսիկների վրա: Արտաշեսն անապարհելով՝ մեծ ընձանկերով

երա առաջն է կենում, հանձն է առնում իր հանցանքը, անցած տարիների հարկերն էլ երա առաջն է դնում և նրանից ներումն ստանալով՝ վերադառնում է Հայոց աշխարհը, Իսկ Տրայառնուր Պարսկաստան անցնելով և բուրդ իր ցանկացածը կատարելով՝ հետ է դառնում Ասորիքով:

Երա առաջն է զալիս Մամանը և կարայրների վրա մատուցելուն է անում: «Փրօցիք, առում է, ո՞վ թագավոր, եթե Արտավազգին ու Տրանին երկրից դուրս չլինե և Հայոց գործերը Չարհին չհաճախաս»՝ հարկերն ասանց զվարտության չեն հասնի բեզա: Մամանն այս արածը բնն պահած լինելով՝ Սմբատի համար, որովհետև իրեն էլ եա էր սնուցել, մինեռայ ժամանակ եա կամենում էր Տրանին էլ հեռացնել, որպեսզի ինքը միամամանակ թե բրմապետ լինի և թե արևմտյան (գորբի) սպարապետ: Տրայանոսն ուշաքթություն չդարձնելով՝ նրան ձեռնուռայն հետ է դարձնում: Իսկ Արտավազգն ու Տրանը նրա այս զամբ լսելով՝ որտի ժամանակ դարևս սարքեցին և սպանելին Մամանին, և տարև թաղեցին Բաղնայ ավանում (Բաղավանում)՝ իրեն բրմապետի: Իսկ Արտաշեսն այդ ժամանակից սկսած անխափան հարկ վճարեց Տրայանոսին և նրանից հետո Աղբրանես կայսեր՝ մինչև իր կյանքի վերջը:

ԾԶ

ԹԵ ԻՆՉԻՍ ԱՐՏԱՆԵՍԸ ԻՐ ԱՇԽԱՐՀԸ ԲԱՆԱԲԱՐԳԱՅՐԻՆ ԵՎ ԱՆԱԲԱՆԻՐ ՀԱՍՏԱՆԵՑ

Բուրդ առաքինական գործերի և բարեկարգություններից հետո Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի և արքունիների սահմաններ որոշել, որովհետև եա մեր աշխարհը բազմամարդացրեց շատ ազգեր (ուրիշ երկիրներից) բերելով, որոնց բնակները լեռներում, հովիտներում ու գաղաղերում: Մահմանների համար եա նշաններ սահմանեց այսպես. հրամայեց տաշևի բառակուսի ձևով բարձր, մեղերը պնակի եման փոսցնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել բառակուսի կոթողներ՝ գեանից բիշ բարձր: Սրա վրա ետխանելովով՝ Պարսից Արտաշիթ (Թագավորը), Սառանսորգին, հրամայում է Պարսկաստանումն էլ նրանց տեսակ անել և իր անունով կաշել: որպեսզի Արտաշեսի անունը չհիշվի:

Բայց առում են, թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ո՞չ լեռնային և ոչ գաղաղային, այնքան շենացրել էր երկիրը:

ԾԷ

ԱՐՏԱՆՈՒՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Առում են, թե որա ժամանակն է կելի Ամատունիների ցեղը Արայց աշխարհի արևելյան կողմերից: Բայց արտեր բնիկ հրեաներ են, մի ոմե Մանուից, որ մի ուժեղ և մեծահասակ որդի ուներ Մամսոն անունով, ինչպես հրեաների մեջ սովորություն կա՝ նախնիների անունը գնել ըստ հայրի¹⁰⁰: Բայց այս նշարիտ է, ինչպես այժմս էլ եկատվում է Ամատունիների սերնդի մեջ, որ նրանք հայրանգամ, վայելչակազմ և ուժեղ մարդիկ են, ամեն բանում պատշաճ: Մասեր տարված են եղել Արշակի ձեռքով, որ պարթևական ցեղից առաջինը թագավոր դարձավ, և ստաշաղթվելով՝ Արայց աշխարհումն էլ պատգի հատան Ամատանի կողմերը: Իսկ թե ի՞նչ պատճառով նրանք մեր աշխարհն եկան շղթան, միայն թե Արտաշեսից պատիվներ են գտնում՝ դեպքերով ու զատակերաններով և կոչվում են Ամատունիներ, այսինքն եկվորներ: Իսկ պարսիկների մի մասը նրանց Մանույան են կոչում, նրանց նախնիի անունով:

ԾԸ

ԱՆԱԿԵՂՅԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂԻՐ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ Է ԱՅՉ ՏԵՂԸ ՍԵՐՎԵԼ

Սրա որերում (սառչ եկան) Առավելյաններն եա, այսնների ազգից, որոնք Մաթենիի մերձավորներն էին և նրա հետ զավով՝ մեր աշխարհի նախաարտությունների շարքը դասվեցին ցեղով, իրեն մեծ թաղուհու հարսպատները: Տրգատի հոր խոսքովի ժամանակ նրանք խեամբացան բասիլների գաղթականներից մի բաշի հետ:

ԾԹ

ԱՐՎԵՍՏԱՆԵՐԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՆԵՍԸ ԺԱՄԱՆԱԿ

Որովհետև Արտաշեսի ժամանակ շատ գործեր կատարվեցին, ուստի մենք շատ զլուխների բաժանեցինք, որպեսզի խոտեր երկայնությունը ձանձրալի չդառնա բնիկացողներին, այն վերջին գլուխն էլ նրա համար էլ: որ հիշատակենք Արտաշեսի ժամանակ կատարված մյուս գործերն էլ: Որովհետև թեկուս մեր նախորդ գլուխներում հիշատակված կարգերն ու փեղեցիկ սովորությունները սահմանվեցին Վաղարշակից և ուրիշ հին

Քաղաքներին, բայց նրանք մեծամեծ արվեստներից ու գիտություններից զուրկ էին մնացել, ավելի կոչողությունների և ասպատակությունների հանկուժով իսկ այնպիսի գիտությունների կամ անփութ էին կամ ձևոնհաս էին, ինչպես շարաֆներ, ամիրաներ, տարփան շրջաններ (սամաններ)։ Նրանք այսպիսի բաներ չգիտեին, զորք էին ածում արիչ ազգերին։ Նույնպես և չկար նավագնացություն մեր աշխարհի ծովակների վրա, ոչ էլ ճանապարհորդություն գնուկերով, ոչ ձկնորսության գործիքներ, նույնիսկ երկրագործություն ամեն տեղ տարածված չէր, այլ քիչ տեղերում։ Նրանք չլուսխոսյին ազգերի նման ապրում էին հում ժամօվ և օրս նման բաներով։ Այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ։

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՄԱՎԱԿԱՆ ՄԽԱՆ

Գեղեցիկ է պատմում և Արիստոս Փեղզացին¹⁵⁴ Արտաշեսի մահվան մասին։ Որովհետև Նրանների ապստամբ էին հռոմայեցիների Ագրիանոս թագավորից և պատերազմեցին Ռուփոս եպարքոսի հետ, առաջնորդվածք մի ավազակ մարդու, որ կոչվում էր Բարբորա, այսինքն ասազի որդի։ Նա մի շարագործ և սպանող մարդ էր, բայց մեծ-մեծ շարժում էր պարծենալով, թե ինչքան երկրից ծագել է նրան փրկիչը, հեղձված ու զենված (ազգայիններին)։ Նա պատերազմն այնքան սաստիկացրեց, որ նրան նայելով իսկ Առաքիթը, Միջագետքը և ամբողջ Պարսկաստանը հռոմայեցիներին հարկ տալուց հրաժարվեցին, մասնավորապես որ լսել էին, թե Ագրիանոսը վարակվել է ուրվաթյան անտոմով։ Բայց մեր Արտաշեսը համառաքիմ մնաց նրան։

Այս այս ժամանակներն էր, որ Ագրիանոսն Եկամ Պաղատին, ապստամբների կտորեց՝ նրանց մի փոքր թաղաքում պաշարելով, ծրուսալվեմի մտու։ Նա հրամայեց, որ բոլոր հրեա ազգը քչեն հեռանան հայրենի աշխարհից, այնպես որ շատ հեծվից էլ չկարողանան նրուսազնեք առնել։ Իսկ ինքը վերադառն շինեց Նրուսազնեք, որը ավերել էին վաուպոսիանոսը, Տրտուսը և ինքը և ինքը և իր անունով կոչեց Հեղիա, այսինքն արեգակ, ինչպես կոչվում էր ինքը Ագրիանոսը։ Այնտեղ նա բնակեցրեց հեթանոսներ և քրիստոնյաներ, որոնց կարիսպոսն էր մի ոմն Մարկոս։ Այս ժամանակները նա մեծ զորք ուղարկեց Ասորեստանի կողմերը, մեր Արտաշեսին էլ հրամայեց իր դիմավոր մտքովանցով գնալ Պարսկաստան նրա հետ։ Եր գնանվում իբրև քարտուղար այս մարդը (Արիստոսը), որ

այս պատմությունը մեկ տվեց, նա Արտաշեսին հանդիպեց Մարսում¹⁵⁵, Մահունց կոչված տեղում։

Արտաշեսը հիվանդացավ Մարանգում, Թակուրակներս ավանում, նա Արեղյանների տոհմի ետնապես ոմն Արեղոյի, որ մի ճարտիկ, շղթարթի և հանդախոս մարդ էր, հենց նրա խնդրով, ուղարկեց Յնդույաց զավտար, Երիզա, Արտեմիոսի մեհյանը, որպեսզի կտորեց թշուրվուն և երկար կյանք խնդրե (Քաղաքօրի համար)։ Նա զիս հետ չարևած՝ Արտաշեսի մասը փրակ հասնում։ Եվ (Արիստոսը) դրամ է, թե մրջան բազմություն մեծավ Արտաշեսի մահվան ժամանակ՝ նրա սիրելի կանայքը, հարճերը և մտերիմ ծառաները, և ինչպես բազմաառանակ շքեղ պատվեմեր մատուցին գիտկին, քաղաքակիրթ (ազգերի) կարգով, և ոչ թե բարբարոսների նման։ Նրա զագաղը, սասում է, սովորեն էր, գա՛ր և անկողիցը բեհեզից և մարմինը պատռող պատմունքը սովորել, զուրք թագ դրամ, սակայ զենքն սողնը։ Գա՛ր շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը, և քրանց մտա գինգորական պաշտոնյաները, նահապետները, նախորատական զեղերը և քեղճանրպես զորականների վաշտերը, ամենքը գիտված, որպես թե պատրաստված են պատերազմի, առնինց պղծվե փոզեր էին հնչեցնում, իսկ հետեցին սնազգեստ մարտերու կույսեր և լալկան կանայք¹⁵⁶։ Բոլորից վերը՝ ռազմիկների բազմությունը, եվ այսպես առնելով Քաղեցին։ Նրա գերեզմանի վրա կամավոր մահեր էին լինում, ինչպես վերն առաջինը։ Մա Քաղաքօրեց քառասուն և մի տարի, այսպես սիրելի լինելով մեր աշխարհին։

ԿԻԼ

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԷՆ ԽՐԱԿԱՐՆԵՐԻՆ ՈՐ ԷՓՈՒՅԵՐԻՆ ԼԱՎՈՐՆԷՆ ԵՎ ՆՊԱ ՄԱՎՐ ԱՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՆԵՐՈՒ

Արտաշեսից հետո Քաղաքօրում է նրա Արտաքաղաք որդին և Այրարատից բոլոր եզրայիններին հայտնում է Աղաթիս և Արերբանի զավտաները, որպեսզի Այրարատում, Քաղաքօրի կալվածում, շաղրեն։ Միայն Տիրանին պահում է իրեն փոստանոց, որովհետև ինքը որդի չունի։ Նա ինչ որքան Քաղաքօրուց հեռու էր սնված անցնում էր Արտաշեսու թուզարի կամուրջով՝ Գինա ակունքների մոտ կիներ և վայրի էշեր որսալու, հանկարծ ինչ-որ ցնորից-չփոթված խելազարվում է, ձիուց վայր է ընկնում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում անհետանում է¹⁵⁷։ Նրա մասին Գուղթի երգիչներն այսպես են առասպելաբանում.

Արտաշէի մահան համանակ, Տեթնասական սովորութիւնք, շատ կտարածներ էին լինում. սրա վրա, առում են, Արտավազը նեղանում է և առում է Նորը.

«Երբ զու գնացիր,
Ու բոլոր նրկերը բեզ չես տարար,
Նս այս սովորակներն վրա
Ինչպէ՞ս թագաւորեմ»:

Արա համար Արտաշէնը նրան անիծելով այսպէս է առում.

«Քէ զու Տեծնէս որսի գնաս
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաշերբը բեզ բունէն տանէն
Ազատն ի վեր, դեպի Մասիս.
Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես»:

Պատահները սրա մասին գրուցում են, թէ արգելված մնում է մի բարանավի մեջ, երկաթէ շղթաներով կապված, երկու շուն կրծում են նրա շղթաները, և նա բանք է անում զուրս գալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, առում են, զարբիներէ կանաճատութեան ձայնից կայտններն ամբանում են: Ուստի զևս մինչև այժմ էլ զարբիներէ շատեր, առաջ-պիսին Տեսնելով կերակի օրերը նրեք կամ շորս անգամ (կտանով) խփում են սալին, արպեպի, առում են, Արտավազի շղթաներն ամբանան: Բայց իսկական իրողութիւնն այնպէս է, ինչպէս վերն ասացինք:

Բայց անսոր առում են, թէ Տեց որս մեղէնը ժամանակ մի պատահար է հանդիպել, և կաթում են, թէ Աճղահայի սերունդով կանաք նրան կախարհել են, որի պատճառով Արտաշէնը նրանց շատ շարշարեց: Այս մասին նույն երգիչներն ասասցինք մեջ այսպէս են առում.

«Վիշապազունք մանուկ Արտավազին զոգացան,
Եվ նրա տեղ գրին դե»:

Բայց ինձ Շլմարիտ է թվում այն լուրը, թէ նա մեղէնի ի վեր ժուրութեամբ է ապրել, մինչև որ նույն ժուրութեամբ մեռել է: Քաղաքորութիւնն անում է նրա Տիրան եղբայրը:

Հայց զյս թագաւորում է Տիրանը, Արտաշէի որդին Պարսից Պեթրզ Առաջինի երրորդ տարում: Արա մասին ոչ մի բաշտութեան գործ չի պատմվում, այլ միայն որ հազաւատութեամբ հպատակ մնաց հոռմաշէ-ցիւներին և, ինչպէս առում են, անձնատուր եղավ որսի և գրասաններին: Նա երկու մի է ունեցել, Պեղատուրի¹⁵⁶ ավելի թեթեւաշարք և անշարժ արագգլուց, այնպէս որ համարում էին, թէ նրանք ոչ թէ դեռնի վաշտով են դնում, այլ օդագնաց են: Բզեռուցայն որ մնն իջնան Դատարն ինորեց այլ (միերը) Տեծնէլ, և պարծնեում էր, թէ թագաւորից ավելի հարուստ է:

Արա մտ եկան Արշակունցայց ցեղից իր հին ազգակիցները, որոնք ապրում էին Հաշաշանքի կողմերում և առում են. «Շեղարձակի՛ր մեր ժառանգութեան (Նոզերը), որովհետև մենք շատ բազմացանք և մեզ նեզ է գայիս (եղածը)»: Նա էլ հրամայում է, որ նրանցից մի քանիք դնան ապրելու Աղիոսիս և Առորեանի գավառներում: Արանք ավելի սաստիկ բողոք բարձրացրին, թէ մեր տեղն ավելի նեզ է, բայց Տիրան ուշադրութեան չգործրեց, այլ հաստատապէս վճռեց ոչ մի նոր (Նոզ) շտալ նրանց ժառանգութեան, այլ որ նրանք ինչ որ ունեն, հազաւատ իրենց մեջ բամանեն: Հողը մարգարթով բամանելիս զուրս եկավ, որ Հաշաշանքում բնակվողների ժառանգութեանը պակաս է, ուստի նրանցից շատերն եկան Աղիոսիս և Առորեանի գավառը:

Առում են, սրա ժամանակ եղել է Անձնացայց ցեղից մի պատանի Երախնավու անունով, ամեն բանում սեզ. նա կին է առել Արտավազի կանուկից վերջինին, որ բերել էր ավելի Հունաստանից: Եվ որովհետև Արտավազի զավակներ ունեցավ, ուստի թագաւորը Երախնավունին թողեց Արտավազի բոլոր սուրբ նա, առում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում հոռմեստ և մարմնական ցանկութեան կողմից էլ օրինավոր: Քաղաքը երան սիրելով նրան է տալիս երկրորդական գահը, որ զրավում էր Արտավազը, նույնպէս նրան է հազաւորում արևելյան գործի Նոզերը և նրա մտ է թողնում Դրվապա անունով մի պարսիկ, որ իր մտերիմն էր և իմաստիցամ էր Վաստորակունի նախարարներին հետ: Թագաւորը նրան էր ավելի ճարտուր տվանը ազարակներով հանգրծ և այն միակ այլին, որի մեջ էր մտնում Գայաւովա ժողից¹⁵⁷ հունամ մեծ առում: Իսկ ինքը թագաւորը դեպի Եկեղայց կողմերը և արբուները հաստատեց Չրմես ավանում: Նա խաղաղութեամբ վարեց իր թագաւորութեանը քսան և մի տարի, և մեռավ Հանապարհին՝ ճյան հլուսի տակ մեռալով:

ՏՐԳԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԻՄԱՐՈՒ, ԵՎ ԿՐԱՆ ԵՑՊԻ ՀԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Բագրատունեայ ցեղից կար մի ոմն Տրգատ, քաշ Սմբատի Սմբատուհի գտներ որդի, մի սրտառ և ուժեղ մարդ, կարճ հասակով և գծով կիրպարտեցով: Երան Տիրան Քաղաքավոր իրեն փեսայացրեց, իր Երանեայ գտները երան կնուխան տալով: Գինը շարից իր մարդուն, Տրգատին, բամբուրում էր երան, հանրերը կհրում, շարունակ իրեն վայ էր տալիս, որ իր նման շինող ու ազնվագույն կհեն ստիպված է մի տղից և հասարակ ծագողից մարդու հետ ապրել: Մրա վրա գալարանալով Տրգատը մի որ սաստիկ ձեձուձ է նրան, կտրում է նրա ձեկ մազերը, փեսամ է խաղապիրենր և հրամայում է քաշեքաշ նրան սենյակից դուրս գցել: Իսկ իրեն սպրտամբերլով զնաց Մարտասանի ամուր կողմերը: Երբ նա հասավ Սյունեայ աշխարհը, աչտուղ նրան հասավ Տիրանի մամուլան լուրը, ուստի աչտուղ էլ մնաց:

Մի որ Սյունեայ Բակուր Կանապետը նրան ընթրիքի հրավիրեց: Երբ զինով ուրախություն էին անում, Տրգատը տեսավ մի կին, որ շատ զեղեցիկ էր և նվագում էր ձեռներով, անունը Նուգինիկ: Տրգատը նրան քանկացավ և սասց Բակուրին: Այդ վարձակն¹⁰⁰ ինձ տուր: Նա պատասխանում է. «Չեմ տա, որովհետև իմ հարնն է»: Իսկ Տրգատը այդ կինն իր մտա քաշելով սեղանակիցների անայ զգված համբուրում էր նրան սիրաժարված անպուսպ կրտսասարդի նման: Բակուրը խանդաղելով վեր կացավ, որ կինը նրա ձեռքից լալի: Բայց Տրգատը ստիկ Լինելով ծագկամանն իրեն զներ գործադրեց, սեղանակիցներին էլ սեղանից զանցե: Կարծես մի նոր Ողիսես էր¹⁰¹ առաջ եկել, որ կտարում էր Պեննիպոլիսի սիրաժարներին, կամ Լապիթանների և Լուչիպապոլիսների կիսից էր տեղի ունենում Պերիթոսի հարսանիքում: Այսպես իր կացարանը հասնելով, իսկույն մի հեծավ և հարնի հետ միասին Սպար գնաց: Բայց իսկապես ավելուրդ էր պատուել այդ քանկահար մարդու քաշազործությունը:

Բայց գիտցիր, որ Բագրատունեայ ցեղի մարդիկ իրենց հայրենի կրանք Քաղնիկն սկզբում օտարտաի անուններ սկանցին կրել, ինչպես Բյուրատ, Տրգատ¹⁰² և այլ այլաբոսի անուններ, զրկվելով իրենց նախնական անուններից, որ կրում էին ուրանալոց անաչ, ինչպես Բալագախ, Տուրխա, Սենեքիտ, Ասուլ, Սուփատիտ, Վալարիտ, Ենանուր: Եվ ինձ թվում է. թե Բագրատունեների այժմ գործածված անուններից Բագրատար Բալագախն է, Ասուրը՝ Աշուտ, Ենուպեսն և Վալարիտան (զարնել է) Վարազ, Տամբառը՝ Սմբատ:

ՔԵ ԻՆՉՊԵՆ ԷՐ ՏԻԳՐԱՆ ՎԵՐՋՈՒՄ ԵՎ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՐ Է ԱՐԵՆ

Տիգրանին հարորում է նրա կցայրը, Տիգրան Վերջինը, որ Հայաց վրա թագավորեց Պարսից Պերոզ թագավորի շարքով տարում: Նա կրկար պարեց, քառասուններեւ տարի, բայց ոչ մի արտուխան գործ քայց չավեց, որ արժանի լիներ իշխատակելու, բայց մի հուշն աղվանից կալանավորվեց այն ժամանակ, կեր վանանակեց հռոմայեցիների Տիտոս Երկրորդ թագավորը¹⁰³, որ կուզեց Անտոնինոս Ավգուստոս, և Պարսից Պերոզ թագավորն արշավեց հռոմայեցիների իշխանության վրա, որի պատճառով Պերոզ կուռնն ստացավ, որ նշանակում է հարթոց, որով հետև նա ստաշ հունարեն լեզվով կնշխում էր Վանդակոս, իսկ թե պարսկերեն ինչպես էին կըռում:

Արք՝ նոր Անտոնի Անտրիքի վարորդ առաջատակում էր պագետիտացիների կողմերը, նրա պատճառով և նրա հրամանով մեր Տիգրանն էլ սպառտակեց Միշերիցայրը, որտեղ և կալանավորվեց մի աղվանից, որ իշխում էր այդ կողմերում, մինչ Դուսիխանոս կեսարը¹⁰⁴ Աթենքում շինում էր մեհյանը: Սա Պերոզի մեռնելուց հետո մեծ զորքով Միշերիքայր գալով նվաճեց Հայաստանը և արձակեց Տիգրանին: Նա Տիգրանին կին ավեց իր մերձավոր Ծոփի կույսը, որին (Տիգրան) Հայաստան զառնակա արձակեց իր մտոց, իսկ նրանից ծնված չորս պատանիներին նախարարական ցեղի վերածեց, նրանց մոր Ծոփիի անունով Ռոփոյան կոչելով, որդեկսի Արշակունի չղիզվեց, իսկ նրանցից առաջինին այդ նախարարության նահապետ նշանակեց:

Իսկ կրտսեր նախարարական ցեղերը թե՛ աչտուղ մեզ մտա և թե՛ Կորնելորով աննշան էին¹⁰⁵, բայց անձամբ երևելի , և նրան փրկելու համար հույների հետ պատերազմեցին, անձամբ Կորնելից և անձամբ մեր կողմից, ևսորս վերաբերում է Վճեններին մերձավոր հին ցեղերին¹⁰⁶, Հայկազանց սերունդներից, ինչպես և մի քանի եկվորներին: Մենք անուն տա անուն շներ պատմի նրանց մասին, և անամբ՝ որովհետև մեզ հայտնի չեն, և մասամբ խույս տալով զժժժժ արտախտանքից, և կրքորգ՝ որ շատերի անհաստատ լինելը կթելադրեր բուրն էլ հետագառել: Այս պատճառով էլ մենք ոչինչ չենք գրի Տիգրան Վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, ինչպես շատ անգամ էլ քա համար աղանակ¹⁰⁷, այլ կրքորգ՝ միայն հետո հաստատվածները, որոնց մասին համաստի գիտելուց հետև մենք՝ որքան հնար էր, խուսափեցինք ավելորդ ու պաճուճված

խաբերից և ինչ որ անհավաստի զօրծ կամ կարծիք կար, միայն հետև-վելով արգարն ու ճշմարտոր գրելու, ուրիշներից (ազավելով) կամ մե-զանից՝ որքան կարողութուն ունենիր, Այստեղ էլ նույնպես վարվելով՝ խաբխա բնթացր կանգնեցնում եմ, երբ անպատշաճություն եմ նկատում կամ հավաստիության կողմից կասկածելի մի բան: Եվ բեզ էլ, ինչպես շատ անգամ, այժմ նա ազատւմ եմ, մեզ մի՛ շարկադիր ավելորդ բաներ գրելու: (միգուցե) այդպիսի թիչ կամ շատ պատմություններով մեր այս մեծ և հավաստի ամբողջ աշխատությունն անպետք ու ավելորդ մի զօրծ զանաւ, որ հավասարապես գտանկ է և ինձ, և բեզ:

ԿԵ

ՎԱԿԱՐՈՒ ԲԱԳՎԱՐՔԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ՔԱՅԵՆԻ ԱՎԱՆԸ ԾԽԵԼԸ, ԿՈՐ ՔԱՎԱՔԸ ՊԱՐՄՈՊՈՎ ՊԱՏԵԼԸ, ԽԱՋԵՐՆԵՐԻ ՀՅՑ ՊԱՏԵՐԱԶՐԸ ԵՎ ԿՐԵ ՄԱՇԸ

Տիգրանի մահից հետո թագավորում է նրա որդին, Վազարը իր համանուն Վազարի, Պարսից թագավորի երեսունհինգուորորդ տարում: Մա ավան է շինում այն տեղը, որ նա ճանապարհին ծնվեց, երբ նրա մայրն Այրարատ ձմեռանցից զնայու ժամանակ հանկարծ երկուցորդ բռնեց և նրան ճանապարհի վրա ծնեց, Բասեն զավատում Մրուց և Երասխ գետերի խառնուրդի մոտ: Այս ավանը շինելով՝ իր անունով կոչեց Վազարշավան: Մա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին տասնպնեներն ասում են:

«Վազթական զնայ Վարդգես մանուկը
Տուհայց զավտոց, Բաստիս զեաի մաս,
Եկավ ու նստավ Երեչ բրբի մոտ,
Որսիմեղ բարբի, Քասուի գետի մոտ,
Երվանդ արքայի զուր թափելու»¹⁰⁸:

Այս երվանդը առաջինն է, Սակավակյացը, Հայկազուններից, որի բրտը Վարդգեսը կին առնելով՝ այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միջինը նստեցրեց հրեա զերիների կետք, որ և վաճառաշատ բազարադուլը գործավ: Այժմ Վազարը պատեց նրան պարսպով և ամրո պատվարով և կոչեց Վազարշավան, որ (կոչվում է նաև) նոր բազար:

Մա բանն տարի թագավորելով մեռավ: Ուրիշները լով ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով

բան շատերը թույլ թագավորներից: Որովհետև սրա ժամանակ հյուսիսային ազգերի բազմությունը, խաչդրներից և բասիլներից¹⁰⁹ բազկացած, ճորս զոհեց¹⁷⁰ դուրս են գալիս, իրենց առանցքում և թագավոր ունենալով մե ան Վեասեղ Մուրհասի, և զայնս անցնող են Կուր գետի այս կողմը: նրանց զեմ է զորս գալիս Վազարը մեծ բազմությունը և բաշամարտիկ մարդկանցով, նրանց բազմությունը կրտորելով՝ զիսկները ստեղծ դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հաշմանելով անցնում է ճորս կապանով: Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կազմեցին. թեպետ Հայոց բաշերը նրանց փախուստի զարմրին, բայց Վազարը մեռավ կրտուի ազդեղավորների ձեռքից:

Թագավորությունն առնում է նրա ետսրով որդին Պարսից Արտավան թագավորի երրորդ տարում: նա իսկույն Հայոց զորքերը միացնելով անցնում է մեծ լեռը, իր հոր ժահվան վրեժն առնելու: նա սրով և զեզարզով վաճում է այլ հզոր ազգերին, բոլոր պիտանի մարդանցից հարյուրից մեկը պատանդ է վերցնում և իբրև իր տերության նշան մի արձան է կանգնեցնում հունարեն գրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հեազանդում է հոռոայեցիներին:

ԿԶ

ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՆ Ե ՊԱՏԵՐՈՐ ԱՅՍ ԲԱՆԵԼԸ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդսանը¹⁷¹, որ Եզեաիայեց էր: Որովհետև նա վերջին Անտոնինոսի ժամանակ պատմադիր հանգիստացավ, նա առաջ հետնում էր Վաղևախանոսի ազանցին, որը նա հետո անաբոցեց, ստությունը երևան հանելով, սակայն ինքը ճշմարտության չհանգեց, այլ միայն նրանից զատվելով՝ իրենից նոր ազանդ հարեց: Բայց պատմության մեջ շատեց, սրովհետև հզոր էր խոսքով: նա նույն-իսկ համաձայնեց թուղթ գրել Անտոնինոսին, շատ բան գրեց մարկիս-նայոց ազանցի և ճակատադրի զեմ և մեր աշխարհի կուրբերի պաշաա-մունքի մասին:

Որովհետև նա մեր կողմերն եկավ, հուսովով թե կկարողանա հե-տևողներ գտնի վայրենի հեթանոսներին մեջ: Բայց երբ բնզունություն շղտով, մտավ նա Անի ամրոցը, կարողաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների գործերը: նա իր կողմից ավելացրեց իր ժա-մանակի անցքերը, բոլոր փոխարեցի ասորի լեզվի և այսպես նրանցից հու-

արանքի, Բակ ձառյանում՝ մեհենական պաշտամունքի վերաբերմամբ պատմում է, թե Հայոց Քաղաք Տիգրան Վերջինը պատվով է իր կերբը՝ Մաման բրմապեաի գերեզմանը Բազաձառում, Բազրանց զավառում, գերեզմանի վրա բազին շինելով, որպեսզի այդտեղի գոհերից վախերեն բոլոր անցորդները և չյօտրի թեղունվեն զիշերելու նամար, Հետո Վազարչն այդ տեղում ժողովրդական տան սահմաննց նոր տարվա սկզբին, նազասարգի ամսագրիին, Մենք այս պատմութիւննից առանք ու գրեցինք թեզ Արտավազգի Քաղաճորութիւննից մինչև հասարմի արձան (Կանգնեցնելը)¹⁷²։

ԿԷ

ՔԵ ԻՆՉԳԵՍ ԱԳԱՔԱՆԿԵՂՈՍ ԱՄՈՒՈՏ ԳՈՏՄԵՑ

Ինչոհն սասցինք, Վազարչից Քաղաճորութիւնն առնում է նրա որդին՝ հասարճը, սուրբ Տրգաս Մեծի չալքը, նրա և նրա տոհմակիցների մասին փոքր-ինչ նամատտ պատմում է Տրգասի չալքը քարտուղար Աղասեանցեղսոր¹⁷³, փորրիշառն Շիշառակելով Պարսից Արտավան Քաղաճորի մահը, Պարթևների անբության վերջապալը Մասանի որդի Արտաշիթի ձեռքով, պարսիկների նվաճվելը նրա ձեռքի տակ, Տրգասի չոր՝ հասարճի վրեժխնդիր լինելը և ասպատակութիւնը Պարսից և Ատրքեսանցոց աշխարհն աճերելը։ Իրից չետոս ստում է, թե հասարճը (պատմում) ուղարկեց իր թնիկ աշխարհը, Քուշանների կողմը, որպեսզի իր տոհմակիցներն իրեն օգնութիւն ինչ և Արտաշիթին դիմադրեն, Բայց նրանք, ստում է, չլսեցին (հասարճին), որովհետև աճելի չան ու չաճան էր Արտաշիթի տերութիւնը, քան իրենց ազգաստճի և կարայրութիւն անբութիւնը, և որ հասարճը վրեժխնդիր է լինում սասնց նրանց։ Սրա վրա (Աղասեանցեղսոր) աճկութիւնում է, թե (հասարճը) սասը տարի այսպեհն չանտախակի աճկերելով նրանց ամբողջ կրկինն ամալացնում էր։ Սրանից չետոս պատմում է Անակի նենգաճոր զպալատը, որ չբաղարճեց Արտաշիթի խոտառմից, որ նա սասց, թե «Զիք թեիկ սեփական պատմական Պահլաւը Նորից ձեզ կգործնեն և թե Քաղաճով կփոտաճորեն»։ Աստի Անակը չանն է առնում և սպանում է հասարճին։

Արդ՝ Քեպեա Աղասեանցեղսոր նամատտ պատմեց այս անցքերը, բայց ևս կամենում էմ երկար ու մանրամասն գրել այս ժամանակի պատմութիւնը բուն սկզբից, լի և խոն ճշմարիտ տեղեկութիւններով։

ԿԸ

ՔԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՉԳԵՐԻ ՄԼԱՍԻ, ՈՐՈՆՃԻՑ ԶՈՒՆՎԵՏԻ ԳԱՔԹԵՎԱԿԱՆ ՆԵՂԵՐԸ

Սուրբ գիրքը ձեզ ավանզում է, որ Աղասից սկսած բանեմեկերոց նահապետն էր Արքաճամ, որից ստաց է կել պարթևների ազգը։ Ռոճահտն (Ս. գիրքն) ստում է, թե Սառայի ժեռնելուց չետո Արքաճամը կին առավ Քեսուդարային¹⁷⁴, որից ծնվեցին ձմարը և նրա կերայրիները, որոնց Արքաճամն իր կենդանութիւն ժամանակ բամանեց Բասճակից, արձակելով նրանց արևելյան երկիրը։ Նրանցից սերճեց պարթևների ազգը։ Սրանցից էր Արշակ Քալը, որ մակեդոնացիներից ապստամբելով Քաղաճորից Քուշանց երկրում երեսունեմի տարի, իրանից չետո նրա Արտաշես որդին քանեկեց տարի, ապա նրա Արշակ որդին, որ կուլից Մեծ, որ Անտիոքոսին սպանեց և իր կերբը՝ Վազարչակին Հայոց վրա Քաղաճոր գրեց, իր երկրորդը զարձնելով։ Բակ ինքը լվելով Բաճ, այնտեղ չաստանեց իր Քաղաճորութիւնը, չհոռնեց տարի. այս պատճառով նրա սերունդները Պահլավ կուլվեցին, ինչպես և նրա կերբը Վազարչակի սերունդները նախնի անունով կուլվեցին Արշակունի։

Եվ սրանք Պահլավիկ Քաղաճորները։ Արշակ Մեծից չետո նաև Քաղաճորութիւնն առնում է Արշական, Հայոց Վազարչակ Քաղաճորի տասներեքերոց տարում՝ երեսուն տարի, ապա Արշաճակ՝ երեսուն և մի տարի։ Նրանից չետո Արշակ՝ քսան տարի. ապա Արշավիր՝ քառասունեկեց տարի. սա ունենում է երեք որդի և մի դուստր, ինչպես ստաջ սասցի¹⁷⁵. Նրանցից անցորդնիկ անունն էր Արտաշես, երկրորդինը Կարեն, երրորդինը՝ Մարեն, զուտարը կուլում էր Կուշ։

Արդ՝ Արտաշեսը չոր մահից չետո կամեցավ իր ցեղով Քաղաճորելու երաջարների վրա. էրը կերայրիները շամաճայնեցին, նա նրանց ձեճանեց ու աշխրան ողորպիան և պատրոզական խոսքերով, որքան սաստով, եվ Արքալը նրանց մեզ երզումով պայման չաստանաց, որ Քաղաճորի Արտաշեսը իր զավակներով, իսկ կնիք նրա զարմն սպազի, ապա կերայրներն ստանտև Քաղաճորութիւնն իրենց ավագութիւն կարգով։ Եվ Արտաշեսը նրանցից այս (Նամաճայնութիւնն) ստանալով զավաներ է նրանց պարզելու և նրանցից ստեղծում է նախարարական ցեղեր, յուրարանելուր մեկի անունով, բոլոր նախարարութիւններից բարձր զանելով նրանց և նրանց ազգի նախնական անունը նրանց վրա պահելով, որպեսզի կուլվեն Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ, իսկ քուլը Ապասճապեաի Պահլավ, որովհետև նրա ամուսնից զորքը-

րի վրա էր (նշանակված)։ Եվ այս կարգով նրանք երկար տարիներ մնացին, մինչ որ նրանց տեսությունը վերջացավ։

Բայց զո՞ւ այստեղ մեզ չբաժանեմ իբրև ավելորդաբանի, որ մեր մի անգամ արգին պատմածը նորից սասցիկը։ Բայց զիտցիք, որ մենք ցանկալով, որ բնիկները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, այսօրեւելով կրկնեցինք մեր ասածները։

ԿԻՐ

ՔԵ ԻՆՉԳԵՍ ԷՐ ՊԵՐՈՒՑ ԱՐՏԱՆԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՏԵՂԸ ՄԻՆՉԵՎ ՎԵՐՉԸ

Անցնենք այժմ թվարկելու Արտաշեսի ցեղից թագավորներին, մինչև նրանց տեսությունը վերջանալը։ Ինչպես սասցիկը, Արշավիրից հետո թագավորում է Արտաշես երեսուներորդ տարի, Ապա Դարև՝ Երեսու տարի, Արշակ տասներե տարի, Արտաշես՝ քսան տարի, Պաշուր՝ երեսուներորդ տարի, Վազար՝ հիսուս տարի, Արտավան՝ երեսուներե տարի⁷⁵։ Սրան սպանեց ստա՛րացի Արտաշիբը, Սասանի որդին, պարթևների թագավորությունը վերջացնելով և նրանց ժառանգության աշխարհը գրավելով։ Այս ժամանակի վերաբերյալ պատմիչներ շատ կան պարսից և առօրոց մեզ, նաև հույների։ Որովհետև պարթևներն իրենց թագավորության սկզբից մինչև նրա զագարտմը գործ ունեցան հռոմայեցիների հետ, երբեմն նազանգություն, երբեմն պատերազմով, ինչպես պատմում են Պաղկեփատոս⁷⁷, Պորբիուր, Փիլիմոն և ուրիշ շատերը։ Բայց մենք կպատմենք Բարսումալի զբոյցը, որ բերեց հոսո՛րտալը։

Հ

ԻՆՉ ԱՌԱՊԵՆՆԵՐ ԿԱՆ ՊԱՇԱՎԻԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս հոսո՛րտալը պարսից Շապուր թագավորի զորին է կելի և ընկել է հույների ձեռքը, երբ Հուրիանոսը, Պատարատոս կոչվածը, զորով Տիգրանի վրա գնաց. իսկ նրա մա՛հից հետո Հորիանոսի հետ Հունաստան եկավ արքունական սպասավորների հետ միասին, մեր հովանս ընդունելով կուլից Եղիազար և հունարեն սովորելով գրեց Շապուր՝ և Հուրիանոսի զորմերի պատմությունը։ Սրա հետ միասին նա թարգմանեց նաև (թագավորների) պատմությունը պարսեմակոց մի մասույան, որ գրել էր իր գերեկից մի ոմն Բարսումա, որ պարսիկները կոչում են

Ռաստո՛ուն⁷⁸, որտեղից անհելով մենք այս գրքում կրկնում ենք, զից զցելով նրանց առասպելների բարբառանքը։ Որովհետև մենք անտեղի ենք համարում այստեղ կրկնել առասպելները՝ Փափազի երազը⁷⁹, Մասանից մանկավաճապատ հոր դուրս գալը, հոսը պատելը, լուսանկը, կախարհների, այսինքն բազմյանների նախազուշակությունը և սրանից հետո պատահածները, Արտաշիբի պոռնկական խորհուրդը սպանությունը հանգեցրած, մոլի աղչիկ անմիտ հանձնարարությունը նոխարի մասին և բուրբ մնացածը, նաև այժի ծիծ աարը երևիսյին արծվի հովանու ներքե, ազտավի զուշակությամբ, զերապանած առյուծի պահպանությունը զալլի սպասավորությամբ, և բաշ մենամարտությունը, և ինչ որ աշխարհանության կարգին է պատկանում։ Մենք միայն ստույգը կգրենք, ճշմարտության վաշի պատմությունը։

ԱՌ

ԽՈՍՐՈՒՄ ԱՌԱՊԵՆ ԿՐԵԱՎԱՆՔԸ ԳԵՊՈՒ ԱՌՈՐԵՍԱՆ, ՈՐՈՎ ՄՏԱԳՐԷ ԷՐ ՓԿԻՆՆ ԱՐՏԱՎԱՆԻՆ

Երբ Արտաշեսը, Սասանի որդին, Արտավանին սպանեց և ինքը թագավորաց⁸⁰, Պաշլավանս երկու ցեղերը, որսը կոչվում են Ապաշապետի և Սուրենի Պաշլավ, նախանձ պահած լինելով իրենց հարազատ ազգից թագավորած ցեղի զեմ, որ Արտաշեսինն է, համարությամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշիբի թագավորությունը։ Բայց Կարեն Պաշլավի տունը հավատարմություն պահպանելով զեղի իրենց եղբայրական ազգակցությունը, պատեղածով դիմադրեցին Սասանի որդուն Արտաշիբին։ Բայց զեմ ավելի առաջ Հայոց հոսարով թագավորը, հենց որ լսեց ծագած խռովության մասին, աճապարեց օգնության զիմելու։ Արտավանին, նրան փրկելու՝ եթև հնար լինի։ Բայց երբ նա Ասորեստան մտավ, այստեղ լսեց Արտավանի մա՛հված բոթը, բոլոր Պարսից զորերի և նախարարների միարանությունը (Արտաշիբի հետ), ինչպես և իր ազգի՝ Պարթևների և Պաշլավիկների, բացի Կարենյան ցեղից։ Ուստի հոսարով արա մտա պատգամավորներ ուղարկելով՝ մեծ արամությունը ու վշտով վերապանում է մեր աշխարհը։ Եվ իսկույն շատարով ծանուցանում է հռոմայեցիների Փիլիպոս կայսրին, նրանից օգնություն խնդրելով։

ԽՈՍՐՈՎԸ ՓՈՒՊՈՍԻՆ ԵՎ ԿՐԻՍՏՈՍԻՆ ԵՎ ԱՍԿԵՆԻՆ ԳՆԱԿՆԵՐԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԻՍՏՈՍԻՆ ԵՎ ԱՍԿԵՆԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Փիլիպոս, իր թագավորության մեջ խառնություն ծագած լինելով, չկարողացավ համայնյիներին գեղերը պարսպեցնել: Խոսրովին տնայապետ համար, բայց նրան օգնել պրովհերաժայելով, որ բոլոր կողմերից նրան նպաստեն: Այսպիսի հրաման ստանալով՝ նրան օգնեալներ են հանուում Յիզպատոսից և անապատից սկսած մինչև Պանոսոսի ժողովրդաց կողմերը: (Խոսրովը) այսբան թագավորին ձեռք բերելով՝ դիմում է Արտաշիրի վրա, ճակատամարտ տալով նրան ստիպում է փախչել և խլամ է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ աշխարհները:

Գարձլայ պատգամավորներ է ուղարկում իր տաճմային Պարթև և Պաշլավիկ ազգերին և Քուշանաց աշխարհի բոլոր գորերին, որ զան իր մոտ, Արտաշիրից վրձն անելու, և (Նեոտ) ինքը նրանից արժանագործին կհազավորեն: արպագի անբովյունը նրանց ձեռքից զուր չգա: Իսկ նրանք, վերջ հիշված Ասպարապետի և Պարթևի Պաշլավիկները, շահամայնեցին, որի պատճառով Խոսրովը մեք աշխարհը վերագրեցավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած Տաղթուլյան վրա, որքան ջաղված իր ազգականների ճետ կանդեղու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք դիացել էին ամենպատգամավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բաշլը, և նրան լուր բերին, թե քո ազգական Վեհոսանը իր ջեղով, Կարենյան Պաշլավով, Արտաշիրին շահագանցեց, այլ քո կոչին անաչլով, դալիս է քեզ մոտ:

ԽՈՍՐՈՎԻՆ ԿՐԻՍ ԵՎ ԱՍԿԵՆԻՆԻՆ ԿՐԻՍՏՈՍԻՆ ԵՎ ԱՍԿԵՆԻՆ ԳՆԱԿՆԵՐԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

Խոսրովը թեպետ շատ ուրախացավ, լսելով իր ազգականներին գալըստայն լուրը, բայց այս Արտախաթունը երկար չտևեց, որովհետև շուտով հասավ բոթը: Քե Արտախաթունը անձամբ միարանած գործերով ճետ տաճուտ է եղել և կուտորել է Կարենյան Պաշլավիկից, բոլոր արուներին ունչապեղելով, երիտասարդներից սկսած մինչև կաթնակները, բացի մի երեխայից, որին ազանց նրանց տանը հավատարմի մեկը Բուրզ անունով է փարպեցել Քուշանաց աշխարհը և հանձնել նրա մի քանի թուր ազգականներին: Արտաշիրը շատ ջանաց ու խեղճեց, որ այդ երեխան իր

ձեռք տան, բայց չհաջողեց, որովհետև ազգականները միաբան (մերժեցին), այնպես որ Արտաշիրն ակամայից կրկնց, որ երեխային վտանգ չի հասնի: Այս ամիթով պարսիկները բյուր սուտապեղներ շինեցին նրա մասին, որ անբան (անասուններն) ապստամբելիս են կզել երեխային: Սա Պերզավաճան է, Կամասրականների ջեղի նախնին, որի մասին իր անզուց կպատանեն:

Բայց մենք (գտնանք այն անցքերին), որ տեղի ունեցան Կարենյան Պաշլավիկի ջեղի կոտորածից հետո, որի վրձնը պահանջեց Խոսրով թագավորը ոչ թույլ չափով: Քեպետ և Փիլիպոսը վախճանվել էր և հոտմայեցիներին թագավորությունը շփոթության մեջ էր բռնել և մեկը մյուսին ձեռքից խլում էին տերությունը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Գեկիստ, Գալուս և Վազրիսանոս կայսրերը: որոնք Խոսրովին շոգնեցին, բայց նա իր կորթով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային ազգերի օգնությամբ Արտաշիրին հաղթեց և հաղածելով քեց մինչև շեղուց աշխարհը:

ՄԱՆԿԻ ԳԱՍԿՅԱՆ ՄԱՆԻՆ ԵՎ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԸՂԱՏՈՒՄԸ

Այսպես Արտաշիրը Խոսրովից մինչև շեղուց աշխարհը փախելով և շատ եղզվելով՝ մեծամեծ խոստումներ էր անում նախարարներին, կթե մեկն իրեն ազատի նրանից անսովորեղի միջոցով կամ գաղտնապես սրով սպանելով: Գանազան Կասկի գաղտնիքը իր խոստանումն: ՍՄանականը ձեզ, պարթևազաններից, ասում է նա, կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա գեմ զավ սարքել սիրո պատրվակով: ազգականության պատճառով նա ձեզ կխոստանա և կպարտվի: նրանց խոստանում էր վերագործելու բուն Պարթևական տունը, որ կոչվում էր Պաշլավ: արքայանիստ Բաշլ քաղաքը և ամբողջ Քուշանաց երկիրը: նաև խոստանում էր թագավորական ձեռնագրերին, Արշայ աշխարհի կեռը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստանումներից հրատարկելով՝ Անակը, որ Սուրենյան Պաշլավի ջեղից էր, հանձն է անում Խոսրովին սպանել: Յվ կեղծելով, թե զազթում է, փախչում է Արտաշիրը, նրան ձեռնամարտ են լինում Պարսից զորքերը և իրքե թե փախցնելով՝ բշում են Ասորեստանով, բերում հանում են Արտապատակաի սահմանների մոտ Կորդուքի միջով: Մեծն Խոսրովը Առնուցայ գավառում այս քանի լսելով՝ կարծում է, թե Կարենյաններն են կողմերը և մի գունդ է ուղարկում Անակին օգնության: Սրանք Անակին պատահելով՝ թագավորի հրամանով

երան տանում են Արտազ կուլված բազալը, մի դաշտավայր տեղ, որտեղ հայտնվեցին մեր մեծ և սուրբ Քաղցրու առաջնայի նշխարները:

Այտուցը եւ հիշում եմ քրանչելի ժերի¹⁵¹ գրույցը, որ ստան էր. «Նախնիքներից ունեմ այս գրույցները, որտեղ հիշատակությունը անցել է հորից որդուն, ինչպես Որինպոզորի գրույցները Տարտնի և Միմ լեռան մասին»: Արզ՝ երբ Անակ ապրում էր Արտազի գաշտում, նրա գիշերելու տեղը խորանի ներսի զին, պատահեց սուրբ առաքյալի զերեզմանի մոտ անկողիքը, և ստան էն, այստեղ է հույժուն առև մեր սուրբ և մեծ Լուսավորիչը: Ուստի և նույն առաքյալի շնորհն ստացավ նա, որ նրա հանգաբարանի մոտ գոյություն գտավ և նրա հոգևոր մշակություն պահպար լրացրեց:

Անակի Հայաստան գալուց երկու տարի անցած՝ երրորդումը նա սպանում է Խոսրովին, որ թագավորեց բառասունութ տարի: Ինքը (Անակը) և բոլոր իրայինները մեռնում են. Աստուծո նախախնամությունը պահում է միայն սրան, որ, կարելի է ասել, Աստուծո կամքով և առաքյալի շնորհով սանկզմեց կամ յուսավորվեց մոր արգանգումը, որին և տվեց նա իր առաքելական շնորհը: Իսկ այս գրույցներից մեացածները բնիկ կապույտ Ագաթանգեղոսը:

ԼԵ

ԿԱԿՆԳՈՎԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓԵՐՍՊՈՒՆԻՍԻՍ ԵՎ ՆՐԱ ԳԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԱՍԻՆ

Կապագովկական Կենտրոնի Փերսեպոլիսում եպիսկոպոսը¹⁵² սրանչելի էր ուսումնասիրությամբ, որ և տղայության հասակում Որդիների մոտ զեաց ուսանելու: Նա շատ զգամաբեր գրեց, որոնցից մեկն է պատմությունը եկեղեցու հայածանքի, որ նախ ժողով Մարտիրիանոսի և Գեկոսի¹⁵³ մամոնակ և վերջը՝ Գիովղետիանոսի արքեպմ, երկու մեծ թագավորների գործերը: Այս գրքում նա ասում է, թե աղբթանագրացիների առանձնվեցերորդ եպիսկոպոսն եղավ Պետրոսը, որ նահատակվեց հայաստանի իններորդ տարում: Նույնպես գրում է, թե մեր աշխարհում էլ շատերը նահատակվեցին Խոսրովի ձեռքով և նրանից հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև հավաստի և կարգին չի պատմում, ոչ էլ անուններն է նշանակում և նահատակության տեղերը, ուստի մենք էլ կարևոր չհամարեցինք կրկնել նույնպես գրում է, թե Սեներոսի որդի Անտոնինոսը պատերազմել է Միսպոսում Պարսից Ապարշ թագա-

վորի հետ և մեռել է Եղեբեալի և Խառանի միջև, իսկ մեր Խոսրովը ոչ մեկի կողմը չի անցել:

Իսկ ինչ որ նա պատմում է Խոսրովի մահից հետո մինչև Տրդատի թագավորելը, անշիշանություն տարիների մասին, մենք ստույգ համարելով կրկնում ենք բնիկ համար համառոտ խոսքերով: Իսկ ինչ որ կատարվել է Տրդատի թագավորության մամոնակ և նրանից հետո, մենք ոչ անփութությամբ և անզգույնությամբ վրիպելով և ոչ կամավոր սխալով նրա մեջ պատմություններ սարքելով, այլ հետևելով հնաց իրականների մատանակիրների հիշատակություններին, և սրանց նմանությամբ իմաստուն և հնախոս բանաստեղծ մարդկանց հաղորդումներին, ստույգ տեղեկացանք և արդարապես բնիկ պատմեցինք:

ԼԶ

ԱՐՏԱՏՈՒՐԻ ՄԵՆ ԳՐԱ ԳՄԵՒԸ ԵՎ ՏԱԿՏՈՒՄԻՆ ՀԱՂԹԵԸ

Նույն մարզն ստան է, թե Խոսրովի արախողիտը անելուց հետո Հայոց նախարարները միաբանելով՝ իրենց զեռության և կանչում Փոյուզիայում գանձող Հունաց զորքերը, պարսիկներին դիմադրելու և Հայոց աշխարհը պաշտպանելու համար, և իսկույն իմաց տվին Վաղերիանոս կալսրին, Բայց որովհետև գեթերը Դանուր զեռն անցնելով շատ գազանների զերեցին և Կյուկղազի կղզիները¹⁵⁴ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը¹⁵⁵ չի կարողանում մեր աշխարհին համանավորել: Եսեկ նրա կյանքն էլ կարճ է առում, և թագավորությունն անցնում է Կղզիզոսու և նրանից հետո Ավրեղիանոս, արագ-արագ իբրև հաղորդելով, նույնիսկ ամիսներով թագավորեցին Կյուստոս և Տակիտոս և Փղոսիանոս Եղրայրները: Այս պատճառով Արտաշիրը համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, Հունաց զորքերը փախերեց և մեր աշխարհը մեծադույն մասը զերելով ավերակ դարձրեց: Հայոց նախարարները Արտաշիրյանց զեղի հետ նրանից (խուսափելով) գաղթում ապսխանում էին հույներին, սրանցից մեկն էր և Արտազազ Մանգակունին, որ Խոսրովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում էր կայսեր զուռը: Ուստի Տակիտոսը հարկազրկած գալիս է Արտաշիրի վրա պոսնացուց կնիքները, իսկ իր եղբոր Փղոսիանոսին ուրիշ զեղով արձակում է զեղի Կիլիկիա: Իսկ Արտաշիրը Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է, որ և իրայիններից սպանվում է Պոստացուց ճանչուրում¹⁵⁶, այսինքն նազարեում. այսպես և նրա Փղոսիանոս եղբայրն (սպանվում է) Տարսուսում ուխտնեռնաթ որ հետո:

ՊԱՐՄԱԿԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵՋ ԽՈՒԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼ ԵՎ ԱՐՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱՐԵՎԱՐՔ ԳԼԸԼԸ ԱՆԻՇՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ

Բայց հույներն վրա թագավորնց Պոռոսը և Արտաշիրի հետ խաղաղությունը կերկրում մեր աշխարհը բամանում է, սահմանացույց փոսեր կտրելով: Արտաշիրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, զոգթամներին հետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապովինամներին Ներքև իջցրեց, բայց Ամասունյաց ցեղի մի նախարարից, Օտա անունով, որ Միլունյաց ցեղին փեսա էր և սեռացանում էր Խոսրովի զուստը Խոսրովեցուխանին, Անի ամրոցում իրեն մի որում հանգրատ թարքվելով:

Իսկ Արտաշիրը զեղեցիկ կարգավորում է Հալոց աշխարհը, վերականգնում է նախկին կարգերը: Նաև այն Արշակունիներին, որոնք հրամարեցրած էին թագից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա նույն տեղերում հաստատում է՝ եկամտունեքով և ուսեռատով, ինչպես որ սառչ էին: Մեշյանների պաշտամունքն էլ ազնի կարգացնում է, այլև հրամայում է անշե պահել Որմզդական հուրը Բագավանի բազիլի վրա: Բայց այն արձանները, որ Վաղարշը շինել տվեց իր նախնիներին պատկերներով, ինչպես և արեղիսի և լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխազգրվեցին Բագարան և նորից Արտաշատ՝ Արտաշիրը հրամայում է փշրել: Մեր երկիրը նա հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունն է հաստատում:

Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանները, զեանի մեջ բարիք կանգնեցնելով, նա երորդեց և իր անունով կռչեց Արտաշիրական: Նա մեր աշխարհը կառավարեց պարսիկ զորավանդների ձեռքով, ինչպես իր աշխարհներինց մեկը, բանակեց սարի և նրանից հետո նրա որդին, որ կռչվեց Եսպուհ, այսինքն արքայի որդի, մեկ տարի, մինչև Տրդատի թագավորելը:

ԸԸ

ՄԱՆԿԱԿՈՒՆԵՐԻ ՅԵՂԻ ԿՈՏՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱՆՈՒՄ ԶԵՌ-ԶՈՒ

Բայց Արտաշիրը լուել էր, թե Հալոց նախարարներից մեկը Խոսրովի որդիներից մեկին անելով փախչելի ապստել է, կայսեր զուստ հացեցնելով: Եվ բնեկով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտավազգն է, Մանգակունիների ցեղից, ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել

ուշեպեցելով: Որովհետև երբ հայերը Արտաշիրից (խուսափելով) գաղթեցին, Մանգակունիներն ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ գաղթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ հետ դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին: Բայց Տաճատ անունով մեկը, որ Աշոցան ցեղից էր, Հալեպուն Կուշարի գարմից, զոգացավ մի զեղեցկագիտ կոյա՝ Արտավազգի բույրերից և Կեսարացոց թագաւոր փախցնելով, ապստեց կոտորածից և հետն ամուսնացավ նրա լինազ կերպարանի պատճառով:

ԸԹ

ՏՐՈՒՄԱՆ ԶԱՋԱԿՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆԸՐԸ ՀԱՍՏԱՏԱՆԻ ԱՆԻՇՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՄՆԶՈՒՄ

(Փերսիլիանոսը) պատմում է Տրդատի քաղաքածությունների մասին, մանկություն հաստկում սիրում էր ձի հեծնել, կրոզի ձիավարում էր, հաշտակ էր զինաշարածության մեջ, սովորել էր պատերազմական արվեստը: Հետո սեղողոցուսացոց Հիփիոտոսի¹⁸⁷ հրամանի համաձայն կրկնի մրցումներով մեջ զերազանցեց Հողացի Կոլոստարացոցից, սր միայն վզից բռնելով հազթում էր, նաև արգիտքի Կերատոսից, որով հեռև սա կեսու կնգակը պոկեց, իսկ (Տրդատը) երկու վարկեր ցույրի եղչյուրը մի ձեռքով բռնելով պոկեց և վերջ կտրելով շախախեց: Եվ մեծ երկեսում մխրշալով մասմանիկ կամենալով դարձրոք շքել: Տակասակորդի Տարպուկությունից վեր բնկավ, նա իսկույն կարոց բռնեց, կանգնեցրեց, որի վրա բոլորը զարմացան: Եվ էր Պոռոսը պատերազմում էր զոթերի հետ, սաստիկ սով եղավ, և մթերքների պակասության պատճառով զորքերը նաև դեմ կան և սպանեցին, Նույնպես դեմեկն բոլոր իշխանավորների վրա: Իսկ Տրդատը մենակ զիմացրելով, ոչ որի թույլ շավեց մտնել կրկնառի¹⁸⁸ սարանքը, որի մաս ինքը (մասայում) էր:

Բայց Կարոսը իր Կարինոս և Նոմերիանոս որդիների հետ թագավորելով զորք մողզել և պատերազմեց Պարսից թագավորի հետ, որին հաղթելով Հոսո գարնավ: Ուստի Արտաշիրը շատ ազդեր օգնական զորաներով և Տանկաստանի մեծ անապատը իրեն թիկունք շինելով՝ նորից մակաուցե հոսմանիցների հետ երկու տեղ, Եփրատի այս ու այն կողմում, Այս (պատերազմում) Կարոսը¹⁸⁹ սպանվեց Հոնիոնոսով, նույնպես և Կարինոսը, որի հետ էր և Տրդատը, զնաց անապատը Կոստակի դեմ և սպանվեց ինքը զորի հետ միասին, մնացածներն էլ փախտանք զինեցին: Իսկ Տրդատը ձին վիրավորված լինելով, չկարողացավ փախտանք կանների հետ գնալ, այլ աննելով իր զենքերն ու ձիով՝ սարքը, լուղավով

անցավ լայնատարած ու խոր եփարս գծեր և հասավ իրենց սրան զորքերի մոտ, որովք զանգվել էր Լիբիանոսը, նույն օրերում պատմվում է նաև նամերիանոսը Բրակիայում և Բազավորոսի լեռն ստանում է Գրուկոտիանոսը: Իսկ ինչ գործեր որ սրա ժամանակ կատարել է Տրգատը, թե՛ լավանում է Ազաթանգեղոսը:

2

ՀԱՄԲԱՌՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄՆՎԵՆՈՒ ԵՎ ՎԵՐՔՈՒ ՄԱՆՈՆ ԱՔՏԻՓԵՍ ԵՂԻՍՎՈԳՈՍԻ ԹՂԹԻՏ, ՈՐ ԳՐԵՎ ԷՐ (ՌՐԵՎ ՊՅՏԱՊՈՒՅՆ) ՀԱԳՈՒՈՒՆԻ ՄԻՆՅԱՆՎՈՐ ՄԱՆՐԱՆՈՒ ՀԱՐՏՄՈՒՆԳՐԵՆ՝

Բուզար անունով մեկը Պարսկաստանից, ոչ փոքր և աննշան մարդ, Պարսկաստանից զուրա զայնով եկավ Գամիրքի կողմերը և պանդխտաց կեսարիայում: Հավաստացյալներից նա կին ստավ Մափի անունով, որ եկամտից առնում մի հարուստի ըսելի էր, և հետ զարձակ՝ նորից Պարսկաստան գնալու իր կնոջ հետ: Եվ ժողովուրդը նրա հետևից զնայով համոզեց և արգիկեց (որ չմտն): (Մափի) մեր Լուսավորչի ծնունդին պատահեցավ՝ ձմեռային պաշտոն է ընդունում, իսկ նրա աղետը պատահեց, եվ թագն ստավ իր բույրը, նրա մարդու և երկնային հետ և զարձակ Կապուզովկացոց աշխարհը: Բայց այս բույրը գործում է Աստուծո նախատեսությամբ, ինչպես նա ուզում էմ մասով, մեր փրկութիան նախապարճը (պատրաստելու համար), այս թե ոչ, ի՛նչ հույսով Պատշաճիկ երեխային Հռոմայեցիների իշխանության մեջ էին անուցանում և քրիստոսեանկան հավատի մեջ կրթում:

Երբ մանուկը շափահաս զարձակ, մի հավաստացյալ մարդ, Գավթի անունով, նրան փեսայացրեց, նրան կին տալով իր Մարիամ անունով աղջկը: Իսկ նրա տարի հետո, երբ երկու որդի ունեցան, փոխադրվ համաձայնությամբ իրարից բաժանվեցին ու հեռացան: Մարիամը կերտոսեր էր երևոյալի հետ կանանց վանքը մտնելով կրոնավոր զարձակ, և այս երեխան շափահաս դառնալով հետևից եղավ մի միայնակների, նիկոմասը անունով, որ նրան անպատու ուղարկեց: Իսկ անզրանիկը մեաց զայակներին մոտ, որ հետո աշխարհ կարգ մտավ՝ ամուսնացավ: Իսկ նրանց հայրը՝ Գրիգորը, անցավ գնաց Տրգատի մոտ՝ հոր պարտքը հատուցանելու, կամ իսկապես սակելով՝ վարձվելու և պատրաստվելու մեր աշխարհի առարկելության և բահանալապետության, ինչպես և մարտիրոսության վիճակի:

Բայց հիբրովի սրանչևի հոր ավելի զարմանալի որդիներ եղան.

որովհետև ոչ նա իր որդիներին փնտրեց, երբ Տրգատի հետ վերադարձավ, ոչ էլ նրանք նրա մոտ եկան, ո՛չ միայն հայածանի երկրորդից, այլև ո՛չ՝ երբ նրանց հայրը բահանալացավ ու փառավորվեց, նրանք երևան եկան ու փայլեցին: Ուստի նա էլ երկար շմեաց Կեսարիայում, այլ շուտով Սերաստացոց քաղաքը դառնալով, այնտեղ մնում էր՝ վարպետության համար նյութ հավաքելու: Բայց նույնիսկ կքի երկար մնալու լինեք Կեսարիայում՝ չէին անի ոչինչ, ինչ որ կարելի էր մտքով անցնել, այլ միայն զիտում էին անպատեն ու անանցակներ, նրանք պատմի հետևից շին թնկնում, այլ պատիվը էր նրանց հետևից գնում, ինչպես թե՛ ասում է Ազաթանգեղոսը:

2Ա

ԹԵ ՌՐՏԵՂԻՏ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ԵՎ ՍՄԳԵՆ ՄԱՐԻՎՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԵՎ

Արտաշիսը, Սասանի որդին, վախճանելով, Պարսից թագավորությունը թողնում է իր Շապուհ՝ որդու: Ասում են, որ սրա ժամանակ է Հայաստան եկել Մամիկոնյանների ցեղի նախնին, արևելյան հյուսիսային քաղաքումիկ և գլխավոր աշխարհից, ճինաստանից, որ նա բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ առաջինն էմ համարում, նրանց մասին այսպիսի զբոյն կա:

Արտաշիսի կյանքի վերջին տարիներում եղել է Արրոկ անունով մի ճնև-բակուր¹⁰¹ նրանց լեզվով այնպես է կոչվում թագավորական տիրույթը: Սա անեցել է երկու գաղափարից, Բզզիս և Մամզուն անունով, որոնք եզել են մեծ նախարաներ: Բզզիսը Մամզունի մասին շարափոսում է, և ճնևաց թագավորը հրամայում է Մամզունին սպանել: Մամզունն այս լսելով՝ թագավորի կռչին չի գալիս, այլ իր աղիմով փախչում ապավինում է Պարսից Արտաշիս թագավորին: Արրոկը պատգամավորներ է ուղարկում նրան պահանջելու: և որովհետև Արտաշիսը չի համաձայնում (տալ), ճնևաց թագավորը պատրաստվում է նրա զեմ պատելու: Արտաշիսը շատ շուտով միժնում է և թագավորում է Շապուհը:

Ար՛ Շապուհը թեպես Մամզունին չի հանձնում նրա տիրք ձևերը, բայց նույնպես չի թողնում Արայց աշխարհում, այլ բոլոր աղիտով իրեն արտարկան ուղարկում է Հայաստան իր գործակալների մոտ: Եվ պատգամ է ուղարկում ճնևաց թագավորին, սակելով. «Քս դժգոքը թող չգա, որ ես Մամզունին չկարողացա քո ձևերը տալ, որովհետև հայրս նրան երգով էլ արեղակի չույսով. այլ որդեկից դու միամիտ լինեմ՝ ես նրան իմ աշխարհից հայածեցի արևմտյան կողմը, աշխարհի մայրը, որ նրա

Տամար մահի հավասար է, որինքն թող իմ և որ մեկ պատերազմ շինեմ: Եվ որովհետև, ինչպես սասմ են, աշխարհն երեսին ապրող բոլոր ազգերից ամենախաղաղասերը ձեռնաց ազգը է: (Քաղաքի) Տարչավում է: Մրանից էլ պարզ երևում է, որ ձեռնաց ազգը հիբրայի խաղաղասեր է և կենսասեր:

Նրանց աշխարհն սրանչևի է ամեն ահակ պատերազմի անասությանը, պարզարժամ է ցեղեցիկ բույնեղով, սեխ շատ սիրամարդ¹⁹³: արտազրում է առատ բրբում և մեծաքս, անշափ շատ եկան աշուտից համարներ, հրեշներ և էշաշյամ կողմաներ: Այնտեղ, սասմ են, բեղահանուրի կերակուր են կազմում փայտյան, պորը և նմանները, որոնք մեզ մեռ պատմական և բշերին մատչելի կերակուրներ են, Բակ անեղեցիների և մարգարիտների հաշիվը, սասմ են, շղիտեն, եվ այն զգեստները, որ մեզ մտա պատմական է և բշերին մատչելի, երանք մտա ստորական զգեստ է: Այսքան ձեռնաց աշխարհի մասին:

Բակ Մամզումը ոչ իր կամքով Հայաստան գալով՝ պատահեց Տրդատի գալստյանը, և Պարսից զորքերի հետ (Պարսկաստան) լզորձով, այլ իր բոլոր աղիտով Տրդատին բեղառաջ գնաց մեծ բնմաներով: Տրդատը երանք բեղանեց, բայց հետը պատերազմի շտարավ Պարսից երկիրը, այլ բնակություն անց տվեց նրա աղին համար և արարատի միջոց, բավական երկար տարիներ տեղից տեղ փոխելով:

ՁԲ

ՏՐԿԱՆԻ ՔԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԱԳՎՈՐ ԵՎՄ ՓԱՐՏԱԿԱԿՆԱՔԱՆԻ ԸՆԴՈՒՄ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆՍՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՄ

Որովհետև պատմությունն առանց ժամանակագրության ստույգ չէ, ուստի մանրամասն հետազոտությունը գտանք, որ Տրդատ Քաղաքից է Գիսկանիստոսի կրթությամբ, և այն կողմերն եկել մեծ զորքով: Նրք նա Կեսարիա հասավ, ետևաբարներից շատերը նրան բեղառաջ գնացին: Եվ հրը հասավ մեր աշխարհը, տեսավ, որ Օտան ստուցել է իր Խոսրովի գոխտ քրքը և պահպանել է զանները ու ամրորը մեծ համբերությամբ: Ե իսկզուրուհուհու էր նա համբերող էր, ժամանակ է շատ խելայի, որովհետև նա թեպետ Աստուծո մասին հիմարությունը չգիտցավ, բայց հուսարի ստությունը հավանցավ: Նրա պին էր և նրա սանը, Խոսրովի դուստր, մի օրհնամբը համեմա կույս, և շուեի բուրբուրների անդունքն թրան, որիչ կանացի նման:

Տրդատը Հայաստանի հազարապետ է նշանակում Օտային և շեր-

հակությունը պատմում է նրան, մասնավոր պատմում է իր գայեկորդուն, Արտավազ Մանգակունուն, որ պատճառ եղավ իր փրկություն և հայրենական փառքին հասնելուն: Ետեք նրան է հանձնում Հայոց զորքերի սպարապետությունը: Ետից պատճառով նրա բրջ մարդուն, Տաճատին, Աշոցը զավառի(տեր) է դարձնում: Սա էր, որ վերջերս հայտնեց իր սեներո՞ Արտավազին, և առ՝ Քաղաքի, նախ՝ որ Գրիգորն Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի որդիների մասին, այս բաները նա իմացել էր Կեսարացոց քաղաքում սարած լինելով:

Իսկ այս Տրդատը արագ-արագ թաղմովիմ հուկատամարտեր տալով՝ նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն սեմամբ տալում է Հաղթությունը: Մի անգամ նա ավելի (մեծ քառույթուն ցույց տվեց) քան հետը Եղիսանը¹⁹⁵ և իր նեղակը կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օգնական: Մի կերպոր անգամ՝ Պարսից կորովի զորականները փորձով գիտենալով հեկայի անասող ուսը և կուս քրահների ամրությունը, թաղմովիմ նետեր արձակելով ու ձին վիրավորելով սասկեցրին, որ գետին փովելով Քաղաքի կեր ևր զցուս: Բակ նա ոտքի կանգնելով և հետխոսն հարձակվելով, թշնամիներից շատերին փետին էր գլորում և մեկի ձին թնելով արիաքար թռչում էր վրան: Մի երկրորդ անգամ նա կամավորապես ձիուց իջավ և հետխոսն հարձակելով՝ սրով ցրում է փղերի երամակները: Այսպիսի քաղաքորություններով՝ բավական երկուր մնաց Պարսկաստանում և Ասորեստանում, և Տրիգրոնից էլ այն կորով անցավ:

ՁԳ

ԱՅՆ ՄԵԱՆԻ, ՈՐ ՏՐԿԱՆԸ ԿՆԷ Ե ԱՌՆՈՒՄ ԱՇՈՒՆԻՆ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՄ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՄ

Տրդատը մեր աշխարհը վերադառնալով՝ Ամբաստ ասպետին, Բազարատի հորը, ուզարկում է իրեն կին բերելու Աշխազարի գառերը, Աշխեն կույսին, որ հասակով Քաղաքից պակաս չէր: Հրամայում է նրան գրել Արշակունի, ձիբունիներ հազցնել և Քաղ կույսի, որովպի Քաղաքի հարսնանա: Նրանցից ծնվեց Խոսրով որդին, որ իր ծնողների հասակին համապատասխան չէր:

Նույն օրերում պատահում է նաև Մարտինիայի, Գիտկեռտիանոսի գտանք հարսանիքը ներկայիսում, որին փեսայանում է Կոստանդիանոս կույսը, Համի Կոստոս Քաղաքի որդին, որ ծնված էր ոչ թե Մարտինիանոսի գտարից, այլ պոռնիկ Հեղինեից, Այս Կոստանդիանոսը

Տրամաբերի մամուկակ բարեկամացել էր մեր Տրդատ Քազավորի հետ: Քիչ առթիւներ հետո Կոստանցը մեկնում է և Գիսկղեանիանուր կրա տեղ է ուղարկում նրա որդի և իրեն որդիացած Կոստանցիանոսին:

Սա Քազավորիւց տառչ, բանի որ զիս կենար էր, կոպի մեջ պարտութիւն կրից և մեծ տրտմութիւն մեջ ընկեով, բնի մեջ նրան երեսց երկերից՝ ստղերից (բաղկացած) թաշ, շարքը գրված՝ «Մրանով հաղթի՛ր»: Սրբ: (խաշ:բ) նա պտեռեազմական նշան շինելով¹⁵⁴ և (զորքի) առջնից տանելով՝ պատերազմներում հաղթեց: Բայց հետո Տրպարովելով իր Մտրոսիկնա կնոջից, Գիսկղեանիանոսի զարդից, կեկեզցու զեմ հայաստանի քաջեց և շատերին նահատակեց, և այս հանգզութիւնն պատահառով ինքն էլ բուրբ մտրմեով ապակեակից կեկեանգական¹⁵⁵ բարտուբյար: Արիողական կախարգները և մարտիկան թմբկներ¹⁵⁶ չկարողացան թմբկել, ուստի Տրդատին խնդրեց՝ Պարսկաստանից և Ընդկաստանից հմուշողներ ուղարկել: քայց նրանք էլ ոգուտ և շնորհել նրա մամուկակ մի բանի քրմեր, զեկերից խրատվելով, Տրամայեցին որ բազմաթիվ փոքր երկիւտներ մտրթեկ առ աժալանի մեջ և նրանց սոսք առյուրի մեջ լողանա, որով կառողանա: (Կոստանցիանոսը) էրբ լսեց երկիւտների լացը, նրանց աժալորի ոգը, մարգախարութիւնը զթոց, նրանց փրկութիւնն աժեկի լաժ համարելով, քան իրենը: Սրա փոխարեն նա ընդունվում է Աստուայ: Երազի մեջ ստարյալներից հրաման ստացով, որ (բորտութիւնից) կմարդի՛ կենատու աժազանում լճացվելով Հատի Աղբիստրոս կայնոպոսի ձևորթ, որ նրա հայաստանից փախել ապրում էր Սեբաստիան լեռնում: նրանից նա ուսով և հաժատաց¹⁵⁷, և Աստված բուրբ բնագործներին նրա սուսք ոչնչացրեց, ինչպէս պատմում է քեզ Ապամեակեղաբը:

24.

ԱՊՈՒՆԻԱՆԵՐԻ ԲՆԱՆՔՁՈՐԸ ԵՆՆԱՆՔ ԿՄԱՐԳՈՒՆԻ ԶԵՈՒՅՈՎ

Երբ Պարսից Տապուհ Քազավորը պատերազմներից հանգստացավ, Տրդատը Հատի Կոստանցիանոսի մտտ զուսխ, Տապուհի միտն այլեւ գրազոված շինելով՝ շարքերն էր աշխարհ փրա: նա բուրբ հյուսիսային (ազգերին) թովեց և զրոզեց, որ արշավեն Հայաստան, մամուղեր լինելով, որ ինքն նա մյուս կողմից կգա Արայց զորքերով: նրա խոսքերից Տրպարովելով՝ Սիկունաց ջեղի Սղակ նահապետն սպանեց իր փեսային, մեքացած Ստային, Ամատունից ջեղից, որ նուորովգուստար, Տրդատի որոշ սնունցանոթն էր: Տրդատը շատ շուտով Արևմտարից վե-

բազանելով այս բուրբ լսեց, և զիտեանելով, որ Տապուհը չեկավ ինչպէս մամուղով էր, շարթվեց զիմեց հյուսիսականների վրա: Իսկ Սիկունաց ջեղի նահապետն ամբարցել էր Ողական կաշված ամբարցում, ապավեն անենելով Սիմ կաշված լեռան քեպակշններին: նա Քազավորին ընդդիմանելով վրդովում էր երկիրը և լեռան մտտերն ոչ որի չէր թողնում որե՛կ զործով գրազվել: (Տրդատ) Քազավորը զիմեց Հայաստանի բուրբ նախարարութիւններին, ասելով. «Ո՞վ որ ինձ մտտ բերի Սիկունաց ջեղի նահապետին, հաժիտենական իշխանութիւնը նրան կամա՛մ Սիկունաց ջեղի բուրբ գլուղներ, դատարկերտներ և նրանց բուրբ իշխանութեւր»: Այս բարե նշանն ստով ճնեւեղայ Մամուղներ:

Երբ Քազավորը զիմեց Արզանի կողմերը հյուսիսականների վրա, Մամուղն էլ իր բուրբ աջիտով զնաց Տարսնի կողմեր, իբրև թէ Քազավորից ասպատարած: Ճանապարհ ընկնելիս նա զազանի հետեակներ է ուղարկում և իմեց է տայիս Սիկունաց ջեղի նահապետին, թէ Քազավորը զնաց Արզանի կողմերը: «Քազավորը, ասում է, մեծ վտանգի մեջ է, ուստի նա Արզանի կողմերը զնաց՝ լեռան ստարտներում ապրող բուրբ ազգերի հետ պատերազմելու: ուստի մեջ համար նպատակով զամանակ է մտածելու և զործելու, ինչ որ կամենանք. որովհետև մտաղիր եմ քեզ հետ զաշնուցել՝ Քազավորից իմ կրած արհամարհների պատճառով»: Սիկունաց ջեղի նահապետը շատ ուրախանելով նրան ընդունում է ուխտի երրուժով, քայց ամբողջ շի թողնում (մտնել), մինչև տենել, թէ ո՛րքան հաժատարիմ է նա երզմունքին և զաշինքին: Իսկ հիշյալ Մամուղներ ամեն կերպ շանում է հաժատարութիւնն քոյց սալ ապատամբին, մինչև որ զրավեց նրա վտահոտութիւնը իբրև խկապեն հաժատարիմ զործակից, այնպիս որ նրան իրավունք տվեց համարձակ ամբողջ մտնել և կնել:

Շատ բաներով Սիկունաց ջեղի նահապետին վտահոտանելուց հետո օրերից մեկում նրան համոզում է ամբողջից զուրս գալ և երկնի քրայ: Երբ օրսին միջամուխ են լինում, նա սպեղնով խփում է նրան թիկունքի մեջ և փտին է կործանում ապատամբին: Եվ իսկույն իր մարդկանցով ամբողջ զուրս հասնելով՝ զերթը զրավում է, բուրբ ներսը կողմերին կապում: նա կամեցավ Սիկունաց ամբողջ ջեղը ոչնչացնել և բուրբին կատարեց, միայն երկուր կախան բնկան Սոփաց աշխարհ: Իսկ Մամուղներ շուտով տեղեկութիւն է հազորդում Քազավորին: Տրդատն ուրախանելով հրովարտակ է գրում, որով նրան իշխանութիւն է տայիս այն ամենի վրա, ինչ որ խոստացել էր. նրան նշանակում է նախարար ապատամբի փոխանակ, և նրա ստնուով կրում է Մամուղեյան: Բայց հրամայում է մեքացած Սիկունիներին լճնասել:

ՏՐՊԱՏԻ ԶԱԶԱԿՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՂՎԱՆ-ԷՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՏԱՅԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՅՐԻ ԺԱՌԱՆԱԿ, ԵՐԲ ՄԵՋԵՐԵՑ ԿԵՍԱՐԱՂ
ՔԱՍՄՆԵՐԻ ԹԱԳԱՂՈՐԻՆ

ԵՐԱՆԵՒԻ ՆՈՒՆԵՒ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՏՃԱՌ ԳԱՐՁԱՂ
ՎՐԱՃՆԵՐԻ ԹՐԿՈՒԹՅԱՆ

Իսկ Տրգատ Քաղաքը Հայաստանի բոլոր (գործերով) Գարգարացոց գաշտն ինչևի՞ր՜ Կանգնալու է Նյութարահաններին և ճարտամարտ է առխոս¹⁹⁶։ Երբ երկու կողմերն իրար են խառնվում, ես հեղախի նման հարձակվիլով, թշնամիների բազմաթյանը երկուս էլ ձեռքուտն։ Չեմ կարող նկարագրել նրա ձևերի արագությունը, թե ի՞նչպես անհամար մարդիկ նրանցից զարկվում՜ Քաղաքում թափոն էին բռնկում, ինչպես հեռու ձկնորսի ձկներով լիքը ցանցից ձկները դեռին եւ թափվում ու վրտում հողի երեսին, Բաղիկների Քաղաքըն այս տեսելով՜ մտա է գալիս (Հաւոյ) Քաղաքորին, հանում է ձրու վրայից շէրից Նշուված կաշկպատ պարանը և հետի կողմից ուժեղագուհա նետելով, հարգությամբ պցում է նրա ձախ ուսից մինչև աչ կողմի անութը, որովհետև (այդ միջոցին Տրգատը) ձևորը բարձրացրած էր՜ որով մեկին խփելու համար, նա կրում էր գրած պինդ պահպանակներով, որի վրա նետելը նույնիսկ դեմ էին թողնում (Բաղիկների Քաղաքորը շխարհանալով հեղախին տեղից շարժել ձևորով՜ (բաշխելով՜) (պարանը) իր ձրու յանցին պցեց, բայց չկարողացավ այնքան շուտ մարտիկ էլ ձին, որքան որ շուտ հական անպարտիկով ձախ ձևորով բռնեց պարանը և սաստիկ ուժով ցնցելով դեպի ինքը քաշեց և երկաշյրի սրի հարցը հարվածով կործեց կես արավ մարդուն և նրա հեռա ձրու պարանոցն ու դուրսը։

Իսկ բոլոր գործերը տեսնելով, թե ինչպես իրենց Քաղաքըն ու գործորը կաղողը միշակուր եղավ այնպիսի անավոր բազուկից, փախուստի դիմեցին։ Տրգատը նրանց հետանալով լինելով հայածեց մինչև Հունաց աշխարհը։ Եվ թեպետ իր գործին էլ փորը հորված չհասավ և շուտ մեծամեծ մարդիկ բնկան, և մեռավ Արամվազգ Մանգաղունին՜ բոլոր Հայոց սպարապետը, բայց Տրգատը հարկնական կորդի համաձայն նրանցից պատանջներ առավ ու հեռա դարձավ Այս կերպով բոլոր Նյութերը միտարանելով՜ շատ զորք (այնուցից) հանելով բանակ է կազմում և դիմում է Պարսից աշխարհը, Արտաշէրի որդի Շապուհի վրա, իր մարդկանցից շուր գործարը նշանակելով՜ Վրաց առաջնորդ Միհրանին, նրան վաստահանալով քրիստոնեական հավատի պատճառով, Քաղաքա սապետին, Ռշտուկաց Ստանաճիւր հաճախութի և Սեւասուկաց Վահան նահապետին։ Բայց Միհրանի և Վրաց աշխարհի հովատարու մասին մենք դեռ պատմելու ենք։

Մի կին, նույն անունով, սուրը Հոփսիսմյանների ցրված ընկերներից, փախելու է հանում է Վրաց աշխարհը, Մոխիթա, որ նրանց նախորդն էր թաղված է, Խրա ճղուժյուններով նա բժշկության շնորհք ստացավ, որով շատ ախտաբորեն բժշկեց, մինչև իսկ Միհրանի, Վրաց առաջնորդի կնոջը։ Այս առիթով Միհրանը նրան հարցրեց, թե ինչ զբոսովամբ այդ սրանելիքները գործում ես, և նրանից լսեց Քրիստոսի Ավետարանի բարոզությունը, և լսածին ախտթելով, զովասանությամբ պատմեց իր նախարարներին։ Շուտով նրան լուր հասավ այն սրանելիքների մասին, որ Հայաստանում կատարվեցին Քաղաքորի և նախարարների վրա, ինչպես և երանելի նույնի ընկերների մասին, Այս բաների վրա «խացած» ես պատմեց երանելի նունին, որից և ավելի ստույգ կերպով և մանրամասն տեղեկացավ բոլոր բաներին։

Այդ օրերում զեցե եղավ, որ Միհրանը որսի զեաց և մուրովեց լեռների դժվարակոխ տեղերում, օդի, բայց ոչ աչքերի խավարելուց, ինչպես որ գրված է, «խոսողով մեզ է բերում»¹⁹⁹, կամ՜ ցեղեկը մըթանեցում գիշել է դարձնում»²⁰⁰, Այսպիսի մի խավոր պատահեց Միհրանին, որ առիթ գարձավ նրա մտերեկավոր լսավով լսավորովկուն։ Որովհետև նա զարուրեց, հիշելով Տրգատի մասին լսածը, թե էրբ ճանապարհ ընկավ, կանենալով որսի դեպ՜ Աստուց հարվածներ հասան նրան, նա կարծեց, թե իրեն էլ այդպիսի բան պիտի պատահի։ Եվ ինչ կերպից պաշարված՜ նա խնդրեց աղոթքով, որ օգը լուսավորվի և ինքը խաղաղ (տուն) վերադառնա, խոստանալով պաշտելի նունի Աստծուն։ Ինչպարը գտնելով՜ սասածը կատարեց։

Իսկ երանելի նունն հավատարմի մարդիկ խնդրելով՜ ուղարկեց ս. Գրիգորի մտա, թե ինչ կհրամայե այնուհետ անել, որովհետև վրացիները հոժարությամբ ընդունեցին Ավետարանի բարոզությունը։ Նա հրաման ստացավ կուրբերը կործանել, ինչպես արել էր և ինքը, և կանգնեցնել պատվական խաչի նշանը, մինչև որ Աստված հովիվ տա նրանց առաջնորդելու (նունն) խելույն կործանեց ամբողջային Արամվազի արձանը, որ քաղաքից հեռու էր գրված, և մեծ զեան անցնում էր երկուսի միջով։ (Այդ արձանին) օսվոր էին երկրպագել ստովոտներն իսրաքանելուրն իր տան կտուրից, որովհետև երևում էր նրանց զիմացը, իսկ ով որ կամենար զու՛նել, անցնում էր գեղը և զու՛նում էր մեհյանի սուաը։

Նրա վրա հարձակվեցին բազմաթիվ նախարարներ, թե ո՞ւմ պիտի երկրպագեն կուրորհի փոխանակ (Նուռեն) ասաց, թե Քրիստոսի խաչի նշանին: (Խաչ) շինեցին, կանգնեցրին վաչիուշ բլուրի վրա, բազաբի արևելյան կողմը, որ նույնպես բաժանված էր փոքրագույն զենավ²⁰¹: Անավտար բոլոր բազմությունը նրան երկրպագեց, զարձյալ ամեն մեկն իր սան ամսիբից: Բայց երբ բլուրը բարձրացան ու տեսան, որ մի սառած փայտ է, ոչ ճարտար ձևերի զործ, շատ շատերն արհամարհեցին ասելով, թե այդպիսի փայտով նրանց անտառը լինել է, և թողնե՛ն ճեպացան: Բայց բարերարն Աստուծո՞ւմ նրանց զայնպիսիք թանկեղծ, երկնքից ամպի սյուն իջեցրեց, լնոր լլվեց անշաշուտ ըրումներով, և լսելի եղավ բազմաթիվ սաղմոսերգուների բազբը ձայն, և լույս ծագեց խաչի նման, փայտյա խաչի ձևով ու շափով, որ կանգնեց նրա վրա՝ տասներկուսու սաստղով: Այս բլուրը համառացին ու (այդ խաչին) երկրպագեցին, և այնուհետև նրանից բժշկական զորություններ էին կատարվում:

Իսկ նրանելի Նուռեն այնտեղից գնաց, որ Արաստանի մյուս գավառներին էլ բարոյի իր անապական լեզվով, շատ հասարակ կերպով շրջելով, ասանց որն է ալիբուրդի, աշխարհից և աշխարհային ամեն բանից հրաժարված, ալիելի ճիշտ խոսելով՝ խաչվելով, կյանքը զարձնելով մաս՝ վան է կր ճոճարությունը պսակվելով՝ ինչպես արշուճով: Համար դասվում եմ ասել, որ նա առաքելուհի զարձակ բարոյից Կարբից²⁰² սկսած, Ալանաց և Կասրից զոների մասով մինչև մասքուլների սահմանները, ինչպես թեզ պատմում է Ագաթանգեղոս²⁰³:

Բայց մենք նորից գտնանք Տրդատի Պարսկաստանի վրա հարձակվելու պատմությունը:

ՁԷ

**ՇԱԳՈՒՇԻ ԿՐԱՅ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՆԿՐԱՅԻՆ ԼՆԱՅԱԿՎԱԸԸ
ԿՈՍՏԱՆԿՆԱԿՈՍ ՄԵՍԻՆ, ՏՐԿԱՏԻ ԵԿԲԱՏԱԸ ԳՐԱՎԵԼԸ ԵՎ
ԱՅԳԱՅԱԿՆԵՐԻ ԳԱԸ, ԵՎ ԹԵ ԱՅՍ ՓԱՊԱՆԱԿ ՏԵՂԻ
ՈՐԿԵՏԱՎ ՓՐԿԱՅԱԿ ՆՈՁԻ ԳՅՈՒՏԸ**

Բայց Տրդատը թեպետ հաղթություն էր տարել, միայն թե իր զորքի կոտորվելու և շատ նախարարների սպանվելու պատճառով լճատնացած մենակ իր ուժերով Շապուհի հետ կազմելու, մինչև որ հասավ ճոճարների զորքերի բազմությունը, որոնք Ասորեստանի վրայով հարձակ-

վեցին, Շապուհին փախուսական դարձրին և ավարեցին ամբողջ երկիրը: (Այն ժամանակ) Տրդատն էլ բլուրը իրախններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով արշավեց Պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը տարեկո²⁰⁴ ասպատակությամբ:

Այս ժամանակ նրա մտա է գալիս Կամսարը, նրա ազգականն ու հարազատը, Պերդամառի առաջին որդին: Այս Պերդամասն այն աղան է, որին Բուրզը փոխցնելով փրկեց՝ մինչ Արտաշիսը կոտորում էր Կարեկյան Պահլավի ցեղը: Երբ նա երկուսասար զարձակ, Արտաշիսը նրան հաստատեց հոր պատվի մեջ և նշանակեց զորքին զորադուխ՝ խումազում ազգերի հետ կազմելու համար, նեկեղությունը մտածելով, որ այս կերպով նրան բարբարոսների ձեռքը կկտն: Բայց նա բուշ մարզ լինելով սրանչևի կերպով վարեց պատերազմները, և երբ նա հաղթեց Վաքըրին²⁰⁵, որ Խարան էր կոչվում՝ սա նվաճվելով նրան կնուխյան տվեց իր գլխաբար: Նա որիչ կանայր էլ անավ, Արտաշիսի մեքսավորներից, բազմաթիվ որդիներ ունեցավ և զորանալով բունարս ատրում էր այն կողմերին: Թեպետ նա Արտաշիսի (հաղթական) հաշվումն էր, բայց նրան լուսավ, և նրա մեռնելուց հետո շահապաղեց նրա Շապուհի որդուն, կոզեց (նրա հետ), շատ պատերազմներում հաղթեց, բայց Շապուհի մտերմներից թունավորվելով մեռավ:

Այս ժամանակները մի որիչ Վարկ Խարան նստեց, որ թշնամություն էր վարվում նրա որդու Կամսարի հետ: Իսկ Կամսարը զովար համարելով երկու հոր թշնամի թագավորների միջև ապրել, մանավանդ որ եղբայրները նրա հետ շմբարանեցին, վեր կացավ ամբողջ քուսաներով ու աղիտով կեպով մտ Տրդատ թագավորի մտ, այնինչ նրա եղբայրների վրաեցին Շապուհի մտ: Այս Կամսարը հոր(կնեղատրյուն) ժամանակ բաշարսո նախամարտիկ էր լինում պատերազմների մեջ, և կռիվ մեջ մեկը սակրով խփում է նրա զինին և սկավառակի մի մասը կտրում է: հետո նա զեղերով բժշկվում է, բայց զսգաթի բուրսակությունը պակաս է մնում, այս պատճառով էլ կոչվում է Կամսար²⁰⁶:

Բայց Տրդատը լոթեպարսպյան եկբատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուններ և վերադառնում է Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին, բոլոր նրա ունեցածով: Իսկ Շապուհը հաղթող Կոստանդնուսին աղաչեց հաշտություն կնքել և խաղաղություն հաստատել: Կոստանդիանոս այս կատարեց և այնուհետև իր մորը՝ Հեղինեին ուղարկեց Երուսաղեմ՝ պատվական խաչը որովհետև, որ և գտավ փրկական փայտը՝ ինչդ քեաների հետ միասին Հուզա անունով մի հրեային ձեռքով, որ հետո Երուսաղեմի կայսերպոս զարձակ:

ԼՐԿԻՆՆՈՍԻ ԿԱԳՎԵԼ ԱՐՈՒՆԻՔԻ ԼՈՒՍԻՑ ՓՈՒՍԿՐԵԼԵ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆՆՈՒՊՈՍ ԵՒՆՈՒՅԻՆՆԵՐԸ

Իր Աստված բոլոր բնավորներին ոչնչացրեց Կոստանդիանոսի առաջ, սա շատ մեծ պատիժներով մեծարեց Լիկիանսին²⁰⁷, նրան կոտորեց անհաշիվ թուրքերով, նրան զարդարեց ծիրանինեղով և կայսերական պսակով, և երկրորդական գահի պատվին հասցնելով՝ ամբողջ Արևելքի թագավոր նշանակեց: Բայց ինչ որ աստվածային խոսքն ասում է երբանցիկների մասին, թե շարին անկարելի է փոխվել, նույնը պատահում է և այստեղ: Ինչպես որ անկարելի է ինձին իր խոստույցը փոխել և եթովպացուն իր թխուրթյունը, այսպես էլ (անկարելի է) ամբարիշտ մարդուն իր բարքը փոխել²⁰⁸:

Արովհետև նա զուր եկավ նախ իր հավատին դրող և ապա՝ իր բարերարի զեմ ապստամբ: Նա եկեղեցու զեմ հայտնաբեր հանեց և զազուտի ենկարություն շարեց Կոստանդիանոսի զեմ և առ՝ստարակ բազմատեսակ շարքերը հասցրեց իր իշխանության տակ եղողներին, այս ցանկատեսի և զարշակի ախորք, որ ներկում էր մարդուն և իր կնոջ մեծ նեղության ենթարկեց, սիրահարվելով երանելի Գլափյուտին, որի պատճառով սպանեց սուրբ Բասիլիոսին, Պնտական Ամատիայի եպիսկոպոսին:

Իր նրա զավթ բացվեց, և նա իմացավ, թե Կոստանդիանոսը լուռ չի մնա, զորք ժողովեց՝ պատերազմով նրան բեղողմանալու: Նա ցրուցավ սիրուց սեպի մեր Տրդատ թագավորը և նրանից ակնածում էր ինչպես խելական թշնամուց, որովհետև գիտեր, թե արգար մարդուն ատելի է որևէ ամբարիշտ: Իսկ երբ Նազգի Կոստանդիանոսն եկավ, Աստված նրա ձեռքը մատնեց Լիկիանոսին, նա (կրկնապես) խնայեց, ինչպես ձերուտու և իր բրդը ամուսնու, հրամայեց երկաթե կապանքներով տանել Գաղղիա, հանքերի մեջ պահելու, որ Աստծուն ազօթե, զուցն նա նեղաժառ գտնվի: Իսկ ինքն իր որդիներով հայտարարելով, թե հոռմալեցիների թագավորությունը մեկ հատ է, իր քանակալից կատարեց նիկիոմիդացիների քաղաքում, որովհետև նա սկսեց թագավորել՝ հայտնաբերել շտրքող տարում մինչև խաղաղության տասներեքերորդ տարին: Այս տանը այսօր էլ տոնում է աշխարհը:

Եվ հարկ համարելով Հռոմ գաղտնի, արքունիքը հաստատում է Բյուզանդիոսում, ինչպես նրան հրամայվեց նախատեսությանը տեսիլքի միջոցով: Նա մեծապաշտոն շինություններ անելով՝ բազարը հեղապա-

տիկ մեծացրեց: Արովհետև ոչ մի թագավոր այնտեղ այսպիսի ձեռնարկություններ չէր ունեցել բացի մի քանի բաներից, ինչպես տիեզերակալ Աղեքսանդր Մակեդոնացու (շինածները), իր նա այստեղ սպասարկելու մեջ Գարեհի զեմ զնայու, ուստի և իր հիշատակի համար շինեց Սարատիգոնե կովմաթը, որովհետև այնտեղ նա կազմակերպեց իր պանդուխտական սարքը: Հետո հոռմալեցիների Սեկրիոս կայսրը նրան նորագեց և իր կովմից շինեց բաղնիքը այն սյունի տեղում, որի տակ գրված էր խորհրդավոր Արեգակ թառը, Թրակացոց լեզվով՝ Անբարիտն, և այս անունով էլ կոչվեց բաղնիքը: Նա շինեց նաև թատրոնը, զազանաարտություն և խաղերի (կրկեսը) և ձիարշավի տեղը, բայց չավարտեց: Իսկ Կոստանդիանոսը ամեն կերպ նրան բարեկարգեց և կոչեց նոր Հռոմ, բայց աշխարհը նրան կոչեց Կոստանդիանոսի քաղաք (Կոստանդուպոլիս): Այս էլ եմ ասում, թե Հռոմից զազումը հանեց և բերեց Պապղոնե կովմով քանդակը²⁰⁹ և զրեց Փարոսում սյունի տակ, որ ինքը կանգնեցրեց: Բայց այս մեզ անհավատալի է թվում, ուրշիններ ինչպես կամեան:

ԱՐՈՒՍ ԼԵՐԵՏԻԿՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՍՏԱՆՈՒՊ ԼՐԿԻՆՆՈՍԻ ՓՈՒՍԿՐԵԼԵ ԵՎ ԳՐԿՈՐԻՄՈՍ ԳՐԱ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Այս ժամանակներն երևաց Արիոս Աղեքսանդրիացին, որ ուսուցանում էր շարաշար ամբարշտություն, թե որդին հորը հասավար չէ և ոչ էլ հոր բուծվածից և կաթնուից, չի ծնված հորից նախորան որևէ ժամանակացած, այլ օտար ոմ է, և արարած, և կրտսեր և ամանակի թեթևացրած զոպացած: Այս ամբարիշտ Արիոսը արտասնոցումն էլ ստակեց, ինչպես իրեն արժանի էր: Նրա պատճառով ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրաման եկավ, որ Բյուզանդիայի նիկիա քաղաքում բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով գումարվի: Եվ ժողովվեցին՝ Բիտոն և Բիկենդ երեցիներ Հռոմ քաղաքած, սուրբ Սեդրեստոսի զրավոր հրահանգով: Աղեքսանդրոս՝ Աղեքսանդրիայի, Ուլտաթիոս՝ Անտիոքի, Մակարիոս՝ Երուսաղեմի, Աղեքսանդրոս՝ Կոստանդուպոլիսի եպիսկոպոսները:

Այս ժամանակ ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրավարակ է հասնում մեր Տրդատ թագավորին, որ սուր Բրիտրիոն հետև աննելով զնա ժողովին: Բայց Տրդատ հանձն չառավ, որովհետև լսել էր, թե Շապուրը խնամիացել է Լնդիկաց թագավորի և արևելյան հարևանի հետ, և զորավարու-

Քյուն է անում ներսե՛ր, որ Քաղաքորն ին տարի, և Որմիզը, որ հուլիսեան երեք տարի Քաղաքորն բազազորութիւններով ուստի կատարածի մեջ էր, միզուցն (Շապուհը) պայմանին ստե, Նիխանսների սպորտիւթան, այս պատճառով էլ մեր աշխարհն առանց իր ներկայութեան չիտղեց: Բայց սուրբ Գրիգորն էլ շնամաձայնեց գնալու, որպէսզի ժողովն շափազանց պատիվներ չկրն իրեն խոստովանող²¹⁰, քանի որ նրան այսպիսի փափագով և մեծ փութով հրավիրում էին: Նրանք իրենց փոխարեն ուղարկեցին Արիստակէսին, ճշմարիտ խոստովանութեամբ և երկուսի գրով: (Արիստակէսը) գնալով Տասնում է մեծն Ղեռնգին և նրան հանդիպում է այն ժամին, երբ նա մկրտում էր Գրիգոր աստվածաբանի հար՛ջ Գրիգորին, որը երբ շրջի գուրս կեամ, նրա շուրջը լայս փայլատակն, որը բազմութիւնն էր ուրիշ ոչ որ շահագով, այլ միայն Ղեռնգիտար, որ մկրտում էր, և մեր Արիստակէսը, և Եղիսիայի եմթաղը, Մծրնի Հակոբ և Պարսկաստանի Հոհան կպիսկոպոսները, որոնք նույն ճառագար՛ով ուղևորվում էին ժողովին:

Ղ

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԵՎ ԿԱՐՏԱՆԿԵՍ ԳԱՌՆԱԼԸ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԸ ԵՎ ԳԱՌՆՈՒՄ ԵՂԱՅ ԵՐԱՌԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արիստակէսը մեծն Ղեռնգի հետ գնում Տասնում է նիկիացոց բազազոր, որով ժողովման էին երեք հարյուր տասնունթ հարեթ՝ արիստաներին սապակելու, որոնց նպովեցին և կկեղցու հաղորդակցութիւնն էր հեռոցին, և ինքնակալ (Կաստակոյանան էլ երանց) արտոք հաները: Ապա Արիստակէսը հետ է դառնում ճշմարիտ զավանութեամբ և ժողովի բան զուտ կանոններով, և զալիս հանդիպում է հորը և Քաղաքորին Վաղարշապատ բազաբում: Սուրբ Գրիգորն սրբախանալով՝ իր կողմնից մասնավոր զուկներ է ազնեցնում ժողովի կանոնների վրա՝ իր հաստիվի մեծ զգուշութեան համար:

Այս ժամանակ նրանց ազգական Կամսարն ևս իրաշինների հետ մկրտում է մեծն Գրիգորի ձեռքով, և Քաղաքորը նրան շրջի բնգունելով, նրան ժառանգութեան է տալիս Արտաշեսի մեծ դաստակները, որ այժմ Գրասխանակներն է կոչվում, և Շիրակի գավառը՝ իրեն իր ազգականին և մտերմ հարազատին: Բայց նա մկրտութիւնն էր հետ յոթն օրից ազնի շապոն ու վախճանով: Բայց Տրդատ Քաղաքորը Կամսարի որդիներից մեծին, Արշավիրին, միջիտարկելով՝ հոր փոխարեն է նշանակում, նախարարական ցեղ է սահմանում նրա հոր անունով և ստեղծում է նախարարութիւնների թվի մեջ, Գեո ուրիշ պարզներ էլ է ազնեցնում՝

երկանդի բազաբը և նրա գավառը, մինչև մեծ ձորի գլուխը, միայն թե նրա մտրից հանել տա հիշատակը իրենց բնիկ աշխարհի, որ Պատշաճ է կոչվում, որպէսզի հավատի մեջ հաստատուն մնա: Իսկ Արշավիրն այդ գավառը շատ սքեղով՝ իր անունով կոչում է Արշարուծիք, որ առաջ կոչվում էր Երասխանք: Ահա տաքնիք երկու ցեղերի, պարթևների և պարսկավիկների զուգայան պատճառը:

Այն ժամանակները Տրդատն ավարտում է Գառնիի ամրացի շինութիւնը սառած որմաբար բարերով, որոնք ազնեցված էին երկաթե պատերով և կազարով: Նրա մեջ շինում է հովանոց արևաններով, սքանչելի զրովաներով և բարձրաբազակներով, իր հասարկիտուցութեան համար, և նրա վրա գրում է իր հիշատակը հուշարձանի վրեղով:

Բայց սուրբ Գրիգորը նույն լեռները գտնելով, այնուհետև այլևս ոչ որի շերեայ մինչև վախճանվելը:

ՂԱ

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՎ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՄԱՀԱՆԵՍ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՔԵ ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԼԵՌՔ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ՄԱՆՅԱ ԱՅՐԷ

Մենք գտանք, որ սուրբ Գրիգորը, մեր հայրն ու ծնողն այս Ազնաարանի սուրբ Քաղեոս առաքյալի աթոռը նստավ Տրդատի Քաղաքորութեան տանելիթերորդ աստուծ: Երբ նա ամբողջ Հայաստանը լուսաբանեց աստվածագիտութեան լուսով, կապալաւութեան խաղաք փառանք և բոլոր կողմերը լցրեց կայիկոպոսներով և կրօնի ուսուցիչներով, այնուհետև նա սիրեց լեռներն ու ամալայութիւնը, որպէսզի հանգարտ մտնով ինքն իր մեջ ամփոփվի և Աստու հետ խոսի՝ (ուրիշ) զբաղմունքներից զառա իր տեղ փոխանորդ թողեց իր Արիստակէս որդուն և ինքը մնաց Գարսնայաց գավառում, Մանյա այրք լեռան մոտ:

Բայց ասեմք, թե ինչու է կոչվում Մանյա այրք: Որովհետև սուրբ Հովհաննիսյանց ընկերների մեջ կար մի կին, Մանի անունով, ինչպիսի վրացիներին ուսուցանող նունեն, որ չկարողացավ հասնել և հետևել (ընկերներին), երբ գալիս էին մեզ մոտ, և գիտեմալով, որ բոլոր տեղերն էլ Աստուան են, բնակվեց այս լեռներում, բարայրների մեջ, որի պատճառով լեռան անունը կոչվեց Մանյա այրք. նույն այրումն էլ բնակվեց սուրբ Գրիգորը:

Քաղեոս և նա այնտեղ բնակվեց, բայց ժամանակ առ ժամանակ հայտնում էր, շրջում էր մեր աշխարհում, աշակերտովածներին հաստատում էր հավատի մեջ: Իսկ երբ նրա Արիստակէս որդին նիկիայի ժա-

զովից հետո եկավ՝ այդ ժամանակից ի վեր սուրբ Գրիգորիոսն այլևս ոչ որի շնորհաց և շնայտովեց: Ուստի հաշվելով նրա քահայանայու սկզբից, այսինքն Տրդատի Քաղաքորութեան տասնեյոթներորդ տարուց, մինչև նրա (Քաղաքորութեան) քահատունեկեցիներորդ տարին, երբ այլևս ոչ որի շնորհաց, դուրս կգա երեսուն տարի:

Երանից հետո (նստավ) Արիստակեսը չոք տարի, Տրդատի քահատունեյոթներորդ տարուց մինչև հրատեկերեքերորդը, ներս ահա ռենցավ Արիստակեսի՝ կատարածը: Որովհետև նա իսկապես հոգևոր սուր էր, ինչպես ասված է²¹³, ուստի նա թշնամի էր թվում բոլոր անիրավ և ազտեղզուգործ մարդկանց: Ուստի Արեղզամուր, որ Չորրորդ Հայրի վերականգու էր եղանակված, նրանքից հուսրեմովեկելով, հարձար օրվան էր սպասում և Մովսես զավատում նրան ճանապարհին պատահելով, որով սպասեց, իսկ ինքը փախավ զնաց Կիրիկիայի Տավրոս (Նոր): Իսկ երանելու աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով բերին Եկեղյաց զավտար, իր ավանում՝ Քիլուն Քաղզու: Եվ այժուք հայտնոց նրա մեծ կեցալըը, Կրթանես, Տրդատի հրատեկերեքերորդ տարուց այս կողմը:

Իսկ սուրբ Գրիգորը Մանչն այրում երկար տարիներ աներևութաբոր արարելուց հետո մեռնում՝ փոխազրվում է հրեշտակների կարգերը: Հովիվները նրան վախճանված գտնելով, նույն տեղում էլ Քաղզում են, առանց դիտնալու, թե ո՞վ է: Եվ հրավի, վայել էր, որ նրանք, որոնք մեր Փրկչի մենդյան խորհուրդին մասնակից եղան, նաև սպասավոր գառնան նրա աշակերտի հուշարկավորութեան²¹², եվ այսպես (մարմինը) երկար տարիներ ծածուկ մնաց, կարծես ինչ-որ ասավածային անօրինություն, ինչպես հուսմ Մովսեսի, որպեսզի նորագարծ բարբարոս ազգերից չլպաշտվի: Իսկ երբ մեր կողմերում համայն արմատացավ ու հաստատվեց, շատ ժամանակ անցնելուց հետո հայտնվեց Գառնիկ անունով մի Հզնավորի, և ապա սուրբ Գրիգորի նշխարները բերվեցին և Քաղզվեցին Քորդան գյուղում:

Սա, ինչպես ամենքին հայտնի է, Պարթևական աշխարհից էր, Պահլավների զավտոնից, Քաղաքորդը ցեղից զավտված Արշակունի, Սուրենի ցեղից, Անակ անունով հորից, ու մեր աշխարհի արևելյան կողմերից մեզ հշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հոգևոր ճառագայթ, կուսպաշատութեան խոր շարունջությունը էլք, հշմարիտ բարի և դիվանալած, Երանութեան և հոգևոր շնիտության անթիթ, իսկապես աստվածային արժավեհի, տիրոջ տանը տեղված և մեր Աստուծո զավթում ծագված²¹⁰, նա այսպիսի և այսպես ժողովուրդների բազմացրեց և մեզ պատարասեց հոգևոր պարարտ ձեռքության ի փոսու և ի դովեստ Աստուծո²¹⁴:

ՏՐԴԱՏ ՔԱԳԱՎՈՐԻ ՎԱՅՈՒՆԻ ՄԵՐԻՆ, ՈՐԻ ԼԵՏ ԵՎ ՈՐԵԲԻԳԱՅԱԿՆ ՄԵՂԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորութեան հոգևոր վերակացի մասին նաև իսխ՝ որովհետև Քրիստոս է բոլոր զդաշուցությունների հշմարիտ Քաղաքորդ²¹⁵ պետք էր հրաշխաբա խոսքերով գրել: Ինչպես մեր լուսավորութեան նախապաղին և նահապետին համասար Հզնուզի և նրա գործակցի մասին, որովհետև սուրբ հոգուն հանձն թվաց ավագություն առ իմ լուսավորչին՝ միայն խոտոտվանողի, կավեկացին և նաև առաքինության կոչումով, իսկ սբառնից զորս՝ (նրանք երկուսը) իրար համասար են խոսքերով և գործով: Բայց այստեղ ես նկատում եմ Քաղաքորի ասավելությունը, որովհետև Աստուծո մասին մտածելու և հզնուզության մեջ նրանք երկուսը համասար էին, իսկ համագական իսկ ստիպողական խոսքերով (չոր հավատին) հնազանդեցնելու մեջ Քաղաքորի շնորհն ավելի էր, որովհետև նրա հավատից գործը հետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ես նրան կոչում եմ նախաշաղից նախապատմի և մեր լուսավորութեան երկրորդ հայր, Բայց որովհետև այժմ պատմելու ժամանակ է և ոչ զովեստների, մասնավոր ուր այս նստավոր պատմադիրների ատանին արտահայտությունների համաձայն շարազրվեց, և ոչ թե հատկապես մեզանից²¹⁶ անցնեք սրան վերաբերյալ պատմության կարգին:

Սա Քրիստոսին հավատալուց հետո ամեն տեսակ առաքինություններով փաշխելով՝ ավելի և ավելի զանրեր էր անում խոսքով ու գործով Քրիստոսի (հավատի) համար, սաստեղծ և համոզելով մեծամեծ նախարարներին, այլև ոսմիկ մարդկանց բազմություն, իրապես Քրիստոսի (հավատաշայլ) լինելու, որպեսզի նրանց գործերը համապատասխանին նրանց հավատին: Բայց այստեղ ես շեշտելու եմ մեր ազգի խստաբարտությունը, այլև ամբարտավարությունը սկզբից մինչև այժմ, որ նրանք անտարբեր լինելով զպիկ բարին, խորթ լինելով հշմարտության, կամ թե բնությունը մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմազորում են Քաղաքորի կամքին քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, հետևելով իրենց կանանց և հարձերի կամքին: Եվ Քաղաքորը, չկարողանալով այս բարե ներել, զցում է երկրային պատեք, զնում է երկնային պատեկ հետեկ, շուտով հասնելով այն տեղը, ուր Քրիստոսի հզնավորը (Մանին) լինեցի բարայրում էր սպրկել:

Այստեղ ես ամաշում եմ առև հշմարտությունը, մանավանց թե մեր

ազգի անօրեննությունն ու ամբարշտությունը, մեծամեծ ողբերի և արասաօղբերի արժանի նրանց դործը: Որովհետև նրա հետեից մարդ են ուղարկում, կանչում են, որ զա թագավարությունը շարունակե, (խոստանալով) նրա կամքով վարվել: Իսկ երբ սուրբ չի համաձայնում, նրան (թունավոր) թմպելիք են տալիս, ինչպես հունարե ամենացինկերը Սոկրատիսի ավին մոլախենցը. կամ մեքն ասելով՝ կատաղած կրակեղբները մեք Ասածուն ավին լեղի խառնած ըմպելիք: Այսպես անկող վրանք իրենց վրայից հանցցրին աստվածապաշտության բազմափայլ ճառագայթը:

Այս պատճառով ես իմ (ժողովրդի) վրա ողբալով ասում եմ՝ ինչպես ասել է Պավղոսն իր (ժողովրդի) և Քրիստոսի խաչի թշնամիների մասին. բայց ասում եմ ոչ իմ խոսքերը, այլ սուր հոգու. «Մ՛՛վ շար և աստ՜հակ ազգ, ազգ՝ որ իր սիրտը շուրջող և որի հոգին Ասածուն հավատարիմ շմանց²¹⁷: Արամյան մարգիթ, մինչև երբ պիտի մեք անզգաս. ինչո՞ւ եք սիրում օւնայնությունը և անաստվածությունը: Գուր չիմացա՞ք, որ տեքը սրանչևից գարծրեց իր սրբին, և նա մեզ չի լսի, երբ զուր աղաղակելով նրան դիմելու լինեք: Գուր բարկանալով մեզանչևից, բայց մեք անկողիներում շղջացիք²¹⁸, որովհետև անօրեն զենում կատարեցիք և արհամարհեցիք նրան, ով հույսը զրկել էր տիրոջ վրա: Այս պատճառով մեք վրա կհասնի որոգայթ, որը զուր չզիտելիք, և այն որսը, որ զուր որսացիք, նա մեզ կրանի, և նույն որոգայթով կրանվիք: Իսկ նրա անքն Աստուծով կցնծա, իր փրկութիամբ կուրախանա և իր ամբողջ Լուսիամբ կասի. «Տե՛ր, ո՞վ է թեզ նման²¹⁹»:

Եվ որովհետև այս բոլորը ճշմարիտ այսպես է, ապա և մենք մխիթարվենք մեր նեղությունների մեջ: «Եթե կանաչող ծառին այսպես արին, ասում է Քրիստոս, ապա շորին ի՞նչ կանեն»: Արդ՝ երբ նրանք այսպես վարվեցին Ասածու սրբերի հետ և որոնք Աստծու համար իրենք իրենց նվաստացրին, թագավորությունից (հրամարվելով), այլնս մենք ի՞նչ կարող ենք ասել Ասածուն՝ մեք կողմից մեզ հասած նեղությունների համար, մեզ՝ որ սովոր ենք նեղությունների և աղբատություն թայց և այնպես կասեմ. ո՞վ մեզանից մեզ համար ապրուստ, ո՞վ ուսուցիչների մաս միշտորդություն, ո՞վ համոզիչ կամ խրախուսական խոսք, ո՞վ մեք պնայնս բեռնակիրներ, ո՞վ մեր եկած ժամանակ հանգրստ, ո՞վ մեզ տուն կամ իշանս պատրաստեց: Թողնում եմ մյուս բաները, որովհետև զուր շատանալուցից շար լեղուններն ու տգիտությունը, նրանց սեռտի փաստաբարությունը և կատաղի լեզվազարությունը, այլ՝ մեք ուսումնասայց բարբով նրանց անմտությունը հրահրելով բորբոքեցիք ավելի քան Քարելոնի հեցը:

—Այս պատճառով յուրաքանչյուր մեք իր համար ասանինք բուրձ է և պաշտոնիս, ինչպես ասում է Ս. գիրքը, որ հարմար է գալիս ներկա պայմաններին, երբ շատերն են, որ խոսում են աստվածային նյութերի մասին, բայց ասոնց հասկանալու խնդրի էությունը, և խոսողները ոչ թե ու Հնդգու համուրջով են (քնորված), այլ օտարի: Ուստի ապշեցուցիչ են այս նաևերը և սարսափելի՝ մտածող մարդկանց համար. որովհետև խոսողը խոսում է Աստծու և աստվածային նյութերի մասին, բայց խոսողի միտքն ուղղված է դեպի օտարը: Որովհետև նա հոգում է ոչ թե խոսած նյութի մասին և ոչ էլ խոսում է մեզմ ու հեղաբար, ինչպես որ պատկերված է, թե ոչ որ զուրք նրա ձայնը շօխ²²⁰, այլ (հոգում է) մարդկային փառքի համար, և որտաղին հնչեցնում են մարդկանց լսելիքին, նրանց շատախոսությունը հորդարա հոսում է իբրև սղբյուրեց. ինչպես ասաց ներքից մեկը²²¹, և բարբոքեցնում են կոշտներեն և հրասարակները: Ո՞ր մտածող մարդը չի ողբա դրանց մասին, այլև թող ոչ որ շեղարհա. նրանց մասին, որ դրանց հարգորում են այսպես լինել: Ես ինձ զսպում եմ Քրիստոսի խոսքը կրկնել: Թե նրանք պետք է վճարեն վրեժը արդար Արևի արևունից սկսած մինչև Զարաթայի արյունը, որ թափվեց տանարում սեղանի սառցի²²²:

Այստեղ կարճում ենք մեր խոսքը, զուր նեղություն չկրկնով խոսելու մեծամեծների ականջներին²²³: Բայց սուր Տրդատի մասին մեր պատմածը ճշմարիտ է. նրան մահվան զեղ խնցնելով՝ զրկվեցին նրա շնորհի ճառագայթների լույսից: Նա թագավորն էր հրատեղեց տարի:

Ավարտվեց եկեղոց գիրքը
Հայոց մեծերի առաջիկներայն:

ՅԱՆԱ ԵՐՈՂՈՎ ՀԱՍՆԻՒ

- Ա. Ազարա Հայոց մեծեր պատմության
- Բ. Ինչ անքեր պատահեցին մեծն Վրթանեան և երբ նախարարաբնութենէնքին Տրգաս փոխանակեաց Նեառ:
- Գ. Սարը Գրեգորեան մա՛ր բարբառաներէն Անքով:
- Դ. Բազար ցոյշեի անշտակը Հայոց միաբանութեան և նախարարներէ խորհուրդ՝ Խորովին Քազմարեկնելու մասին:
- Ե. Հայոց Քլիթ պատմելը:
- Զ. Անտրոսի գալուստը և նրա գործերը:
- Է. Մանանթի հանգստը մեծն Հակոբ զիմ և նրա մա՛ր:
- Ը. Փարս Խորովի Քազմարեկը, սարսիկը անգափոխելը՝ և անտառի անկէլը:
- Թ. Մրա մամոնակ Նյութական ազգերի սրշաւանքը մեզ վրա, և Վահան Անտառու քաղաքործութեանները:
- Ճ. Խարոյի փոխանակելը և Հայոց պատերազմը պարսիկներէ Նեառ:
- ԿԱ. Տրքանի Քազմարեկու մասին. մեծն Վրթանեան այս աշխարհքն փոխելը և սարը Հառիկի Հայրոցին մտնելն:
- ԿԲ. Շապուհի պատերազմը Կաստանի Նեառ:
- ԿԳ. Քե ի՛նչպիս Տրքանը Հայրանեսին ընկալուց զեղալով պատանգներ է տալիս:
- ԿԴ. Սարը Հուսիկի և Գանիկի նա՛ւառայութեանը:
- ԿԵ. Քե ի՛նչպիս Զորան Հայոց զարբերն անելով Հայրանեսի մտքի Նեառ գառնում և զեղով Կարովում և:
- ԿԶ. Հուսիկի որդիներէ մա՛ր և Փոռանեսի՛ն՝ Հայրոցիլը մտնելն:
- ԿԷ. Քե ի՛նչպիս Տրքանը Շապուհից խորովից և նրա կոչին զեղալով երանից կորացվեց:
- ԿԸ. Շապուհի Արշակին Քազմարեկնելը և Նուստանան սրշաւելը:
- ԿԹ. Քե ի՛նչպիս Արշակ արձամարեկն Հունաց Քազմարորին:
- ԿՊ. Սարը Ներսան և նրա մուսան բարեկարգութեաններէ մասին:
- ԿՊԱ. Արշակի զարք՝ Տրգասի սպանելը, սարը Ներսանի Բյուզանդիան զեղան և պատանգները Նեառ գործելը:
- ԿՊԲ. Քե ի՛նչպիս Խազմութեան ընկալով Արշակի և Գեանի մեջ, և Տրքանի մա՛ր:
- ԿՊԳ. Արշակի ետքից Գեանին նախանկը և նրան սպանելը:
- ԿՊԴ. Քե ի՛նչպիս Արշակը Հանգստից Գեանի կեռն անելի, որից մեկնից Պապը:
- ԿՊԵ. Տրքիթի սպանութեանը:
- ԿՊԶ. Շապուհի պատմութեան կրկն Տրքանակերտում:
- ԿՊԷ. Քե ի՛նչպիս Արշակմանը շինելն և կործանելն, և Անին անովնց:
- ԿՊԸ. Տրքանակերտի անկելը և Շինովին բանակելը:
- ԿՊԹ. Արշակի պատերազմն իր նախարարներէ Նեառ և Պապի Բյուզանդիան ուզարե-

վելը:

418

- Է. Մեծն Ներսանի սարսիկը և անբնակ կողի զոջելը, և ի՛նչպիս Զորանը վերանկալում կին Երեմային խնամալով:
- Ա. Արշակի Կարողից նախարարներին, և նազ Կարեկոպան վարքի մասին:
- Բ. Քե ի՛նչպիս Արշակ կանխեամ էր բարշու և քարեօնից երանելի Խարին՝ իր նախարարիցը Հանգստեանելու պատճառով:
- Գ. Քիպոս Մեծի Քազմարեկը և Շաղմարեկների պատճառով զուսմարմով մազովը:
- Դ. Արշակի ակամա ցեղից Շապուհի մտ և էլ Նեառ չգառնալը:
- Ա. Քե ի՛նչ շարքիցից քերից Շապուհի Հայաստանի վրա, և Արշակի մա՛ր:
- Ը. Մեքրամանի հետ Նարքան շարքիցից և Պապի Քազմարեկը Հայոց վրա:
- ԼԵ. Ձերբալուտ անկի ունեցած մեծ պատերազմի մասին, և անբարեխա Մեքրամանի սատակուցը:
- ԼԶ. Քե ի՛նչպիս Պապը Ներսանին մա՛ւնան զեղ սալով կյանքից զրկեց:
- ԼԷ. Մասնակի մտնալուստի մասին, և Պապի սպանելը Քեռզանի Անքով:
- ԼԸ. Կարագոզարի Քազմարեկու և կազմելը մասին:
- ԼԹ. Արշակի և Վազարշակի Քազմարեկութեանը:
- ԼՊ. Հայաստանի երկու մասի բաժանելը երկու Արշակունի Քազմարեկներէ Անքի անկ, երկու ուղիքին՝ պարսիկներէ և Հայնիին Նպատակելովը:
- ԼՊԲ. Հայոց նախարարներին անգափոխելին իրենց մտանգութեաններէց՝ չուրարանչութի իր Քազմարի մտառութեան:
- ԼՊԳ. Քե ի՛նչպիս Խարոյը մեծարից Մասնի սպանին, և նրա քաղաքործութեանները Վանանկերց ընկ Նելուզանկեր զեմ:
- ԼՊԴ. Այն մասին, որ Խարոյի մտ կկան Սուրեկը, Վահանը և Աշխատարձ՝ Արշակի գանձերովը:
- ԼՊԵ. Արշակը պատերազմում Խորովից Նազմկելով՝ Տրեմեդութեանքն մեծեամ է և՛. Երանիկի Մեքրոպի մասին:
- ԼՊԶ. Արշակի մտ կզու նախարարներէ զարնը Խորովի մտ:
- ԼՊԷ. Խորովի միտպետիցը Հայաստանի վրա և մեծն Մասնակի կարեկապատկասութեան մտնուց Նեառը:
- Ս. Խորովի կազմելը և նրա փոխարեն Վառձապուհ Կարո զուսմալելը:
- ՍԱ. Մեծն Մասնակի Տրքանի զեղը և վերագարնը մեծարանեկերով ու պատվովներով:
- ՍԲ. Գանիկեան նշանագիրներէ մասին:
- ՍԳ. Մեքրոպեան նշանագիրներէ մասին, որ արվելին երկուային շեքոնով:
- ՍԴ. Հայոց, Վրաց և Ազմանից պարսիկութեան մասին:
- ՍԵ. Խորովի կրկին Քազմարեկը և Երանից Նեառ պարսիկ Շապուհի (Քազմարեկը):
- ՍԶ. Շապուհի Հայաստանից զեղուց Նեառ պատճառով անքերը և Երանից Նեառ կզու անիրշխանութեանը:
- ՍԷ. Մեքրոպի Բյուզանդիան ուղարկելը և ինց Քզմերի պատճենները:
- ՍԸ. Մեքր արեմտայան կողմերն ուսուցանելը. բոլորի խաղապանալը. և Արաւշիթի Քազմարեկը:
- ՍԹ. Կարին քաղաքի շինութեանը, որ կուլում է Քեռզուզպին:
- Կ. Արաւոյի կրկին քաղաքութեան անկը և Քարզանիլների Բյուզանդիան զեղուց:
- ԿԱ. Եփեսոսի մազովի մասին, որ զուսմարեկն անբարեխա նեառորի պատճառով:

4Բ. Պատկերներ, իր և առամական ճանապարհորդության ժամին, նրկնային զարգի եմանությանը:

4Գ. Հայաց շար միտքանության ժամին, որով բրեկց կորուստը խորհրդին:

4Ծ. Հայաց թագավորության զարգումն իրեկց կամբով և կոխկոտնապետության պետի անարգելի:

4Ծ. Մեծն Սահակն Պարսկաստանից արձակելը մթռակալ Եմուելի հետ միասին:

4Լ. Մեծն Սահակի անարժան իշխանակից Եմուելի զործերը:

4Լ. Մեծն Սահակի և Երանելի Մկրտչի այս աշխարհից փոխվելը:

4Լ. Ողբ Հայաց թագավորության Արշակունիաց ջեղից զարգելու ժամին և կոխկոտնապետության՝ սուրբ Գրիգորի սունից:

Ավարտից ցանկն երարց գրի, որով վերջանում է Հայաց պատմությունը:

ՀԱՏԱՄ ԵՐՐՈՐԿ

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՐՏԸ

Ա

Ոչ հին տարիների պատմությունն է ունեցել մեր աշխարհը, ոչ էլ ժամանակի կարճության պատճառով, կարողացանք անցնել բոլոր հունական (ազրյունները), ոչ նույնիակ Գիտգորտսի²²⁴ գրվածքները մեր ձեռքի տակ են, որ աշխարհ նրա վրա պահելով՝ բուրն անմոռաց անցնելինք, որպեսզի բաց շնորհներն որն էլ ղյխավոր և պիտանի բան, որ արժան է մեր շարադրության մեջ հիշատակելու: Այլ որքան զանքն ու հիշողությունը բավականացան, մենք ստույգությամբ պատմեցինք Ազգբասնդր Մեծից մինչև սուրբ Տրդատի մահը, շատ կանուխ և հին ժամանակի (անցքերը): Ուստի մեզ շպետք է մեկազրես ու պարսավես, որովհետև ա՛յս ինչ որ մեր ժամանակները կամ քիչ առաջ պատահել է, քեզ անսխալ կպատմեն, երբորդ գիրքը գրելով, անցքերը սուր Տրդատից հետո մինչև Արշակունիաց ջեղի զաղարկելը թագավորությունից և սուրբ Գրիգորի սերունդին՝ բահնայապետությունից, հասարակ լեզվով այս պատմությունները անելով, որպեսզի այնպես լերի, թե մեկը փափագում է (կարգալու): պերճարանությունից զրավվելով, այլ մեր պատմածների ճշմարտության կորուսելով՝ հաճախակի և անզգար կարգան մեր հայրենիքի պատմությունը:

Բ

225ԻՆՉ ԱՆՏՔԵՐ ՊԱՏԱՀՆՈՒՆ ՄԵՐՆ ՎՐԹԱՆԵՍԻՆ ԵՎ ԵՐԵՔ ԿԱՌԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՏՐՊԱՏՎ ԱՎԵՄԱՆՎԵԼՈՒԹՅ ՀՆՏՈ

Տրդատի վախճանվելու ժամանակ մե՛ն Վրթանես պատասձամբ գտնվում էր սուրբ Հովհաննեսի վկայարանում²²⁶, որ նրա հայրն էր շինել Տարսնուտ: Այստեղ այդ լիաքան բնակիչները, նախարարների թելադրությամբ, դավ սորբեցին, կամենալով նրան սպանել, Բայց նրանք անըբռնելի ձեռքով կապվեցին, ինչպես հու՛մը Եղիսեի ժամանակ²²⁷,

կամ նույն ինքն Քրիստոսի մեր Աստուծո ժամանակ ճշրանեքը գնանին զարկվեցին, (այսինքն որ Վրթանեար) առանց որևէ զնտի անցած գնաց եկեղապս գաժառը, Քիլի ավանը, որտեղ զոնջում էր նրա Արիստակես լեզրոր հանգստարանը, և սուղ էր անում Հայոց աշխարհին վրա, որ ան- իշխանութեան մեջ մնալով՝ նախարարական ցեղերը մեկը մյուսի զեմ էրան իրար կոտորելու, որով երկու առ՛մեր, Բզնունականը, Մանավազ- յանը և Որդունին, ոչնչացան մեկը մյուսի ձեռքով:

9

ՍՈՐԻ ԳՐԻ-ԳՈՐԻՍԻ ՄԱՆԸ ԳՐԲԱՐԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ԶՆՈՒՐՈՎ

Մեծ պնդութեամբ երանելի Տրդատը վրեժխնդիր էր լինում հաժաոտի և վարքի նկատմամբ, մանավանց նրանց, որոնք իր իշխանութեան հե- րազով եղբորում էին ապրում: Ուստի նրա մտտ եկան արեւելեան հուս- սիստային կղզիների գործակալները, Փարսկանարան կոչված հեռավոր քա- ղաքի վերակացուները և առաջինն թագավորին. «եթև կամենում ես, որ այն կղզիք մարզիկ ուղիղ վարք ունենան քստ այս (նոր) հաժաոտի, ապա նրանց համար եպիսկոպոս ուղարկիր սուրբ Գրիգորի սերնդին, որովհետև մեծ փափագով խնդրում են, և մենք հաստատ գիտենք, որ Գրիգորի՝ ոչնչված անվան պատճառով կանխածեն նրա սերնդին և նրա հրամանին համաձայն կվարվեն»: Երանելի Տրդատը համաձայնելով՝ նրանց եպիսկոպոս է առլիս մանուկ Գրիգորիին, Վրթանեար էրեց որ- ցուն: Թեպետ նրա անշահափառաստութեանը նայելով, այս բանը կանոնի զեմ էր համարվում, բայց նկատելով նրա հոգու մեծութունը և հիշելով, որ Մտղոմանը տասներկու տարեկան հասակում թագավորեց իսրայելա- ցիների վրա, մեծ վստահութեամբ ուղարկեց ժի ոմն Մանասարուկի հետ, որ իր Արշակունի ցեղին էր:

Նա գնալով՝ բարի օրինակ էր գտնում, հայրենական առաքինու- թյուններով վարվելով, բայց կուստութեամբ գերազանցելով հայրերին, իսկ պատեղու հողմից՝ թագավորին համարազնելով, իսկ երբ Տրդատը վախճանվելու շուրջը հասավ, բարբարոսները նույն Սոնատուրուկի և ուրիշ մի քանի միշտ սուտ խոսող ազգանների զավելով, երանելի (Գրիգորի- սին) սպանեցին Աստուծու գաշտում, Կասրիական կղզված ծովի մոտ, մերթնե ունևտակ առլով: Նրա սարխավորները նրա մարմինը բերին Ժուրք Մուղինը, թաղեցին Ամարա սամառում: Իսկ Մանասարուկը Քաղ գնելով իր գլուխը՝ գրավեց Փայտակարան քաղաքը, և մտածում էր բոլոր Հայաստանին տիրել: Ետքը ազգերի սգնությունը:

7

ԲԱԿՈՐ ԲՆԵՇԻ ԱՆՉԱՆԱԿԵԼ ՀԱՅՈՑ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՆ ԵՎ ՆԱԽԱԲԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՐԴԸ ԽՈՐՈՒԼԻՆ ԹԱԳԱՎԱՐԵՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես աստվածային պատմությունների մեջ գտնում ենք ասված՝ երբայական ազգը զատավորներից հետո, անիշխանութեան անխաղաղ ժամանակ, շունիք թագավոր և ամեն մարդ վարվում էր քստ իր հանույ- լի, նույն բանը կարելի էր տեսնել և մեր աշխարհում: Որովհետև, երբ երանելի Տրդատը վախճանվեց, Բակուր մեծ իշխանը, որ կոչվում էր Աղձնիքի բղջիւն, տեսնելով, որ Մանասարուկը թագավորեց Փայտակարա- նում, նույնը կամեցավ և ինքն անել, ցակայն չթագավորել, որովհետև Արշակունի չէր, այլ կամեցավ ինքնազուտ լինել: Ուստի Հայոց միա- բանութունից անշուտվելով՝ ձեռքը մեկնեց Պարսից Որմիլզ թագավո- րին: Այսպես Հայոց նախարարները աշխ և խելքի գալով՝ ժողովվեցին մեծն Վրթանեարի մոտ և պատվաբար իշխաններից երկու անձ, Մոփքի Մար իշխանին և Հաշտայանի Գազ իշխանին, ուղարկեցին նախագա՛- րազարք գնալու Կաստանդիանոսի որդու՝ Կաստանդ կայսրի մոտ, եվրե- ներով և թղթով, հետևյալ բովանդակությամբ.

6

ՀԱՅՈՑ ԹՂԻՒ ԳՍԱՆԵՆԸ

«Վրթանես եպիսկոպոսապետը և նրա ձեռքի տակ եղած եպիսկո- պոսները և Մեծ Հայաստանի բոլոր նախարարները մեր տիրոջ՝ ինք- նակալ Կաստանդ կայսրին սղջուն են մատուցանում:

Միտքը բնը քո հոր Կաստանդիանոսի ուխտադրությամբ պայմանը մեր Տրդատ թագավորի հետ և մեր աշխարհը մի՛ թողնիր անասաված պարտիկներին, այլ օգնիր մեզ զորքով՝ Տրդատի սրբուն հոստովին թագավորեցնելու համար: Որովհետև Աստված մեզ ոչ միայն ծխրապա- յին տիրացրեց, այլև բոլոր Միջերկրային և մեր զորություն ա՛րք մինչև աշխարհի ծայրը տարածվեց, եվ՛ մենք խնդրում ենք, որ զուր ավելի և ավելի տրտանար: Ողջ եղբք»:

Կաստանդն այս (խնդրի) լսելով՝ Անտիոքոսին, իր պալատի կա- ռավարչին, մեծ զորքով ուղարկեց, նաև ծիրանի զգեստ ու պսակ և թուղթ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Ինքնակալ Ավգոստոս Կոստանդոս Կայսրը մեծ Վրթաննից և բոլոր բո աշխարհականներին» ողջունելու:

Մեծ զորք ուզարկեցի օգնության և հրաման՝ ձեզ վրա թագավորեցնելու ևսարովին՝ ձեր Տրդատ թագավորի որդուն, որպեսզի բարեկարգության մեջ հաստատվիք և հավատարմությամբ մեզ հպատակվիք: Ողջ եղեք»:

2

ԱՆՏԻՈՒՑՈՒՅ ԳԱՂՈՒՍԵԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԵՐԸ

Անտիոքոսն եկավ, ևսարովին թագավորեցրեց և շուր սպարապետներին հանձնեց զորքի վրա նույն իշխանությունը, որոնց նշանակել էր Տրդատն իր կենդանության ժամանակ՝ իր զույն Արտավազը Մանգարի ժառանգության հետ, որ միակ սպարապետն էր և բոլոր Հայոց (զորքերի) զորավարը: Առաջին՝ Բագարատն ապետը արեմտյան զինքին զորավար, երկրորդ՝ Միհրան, Վրաց առաջնորդը և Գուգարացոց բղջիչիք՝ Նյուխտային զորքին սպարապետ, երրորդ՝ Վահան, Ամատունյաց նահապետը, արևելյան զինքին զորավար, չորրորդ՝ Մանանիհը՝ Ռշտունյաց նահապետը՝ հարավային զորքին սպարապետ: Եվ զորքը բաժանեց, տվեց յուրաքանչյուրին իր բաժնիքը: Մանանիհին հարավային զորքով, կիլիկեցի զորքն էլ նրանց հետ, ուզարկեց Ասորեստանի և Միջերկրալսի կողմերը, իսկ Ամատունյաց Վահան նահապետին արևելյան զինքով, և նրանց հետ զազատացի զորքերը, ուզարկեց Ասորստանականի կողմերը՝ պահպանելու (երկիրը) Պարսից թագավորին:

Իսկ ինքը, թողնելով ևսարովին, որովհետև մարմնով փոքր էր, թույլ ուկրակներով և պատերազմական հասակ և հարմարություն չունեի, առավ իր հետ Միհրանին և Բագարատին իրենց զորքերով, և բոլոր հունական զորքի հետ միասին զինեց Մանատունի վրա: Իսկ նա, Փայտակարան բաղաբը պարսկական զորքով լցնելով, շտապով գնում ապավինում է Եսպոն թագավորին, Աղվանից նախարարների հետ միասին Անտիոքոս տեսնելով, որ նրանք չենդանդեղեցին և խաղաղությամբ չեվանդեցին, հրամայում է պատակաբաժանել իշխանությունն ավարտությունը սկսաբանել, իսկ ինքը (աշխարհի) հարկը ժողովելով գնում է Կայսրի մոտ:

ՄԱՆԱՆԻՆԻ ԸՆԴՈՒՄԸ ՄԵՆՆ ԸՆԿՈՒԹ ԳԵՄ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱԸԸ

Մանանիհը Հայոց հարավային զինքով և կիլիկեցի զորքով Ասորեստանի կողմերը դնելով պատերազմեց Բակուր բղջիչի հետ և սպանեց նրան, իսկ նրա զորքերն ու նրան օգնության ուղարկված պարսիկներին հայածեց. Բակուրի որդուն, Հեշային ձեռնարկելով՝ երկաթե կապանքներով ուղարկում է ևսարովին, իսկ նրա իշխանության զավանդներն անխնայ քրի է մատնում, ոչ միայն կողոզներին, այլև ուսմիկ գյուղացիներին, և շատ զերիներ է ստնում Մծրինի կողմերից, որոնց թվում նաև Հակոբ մեծ եպիսկոպոսը²⁵ ուժ սարկավազներին: Հակոբը նրանց հետևից գալով՝ հորդորում է Մանանիհին արձակել ուսմիկ գերիներին, քանի որ նրանք անմեղ են, բայց Մանանիհը չի համաձայնում, պատճառ բերելով թագավորին:

Հակոբը դիմում է թագավորին. սրա վրա Մանանիհը ավելի է լուրանում, և զավանդների թեկազրությամբ նրա ուժ սարկավազներին, որ կալանավորված էին, հրամայում է ձուլք նետել: Երբ այս լուրն է մեծն Հակոբը, սաստիկ բարկացած վերադառնում է իր տեղը, ինչպես Մովսեսը Փարավոնի մոտից, բարձրանում է մի լեռ, որտեղից ամբողջ զավանդ Երևում էր, և անհիմուն է Մանանիհին և նրա զավառը: Եվ Աստուծու դատաստանը շուտ վրա է հասնում, որովհետև Մանանիհը Հեռովգեսի նման տեսակ-տեսակ ցավերից բռնվում է և մեռնում, և գավառի պտուղներ ջրաբերի հողերը աղշոտ հողերի են փոխվում, երկիրը նրանց վրա պղինձ դառնալով, բոտ Սուրբ գրքի, ժողն էլ հակառակով (բարձրանում) ծածկում է արտերի սահմանները, Երբ այս բաները լուրն են մեծն Վրթանն և ևսարով թագավորը, գայրանալով հրամայում են զերվածներին արձակել, և նույն մարդուն դիմել զղջումով և ազալանքով, որ զույց Աստուծու բարկությունը զազարի: Եվ Մանանիհի որդին ու մատանը, Հակոբի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, զեղեցիկ ազալախարկությամբ, հորդ արտասուքներով ու հուռաչանքներով նրա բարեխոսությամբ ստացավ զավառի բժշկությունը:

ՓՈՐՔ ԽՈՍՐՈՎԻ ՔԱՂԱՎԱՐԱԼԸ, ԱՐՔԱՆԻՔԸ ՏԵՂԱՓՈՒԵԼ ԵՎ ԱՆՏԱՐԸ ՏՆԱԵԼ

Պարտից Որմիզց Քաղափորի երկրորդ և Կասառզի ինքնակալության ութերորդ տարում նրա օգնությամբ Քաղափորից Խոսրովը, նա ոչ մի բաշտության գործ ցույց չտր նման. նա նույնիսկ հակառակություն ցույց չափեց անդամված կողմերի վերաբերմամբ, մի անգամից հետո, որ հունական գործերից կրեցին²²⁰, այլ Պարտից Քաղափորին իր կամերին Քոզնիլով՝ նրա հետ խաղաղություն է կերթում, բազմակի համարելով տիրել մնացած չամհաններին, բոլորովին չլսածնելով ազնվական խորհուրդներ: Որովհետև թեպետ նա մարմնով փոքր էր, բայց ոչ նկերասանը Մակեդոնացու շափ, որ միայն երեք կանգուն²²⁰ հասակ ուներ, որ (սակայն) շեր խափանում նրա հոգու աշխույժը: Իսկ սա անփույթ լինելով քաջության և բարի իշխանակներին՝ գրասովոր էր գրասաններնաբով, Քաշնարսուլյանը և այլ որսերով, որի համար էլ նա անտառ տնկեց Ազատ գետի մոտ, որ մինչև այսօր էլ կուշվում է նրա անու, նով:

Նաև արքունիքը փոխադրում է անտառից վերև մի բլուրի վրա և շինում է արևից պատսպարված ապարանք, (այն տեղը) պարսկական լեզվով կոչվում է Գվին, որ նշանակում է բլուր²⁰¹: Որովհետև այդ ժամանակ Հրաան ուղեկցում էր Արեգակին և անմարտը շերտ օդը գաղչելի հոտ էր բուրում, ուստի Արտաշատում բնակվողներն այս բանին շղիմա-նարով՝ կամավ հանձն առան այս տեղափոխությունը:

Թ

ՄԱՍ ՓԱՐՄԱՆԱԿ ԼՅՈՒՍՈՒՍԱՅԻՆ ԱՐՔԱՆԻՔԸ ՄԵՑ ՎՐԱ, ԵՎ ՎԱՆԱՆ ԱՐՄԱՏՈՒՆՈՒ ԲԱՅԱՎՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մրա ժամանակ Հյուսիսային Կովկասի բնակիչները միարանելով, գիտնալով նրա թուլասարությունը ու ծուլությունը, մանավանդ հրապարկվելով Մանասարուկի թեյազրությունից, Պարտից Տապուհ՝ Քաղափորի գեղերին հրամանով արշավեցին ու հասան մեր աշխարհի միջին վայրերը մեծ բազմությամբ, մոտ երկու բյուր մարդով: Պատերազմով նրանց դեմ դուրս եկան Հայոց արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց զորագեղաներով, այսինքն Բազարատ ասպետով և Ամատունչաց Վահան նահապետով: Որովհետև մեր հարավային զինվորը Խոսրովի մոտ էին Մոփաց

աշխարհում, իսկ Միհրանին օպանել ու մեր հյուսիսային զինվոր շարժել ու փակեցրել էին թշնամիները և (այս կերպով) հասել էին մինչև Վարդաշապատ ու պաշարել: Նրանց վրա հանկարծակի հարձակեցին մեր արևելյան և արևմտյան զորքերը և հետ վանեցին զեպի Օշականի առապարը և թույլ չափին, որ նրանք ցրով գալով նետամարտից կասարեն ըստ իրենց սովորության, այլ բաշտածի հեծյունները նրանց շտապ-շտապ ու արագապես հետամուտ լինելով մղեցին քարաքարտ գոժվար տեղերը, այնպես որ թշնամիներն ականախից ստիպվեցին ձակատամարտ կազմելու:

Նրանց նիզակավորների զորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա, օպանաղինված և ամբողջ մարմնով ծածկված խնո Քաղիբով. այնպես նա արշավանները էր կատարում գործի մեջ: Հայոց բաշտեր աշերքը նրա վրա պահելով՝ հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում գնալն, որովհետև նրք նիզակով խփում էին, թաղիքը շուտ էր գալին²²², Այս ժամանակի քաջ Վահան Ամատունին թույլատրելով զեպի Կոմպիլեն կեկեցին՝ ասաց. «Յգնիր ինձ, Աստված. դու որ Գավթի պարսաբարը դիպցրիր խրոխտացող Գողթաթի ձակատին, իմ նիզակն էլ ուղղիր այս հոգրի աշին»²²³: նրա խելքովածքը գուր շանցավ. միու զավակիցը խփելով՝ զետին զլորեց անպղին հսկային: Այս դիպվածն ասիթ գործավ թշնամիների փախուստին և Հայոց զուևը զորացրեց հաղթանակ տանելու:

Այստեղից Մոփաց աշխարհը դառնալիս՝ Բազարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է Քաղափորին Վահանի քաջագործությունների և այս առաքինական զեպուհի մասին: Աստի Քաղափորը նրան է պարգևում ձակատամարտի տեղը, Օշականը, որովք Վահանն ինքնակամ դեմ կավ և մենամարտեց (հսկա թշնամու հետ) Իսկ Միհրանի փոխարեն զորքի վրա նշանակում է Գարբույլ Մաղխաղին, Խոսրունիներին նահապետին:

Թ

ԽՈՍՐՈՎԻ ՎԱՆԱՎԱՐԱԼԸ ԵՎ ԼՅԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱՄՔԸ ՊԱՐՄԱՆԻՆԻ ԼԵՏ

Մրանից հետո Խոսրովն իմանալով, որ Պարտից Տապուհ՝ Քաղափորը թշնամիների հետ է, լուծում է նրա հետ կնքած խաղաղությունը և նրան գնարած մտամաքոր հարկի կորելով՝ այն ևս կայսրին է տալիս և Հունաց զորքերը բերելով, գիժազում է Պարտից Քաղափորին: Բայց նրա կյանքը երկար չտևեց, նա վախճանվեց ինքն աստի Քաղափորուց հետո: նրա մարմինը վերցրին և Քաղեցին Անիում, հարկերի մաս: Իսկ մեծն

Վրթանես ժողովելով բոլոր Հայոց նախարաններին, գործերով ու գործարարներով, մեր աշխարհը հանձնում է Արշավիր Կամսարականին, իրեն գլխավոր և թագավորից հետո առաջին պատվավոր անձին²⁵⁴, իսկ ինքն անձնելով Տիրանին, խոսքովի որդուն, գնում է կայսրի մոտ, որպեսզի նրան հոր տեղ Հայոց թագավոր նշանակի:

Իսկ երբ Պարսից Եսպուհ թագավորը լսեց խոսքովի մահը և թե նրա Տիրան որդին կայսրի մոտ գնաց, մեծ զորք է զուսարում իր ներսե՛ն նորո՛ր ձեռքի տակ, իրեն թե մազգրվելով նրան թագավորեցնել Հայոց վրա, և ուղարկում է մեր աշխարհը, համարելով թե նա անուռչ-նորդ է մնացել: Նրանց հանդիպում է բաշ Արշավիր Կամսարականը բոլոր հայկական զորքով Մուղ կոչված դաշտում, և թեպետ պատերազմում շատերն ընկան մեծամեծ նախարարներից, բայց հաղթությունը տարավ Հայոց զունջը և փախուստի մասինց Պարսից զորքերը: Այսպես մեր աշխարհը պահեցին մինչև Տիրանի գալը:

ԺԱ

ՏԻՐԱՆԻ ԹՈՒԿԱՎՈՐՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ. ՄԵՆԷՆ ՎՐԹԱՆԵՍԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻԺ ՓՈՒԿԱՆԸ ԵՎ ՍՈՒՐԸ ՀՈՒՄՈՒԿ ԼԱԶՐՈՒԿՆԸ ԱՅՍՈՒՆԸ

Ավգոստոս Կոստանդր, Կոստանդինոսի որդին, իր ինքնակալության ստանձնվորերը տարում թագավորեցնում է Տիրանին, խոսքովի որդուն և ուղարկում է Հայաստան մեծն Վրթանեսի հետ: Նա գալով խաղաղությամբ պահում է մեր աշխարհը, պարսիկների հետ հաշտություն անելով և ոչ թե պատերազմներ: Հարկ վճարելով հույներին, մասնավոր բան էլ պարսիկներին, խաղաղ ապրում էր իր հոր նման, եույնպես ոչ մի բաշության գործ ցույց չտալով, եույնիսկ չհետևելով հայրենական առաքինությանը, այլ ամեն բարեպաշտությունից թուլացած գաղտնի կերպով, որովհետև մեծն Վրթանեսից բաշվելով չէր համարձակվում հայտնապես արտաքին անձնատուր լինել:

Իսկ մեծն Վրթանեսը եպիսկոպոսության տասնհինգ տարին լրանալիս փոխվում է այս աշխարհից Տիրանի կերորդ տարում: Թագավորի հրամանով նրան տարան թագեցին Թորգան գյուղում, կարծես մարգարեական աշքով անձնելով, որ շատ ժամանակ անցնելուց հետո եույն անդամ պետք է թագվեն նրա հոր նշխարները: Իսկ ամբողջ հաջորդում է նրա Հուսիկ որդին, Տիրանի չորրորդ տարում, որ և լիովին հետևող է լինում իր հայրերի առաքինության:

ԺԲ

ՇԱԳՈՒՎԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆԻ ԼՅՏ

Բայց Եսպուհը, Ուրմիզկի որդին, շատ սեր հաստատեց մեր Տիրան թագավորի հետ, մինչև իսկ նրան թիկունք և օգնական եղավ՝ նրան ազատելով չլուստիական ազգերի հարձակումից, որոնք միաբանելով զուրս կկան ճորա պահակից²⁵⁵ և չորս ասրի ժամանակ բանակ գրին ու մնացին Աղվանքի սահմաններում: Ուրիշ շատ թագավորներ էլ նվաճեց Եսպուհը և շատ բարբարոս ազգերից էլ օտանդակություն գտնելով՝ հարձակվեց Միջերկրաբի և Պարսկաստանի վրա: Իսկ Կոստանդր Հուլիանոսին կհասր²⁵⁶ գարձնելով՝ ինքը գինվեց պարսիկների զեմ: Ծակատամարտի մեջ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին, որովհետև երկու կողմից էլ շատ ընկան, և ոչ մեկը մշտապից երես չգարձեց, արեպես որ համաձայնության գալով՝ խաղաղություն կնքեցին մի բանի տարով: Պարսիկների (պատերազմից) վերազանդալով՝ Կոստանդր երկուր հիվանդությունից հետո վախճանվեց կիրիկիայի Մամփալուեստ բաղաբում, բաներից տարի թագավորելուց հետո: Մրա օրերում Երուսաղեմում երկնքից երեսայ լուսեղեն խաչը բաղաբի բոլոր հավատացյալներին և անհավատներին երանելի կյուրեղի²⁵⁷ ժամանակ:

ԺԳ

ՅԵ ԻՆՉՊԵՏ ՏԻՐԱՆԸ ՀՈՒԿԱՆՈՍԻՆ ԸՆԿՈՒՄԱՋ ԳՆԱԿՈՒ ՊԱՏԱՆԿՆԵՐ Է ՏԱԼՍՍ

Այս ժամանակներում Հունաց վրա թագավորեց ամբարիշտ Հուլիանոսը²⁵⁸. Նա Աստոնև ուրացավ, կուրերը պաշտեց, հալածանք և խոսքովություն հուզեց եկեղեցու զեմ և ամեն կերպ ջանում էր բրիտանոնական հավատը հանցնել: Բայց ոչ թե բռնությամբ էր հեաղանդեցնում, այլ խորամանկությամբ հնարք էր փետում, որ Քրիստոսի պաշտոնը խախտվի և դեներին երկրպագություն մատուցվի: Երբ նա բոս իրավունքի գինվեց²⁵⁹ պարսիկների զեմ և կիրիկիայով անցնելով Միջագետ հասավ, Պարսից սահմանապահ զորքերը նփրատ գետի նավակամարքի շվանները կորեկով՝ անցրը պաշտպանում էին: Իսկ մեր Տիրան թագավորը Հուլիանոսին ընդատաջ գալով՝ հարձակվեց և Պարսից զորքերի վրա, նրանց հալածում է և սպասավորություն մատուցանելով՝ ամբարիշտ Հուլիանոսին և հեծելազորի ամբողջ բաղաբությունն անց է կացնում (գնաով) և շատ մեծաբում է Հուլիանոսից:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԶՈՐԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԵՐԸ ԱՌԱՆԵԼՈՎ ՀՈՒՆՈՒՆՈՍԹ ԿՈՍՏՆՆԻ ԵՎ ԳԱՆՆՈՒՄ ԵՎ ՅԵՂՈՎ ԿՈՏՈՎՈՒՄ Է

Սուրբ Հուսիկի սպանման լուրը և բոլոր նախարարների քրթմըշլուրն հասավ Ռշտունյաց Չորս նահայտեի ահանջին, որ Հայոց հարավային զնդի գործպետն էր Մանանդիոսի փոխանակ և Տիրանի հրամանով գնացել էր իր գործով Հուլիանոսի հետ: Այս լուրը լսելով՝ նա սասց իր գործին: ՉՉվարկներ այն մարզու հրամանով, որ զայնսկզբուցուն էր գցում Բրիտանի երկրպագութիան մեջ և սպանում է նրա սրբերին, և շուղիկցնեք այս ամբարիշտ թաղափորին: Չորս իրեն կամակից գարծնելով՝ հետ էր գառնում և գնում ամբանում է Տնորիցում, մինչև տեսնել, թե ինչ պիտի անեն մյուս նախարարները: Բայց Հուլիանոսի սուբհանդակները նրա զայոց սասց են հասնում և բերուկ են Տիրանին թուղթ հետևելու բովանդակութիամբ:

Հուլիանոսի թուղթը Տիրանին

«Ինքնակալ Հուլիանոս, Ինսի սերունդ, Արամագի որդի, հակասագրով անմահութիան սահմանված, մեր Տիրան գործակալին ողջունի: Այն գորբը, որ մեզ հետ ուղարկիցիք, նրանց գործպետին սասվ է հետ գարծավ: Մենք կարող էինք մեր անթիվ զնգերից ուղարկել նրանց հակակց ու բռնել, բայց թուղթ ամիկնք (նրանց հետանալ) երկու պատճառով: Նախ՝ որպիսի պարսիկները չառեն, կի գորբը բերում է բռնութիանը և ոչ կամովին, և երկրորդ՝ որպիսի փորձներ իր հաճախամութիանը: Արդ՝ և թե նա այդ բանն արավ ոչ իր կամքով, սպա նրան ցեղովին բնացնելը արա, որպիսի մնացորդ չմտա, հակասակ զեպրում երգվում են Ռասով²⁴⁰, որ մեզ թաղափորութիանը չնորհեց, և Արևեստով, որ հաղթութիան, որ մեր վերագարծին անպարտելի զորութիամբ կիտրտակներ քեղ էլ, քո աշխարհն էր:»

Տիրանն այս տեսնելով՝ դարձուրում է և Հայր կոչված մարզպետին ուղարկում է Չորսայի մտա, երգումով նրան կանչում է: նրա գորբ տեսնելով՝ որ բոլոր նախարարները լուս են մնացել, մեր ազգի անծուկալութիամբ ցրվցեցին, չուրաքանչյուրը գնաց իր տունը: Չորսն մենակ մնալով՝ ահամայից գալիս է թաղափորի մտա: նրան բռնելով՝ թաղափորը գրավում է Աղթամարը, նրա ամբար բերդը և բոլորին կտորում սպանում է: Բայց մի փոքիկ երեխա, նրա՝ Մեհենդակ եղբոր որդին, գալակներ փախցրին փրկիցին, իսկ թաղափորը նրա տեղ նշանակում է Աղաճալիին, Անծիտի տիրուրը:

Նրանից այս խնդիրն է անում, որ նրան իր հետ Պարսկաստան շտաբի, պատճառ բերելով, թե անկարող է մի հեծնել: Հուլիանոսը համաձայնում է, բայց խնդրում է նրանցից զորք և պատանդներ: Տիրանը խնայելով իր երկրորդ որդուն, Արշակին, աալիս է Տրգատին, երրորդ որդուն, կնով և սրգիներով և իր Տրքիթ թսանք, իր մեղած անդարնիկ որդու՝ Արտաշեսի որդուն: Հուլիանոսը նրանց առնում անմիջապես ուղարկում է Բյուզանդիան, իսկ Տիրանին՝ արձակում է՝ իր աշխարհը գնալու: նրան աալիս է իր պատկերը, տախտակի վրա նկարված, որի վրա (նկարված էին) նաև մի բանի զեկերի պատկերներ, և հրամայում է կանգնեցնել հիկզեցում՝ արևելյան կողմում, առևելով, թե Հոսմալցիցների տերութիան հարկատու եղողները բոլորն այդպես են անում: Տիրանը հանձն անելով բերում է, մարզով շանցիացնելով, թե իտրեուքիամբ զեկերի պատկերներին երկրպագութիան կժառանգվի:

ԾԴ

ՍՈՒՐԸ ՀՈՒՍԻՆԻ ԵՎ ԳԱՆՆԻՆԻ ՆԱՀԱՍԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիրանը Սոփաց զավար հասնելով՝ կամեցավ պատկերը զնել իր արքունիքի հիկզեցում: Սուրբ Հուսիկը պատկերը հափշտակեց թագավորի ձեռքից, զեպին զցեց և ստով կոխեց ու մանրեց, հասկացնելով թաղափորին՝ բանի իտրամանկութիանը: Տիրանը նրան չյանք, վախենալով Հուլիանոսից, որովհետև մտածեց, թե ինքը կարող է մեռնել, իբրև թաղափորի պատկերն անապիտան առող: Ուտի աճիլի ևս բորբորվեց նրա մեջ զայրույթը, որ տածում էր զեպի սուրբ Հուսիկը, իր հանցանքները շարունակ հանգիմանելու պատճառով, և հրամայեց ճիպտաներով այնքան երկար ձաղկել նրան, որ ծծծելիս հողին ավանդեց:

Նրա վախճանիկուց հետո Տիրանը նախատիքի է անծերի ենթարկվեց ծերունի Գանիել քահանայի կողմից, որ սուր Գրիգորի աշակերտն ու սպասավորն էր, ուտի հրամայեց նրան խնդրամահ անել: Աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով՝ թաղեցին նրա միայնարանում, որ կոչվում է Հայցյաց գրախա: Իսկ սուրբ Հուսիկի մարմինը վերցրին տարան իր հոր Եսո, Քորզան գյուղը: Նա եպիսկոպոսութիան արավ վեց տարի:

ԺԶ

ՀԱՌՄԱՆԻ ՈՐԳԱՆՆԵՐԻ ՄԱՋԸ ԵՎ ՓԱՆՆԵՐՄԵՆԸ ԸՆԹՈՐԳՆԵՆ ԱՌՈՒՄ

Իսկ Հայոց նախարարները Տիրանից խնդրում են մի արժանավոր մարդ, Հուսիկի փոխարեն կոփառուցու գնելու համար: Որովհետև նրա որդիները դավիչ վարք չունեցան և անարժան էին այն առաքելական աթոռին. և բացի սրանից, այդ օրերումը նրանց վրա մա՛հ հասավ ահանջի, լսողների սարսափման արժանի. մի անգամ երկուսը միասին կաշի-ծովհանար եղան, որոնց անուններն էին Պապ և Աթանազիոսն. նրանք շքեղին շահա՛նաս զավակ այդ պաշտանին համապատասխան, բացի Աթանազիոսին մի որդուց, ներսն անունով, որ Կեսարիայում, սովորում էր և այդ ժամանակ գնացել էր Բյուզանդիոն՝ կին ստնելու մի ոմն Ասպիոս մեծ իշխանի աղջկան: Ուստի որովհետև Գրիգորի ցեղից մարդ չկար, ընտրեցին մի ոմն Փառնեբահ՛ի Տարսնի Աշտիշատից և զրին բահանալուպես Տիրանի տասներորդ արարւմ: Նա աթոռը գրավեց չորս տարի:

ԺԷ

ՔԵ ԻՆՉՉԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ԸՆԳՈՒՆԻՑ ԽՈՒՎԵՑ ՈՒ ՆՐԱ ԿՈՉԻՆ ԳՆԱԽՈՎ ՆՐԱՆԻՑ ԿՈՒՐԱՑՈՒՑՑ

Այս բոլորից հետո ամբարշտու Հուլիանոսը փորից վիրավորվելով ստակում է Պարսկաստանում, ինչպես արժան էր նրա չար խորհուրդների համար: Նրա զորք հեռ գործած, թագավոր ընտրելով Հորիանոսին, որը ճանապարհին վարժանովեց՝ Բյուզանդիոն հասած: Իսկ Պարսից Շապուհ թագավորը նրանց հետամուտ է լինում և խարտուլյամբ կանչում է Տիրանին իր մոտ, զրեյով նրան այսպիսի թուղթ.

Շապուհի թուղթ Տիրանին

«Մագդեկանց բա՛հ²⁴¹, արեգակին բարձակից Շապուհ՝ արքայից արքա. մեր բարձրացվածությամբ հիշած սերկի կղզոր, Հայոց Տիրան թագավորին շատ ողջուիչ:

Մենք ստուգապես վերահստու եզանք, որ դու հաստատ պահեցիր բա սերբ դեպի մեզ, կալսրի հետ չկար՝ մեր Պարսից աշխարհը, և այն զուճղը, որ բկանից ստավ (Հուլիանոսը), հետևից մարդ ուղարկելով հետ կանչեցիր: Եվ առաջինը ինչ որ դու արիր, գիտենք նրա համար

արիր, որպեսզի բո աշխարհով չանցնի, այն, ինչ որ նա ինքը պիտի տներ: Ուստի մեր պահապանները երկշտուլյամբ թուղթն հետացան՝ թեզ պատճառ բռնելով, որի վրա զայրանալով՝ մենք ցույի արյուն տվինք խմցնել նրանց զխավորին: Քո թագավորությանը մենք ոչ մի վնաս չենք հասցնի, երբով մեր Միշը մեծ սատուձով, միայն շտապիր զայ մեզ տեսության, հասարակական ոգուտի մասին խորհրդակցելու համար»:

Տիրանն այդ տեսնելով խնչագործից զնաց նրա մոտ, որովհետև արգարությունը նրան տանում էր հասուցման տեղը: Շապուհը նրան տեսնելով նախատեց խոսքերով իր զորքերի զեմ հանդիման և նրա աշխարհը կուրացրեց, ինչպես հնումը Սեղեկիականի²⁴²: Գուցն սրանով ըստ վրեժու սուտից սուրբ մարգու, որով լուսավորվում էր մեր աշխարհը նա Ավետարանի խոսքի, աշխարհի լույսը լինելով: Տիրան նրա լույսը խավարեցրեց Հայաստանում և ինքն էլ խավարեց, տասնենվ տարի թագավորություն անելուց հետո:

ԺԸ

ՈՒՂՈՒՄԻ ԱՐՇԱԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՑՆԵԼԸ ԵՎ ՀՈՒՆԱՏԱՆ ԱՐՇԱԿԵԼԸ

Բայց Շապուհը Տիրանի փոխարեն թագավորեցրեց նրա որդուն Արշակին, ակնածելով Հայոց զորքերից, որպեսզի որևէ կերպով չխափանի իր ձեռնարկելիք գործը: Նա այսպես պատշաճ անարեց, որ բարեարթություն անելով, մեր աշխարհը հաստատ իր կողմը դրավ: Նախարարական ցեղերն էլ նա զսպեց, ամենից պատանդներ անելով: Եվ Հայոց արևելյան զորքին Վահան Ամատուուս փոխանակ սպարապետ նշանակեց իրեն հավատարիմ Սյունի Վաղինակին, և Հայաստանը նրան հանձնելով, ինքը հետամուտ եղավ հունական զորքին, հասավ մինչև Բյութանիա և այնտեղ նստեց շատ ամիսներ: Ոչինչ անել չկարողանալով, ծովի մոտ մի սյուն է կանգնեցնում, վրան դնում է առյուծ, սուրբանակ մի գիրք թնամ, որ այն և նշանակում: Ինչպես առյուծը հորն է զագանների մեջ, այնպես է պարսկականը թագավորների մեջ, իսկ գիրքը պարունակում է գիտություն՝ ինչպես է Հռոմայեցիների տնտեսությունը:

ՔԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՔԱՎ ԱՐՇԱՄԱՐՆԵՑ ԼՈՒՆԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Այս ժամանակների ընթացքում Նյութալային ազգերի կողմից խափովյուններ ծագեցին, (սրանք գրազեցրին) Պարսից Տապու՛՛ Քաղափորին: Իսկ Նույնների վրա Քաղափորնց Վարենտիանոս, որ զորրի գումարտակ է ուղարկում Միշերկրայր և Նայածում է պարսկական զորքերին: Հնուտ մեր Արշակ Քաղափորին ուղարկում է այսպիսի Քուզթ:

Վարենտիանոսի թուղթն Արշակին

«Ինքեակալ Վարենտիանոս Ազգոստոս, մեր աթոռակից և Քաղափից Վազես կայսրի Նետ, Հայոց Արշակ Քաղափորին ողջունչ:

Գու պետք է իշխեր այն չարիքները, որ ձեզ Նստան անտառված պարսիկներից, և այն երախտիքները, որ մեզանից գտել եք Նեոց ի վեր մինչև քո ժամանակ, և պետք է Նեոսալայր նրանցից և մեզ ժամանալիր: Երպեսզի մեր զորրի Նեո խառնվելով, միասին կովենք նրանց զեմ. մեր այդուեղի զորավարների ձեռքով ուղարկիր ձեք աշխարհի Նարկերը, նրանց գուճացողական թղթերով, որպեսզի նրանք քո այստեղի էզրորք և նրա Նեո եկած պատանդներն առնելով զուրս քեզեն: Ողջ եղիր, լիովին Նստանդովյամք մեր Հռոմեական տերությանն:

Իսկ Արշակը նույնիսկ շպատասխանեց այս թղթին: Այլ ատամ բացելով նրանց արձամարհեց. մինեռն ժամանակ նա Տապու՛՛ի կողմն է շարժվով բոլոր սրտով. այլ ինքնահալանությամք պարծեծում էր միշտ կերտուսմաների ժամանակ և վարձկան երզնյների թերանով, իբրև Քև Արիւնեացի²⁴⁵ էր ավելի քաջ ու արի և, բայց իբր Նեմանվելով կազ ու սրագուլու Քերտախանի, իր մեծամեծներից մերժված, մինչև որ իր ամբարտաճանության վարան ստացավ:

Ի

ՈՐՈՐԸ ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄՈՒՐՈՎ ԲԱՆԿԵՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արշակի Քաղափորության երբորդ ատրում Հայոց եպիսկոպոսապետ զարձով մեծն Ներսես, Աթանազիենեա՛ որդին, Հուսիկի որդու, Վրթանեա՛ որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Բյուզանդիայից Կեսարիա վերագառնելով՝ նա եկավ Հայաստան և իր Նայրերի բոլոր ուղղության կարգերը նորոգեց. և ավելին եւ, որովհետև ինչ քարեկարգություններ որ նա

աեսավ Նույնների աշխարհում, մանձնվանց Քաղափորանիստ քաղաքում, նույնք սահմանեց և մեր աշխարհում: Նա եպիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով գումարեց, կանոնական սահմաններով Նատատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արավ անդթությունը, որ մեր երկրում իրեն սովորեցական էր: Որովհետև բորտաները²⁴⁶ Նայածում էին, իբրև օրենքով պիղծ ճանաչված մարդիկ, ուրուկներին էլ փախուստի էին ենթարկում, որպեսզի անտար նրանցից ուրիշների վրա չփոխադրվի. նրանց կացարաններն անսպասներն էին և ամայի տեղերը. նրանց ծածկույթը՝ բարերն ու ժացառները, իրենց թշտության մեջ նրանք ոչ սրից միխթարություն չէին գտնում: Քացի սրանցից, Նայածնդամները չէին խառնվում, անձանոթ Նյութեր չէին ընդունվում, օտարականները պաշտպանություն չէին գտնում:

Իսկ նա Նրամայեց, որ ամեն մի զավառում շինեն արքատանոցներ առանձնացած անընակ տեղերում, որպեսզի Հնուցց Նիվանդանոցների նման միխթարություն չինեն մարմնով մշտացածներին: Այս (Նիվանդանոցների) վրա բաշխեց ավանները՝ և ապարակները, որպեսզի իրենց արտերի արջուներներից, արածող պետանների կից ու բրդից բամբի անեն և պարտավորարար նրանց պետերը՝ Շոգան, Նեոմանց Նեոս, իսկ նրանք զուրս զան իրենց ընակության (սահմանված) շներերից: Այս զորքը նա Նաննեց իր սարկավազին, Խաչ անունով, որ Կարնի Մարգաց (զուղից) էր: Նույնպես սահմանում է, որ բոլոր գյուղերում ինչաններ շինվեն օտարականների Նամար, սեռուցի տեղեր որբերի և մերերի Նամար և խնամք չբավորների Նամար: Շինում է նաև անսպաս և անարքարանակ տեղերում կղարյունացներ և մենաստաններ և մեռակ (ճգողներին) Նամար խրճիթներ: Մրանց վրա Հայր և վերահսկիչ է Նշտանակում Շաղիթային, Եղիփանին, Եփրեմին և Գնեղին Սիկունեաց ջեղից և ուրիշ մի քանիսին:

Եվ նախարարական ցեղերի միջից վերացնում է այս երկու բանը. առաջինը՝ ինձամությունը մերձավոր ազգականների միջև, որը զործարում էին՝ սեպուհական ազնվականության պատճառով ազանելով, և երկրորդը. որ մեռածների վրա ունիրներ էին զործում Նեթանուական սովորությամբ: Այնուհետև մեր աշխարհի մարդիկ երեսացան արդեն ոչ քարաբանների պես աշխանդակով, այլ քաղաքացիների նման Նամեստացած:

ԱՐՁԱԿԻ ԵՎՐՈՒՐ ՏՐՈՒՑԻ ՄԱՆՎԱԿԱՆ, ՍՈՒՐԲ ԵՐԲՍԵԱՆ ԲՈՌՈՂԱՆՆԵՐԻ ԳՆԱԿՆ ՈՒ ԳՈՍԱԿՆԵՐԸ ՀԵՏ ԳԱՐՔՆԵՐԸ

Վաղնախնաման անիրավ մարդկանց վերաբերմամբ շատ խիստ և անավոր էր. նա շատ իշխաններ սպանեց հափշտակության պատճառով, և Ռոզանոս անունով մի ներքինապետ կենդանի այրեց, որովհետև ինքը կերթ անգամ հրամայեց, բայց նա չվերադարձրեց մի այլի կնոջից հափշտակում գրչոքը: Ետև այդ օրը հասան նրա այն պատգամավորները, որոնց ուղարկել էր Հայաստան և նրան ավելի գայթաղել՝ Արշակի խոստատալու զեղբոր պատճելով: Եվ որովհետև նա բարկացած գրոթվյան մեջ էր, հրամայեց սպանել Արշակի կոչորը՝ Տրգատին, մանուկ Գնեկի հորը, և Քեռզոսին պատվիրեց ծանր զորքով Հայոց վրա դիմել: Երբ նա Հայաստանի սահմանները հասավ, Արշակը գարշուրեց, նրան ընդատուջ ուղարկեց մեծ ներսեսին, խնորհեց հաշտվել, խափանված հարկերը լիովին վճարեց և ներսեսին շքեղ ընծաներով նրա հետ ուղարկեց (Բյուզանդիոն): Նա գնալով՝ թագավորին հանգրայնցեցում և, շատ մեծարժույթ և նրանցից և պատանդները խնայում՝ հետ է առնում և վերադառնում: Եվ մի կույս Սյուսպետա անունով, կայսրի ցեղից, կին է բերում Արշակին: Բայց կայսրը բարեարություն անելով մանուկ Գնեկին, նրա հոր՝ Տրգատի անմեղ մահվան համար իրենց ձեռքով՝ առախ և հյուսուստություն պատիվ և շատ զանձներ: Տիրիթը օրա վրա նախանձելով՝ շարունակ մտածում էր նրան շարիք գործել, հարմար օրվան սպասելով:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԽՈՌՈՎՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԿԱՎ ԱՐՁԱԿԻ ԵՎ ԳՆԵԿԻ ՄԵՋ, ԵՎ ՏՐՈՒՑԻ ՄԱՆԸ

Իսկ Գնեկ կալով Կուսոշ ամբար Արագած կոչված շեռան ստորաբաժնում, իր կուսարքած Տիրան պատի մաս, որ զեռ կենդանի էր: Տիրանը գառնապետ ողորջ իր Տրգատ որդուն, Գնեկի հորը, իրեն իրեն պատանա համարելով նրա սպանվելու: Եստի Գնեկին է առախ իր բոլոր ունեցածը և կալվածները, գյուղեր և զատակներունը, և հրամայում է հենց ետև Կուսոշ ավանում բնակվել: Այնուհետև Գնեկը կին է անունով մի ուն Փառանձեմի, Սյունաց ցեղից, և թագավորաժայռի հարսանիք անելով առաւ-առաւ պարզիներ է առախ բոլոր նախարարներին: Մրանք նրան հավանելով ու սիրելով՝ իրենց զավակներին նրան հանձնեցին, որոնց

նա փառավոր զարգարեց զենքերով ու զարզկերով: Մրա համար նրան ավելի ևս սիրեցին: Այսպեղ ահա Տիրիթն առիթ գտավ բուսթյան, նա կկալ թագավորի մաս իր բարեկամ Վարդանի հետ, որ թագավորի զինակիրն էր, Մամիկոնյան տոհմից, և առում են. «Մի՛քե, չգիտես, որ Գնեկը միտք գրել է թեզ սպանել և քո փոխանակ թագավորել: Ահա առաւ, թագավոր, այս բանի ապացույցները. Գնեկը բնակվեց Այրարատում, ձեռ թագավորական կալվածում, բոլոր նախարարները սրտով նրան են հարած: Կայսրին այդ զավթ սարքելով նրան հյուսուստություն պատիվ առին և շատ մեծ զանձ, որով նա նախարարներին գրավեց»: Վարդանը երգվում էր թագավորի արևով և ասում էր. «Ես իմ տկանչու լսեցի Գնեկից, որ ասում էր, թե ես իմ հորեղբորը չեմ թողնի իմ հոր մահվան վրեժը, որ նրա պատճառով եղավ»:

Արշակ այս բանին հավատալով՝ ետևս Վարդանին ուղարկում է Գնեկի մաս, թե «Ինչու՞ բնակվեցիր Այրարատում և հայրենական կարգը խանգարեցիր: (Որովհետև սովորությունն այնպես էր, որ Այրարատում բնակվի միայն թագավորը և նրա մի որդին, որին պահում էին իրեն թագավորին հարգով, եւ ի մյուս Արշակներիցն ուղբեն Հայտյանը, Ազոնիկա և Արեթանի զավաններում, արքունական կամուրաներով և ուսեստով): Արդ՝ զու պետք է քնտրես երկուսից մեկը, կամ մահ ընդունել, կամ Այրարատից հեռանալ և թեզանից հեռացնել նախարարների որդիներին»: Գնեկն այս լսելով՝ թագավորի հրամանը կատարեց ու զեաց Ազոնիկա և Արեթանին: Բայց Տիրան, նրա պապը, խիստ խոսքեր ողբեց իր Արշակ որդուն, որի պատճառով իր սենեկապետների ձեռքով խեղդամահ էղավ Արշակի զազանի հրամանով և թաղվեց նույն Կուսոշ ավանում: Հարմանակալով իր հայրերի զերեզմաններին, զուցե նա հաստացումն արավ Աստծու մարդու՝ Գանիելի մահվան: Ինչ չափով որ չափեց, նրանով էլ ինքը չափեց, ինչպես ասված է Ս. գրքում²¹⁵:

ԱՐՁԱԿԻ ԵՎՐՈՒՐ ԵՆԻՍԻՆՆԵՐԸ ԳՆԵԿԻՆ ԵՎ ԵՐԱՆ ՄԱՎՆԵՐԸ

Մրանից հետո թագավորը որսի զեաց Մասիսի թիկունքում իր սիրած կողալովիս զավտար: Մասսիսի մեծ որս եղավ, և Արշակ խմելոս պարծեւեցում էր, թե իրենից առաջ ոչ մի թագավորի մասնակ այսքան բազմաթիվ որս չի կտորարկել մի ժամում: Այստեղ Տիրիթն ու Վարդանը նորագում են իրենց նենգությունն առնելով, թե Գնեկը այդ օրերում ավելի շատ երևեցր է սպանել իր լեռան վրա, որ Եսահայրվան է կոչվում, որ

երան հասնի էր նրա մեր պատից, Գննի Գնունուց: Անտի (Արշակը Գննին) այսպիսի հրովարտող է ուղարկում:

Արշակի թողութի ԳՆՆԻՅԷ

«Արշակ, Մեծ Հայրի թագավոր, իմ Գննի որդուն ողբոյն:
Այդտեղ, Մարգարէ լեռան²⁶ վրա, անստատ և ջրովեռ տեղում բնորիք և պարտաւորի առատ որսով տեղ, որպէսզի մեկը զանք և թագութեամբայի որսի հանդիպենք»:

Հրովարտակն ուղարկելուց հետո Արշակն իսկույն գնաց, մտածելով, որ երկն Գննիը հրամաննի համաձայն չի կատարել, նրան կայսի իբրև թև նա դիվամակել է թագավորի որսախառնում: Բայց երբ գալիս տեսնում է որսի այնպիսի պատրաստութիւն և երևելի այնպիսի բազմութիւն, որ նա երբեք չէր տեսել, խոզովում է սրտում նախանձից ու կասկածներէից, և հրամայում է նույն Վարդանին՝ որսառնելու Գննիին սպանել, իբրև թև պատահմամբ, նետը որսի վրա արձակելիս՝ նրան զիպելով: Այս հրամանն ատենալով՝ նա իսկույն կատարում է, ոչ այնքան թագավորի հրամանի պատճառով, որքան իր սիրելի Տիրիթի կամքը կատարելով: Իսկ Արշակը Գննիի զին նախարարներին հետ Ազիտի որսարան իջնելով՝ թաղում է արքունական Զարիշտա թագաբուն և անմեղ ձևանալով՝ մեծ կոծ է կատարում:

ԻԿ

ՅԵ ԻՆՉԳԵՆ ԱՐՇԱԿԸ ՀԱՆԿՎԱԿԵՆ ԳՆՆԻ ԿՆՈՋՆ ԱՌՆԵԼ, ՈՐԻՆ ՍՐԱԿԵՆ ԳՈՂԸ

Քելպես կարծում էր Արշակ, թև այդ շարիները թաքուն գործէց, բայց ինչ որ չի ծածկվում Աստուծո ամենատեսա աչից, հայտնի է գտնուում և աշխարհից, հանցավորներին էլ սարսափել, ինչպես Տիրանի և Գննի մահը: Երբ բոլորն այս բանն իմացան, իմացավ նաև մեծն ներսես, որ անիծելով Արշակին և սպանութեան անթիվ հողոյն, գնաց ասոջ նստավ շատ օրեր, ինչպես Սամվելը Սամուելի համար: Իսկ Արշակ չզղոջոց, չապաշխարհեց, այլ անամոթարար, սպանվածի գտններին և ժառանգութեանն ազակելով, գնա նրա կնոջը, Փառանձեռներն էլ իբրև կին անավորից ծնվեց մի պատանի, որ կոչվեց Պարս:

Այս Փառանձեռ մի անլուր և անկարկի շարիք գործեց, որից լսողները պիտի սարսափեն: Մի անարժան և սուսանուն քահանայի ձեռքով մահացու դեղ խառնեց կյանքի դեղի մեջ²⁷ և ամփնց Ուխտագաղային, Ար-

շակի անաշին կնոջը, և նրան կյանքից զրկեց, նախանձելով նրա տիկնային: Նույնպես և Արշակի ձեռքով սպանել է ասլիս Վաղինակին և նրա տեղ նշանակում է իր հորը՝ Անտիորին:

ԻԵ

ՏՐԻՓԻ ՍՐԱՆՈՐԹՅՈՒՆԸ

Երբ Շապուհը հյուսիսական ազգերից խաղաղփեց և պատերազմներից հանգիստ առավ արաւմայտեց իր բարեխաղաղ Արշակի վրա, որ նա այնքան տարիներ հարկ է տալիս կայսրին, և ոչ իբրև: Այս պատճառով Արշակ նրա մոտ է ուղարկում Տիրիթին և նրա սիրելի Վարդանին՝ արժանազայն բնծաներով, հաշտութեան խնդրելու համար: Բայց Շապուհը որովհետև ուզում էր հույներին զիտնելից լինել անցյալ պատերազմների համար, ինքը գնում է նրանց զին պատերազմի, ուստի և խնդրում է մեր Արշակ թագավորին, որ իր հետ գնա բոլոր Հայոց զորքերով: Բայց Արշակը, պատճառներ ընտրելով, չկամեցավ անձեռք գնալ, այլ մի փոքր զունդ ուղարկեց Շապուհի հետեից:

Իսկ ինքը Տիրիթի վրա բարկանալով, գրկում է պատվից, իբրև թև այդ բանը կատարվեց նրա թելադրանքով, որովհետև նա ասում էր հույներին: Թագավորին ամփնց գրողում էր նրա զինակիրը, Վասակը, որ եղբորն նախանձում էր մի հարձ ազգես պատճառով: Ուստի թագավորը նրան (Տիրիթին ու Վարդանին) սաստիկ նախատեց ամոթալի վիրավորական խոսքերով: Իսկ նրանք այսպիսի անպատվութիւն և պարտավանք տանել չկարողանալով գաղմկեցին (Արշակից) և զիմեցին զնացին Շապուհի մոտ: Արա վրա ամփնց գալիս զայրանալով Արշակ հրամայում է նույն Վասակին՝ նրանց հետեիցն ընկնել ուժեղ զեղով և նրանց սպանել, որտեղ որ նրանց հասնի: Վասակն անփութ չեղավ (այս հրամանը) կատարելու, թեպետ Վարդանը իր եղբայրն էր: Այս կերպով Գննի տնեղ արջան վրեժը պահանջվեց ամբարշտ Տիրիթից, ինչպես անիծել էր ներսեսը, և Վարդանից, որին վիճակվեց իր հարազատ եղբորից սպանել:

ԻԶ

ՇԱՐԱՆԻ ԳԱՐՏՈՐԹՅՈՒՆ ԿՆԵԸ ՏՐԻՓՆԱԿԵՐՏՈՒ

Իսկ Շապուհը գալիս հասնում է մեր Տիրանակերտ թագաբուն նրան զնմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ և քաղաքապահ՝ զորքը, որովհետև

Այլույնաց Անսիրո նահապետք, որ Արշակի անձին էր և բազարի վերակապուն, հրամայեց բազարի դռները կողպել Շապուհի ասաց: Եվ ոչ միայն արդիւնց մանել, այլև ոչ պատգամաժողովներ ուղարկեց նրան մտտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կռիվ, որի մամանակ շատ պարսիկների սպանեցին: Շապուհի զուգոր պարտաւթյուն կրելով ճորից Ամբին դարձավ: Երբ զորք հունգտացավ ու կրած նեղութուններից կազդուրվեց՝ (Շապուհի) կամեցավ (զնաւ և) Տիգրանուկերտն աննել, բայց նրա առաջապահ զինիքը և լրտեսները լնդին այս բանով զբաղվել, (ասելով թէ) զրանով հույների զեմ ձեռնարկված գործը կհանգարգի: Եվ Շապուհն ասաց անցնելով՝ այսպիսի թուղթ է գրում նրանց:

Շապուհի թուղթը Տիգրանակերտին

«Մազզեղանց բաշ Շապուհ՝ արքայից արքա, տիգրանակերտացիներին, որ այլևս չեք հիշվելու արչաց և անարչաց մեջ:

Ես կամենում էի ձեզանից սկսելով բոլոր առաջիկա բազարները մուտք գործել խաղաղությամբ և բացին վայել ազնվականությամբ: Եվ եթէ բայց, տիգրանակերտացիներդ, որ առաջինն եք, ոչ թէ քաջությամբ, այլ իմ ուղեբության ճանապարհի վրա, ինձ հակառակ կանգնեցիք, մյուսներն էլ ձեզանից օրինակ կառնեն նույնպես վարվելու: Բայց իմ գործի մամանակ իմ բարկությամբ ձեզ այնպես կվնասեմ, որ նորից օրինակ դառնաք խելացիոր ստահակներին»:

Ի՛՛՛:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՔԱՎԱԿԱՆԸ ՇԻՆՎԵՍ ՈՒ ԿՈՐԹԱՆՎԵՏ, ԵՎ ԱՆԻՆ ԱՆՆՎԵՏ

Բայց Արշակն ավելի ևս հանդգնելով մի անմեծ գործ գործեց: Մասին լուսան թիկունքում նա շինեց մի գաղտակերտ՝ մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի: և հրաման արձակեց, թէ ով որ կարողանա այդտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա գաղտաստան և իրավունք չի լինի: Անմիջապես բոլոր հովիտը ինչպես զավ, լցվեց մարդկանց բազմությամբ, որովհետև ավանդապետներն ու պարտապանները, ծառաներն ու հանցագործները, զողերն ու մարգասպանները, ուրիշի կանանց փախցնողները և ուրիշ արանց նմանները փախչում ապաստանում էին այնտեղ, և նրանց զեմ հարց ու գաղտաստան չկար, նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակ նրանց չլսեց, այն աստիճան, որ նրանք միևն Շա-

պուհին զիմեցին: Եվ երբ Շապուհ՝ Հունաստանից հետ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ զեղով ուղարկեց, որ երբ զեպրք գա, Արշակին բռնի: Բայց նա խուսափեց նրանից, փախավ Կովկասի կողմերը, վրացիների հետ միարանելով:

Իսկ Պարսից սպարապետը Հայաստան զայլով նախարարների օժանդակությամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարի է առնում այնտեղ պահած բոլոր արքունական զանձներ, այլև թագավորների սպորները, շղիտեմ՝ Արշակին նախատիքը հասցնելու նպատակով, թէ որևէ հեթանոսական հմայքի համար: Բայց հետո նախարարները խնորհեցին հետ ստացան (սպորները) և թաղեցին Ազցք ավանում, Արաղած կոչված լեռան ստորոտում: Որովհետև նրանք շխարդացան բռնի է հեթանոսներին և հաճառացյալների սպորները, բանի որ գերողները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանգստարանում, Վարդաշապատ քաղաքում:

Իսկ Հայք նախարարները ժողովվելով զիմեցին թագավորական գաղտակերտի՝ Արշակավանի վրա, որով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ձկկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների զեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ մեծն Ներսեսը, բայց կարողացավ կոտորածից օրան հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորվածների երեխաներին բաժանելով ուզում էին զիրի առնել, ինչպես հեռավոր թշնամիների երեխաներին: Մեծն Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց բթողներով կրել²⁴⁸ մի զոմ: նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց: Հետո նրանք (մեծանալով) ավան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթք (բթողներ):

Ի՛՛՛:

ՏՈՒՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՐՔԱՎԵՆ ԵՎ ԼՈՒՐՈՒՄԻ ԲԱՆՎԱԿԵՆ

Իսկ Շապուհ՝ եկավ Տիգրանակերտ: Դռները զարմայ կողպեցին և պարսպի վրա բարձրանալով աղազակում էին. «Հե՛նացիք մեզանից, Շապուհ՝, ապա թն ոչ թեղ առաջինից ավելի մեծ չարքերն եր հասցնեմք»: Իսկ նա պատասխանեց. «Ո՛վ քաշ հայեր, որ ինքներդ ձեզ արդիւնք փակել եք Տիրքանակերտի պարիսպներին հետ, և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում, Քաշ տղամարդիկ կոմում են արձակ դաշտում և ազատ սեղում: Կանայք են, որ փակվում են, կովից վախենալով»: Այս ասելով զարձակ զերի բռնված հույներին և ասաց. «Եթէ ձեր կովկով այս քաղաքն առնեմ, ձեզ բողոքի կազատեմ ձեր ընտանիքներով հանդերձ»:

իսկ Պարսից զորքերին հրամայեց բողոքի շուրջը պատվել և պարսպի վրա կողոնքերի նետերով խոչոտել:

Իսկ հույները մտազուտ, մեծ ուժով պարսպին զեմ գրին էլ կոչված (զորքերը): Սա մի անվավոր մեքենա է, որ բշկով տանում են երեք մարդ. երանց ներքևում կան կացիներ, երբեքուհի սակրներ և արածայր մուրներ՝ հիմքերը փորելու համար, և այն պատերը, որ Հայկազյան Տիրարներ շինել էր հաստ և ամուր: Հիմքից բանջելով, ապալանջին, զոներում և բուր կողմերում կրակներ վառեցին, և նետում էին քարեր, նետեր և տեղեր, Մերսեր խոցողովով շշկվեցին: Բոլոր զորքը ներս մտավ, պարսկական ձեռքը չէր հոգնում բազմախոցող սուրբ արշալուծով հազեցնելուց, այնպես որ սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը: Իսկ հունական ձեռքը կրակի էր տանում բոլոր փայտակար շինությունները: Եսպուհ՝ կոտորածից մնացածներից զեհի ատելով իրավ է Պարսկաստան, իսկ Հայաստանում եղած զնզիրեն մարդիկ է ուղարկում, հրամայելով, որ Մշույնաց տոհմը (բնաջիրը անեն) անվավակ դարձնեն²⁴⁹:

ԽԹ

**ԱՐՇԱԿ ՊԱՏԵՐԱՅԻՆ ԻՐ ԱՆՔԱՐԱՆՆԵՐԻ ՀՅՈՒՄ
ՊԱՐԿ ԲՅՈՒՋԱԿՆԻՒՄԻ ՈՐԱՐՄԱՆԵԼԸ**

Եսպուհի համար դարձյալ խոսվություններ ծագեցին նույն (հյուսիսական) սպաներից, իսկ խաղաղությունը շուտ եկավ հույների կողմը, համաձայն այն խոսքի, թե փոփոխակի իրար փոխարինում են²⁵⁰, որանց խաղաղությունը նրանց խոսվության մեջ է կայանում, և նրանց խաղաղությունը սրանց խոսվության մեջ, այնպես որ մեկի վախճանը մյուսի սկիզբն է դառնում, որովհետև Վաղեմարյանսար²⁵¹ Բերդտունի կոչված բերդում հիվանդանալով մեռնում է, և անբուժելունք անում է նրա եղբայրը, Վաղես, որ զթմերի հետ բարերախա պատերազմ մղելով ու հաղթելով հետ է դառնում և ամբիպղպեն զորք է ուղարկում Միջագետք, Հայաստան՝ Եսպուհի օրինակ զորք ապուլն համար:

Բայց Արշակը վրաջական զեղով գործ՝ իր մտերիմներից էլ սակավաթիվի զորք է ժողովում և պատերազմ է սկսում այն նախարարների հետ իր Արշակավան պատասկերտի գլխով անելու համար, նրանք էլ ինքուրներով ներսե՛ն, Կամսարի որդու առաջնորդությամբ պատերազմով զինարարում են Արշակին: Տեղի է ունենում ստատիկ կռիվ, որի մեջ յուրաբանչյուր կողմից շատ մարդիկ են ընկնում. իզամարդ ալամարգի

զեմ զուրս գալով, ոչ մեկը չէր կամենում պարտություն կրած լինել: Երբ նրանք սրով են լինում կրողով, վրա են հասնում կոչանքական զորքերը: Այն ժամանակ Արշակը տեսնելով, թե իրեն թշնամի են հասպուհ՝, Վաղեսը և իր նախարարները, ամենից լրված՝ շատ սեղան մարդ է ուղարկում մեծն ներսեհի մտա աղաչելով, խոստանում է հետ կանգնել բոլոր շար հանապարհներից, նրա կամքով վարժել, բուրձով ու մոխրով ապաշխարել, միայն թե նա գա, խաղաղություն ցցի և իրեն փրկի հզոր հույների ձեռքից: Նույն բանի համար նախարարների կողմից էլ իրար վրա հանախ խնդիրներ էին զայլի, այնպես էլ եղիսկուրաները ժողով զամարելով նրան թախանձելով խնդրում էին, որ անտարբեր շմեա իր վիճակի կորուստին:

Այսպես մեծն ներսեհ համաձայնելով եկավ և նրանց մեջ խաղաղություն հաստատեց: որովհետև թագավորն էլ, նախարարներն էլ նրան բեկին: Բայցի Արժրուհիների նահապետ Մեհերուսանից և նրա բոլոր մարդուց Վահան Մամիկոնյանից, որոնք անխաղ եղան և ապստամբելով գնացին Եսպուհի մոտ: Իսկ մյուս բոլոր նախարարները ուխտ հաստատեցին, որ թագավորն այնուհետև ուղղությունը վարվի և իրենը հազատամտությամբ նրան ծառայեն: Այսպես (հաստատվեց) նրանց մեջ: Բայց Հունաց զորքերի մաս էլ գնաց մեծն ներսեհ և աղաչում էր, որ մեք աշխարհին վնաս հասցնեն, այլ հարկերն ստանան, Արշակի որդուն Պապին բոլոր նախարարների որդիներով հանդերձ պատանդ վերցնեն ու հետ դառնան: Բայցը և մեծ Քեղզոս զորավարը համաձայնեց ու զարձակ կայսրի մտա պատանդներով հանդերձ, հետո տանելով մեծն ներսեհին Արշակի թղթով, որ հետևյալ բովանդակությունն ուներ.

Արշակի բողոք Վաղեսին

Արշակ թագավոր Մեծ Հայքի և Արամյան սպիտ բոլոր նախարարներս մեր սիրոջ՝ ինքնակալ Վաղես Ավգուստոսից և բո Ֆրատիստոս որդուց սղույն:

Յոթ ինքնակալ սյնպես շտամեն, թե մենք մեզ ատելուց ստամբակեցինք կամ մեզ հզոր համարելով ապստամկող զեղի ուղարկեցինք Հունաց երկիրը. բայց զիտենալով, որ մեծ խոսվություն է ծագել մեր մեջ և որ ոչ բո մեզ չի փրկի Եսպուհի ձեռքից, նրկուրից նրան օղնեցինք մի փոքր զեղով. բայց ևս ինքս, Արշակո, նրա հետ չեկա, հազատարիմ մնալով մեզ, որի պատճառով նա ավերեց մեր աշխարհը, մինչև անգամ մեք հայրերի գերեզմանները փորեց, ուղործեց հանեց: Արդ՝

այս իրողութիւններին հաճատալով՝ հաստատ պահեցեր ձեր նախկին սերը զիպի մեզ և մենք հաճատարում/բխամք ձեզ կճատայնէրք:

Բայց Վաղեսը ոչ թուզթը կարողաց և ոչ մեծն ներսեան կամեցա՞մ տեսնել, այլ ուղղակի հրամայեց նրան արտերկ և բոլոր պատահեղներին արի անցկացնել:

Ա

ՄԵՆՆ ԿԵՐՆԵՍ ԿԵՐՆԵՍ ԵՎ ԱՆԲԱՆ ԿՂԻ ԳՉԵԼԸ, ԵՎ ԻՆՉԳԵՍ ԿՐԱՆԷ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄ ԵՆ ԵՐԱՆՈՒՆ ԽՆԱՄԵՐՈՎ

Այս ժամանակ Բյուզանդիոնի եպիսկոպոսական աթոռը նստում էր հոգեմտառ Մակեդոնը: Երբ արքունիքից հրաման եկա՞վ մեծն ներսեան արտերկու, իբրև մի անգամ կայսրին խարոզի և ուխտադրումի, նրա մտտ եկան մի բանի հերթաժողովեր Արիոսի ազանցից և ասացին. «ՅՅՅ մեզ հեզ հազ պահեստ, թեզ կփրկի մեր հայրը, Մակեդոնը» նա չճամա՞նայնեց ու արտօրկեց: Երբ նա՞վով լողում էին, ձմեռվա խիստ քամիները նավը բշեցին զեպի մի անապատ կղզի ու խորտակեցին: Նավորակները շէին վտատա՞ւում մակույկներով նավել, մնացին տարակիսւած և ուտում էին անտառի ծառերի արմատները: Բայց Աստծու խնամքով նրանք ու՞թ ամիս կերակրվեցին այն ձկներով, որ ծովը կենդանի ափ էր գցում: Իսկ Պապը և բոլոր պատահեղները հանձն առան և Մակեդոնը նրանց ազատեց:

ԱԱ

ԱՐՈՒԱԿ ԿՈՏՈՐԵԼ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ԵՎ ԽԱԿ ԵԳՐՄԵՆՊՈՍ ՎԱՐԷՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ մեծն ներսեսը հեռացավ, Արշակը զրժեց բոլոր պայմաններին, որ կերել էր նախարարների հետ և կամեցա՞վ իր Արշակավան դաստա՞կերտի վրեժը հանել: Նա կոտորեց նախարարներից շատերին, մանա՞վանց ընտիրե՞լ արավ կամաւորականների ցեղը, ազահելով Արտաղեսը ամբողջին և երվանդաւառ քաղաքին, որ նրանց ուտանէ²⁵² էր: Նրանց հրաժիրեց իր մտտ, Արմավիրի լքված պալատը, իբրև ազգականներ, պատվելու, մեծարելու պատահաւարե՞րով, և հրամայեց բոլորին միանգա՞մայն կոտորել, մարդկանց, կանանց, երեխաներին: Ոչ որ նրանցից չփրկվեց, բացի Սպանդարաւան, Արշավիրի որդուց, որ Արշակուեսյաց (տա՞ճից) կիև ունեւալով՝ գնաց բնակվեց նրա մտանգութլան կազմա՞

ծում, Տարոնի և Հաւրյանքի կողմերում, իբրև արտնչող իր ներսե՞հ հորերորից, այս պատահաւով էլ նա նրանց կոտորածի սեղանը չճան. դիպեց. Բայց կեր (իր պզգաստ՞մի կոտորածի) բոթը լսեց, իր Շավարշ և Գաւազոն որդիների հետ բոլոր բնտանիրով փախա՞վ գնաց Հունաստան:

Բայց մեծն ներսես Հունաստան գնալիս ետզ սարկավազին ձեռնա՞դրել էր Բազրեանզի և Արշարունիթի եպիսկոպոս և նրան էր հաճատա՞ցել մեր աշխարհի վերակացութլան բոլոր զորժերը միջև: Իր վերա՞գարձի ժամանակը, Այս ետզը մեծն ներսեսին էր նման ամեն բանով, մանավանց ազբատների խնամատարութլան գործում, որի շահմարա՞ններն էլ հենց աղբյուրի նման առատացան սքանչելի կերպով, ինչպես եղիտայի և Եդիսսի ժամանակ²⁵³, և թագավորին հանդիմանելու մեջ էլ նա խիստ էր և ա՞ճավոր ու աներկյուզ: Սատանան ոչ մի կերպ նրան զիպ՞չկ չկարողացա՞վ բացի մի բանից, որ նա զգեստի կողմից պերճասեր էր և ձիասեր, որի պատահաւով նրան պարտա՞վում և մալարում էին փոխա՞ր. նարար նրանք, որոնց նա հանդիմանում էր: Այս պատահաւով նա հրա՞մարվեց շրջի զգեստներից և մազեղեն հագնելով՝ իշով էր ման գալիս միջև իր մա՞ճվան օրը:

ԱԲ

ՅԵ ԻՆՉԳԵՍ ԱՐՈՒԱ ԿԱՄԵՆՈՒՄ ԵՐ ԶԱՐՈՅԼ ԵՎ ԶԱՐԿՈՅԼ ԵՐԱՆԵԼԻ ԽԱԿԻՆ՝ ԻՐ ՀԱՆՑԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՆԳՐՄԱՆԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Երբ Արշակ կամաւորականների ցեղը կոտորեց, հրամայեց նրանց զեակները քարշ տալ, զին զցել առանց թաղելու, որպեսզի չներկ կե՞րակուր գտանան, իսկ ինքը, իբրև մեծ հաղթութլամբ պատկե՞րած, մի բանի օր ուրախութլուներով անցկացրեց և հրամայեց, որ նրանց միջերկերը բերին և Արմավիրում համարեն: Փորցցին բացին նախա՞ւ՞վան գլուղում նրանց երկու շատ խոր և շատ լայն հորերը և նրանց ա՞վանի սալներով բերին: Սալապանները տեսնելով մարդկային ունոր՞ներ, որ թափթված էին փոսի մոտերը և գազանների կերակուր էին զարձել, հարցրին իմացան, որ իրենց տերերի սուկորներն են. սալներում հա՞մարեցին, եղեղով ծածկեցին, ստարան նույն հորերում թաղեցին: Արշակն այս իմանալով՝ հրամայում է սալապաններին նույն հորերի վրա փայտից կախել:

Խաչն առաջին զեպրին շղատա՞նց, իսկ այս անգամ հասավ և սկսեց հանդիմանական խօսերով թագավորին պարտա՞վել: Արշակ հրամայեց նրան քաշել և քարկոծել: Ե՞վ որովհետև նրա աղբիկները տեղեր ունեին

մեծ նախարարություններից, Ապահովաց բաշ և զորից ցեղից, որանք արհրը հանելով բաշողներին կհասնու արին և հազին նրանց ձևորից հափշտակելով իրենց զավառը գնացին: Արշակ հակառակ շքեսաց, ծղարուն հասնել, միգուցե բոլոր նախարարները զրգովեն:

ԼԳ

ՔԵՆՈՒՍ ՄԵՆԻ ՔԱՎԱԿՈՐԵԼ ԵՎ ՀՈՒՆՄԱՐՏՆԵՐԻ ՊԱՏԱՅԻՈՒԹՅԱՆ ԳՈՒՐԱՎԱՅ ԺՈՂՈՒԸ

Բայց Վաղես կայսրը մշտնջենական զհ՛շանի օրինակն հենց այստեղ կրելով, Ազրիանուպոլսում հրակել նկավ ու ստակեց, ինչպես արժան էր իր զինավորություններին: Սուգ օտացավ Քեոզոսը: Սա մինչև հասարկ քանպեց կուսրերի մեհյանները, որոնք սուր Կոստանդինոսից միայն փակված էին, այսինքն Արեգակի, Արտեմիդի և Ափրոդիտի (մեհյանները): Բյուզանդիանում: Նույնպես ավերեց Գամակոսի տաճարն ու վերանայեց կնկեցու: այսպես նաև Ելիոս²⁵⁴ քաղաքի տաճարը Լիրիանոսի մեծ և հռչակավոր (տաճարը, որ կոչվում էր) որոնք:

Սա հետ զարմրեց բոլոր սուրը հայրերին, որոնք ուղղափառություն պատճառով արտար էին ուղարկված, որոնց թվում նաև Մեծն Ներսեսին բերելով իր մտա Բյուզանդիոն, պահում է մեծ պատվով, մինչև ստուգվի նշմարիտ: հավասար՝ ամբարիշտ Մակեդոնի²⁵⁵: հայտնությունների առիթով: որովհետև նա սուրը հոգուն շեր զմզմանում տեր, և ոչ նրկերը պակել և ոչ փառաբանելի հոր և որդու հետ, այլ Աստուծու բնությունից օտար, ստացական, ծառա, պաշտույլա, ոչ թե մի անձնավորություն, այլ մի արդունե եվ թագավորանիտա Բյուզանդիոն քաղաքում ժողովկեցին սուրը հայրերը՝ Հռոմի Գամակոսը, Կոստանդինուպոլսյի Ներսարիոսը, Ազեքանդրիայի Տիմոթեոսը, Անտիոքի Միլիտոսը, Երուսաղեմի Կյուրիոսը, Նյուխայի Գրիգորիոսը, Գեսարիայի Գեղատիոսը, Նաձեալեմու Գրիգորիոսը, Կիտայի Անփյուլոբոսը և ուրիշ կայնեղապետներ, ընդամենը հարյուր հիսուն հար, որոնք նկոչվեցին և մերժեցին Մակեդոնի և բոլոր հոգեմարաններին:

ԼԿ

ԱՐՔԱՎԻ ԱՎԱՄԱ ԳՆԱԸ ԸՆԳՈՒՆԸ ՄՈՏ ԵՎ ԷՆ ՀՆՏ ԶԿԱՆՈՒՄԸ

Շաղուհը պատերազմներից զորվալ գազար գանելով՝ Արշակի վրա է ուղարկում ուժեղ զեղով մի ոճն Փահլավիկ Ալանազանի, որ Արշակին ազգակից էր: Արշակը նրանից խույս տվեց, որովհետև անօգնական

մնաց շատ նախարարների կողմից: որոնք իրենց Արշակ թագավորից սաղափազան, Ալանազանին ձեռք էին մեկնում և իրենց կամքով գնում էրապոս: արև, որից մեծարվելով գնում էին մեր աշխարհը: Մրանից Արշակը առարկում՝ պատգամ է ուղարկում Պարսից զորքի իշխանին, թե՛ օժու իմ արդունակիցն ու հարազատն ես, ինչու՞ ես այդպիսի խառն: Քյամը հաշվածում ինձ, գրեմի, որ զու ապամա ես կելի (իմ վրա), շխարհանալով հակառակից Շաղուհի հրամանին, որ զուս քաղաքանից վրա: Արդ՝ մի քիչ թուլացրու (հաշվանեղ), որ ես կարողանամ կարճ ժամանակ մի տեղ թարնվի, մինչև շունձ առնեմ և կարողանամ Հունաց կրկիրն անցնել: իսկ զու մեր աշխարհը կզրավես և ինձանից մեծամեծ բարիքներ կզուես, ինչպես մտերեմ հարազատիցու:

Ալանազանը նրան այդպիսի պատասխան է տալիս. չեթե զու, ասում է, շխանցիր մեր ազգական Կամաթականներին, որոնք ինձանից ավելի մտա հարազատներ էին թեզ, ձեր կրոնի կողմից և միևնույն աշխարհում բնակվելով, ինչպե՞ս կարող ես հուսալ, որ ես կրեման ինձ, որ թեզանից հետո եմ և՛ կրեմով, և՛ բնակությամբ, և ինչպե՞ս կարելի է, որ քո բարիքներին հուսալով, որ հայտնի չէ, թե կստանամ, կորցնեմ այն բարիքները, որ գտնի եմ իմ թագավորից:

Ալանահետ Արշակը, ստատիկ նեղն ընկած, ակամա գնում է Շաղուհի մտա և արդելված պահում է Բանի ստիպմունքից հարկազրկված՝ գրում է իր Փառանձեմ կնոջը, որ զուր գա: Շաղուհն էլ հրամայում է բոլոր մեծամեծներին, որ Փառանձեմի հետ գան:

ԼԸ

ՔԵ ԻՆՉ ԶԱՐԻՔՆԵՐ ԲԱՐԵՏ ԸՆԳՈՒՆԸ ԱՅՅԱՍԱՅԱՆԻ ՎՐԱ, ԵՎ ԱՐՔԱՎԻ ՄԱԸ

Հայոց այն նախարարները, որոնք Արշակից առաջ ձեռք էին մեկնել Պարսից Շաղուհ թագավորին, երբ թմացան, թե իրենց կանանցն էլ կանչել է, ինչպես և այն նախարարներին, որոնք հավասարիմ էին մնացել Արշակին, երբ առան նաև, թե Ալանազանը գնաց, և մի փոքր դուռ է, որ այս բանի համար եկել է, միտանեցին, նրանց հայածեցին և իրենց կանանց ու որդիներին առնելով՝ փախան Հունաց աշխարհը: Փառանձեմն էլ իր մարդու կողմն շքեսաց, այլ գանձերով հանդեր ընկավ Երուսաղեմ թերզը: նա լուր ուղարկեց իր Փայս որդուն և հույս ուներ Շաղուհի ձեռքից ազատվելու: Շաղուհը սրա վրա զայրանալով՝ Արշակի ունեքը կապում է կրկաթե շղթաներով և ուղարկում է հուսթատա-

նի երկիրը. Անժուշ կոչված բերդուհի²⁵⁶ (բանաստիճակ): Եվ մեծ զորք է գումարում Մեհրուժան Արծրունու և Վահան Մամիկոնյանի ձեռքի տակ, որոնք ուրացել էին Քրիստոսին և արձակում է նրանց Հայաստան: Երանք եկան և նստեցին Արտաշեսը բերդի շուրջը: Եվ Քեպեա ուշիւ չէին կարողանում անել, բերդի անմատչելի ամրությունը պատճառով, բայց որովհետեւ Աստուծո՛ր բարկութեամբ Արշակի վրա էր. ամբողջ մարդիկ չկամեցան սպասել մինչև Պապին լուր գաւ, այլ կամովին, առանց բռնութեան անձնատուր եղան: Երանց զինի վերջին և Փառանձեմ տիկնոջ և զանձերի հետ միասին տարան Ասորեստան և այնտեղ սայլի ցցի վրա վարակով սպանեցին:

Նույն ժամին հասավ Շապուհ թագավորից, որ բոլոր քաղաքների ամրությունները բանդին և հրեաներին տեղահան անեն և զինի բերեն, նաև այն հրեաներին, որ հրեական կրոնով սպրում էին Տապի կան քաղաքում, որոնց զինի էր բերել Բարդուխան Ռշուտինի Տիգրանի ժամանակ: Մրանց Շապուհը բնակեցրեց Ապասհանուն: Գերի տարան նաև Արտաշատում և Վաղարշապատում ապրող հրեաներին, որոնց նույնպես բերել էր նույն Տիգրան թագավորը, որոնք սուրբ Գրիգորի և Տրդատի ժամանակ հաճառացել էին Քրիստոսին, նրանց հետ էր և Զուրաբան, Արտաշատի երեցր: Ապա Մեհրուժանը և Վահանը Շապուհի մոտ զննելով շարափոսում էին Զուրաբայի մասին, թե նա այն նպատակով եկավ զերինների հետ, որպեսզի նրանց համոզել պինդ պահել քրիստոսեանական հաճառը: Աստի Շապուհ՝ հրամայեց շարաբել Զուրաբային, որ քրիստոսեական հաճառը թողի: Նա շնամայնեց և սպանվեց: Արշակը բոլոր այս թշվառություններն ու աղետները լսելով՝ Սամուղի պեռ²⁵⁷ վերջ դրեց իր կյանքին, թագավորելով երեսուն տարի:

ՄԻՆ ԱՆՅՈՒՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒԼԱՆԻ ԵՎ ՍՊԻՐԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒԼԱՆԻ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒԼԱՆԻ ԵՎ ՍՊԻՐԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒԼԱՆԻ

ԼԶ

ՄԵՀՐՈՒԺԱՆԻ ՄԵՋ ՀԱՍՏՈՒՄ ՉԻՐԻՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ՀԱՏՈՑ ՎՐԱ

Արշակի մահից հետո Շապուհը մեծ զորք գումարեց Մեհրուժանի ձեռքի տակ և ուղարկեց Հայաստան, նրան հաճառելով մեր աշխարհը: Երան կնույթյան ավեց իր Սրմիգուխա ջրորը, նաև հրովարտականեր, որոնցով շատ դուռեր և դատասկիբաններ էր (պարզեում նրան) Պարսից աշխարհում. նրան խոստացավ ապա Հայոց թագավորությունը, եթե միայն նախարարներին հնազանդություն բերել և մեր աշխարհը դարձնել մազզեզական կրոնի²⁵⁸, նա հանձնեւ առավ ու եկավ, նախարարները

չուտերի կանանց բռնելով՝ զանազան բերդերում հրամայեց պահել, հուսալով որ (այսպիսի միջոցով նրանց) ամուսնները կգտնան: Նա բանում էր խափանել քրիստոսեական բոլոր կարգերը: Կարկաղատսեանի ու բահանաներին հրակերի պատճառաբանով կապում ուղարկում էր Պարսից երկիրը²⁵⁹, Ինչ զիրք որ գտնու՞մ էր այրում էր և հրամայում էր հունարեն զրադիստություն շարժող, այլ պարսիկներն և ոչ որ համարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել: Նա պատճառ էր բերում, որ հայերը ոչ մի ծանոթություն և բարեկամական հարգրկացություն չունենան հույների հետ, բայց իրոք քրիստոսեության ուսումը խափանելու նպատակ ունեն, որովհետև այդ ժամանակ զեւ հայերեն զիր ու գրագիտություն չկար, և եկեղեցու կարգը կատարվում էր հունարեն լեզվով:

Արդ՝ էրբ մեծն Ներսես լսեց այս բոլոր շարքերից, որ Հայոց վրա հասան, նաև Արշակի մահը, ինքնակալ Քեղզոսին ազաւեց, նրանից օգնություն խնդրելով: Եվ (Քեղզոսը) թագավորեցրեց Արշակի որդուն, Պապին, և մեծ զորք գումարեց Տերեսիախոսս սուր սարաակախար²⁶⁰ ձեռքի տակ: Եվ մեծն Ներսես իր հետ առավ բոլոր նախարարներին, թե՛ Պապի տերության կամակիցներին և թե՛ հակառակներին նույնպես և (կոտորածից) փրկված Սպանդարատ կամարտականին և արանց միտրապոլիտը Պապին բերեց Հայոց աշխարհը: Երան զայն տեսնում էն, որ ամբարիշտ Մեհրուժանը տիրանել գրավել է Հայոց երկիրը: Երան հաճում էն, մեր աշխարհը նրա ձեռքից խլում: Բայց Մեհրուժանը բերդապահներին հրամայեց՝ նախարարների կանանց բերդերի պարսիպներեց կախել, մինչև որ մեռան, և զխոսկները կոխազանների վրա թողնել, որպեսզի բայթայվեն ու թափվեն և թշուռներին կեր դառնան:

ԼԷ

ՄԻՐԱՎՈՒՄ ԵՎՈՒ ՌՆԵՆՁԱՄ ՄԵՋ ՊԱՏԵՐԱՄԻՐ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԱՐՔԵՐՈՒՄ ՄԵՀՐՈՒԺԱՆԻ ՍԱՏԱԿՈՒՄԸ

Մեհրուժանը Խորասանի երկրում Շապուհին իմաց ավեց, թե ի՛նչ պիտի մեծ օգնություն ցույց տվեց Քեղզոսը Պապին. ուստի Շապուհից հրաման է արվում, որ Պարսից բոլոր զորքը Մեհրուժանի հետ Հայաստան զեւ պատերազմի: Այսպես և Պապի ու Տերեսիախոսս իմաց են ստախ Քեղզոսին, թե Շապուհը բոլոր զորքերին հրամայեց մեզ զեմ գուրս գալ, բացի զբռնիկներից²⁶¹, Ապա նաև Քեղզոս Ավգոստոս Արդի մեծ կոստին հրամայեց զեւր Պապին օգնության, իր հետ վերցնել բոլոր

հունական զորքերը, ոչ որի բաց չմոռնել, Վերցնել նույնիսկ թագաւորների հետեւակ պահապաններին, որոնք մեծաթալս պիշապներ էին կրում:

Պատերազմը խմբովցեց Միրավ գետը գաշտում, և ճակատների իրար մտակցան: Հայոց բար նախարարների պատանիներն իրենց կամրով խիզարիւնով մասն երկու ճակատների մեջ, առաջորդումք իրենց սպարապետ Սմբատ ասպետի, Բագարատի որդու, որ Բագարատույնաց ցեղից էր: Պարսից զորքերի մեջից էլ զուրս կէկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մեջ այս ու այն կողմը շարժվեցին և ցրով եկան: Երբ Պարսից պատանիները հետ էին գտնուում, մերսեր անմիջապէս, հասնում էին նրանց հետևից և ինչպէս փոթորիկ, որ անտար տերեւափոխ է անում, այնպէս էլ նրանք արագորեն ներգրկեցով նրանց վեր էին գցում ձկնորից, զիսկները գետնի երեսին փռում, բանի որ նրանք չէին կարողանում իրենց ճակատի մեջ մտնել, Իսկ երբ պարսիկներն էին մերսնց շուտ տալիս, արանք մտնում էին Հունաց վահաններով պատասպարված ճակատը, իրեն մի անուր թագաւոր անունին չէին վաճաճում: Տրոպիւնու Գորգուտար, հետեակ զորքի հրամանատարը, այսպէս վահաններով պատեց Պատի ճակատը, ինչպէս պարսպով:

Տրոպիւնու Հունաց զորքերն սպառնողեան էին ասկեղնն և արծաթեղնն զեներրով և նրանց ձկնին էլ նույնպիսի զորքեր էին կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարսիկ էին կազմում, արանցից շատերը իրենց զգեստների զգյա և կաշյա պահպանակների դատճառով կարծի բարձրի անէր էին ստանում, և նրանց վրա անխալսով վեները²⁶², իրեն նշաններ, ժածանվում էին սաղարթախիտ ժուռերի սաղարթների նման, Իսկ վիշապների²⁶³ գալարումները, որոնք բաժանուց ուռչելով աճապին կերպով բացել էին բերանները, որից բանի չեմ կարող նմանեցնել, բան էթմի մի ազամանդա լեռան, որ ինչում էլ զիսի ծովը, այսինքն Հունաց անբողջ ճակատը զեպի պարսկական զորքը, որովհետև արանք էլ նմանում էին մի հզոր գետի, զեպի մի կողմ ծովալայտ, որոնց հագած զրահները արգարն չրի գուշի սպազորութունն էին թողնում:

Երբ մեծն ներսն այս բոլորը տեսավ, բարձրացավ նպատ լեռան զուրս և ձևները զեպի երկիրը բարձրացրեց և առանց իջեցնելու ազոթք էր անում, նախաժողովարն Մովսէսի նման²⁶⁴, մինչև Երկրորդ Ամառիկի պարտութուն կրեց:

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր զորքերի դիմուղեմ, պղնձապատ վահանների ցուրք լեռների վրա էր փայլատակում ինչպէս մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) զուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ զրահավորվածները ինչպէս փայլատակող ճառագայթներ, որոնց ախորից միայն պարսկական զուսնը երկուդի մեջ ընկավ, բայց մի փշ նաև մեր զուսն

էր, որովհետև (զիմացից) ծագած արևի պատճառով չէր կարող զիմուցնել նախ: Բայց երբ միմյանց ընդհարվեցին, ամպը հովանի եղավ և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսկական զեպի գետ: Կովի խառնուրդով մամանակ Մուսնդարուն Կամարականը պատահեց մի մեծ խմբի, որի մեջ էր բար Երեզիրը, Անկան²⁶⁵ թագավորը, որ ճակատի մեջեղանումը պինդ կանխում էր՝ միջին զեպի զուրս անցած: Մուսնդարուտը հարձակվեց, խումբը ճեղքեց և բաշին գետին սապալեց շանթահար եղածի նման, և խումբը շուտ անով փոխուտարի մասնեց: Եվ այսպէս Հունաց և Հայոց զորքերն առհասարակ, երկմտին օգնութիւնը զորացած, թըշնամիների զիսկներով բոլոր գաշտը լքին և մնացածներին փախցնելով հայածեցին: Արանց թվում էր և Առանչոր, Աղվանից թագավորը, որ խոցված էր Մուշեից, Քանակ Մամիկոնյանի որդուց, և պատերազմից զուրս հանեցին:

Բայց ամբարիշտ Մեհրուստանի ձկն վերլուծողով լինելով նա լիարողացով փախչողների հետ արագ հետանալը Հայոց Մծրտո սպարապետը անաղաղելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եղով զորքերը կոտորեց և այն թշվառակներն ձերբակալեց Կազալովտի եղիգնուտի ափին: Մտածելով, թէ զուցե մեծն ներսեք նրան կփրկի, բանակը շտարավ նրան, այլ նույն տեղերում ամբարիշտին փշացնելու համար սպարապետ է գտնում վրանարնակներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի միս խորովին երկամբ համփութով: Նա շրտմտուքն սարսկնելով երկու փաթ բուրդեց պարսկի ձեռով և շիկացնելով սառց, սթեց պատկում նմ, Մեհրուստան, որովհետև զուսնում էր Հայոց վրա թագավորնեկնու և իմ սպապետն պարտն էլ բեզ պատկն իմ հայրենի իշխանութիւն կարգով: Եվ կրակի նման կեծ (շամփութը) զրեց Մեհրուստանի զիսին, և այսպէս այն շարք սասակեց: Արևուտան երկիրը խոցաղվեց՝ Պատի ձեռք տակ նվաճվելով:

ՍԵՆՏԵՄԲԵՐԻ ԳԵՂՈՒՄԻ ԵՆԻՍՏԵՍԻ ՄԱՀԱՆԻ ԳԵՂ ՏԱՂՈՎ ԿՏԱՆԷՔԻՑ ԶՐԻՑԵ

Երբ պատերազմները վերջացան և երկիրը խաղաղվեց, մեծն ներսեք սեխն էր հաստատում Պատ թագավորի և նախարարների մեջ, որ արքայութիւն ճանապարհով գնան, որպեսզի նրանց զորքերը համապատասխան լինեն քրիստոնեական հովանին, որ թագավորը հորը

չմանի, անիրավություններ չգործի ու չզրկի, այլ ուղղությամբ վարվի եւ խաղաղարեւելի հետ, հայրական խնամքով, նրանք այլևս շատարական ու չհետանան նրանից, այլ ծառայեն հավատարմությամբ: Այս ժամանակ Պապը Սպանդարտա Կամսարականին վերագործրեց ամեն ինչ, որ հափշտակել էր նրա Արշակ հայրը՝ Երեսուկի և Արշարունյաց գավառը, որոնք պատկանում էին Կամսարականների ցեղին, (բայց) ոչ իբրև իր Արշակ հոր պահանջամբ անիրավաբար (յուլամ), այլ իբրև պարզ քաջ Սպանդարտի ծանայություն համար, որ սպանել էր Դեկաց Սաղավորին: Այսու նախարարներին էլ վերագործրեց (նրանց կրամ) զրկանքները, ցույց էր տալիս անբնշաստ բարք և սարսում էր ստատարար:

Բայց որովհետև ամսթաղի ախտով գարշելի կյանք էր վարում և սրա պտտմտով մեծն ներեսին հանգիմանելով և չնախատվում էր, նրան խեղձ աչքով էր նայում, մտածում էր գիտակ, բայց ինքնակալ Քեղոսի (հրկյուզից) չէր համարձակվում հայտնի կերպով նրան գիտա հասցնել: (ուտա) գաղտնի կերպով սուր ներեսին մահացու զիգ խցցնելով զրկեց կյանքից⁶⁶, որ եպիսկոպոսության ախոռ դրամվեց Երեսուկն: Սրա տարին Երանելի ներեսն այս աշխարհից փոխվեց Եկեղյաց գավառում, խառն կռված դյուզում: Պապ Սաղավորը նրա մարմինը վերցրեց, տարավ Քաղեք Քիլ ավանում, եղևությանը թաքուն պահելով:

ԼԹ

**ՍԱԼԱԿԻ ԱՅՈՒՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՊԱՊԻ ՍՊԱՆԿԵԼԸ
ՔԵՆՈՒՍԻ ՁԵՌՔՈՎ**

Արևոհետև Պապ Սաղավորը ստեղծելով, որ բոլոր հասցիքը պզում են Երանելի ներեսին, հարկից արեւանակ փնարեց ու գտավ Աղբիւնասի ցեղից ու ժառանգությունից մի ոմն Սահակի, որ զովությունից հետո չէր և նրան նշանակեց ներեսի փոխանակ առանց Գեսարիայի մեծ արքայիսկոպոսի (ձեռնագրության)⁶⁷: Նա ախոռ նստեց չորս տարի:

Բայց Պապը լսեց, թե մեծն Քեղոսը Բյուզանդիայից զեպի Հոսով գաղխ գործքով մտավ Քեստանիկի և իջևանի պատմաւոսով խաղություն ընկավ նրա և բազարացիների միջև, կոթով ծագեց և թե ինքնակալը հաղթեց և քաղաքացիներից տասնէինգ հազար մարդ կտորեց, Այս բոլորը լսելով՝ Պապն այնպես կարծեց, թե այդ խաղությունները Երկար պիտի տանն, ուտա (Քեղոսին) արհամարհելով սաստիակեց նրա զեմ և ինքն իր կորուստից զրգովելով Տերեւտիանոսին ու նրա զորքը հայտնեց և

սկսեց պատերազմի պատրաստվել: Բայց քաջն Տերեւտիանոսը մեծն Քեղոսից հրաման ստանալով՝ կրնկի վրա հետ գարձավ: Եվ բախտը նրան այնպես հաջողեց, որ հանկարծակի հարձակվեց (Պապի) բանակի վրա, ոմնաց սրով կտորեց, մյուսաներին փախուստի դարձրեց: Այստեղ մեծ քաջությամբ դիմագրություն էր ցույց տալիս Անձնացյաց նահապետ Գեղը, Պապի արևելյան զորքի սարսափալուր, նրան հաղթող Տերեւտիանոսը անձամբ սպանեց: սրով նրա զյուխը կես սնելով, և Պապ Սաղավորին ընկեց: Պապի ազգաց նրան, որ շմեղուն, այլ որ ինքն կայսրին ներկայանա: Քաջ Տերեւտիանոսը զժալով՝ նրա խնդրամբ շնորհեց: նա երկաթե կապանքներով տարվեց մեծն Քեղոսի առաջ և քստ իր անզգամութեան սակիքով զխառավեց, լսիք տարի Սաղավորիւց նստ:

Խ

ՎԱՐԱՉԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՆՈՒ ԵՎ ԿԱՊՎԵՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բայց բարեկործ Քեղոս Ավգոստոսը, Մեծ կռվածք, իր (Սաղավորության) բանեկերոզ տարում Հայոց վրա Պապի փոխարեն Սաղավորեցրեց մի ոմն Վարաչգասի եռայն Արշակունյաց տունից: Այս Վարաչգասը երիտարարգ էր տարիքով: զրոտա, հաղթունտա, ուժեղ, լի արիության բուր գործեկով և շատ հզոր նետանգության մեջ: Ետպուհից փախելով նա փնայեց էր կայսեր գուռը և այնտեղ քաջ հանդիսայեց: նախ Պիտայում⁶⁸ քանցքամարտիկներին հաղթելով, հետո հելլուպոսիների Արեգ քաղաքում կես սրում մի բանի առյուծ կտորեց, որի համար Ուլիմպիական հանգեաի բժշկամարտեների խաղերում փառք վտատակեց և հարգարեք: Բակ այն քաջ և արիական գործերը, որ նա կատարեց Լանկվարաների⁶⁹ սպիտի զեմ, համարձակվում էմ ասել, թե հավասար էին սուր Տրգատի (զործերին), որովհետև թշնամիների կողմից հինգ ախույան հարձակվեցին նրա վրա և նա մեկը մյուսի հետևից բոլորին սրով կտորեց, և մի բերդի վրա դիմելով, բերդի պատվարի վրա տասնելոթ մարդ նետով զարնելով իրար վրա ներքի գորեց: ինչպես շուտ հասուհացած թվերը թափում են սաստիկ մարիկից:

Երբ նա իբրև Սաղավոր մեր աշխարհն եկավ Ետպուհի հիսունէինգերորդ տարում, առաջին կտվում պատահում է մի բանի ստորի սպազակների Գարանազիի սովոր տեղերում: նրանց փախուսական և անուժ և հետևներից ընկնում: Բակ նրանք Եփրատի նեղ տեղում կամրջից անցնելով՝ փայտը զեար զցեղին իրենց հետեցին: իսկ նա հասնելով,

վազելով թագի եփրատի վրայով, ալվեի բան լակեանցի Քրոնեսի վագրը²⁷⁰ ցամաքելու կանգունի շափ. այստեղ մի նոր Արիլլես էր հանդես գալիս՝ Սկամանգրոս գետի²⁷¹ վրայով ցատկելիս, Ավագակները դարձորած զենքերը պցնցին և անձնատուր եղան:

Այսպես իր երիտասարդության բուռնություններից հարբած լինելով՝ Քաղաքորության մամանակ էլ չէր հնազանդում Հունաց վերակացու զորքերի խրատին: Այլ պատգամավորներ է ուզարկում Շապուհի մաս, որ իր սղիկներից մեկին իրեն վրտնախնայ և ինքը Հայոց աշխարհը նրան կզարմեն: Հունացի զորավարներն այս իմանալով, հայտնում են կաշարին Ինքնակայ Քեղաքոր հրամայեց նրան բռնել, եթե նա իր կամքով կաշարի կոշիկ չգնա: Ուստի հարկադրված իր կամքով գնում է կաշարի մաս, հուսալով թե ստա կհանն Ավգրատասին: Իսկ կաշարը նրան նույնիսկ տեսուցանե շարժանացրեց, այլ հրամայեց թրակաթե կապակներով տանել Ավլիանոսի Քուռիս²⁷² կղզին, չորս տարի կապավորելուց հետո:

Բայց Վարազդատի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսական եղավ Զավենը, նույն Աղբիանոսի ազգականներից, չորս տարի:

ԽԼԼ

ԱՐՏԱՆԻ ԵՎ ՎԱԳԱՐՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ Քեղոս Վարազդատի փոխանակ Հայոց վրա թագավորեցրեց Պապի երկու որդիներին, Արշակին և Վաղարշակին, այսպես մասնելով, թե երկուսը չեն միտարածի պատասաբելու համար: Այս պատանիների մեջ իր մաս պահելով՝ նրանց արձակում է զորքով իր կողմից էլ հավատարիմ մարզիկ վերակացու նշանակելով: Մրանք եկան, զրազեցին մեր աշխարհն ու արիւնքին՝ արխարար կոթվեք մղելով պարտիկների զեմ: Նրանք իրենց կին առան Արշակը՝ Մշուշնաց Քարիկ նահապետի զուտերը, իսկ Վաղարշակը՝ Սահակ ապետերին: Եւ նա նույն տարին մեկավ:

Բայց Արշակի երկրորդ տարում Հայոց եպիսկոպոսական եղավ Ապարակիսը, Շա՛ուկի և Զավենի ազգականը, հինգ տարի:

Իսկ մեծն Քեղոս պատերազմի զուր գալով՝ Միգրուման²⁷³ քաղաքում հիվանդացավ և մեկավ, թագավորությունը թողնելով իր որդիներին, Արիագիրտին Բյուզանդիան և Սեդրիտին Հասքը, որոնք չեզան զովելի և արժանավոր իրենց հոր առաքինության:

ԽԼԸ

ԱՍՏՅԱՍՆԻ ԵՐԿՈՒ ՄՐՈՒ ԲԱԺԱԿԱԳԵԼԷ ԵՐԿՈՒ ԱՐՏԱՆՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՁԵՆՔԸ ՏԱԿ, ԵՐԿՈՒ ԱԶԳԵՐՈՒՄ՝ ՊԱՐՈՒԿԵՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐՑՆԵՐԸ ՀՊԱՏԱԿԱԳԵԼՈՎ

Շապուհն իմանալով, որ Արկադե ուղղածիս չէ, նրա հետ խաղաղություն է հաստատում, որովհետև հաղթված ու շարզված էր նրա հորից, մեծն Քեղաքորից: Արկադե էլ համաձայնում է հաշտության անել, մանավանդ իր զորագլուխների պատճառով, որովհետև թեպետ երանելի Քեղաքորի ապրած մամանակ Աստված նրան էր շնորհել հաղթությունը, սակայն զորագլուխները հոգեած ձանձրացած էին մշտական պատերազմների նեղությունից: Ուստի համաձայնության գալով, կամավորական հանձն առավ Միգրագետը և Հայաստանը բաժանել, նոր սահմաններ զննելով: Այս պատճառով Արշակը թողեց իր հայրերի բուն թագավորությունը, Ալարատը, և Պարսից բաժնում ընկած բոլոր մասը և դեպ մեր աշխարհի արժանաչան մասին տիրելու, ոչ միայն իր մոր պատճառով, որ մեծն էր կայսերական թաղաքում, այլ լավ համարելով եվսպ կողմին տիրել, քրիստոնյա թագավորի հպատակվելով, քան շատ տեղերի իշխել, մանկելով հեթանոսների լծի տակ, նրան հետեւեցին ու զնացին Շապուհի բամբին նախարարություններն իրենց կանանց և որդիների հետ, թողնելով իրենց գույքը, գյուղերն ու գաւառակերտները:

Մրա վրա Շապուհը լարանալով գրում է Արշակին. «Ինչո՞ւ իմ և կայսրի մեջ պատերազմ ես սրբողում, իմ բամբին նախարարությունները (քեզ հետ) տանելով: Արշակից նա լուր է պատասխան. «Որովհետև նրանք չլին համարում պարսիկ առաջնորդով կառավարվել: Աստի եկան իմ հետեւից: Արք, եթե դու ինձ հավատասա քո բամբին իշխանությունը, ինչպես կայսրն իրենը, ես պատրաստ եմ քեզ էլ ձառույցել, ինչպես և կայսրին: Իսկ եթե այս քեզ հանկի չէ, և նախարարներն իրենց կամքով կամենան զանաւ, ես արգելք չեմ լինիս: Շապուհն այս լսելով, իր բամբին վրա թագավորեցրեց Խոսրովին, նույն Արշակունչաց ցեղից, և իր բամբին նախարարներին, որոնք զնացել էին Արշակի հետ, հրովարտակ գրեց այսպիսի բովանդակությանը:

Շապուհի բուլղր նախարարներին

«Պիշուցազունների մեջ քաշ, արքայից արքա Շապուհ, Հայոց նախարարներին, որոնց իշխանության կալվածանքն ընկել են իմ բամբին մեջ, շատ ուղղույն եմ շնորհում մեզ:

Քնկեաւ եւ զոր արկնաբար շարժեցինք և թողիք ձեր իշխանութիւնները, և թնկեալ զբանից մեզ ոչ մի բան չպահանջ, բայց մենք իբրև տեր խնամելով՝ զթաղիցր ձեզ և ձեր աշխարհին, մտածելով, որ հոտը չի կարող առանց հովվի լինել, և ոչ հովիվներն առանց լավ վերականգնուի: Այս պատճառով ձեզ թագաժողովրդիս մէն ևսորովի, որ ձեր հաճատից է և ձեր բնիկ տերութեան ցեղից: Ուրեմն ևսրից զարձակ յուրաբանչաւորց իր ստացվածքը և տիրեցը՝ ինչպէս որ էր մինչև այժմ: Երգվում ենք կրակով, չքով և մեր անմահ նախնիքների փառքով, որ այս բանը մենք անում ենք առանց նկատութեան և խաբուսութեան և անզորվելի կպահանջը: Իսկ ովքեր չեն լսի մեր այս հրամանին, մենք հրամայեցինք որ նրանց աներգ զլուցնելով և դատապանեալներով հանգրծը հարցունելու գրավեն: Ողջ եղերք:

ԽԳ

ՀԱՅՈՑ ԿԱՍԻՄԻՆԻՆԻ ԵՎ ԳԵՂՈՒՄԻՆԻ ԻՐԵՆԵՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ՝ ՏՈՒՐԱԸՆԿԱՆՈՒՄԻ ԻՐ ՔԱՂԱՎՈՐԻ ՄԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ

Հայոց այն նախարարները, որոնք իշխանութեան ունենի Պարսից բաժնում բնկած զավառներում, երբ լսեցին, թէ Շապուհը հաճատացալ Արշակունի թագաժողովր նշանակեց, և տեսան նրա երգման թուղթը, Արշակին թողին և վերադարձան իրենց բնակութեան տեղերը, բացի երեք պատանիներից, որոնք թագաժողովր սնկակիցներն էին և մտերմի մերձավորները, այսինքն՝ Գարսից, որ Սյունյաց տեր Բարիկի թագաժողովր աներոջ որդին էր, Գազալունից, որ Սպանդարտաի, Շիրակի և Արշակունյաց տիրոջ որդին էր, և Պերսից, որ Գարգամանացոց ցեղից էր: Մրանց որդեկան չնաւեցին նաև՝ Աստա Գեղունյաց ցեղից, Կեհան Ամասունյաց ցեղից, Սուրա Մոկաց ցեղից, Ռոտտոմ Առաձենյան և ուրիշ մի քանի անհայտ մարդիկ: Այս պատճառով ևսորովք Շապուհը հրամանով նրանց ժառանգութեանը արքունիք գրավեց, և շրթոց որդու կալվածները նրա հորը և ոչ էլ կըքոր կալվածները նրա կըքորը:

Բայց նախարարների մեջ կային այնպիսիներն էլ, որոնց իշխանութեանը բնկնում էր Հունաց բաժնում, Արշակի մտտ, ինչպէս Մահակ սպաներ, որ Արշակի վաղարշակ կըքոր աներն էր, և ցանկանում էին գալ ևսորովքի մտտ: Նրա վրա ինք իր նախնի Արշակը, շարունակ իր կնոջից հրապարակելով, իբր թէ նրա մտտ կա արքունական գարթ, որ մնացել էր իր փեսայից: Այս ժամանակ նրա ազգականներն Սպեր գաճառից՝ նրա մասին սուտ բռնություն արին, որի պատճառով Արշակը

նրան շարժեց: Մրանից հետո Մահակը միշտ էր որոնում Արշակից փոխելու և ևսորովքի մտտ բնկնելու: Այս բանում նրան խորհրդակից և գործակից էին Մուրեն ևսորովքներն, Վահան Առաձեղյանը և Աշխադար Գիմարներից ցեղից: Բայց Մահակի գալու ժամանակ նրանք չկարողացան նրան հասնել, Արշակի գորբերից արգելելով, ուստի իրենց (գիտաժողովր) թարցրին կեղծավորութեան զինակի ստակ, հարմար օրով ասպանելով:

ԽԿ

ՔԵ ԻՆՉԳԵՍ ԽՈՒՐՈՎԸ ՄԵՆԵՐԵՆ ՍԱԸՆԿ ԱՍԻՄԻՆԻ, ԵՎ ԿՐԱ ԶԱԶԱՎՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԱԿԱՏՈՑ ՅԵՂԱ ԸՆԹՈՅԱԿՆԵՐԻ ԳԵՄ

ևսորովք շափազանց ուրախացավ Մահակ սպանելի գալու վրա, նրան իր գորբերի սպարապետ նշանակեց, նրան վերադարձրեց նրա հայրենական կալվածները, պարզեց նաև ավաններ և սպարակներ այն (նախարարների) ժառանգութեանից, որոնք Պարսից բաժնումն (էին, բայց) մնացին Արշակի մտտ:

Այս ժամանակները Վանաձագացոց ցեղից ոմանք ապստամբեցին ևսորովքից և ոչ որի շապովներն, այլ ամբողջան իրենց լեռների անտառներում և Տայոց ապաստանների նեղվածքներում: Նրանք ավազակարար արշավում էին Հայոց երկու թագաժողովրդի սահմանները, մեր աշխարհը խոտովում էին և անհանգստութեան պատճառով: Նրանց վրա գնաց Մահակ սպաներ, ևսորովքի սպարապետը: Նրանցից շատերին կոտորեց և շատերին էլ փախցրեց Չորրորդ Հայոց կողմերը: Որովհետև նրանք ոչ իսկազայն երկիրն բնկան, հուշերին ապավինելով, և ոչ էլ անցան Արշակ թագաժողովր մտտ, այլ նրանք զիմեցին ևսորոց սահմաններն ապաստանելու: Որովհետև վանաձագացի ավազակութեանը գործը կատարում էին մեծ ցանկութեամբ, որ նրանց անորմայի էր իբրև մի ուղիղ գործ: Մահակը երկար տեղ նրանց հետամուտ լինելով՝ բշում է հետո, մինչև Մանանազիի սահմանները:

ԽԾ

ԱՏԵ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԽՈՒՐՈՎԻ ՄՈՏ ԵՎՆԸ ՍՈՒՐԵՆԸ, ՎԱԸՆԸ ԵՎ ԱՇՈՒՎԱՐԸ ԱՐՇԱԿԻ ԳԱՆՉԵՐՈՎ

Մուրեն ևսորովքներն, Վահան Առաձեղյանը և Աշխադար Գիմարյանը հարմար ժամանակ գտան, երբ Արշակ իր գանձերը Հանի ամրոցից հանելով փոխադրում էր Մոփաց աշխարհը: Նրանք (այդ գանձը)

Տափառակներն և կաննուս՝ էին անցնել Խոսրովի մաս, բայց չկար-
գացան ժամանակին անել: Որովհետև Սամվել Մամիկոնյանը, Արշակի
մտերիմը, ուժեղ գեղով շտապով նրանց հետևեց բնկամ, և նրանք փախ-
չելով՝ բնկան անուր բարաչյաների մեջ Մամանազիի գավառում: Ըա-
րայր մտնելու տեղ չկար, մի կողմից միայն մի ճեղ տեղ կար բարձ-
րանալով՝ սաստիկ գտնվեցաք: Դուռն առաջն էլ ուղեղ բարձրանում էր
միայնակով մի ապաստ, իսկ վերևը՝ դուրս ցցված մի մայր, որ նայում
էր խոր ձորի անդառնդներին, և ինչ բան որ պոկ գար, անդիմադրելի
սաստիկությամբ, անդադար թափափվելով ներքև կզորվեր՝ դեմ աննելու
կողման շարժելով, Ուստի Սամվելը տարակուսած մնացել էր, տեղի ան-
մաստելի լինելու պատճառով: Նա իմաց ավելց Արշակին, որ նրամայնց
երկաթափայտ արկղ շինել, մեքը, բառ, մարդիկ նստեցնել և շվան ճման
շղթայով վերելք իջեցնել մինչև բարաչյի մուտք: Բայց այս (միջոցն)
էլ վնաս չբերեց, որովհետև մացառները հեռու էին պահում (արկղը):

Երբ նրանք սրանով էին զբաղված, բախտի բերմամբ այդտեղ հա-
սավ Սահակ ասպետը Խոսրովի ամբողջ զեզով, որով հայտնում էր հե-
լուպակներին նրանց թողնելով՝ դիմում է նրանց վրա, որոնք բարաչի
հետ կոզում էին. նրանց հայտնում է, դուրս է հանում Սուրենին, Վա-
հանին և Աշխազարին գանձերով միասին և շատ շտապով հասցնում է
Խոսրովի մաս, Խոսրովն ստանալով մասն է հանում գանձեց Շապու-
հին, և նրա հրամանով նրանց տալիս է գյուղեր և բնտիր ու հարմար
զատասակներն այն (նախարարներին) մտանալովսլունեց, որոնք Պար-
սից բանակն էին, բայց մնալին Արշակի մաս: Սրանից ծագեց պատե-
րագրը Արշակի և Խոսրովի մեջ:

ԽԶ

ԱՐՇԱԿ ԳՆԵՐԱՆՉՈՒՄ ԽՈՍՐՈՎԻ ԸՆԴՈՒՊՈՒՄ Է ՇՎԱՆՆԻՍՏՐՈՒՄԻ ՄԵՆՈՒՄ Է

Թեպետ Շապուհը և Արկաղը ձեռք ձեռնակեցին Խոսրովին և Արշա-
կին և օգնություն ցույց չտվին իրար հետ պատերազմելու համար, բայց
արդեն էլ շեղան: Ուստի երբ պատգամագորություններ վերացան, Արշակ
իր զորքը՝ մոզովեց և շարժվեց Խոսրովի վրա: Խոսրովն էլ իր
բանակից, որ Գեղամա ծովի մաս էր և կռվում էր Մորս, գնաց Արշակի
դեմ, որդեգիր իր սահմանները չմտնե, բայց աչքերն շուտ չկարողացավ
հասնել, այնպես որ Արշակն արդեն իջել էր նրա սահմանը. վանանգ
գավառը նրանք իրար հանդիպեցին Երևել կռված զորտուն և սաստիկ

խիստ պատերազմ տվին: Արշակի զորքը զարգվեց, նրա սպարապետը,
Գարս Սյունին, պատերազմի մեջ մեռավ և Արշակ շիշ մարզով փախու-
տի դիմեց: Բայց Սահակ ասպետը, Խոսրովի սպարապետը, նրա հետե-
վից բնկած սաստիկ հալածում էր, Այստեղ Գազավոնը, Սպանգարտի
որդին, ահազին բաշտություններ անելով, հանաթանակի հարձակումներով
ցրում էր հայտնողներին և միշտ էր ապին Արշակին, որ հեռանա:

Խոսրովը՝ զարձամ իր աները, իսկ Արշակ՝ Եկեղյայց՝ զավառը: Նա
հիմանդացավ բարակացավով, անկողն հյուժվելով մեռավ, հինգ տարի
թագավորելով ամբողջ Հայաստանի վրա և երկուս ու կես տարի՝ Հա-
յաստանի կեսի վրա: Այնուհետև հույներն իրենց բամնում այնի թա-
գավոր շնչանակեցին, այլ այն կողմի նախարարներին ստաշորդում էր
բայց Գազավոնը, իսկ հույներն իրենց մասի աշխարհի իշխան նշանա-
կեցին կոմսեր:

ԽԷ

ԵՐԱՆԵՆԻ ՄԵՆՈՒՄ ԻՄԱՆՍ

Տեսնելով, որ Հայոց թագավորության վերջը հասել է, Մեսրոպն
(աշխարհի) խոռվություններն իր համբերության նյութ գարծրեց: Նա
Տարանի Հացեկաց (գյուղից) էր. սեվել ու սովորել էր մեծն Երեսնի
մաս և նրա վախճանովուց հետո արքունական դասը բարտալար էր
նշանակվել: Նա սիրեց մենակեցության վարքը, ինչպես ասել է մեկը,
Քե այնկոզված նամն շտապում է դեպի նազմահեզիտար, իսկ ժամկա-
լուց մարդը անապատ է փնտրում: Այսպես էլ նա, աշխարհային կրազ-
մանքերից փախելով, դեռ ցցելով մարմնական պատիվը, դիմում էր
երկնագործի հետևից: Ինչում է Գողթն գավառը և ապրում է մենակացի
կյանքով: Այդտեղ Գարեված հեթանոսական աղանգը, որ Տրդատի որե-
րից մինչև այդ ժամանակ ծածուկ էր մնում և Արշակունյաց թագավո-
րության սկարանալու ժամանակը երևան կկամ, նա վերացրեց զավառի
իշխանի օգնությամբ, որի անունն էր Ծարիթ: Այստեղ առավոտյան
նշաններ երևացին, ինչպես ասեր Գրիգորի ժամանակ մարմնավոր կեր-
պարանքով դեմը, հայտնված, ընկնում էին Մարաց կողմերը: Սրանից
ոչ պակաս բաներ արավ և Սյունյաց աշխարհում, նրա վաղեմակ իշ-
խանի օգնությամբ:

Երբ երևելի Մեսրոպն ուսուցանում էր, ոչ փոքր նեղություն էր
կրում, որովհետև ինքն էր թե՛ կարգացողը և թե՛ թարգմանողը, և թե՛
մի ուրիշն էր կարգում, երբ ինքն այնտեղ չէր լինում, ժողովրդին ան-

Հասկանալի էր մեում՝ Քարգոմանիչ լինելու պատճառով. Ուստի ես միտ-
քը դրեց մի հնարք գտնել, Հայոց լիզբի համար աստեղ ստեղծել, և
աշխատանքի անձնատուր լինելով դանազան փորձերով շարշարում էր:

ԽԹ

ԱՐՁԱԿԻ ՄԱՏ ԵՎՈՒ ԿԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԱՐՁԸ ԽՈՐՈՒԿԻ ՄԱՏ

Հայոց նախարարները տեսնելով, որ հույները նրանց վրա թագա-
վոր լնչանակեցին, դժվար համարելով անառաջնորդ լինելը, որոշեցին
կամավորապես հնազանդվել Խոսրով թագավորին: Ուստի նրան թուզք
դրեցին այս բովանդակությամբ.

Նախարարների թուզքը Խոսրովին

«Մտրատելառ Գագավոնը և Հունաց բաժնի Հայոց բոլոր նախա-
րարները, մեր անը Խոսրովին, Արարատի կղզիի թագավորին, ողջունելով:
Տե՛ր, զու ինքը գրեաւ մեր հաճատարութիւնը հիշատակաց ար-
ժանի մեր Արշակ թագավորին, որը մենք անխախտ պահեցինք մինչև
նրա մահը: Այժմ մենք որոշել ենք նույնպիսի հաճատարութիւնը բեզ
ձառախել, և՞՞՞ այս երեք բանը պայմանագրով մեզ կհաստատես. առա-
ջին՝ շեռ հիշի մեր հանցանքը, որ բեզ հեռ պատերազմեցինք, ստիպմամ
և ոչ թէ մեր կամբով. երկրորդ՝ որ մեզ կվերագործեն ալոյսեզ Պարսից
բաժնում եղած մեր բոլոր ձառանկութիւնները, որ արբունիք գրավե-
ցինք. և երրորդ՝ որքև հնարքով մեզ կպագասս կալարից, որպէսզի վերա-
դեն մեր բնակութիւնները, որոնք մեզանից իշխանութիւն ունեն այս
(հունական) բաժնում: Եվ այս ուխտի պայմանը կզրեռ, խաշի կերբով
կհաստատես, որը տեսնելով մենք կփութանք բո ձառախութիւն մեզ
մանկու: Ողջ կդիր, մեր սերդո:»

Խոսրովը դրում է պատասխան.

Խոսրովի թուզքը նախարարներին

«Քաշարանց Խոսրով, Հայոց թագավոր, Գագավոն սարատելառից
և բոլոր նախարարներից, շատ ողջունելով:

Որբախ կեզք և մենք էլ ողջ ենք և ուրախացանք մեր ողջութիւն
լուրն առնելով: Ահա մեզ ուղարկում ենք ուխտի պայմանագիրք մեր
խեղբորս համաձայն: Առաջին՝ որ շեք հիշի մեր հանցանքը, որը մենք
հանցանք թակ շեքը համարում, այլ իբրև երախտագեռ մարզկանց հա-
ճատարութիւնը զեպի Արշակունի՝ թագավորը, որին ձառախում էրք,

ինչպես, հույս ունենք, կինքը և զեպի մեզ: Երկրորդ՝ որ մեզ կվերա-
գործենք մեր այն ձառանկութիւնները, որ գրավել ենք արբունիք, բա-
ցի նրանցից, որ սմանց պարզեցինք, որովհետև թագավորների պար-
զեցները հեռ շեն անգիտում էին հանցանք շեն գործել (ստացողները),
մանավանդ որ գրանք արզեն մտծվել են մեր տիրոջ՝ արքայից արքա
հապուհի զիմանք: Բայց գրա փոխարեն մեր (ձառանկութիւն) պակասու-
թիւնը կլրացնենք արբունիքից: Երրորդ՝ որ մեզ կպագասենք Հունաց
գործակալներից, թեկուզ կալարի հեռ պատերազմելով, թեկուզ խաղա-
ղութիւնը:

Իսկ բեզ, Գագավոն²⁷⁷, իմ արշունակից և հարազատ, կպատմեմ ոչ
թէ բո վագմի ազգականութիւն համաձայն, այլ բոտ այժմյանի՝ բո
մոր Արշակունի Արշակունի ձագման. ուստի բեզ բո հայրական կամ-
տարական (ցեղից) հանելով, կմտցենեմ բո մայրենական, այսինքն իմ
ցեղի մեջ, Արշակունի անունով:»

Գագավոնն այս տեսնելով՝ շատ շուտով բոլոր նախարարներին
գարծնում է Խոսրովի մտա և բոլոր խեղբորսներն ու խոտացվածները
մեք բերելով բախտավորում է և շատ փառավորում: Բայց Սամվել
Մամիկոնյանը մեք գցելով Խոսրովի թուզքը և նախարարների թղթի
պատճենը՝ նրանցից գատուցել ու զնաց Արկազի մաս: Որովհետև ես
սպանել էր իր հորը՝ Վարդանին, ուրացութիւն պատճառով, ինչպես և
մարը, Տաճատունում, ուստի երկուզ կրելով պարսկներից և Արծրունի-
ներից, իր քեռիներից, շեք համարակում հույներից անշառվել: Ար-
կազը նրան բարեք արավ և հրամայեց այլ թղթիք օրինակները, հու-
նարեն գրութիւնը, իր զիվանք զնեն, որպէսզի պատասխան ցեղերի
հիշատակը պահպանվի. և մինչև այսօր էլ մնում են:

ԽԹ

ԽՈՐՈՒԿԻ ՄԱՏԿԵՏԵԼ ԼՁՅԱՍԱՆԻ ՎՐԱ ԵՎ ՄԵՆԵ ՍՆՆԱԿԻ ԵՎԻՍԿՈՊՈՍՏՈՒՅՑԱՆ ԱԹՈՒԸ ԿՍՏՆԸ

Երբ Խոսրով տիրեց Հայոց բոլոր նախարարներին, ինչպես ցանկանում
էր, Արկազին գիմում է խեղբրելով, որ իրեն հաճատա Հայաստանի հու-
նական մասն էլ, որը շեն պահելով նրան ճշտութիւնը հարկերը կվճա-
րէ, ինչպես նրա գործակալները: Եվ Արկազը կասկածելով Հայոց նախա-
րարների մխարանութիւնից, թե նրանք մխարանելով իրենից բաժնիք
կառնեն և պարսկներին կտան, կատարում է Խոսրովի խեղբորս:

Սրանից հետո՝ վախճանվում է Աստուրակին կարևորագոսպելու և

հոսքովը նրան հարող է նշանակում Սահակին, մեծն ներսերի որդուն, Արամայիցնեան որդու, Հուսիկի որդու, Վրթանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Սա բոլոր առաքինություններով իր հայրերին նմանեց, ազոթի կոզմից գերազանցելով: Արժհետև նա հաճախեց վաթսուն աշակերտ մայրաքաղաքների սպուզհներին²⁷⁵ նման, կրոնավոր մարզիկ, մազկզեն հագած, երկաթով պատած, սուտորիկ, որոնք միշտ շրջում էին նրա հետ, որոնցով եկեղեցական պաշտույունների կանոնը անխափան կատարում է անսպասականների նման և մեր աշխարհի հոգոր բաշում էր աշխարհականների նման: Նրա մոտ եկավ Մեսրոպը հայերեն գրերի հարցի առիթով և ախավ, որ նա ուզելի իս փառագում է այդ բանին: Եստ ջանքերից հետո, երբ օգուտ չուեսու, կարճալ աղորթի պապիկնեցին, Աստուց խնդրելով: Միմյանցից բաժանվելով՝ Մեսրոպը դեպ իր կայսրանք: Խոտակյաց վարքի անձնատուր լինելով՝ ազիկի ու ազիկի նրկ էին թափում:

Ծ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿԱՊՎԵԼ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈՒՍՈՐՆ ԵՐԱ ՎՈՒՄԵԱԳՈՒՆ ԵՐԱՐ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ

Բայց Եսպուրը նեկացած էր հոսքովի վրա, որ նա անձնական բարեկամություն հաստատեց Արկուզի հետ և առանց (իր) հրամանի եպիսկոպոս նշանակեց մեծն Սահակին, ուստի նրան մեղադրություն ուղարկեց սպանակիրով: Խոսրովը բմբոսացավ, խրխուսանալով հանդիմարար պատասխանեց և պատգամավորների անարգանքով հետ դարձրեց: Եվ իսկույն սպեց խոսել Արկուզի հետ, որ Եսպուրի հետ (կնքած) հուշատրթյունը լուծե և դարբով իրեն օգնե, և ինքը բուրք մեր աշխարհը նրան կդարձնե: Բայց Եսպուրը մեր լրատուն, նախարարներից հրապուրվելով անմիջապես իր Արտաշիր որդուն Հայաստան է ուղարկելով մեծ գորբով: Եվ որովհետև Արկուզ հրամարկեց Խոսրովին կաթմակեցի դառնալ, նա օտար ազգերից ոչ որի օգնական չգտնելով և չկարողանալով ոչ դիմադրել և ոչ խուսափել Եսպուրից, դեպք նրա մոտ:

Արտաշիրը նրան թագավորությունից զրկելով՝ նրա տեղ նշանակում է նրա Վասմշագուհ կորորը, բայց ոչ Սահակին և ոչ էլ Խոսրովից նշանակված նախարարներից որևէ մեկին թողնեց, այլ խախտեց իրենց պատրիկներից²⁷⁶ նաև հրամայեց, որ հույներին հետ էլ նախկին կարգը պահպանեն: Եվ մի ստվար զուեղ (Հայաստանում) թողնելով՝ ինքն շտապում էր Տիրքուն հասնել, աչքի առաջ ունենալով հոր ծնրությունը,

իր հետ առնելով Խոսրովին, Անհուր կոչված լիզրը դեկու համար, հինգ տարի թագավորելուց հետո: Նրա հետ առաքված նաև Գաղավանդին՝ կապանքներով, նրա թաշտիվյունից կապանակելով, և հրամայեց արքունիքը սպառել նրա տունը, ինչպես և նրա Եսպուրը կորոր և Պարզն Ամասունու (տեկերը): Արժհետև այն երկուսի վրա հետաձուտ լինելով՝ հարմար ժամ գտան իրենց Խոսրով թագավորին ազատելու, բայց շահողեցին, որովհետև նրա ստանկը շղթաներով կապված էին: Խիստ կոպիտ տեղի ունեցավ, որի մեջ սպանվեցին Եսպուրը և Պարզին: Գարգինի կապանավորելով տարան Արտաշիրի առաջ և նա հրամայեց, որ նրանից տիկ հանեն, (փշելով) ուղեցնեն և Խոսրովի աչքի առաջ դնեն շարունակ:

ԾԵ

ՄԵՐՆ ԽԱՆԿԻ ԾՈՒՐՈՆ ԳՆԱԸ ԵՎ ՎԵՐԱԳՆՈՐԸ ՄԵՐՈՐԱՆԵՆԵՐՈՎ ԵՎ ԳԱՏՎԱՆԵՐՈՎ

Մի բանի սուրբ և երևելի մարդիկ, որ մեր աշխարհի նախարարների և եպիսկոպոսների մեջ առաջիններն էին և մեր լրտավորության պատճանակները, որդեծնությունը իշան մինչև մեծն Սահակ, որ այնու արու գավակ չունեցավ, այլ մի դուստր Սահականուշ առնուով, որ ամուսնություն արվեց Համապատպ Մամիկոնյանին: Եվ կրք Սահակ առաջոր, Հայոց բաշ սպարապետը, մեռավ, սուրբ Սահակն աղաչում էր Խոսրովին, իսկ նրա կապվելուց հետո նրա կեցրքը՝ Վասմշագուհին, որ (Սահակ սպարապետի տեղ) նշանակե (Համապատպին), բայց Վասմշագուհը հրամարվում էր այդ բանն անել առանց արքայից արքայի հրամանի, հիշելով, որ հենց այսպիսի բաների պատճառով վշտե է կրում իր Խոսրով կեցրքը: Ուստի (ս. Սահակը), իր աղչիկ թախաննելուց, (թագավորից) թղթեր առնելով անձամբ գնաց Պարսից Արտաշիր թագավորի մոտ, որ իր հոր յոթանասունամյա թագավորությունից հետո թագավորեց չորս տարի:

Նրանից շատ մեծարանք գտավ, նախ՝ պահլավիկների ազնվական ցեղի պատճառով, և երկրորդ՝ որ Ասպած իր ծառաներին հարգելի և պատվավոր է հանգիստացնում անհավատների առաջ: (Թագավորը) նրա խնդիրներն ամբողջապես կատարեց: Նախ նրա Համապատպ փեսայի վերաբերմամբ, և ապա նրա առաջ հանցավոր Վամարական և Ամատունի ցեղերի՝ մեացսրդների վերաբերմամբ, որոնք պահ էին մտել

Քարիզի էին անհայտ տեղեկրում: (Ս. Սահար) խնդրեց նրանց գնալ, ինչպես ստավաճախին հրաման է. որ որդիները իրենց հայրերի հանցանքների համար չդատվեն, մանավանդ որ հանցավոր հայրերի հենց իրենց հանցանքի համար մեղան: (Քաղաքը) նրանց մեացորդներին կյանք շնորհելով՝ հրամայեց այդ երկու ցեղերի տները, որ արքունիք էին գրաված, նրանց վերագործել: Բայց նրանց շնատառեղ իրենց նախնին հարեմական գտնում, այլ շատ նախարարներից ներքև գտնել, կրտսերազույն նախարարների շարքում: Իսկ Համազասպի ցեղը՝ աշխարհի Մամիկոնյան տանը վեր բարձրացնել, որպեսզի Հայոց նախարարների մեջ հիշգրտուր գտնու գրավում, և այսպես էր գրել իր զիվանում:

Արտփնան (պարսիկներ) սովորաբար այս երկու կարգն էին աշտում. երբ նոր թագավոր էր նստում, իսկույն արքունական գանձարանում եկած բոլոր գրամները փոխում էին՝ նորի պատկերը գրոշմելով, զիվանի, գրաթյուններն էլ փոխում էին նրա անունով: Հինք շուշուպնելով, այլ փորձեց գանձարանելով: Իսկ է՛րկ երկուր ժամանակ թագավորն էր և նոր աշխարհագիր աներ, այս զիվանով զին էին զցում ինչ՝ որ հնից (մնացած ու) փոփոխված էր, որպեսզի բոլորը նորի անունով գրվի: Արդ՝ Արտաշիրի կարճատև թագավորության պատճառով նոր աշխարհագիր անելու ժամանակ չունեցավ, այլ հրամայեց հնից փոփոխված (զիվանում) գրել այս ամենը, և սույ Համազասպին (վերահիշյալ) գահն ու պատիվը՝ դուռերի և գատակերտների իշխանությունը, այլև Հայոց սպարապետությունը, որին ցանկանում էր. և մեր Վասնապուհ՝ թագավորին արեց հետևյալ հրովանակը.

Արտաշիրի թուրք Վասնապուհին

«Մազզեպանց բաշ, արքայից արքա Արտաշիր, մեր եղբոր Վասնապուհին, Հայոց թագավորին, շատ ողջույն:

Սուսաց թղթերը, որ գրել էիր Մասնի կախկապուսի մասին, և հիշեցի սրա նախնիների կրթությունը, որոնք Սուրենյան Պահլավի նախարարին էին և հոտորությունը հանձն առան իմ նախնի և իմ համանուն Արտաշիրի տերությունը, և այնքան ազնիվ նրան սիրեցին, քան իրենց ազգայիններին, որ շքավականացան միայն այսուհի Պարսից արխարձում նրանց հետ կազնել, այլև նրա (Արտաշիրի) պատճառով մեր աշխարհը՝ գլավո սպանեցին ևսորդին, թո նախնուն և իրենց կատարում սպանության աուշքը հատուցին իրենց մահով: Իսկ սպանողի որդին, Գրիգորը, հիվանդացած Տրգալին բժշկելով՝ վերագործեց նրա կորցրած կյանքն ու թագավորությունը, որի պատճառով ազնիվ չես

կրախտավոր եզավ զնայի մեզ: Ուստի (Մասնի կախկապուսին) որդեացած Համազասպին զորքից վրա սպարապետ նշանակիր մեր հրամանով և նրա ցեղին տուր նախարարներից մեջ պատվին հիշգրտուր գահը, և թող զրանք տիրեն այն դուռերին և գատակերտներին, որ թո նախնիները ազնի ևն զրանց հայրերին: Նույնպես այն (երկու) հանցավոր ցեղերի տները, որ արքունիք էին գրավել, բայց թող, որպեսզի նրանց մեացորդներն աներկյուզարտ ժառանգեն. բայց նրանց շարժանացնես իրենց հայրենական գահերի պատվին, ինչպես մենք էլ հրամայեցինք քրի մեր զիվանում: Ողջ եղբոր:

Բայց էրբ մեծն Մասնի կեղավ և Արտաշիրի բոլոր պարզևածները հատուտեց, Պարսից Արտաշիր թագավորը մեռավ և նրա անջ թագավորն Վասմը, որ կրճան ևս է կոչվում՝ տաւր տարի: Եւ միևնույն բարեկամությունը պահպանեց Հայոց աշխարհի մեր Վասնապուհի թագավորի և մեծն Մասնի հետ, Վասմի և Արկապի միջև էլ խաղաղություն էր տիրում: Եվ Վասնապուհը տիրում էր մեր աշխարհին և հայտակալում էր երկու թագավորներին, հարկ վճարելով Պարսից բաժնի համար Վասմին և Հուսայ բաժնի համար Արկապին:

ԵՐ

ԳԱՆԻԵՏԱՆ ՆՆԱՆՔԻՆԵՐԻ ՄԵՍԻՆ

Այդ ժամանակ Արկապը հիվանդացավ, Բյուզանդիանում մեծն Հովհաննեսի²⁷⁷ պատճառով անտոնի շարժում և հրկեհներ ծագեցին և Հուսայ թագավորությունը շփոթության մեջ ընկավ. զորքերը պատերազմում էին իրար հետ և պարսիկների հետ: Ուստի Վասմը մեր Վասնապուհի թագավորին հրամայեց իշխել Միջագետք, խաղաղեցնել ու կարգի բերել և երկու կողմերի զործակալների (վեճերը) վճանել: Երբ նա գնաց այս ամենը կարգավորելու, թիլ նեղություն չէր կրում բարտուգարի պատճառով, որովհետև այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական զորից հեռացավ, նա ոչ մի ճարտար զպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական զիր էին զործածում: Այս առիթով նրան ներկայացավ Հարին անունով մի բահանա և խոստանում էր հայերին լեզվի տառեր ստեղծել, որ հարձարեցրել էր Գանին կախկապուսը, իր մերձավորը: Թագավորն անհիշյթ գտնվեց, և Հայաստան դալով տեսավ, որ բոլոր կախկապուսները ժողովվել են Մեծն Մասնի և Մեսրոպի մոտ, հայերին զրեկի դուռտի մասին հոգալու: Երբ թագավորին իմաց տվին այս մասին,

նա նրանց պատանջ՝ ինչ որ վանականն առել էր, նրք լսեցին. նրան սկսեցին թախաձեղ, որ այդ կարող բանին հոգ տանի:

Աստի նա Վահրճ անունով մի մարդու, ևսագունի ցեղից, որ պատվովն էր Հայոց աշխարհում, իրեն հավատարիմ էր և շատ փափազում էր այդ գործին, պատգամաժող ուղարկեց հիշյալ Հարսիի մաս նրան հնան առած՝ միասին գնացրե և Դանիելից լավ Տնտեսացն վաղուց գրված տառերի շարքին, որ զտատվորված էր հունարենի օրինակով, և բերին մատուցին մեծն Սահակին և Մեսրոպին²⁷⁵: Արածք սովորելով ու երկխաների էլ վարժեցնելով բիշ տարիներ, համազվեցին, որ այդ նշանագիրները, այդ մտքազված գեղարվեստը, բնորոշակ չէր վանկ առ վանկ ճիշտ արտահայտել հայերեն բառերի հնչյունները:

ԾԳ

ՄԵՐՈՂՅԱՆ ԿՆԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐՎԵՍԻՆ ԵՐԿՐԱՑՆԵ ԵՆՈՐՀՈՎ

Մրանից հետո ինքը Մեսրոպը աշակերտներով իշնում է Միջագետք եռույն Դանիելի մաս, և նախկինից ավելի բան շղտնելով անցնում է Եգիպտոս, Պղատոն անունով մի Հեթանոս ճարտասանի մաս, որ զիվանի պեսն էր: Նա ուրախությամբ բնագրեց, և ինչքան որ հայերեն խոսերը միտքը բերում էր՝ հավարելով և շատ բանը թափելով՝ օգուտ չունեցավ հոկոտորը, և խոսատվանց իր ազիտությունը, Բայց նա սասց, թե ինքն սասց ունեցել է մի սուսցիչ, շատ չմտտ մարդ, որ հետո ճարտարների գրվածքներն Եգիպտի զիվանից առնելով դնացել ու քրիստոնեություն է բերունել, անունը նայիփանոս. Վերան, սասց, փնտրիք զտիր, որ բռ փափազը լցնեն:

Այն ժամանակ Մեսրոպը Բարխուտ Կաթիկոսոսից օգնություն գտնելով՝ Գյուլնիկով անցնում զիմում է Սասնոս, որովհետև նայիփանոսը մեռած է լինում, թողնելով մի աշակերտ Հոսիփանոս անունով, որ հունարեն գրության հրաշալի արվեստ ուներ և ստանձնացել էր Սասնոսում: Մեսրոպը փնում է սրա մաս և սրանից էլ շատ շղտնելով՝ ազգովիտում է աղտրբի: Եվ ահանում է ո՛չ երազ բնի մեջ, ո՛չ առիթը արթնության մեջ, այն արտի զործարանում նրա հոգու աշխրհի երևում է աշ ձևոքի թափ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես որ բարբ փոփոխ հետքը պատճում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երեսը, այլև բոլոր (գրքերի) հանգամանքները նրա մտքում հավարակցին ինչպես մի ավանուտ: Եվ աղտրբից վեր կենայով՝ ստեղծեց մեր նշանագիրները, Հոսիփանոսի հետ ձևակերպելով Մեսրոպից պատրաստված գրերը, հայերեն տառերը ճիշտ հանգիպեցնե-

լով հունարենի հնչյուններին: Եվ իսկույն ձևանարկելից թարգմանության, խորհրդարեի սկսելով (Սողոմոնի) Թառեկերից, ամբողջ բաներից՝ հայտնի գրքերը և նոր կանարական փոխադրում է հայերեն լեզվի²⁷⁶, նույնպես և նրա աշակերտները, Հունան Եկեղեցացին և Հովսեփ Պողոսացին, մինևույն ժամանակ իր ավելի փոքր աշակերտներին սովորեցնել տալով գրության արվեստը:

ԾԵ

ՄԱՍԻՆ ԱՍՏՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՎՊՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅՈՑ, ՎՐԱՑ ԵՎ ԱՎՊՈՒՆՆԵՐ ԿՐԿՆՈՒՄԻՆԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արկազը վախճանվելով՝ նրա տեղ թագավորաց նրա որդին, որ կռվեց Քեղզոս Փոքր, նա նույնպիսի արևելագոյնության պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վասմշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մտքը նրան չհավատաց, այլ իրեն պահեց՝ զործակալելով, և Պարսից Հազկերտ թագավորի հետ կապառնություն կերեց: Այս ժամանակներից էկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանագիրները: Նա Վասմշապուհի և մեծն Սահակի հրամանով ընտրությամբ երկխաներ ժողովեց, ուշիմ, ասողականով, լավ ձայնով և և երկուր շնչառությամբ²⁸⁰, բայց օգյամաներում զայրացներ հիմնեց և Պարսից բանի բոլոր կոշիմըր սովորեցրեց, բայց Հունական մտքից, սրանք ձևանարության փոխարեն սուսեցին²⁸¹, որովհետև Կեսարիայի աթոռին Լեթարկվելով՝ պեսը է հունարեն զիր և լեզու զործածին և ոչ ասորերեն:

Մեսրոպը Վրաց աշխարհը դնելով՝ նրանց համար էլ, իրեն տրված երկնային շնորհով, ստեղծում է նշանագիրներ, մի ոմն Զաղայի հետ, որ հունարեն և հայ լեզուների թագմանիչ էր, օժանդակություն գտնելով նրանց Բակուր թագավորից և Մովսես Կաթիկոսոսից: Ընտրում է երկխաներ, բաժանում է երկու զսս, և նրանց համար ուսուցիչներ է թողնում իր աշակերտներից Տեր Խորանացուն և Մուշե Տարնացուն:

Ինքն ինքում է Աղվանք, նրանց Արվադուհն թագավորի և Երեմիա Կաթիկոսոսի ազնվախո մաս, որոնց հոմարությունը հանձն առան նրա սուսմը և նրան հանձնեցին բնուի բերեալներ: Նա կանչեց Բենիամին անունով մի շնորհալի թարգմանչի, որին անմիջապես արձակեց Մյունիքի տեղ երիտասարդ Ասազի, իր Անանիա Կաթիկոսոսի միջոցով, որոնց (օգնության) նա նշանագիրներ ստեղծեց Գարգարացոց այն կոկորդանի, կոչոչ, խժանդան, կոպիտ լեզվի համար: Այնտեղ վերակացու թողնելով իր Հովնաթան աշակերտին, նաև արքունական դասը բահանաներ նշանակելով՝ ինքը վերագաճնում է Հայաստան և տեսնում, որ մեծն Սահակ գրազված է (Ս. գրքի) թարգմանությամբ ասորերենից, հունարեն լզրու-

երվելու պատճառով, որովհետև նախ Ահարաման արևի էր հունարեն գրերը մեր ամբողջ աշխարհում, իսկ այնուհետև, երբ Հայոց աշխարհը (երկու մասի) բաժանվեց, պարսիկ վերահացոսներն իրենց մասում ոչ որի թույլ էին տալիս հունարեն սովորել, այլ միայն սուրբերեն:

ԵՆ

ԽՈՐՈՐԴԻ ԿՐԿԻՆ ԹԱԳԱՆՈՐԵՆԸ ԵՎ ԿՐԿԻՆԻՑ ԼՆՏՈ ՊԱՐՏԱԿ ԸՆԳՈՒՇԻ (ԹԱԳԱՆՈՐԵՆԸ)

Վասնզայտ: բանեմեկ տարի թագավորելով մեռնում է, թողնելով մի ասանամյա որդի, Արտաշես անունով: Այն ժամանակ մեծն Սահարի գեղացի Պարոնի Հազկերտ թագավորի դուստր՝ կազմով հասարակն խնդրելու, որ Արտաշիսի մահից հետո (կապաններից) լուծվելով արևմտի պահվում էր Անհուշ բերդում Վամի ժամանակ: Հազկերտը համաձայնվելով կատարում է նրա խնդիրը, (հասարակին) տերությունը տալով արևմտիում է Հայաստան: Սա խնդրից Հրաշատին, Գազավենի որդուն, որին հոր մահից հետո հանել էր Անհիշի ամբողջը և (զորսի հետ) ուզարկել էին Սագաստանից²⁵² էլ այն կողմը: Խոսքովը նրան այլևս չկարողացավ տեսնել՝ կրկին անգամ միայն մի տարի թագավորելով:

Իրական հետո Հազկերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր Շապուհ որդուն թագավորեցից Հայոց վրա այսպիսի շար գիտավորություն, որ նախարարները գրանով նրա մոտ լինելով՝ նրան կրնտելանան խոսակցությունով, անուկ-տալով, խնջույքներով, որսի գրոսանքներով, այլև խնամությունով, նոր սզգահանություններով կմտեանան, և զուցե հնար լինի նրանց սալթարեցնել զեպի մազգեղական կրոնը, որով բոլորովին կանչազվեն հույներից, Անմիտը շփոտեր, թե «Տևրը ցրում է հեթանոսների խորհուրդները»²⁵³, թեպետ միտածամանակ հազողվեց (նրա խորհուրդը): Որովհետև Համազասպը մեռնելով և Սահակը մեծ սգի մեջ լինելով՝ ոչ որ Հայոց զեպերը չհավարեց, միայնակն: Ուստի Շապուհը հեշտությունով մուտք գործեց Հայաստան, իր հետ բերելով Հրաշատին և բոլոր արտաբաններին, բայց նա չկարողացավ նախարարների համակրությունը շահել, այլ բոլորը նրան ատեցին և թագավորաբար չէին մեծարում որսի կամ խազկերի ժամանակ:

Մի անգամ զեպը Էզավ հանգզնարար արշավելու ջիտերի երամակներին հետևից խորզուրդը և բարբարոտ ատեցի: Շապուհը սկսեց հետ մնալ: Առում Մոկացին պարսավանքով սասց նրան, «Ինձ, զինձ, պարսից աստվածորդի, էթե տղամարդ է»: Իսկ նա ասաց, «Դու գնա, բար-

բարտաների մեջ արշավելը զեպի գործն է»: Մի ուրիշ անգամ զեպը Էզավ Էզեգեոսների մեջ կրակով կրեճեր որսալ: Բավ Էզեգեոսի մեջ Շապուհը չհամարակվեց մին լավ քշել, այնպես որ կրակը նրան շրջապատեց, և նա երկու կողմը նայելով՝ այս ու այն կողմը էր ընկնում միով: Առումը գարձյալ ասում է. «Պազդից աստվածորդի, ա՛նա քո հայրն է և Ասավածը, ինչու՞ ես վախենում», Շապուհն ասում է. «Կատակները մի կողմ թող, նայիր որ կրակովն անցնես, որ ես էլ քո հետևից գամ, որովհետև էթե ես ասաց անցնեմ, միս կխրանի»: Այն ժամանակ նրան Առումը նախասաց ասելով. «Մի՞թե սրանք էլ բարեր են, որ ես ասաց անցնեմ, արդ, էթե դու մոկացիներին դիվազդի ես կռչում, ես էլ ասասանյաններից կհամարդի կկռչեմ»: Եվ երկվորը մարսակելով՝ կրակի միջով անցնում էր ինչպես ժողկազարգ հավաքով և ապաստում էր Շապուհին: Բայց գիտնալով, որ գրանից հետո Շապուհը լուս չի մնա, անցնում գնում էր Մոկաց աշխարհը:

Մի անգամ մահանով խապախի՝ Շավասպ Արծրունուն աշողվեց զեպուր երկու անգամ խելը Շապուհից: Սա մահանով նրան խփելով ասաց, «Ինքը քեզ հանախի՞ր»: Իսկ նա պատասխանեց. «Այն՞, հանաչում եմ, որ ես էլ արդարորդի եմ, Սոնասարի սերունդ, և իրավունք ունեմ քո Էրայրների հետ թագավորի բարձր համբուրելու, ինչպես և անուն եմ կրում»²⁵⁴: Այսպես ասելով մեծ քամահրանքով մարշավի ասպարեղից զուրս սրացավ²⁵⁵:

Մի ուրիշ անգամ էլ որսախուժյան խելուցիքի ժամանակ Խոսրով Գարգվանյան զինով հարբու՞ Շապուհի ընդդրություն սերահարված տարիածուի նման հետամտա էր լինում մի կողմ, որ վարձ մատներով զնար էր անում: Շապուհը զայրանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա աչ ձևար սրի վրա դրած՝ Տրդատ Բազրա-անուն նման, անցավ զեպ իր տունը, և արքունի սպասավորներից ոչ մեկը չհամարակվեց նրան բռնելու, այդ մարդու փորձն առաջուց ասած լինելով:

Այս բաները պատմել մեզ Նարկազդից ու ավելորդ խնդիրը:

ԵՐ

ԸՆԳՈՒՇԻ ԼԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԳՆԱՎՈՒՑ ԼՆՏՈ ՊԱՐՏԱԿԱՅ ԱՆՏԳԵՐԸ ԵՎ ԿՐԿԻՆԻՑ ԼՆՏՈ ԵՎԱՅ ԱՆՏԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չորս տարի անարգարար թագավորելուց հետո Շապուհը լուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և գնում է շտապով, իր տեղակալին ու գորազլիին հրամայելով: որ Հայոց մեծամեծներին բանի և

տանի Պարսկաստան: Բայց Շապուրի Տրդրոն հասնելիս մեազ Լազ-
կերտը, նրա չայքը, տասնեակ տարի թագավորելով, միևնույն օրը ես
իմքն էլ սպանվեց արքունի մարզական զավազրոթյամբ: Իսկ բաշ և
բարերախոտ ներսուս միմարկացիին, որ գորալույսն էր զարձել, ժողովեց
Լաչաջ նահապարհներին իրենց զորքերով, Պարսից գնդի հետ պատե-
րազով մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Անգրամ Ապանդունին
սպանեց նրանց զորավարին. սպա իրենք էլ ջրվեղով, ինքնազուրկ կերպով
չըրոտ էին լիններում և ամուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար,
և այս մամանակ Երեկի հանդիսացան բոլոր վանանցցիներն իրենց թա-
շությամբ: Այս կերպով մեր աշխարհը Երեք տարի անխիսան մնալով,
ազովուկներն և խռովության մասնոված, ազիրովում ամայանում էր, արքու-
նական հարկերը պակասում էին, ժողովրդի երթևեկի Հանապարհները
կաղաված էին, ամեն տեսակ բարեկազորություն վրզովովում և անհետա-
նում էր:

Նույն օրերում Պարսից վրա թագավորեց Վամ Երկրորդը, որ մեր
աշխարհից գեթմանցիք եղավ, բայց Հունաց բամնին չդիպավ, նրանց
հետ թագազորություն պահպանելով:

ՄԷ:

ՄԵՍՐՈՒԳԻ ԲՅՈՒՋԱՆՎՈՒՄ ՈՒՊԱԿՎԵԼԸ ԵՎ
ՀԻՆՎ ԹՂԹԵՐԻ ՊԻՏՆԵՆԵՐԸ

Նքր մեծն Սահակ տեսավ այս բոլոր շարքերը Պարսից բամնում,
գնաց մեր աշխարհի արևմտյան կողմերը, Հունաց բամնից, բայց իր
արժանիքի համապատասխան բնդունելություն չգտավ. ուստի Մեսրոպ-
պին և իր Կարգան թուանն ուղարկեց Բյուզանդիոն Քեղոս կայսրի մոտ,
այսպեսի թղթով:

Սահակի թուղթ Քեղոսին²⁶⁶

«Տաղաղասեր կայսրին, իմ տեր Ավգոստոս Քեղոսին Լաչաջ Սա-
հակ եպիսկոպոսից ողջունի:

Գիտեմ, որ մեր նեղության համարժեք հասած կրիքի ինքնակալից
յուզության, ուստի թո բարերարության զմարտություն վրա հույս զնե-
լով սպավիճեցի մեր ոտքը, բայց իմ վիճակում բնդունելություն չտառ
այլուեղի վերակացունների հրամանով: Մեզ այնքան տանցին, որ միևնու
իսկ չընդունեցին այն նշանագրիները, որ բերել էր նույն այս մարդը,
որին ուղարկեցի մեր բարերարության մասն. (այդ նշանագրիները) նա

գտնչ էր երկարատև գառն աշխատանքով Ասորաց աշխարհում: Ուստի
մեղքում եմ մեր տերության բարեհանությունը, որ մեզ այստեղ մեր
վիճակում իշխանությունից չզրկեն. հրամայեցեք, որ մեզ բնդունեն և
մեր ուսումը: Ողջ եղեք»:

Թագավորական բազարի եպիսկոպոսին էլ այս է գրում:

Սահակի թուղթ Աստիկոսին

«Սահակ, Լաչաջ եպիսկոպոս, մեր ուսուցիչ Աստիկոսին, աշխարհա-
մուտ գառն եպիսկոպոսին, օրհնությամբ ողջունի:

Չեք արթության վրա հույս զնեղով (ձեզ մոտ) ուղարկեցիք մեր
աշխարհի ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, որպեսզի գրան-
ցից լսելով մեր նեղության աղետները՝ մեծ թագավորին բարեխոսես մեզ
օգնել, ինչպես նշմարիտ սիրելի եղալու: Ողջ եղիք»:

Անատոլիոս զորավորին էլ գրում է հետևելուր:

Սահակի թուղթ Անատոլիոսին

«Սահակ Լաչաջ եպիսկոպոս, Անատոլիոս բաշ զորավարից, ողջունի:
Շնորհակալ եմ Աստուծոց, որ թեզ զստաբասանց մեր սպավիճու-
թյան համար, ուստի հաշտեում եմ թեզ, որ մեր նեղություններին ճար
զտնելու համար արքունի ջրուն ուղարկեցի մեր ուսուցանող Մեսրոպին
և իմ թոռ Վարդանին, և խնդրում եմ թո բաշությունից՝ նրանց նպաստել
ճանապարհորդելու: Ողջ եղիք»:

Անատոլիոսն այս տեսնելով, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առ-
բինություն համարյալը, որ ստալուց ասարձված էր նրա մասին, ոչ փոքր
ինչունելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխելիփոխ սուրհանդակ-
ների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ արժանա-
վորապես շուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինն քաղաքում Ակակ եպիսկո-
պոսի մոտ պահում է աշակերտների քաղմությունը, որոնց (Մեսրոպ)
տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորի՝ Ղեկոսի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին
ու Վարդանին ամենով հանձնում է Գերբանի Գինջ եպիսկոպոսին և
փոստավորապես ճանապարհ է գցում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն,
ներկայացան մեծ թագավորին, ստացան, ինչ որ կհոստային և ինչ որ
լինի նուսա, և վերադարձան այսպեսի թղթով:

Քեղոսի թուղթ Սահակին

«Ինքնակալ Քեղոս Ավգոստոս և Հռոմալեցիների կայսր, Լաչաջ
Սահակ մեծ եպիսկոպոսին ողջունի:

Մենք հանեցանք տեսնել թղթերդ և վերահասու եղանք զրամեն-

բիզ: Բեզ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միավեցիր Տեթանոս թագավորների կողմը և մեզ մինչև իսկ զրով հարկ չհամարեցիր տեղեկություն տալ: Մանավանդ սրանում ենք թեզ մեղադրում, որ արժամարնելով մեր թաղաքում եղող ճարտարների, ինչ-որ ասորիների մաս էիր սրտնում իմաստության գյուտը: Այս պատճառով մենք բարեհաճ էինք, որ մեր ծառաներն այդտեղ արժամարնեցին այգյախի ուսումը: Բայց որովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը զուտն եկավ երկնային շնորով, մենք զրեցինք, որ ամենայն փոթաբանություն ավորեն, և թեզ պատվով ընդունեն իբրև իրենց իսկական ուսուցիչը: Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի նման սնունդն ու ծախսերը արքեպիսկոպոսի արվեն: Եվ հրամայեցինք այդտեղ Հայոց աշխարհում մի թաղաք չլինել իբրև ապափեմություն մեզ և մեր զարբերին: Բա (պատվի) համար ստրանապատ նշանակեցինք Վարդանին, թեզ որդեգրածի (փեսայի): որդուն, և Մեսրոպին զրեցինք առաջին ուսուցիչներն շարքում: Ողջ եղիք:

Առտիկոս մեծ եպիսկոպոսն էլ զրեց նրանույնը:

Առտիկոսի թուղթը Մանակից

«Առտիկոս, Կոստանդնուպոլսի ինքնազուխ եպիսկոպոս, մեր սիրելի եղբոր և ամբողջցին, Հայոց Սահակ եպիսկոպոսին, ողջուն անբով: Շատ գոհություն ենք մտառցում Առտոնն քո բարի համբավից համար այգյախի բարբարոս ազգի մեջ, բայց մեղադրանքից ազատ չենք թողնում, որ ավելի վաղ չիշեցիր քո երանելի նահանգների, Գրիգորի և Ներսեսի սիրելությունը: Եվ ավելի այս բանի վրա ենք զարմանում, թե ի՞նչպես թողիր եկեղեցու ազրյուրը, մեր օտար Հովհաննես Չորր, որի վարդապետությունը ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը յուսավորեց, այլև ամբողջ աշխարհի բոլոր բրիտանյաները, որի պատճառով նրան Ոսկերծնան կոչեցին: Իսկ դուք նրան զանց անելով՝ մեր ծառայքը կամեցաք հազնեցնել անձրին ջրերով, մինչև որ Ամենակալը տեսնելով իզուր կրած եկզությունը՝ մեր մեջ թեցեց Ս. հոգու շնորհը, որի համար այժմ ուրախ ենք: Առջ՝ մեր ինքնակալ Ավգոստոսի հրամանով թեզ իրավունք է արվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բարբարոսների ազանդը՝²⁸⁷ կամ հավանություն բեր կամ հպարտի քո վիճակից: Եվ թեզանից ուղարկված Մեսրոպին ձեռնադրեցին եկեղեցիաբանական²⁸⁸:

ԵՐ

ՄԵՐ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԿՈՒՐԱՆԵՐՆ ՈՒՍՈՒՑԱԿԵԼԸ ԲՈՒՐԻ ՆՈՂԱԿԱՆԱԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԱԸ

Մեսրոպ և Վարդան ստրանապատը գալով Անատոլ զորավարին գտան մեր սահմանի մոտ հասած, Աբրունական հրամանն ստանալով նա ավելի մեծ վստահություն և փութաբանություն գործը գյուտն բերեց: Որովհետև իշխանները, զորավարները, գլխավորները և ստանաբան այդ կողմում հայտնի մարդիկ իրենց հոժար կամքով, կարծես աստվածային ծայրով հրովիրված, գալիս ժողովում էին մի տեղ բոլոր բահանանյական գասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն սկսելով՝ արագորեն արեմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևելյանին նման:

Այս ժամանակ Հայոց նախարարներից շատերը եկան մեծն Սահակին հրավիրելու, որպեսզի դա միջամտե և բոլորին միաբանության բերե: Որովհետև Պարսից Վոստ թագավորը դիտանալով, որ ստանց Հայոց նախարարների չի կարող մեր աշխարհը պահել, հարտություն բանակցություն է սկսում Ամբաստանապետի միջոցով: Ուստի (Սահակը) Մեսրոպին է հանձնում արեմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և Համազասպյան թոռներին, Վարդան ստրանապատի կղապրներին, Հրամայում է ընկել պղծագործ բորբորտաններին, և եթե ոչ նկեմություն և ոչ խստություն ուղղության չգան, ապա շարաբարներով հայածել: Ինչպես թշնամիները թշնամիներից վրեժ անեն, որպեսզի իրավացի ծանով հոգիների անիրավ մահը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում գալիս է Աջարապատյան զավաթը, ժողովում է բոլոր նախարարներին և Ամբաստանապետին ու Վարդան ստրանապատին, իր թոռանը, ուղարկում է Պարսից թագավորի դուրս:

Իսկ թագավորը հարտություն հաստատելով (նախարարների) հանցանքներից մոռացություն տալու թուղթ է կերում և նրանց խնդրով թագավոր է նշանակում Վոստապոստի որդուն, Արտաշեսին, փոխելով, Արտաշի կոչելով, և նրան է հավատում Հայոց աշխարհը ստանց պարսիկ վերակացուտի: նա տիրեց վեց տարի:

ԵՐ

ԿԱՐԻ ՔԱԿԱՐ ԾԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ ԿՈՇՎՈՒՄ Է ԹԵՌՈՒԳՈՒՄ

Անատոլ զորավարն արքունական հրամանն ստանալով՝ գալիս է մեր աշխարհը և շատ կողմեր շրջելով, հավանում է Կարին զավաթին՝

այնտեղ շինելու արգամանդ, շատապար և բարեբեր քաղաքը, համարելով, որ այդ տեղը միշին գիրք ունի, ոչ շատ հեռու այն տեղերից, որտեղից բխում է Եփրատի մի քանի արջալուսնեղը և նաեղաբու հոսանքով առաջ գնալով ծովածառն են, ճահճի տեսք ստանում, Այստեղ անհաշիվ բանաղությամբ ձկներ են լինում և գնառանք տեսակ թռչուններ, որոնք սնվում էին այնտեղ, որոնց ձկնորով միայն կերակրվում էին բնակիչները: Եվ ճահճի ափին եղեգնուտներ մեծ քանակությամբ եղեգնով, Գաշաբուում բուսում են բարձր խոտեր և առասարքեր սերմատու բույսեր: Առեկեր լիքն են կնչակարաշխ և որոնող երևներով: Բաղմությամբ աճում են այդտեղ բնաանի եղջուրավոր անասուններ, հաղթասասկ, խոչոր, լիք մարմնով և պարարտ:

Մի զեղեցկոտիք լեռան ստորաում գտավ մի տեղ, որտեղ բխում են բազմաթիվ մանր աղբյուրներ մարտ ջրերով, և այդտեղ զոնց քաղաքի տեղը: Երան շրջապատեց խոր փոսով, շատ խոր զրեց պատվոր հիմքը, երա վրա ահագին բարձր աշտարակներ շինեց, որոնցից առաջինը կոչեց Քեոզոս՝ Քեոզոսի պատվին: Մրանից այն կողմը շինեց մալառն աշտարակներ, եսվորի զուկներին նման, և անցքեր՝ ներս բնկած խորշերով, որոնք զեպի լեռն են դարձած: Այսպես շինեց նաև զեպի հյուսիսային զաշտը (նայուց կողմում): Իսկ արևելք և արևմուտք (գարձած կողմերում) կանգնեցրեց բոլորակաճն աշտարակներ: Իսկ քաղաքի մեջ, մի բարձրավանդակի վրա, շինեց բազմաթիվ մթերատոցներ, որ կոչեց Ավզատախոն, Ավզատառի պատվին: Եվ շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ոտրշ ջրեր բերեց մացրեց քաղաքը: Բազաք լցրեց զեկերով ու պահապան զեղերով և կոչեց Քեոզուպոս, որպեսզի քաղաքի անուրը հիշելով անուհ՝ մնա (Թագավորի) անասուք Իսկ բխող ջերմուկները գերեկից ծածկեց աաշած քարերով:

ՄԵՐԱՐԻ ԿԵՒԻՆ ԷՍՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼ ԵՎ ԹՊԿՄԱՆՆԵՐԻ ԲՈՒԶԱՆԿՈՒՆ ԳՆԱԸ

Մերոպը մնալով Եաղգամբ կռված անասպառ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջապարեց: Ես ոչ թե սովորեցնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես՝ հոգի էր ներշնչում իրեն առաքյալ: Մրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներեց վերադառնուներ թողնելով Սպերում Ղևուկին և Ենուգին, Գեորգուում նրանց Գիեզ կային:

կոպոսին, իսկ եկեղյաց գավառում՝ Գանանին, ինքը գալիս է Արարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը:

Որովհետև հեթանոսական ազանդից մնացած զանա արմատը անիշխանության ժամանակ երբից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել, երանկին նրանց բնադինչ արավ՝ հայաբարբո Գաի, Շարիթի որդու օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ շարեթյան առաջին ուսուցիչները Բազասական կողմերումն են: Նա գնաց այնտեղ, շատերին ուղղության բերեց և բշերին անզանապի կերպով հայածեց Լանաց երկիրը: Այդ կողմերի ուսուցման գործը հավասարով Մուշեղ առնումով կոչվեցուպոսին՝ ինքը դառնում է Գարգմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ աս կան նույն ազանդին հետևողներ: Նրանց էլ գտնելով՝ ուղի անասպար է բերում, երբից ուղղության բերելով Գարգմանացոց իշխանին, որի անունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է Գուգարացոց Աշուշա բղեշյուր, խնդրելով որ Յույն գործի համար զա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրը գավառը: Այնտեղ զնալով նա ավելի լավ և ավելի հիմնավոր կերպով սովորեցրեց, բան մյուս աշակերտածններին: Այս ժամանակ վրաստանում Թագավոր էր նստել մի օմն Արմի:

Այնուհետև Մերոպը հետ եկավ, և նա ու մեծն Մահակ նույն աշակերտներին, Հովանեփին և նրա մյուս բնկերոջ Գողը գլուղից, որի անունն էր Եզեկի, ուղարկեցին Միջագետք, Եզեխա քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին սուրբ հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն, որպեսզի այնուհետև բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն գրքով: Նրանք մի քանի ստոխոս մաղկանդից հրապարիշ թղթին ստանալով՝ իրր թե մեծն Մահակ և Մերոպ պատրաստվում են ուրիշներին բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, ստանց ուսուցիչները հրամանին, այնտեղից ուղարկի շվեցին գնացին բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմունքի: և հունարեն գրագիտության լավ վարժվելով՝ ձեռնարկեցին թարգմանելու և գրելու: Նրանց վրա հախանակով նրանց աշակերտակից բնկերները, որոնք անուններն էին Ղևուկ և Կորսուն, իերենակամ նրան գնացին բյուզանդիոն նրանց մասո: Ապա նրանց մասո են գալիս նաև Հովհանն ու Արձանք, որոնց Մահակն ու Մերոպը զեռ ավելի վաղ էին ուղարկել: Բայց նրանք զանգաղ ուղևորվելով՝ և ծուլարաբ տեսնելով՝ Կեսարիայում երկար մնացին: Նրանց բոլորին մեծ բնդունելովմյուս ջույց սովեց բյուզանդացոց Մարտինանոս կայսերուպար:

ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՐՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԿՈՒՄԱՐՎԷՏ ԱՄԲԱՐԻՑՏ
ՆԵՍԱՏՈՐ ԳԱՏԱՆՈՂ

Այս ժամանակները Բյուզանդացիների եպիսկոպոսության աթոռը ետեղ անարժանաբար ամբարիշտ նետորդ և չքակալ հասկացողութայն հեռանելով հայհոյեց ամենատարբեր կույտին, (ասելով թե) նա մարդածին է և ոչ աստվածածին: Որովհետև, (ասում էր նա), ծնվածը նրանից սկիզբ առավ. ուրիշ էր Մարիամից շնորհով ծնված որդին և ուրիշ էր Տարից հազիտեական ժամանակներից առաջ ծնված որդին, այնպես որ լինում են երկու որդի և երրորդությունը գտնուում է շարորգություն: Այս առիթով Ասիայի ծովահայաց եփեսոս թաղաքում ժողովվեցին գրավով վավերագրիչներին ընթերցմամբ սուրբ հայրերը, Կենսաբերնոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, Կյուրեղ՝ Աղեքսանդրիայի, Հորենալը՝ Երուսաղեմի, Հովհաննեսը՝ Անտիոքի, Մեմոնոնը՝ Եփեսոսի, Պաղղոսը՝ Հեմեսու, Քեղոստիոսը՝ Անկյուրայի և ուրիշ շատերը, ընդամենը երկու հարյուր հայր, որոնք նեատարին նզովելով մի որդի Առաժու դավանեցին մեր անը Հիսուս Քրիստոսին, և ամենատարբեր Մարիամ կույտին (գավանեցին) Աստվածածին:

Եվ որովհետև նույն ժողովում շղատահեցին մեծն Մահակ և Մեսրոպ, ուստի նրանց գրեցին Կյուրեղ Աղեքսանդրիացին, Պրոկոսոս՝ Կոստանդուպոլսի և Ակակ՝ Մելիտիների եպիսկոպոսները, նրանց զգուշացնելով, որովհետև լսել էին, թե շարափռա աշակերտներից ոմանք եկել են Հայոց աշխարհը, իրենց հետ վերցնելով Քեղոսոս Մամուկուսացու²⁸⁹ գրքերը. որ նեատարի ուսուցիչն էր եղել և Քեղոզրի աշակերտը: Այնուհետև եկան մեր թարգմանիչները, որոնց անուններն առաջուց հիշել ենք, և գտան մեծն Մահակին և Մեսրոպին Տարսնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և եփեսոսի ժողովի կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլև Ս. գրքի սուտից օրինակները:

Մեծն Մահակ և Մեսրոպ ընդունելով (Ս. գրքի օրինակը), նորից թարգմանեցին մի անգամ շտապովի թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու նորոգելով Բայց որովհետև նրանք մեր արվեստին²⁹⁰ անզյակ չէին, ուստի դործը շատ կողմերից թևեր էր գորս գալիս: Այս պատճառով մեծն Մահակ և Մեսրոպ մեզ առան ուղարկեցին Աղեքսանդրիա, պանծալի ընդուն սովորելու, իսկական ճեմարանում կատարելագործվելու²⁹¹:

292ՌՈՍՈՒՏԻՉԵՆԵՐԻ, ԻՐ ԵՎ ՌՈՍՈՒՄԵԱԿԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՉՈՐԿՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ, ԵՐԿՆԱՃՏԻՆ ՉԱՐԿԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱԲԻՐ

Նրանք, որ շարունակ հետևում են իմաստասիրության և բնեում են մաքնմատիկական դիտարկյունները, ասում են, թե աստղերը լույս են ստանում լուսնից, լուսնից լցվում է արեգակի լույսով, իսկ արեգակն արժային երկնիցից. այնպես որ արքիին լույսը սփռում է երկու գոտինե-րում և այս երկու գոտիները լույս են ստանում արեգակից բառ դասի, բայց շարժման և ըստ ժամանակի: Մյուս նման մենք էլ մեր հոգևոր հայրերի խմանակն քառագաղթներից ժշտապես յոյանալով, հարավային կողմեր շրջադայելով հասանք եզեւացաց թաղաքը, թեթևակի նավեցինք դիզանի խորերի վրայով, այնտեղից անցանք սուրբ տեղերին երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղտաթինացոց ուսմամբ պարսպելու:

Այսպիսի շրջադարձյալ մասեր եկիպատս, այն հուշված աշխարհը, որ զերծ է անշափ ցրտից և տաթից, հեղեղներից և երաշտից, երկրի գեղեցիկ մասում զետեղված լինելով, ամենատեսակ պտուղներով լիովին լցված, անձևապարծ նեղոսով պարսպապատված, որ ոչ միայն պահպանություն է առախ, այլև ընդունակ է իրենից մասապարսբելու բավական կերակուր, և ոռոգման միջոցով տնօրինում է երկրի շարությունը կամ խոնավությունը՝ ժշակություն համար. և ինչ բան որ երկրում էր լինի, զետը հեշտովյալմբ բերում է և առատություն է սփռում՝ ինչպես կզգա վրա, պատում է երկրի շուրջը և բույր տեղերով հասում է, տասներկու վտակի բամանվելով: Այստեղ հարմարավոր դիրքում շինված է մեծն Աղեքսանդրիա քաղաքը, ծովի մեջ, բարեխառն կլիմայով. և շինված է արևոտական իճ²⁹², որի պատճառով բարեխառն օդ է շնչում, թե՛ այնտեղից, ուր լճի ջրերը զեպի ծովն են հասում, և թե՛ ծովին ժողտեղերից. այսպես հաճախակի բամբներ են շնչում, ծովի կողմից՝ թեթև և լճի կողմից՝ թանձր, որոնց խառնուրդը խիստ առողջարար է կյանքի համար:

²⁹⁴Այժմ այս (քաղաքի) առաքը չի եատում Պղտանիտուր իր հինգ գաղաթով, անսպառ աշխարհը պատելով, այլ Մարկոսը իր Ավետարանի բարոզությանը. շկան վիշտակի ցեղից դյուցապուճներին գերեզմաններ, այլ վաշելուանում են սրբերի վկայարանները: Ոչ էլ Տարի ամսի բանեհհինգին խեղաթյուրված տան է կատարվում, բեռնակիր անասուններին պահելովը, յորտուներին սպասավորություն անելով, կարկանդակներ բամանելով, այլ նույն Տարի ամսի տասնեմեկին աստվածահայտնու-

Քյան տունն է կատարվում, դրվում են հաղթող նահատակներին, օտար-
ներին քնդրենելու՝ թյուն են անում և ազրատներին սուրբեր բաժանում:
Այլևս չեն դժնում Սարապլայի շար դիրն, այլ Քրիստոսի արյունը պա-
տարագ են մատուցանում այլևս չեն հարցնում պատգամ Պրոզեկիայ
սանդարմկոյց²⁰⁵, այլ սովորում են պեւ-դեւ գիտութիւնները նոր
Պրատոնից²⁰⁶, իմ ուսուցից, որին անարժան աշակերտ շնորհիցս և
ոչ էլ արհեստ ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսուցում:

Կամենալով նազով Հելլագա²⁰⁷ գնալ, սաստիկ բամբիներով մղվեցինք
բնկանք Իտալիա, սուր Վեորոսի Պոզոսի հանգստարանները ողջու-
նեցինք և քրկար շնորհից Նոմսիանիները բազարում, Հելլագալով
անցանք Ատտիկե, քիչ ժամանակ մնացինք Աթենքում, Զմեռն անցնելուց
հետո հանապարհ բնկանք Բյուզանդիոն, մեր հայրենիքին փափազելով:

ԿԳ

ՀԱՅՈՑ ՉԱՐ ԻՊԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՄԱՍԻՆ, ԵՐԲ ԻՐԵՆՑ ԱՆՁԵՐԻ
ԿՈՐԻՈՒՍԷ ԽՈՐՀԵՆԻՆ

Բայց Հայոց Արտաշիր Թագաւորը սկսեց թաղվել անգի անառակ
ցանկութեաննորի մեք, այն սաստեճան որ բոլոր նախարարները նրանեց
զղվեցին: Նրանք եկան մեծն Սահակի մոտ, բոլոր բարձրացրին և նրան
է հրովրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի (Արտաշիրի) վրա շարախոսեն
Պարսից թագաւորի անուշ, իրենց թագաւորան դեւ գցեն և պարսիկ
բերեն աշխարհին կտաւաւաւոր: Իսկ (մեծն Սահակ) ասաց. «Զեյ սուտ
չեմ հանեմ, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավախի ամբարշի արարածները, շատ
անկամ հանգիմանեկ եմ, բայց նա ուրացել է Արդ՝ պետք է մի
կարճ ժամանակ առանկ այդ մտղու թերութեւնը, մինչև մտածենք մի
կեր գտնենք Հունաց Քեղոզոս կայսրի միջոցով, բայց ոչ անօրեններին
մատենկ, ժաղր ու խաշտասակ լինելու»:

Իսկ նրանք (այս) չէին կամենում, շանք էին անում նրան իրենց
համախորհուրդ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Թավ լիցի, որ ես իմ մո-
լորդանք ոչխար մատենեմ գայլերին, որ ես չպատանեմ բնկվածին կամ հի-
վանդացածին, այլ զանգովեմ անեմ: Եթե հազաւաստալ թագաւորս անուշ
(պետք լինեք գնալ), կփութալի, չէի հարգադի, հուսալով, թե գլորվածին
սուրի (կարելի է) կանգնեցնել: Այլ հեթանոսներին հանձնել, ալիքի մեծ
կործանման համար՝ հանձնե չեմ անում, համաձայն այն խորքին, թե
մի՛ մատնիր գազաններին մի անեմ, որ խոտովանում է քեզ²⁰⁸: Երբզ-
հետն նա գրողովման է ազալանով, թեպետ անառակ է, նա պտուկի է,

բայց քրիստոնէյա է. մարմնով ապականված է, բայց հոգով անճափառ
է. վարքով զեղիւ է, բայց ոչ կրակապաշտ. նա թուլութեւն ունի զպեղ
կանսոր, բայց տարերիներին չի երկրպագում: Եվ ի՞նչպէս կարելի է
այդ իմ անտաղթոր ոչխար փոխել ստոց զազանի հետ, որի հենց ստոց-
բոկյունք մեզ համար պատուհաս է:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խարելու նպատակով է այդպես
անում, որպեսզի իրենց անեղիքը հետանգնու և թագաւորին պատրաս-
անե, միտան ասում են. «Որովհետեւ զու չկամեցար մեզ հետ համա-
կերպվել, որ նա թագաւորն, ա՛նա մենք էլ չենք կամենում, որ զու մեզ
բա՛նանա լինեն»: Եվ բոլորը միտանութեամբ կան զնացին Պարսից
Վամ թագաւորի մոտ, մի անք փոտամոր բա՛նանայի՝ Արմենացի Սուր-
մակի հետ, շարախոսելու իրենց Արտաշիր թագաւորի վրա և մեծն Սա-
հակի վրա, թե նրանք հայրենի կողմն են թեքվել:

ԿԴ

ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՅՐՈՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆՑ ԿԱՐՔՈՎ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԳԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՅՈՒՒ ԱՆԱՐԳԱԵԼԸ

Այն ժամանակ Պարսից Վամ թագաւորը գլուր կանկեց Հայոց
Արտաշիր թագաւորին և մեծն Սահակին, և (նրանեց) խնդրում էին,
որ Արտաշիրին ամբաստանեն, իսկ նա հրամարվեց սու՛նասարակ որե՛կ
բան առկուց, շար կամ բարի: Ապա (Վամը) հրամայեց Արշայց հազար-
ապետին, որ Սուրենյան Պահլավ էր, որպեսզի իբրև ազգակոս, նրան
սիրկարար խրատ տա և հանուղի: Եվ նա հրապարչե՛ր խոսերկով ասում
էր. «Որովհետեւ զու ինձ արքունապետի ես և հարապատ, ուստի թո բարին
մտածելով ասում եմ. թե այժմ միայն միաբարեկո նախարարների հետ,
Պարսից թագաւորից անմարան կպտենա, և նա թո թոռանք, Վարդա-
սեկն Մայաստանի վրա կնշանակե՛ր հազարար և համապատով կմ թա-
գաւորի»: Բայց նա հանձնե՛ր անում էր, Թ՛նչպես կարող եմ
ես բնկերի մասին շարախոսել փոտախորթութեանց կամ իշխանախորթու-
թեանց (զրոգված), կամ ինչու՞ն էր զուր այդպես ցանկանում Արտաշիրին
զա՛րեկեց անել: Ինձ բոլորովին հաւանել չէ, թե նա ապտամարութեան
խորհուրդ անեցած լինի. իսկ եթե նրան ամբաստանում են անառակ
վարքի համար, նա գրանով պետք է պատվի արժանանա համաձայն ձեք
անմարանաք կրտսին, թեպետ մեր կրտսով զտուպարտուի է: Ինձանեց
համենայն զեղու զուր ոչինչ չեք լսի»:

Այն ժամանակ Վամը զայրացած մեծ հրապարակում քննութեւն

է կատարում, և ուշադրութեան շարժանելով Արտաշիրի խոսքերին՝ համարումքամբ լսում էր շարխոսաների տառները, մանավանդ Սուրբակի աղակի խոսքերը: Արտճեհուն թշնամարտ արամացրված հակառակներ նախարարները նրան էին խոստացել եպիսկոպոսապետութեան ամբողջ, ուստի ինքնատիրութենից զրգոված իր լեզուն աստակիչ սուր զարձրեց: Վերջապես Վասուր հրամայեց՝ Արտաշիրից թագավորութենն առնել և նրան (Պարսկաստանում) արգելել և նրա ցեղի բոլոր զուլքը արքունիք գրավել: Ետևյապես և մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տաճար արքունիք գրավել, և նրա փոխարեն եպիսկոպոսապետութեան ամբողջ տալ Սուրբակին: Իսկ նախարարներին արձակեց մեծածնով պարզեկներով՝ մի պարսիկ մարզպանի հետ, որ կոչվում էր Վեհմիրհրապուհ:

Բայց Սուրբակը (պաշտոնում) մնաց մի տարուց ոչ ավելի և հենց հուշե նախարարների ձեռքով ամբողջ հայազգին: Եւ հետո իր Բզնուեայց գավառի եպիսկոպոսութենն ստացավ Պարսից թագավորից՝ ժառանգարքը նստելու: Իսկ մեր նախարարները Վասուրից խնդրում էին ուրիշ ամբասակալ, և նա ավելց մի ոմն ասորի Բրբիշայի: Սա եկավ վասթար բնկերակիցներով, հետք բերեց տանտիրին՝ կանայք, վարում էր անժամակալ շտալ կյանք, հափշտակում էր վախճանված (եպիսկոպոսներին) զիճակները: Այսպես վարվել նա երեք տարի: Նախարարները շկարզանալով այս տաննէ՛լ՝ նորից Վասուրին ազաշեցին՝ նրան փոխել և տալ մի ուրիշ մարզ քստ իրենց վարք ու բարքի, կենս էլ խնդրում էր մեծն Սահակին:

ԿԵ

ՄԵՆՑ ՍԱՀԱԿԻՆ, ՊԱՐՏԿԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԿԵԼ ԱՌՈՒՆԱԿԱԿԱ ՇԱՐՈՒՆԷԼ ԷՆՏ ՄԻԱՍԻՆ

Ինչպես ասացինք, Հայոց նախարարները երկու (խմբի) բաժանվելով՝ մարդիկ ուղարկեցին Պարսից թագավորից ամբաստանալ խնդրելու, Արճրուսայց տեր Վաշին և Արշաքի տեր Հմայակը, ում որ թագավորը կամենա, իսկ Ապաստուսայց տեր Մանեհը և Արշարունայց տեր Ազանգարաթը՝ մեծն Սահակին: Եւսէ Հունաց Անասուլ զորավարը Կարիկից ուղարկեց Կուկայաթիճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթև (պարսից) թագավորը չի համում նրան իր բաժնում պահել, թող տա Հունաց բաժնին: Եպիսկոպոսների բազմութենն էլ, երանելի Մեսրոպի և եկեղեցու բոլոր պաշտոնյաների հետ նույն խնդրով ուղարկեցին Տիրակի քահանային, Մովսեսիկի որդուն Վանանդի Զարիշտա գլուխից: Վասուր համար

ձայնեց երկու կողմերի խնդիրն էլ կատարելու: Եպիսկոպոսապետութեան ամբողջ համարը նշանակեց Շամունի անունով մի ասորու, որպեսզի մեծն Սահակին ընդգրկմագրի և հակաթառ լինի, և որչառմ է նրա գործը՝ քնկերանալ մարզպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, գաստաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին: Իսկ մեծն Սահակին արձակելով՝ նրան թողնում է մի քանի զուլք նրա (կաթողիկոսական) տեղից, որպեսզի նստի միայն իր զիճակով, իրավունք ունենալով միայն՝ ուսուցանելու սովորական ուսմունքը և ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհամարի Շամուկը:

Բայց նրան արձակելիս կանչում է իր առաջ բազմամարտի առյախում և ասում. «Ենդգրցեցում եմ քեզ քո համատաղ, որ համատարիմ մնաս մեր հպատակութեան մեջ, ապաստմբութեան խորհուրդներ շտաճես՝ խարվելով Հունաց մոլորական համատակցութենից, պատճառ գտաւորով, որ Հայաստանը մեկը կորուստի մասնեկը, և մեր բարեբարութեանը շարտութեան փոխանակես: Այն ժամանակ ոտքի կանդնեց մեծն Սահակը, պարկեշտ և նազելի գիրք բռնելով, ինչպես բեմբասացութեան ժամանակ, համեստ հայացքով և ավելի հանեստ ձայնով, և սկսեց նստել իր հպատակութեան կրախորները և նրանց օպերախոսութենը դեպի ինքը, մինևուրի ժամանակ երեսն հանեց նրանց կեղծաբար անուշ խոսքերն ու գառն խորհուրդներն ու շար գործերը. որա հետ միասին նա ընդգրկմտեսեց այն անմիտ հայտնութեանը, որ տրտահայտեց (թագավորն)՝ առելով ամբողջական համատակցութեն, և նրանց պաշտամունքը խախտվելով խոսքն ավարտեց հրաշալի ասավածարանութեամբ, որքան որ հեթանոսների լսելիքը հանգուրժում էին, և ոչ թև պաշտալ գովանութեանը ամբողջովին զցեց անհամարների առաջ ժողովելու համար, ինչպես մարգարիտը խոզերին օտուտկոխ լինելու. բայց այնքան կոշտակի պես ցոլարեց, որ մոգերի լեզուները մոխիր կտրեցին, և ինքը թագավորը հիացած ապշած մնաց, և առյախում եղած բոլոր բազմութենը, բարեկամ պարսիկները, սկսանքները ցցած լսում էին ուշադրութեամբ, այնպես որ Վասուր հրամայեց շտա արժաթ մայ նրան իրեն նարտարախոս ու խիզախ հետաքրի, որ այնպիսի թագավորի առաջ խոսում է այնպիսի համարակալութեամբ:

Բայց նա լրնդունելով՝ ասաց իր ազգակից Սուրենյան Պահալպին. «Նրա արժաթը թող իրեն մնա, բայց դու նրան համուրի, որ այս երկու բանը կատարի ինձ համար. նախ՝ հրամայել, որ Հայոց նախարարների գլուխը⁹⁹ մնա այնպես, ինչպես սահմանվել էր Արտաշիրից և պահպանվում է մինչև այսօր, և պարսիկ մարզպաններն իրավունք չունենան, չափազանցքած զեկուցումներ տալով, կամայակատորեն փոփոխել:

Նվ երկրորդ՝ որ իմ և քո ազգականի, երիտասարդ Յազավորի³⁰⁰, Հրա-
ճատի որդւոց տուճը վերագրածնէ, ե՛քն ոչ իր տեղը տալով, բանի որ նա
առում է Արշակունի անունը, զոնն նախարարների կարգի մէջ մտնելովով,
ի՛նչ տեղում որ ինքը կանենա, ինչպիս (արտվ) նրա ազգակից կամա-
րակների կամ Ամատունուն, որոնց հայրենական գահից և սուսընա-
կարդ պատվից ինչնեղնով անտիրի աստիճանի. կամ գոնէ արքունական
գործակալութիւնը համառոտ նրան (Ամատունուն) և զազակների հա-
մանման գառաճութիւնը, մինչև որ Աստված քաղցրանա և նրան նորից
սա հայրենական գահ՝ որով թագավորի ձևերով Արց՝ ջական նրան հա-
մառել նարատ քմիրեորդի նմանս:

Ղանոթ համաձայնելով՝ հրամայում է բոլորը կատարել, և նրա թո-
ռան, Վարդան ասրատելասին, նորից հաստատելով իր Մամիկոնյան զեղի
տերութիւյն մէջ, արձակում է Հայաստան վերագրանալ:
Բայց է՛քն մեկն ան, թէ մենք պետք է գրիինք մեծն Սահակի խո-
սածները Պարսից ատչանուն, թող նա զիտնու, որ ամբողջ խելութիւնը
մեր լսելիքին չի հասնի ոչ որից, ուստի և մենք չենք հոժարում հշուսել
այս պատմութիւն մէջ: Բրովհետև եւ էլ մի մարդ եմ ձերպայմ և հիմա-
զոտ և թարգմանութիւններից անտարապ, եւ միտքս զրի միշտն շա-
պիկ, առանց խոսքի մարտութիւն հետեւելու, որպիսոցք քո կամքը կա-
տարված լինի, և եւ ազատվիմ քո ստիպողական խոսքերից և ազաշանք-
ներից. թեզ էլ եւ մարդ եմ համարում, կարիքների կողմից մեզ հաճա-
սար, և ոչ թէ, ինչպիս բերթղաներն ստատ են, որ իշխաններն աստվա-
նէրի զարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից:

ԿԶ

ՄԵՆ՝ ՍԱՀԱԿԻ ԱՆՔՐՈՒՆ ԻՌՆԱՆԱԿԻՆ ՇԱԲՈՒՆԻ ԿՈՐԵՐԷ

Շամուկը գլալով գրավով կախկոտադատութիւնս աժնոր, և հն-
տանց Բրբէլոյի վարքին, արձաճութիւն կողմից նրան զերպանցելով,
արովհետև նա հաճիշտակում էր միշտն վախճանված կախկոտանների
վիճակները, իսկ սա՝ նաև կենդանիների, արովհետև մեռածների տեղ
նոր (կախկոտաններ) ձեռնադրել թույլ չէր տալիս մեծն Սահակին, իսկ
կենդանիներին էլ, չնչին պատճառներ գտնելով արքունական հարկերի
խափանման մէջ, հայաճում էր և բոլորի վիճակները խլում յուրացնում
էր: Առտի նա առելի գործով բոլոր կախկոտաններին և արճաճարհ-
վից, աչկուս որ թեկուզ բյուրավոր շարքերն նրանից կրինէ, է՛կն գա-
լիս նրա մտա, բացի այն Ատրմակից՝ որի մի՛նակը նույննակ մեծացրից,

արքունական հրամանով շատերի վիճակները խելով ու նրան հանձնե-
լով: Ընդի կախկոտաններ էլ, նրան նախանձելով, հանդիսեցին նույն
բանն անէլ, Պարսից թագավորին զիմելով իրենց իշխանների միջոցով:
Իսկ մեծն Սահակը շագարից հողեր կաթով սնուցանել կենդեցու
մանուկների Մարտպի հետ միասին. որին հաստատեց Վաղարշապատ
քաղաքի կաթողիկէ կենդեցում, իսկ ինքը մնաց Բագրատի գլխաւորս³⁰¹,
այն տեղում, ուր երկնից լուս մազից՝ էր սուրբն Գրիգոր մկրտում էր
Տրգատ թագավորին և բոլոր հայերին:

Բայց Շամուկը հնից տարի ապրելով մեռավ մեր աշխարհում: Այն
ժամանակ բոլոր նախարարները ժողովվեցին, գնացին մեծն Սահակի
մոտ, խոստանանցեցին իրենց հանցագործութիւնը և ազաւում էին, որ ետ-
րից գառուս իր աժնոր, խոստանում էին, որ Պարսից թագավորից նրան
հաստատել կտան, և բոլորը կհնորում էին ուխտն զիր, որ նույն իշխանու-
թիւնը նրա թոռներին կտան ժառանգաբար: Բայց նա հանձն չէր առ-
նում: նրանց շատ թախանձանքներից ստիպված պատմեց այն տեսիլքը,
որով թի մէջ շատ ժամանակ առաջ հայնավցեցին ապագաւում գալիք-
ները: նախարարներն այս լսելով և հականալով, որ աստվածային հրա-
մանով նրա զեղից քահայտանակալութիւնը զազարնց, արտասվեցին, վաչ
տվին իրենց, համաձայն Ավետարանի խոսքին, թէ «Գայթակոտութիւնը
պետք է զա, բայց վա՛ւ նրանց, որոնց ձեռքով կգա զայթակոտ-
ութիւնը»³⁰², և թողին նրա կամքին:

ԿԷ

ՄԵՆ՝ ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ԵՐԱՆԵՆԻ ՄԵՍՐՈՒԳ ԵՍՏ ԱՅԹԱՐԷՆՑ ՓՈՒՍԵԼԸ

Ղանոթ քանենեկ տարի Պարսից վրա թագավորելուց հետո մեռ-
նում է, տերութիւնն իր Հազկերտ որդուն թողնելով: Սա հաշտութիւնը
մոռանալով, հենց թագավորելուն պես զիմում է Մծրիկի մտա կեղծ
Հունաց զորքերի վրա, Ատրպատականի գեղին էլ հրամայում է նոր աշ-
խարհը թռնել: Մրտաք էկան և տեկարդ կենդով քանակ զրեն Քազնաց
աճանի (Քազաճանի) մոտ:

Այս ժամանակ մեծն Սահակի վրա մտճված հիվանդութիւն հասավ,
աչկիթանները նրան առան փոխադրեցին Բլուր կոչված գլուղը, իբրև
մի աճկից սովոր և Պարսից զորքերից ազատ տեղ, որոնք նրանց նեղու-
թիւն էին տալիս: Այստեղ հասավ նրա վախճանը, հիսունեակ տարի
կախկոտադատութիւնս անելուց հետո, սկսելով Հայոց վերջի խոտով
թագավորի երրորդ տարուց մինչև Պարսից Հազկերտ Երկրորդ թագավորի
ստաշին տալովս սկիբքը, Եսմասարզ ամսի վերջին, իր ձնեղան օրը:

Որ մասնակցությունը մեզիցով՝ ամենա՝ թողեց իր հիշատակը պատմից պահպանելու համար, պատկանեց հաշման, հյանքից հյանք փոխադրելու, և աշխարհային անարդարության այնքան տարի, որ ձերբազատվեց ոչ մի տեսակ պահպանության չընկալեց նրա վրա և ոչ որևէ անտի կենսաբանական նրա արժան է, բայց սրբազան գլխի երկարությունը ընթերցողին ձանձրույթ չպատճառեց, ուրիշ տեղի և ժամանակի կիրառելու այն բաները, այս գրքից դուրս, ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք որևէ³⁰²:

Բայց նրա պատմական մասին զերբորին նրա սարկավագային երկրման իր աշխարհայիններով և նրա հարուստ, Մամիկոնյան տիկինը, Գոարիկ անունով, որ Վարդան սարսաղակաթի կինն էր, տարան Քաղցքին իրենց Աշտիշատ գյուղում, որ զանգում է Տարան դավառում: Նրա աշակերտները, հրեանավոր սպորդները իրենց զավանները ցրվելով՝ վաները հիմնեցին և եպարչյաներ ժողովեցին:

Սուր Մասնակի գլխամասվելուց զին ամեն հետո, մեհեկան ամսի տասնեկերին, երանելի Մեարցուն էլ այն աշխարհից փոխվեց Վաղարշապատ քաղաքում, գերազանցելով բոլոր առարների մարգվանցից, որպիսիք այն ժամանակ կային: Որովհետև ամբարտաճանությունը և մարգարհանությունը նրա վարքում էրբեր անկ չդասն, այլ հեղ, բարյալասկան և բարեմիտ լինելով, երևում էր բարբին՝ եկեղեցիների ստորուրևումը դարգարված, Որովհետև նա՝ ընդշտակի տեսք ուներ, ծննդական միտք, պաշտա էր խոսքով, գործերով ժուկլալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով անեման, խորհրդանշություններով մեծ, համատեղ ուղից, հասով համբերող, սիրով անկեղծ, սուսուցանելիս անձանձրույթ: Բայց որովհետև բոլոր բարեմանություններն անկարող եմ թվել, խոսքս կզարմանեմ նրա մարմնի հուղարկավորությունը:

Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի աղետ ձեռով լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ երանելին հողին ավանգից, և շուտով շահահոտացավ այս շողոր, բերին տեսանելի չեղավ, այլ բոլոր բազմություններ³⁰⁴, աշխարհս որ շատ անհավատներ ժրտվեցին: Այս ժամանակ ժողովված բազմության մեծ աղետակ և չփոթվելու ծաղիկ՝ այն պարիկն էր մարմինը Քաղկեդոն (տեղի) պատճառով, որ զես մասնից ասուց մեռելություն վարժեցրել էր իրեն: Բաժանվել էին երեք խմբեր. մի մասն առաջարկում էր տանել Տարան, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էլ, մի մասն էլ առաջարկում էր Քաղցն Նեղե Վաղարշապատ քաղաքում, որբերի հանգրվատում: Բայց հաղթեց բաշ Վահան Ամատունին, որ ավելի շերտեմանց էր համատեղ և հոր էր մարմնավորապես, որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ

նրան էին հավատացել մեր Հայոց աշխարհի հազարավառությունը, նա մարմինը վերցրեց և արժանավառել հուղարկավորության արարավ իր գյուղը, Օշակունե եվ նույն լուսնազեն խաչի երևույթը զգալիոր զես գնում էր զեմ հանդիման բոլոր ժողովրդին, մինչև նրան հողին հասնեցին Վահանը և նրա սպասավոր Քաթիկը, որից հետո նշանն աներևույթ եղավ: Իսկ եպիսկոպոսապետություն ավարտ էրբեր տեղակալ նստեց երանելի Մեարցուի հրամանով նրա աշակերտը, Հովանի բահանա, որ Վայոց ձորից էր, Հողցքիմ գյուղից:

ԿԸ

ՈՐԸ ՀԱՅՈՑ ՔԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԵՍԿՈՒՆՑԱՆ ՏԵՂԻՏ ԳԱԿԱՐԵՍՈՒ ՄԻԱՆԻ ԵՎ ԵԿԵՂԵՍՈՒՅՆՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՈՒՐԸ ԳԵՂԵՍՈՒ ՏՈՒՄԻՏ

Որքում եմ թեղ, Հայոց աշխարհ, որքում եմ թեղ, բոլոր հյուսիսային աղբյուրի մեջ վեհադույնը, որովհետև վերացան Քաղաքագործ և բահահազ, խորհրդանշանը և ուսուցանողը. վրդովվեց խաղաղությունը, արժանացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղավիճակությունը, հիմնավորվեց սոցիալական շարժառույթները:

Նույնում եմ թեղ, Հայաստանայնց եկեղեցիք, բեմից բարեզարդությունից անշքացած, բաշ Տավից և Տովգանից դրված: Այլևս չեմ տեսնում որ բանավոր հուրը զայս տեղում և հանգիստ չբերի մոտ անվելիս³⁰⁵ և ոչ էլ փարսիի մեջ ժողովված՝ գայլերից զղուշանալու համար, այլ ցիրցուցան եղած անպատանեկրամ և զանազեմ տեղեկրամ:

Երանելի՛ առաջին և երկրորդ փոփոխություններին³⁰⁶, որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչըրայրը հետացվեցին, բայց դու, հարուզը, համբերեցիր, ուղղախոնությունը պահելով ամուսնությունը, ինչպես մեկը մեկանից առաջ իմաստասարտ սասց³⁰⁷: Մյուս անգամ էլ, երբ մեկը սրբեկանի նման հանդեսարտ հարձակույթը քո անարամ անպատեի վրա, դու, հարուզ, շապահանվեցիր: Թեպետ բանի կերպով փեսան վտարվեց, երբ ստամբակ որդիները իրենց ծնողին անարդեցին, միանգամայն և խորթները արժանապես ասար հորը և եկվոր խորթ հորը, բայց դու այն անգամ էլ ամեն բանով լրված շննցներ, սկիզբակով քո (փեսայի) դարձին, զու հովվակցի ձեռքով, մանուկներից փախվալեցիր, ոչ ինչպես տագերոց, այլ ինչպես նույն զավակների տեղ երկրորդ հոր ձեռքով: Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլևս չկա դարձի անկեղություն, որովհետև մարմնից զամանից իր ընկերոջ ու գործակցի հետ: Նրանց համար լավ է Քրիստոսի հետ բնակվել, Աբրահամի զոգում հանգրել և շուրջը շերտեմաների խմբեր տեսնել: Բայց դո՛ւ ես, որ աշխուրթյանդ մեջ առանց հողացողի մեացիր, և մեքը ենք խոնավի, որ դրվի-

ցինք հայրական խնամակալութիւնէն: Որովհետեւ այնպես չէ (մեր վիճակը), ինչպես որ հնուր (խորաշխարհ) ժողովուրդն ուներ, այլ մեր թշվառութիւնն ալիկի է³⁰⁰, Որովհետեւ Մովսէսը վերաբերում է, բայց Հնասուն չի հաշտուում, որ առաջնորդն զեպի Ամիաշայ երկիրը: Ռարձկան իր ժողովրդից մերժեց, բայց նրան փոխարինեց նարատի որդին, և Աստուծո մարգուն ոչ թէ առյուծ որչեւացրեց, այլ հասուն տարիքը: Եզրան համարձակ, բայց Եզրան չեմա կրկնակի հոգով Հնուտին օժտու, այլ զեա Ազային էլ հրովիրկեց Իորայիւնին կոտորելու: Սեղեկիան գերի տարվեց, բայց չկա Զարարարի, որ տերութիւնը նորոգն: Անտիրոսը բռնապետում է Թոնիկ հայրենի կտոր, բայց Մագաթիան չի զիճարում: պատերազմը մեզ շուրջնանի պաշարն է, բայց Մակարան չի փրկում: Այժմ ներքը կոխվեց, դրոշից արձակվեց. արձակվեց հեթանոսների կողմից և կոխվեց հերձվածողների կողմից³⁰⁰, և չկա այն խորհրդապետը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր:

Ավա՛ղ այս զրկաներին, ավա՛ղ այս թշվառ պատմութիւն: Ինչպե՛ս դրամանս այս ցամբերին, ինչպե՛ս ամբապնեցմ միտքս ու լեզուս և հայրերիս (իմ պարտքս) հատուցանեմ այս խոտորով, (իմ) ծնունդն և սնունդի փոխարեն: Որովհետեւ նրանք ինձ ծնան և սնուցին իրենց պիճով ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործելու³¹⁰, եմ մինչ նրանք. սպասում էին մեր գարնան, որ փառավորվեն իմ ամենխմաստ արժեքատու և լիակատար պատրաստութիւնը, և մենք էլ թյուզան-գնուից շտապ-շտապ զնկեցով, հուշս ունեիք հարսանիքներում պարել խրգախ և արգո շարժումներով և առագաստի երգեր երգել, այժմ, այդ ուրախութեան փոխարեն, գերեզմանի վրա սղորդ իմ ասում, ոգորմելի հասաչկով: Խույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն ու օրհնութիւնը:

Այսպիսի վշտով խեղճվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում: Ո՛ր է այն քաղցր աչքերի հանգարտութիւնը ուղիղների համար և աճախորութիւնը շարերի համար. ո՛ր է այն զգալի շրթուների ծպիտը ամ աշակերտներին հանգիպելիս, ո՛ր է այն բայջայակամ սիրտը, որ արբանյակներ էր գրավում. ո՛ր է երկայն ճանապարհների հեշտացնող հուշը, նեղութիւններից հանգարտաջողը. կորս՛վ ժողովուրդը, ծածկի՛ց եւզակապիտներ, լքե՛ց օրհակներ. լե՛ց խրատուհի՛ ձայնը:

Ո՞վ այսուհետև պիտի հարցն իմ ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր աշակերտես առաջգնութիւնամբ, ո՞վ հայրական զվարճութիւնը պիտի արտահայտե՛մ՝ մասամբ իր օրոքոցս հաղթվելով: Ո՞վ պիտի է զայս առողջ վարդապետութիւն հակառակ դուրս եկողների հանցօրնութիւնը, որոնք օճին բանով քանդված ու բուրբաղված՝ շատ ուսուցիչներ են փո-

փոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես սասց հայրերից մեկը³¹¹. ամեն բանի նրանք հավասարապես զգժարանունս են և իրենց համար շար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելի ու արհամարհելի, իրրն անհաստատ և որևէ սխտանի արվեստից զուրկ (մարդկանց): Ո՞վ պետք է նրանց պապանակն սաստելով և մեզ սփոփել զսվելով և շափ զնե խոտքի լուծիլան:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, իմ մեջ հառաչանք և արտասուք են ծագում, ինձ թելադրում են տիրալից և սզավոր խոտք տանել չիլիստեմ, ի՛նչպես հորինեմ իմ ողբը և կամ ո՛ւմ արտասվեմ, արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորին, որ վառթար խորհրդակցութիւնս իր ցնցող հանգերն զնե զցղով և նանարք մահով մեռնելու նախարար աթոռից կործանվեց. թէ ինձ, որի զլիտից վերջնց փառավորող զեղեցիկ վնեցազորտս պատկը. արդյոք իմ հո՛րն ու բանահայապետին, այն կենձ միտքը, իի կատարելա խոհակահոսութիւնը, որով կատարում էր և բարձրագրում, և սանձերը բուր հավարտ՝ ուղղութիւն էր տալիս (քն-թացրին) և սանձահարում էր օտարոտի (մտքեր հայտնող) լեզուները, թէ ինձ, նրա հոգու խանդից զրկվածիս ու սնանկիս: արդյոք իմ մտղո՛րն, այն վարդապետութիւնն աղբյուր, որ բողոքում էր արդարութիւնը և իրրն հեղեղ զուրս էր ըշում ամբարշտութիւնը. թէ ինձ, նրա խրատ-ները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս, արդյոք մեր աշխարհին արդեն եկա՞ծ արծառներ, թէ ապագայում սպասվածներ:

Ո՞վ մեզ այս բաներում ճառակից կլինի՞ մասնակցելով մեր արքունութիւնը, ո՞վ մեզ կընկերանա՞ զպակակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու: Զարթի՛ր, Երեմիա, զարթի՛ր և ողբա՛³¹² մարգարեսնալով հանգերն ինչ թշվառութիւններ որ կընդեր և զեա սփոփ կընե՞ր, զուսակի՛ր որ տգես Նովիվներ պետք է երեսն զան, ինչպես (զուշակեց) Զարարիան խրայիցիների համար:

Ասուցիչները՝ սիմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ու: Աստուծուց կոչված, փողով բնութմած և ոչ սուրբ հոգով. սուկեան, նախանձառ, թագած Նեղութիւնը, որի մեջ Աստված է բնակվում, և զայլ գարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Կրթավորները՝ կեղծավոր, ցուցամուր, սնափառ, պատվասեր, բանաստվածասեր:

Վիճակավորները՝ հպարտ, զատեր սիրող³¹³, զատարկախառ, ծուլ, զհոտութիւններն ու վարդապետական զրվածքներն ատող, անսուտր և կատակերգութիւններ սիրող:

Աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծուլ, սովորեցնելու մեջ փութալան, որոնք զեա շտվորած՝ աստվածարան են:

ժողովրդականները՝ ամբարտաճան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, փասապործ, ծառանդութուններից փախչող²¹⁴,
Զինվորականները՝ անարիք, պարծենկոտ, զենք ստող, ծուլի, ցանկասեր, փուլամորթի, կողպակիչ, գիեճուճ, Նելուզակ²¹⁵, ավազակների բնութենակից:

Իշխանները՝ ապստամբ, զոդերին զոզակից, կաշառակեր, կծծի, չլատ, ազա՛, չափշտակող, աշխարհ՝ ավերող, ազտեղասեր, ծառաներին համատիր:

Գառավորները՝ ամարդի, սուտ, խարոզ, կաշառակեր, իրավունքը չզգուհանող, անհաստատ, հակառակորդ:

Եվ անասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:
Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ազդեցությունը, կի՞ն ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել և տարրերը փոխել էն իրենց բնույթները. գարունը երատ, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ զրգամ, մեծուր սաստիկ ցուրտ, մրբկալից և երկարատև Քամինները՝ բուքեր բերող, խորշակի փոխված, ցավեր տարածող. ամպերը կալծակներ թափող, կարգադարձր. անձրևներն անժամանակ և անզուտ. եզանակը զաման, եկյամ բերող. քրեքի անզուտ ավելանար և չափից զուրս պակասելը. երկիր պաղարբերությունը նվազած, անասունների անելությունը պակասած, այլ երկրաշարժեր և սասանուններ. եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խափությունը, համաձայն այն խորքին, թև ամբարշտունների խաղաղություն չկա²¹⁶:

Որովհետև (մեզ) փերեցին խառատիրա ու շար թագավորներ, որոնք ծանր, զոգվարակիր բռնակեր են բարձուն, անտանելի ճրամաններ են ապին: Կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անեղորմ են, սիրելիները զամանակված են, թշնամիները գորացած. հավարտ ծախվում է այստեղի ունայն կյանքի համար: Ապագատակություններ են գալիս անհատնում, շատ անզորի վրա, սնեքը զերվում են, ստազվածները չափշտակվում, պիտակը մարդիկ կազվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, զենքի սասարություն են արտոջվում ազնվականները, անթիվ եղություններ են կրում ուսմիկները, աննվում են քաղաքները, քանզվում են ամբողջներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անզոր սովեր և հիվանդություններ և բազմատեսակ համաճարակներ²¹⁷: Աստվածապաշտությունը մոռացված է, զոտիքի անկնկալություն:

Որից փոկն Քրիստոս Աստված մեզ և բոլորին, որոնք ճշմարտությունը երկրպագում են նրան: Իրան փառք բոլոր աստվածներից, ամեն:

Եվ Լազարյե երեսզ զի՛քը, որով վերջանում է Հայոց մեծերի պատմությունը:

ՄԱՆՈՒՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Թագերն ու՛ր՝ մենագրանությունն Հայոց մեծաց, որ մեք թագմանցից Հայոց մեծեր ձնագրանությունը, այդինչ հայ նահապետների և թագավորների նուրբարթյունը, ինչպես որ է իրպոյն Պատմության Ա. գրքը. Ուրիշները թագմանեղ են «Родословие Великой Армения» (Էմին). «Մեծ Հայաստանի ձնագրանություն» (Նահապետ), որ բնդաներ չէ. Նախ՝ որովհետև երկիր կամ ժողովրդի ձնագրանություն չէ լինում առհասարակ, և երկրորդ՝ որ Պատմաճարը (Մոսկու կարենային) գրում է ընդհանուր Հայաստանի պատմությունը և ո՛չ թե միայն Մեծ Հայքի, որ աներկրի կիկեր:

2 Թագրում՝ անկեք, որպես ասի, պատեր Աստուծոյ: Անխարկություն է Մեծը. Ա. 27, որպէս ասված է, թե Աստված ճարգեղ անզոյն, զբոս պատկերի իրում: Ըստ պատկերի Աստուծոյ արար զնա: Իսկ շարունակության մեջ Անխարկութի բանակահան է խոհանոսութիւն հրչեցնում է Արիստոտելի «Յագագ սասարթութեանց» գրվածքի հետևյալ նախագրանությունը. «ես է խոհանոսութիւն սասարթութիւն բանակահան» (Տե՛ս Կարան, Մամբր, Գալիք, Վճն. 1822, էր. 629):

3 Նախարարություն կազմված է նախարար բառից: Նախարար բառի ծագումը շատ տեսակ բացատրել են գտնական գիտնականներ (Տե՛ս Արմատ. Կարանք): Անկեք թագմանական է Մեկն բացատրությունը, ըստ որի այս բառը ծագել է քրեական

ՈՒՅԱՅՏԱՆ բառից, որ նշանակում է ցեղական. (սկզբնապես եղել է նահարար), որից մնացել է նահ-պոստ=ցեղապետ, որ հետո փոխվել է նախարար:

Ըստ նշանակության՝ նախարարը հասարակապետություն է և կերպողական ֆեոդալին նախարարը բարձր ազնվական է, ազնի կամ պակաս բնդանակ երկրով, որ ծառանդարտ սնցնում էր Տարից Տարին, իրեն ճարտարս Այս իշխանության մեջ նախարարը զանազան անտակի Տարիքը էր Նազարում իր ժողովրդից, պատաստել էր անան, հավարտ էր զպք և ընդաներպուս կառավարում էր իր երկիրը: Պատերազմի ժամանակ նախարարը պարտավոր էր իր զորքով փոխ թագավորի կռիվն: Արշակունի, թագաւտանի թագավորների և նախարարների կից, խոյն ժյուսների մեջ նախապատեղը և ունին ազնի բնդանակ կազմվածներ և ազնի զորք:

Նախարարները լինում կից ավազ (կամ մեծ) և կրտու՝ ճարված իրենց երկրների ընդարձակությանը, իրենց պահանջարկ բանակությանը և իրենց զրաված զա՛նին:

Նախարարի իր ընտանիքով (նշարարներ, որդիք, փոսներ) կից ընզվով կռվում էր ազգ (ազգ թագաւտանեանց. շարզեն Սիմեանց և այլն): Այս ազգ բառը մեծ թագաւտանեցիք չէր. շքութեւնը համար՝ ազգը բառի սովորյալ ընդհանուր նշանակության հետ: Գարեի ընթացքում ազգը՝ թագաւտանց և նրազնիքովում առաջ կից այդին ընտանիքներ, որոնք թեկուտ այդ ազգից կից ծագում, բայց շատ հետագեղ կից և խոյն կից կարգ ազգից բուն ներկայացուցիչներ հետ: Այսպիսի ընտանիքները կռվում կից Կասե՛ն: Անկոյն որ անունները թվարկելիս՝ Նախ հրշում են շարզեն Արժուտեանց (այս քր) և շարտուկության մեջ. վերջը՝ որ տունն Արժուտեանց (այս քր): Բայց ստանձը

Հանազ արժ է անձին և ավեր ընդարձակ ժառանգորդականիզ թե՛ «ազգը և թե՛ նրա Տնօրդը նշուը» ասելը:

Ծախարք բառը ին ճիշտակերը արժ էին անձն արչ անձն գտակարը նշուակերը Համար, բայց անհասկեր իրենց գտակո արդարով, կրկում էին ասուերու, անը, Ծախարք, իշխան արժաները ավեր Հանազ արժ է անձն ասուերու բառը, Եղեղե, Փարսիթե՛ իշխան բառը: Այս արդարը կրում էր Կախարարական ճիշտ անգամներնց միան էնը, որի նկարուն էր իշխանությունը. ճյուս ասումարիթ (իշխանի կրչարչերը, արհները, Նորկարչերը և այն) կրկում էին սեպուն:

Հայաստանի Կախարարությունների և Կախարարների ժառանգանկնց ճանրանակ և լավագույն ասումարությունը արժ է ն. Արեղը «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատության մեջ:

4 Պաղատես կրչարչան— Ներկատոթ Քաղաքը, (255—267 Ն. Քր.). Հայրը Պաղատես Սուերի, Արեղատոթ Մեծի կրչարչի և Պաղատես Նարնատության ճիշտակեր: Պաղատես կրչարչաները Հայտնի գտակո իրի գրաժարաններ և արժաների արդը և ճանրակալը: արժաների ասում է, որ նա «Հարկալոր Համարնց բար արդեր ճառարներն և ճիշտերը Հանարն Քաղաքանկու: Սամարթապա ճիշտակեր: և որ կրա խախանակալար 72 գրաժարանի կրչարչերից Հանարն Քաղաքանկնց Ս. զիրը, որ կրկում է սեպտականց Քաղաքանկերն:

5 Այս արժաներությունը, որ կրկում է բայց ոչ արժ արժաներ, միևն խառնա կրաժարն, խախան արժար էր ասումարության մեջ արժ. իրի բաղարարություն, թե ինչ՞: Պատմա՛ւորը Պաղատեսի, Ներկատոթ Քաղաքի, կրչի և Հուսոց Քաղաքի Մեծն այս արժաներությունը խոսի ընթացից գտակոն՝ զիկներով բանակելով: Խոսի ընթացիցան կապի է՝ «նչ միան Հուսոց Քաղաքներն... այն բաղարար... ճարդի Հուսոց աշխարհը»: Այսպիսի ընդարձակ և բարը Համարություն Հայիվ է գտանում ոչ միան մեր, այն ասոր արդեր ճանրակալության մեջ:

6 Պրոսոս— Նյանակալը բար էր Քարկանում թե՛ ասում ասումարում, այրում էր Պ. արում Ն. Քր. Անարեսո Սուերի ճանրանկ (260—270 Ն. Քր.), արժ է թը Նյանակալը պատմության Քաղաքի և Անարեսոսի, սպակով մե՛րան սեպակեր արիվ Ների: Այս պատմությանց արժիվ է Ներկատո Կախարչի իր ժամանակագրության մեջ, բայց Ներկալուստ մի բանի Նյանակալներն են միան մեղսի: Ներկալոր ճիշտարժար նա արժ է նաև ասագրալության ճիշտարչից զիր (Տե՛ս և Քրիլլու, Ժառթ. 19):

7 Բանակներն Համար կախարչության բար էր այս Հանկարչություն խոսի, արժիվ զն առ Ք, և զ՞ առ Փ, և այն: Օղջանոր իմաստը կարիք է ճանրերնց այս ժառոթ, թե՛ Նյաները գուշ են գտակալան արժաներն և գրաժարանները գտակալան արժիքի ճառ և փոխարնը են Նյաներն: Զ Կախարչը նշանակում են արժաներն ու գրաժարանները (պե, զր, զ՞, զե), իսկ առ Կախարչով՝ արժիքը, որնց ճառ գուշ են (առ Ք, առ Փ, առ և, առ Ք): Բայց ի՞նչ արժիք և ի՞նչ արժաներն են կրչի այս Հարցը որչ ըր և այլ և այլ կիրպ էր ճիշտակում: Պատմության նկարչերից մեկի լուսակցրով բերվում է Նեպոլսը մեկնալորը. «Անագրալուսիթն առ Բաղալուսիթ, Քաղաքանկերն առ Փրիկիթն, կրչարչությունն առ Ներկատոթն, կրաժարանիթն առ Քաղաքանկը»:

Արժաների և գրաժարանների այս կամ այն արժիք գտակոն ճիշտակ անկարչություն, որ կարնուց, Պատմության մեջ վերանում է ասումարն Հանկարչի՝ Համարանում և Չարիթի Անհայթի Սանտանց արժիվ զն պակեր, որնց ասում է. չարիտան Փրիկիթնց գուշ... վրաժարական Քրախարչը... զնագրալուսիթան Գաղալուսիթը... զերկ...

բաղարանակն Ներկատոթը (Մատն, կր. 199): Այս մեկնությունը ընկել է Ներսես Նարեկայն Չարիթի Անհայթի լուսաների մեջ (Տե՛ս Նարեկի նկարագրաց կրկնակի Միթթարանը, կր. 1047): Իր կարնուցու այս Հանկարչին խոսի արժիքը Չարիթի Անհայթի վերաբերյալ Համարան է ասումին սեպակ ճանրանկը և Չար. Տեր-Միքայելս (Միքայելս, (տե՛ս Հանրիկ Անարեսո, 1892, կր. 372): Խոսի Միքայելսը անգուշ նկարան և արժիվ: Մանակայն Կախարչուց անկարչուց ասումին աշխատության վերջում:

Այս անկարչանայն ասոր մեր Քաղաքանկության մեջ գտակոնցին փոխարնում, Համարով ընկարչարիթուն, որի ճիշտ անարչի լուսակցից ճանրան քնարի մեջ:

8 Կարնուցի բայց գրա պատմության արժար ճարչերից Հանազ ճիշտակում է նաև ճարչարանի կախարչանական կախարչարանական արժիքը, որնց նա ասում է մի բանի ասումարն՝ ասագուշ, վղ, արուշ, վղալուսիթ, կրչարչեր, քախարչ, Քուխարչ կրչու: Այս բանի կախարչությունը աշխատել են բաղարար խոսի՝ Հայտնական բաղարար, սեպակակ Մե. խիթը, «Այլը Հուսի Հայաստանի ասումարությունն մեղսարի ճառ Պր. կաղարչուցը» («Армянский эпос», էջ 37—40): Անկարչ ճանրանում և, որն անգամում էր, անկարչանական բաղարարությունն այս անկարչների ասկը Մ. Արեղսու իր «Այլ ճարչարանի ասագուշները ասումարությունն մեջ (Կաղարչուսու, 1901): Այս աշխատությանց ճարչանարք արժ մեջ վերը նշանակված անկարչների ճանրանական կախարչությունը:

Այլ բարը կարնուցան Պատմության մեջ, ինչպիսի և Ներկալորն էլ, լուսի այն նշանակությունը, որ Ներկալուստ ասում են կրան, աշիթերն կրա, պղաժարչությունը, այլ պարզպան նշանակում է պատմության:

Չնայլ— ասումանակ վերջում՝ կարնուցու Պատմության մեջ արժ է անձնակ արժան պատմություն նշանակալար, բայց կան և ընթանակի ճարչյներ, որնց գտակալներն Համար արժիքը, կարնուցի կրում է անկար, ինչ, վարչուր, Կախարչու, Ելուստարթիթն առ մեջ Հանազը և այն բաղարար Չարչի բան էլ նշանակում է պատմալ:

Ասագուշ— ճարչարանի բանալուսության կրալ, որ կրչու էր լուս պատմել կամ կրչելը: Հուս կարնուցան՝ ասագուշները Հանազ աշխարանություններ են, որնց ասկ Քաղաքանկ և պատմական կրչարչուց, որ Պատմա՛ւորը աշխատում է նշարակել, աշիթերն աշխարանությունը բար ընկ պատմական կրչարչությունը:

Ախալան, կրչ վիպաանց— որն անակի ասագուշներ, որնց Համարան կրչում էին: Վիպաանց նշանակում է նաև վիպ ասագուշներ՝ վիպ կրչարչներ:

Բան— կարնուցի արժ է անձն Կախարչուսուց ասումարն և այս ընդանարական պատմական, պատմության բան նշանակալար, և այս վերին իմաստով Համարն է ճարչ և վիպ բաների:

Կրչալան ընթանակում— իմաստայն, ճառի կրչի:
Վճարից կրչի— Թվի բանի՝ Թվի անկ, սրտանակ նշանակությունը, Թվ ասագուշի կամ Թվ ասումաների՝ պատմականեր կրչարչը Համարն է կրչ վիպաանուց անկարչին:

8 Համանակ ճանրթ. 5 Տես:

9 Բաղարչ արժան է Անկարչական պատմական պաղապատման, որ մեկ Քաղաքանկերն «Անկարչական Անկարչական ճարչան: Պատմա՛ւորը կառի անի սեպակ վարչարար, որնց մեջ ընթանում են որն անձն Կաղարչարչությունը, նրա ճարչը աշիթ սեպակը, որով պաղապատմում էր այս անձն անկարչությունը իրն սեպակ ընթանուցը:

սիրելիներից մինն է և Պատմաբան Տրյան Քերտուկ Սիրիլան, որ բարեխնակն սիրելու էր՝ Սարգս կամ Սամբուս անունով, դուստր Քերտի (սչ ծան. մեծ Տրյան Քերտուկ)։

Այս պատգամները Շորիկն նե Վելլենտերների կարգա-Շրվանցի պարզաբան, Պաղատյանների ժամանակ, որոնք պիտավոր Հասկանելի էր Տրեանին Տնե անուններն ու ավանդաբանները բառերն ու Համեմատելի Հուսոց պիտարանության անունների է ավանդաբանների հետ, ինչպես որ իբրև ինքուստ նեք հորինուցու թերմս Հատվածի մեջ այս Սիրիլյանը (Теркиан)։

30 Ջրվազ, Տրեանը և Հայկաստանը — նորարդ ճանախոսության մեջ Տրյան Սիրիլյանի հետարն բնագրում այսպես է գրվում։

«Καὶ ὄπισθεν Κροῖου, καὶ Τίτου Ἰακώ-ουσι» որ նշանակում է — «նե Բագվարեղենի Կանուն և Տրեան և Հայկաստան»։

Ինչպես անձնավ է՝ հորինուցու ճան բնագրի Կանոնը փոխարինվում է Ջրվազով՝ այսինքն Տրեանի ասածու առջև որվում է նրան Համապատասխանող զբաղաչական աստվածուհի՝ Մարիա՝ աչքի բնիկող սարկրայթյունն այն է, որ բնագրի «Ιακώουσι» (— և Հայկաստ) գրվում է Հայկաստանի, այսինքն Շորիկների յ. Որչապաս բառը, որ նշանակում է «նե, կարգադրում է իբրև «Ιακώου» բառի վերադարձություն, այն էլ Յ. պատվարը, փոխանակ էլ յո։

Հայկաստանն էլ, որ հետարն (կամ սրբնչյան մի լուզվով) բնագրի փոխարն ունենցել է Յ. և հույ Բագվարեղյը (Նորնակարնի լինի, թե որչեք անհայտ մեքը)՝ Համապատասխանող ստանալարան է պիտ գրով Հիտաճանակով ուղղի բնագրի։

Բայց այս սիրիլյան ստղում ավանդարտորդ Նորնակարն անձինքան հարմս մեկնախթյուն է՝ որ ինն թուրն Սեմ, Քամ, Հարթի, որով նա սիրիլյան (այսինքն ՆՔՆԱՆՎԱՆՎԱՆ) Տրեանին նույնանունով է Ս. գրքի Քամի հետ և հարցու պիտու ապացույցելով, թե ստարանք Վեղինակների Ուղի Ս. գրքի ներգրովն է ասելովում է Տրեանիան թեք Վեղինակական Շորիկյանը, որ Համապատասխանում է Ս. գրքի թուրնյան ներգրովին։ Մասին թուրդ ժամանակակից կարևոր Շորիկների մասին գրել նեք ինտրոդուկտի ու անկախորդ մեջ (հարևանքի և Սերբան), ինչպես և Սերբանը մեք հրատարակության մեքը ճանախոսության մեջ (էջ 166—166)։

21 Սրբավի է որ Նեյտո Լե (Սեդեգրս) լուսն անունը Համարել նե ծագում հույներն «Օրգան», արժանաց, որ նշանակում է նեք, բնիկնուլ, որնեմ և դուստրեղնյ։ Բայց Համարել նե Համանյանակ Սեդեգրս բառին։

22 Եվիլիան Պիպրացի — Տրեան մեքերնից զավով, նեվում Պաղատյանի 210 թվին Բրտանանության բնագրելուց հետո ևնակարգելով Եվիլիանու Պիպրացի Կանոնային բազարի։ մեծ Համապատասխանող էր Սիրիլյանի և Հայկաստանը որով այնպես մասը։ Երես պիտավոր շարագրայթյունը կոչվում է Panarion (անուն, գիտարան), որի մեջ թվարկվում նե թուրդ Վերնիկոսությունները. անի նաև բազարովի Համար։ Սնուն է 404 թվին Այս զվարճը զն Վեղինարդ գրում Բագվարեղյանով է հայերն և կոչվում է Պրք Վերվանցու։

Ինչպես թուրդ իր Հայարթի՝ թե Վեղինակական անապատներն իրենց սակ Քարցեում նե պատմական Իրագրությունների՝ այսպիսի նե Կարվանի կիսարանը գրվածը թերմս է մի թեղարանակ Համովն արարարեղենու։ Համար Սիրիլյանի ավանդուրդ, թե Տրեանը (այսինքն Քամը) ճանախոսակ Ջրվազի (— Սեմի) ժամանակաբան Սամաններեց մի մասը։

23 Գրգրի և Բանանի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա որչեք տեղ։ Ըսդ՝ անի

Գավթիե Հավանորն Գավթի Անհաղթն է (Կ գ.), և նա էլ, որ ներքին ծագվում պատմում է ինչ որ Հայկաստանում ասում ժամանակ լուզել էր պիտանական Սեդեգրսորդի։

24 Այս Սեդեգրսորդը հույն պատմաբան էր կիսարանի Քերտ բազարի, և այսպես էր մ գրվում Յ. ... Գրել է ժամանակային 407—425 թվականներում պատմական անապատի։ Երես պիտու ժամանակը և պատմագրությունը կով զուգարգովն նե Գավթի անապատի՝ թե՛ ժամանակով և թե՛ կարգով։

25 Վեղիկ ցայց և պատվար — ցայց կամ ցայց պարի մի անունի անուն է, բայց ոչ բառի մաս, որ ստարանք նշանակում է կար պար, բայց պար, իբր պարզաներն իբր նեղորդ բանում մի շրջան նե ևնախնով (կոտուկ) կար, թե ցայցը Հակագրայթյունը պիտու է նշանակել կենտ պար, ինչպես է լուզորն (կարվանս)։ Արարանորդար մեջ այս բառի գործածությունը՝ Վեղիկը վաղելով, ցայց բառինուց զբաղաբանչյան լրջին, հարմար է գալիս մեք նեվարում նշանակության։ Ըսդ փոխգրեկ Շորիկների թուրդ է Քեկուս որևէ կերպարների նկարագրանու Մի Վեղինակ նրան Համանել էր զնում կիսարան։

26 Կանոն — հուսոց գիտարանության մեջ ժամանակի աստվածը, Ջևեք Հայրը։

27 Նվիստան — հուսոց գիտարանության մեջ Ջևեք որդին էր, կրակի ստովածը, կազ, Հարսաթ գարբին։

28 Պրամիթևան — հուսոց գիտարանության մեջ՝ Էլիզեղիանի և Ջևեքի որդին, որ Ջևեք կաշմակից գողցում կրակի և ճղգող թերեք մարդկանց ավել։ Մրա Համար Ջևեք բարեխնակ նրան շղթայեց (Պոլիտայան) լուսններով, հրամայելով, որ մի արժիք թերեքները կար իբրև կուրան ու լարողը (որ գիտարանի էլի անբարեխնակ լինի) Վերջ Վերանվազ, Ջևեք թուլանվում, արժիքն այսինքն և Պրամիթևանի պատանց։ Ես Համարվում է նաև արժեքներից գաղթ։ (Սանախթրս լուզվով՝ pramathylus նշանակում է՝ նա որ շեղված կրակ է հանում)։

29 Արշակ — պարթևական թուրդ է, որ նշանակում է արքա կամ արքայական։ Պարթևների մեջ այս անունը որով որ անվում իբրև մանրեք աննե թե Բագվարեղյ անվան ճան, այսպես պարթևական հարստության 31 Բագվարեղյը (ԳարեՆ, Տրգուս, Արտավան... Բանուր, Վաղարշ Ն, Կրատակի Ս) անխնայարար կրում նե մակիրը՝ Արշակ Ա, Արշակ Բ... Արշակ ԱՆ Հայերնի մեջ՝ Արշակ բառը որով է անվել միայն իբրև հուսոակ անուն, բայց Հնուորդդական է՝ որ մեք հին պատմականության մեջ Արշակ անունը որչեք անների Համար է գործածվում։ Կարևոր գաղտնի լինի, թե այս բառը Բագվարեղյ է նշանակում, կամ միայն Բագվարեղյ կոչվածը։

30 Սիրիլյան — Անանիա Շորիկյանու Անտրոսուպուցի մեջ Սիրիլյանուց, Սիրիլյանի կոչվում նե Փոքր Անանիայն կերպերը, որ գրվում նե «թից մեջ Ցանուց ճղգուկ և Փետուսե», այսինքն Սիրիլյանի և Սե մոլորի միջև Այս կերպերը որնեմ կրին, ըստ էմին, Քրիստանի, Մելուրի, Ասաննակ Ախար, Սկիս, Փոխարան, Պաղատյանի, Գաղատյան Ա, Գաղատյան Բ, Բագվարեղյ, Սկիստիան, Պետուս Գրեկոսեանի, Կաղազովիկո, Կիլիկիո, Կիսարան կզգն, Աստիկ, Սերկորդ և Սերբը Հայք և Պետուս Կաղազովիկացու։

31 Քնուստյա անունով մեք հին Վեղինակները նշանակում նե Բակարեան իր շրջան կերպերով, որ կոչվում է նաև Փայտանց կերպի Բայց այսպիսի այս բառը անուշուր որչեք երկրի է նշանակում. ասո՛ր՝ որ Արշակ Սեմը լուր արքայ Վաղարշային նույն այն կերպը, որ իր Բագվարության կենտրոնական մասն էր կոչվում. կերպորդ՝ որ նրա նշանակում ասանակներով՝ Հայկաստանը արևելյան կողմից Գրեկանում էր Կասպի ծովով և Ասորականով, որնեմ Քնուստյան, զլեք թերմով նշանակությունը, այս սամեակից գուրս էր

ընկնում, շատ լեռն գեղի արևելք: Մի սրիչ տեղ (Փ, Ժզ) հեղինակը հիշում է թեմա-
զայի բար, այսինքն Քառասնորի թանկները: Այսպես այս երկիրը, եսլիվի իր գրու-
մած ստեղծ Հնչուպահաստի և Հունաստանի միջև, կարող է նշանակել մի երկիր այդ
երկու անգրի միջև, զույգ Քնույայն:

32 ԱՆԻՃՈՒՅԱՆ ծովը— Կասպից ծովն է, որ Արշակի նստած ստեղծ՝ Բուհից
արևմուտք է ընկնում:

33 Կաղարչան այս թգթի, ինչպես ասնասորակ այն բազմաթիվ թգթերի մասին,
որ մեկ է ընդուն ՊատմաՆայրը իր գրքում, պիտք է ստել, որ ցուրեք, Վաճարական պա-
ճեններ լին իրոք գրված թգթեր, այլ հարկեման են հեղինակը այն մեծ ու բազմա-
պիտքայն, որ հեղինակի կարծեցով պիտք է սենչային այդ թգթեր, ինչ որ իրոք գրված
լինելու: Մեր այժմյան Տառնագրությունը սա կեղծիք է, բայց Ների մեկ սա ստեղծա-
կան և ընդամենը կարց էր ու ձեղարձարի չէր ենթարկվում:

34 Այսինքն՝ Աղբորսոցը Մակագնացուց

35 Մարաթայան արշարի մասին ընդարձակ գրությունը իսկ կա (սեն Կասաճա-
զիր, Խորհույցի, էջ ԾԵ—ԿԳ): Երբև միջին կարգապետության՝ բանասիրությունն ըն-
գանում է, որ Խորհույցին ստեղծել է իր ձևերի մով պայտերի մի արշար, բայց որ այս
արշարը սեղավորակուն է, ապրիմի է Այս ապրիմի հեղինակը քրիստոսն է, բայց
նշում է զույգ սուլ, որ հեճուտն է նկատել, Աղբորսոցը Մակագնացու, ստեղծելու է այն
ստեղծել է իր գրվածքին Վաճարական կերպարոք ասու: Կասպական նրա հեղինակը
(զույգն է՛ Նայ, որ Մարցիկն է Ասորի Մար Արսու Նախաշայի սեղանի մով. հիշքը
— Աղբորսոցը Կասպի և Վաճարական) իր գրելից նշումը համարել է Նայ ժողովրդի հի-
շուգրություններից, որոնց մեկ Բարչուկան և Ասորեստանյան պատմությունները մարմնա-
բուն են Կասպի աստվածների և Քեյի և Շամիրանի մեջ, իսկ նախաՆայրը (որոնց մեջք
այժմ արարատի ներ սեղանում) մարմնացած են Կասպի (կամ բուն Նայի) աս-
տվածների՝ Նայի և Արայի մեջ: Իսկ Քեյի և Շամիրանի պատմությունները արձագանք են
այն գրավոր կրիմերի, որ Բարչուկն և Ասորեստանը մեղքին Որբորսոցի գծ, առայն
չընտան նպատակավոր Որբորսոցի համար (Հայրը սպանում է Քեյին), երկրորդ չըն-
տան նպատակավոր Ասորեստանի համար, որ ընկնի Որբորսոց (Արսու սպանում է
Շամիրանից, որ նվաճում է Հայաստանը):

36 Արարայի երկիրը, Արարատյան նահանգը չէ: Հայաստանի կենտրոնում, այլ Կաս-
պից արևմտաՆայրով ընկած երկիրը, Կասպից Նայրով:

37 Քեղծին— Հին Կասպականության տունը, որտեղին եղել է Հայկիմը՝ բաղկանում էր
Նուբարյանը մարզիկներից: Մրանց մի մասը բուն նահանգի արջուկն էին, նրա մի-
ավոր կամ Շեռավոր սերունդները, որտեղ են ինչպեսզ ասու: Կասպականության Մրանց
Շեռ խոյն տանը պարում էին, իրեն մշտական սեղանումը՝ ասու արջուկից մարդին,
որտեղ նա ստեղծ էր իրենց սերունդները, բայց ասու բուն սեղանների իրավունքները չու-
նեին, ուստիս էին այց ասու մշակները, պատմությունները և այլն: Մրանց նկ, որ կազմում
են ընդամենը:

38 Քնարում գրված է սե բայը աղխու, որ մեկ Քնարունակների քոչոր ասու-
նակով: Վերջև շատ շատ նշանագրության տեղ, նա պարունակում է ընտանիքի մասու-
կները, ստեղծությունները, կաս-կարսուրը, միջերկիրը, որտեղ ասուտաների գաղթելու ամենակ,
Շեռավոր էին նրան ստով կամ առյուրով:

39 Տան— գրարարում, բայի այժմյան նշանակությունից, տեղ և ավելի շատ
նշանակություն: Նշանակում է անբաց աղբ՝ իր ընկած երկով (տունի Որբայի տունի
Որբայում), նշանակում է ընդարձակ կազմած, ինչպես էին նախաորսոցներից (արբունի

տուն, ասու Մամիկանից), նշանակում է ասում, սերունդ (տուն ու Գրգորի, ասու Հա-
կարս): Վերջույնս նշանակում է կազմած՝ շինարարական, զույգ, ասուտաներու, ինչպես
այսուց: Կասպիսն սրչ Շեռն սյնել երկու ասուտն (Ն, Ժբ):

40 Տրուստան Քնար, ինչպես ստեղծ (ժան. Ք), ներքովն է, Քանից ցեղից նրան
ՊատմաՆայրը Տրուստան է կազմ՝ հեճուտանակի արշարից Տրուստ անունով, որովհետև
Քնար ստեղծ էլ հեճուտանակի արշարից է, և ոչ Մ. քրքից, Մրան համապատասխան՝
Հայկից էլ կազմել է Հայաստանից, հեճուտանակի Հայկառային ստեղծից և ոչ Հարեյան,
որովհետև Հայի ստեղծ էլ հեճուտանակի է, և ոչ Մ. քրքից:

41 Կասն լինել է իր համարավոր ասուի կեղծ:

42 Ասարայի— պա՛շավորին բառ է (asp res, aspares և այլն) և նշանակում է
ԱրևելաՊարսիան: Երկրորդուր նշանակում է այն ասորականից, որ մեկ մի նկատվող
կարող է կազմել և այսուցից, իրեն երկայնության շա՛ք՝ նշանակում է 230 մետր աս-
րականից (—գարսից ասարայի): Կաս և որչև ասարայաներ, 139,5 մետր մինչև
268 մետր (ՏԿ՝ Մանուկյան, կշիռները և շա՛քից):

43 Այսինքն սղիկ— սղիկը, ինչպես Նայիցն է, կարողացած փայտ էր, որի երկու
մայրիքը միջուկում էին ձեռք սղիկով շարով: Կարողացած փայտի և շարի մեջ կաս աս-
րականիցից կազմել է լին: Որքան լինել շա՛ք լինել, սղիկին փայտի կորսվածքն պա-
կաս լինել է նրա մայրիքը իրարաց Շեռն՝ սղիկն ունի էր Նարկավոր լինում նրա
շարը շա՛քից համար և սղիկն սղիկի մեծ թափով կորսվածքի նկար: Այնպես որ շա՛-
քից սղիկ կարող էին գործանել միայն շառ ունից մարդիկ:

44 Այսինքն Բեղունաց ծովը (Կասն շա՛ք) իր ստեղծ ասուց էլ Քաղից:

45 Շարայի շատակերթյան պակեպոլիտից բացարձակում է նրանով, որ Շարս
(չերի) պարսիկերեն նշանակում է որբարում:

46 Այսինքն կրկար սղիկ (սմառային) կեսարիս նախապարհով: Բարգմանիներն
այսուց նշառ լին թարգմանի, բայց թաղեկով ընդարձակում բառը:

47 Խորհույցին Մամիս լինան անունը մարդկանց է Անտարկի ստեղծից: Սերունդի
Մար Արսու Մակագնացին, որ պատմում էր Խորհույցաց՝ այս ստեղծարարության չէ համա-
կուն: Նա ընդուն է մի որչև ստեղծարարության՝ Արբարանի հարց Մասերի (Մարսակ)
ստեղծից, որին թերև է ասուին Հայաստան:

48 Պատկ թան էլ գրարարում շա՛ք նշանակության տեղ: Հինիսկան նշանակու-
թյունն է՝ անապու, ասորացված, այս մտքով Նարկավորում է սպարսկան— անգնակա-
կին և ասերին— իշխողին, արանից՝ սղիկը կամ թիկն ենթարկված մարդ— Կասուակ,
պարսկան, ասորակ Սասուրի թան էլ Շեռարսու նշանակում է՝ սղիկը կամ թիկ՝ Շումսու-
կին կասարից, Տպուտակ լինել, Կասուտակից պարսկավորությունները կասարից, ընդհան-
րապես՝ սղիկի իշխանության ենթարկվել:

49 Շառ ասորերենով է թվում, որ Խորհույցին, որ սղիկն սղի կասուտակն նշով
տեղ ասուին գրի՛ համար՝ ասարայիում է Արսուի մասին պատմված բազմաթիվ քո-
չորսոցիցիցիցից կամ գրի՛ց զուրս գնակելի (ինչպես պարսից ասարայիներից), կամ
նախինքն բայց Քաղից: Այս ասորերենիցիցիցից բացարձակում է թի՛ պիլի վերջում, որտեղ
գրված է թի այս պատմություններից լին եղել գրված թան թագավորական մասայինե-
րում կամ մեճենական պատմությունների մեջ, որչև իրարով՝ Վաճարական լին: Մար
Արսու մասայինում գրված է եղել, թի այս պատմություններից փոքր և անեղան մարդին
համարել են գրուտանակի կրքերից: Արևելուի մարաթայան արշարին էլ երկն կեսուի
ստեղծով Խորհույցուց, այս վերաբերմունքը՝ բարբարոսից բայց է Քաղի Արսուի գործերը,
միայն նրա ստեղծ է հիշում:

50 Մազեկ նշանակում է ձկնաբ. ժարսոցն

51 Պոստոս — Սև ծախ է, իսկ Ավիստոս նամանակն Մերձբերդակու ծախք. մի բանք սուղ կերելու նախ ծածր կոչվում է Արսիակու ծածր

52 Պրոսիկ Արմենիան հետաքրքիրու Շաչազանու Շաչով է, ազգականք չկանում է Պրոսի (Պրոսի) Արմենիան Այս Շաչազանու Շաչովը կամում ունի սեղանում նեա բայց, որ հետաքրքիրու (Յրեչեա և հարեթեում) պահանջում է Շաչազանու Շաչովով երկրորդ սեռի խելերը:

53 Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ շաչք ստանալներով Շաչազանու հետևիկու մասի ստորադասակները ստանալով են Հուստանիանու կայսրը 21-րդ հոկտեմբերով 536 թվի մարտի 18-րդ օրին Վեդիկայից երկում է, որ այս թվականից սուսը էլ գոյություն են սենելու Առաջին և երկրորդ շաչք (Աղպիս ЮСТЯНИИ): Բանք որ ետևեացու Պատմության մեջ հիշատակվում են այս շաչք շաչք էլ, այս հանգամանքը ծառայել է երև սեմեթիկն ապացույց: Քե Պատմությանց գրված է 536 թվից Հուսու Այս բանն առաջին սեղանը սուց տեղը Պատմությանց հիշատակու հետաքրքիրուսանում գեղեղվում իր Շաչովում: Մեր ժողովուրդն սովորվածի շարքը աշխատության մեջ մեք սուց նեա տեղ, որ մեք նեաք հասած ետևեացու Պատմությանց սկզբնադրի չէ, այլ իտմադրության սեղան ուշ ժամանակ (Չ-Ը), և կրում է ընդհարությունից հետո: Այստեղ ընդհարությունից է Վերջուս զև ու թ և այլն (Սահ. 7): Նույնպիսի ընդհարություններ նեք համարում ետև ժերրորդ և Չորրորդ շաչքը բառերը, որի նշան կարելի է համարել սույնի շաչկադր, որ երևու սեղանը գործ է սոված և կարծու ետև սեղանարած ժերրորդ և Չորրորդ բառերը կրում է սկզբնադրով կամ Առաջին և երկրորդ շաչքին:

54 Շառ նիշու է զեղեցիկ է Կանի բարիք և շրջակայքի սեղանագրությունը: Ինչպես այս սեղանք, նշանու էլ շարունակությունը երկում է, որ Պատմությանց սեղանու կեղ է այս սեղանք և իր սարվո տեսել է Բյուրեցի գետի սարերը գտնված փարաքաղի լեռը՝ Արարատ լեռն է:

55 Մեր ժամանակներից տերմիններով անարժեք գործվածները շարադրու բանգրներն են, որովհետև գործվածները՝ որպեսզի բանգրները կամ գրվածները:

56 Քառաձուձ սիրելի գրում հարեթուս ժերրորդ սուսով չի նշանակում մեք սույնյան գրելը, կամ սուգի փոխարինը կամ կեղեցի կարածը, այլ հին ժամանակ Հուսում գործածվող ՏИЛУС-ը, մի երկուսի Առաջին, մի ծառք սուք, մյուս սուսին, որը գործ էր նաև մեղանումի գրա գրելու համար: Մեղանումի հարեթ ստանում էին սուսուսուս, կի գրա, գրել սուք ծառքով գրան գեղում էին գրելից նշանքը: Երբ կարելի սեղանում էր այս գրվածը հարեթով էին գրել սուսովի կեղում է ետևից գրում, և սուսուս սեղանը: Հուստանիանու է, որպեսզի հայտնի է կեղ ետևեացու այս հին գրել գործածությանը, որպեսզի Հուսում է սեղան, որպեսզի կարծ ժամանակ կեղ է Արևելահայաստանից վերադասուսին, թե Շաչազանուում էլ որևէ սեղ գործածվելու է կեղ, որ սեղանում է, բանք որ համարյալները շառ համարս պատրաստուսան գործնում կեղ են Շաչազանուում, և հայերը կարող էին ետևեցից օրինակ տեսել:

57 Խոսքը սեղանից արևմտագրությունների մասին է, որպեսզի ժամկետ է Կանու բարիք արևելյան սեղանում շարադրուսի երևու: Այս արևմտագրությունները ժամկետի գործան արևելագրությունների շարքով գտնուսան Շուշի, որ ֆրանսիական կազմակերպի հանձնարարությանը 1827-ին կեղ: Կան և ընդարձակից արևմտագրությունները և գրել ժողովուրդի կազմակերպություն: Անպատիք արևմտագրություններ և Շուշի կազմակերպությունները (mémorial) սպազմիցին, բայց ինք Շուշի վերադարձին պատկերի շարք սպազմիցից: Քե՝ այս արևմտագրությունները և թե՛ Շաչազանուում արիք շառ տե-

ղերում ստանում մյուս սեղանից արևմտագրությունները ետևեացու վերադրում է Հուստանիանու այս ստանու հարեթ մեք ժամկետ էր հիշատակը նշանք խելուս հեղանակներ, Արարատյան թագավորների: Նույնիսկ սեղանից գրելը՝ հայտնիների գործանք են շարադրուս:

58 Պոստոս — Հեմայ գեղանուսության մեջ Տեստուսյան գրադար էր, Քերիկ Ավիսիկ թագավորի կեղ: Նա սեղան շաչք սուս և շաչք սեղան, որպեսզի գործնումով ծառայել (ստանալիք, որ միայն երկու շաչան սեղան՝ Աղպիս և Գիսուսուս: Երևել իրեք մար արևմտագրության գրել լեռները՝ նեաեղով սուսեղանի ներքին բարձր ստանուս գտնվածներին: Գրադար կեղ ստանալից շար կարելի: Պատմությանց սեղանում է, թե Շաչազանուում էլ գրվելու է սեղանի ստանալից համարում շար կարելու ժամին:

59 Քառաձուձ նշանագրությունները գտնված են մեք մյուսից Հուսու, ետև երբուսուց, այս շաչկադրացը, վերջ շաչքը, ստանելի-ստանելի սեղանություններն էլ գտնվում են այն սեղանների սուս, որպեսզի արևմտագրում են Այս կեղան սեղանների շարքն ընդհանում է և երկ սեղանից նշանագրությունների համեմատությանց գեղանքը: Բայց ստանելի սեղանությունները ետևից գտնվում է սեղանների սուս: Մեք հանելիցից սեղանից թարգմանության մեք, զուգահեռար գեղան սեղանները, իսկ սեղանությունները՝ ժամանակակիցների մեք:

60 Քառաձուձ գրված է Բանակերուս: Բայց կեղ նույնպիսի սեղան Բանակու, կայն պոստոս և Կոստի և համապատասխանում է կրթության իտմադրուսին (ՏԻՍ ՄԱՍ, «Халатини Армянский эпос», էջ 8): Բանակից ետևարներին կրուս փոխելու և սեղանի արևմտագրությունները գրադրելու պատմությանց սեղան է Պրեչեթիսու հուսի պատմագիրը 2 գրում:

61 Քառաձուձ սուսով սեղան համար: Հին սուսագրությունները՝ Կոստուսու: Զարու Անպատիք, Հե՛, Կոստիցիս, Գր. Մազադարու և կրադարուսին հին թարգմանություն (ս. Մեկրյանի քեղ, կրաք արքայության, Պ. 44) սեղանից սուս փոխարին երկու սեղան, Կոստու, Կար. Առաջինից այս վարածարը:

62 Քառաձուձ սուսը չէ՛ սեղանի նշանակուս և վերջինս: Մի բանք նույնգրներն սեղան: Մեք սեղանակարի վերջինս էին թարգմանելու է: «Занисина только со-бытия совершившиеся в последствии»: Սեղանակար թարգմանել է սեղանի նշանակում վերջիններս:

63 Այս խոսքերից երկում է, որ ետևեացու սեղան չէ՛ համարությունը գրվում են Շաչազանու սուսին թագավորներ, իրեք ընդհանր, արևմտակիցներ, հարազատներ: Երև Արևելանի թագավորներին ինչպես ընտանում է նախում է օրինակը, բայց համարում է սուսը, կեղար. հանրասկ Փայտասու Բուլանից, որի համար Արշակունիները երկի սեղանը են:

64 Պոստոս Տեղ-Աղպիսյան (Աղպիս) — ետևեացու ստանալագրության մեք (էջ 50—57), սպազմուսանում է թե՛ Պոստոսը, որից Աղպիսյանը խոսքում սեղի Աղպիսյանը ընդհարություն է, և թե՛ սուք ի Աղպիսյանից Պոստոսը սուսը է համարում ու թե՛ Աղպիսյանը, որից Պոստոսը, այլ սուք ի Աղպիսյանից Պոստոսը սուսով գեղանություններն:

65 Քեղից — հրեական բան է, որի բազմակերպ մեք, հայերենին անհամաս են էլ պատմության մեք (հոստանիս 3572-73), որ կեղանակում է սեղանից, փոխարին: Շաչազանուում ընդհանրները ետևարներին շարք կազմուսան սեղանակներն էին, մի սեղան մեք թագավորներ, իրեք թագավորություններով, բայց Տիգրան Մեկն ժամանակ նախակցին Արշակունի թագավորների վերջինսանություն: Զարու ընդհանր կարեն՝ Կե-

զկանս, Սմաթա, Ազնայտ, Գուգարսը, որոնք քրիշտոնյանները (կրիշտիյնը) ընկնում էին Հայաստանի աստիճանադիմելում, հրեան իրից թե համարում էին աստեանապաներ: Ա(Կրտաս. բարստի, և Կրեկ յՍՏԻՆԻԱՅ):

66 Եւջի Արզանիէր անսնէ է, որ պաղովկազով ցարէն է այստեկ Արզանուէր, որ ըստ Նոսրայի ուղագրութան ուղղչիցիք Արզանուէր: Թիշուս Ա. որի մէջ երկու սկզբում գրվում է (Գ. Բայ. ԻՐ, 37, Եւ. Ա, 38), երբ Ասորեստանի Սենեղիբով Քաղաքը կրկնապատւում էր իր հուսրի՝ նրա երկու որդիքը. Արզանուէր և Մանուսար որով աստեանիցն երան և երկնք փայտն Արարացա կրկիցը, Հայաստանու Նուջի բարեք մի երկու մանրամասնութիւններով դասում է և Հովակոսը, Ճարտարական մէջ, ասեղիկ Քաղաքիցի Բնառուի ցրիցի: (Էվնի, մասիթ, 70): Արարչուայց նախարարական ասեղն ինքն համարում է ժառանգ այս երկու կարգաներից: Սենեղիբով պատմութեանը սրբիներէ ձնարով անկն է ասեղիկ 651 թվին ԵՐ, և գաղմակուսն է, ինչպես ասելից թան 2500 շառք կենցանի է մնացէլ հայ ժողովրդի Տրշուայան մէջ, որովհետ Սասան ձառնէր շարքիստներուն ՚ճիշում են այս Սոմնասարն ու Արզանիէրը, որոնցից սեղիկն են Սասան ձառնը՝ Մ:Արը և Գալիթ Սասանցիք:

67 «Սենեղիբ» լեզուակն գրքն է անուն համարնի Տեռեզուովսոր նշանակելու: Համար այն գրիվորներին, որոնք գրաւին, գուման կամ որքը դատարանի չէին կարէ:

68 Այս ներքուստան ներարարութեան Տրշուան Երվանդուսէի և նրա ժառանգ բարեկարգութիւնները վերաբերում են մեծ ժառանգ Տրշուան Բ. ին (Մեծին). և երբեանցին շունեւորով ստույգ ուղեցուց ուղղութիւ՝ սխալմամբ վերաբարէ է Տրշուան Ի. ին (Երվանդուսէի): Այս րանն ասացին անգամ նկատել զերմանացի ցրտեստան Յիշիցիք, Տնուն մանրանուն կնտ ուս կնտ պաղտուցութիւ Ա. Արշալույսը, որ Նուջիեկ ցույց ասելք, թե ներքուց Նորիվում է բոլորովին Նամադաստանու ներքուստ այն կանոններին, որոնք ասեղիկն են Փետույց գրքում (որ համարում է երբեանցա Քաղաքանկայան): Այս կարգութեանը ընդունում է նաև ակազմերի Է. Մանուկեանը իր Տրշուան Բ. Նամայց աշխատութան մէջ, իր կողմէն կ'որ փաստոր ակազմիկով:

69 Յրեղոս գրարարում նշանակում է Քաղաքարական կամ իշխանական աստեղն պատկանուց ուղղի: Երեղոսն Նայց նշանակում է Քաղաքներ ըստ կամ դասոր (ուղղի): Գաղմիկ երեղոսը մկնում (11. Ս): Այսպես Քաղաքի ասում է. «Սեսար» ասելք թառն ակազմով են Փետույց գրքում (որ համարում է երբեանցա Քաղաքանկայան): Այս նայց: Նուջիկն սինին բայց գրարարում նշանակում է Քաղաքական կամ իշխանական աստեղն պատկանուց աստեանուս կնտ (կրթուն կամ սրբիկ): Տիգին Արշալույսուց նշանակում է Արշալուսի Քաղաքների կնտ կամ ժառանգ: Տիգինն Արշալույսը՝ Արշալույսը՝ նախարարական աստ իշխանուսին: Երկու րանն էլ այժմ գնեկարատացն են: Նուջի երկուսիքը նկատում է և որքի լեզուներէ մէջ:

70 Թիլ (սանկերտներն արցււ— արեկանայ) — ճեղի անուն է, որ զանգան նշանակութեան ստի: Այդտեսպան նշանակում էր այն ճագովորը, որ Հինգրիկայն աստիճաններից ինչեղով նմանէլ Ճագատանն ու Երանը (Պարսկաստանը), որոնցից ասաջ կնտ պարտիները և Ճագատանի բարձր դատարարները: Երբէ՞ ավելի լայն նշանակութեամբ արքն են կոչում ըստը ճեղիքը ճեղիկատանից ցկան մինչև Կ.Պոլսու, որոնք խառում են Տեղեղարական լեզովի (Տեղեղիկը, ազմանները, պարսիկները, ժառանգ, բրթիքը և այլն): Երբե՞նք գրքն է ավելում ընդհանրապես Տեղեղարացիք նշանակութեամբ, նախարարութեամբ սեմական պարտի, ձառնորներ է այլն: Մեր կնտ Տեղեղուէրը որքն բայց գրքն են անուն ընդհանրապես պարսիկների: Համար (Երան), որին հակադրում է անարք բայց, այլնիք՝ ոչ արք, ասարացիք: Եղիշէի մէջ Միքիւրե-

ան՛ի նունակն վերնագրք կրում է նրա սրագուր՝ «Վարակ հրամանատար երան և Անհրան, որ Նայց դատարարանում արտաստեանում է նաչերեն բաներով՝ անկն հարաբարական Արեւոց և Անարեւոց:

71 Տրգրուանիկը բազմաք չինէլ է Տրգրան Մեծը և ոչ Տրգրան Երվանդուցիք, ինչպես ասում է երբեանցին: Սակայն ուս սրուս լէ. ինչպես վերը (մասիթ. 68) աստեղն՝ Տրգրան Երվանդուցիքն վերաբարւմ է շատ բան, որ սկզբնապես վերաբարվելիս է եղել Տրգրան Մեծին: Տրգրուանիկներ շինութեանն էլ պետք է համարել այդպիսի շինութեանները մեկը:

72 Ետանի մասին տ՛ն մասիթ, 100:

73 Աս Փազմունա կրմութեանն է ասեղնանշանավոր հույն ասարարալին, ժամանակեկտ և աշխարհագրի, որ պարում էր Ազերուսագրիւում Բ գարում ՏՐ: Նա ասացիք փարձին, դիտակուն հայերիկի դիտ ճիմեման, կապէլ ասարին աշխարհարարական բարանը (մի կրտսդիկ), Տարմութի լայնութեան 20 սասիանիցէ մինչև հյուսիսային լայնութեան 65 սասիանք, որոնցից ամէկն Նարոն է ամէկն հյուսիս ընկած աշխարհահամարն կոչել անսեմով երկիք: Այն ժարդիկ, որոնք նրա համեարանութեամբ շրջել են երկրի՞՝ շաղկուտ և նկարարելու համար, իշում է և Երբանուցա Աշխարհաույցը. իսկ ասոր Տեղեղանիկից, ինչպես գրում է էմիքը (մաս. 98), Գրագրոսա Սկիլիալուսին և Սարգիսը:

74 Միմանեկ— Տեռեարեն (Միմանեկ) ձևուային, նշանակում է աստուցայ կրկիր:

75 «Ռաօսուց» կրկիր մասին (տ՛ն մասիթ, 8):

76 Անգամուկ— գնեկորեն azidaha— ժիշալ գու՛նակ, որ պարսիկերենում պարզապես նշանակում է գիշալ: Այս անանից է կազմված պարսիկերեն, որից և գաղմակական հայերեն անգամու բայց, որ նշանակում է Երէլ, Գրեշային մեծամասին (ժարդ. կենդանի):

77 Մի անգամուկային խոսք երբեանցա Փառստիլան, Տաղադասա ժողովրդական կրքի մէջ, որ հասկանալու և բացատրելու զիտ շատ մտքը են Տեղեղուէր ըստնորները: Չարա բարեից՝ (գ) արտասար, խուսար, (գ)ուց և խուսարի, մեկի նշանակութեանը կարելի է նայտնի համարել, այն է՝ խուսարուկ, ասելք բանար, կանաչկեն նշանակութեամբ, զորն նաև խուսարը բաներ, որ նշանակում է որթի փայտից, կապուտ և մառաղը միջը: Եւլ (դ) արտասար և (գ)ուց անսեմով թառն են ներարարութեամբ այս բաներն էլ հասկանում են իրեն թույսների անունները: Երեկը մեկնութիւնների համար թառեստները կապում են անեղն չի բարբիքը բայց, միակ հասկանային, բայց տարբեր մեկնութիւններ են ավել կրքին՝ նայելով թե ավել էր նշանակութեամբ և ընդունել թարք բայց: Ժմանք թարք ընդունել են բարձունք, լեռներ նշանակութեամբ, որբնեղին՝ գու՛ն, կասուտը բազմուց, նշանակութեամբ և այլն: Վերջուսն թարք բանն արդէկ նրա ստեղծական նշանակութեամբ՝ զիտն ասել պետէ թարք, և երբ թարգմանից՝ Մամիկէի սինիկը փոփոխելով փոփոխում է այլնի: Թույսների Արզամանի բարբիքը: Այս բացատրութեանը, որ թույրից ավելի հասկանական է, ընթղվում է Քաղաքանկայի Материала для Армянского словаря, вып. 11, էջ 44—45: Երբ մասին արվում թագմամբով մեկնութեանները (բայց վերջինից) ընթղվում են Արմատական բացատրեան, Արատուարը (') բարձր ասի:

Երբեանցին, որ որքն սկզբունի կրկիրն ուղարկանութեանը մկնում է այսպէս ոչ մէկ մեկնութեան չի ընթում, իսկ մի որքն սող (11 երթ) մեթ անկարելի է շրթ արժանք Մամիկէան ընդ Վիշուպարանան, շրթոս բառով կարծես, կանխելով հասկանել, թե ինչը Մամիկէի սիրահարութեանը Արզաման շատ էլ չի համադրում:

78 «Ապատս բայց, ինչպես Մասա լեռան մակերի» գրքն է անգամ արտակ և Տնուս

մի քանի անգամ: Ազատ բառին ավել են մի քանի բացատրություն, բայց ամենից հավանական է արեգիական, զե՛ն հնդեպահայեր, որ շատ համարվում է այս լեզուի արարիչ գիտի Քրոն և միայն նրանով, որ Ազատը անուրի անուն է: Իբրև վերաբեր Մասիսի, այլ այն լեզուն սիրելիս լինում էր Նախնի անուն է. իսկ Բարսեղը զին հայ հայերենները ոչ մի անգամ չեն գործ անել այս լեզու հնդեպահայեր: Անշուրի մաս չեն կոր կազմում է Ազատ, որ իբրև թե Մարտյանից է առաջի Մասիս անունը:

79 Բնագրում գրվում է Կուկո անձ Բրամադը: Չորս ձևագրեր ունի՞ն հայտնաբերում Արամյանը, երբեմն էլ՝ սու կամ սուս: Բարգիտիկներն ու մեկնիկները չեն Նախնիում Կուկո բառը՝ Բրամադից նկատմամբ: Կուկո, կնիկ՝ Տարերն բառ է, հնդեպահայ է նազար, և վերադրել է Բրամադին (Քուր) մի արևմտյան Արցախում, որտեղ եւս լեզու-գրված է նազար գրով: Առաջին անգամ նախ բացատրությունը ավել Գր. Խոզաթ-յանից (Արմ. սուոս, էջ 291—292), բերված վիզյալայն Կեմես Արքայաներացուց, որ իջում է Բրամադից ինչ արևուն, որտեղից մեկն էր արվում է մակդերձ ԳՆՉՏԻ՝, որ Նախնիի հնդեպահայ է նազար:

80 Կուկոյի իրականացումը մասին: Ղեկնելն կրվում է Verecragne, պաշտպան Վարհրամ, որից Նախնիի Կուկոյն—Կուկոյն Գարգիկների մաս եւ Նախնիայն առավում էր, ինչպես սիրելիս եւ Նազար մեջ: Տրգաի առաջին հրատարակումը արվում է Վարհրամի Նազար մեջ Կուկոյն (Աղաթ, ժԳ): Բայց ինչպես որից արեգի-յան առավանքը Նախնիայում են արեգիականներ Տեա՛ Քրամես—Կուկոս, Բրամադը—Քես և այլն, այնպես էլ Նազար Կուկոյի առավանքը Նախնիայում է Նազար Ներսիսյանի Տեա: Արքայն Գ. Մարտ. Գ. 19 Նախնիի Ներսիսյանի Քարգանդում է Կուկոյի (Լյուրա), Արմ. gramm. 77): Ազատիկները Նախնիի Քարգանդայն մեջ էլ Նախնիի Կուկոյի Քարգանդում է Ներսիսյան (սուչ): Բայց այս Նախնիայն Քարգանդը այժմյան էլ միայն չէ, քան որ հայ Կուկոյից անտարակաջ Առավում է, այնինչ Ներսիսյանը միայն պաշտպան է մաշնապալս: Կարենացու, ինչպիսի, լավ Նախնի էր թեկուզ Ազատիկները, որ Կուկոյն առավում է եղել, պաշտպան է եղել սիրելիս մե՛նջանում, բայց, Նախնիայն, իր անվերջական աշխարհայարձիկ՝ կրան սիրելիս լինում է, ինչպես փորվել է և որից՝ առավանքների Նեա եւս իջում է, թե միայն աշխարհում կրան առավանքների են, արևուն են կանգնելների, ու գոհերով պատվել, բայց Նախնիայնում կրան պաշտատների մասին ոչինչ չի առում:

81 Երկրային պատերազմ կռուցի է, թե Տրոյային պատերազմ, Տրոյայի Կարենի Ուն անունից: Այս անունով էլ Նախնիի ընթացումը, որի մեջ կարգավարվում է Տրոյային պատերազմը՝ Նախնիի հազմում է Ուն, Նախնիի Քարգանդում՝ Երկրային (Քուկոյն) կամ Իրկոյն (Քարգանդայն):

Իրկոյնում ոչ մի իջումակարգ չկա Տեա մասին մասին և ոչ Քարգանդի: Բայց Ներսի (Նախնի, 108) իջում է, թե Թիգրոս Սիկիֆային (գիրք Բ, Կոչ, 22) իջումակարգ է, որ Տեա մասին Քարգանդ, Տրոյայի Քարգանդի ինչպիսի, գնացում է եղել գրան օգնության:

82 Բյուրաթայի Անգարակ— Գարգիս առավանքական Ներս Զուհիի մակդերձ է Տրոյային կամ էր կրան Անգարակ է կրվում, Բյուրաթայի գեղեկներն ԵՐԿՐԱՅԵՐԱՅԱ — բյուր մի (անշուր): Լաւրեթի մեջ վերջի գրան անանգական մասին է, ինչպես բացառի, անտար-գի է այլն:

Բախանքները (Գույնի, Մու, Ներն և այլն) միասին վիզյում են, որ Բյուրաթայի Անգարակի մասին կարենացուց: պատմաբան չարաբովն կանս է Տրոյային: պատ-մանին: Տրոյային Շու՛նանին գրեց՝ մե կարում, ի՞նչպիսիք առաջուց գրե անվում

ավանդությունների մաս: որտեղից անձնա՛յնը Չ արդի էր: Արևմտ կարենացուց կր-նից էլ մի գոր սուչ գրանդ այս պարսկական առավանքական, և ոչ միայն եւ գրանդ, այլն Մասնի Բարգանդների, որ միայն Գամամա՛նը Բախանքում էր: այս առավանքներից գրել ու մեկնել: Այս կրակոյն էլ քարգանդով այլ կրակոյնների մեջ, ըստ էր ասելի, որ ասարնին գրանական, Նախնիայն պաշտպանական կուկոյնական առավանքական էր Նախնիայնում, գրան կրան Քարգանդական և իրականական անունով:

83 Բրգից էլ Գամամա՛նը առավանքական և արժամարանական է արտասույնում պարսիկ առավանքների նկատմամբ, բայց և այնպես եւս պարսկ Նեա չէ կրակոյն, քան իր սիրան Նեա՛նց օպերն և զորից առավանքներն: Բայց այս անից, որտեղ կարճատեա լինում է Բյուրաթայի Անգարակի մասին առավանքներից, եւս իջում է նախնիայն փակնին Ուն-ամին, գրան կրան որտեղից լինելը և Նախնի քան փրկ ան անխնուր (11, է), մաս-նականություններ՝ որտեղ Նախնի չեն միջոցառին, թվում է կարճատեա առավանքներից: Գարգիսը Մասնիկների մասին (11, 2), մի անբաղը գրան կրակոյն է պաշտպանների մասին վերաբերյալ առավանքներից (11, 2):

84 Բնագրում անթարգմանելի արամեա բառաբան, (անշարժար և սու՛ն քանից մաս-նական թէ առավել գրան անթարգմանելի անն աշխարհ):

85 Կարենացու բերան խոսքը, ինչպես անն ենք Նախնից ու Քարգանդի՛ նշանակում է Վարդ էր սիրում է որից՛ն՛ իր եւս ձուսանում է կրան Նախնի:

86 Անտարակ (Նախնիի կենտրոն) — Նախնիում սիրելիս կարենացու նշանակում էր Բնախնիայն արդը ժողովուրդներից, Նեա սկսել նշանակել մի ինչ, կրակ լավ մարդ, կրակ լավ մի (Նախնիայն):

87 Կատարյալ շարժանը անվել Գամամա՛նը երկի ուղում է նշանակել այն կարենացուց, որ մեջ էր ընթացում ընթացիկ կարենացուց: եւս պատմական-երը առերթում էին կրան անակ կարենացուց: մեջ, որ մեջ է ընթացում քան օգնիների օգնության՝ կրվում էր պարսկական կարենացուց, մյուսը՝ որ մեջ էր ընթացում ընթացիկ օգնության՝ կրվում էր սե կարենացուց: Գարգիկների մեջ էլ այս աշ-խարհայարձիկ առավանքի՛ց՝ Կրակոյն ընդանում կրան սիրելիների՛ շարն (Կրենն) և քարն (Բարգից) չարձիվ:

88 Կուկոյն Գեմարկեն լինան մասին է, Լյուրայային Քարգանդական, էրգարի լինանցիկացում, մեկն 5500 միայն բարձրագույն: Սա Նախնիին լին է, որ արևմտում է ընթմ գուկը, շարժանում անի ընթաններ և ձուսել:

89 Կրակ անտարակ— պարսկերեն կրվում է Բու՛րի քանից, այնինչ Բու՛լ լուսա-հանանը Երկու քան էլ կարենակում են Բու՛լ քուկոյի փրքը արևելքում, որտեղ արե-գուկից ավելի զուլ է նազար: Այս, Բու՛րը, որ կրվում է Կրակ Բարսեղ, շատ ին և ան-վանի քուկոյն էր: Իրականակում է Գարն էլ կարենացուցին արևմտապարսկերենի մեջ, Նախնիին էր Նազարու մեջ, մայրաքաղաք էր Կյուրոսի, անտարի և արժանաների կենտրոն էր և քանիմ էր Նախնիի Բախրայն գավառում, Սկուս գետի (այժմ Անու-պարս), բարձրեր Նախնի, Գարգանդին և Տեա-Նախ լեռների միջև, Գարգանդի ընթի կրակին էր (քան Գարգանդը) որը Կրակոյն Մասնիկային խոսուսարով այս Անու-կին, կրն եւս կարգին օգնել: ներկայում ավերում է մի ինչ Նախնիայնական միայ չինում է եւս քուկոյն միմային անունով և պատմական է Անգարակային:

90 Բարգանդին և կրան մի քանի փորձանքները մնապիրներում՝ ազատական քան է, փոխանակ Սիբիրիանի, որ Նախնիի նշանակում է կրակոյն: Նույնպես ընթ կրն Անգարու ներկայում, (Թեպես աշխուհ է և միմային Նախնիի Քարգանդական, կարենա-ցու աղբյուրի մեջ պետք է լինի նկատար, որ Նախնիի նշանակում է Նախնի:

80 Ճշգրտում — անձնակազմավոր Շոյն պատմությունը, Եպոստոլաբերերի Շայր զերա-
կովում, ձեռնիվ է 484 թ. ԵՊ Հարկանուսում, նա ընդարձակ ձևագործություններ է կատարել զեպի Փոքր Աբրա, Ան ձափ չքակույցը, Պորտիստան, Եփրատ, Բառնիայի կողմերը, և այլն, գիտել է անձանք և Շարքաբանով անդիտվածներ է Տավադը: Նա գրել է մի պատմության ինը գրքի շարքով, որ պարունակում է մոտ 300 տարվա պատմության մինչև 470 թվականը ԵՊ. Երմարտաբուս է և սրբաբաներ: Հաղաբարձ տարիներ բարձր երկրներում պատմության ցուապրերները եփրատի և Արևելքի զերա-
րերից պատմական անդիտվածները բազմա մեկ Ներդրատտ որ այս գրքից:

90 Արտոն Տիշվան աշխարհագրական անունների կազմեր կազմում էր Տրապիզոնի Շարավ ընկած երկիրը, որ ըստ աշխարհագրական գրքերի կազմում էր Եսա Փան: ասու: Դավիթան (այժմյան արտաստեղծվածը՝ Լավիթան) լավերի քննարկման երկիր է Ան ձափի Շարավ-արևելքում, որ ժամանակ ընկած է Քարեղի արձանանում և Փոքր Տասով ձևանում է Բաժնուրի գավառի մեջ: Մամուրը, որ Շեսա կազմից Անտարիս, ընկնում է Կապադովկիայում, իսկ Փուլգույան ընկնում է Կապադովկիայից զեպի արևմուտք:

91 Արտա կամ սպան (Տիք պարսիկներն և գեներալներն ճշում) — Եսանանում է կարճ երկու, որ ձևորեն Քափով եկանում են Քիմանու գետ: Պատանում է գործանված երկու կամ երկուսի գյուղի Եսանանիցված:

92 Եփրատի անունով ընդհանրապես նույնպիսի է մե լեռներիցը (Արիֆիան, Քաշ-
խարճի բառերով): Երեսը աղբյուր մեկ Կավաթյան լեռների արևմտյան ստժաններում Կարան գետի մոտ և տարածվում էր մինչև Արգուն ձափ արևելյան կողմը: Բայց Կարան ընկած է, որ Փամուհայի որդի ազգ ունի Անտարի. Եսի՝ որ Կապարյանի որ-
ջավանդները նա չի տարածում այլևս Շեսու, և երկրորդ՝ որ Կապարյան, բառ կորե-
նացու, պոստայիներին և երկրայիններին կարգավորելուց Շեսու, գտանում է զիպի Աշ-
պի... Տայրի միջով, Եսանանում է Եփրատից քննվում էր Տայրի Շարավ: Եփրատից
անշուշտ այժմյան արարչներին են, ինչպես ընդունում է և Արսեյ (Юстиниан 26) և ինչպես Ներարգովում է Եփրատիցը Աշխարհագրություն:

93 Վեդուր բառը մեջ Տավանում էր ոչ իբրև Տասուկ անուն, այլ իբրև Բուզար
Վանդի Տակիցը կամ պաշտի անունը՝ (գործի) ստանալուց Եսանանիցվածը: Այս բառը
մեջ Տավանում էր Տայրենի ստանալությունն յանդիտված bayatur, պատ. behdur
բառին, որ ստանալանում գարնել է ԵՊՏԱԿԱՐ:

94 Գ զիտում կորեկացին Տիշև էր արգեն, որ Կապարյան Եսանու Բապարտի
ցեղին իրավունք է ստիտ կազմի Բապարտունին կորեկացին իբրև սեփական Տանուս գործ
է անում սեղեկ ազգը և զարմանալու պատի կազմ... գարնվածները: Վերջի ազգը Ես-
անանում է որևէ անձին և նրա սերունդը կոնխարտական ձևից զերանել, մեր այժմյան
բանավոր՝ սանձական բարձր արժեքականության ձևարձե: Իսկ պատմական ազգին կազմ...
Եսանանում է, որ այս նոր Տասուտանում կոնխարտական ցեղի Շուղար սերունդների
իրավունք են ստանում կրկին իրենց սանձական արժեքականության՝ իրենց ազգի անունը
(որսնիկ է ձուլում և մեր այժմ գործանում ազգանուն բառը): Որքի՝ մարդիկ, որքի
կոնխարտական ազգի (ցեղի) շին պատկանում՝ այս արտաստեղծյան լուծելով, անձն մեկը
կազմում էր իր նոր անունով՝ որքի արժեքին: Միջուկի որքի Անտար կազմում էր Անտար
Միջուկային, Անտար որքի Գարեկենդ՝ Գարեկենդ Անտարյան և այլն: Մի որքի մե էր՝ մեկին
կազմ իր մեկագույնի անունով՝ Կապար Փարսեղի, Եսիկի Կարգանք և այլն: Բայց ան-
ընդուն-սերունք էր ազգանուն կրկին իրավունքը պատկանում էր Տիք Տանանակ միայն
սանձական արժեքականներին՝ կոնխարտական անձին ժամանակներին Անտարից զը. է) կորե-

կացին վերջինով Գ զիտում ասածը՝ անկացնում է, որ Կապարյան, Եսանու Բապար-
տունի սանձուր (իշխան, նահապետ) է Եսանանում նրա ցեղին, որի անունով նրա ցեղը
կազմից Բապարտունի:

95 Արտա բառի ձայնորդ պարզ է սանձիբերուն, պա-պա, Տիք պարսիկներն
ասա-պալի Եսանանում է Անտար, որ պարսիկներն կրանուով է اسپان, որքի Տայրենի
ստան, «ճարտար արժեքուն», Շեխուլ ինչպեսպես Եսանանիցվածը (Հարվ. Արտա-
բանարան): Արտար մի անգամ գործ է անում այս բառի նախնական մեջ՝ Անտար,
իբրև Տասուկ անուն, բայց այս ինչպեսպես ստանում էր ան Քապարտար, որ ստան-
անում այս կազմին ստանալով Կապարյանը: Իսկ թե ինչ պաշտան կամ պատիվ էր
արտաստեղծում ստանալուց՝ գին որոշվում չէ:

Է՛նին (ժամթ. 137) բացատրում է ազգական իբրև Շեխվարդիցի պետ, ինչպես
գարնի «sephabad»: Բայց sephabad-ը Տայրենի սանձական է կամ սպարաբանի:
Բայց արանի՝ անձն մի նախարար, որ սեփական պաշտարարի գրան անձը՝ կարող
էր կազմի ստանալ, և ոչ մի տեղ չէր գտնում Տիշվանիցված, որ Շայր գրքի մեջ
Շեխվարդիցի ստանալին պետ անձնար, իսկ Շեխուլի ստանալին: Բայց գրքերի մեջ
կազմում էր սպարաբանի նորայն Բյուզանդացին (Գորյան Կարգապետ, էջ 284—285)
կազմում է թե ստանա կազմի և Եսանանում ինչ որ Բապարի: Սակայն կորեկացին
կազմում է արքայիցիցն այս երես պաշտարարի՝ շեխի Բապարից, այլ ստանալու:
Մեկը Արտարն ասու. Բապարտունիցյան մեջ (էջ 140, մաս. 26) մի նոր կարծի մեր Տայ-
րեն Արեթու (էջ 10 նոր Տրատար) Տիշվան (Քաշխար) Փաշխարյան Կապարյանի
ստանալին Բապարտունի ստանալ գարնելից Տայրտան երկիրի՝ անձիցական անկացնում է
«որ էր իշխան և հրամանատար, անձնուրի Բապարտունիան Տրամանց գյուղ», բայց
ստան, որ Տայրտանի ստանալ անձնուր երկրի իշխանը. Տրամանապետ էր, Տրաման-
իսկ արևմուտք, մի պաշտան, որ շատ Տիշվանում է Պարսի մեծ Տայրտանիցի (—Արտարի
հրամանատար), ինչպես էր Միջուկային, այնպես Բապարից մերձավորային իոր-
ջարկաներ և Բապարտի անունից երկիրը կառավարողը: Անտար անունով, որ կորե-
կացին այս զիտում Տիշու էր գտնական բարձր պաշտարարներ (Բապարից, Կանանիցի և
Տարկերի զերաբան, պիշխանուցը, Քիֆուպունիցի պետ և այլն), բայց անձնուր-
վոր չի Տիշու՝ Բապարտի մերձավոր իորձարկանիցի և երկրի ընդունար կառավարիչի՝
կազմում էր: որ Շեյն այս պաշտանային էր այն ստան ունի Պատմագիրը՝ ստանալ
անունով, որ իբրև մե ժամանակակիցներին Տանանանի էր:

96 Արտարյան ստանի անձն ռե զեղեցուցանող իր զինուն ի գառակ Քանանացուցը:
«Շեսու» բառը շատեր Տանացել են ձևացել և բառ այժմ Բապարտունի Տանանանիցը
այս կարծիքին կան, թե «Շեսու կամ «Շեսու» մարդու Տասուկ անուն է, որի պաշտանն
է կազմ Բապարտունի Տանցին (—պիշխանուց):

97 Որքի անունով և այս ցեղ կազմից՝ Տանացվում է Արտարունի. Արտուն կորե-
կացին ուզում է ստել, թե Արտարունիցայ նախարարիցից Տասուտանից Արտարյան
ժամանակ, իսկ Պատար արևելի զերաբանը Եսանանից ասուց կոնխարտական կազմուն
և այլն:

98 Կան — գարսիկներն ընդ, բառացի Եսանանում է տեղ, որքի՝ Եսանու տեղ,
բայցայն, այնպես և այլն: Իսկ բառը կորեկացին ընդանարուն, ինչպես և այլնու, գործ
է անում՝ Եսանանից: Տամար այն տեղ, բայցայն, որ նախարարները գրվում էր
Բապարտի սեփական շարք ինչույցների ժամանակ: Այս անկերը շարք սանձանված էր
պարսից Բապարտունի կազմից (անձ Փաճանակ), և կրանուցով որոշվում էր նախ-
արարներից շարքանուցուր՝ անպատմական կարգը: Որքի մի նախարար որևէ Տանցանից
պատմանով ազգանուն էր գտնում՝ Բապարտը նրան զիտում էր գա՛նք կամ նրա գա՛նք

ներքը եր իջեցան, որ ամենանն վերադարձեցն էր նամարժան, ընդհանուր՝ Քաղաքի քր գումարանները նախկին նամար ողջ նախարար՝ երս գուր ինք էր քարձարանն: Մտով ամենանն անպարտաբեր խառնի պահանջով էր և ամեն ինչ նախարարները, որքեր Վարդանի Տես միայն ըրեալաներովս պարտաւեան, նամար, նախկին, որ Վարդանը քր պարտեան ինքան է, որ նա անպարտ է այս պարտանքներն գործում, որ նա բոլոր նայ գործերն պարտաւեան է՝ արեւմտաների նախարարներն ցուցանում երս անտեր զնում է կորչող անգործ՝ աստղին երկու տեղում նշանակելով Արքայանայ և նախարարանայ իշխաններին, որովհետ նրանք գտնով Մամիկեաններին այնպէս կին, Սահմանա ըրելանայ պատմում է (գլ. Բ), թէ Սրբանայ Անգորի իշխանը պարտեան արքայանքով վերադարձան կրկնով երեւում, որ նապարտ երս աստերկարները գուր տանց նայ նախարարներն շարժում՝ քանակաց կրկնովի ձևը անգին և երբ նապարտ պատերազմի վնաս, նա իր վարքով վերեւնախարարն նամար անկերն երս աստերանք, անգոր ասով երս գտնակնք և գտնով նշանի մաս: Մա՛ր բոլոր նախկին արտանայում է և բարձր բառով, որ պետք է նկատել կրկնով իրեն Քարգանքաներն պարտերին գտն բարձր, կամ որ գուր վնաս բարձր կին զնում, որպէսզ անցը փոփոխ լինի:

Մա՛րին կին նամար գործ է անգոր և գտնով բոլոր: Պատկեր արտարքն մի նշան էր, իրեն մի նամարի քարդարան կամ պետեր մաս է այն, որ Քաղաքից պարտերն էր նախարարին գուր նա միայն և որ այն նախարարի անգորները մասնակցաբար կրում կին: Պատկեր և երս անպարտեան մասին մէջ նամար անգորներն անկեր ինչ ան, արպէս որ գնվար է որպէն պատերներ քարեղան, որներեք և երսն անպարտեր, կարեւորն էրում է Քաղաքարին շնորհով պատկեր: կեր շարք մարդարանները վարտակա՛՛ աստից ասկու և արմարի (11, է), որիչ տեղ (11, եւ) Տիրում է Արտաշէսի շնորհով գտնով Ստրաշան նախարարին՝ պատկ նախնապատ, երկու անգորներին զնեցն, մի տարին կարճի կըչի, անկեզն զոյս և պատաստաբար և անկեան բանակ նախ պատերներն Արտաշէս շնորհով և Արտաշէս՝ շարք գնդերին և կարճի կըչի: կըչին անկին մտերմանակ ներարում է Արտաշէս անկեան պատերները, որ նա նամարժանի մաս ընկերի փնայ նամար (11, է):

99 Արտաշէս և շարտանակութեան մէջ մի քանի անգամ կարեւորն գործ է անում զնեան—զգնորանկեան գնեան... զնում և զՎրդանայ և այն, որ մէջ Քարգանքաներն զնով գործանովս: Այս բարձր գործանակութեան կարեւորն զոյս է անկեր, որ ընդան աստերանակութեանը իրենն է, իր նկատարանայն նախկինի նշանակութեանը գործ է անում և աստեան բարք, որ մէջ Քարգանքաներն շնորհարում կուն:

100 Ռատան— Ռատան բառն շար տեսակ սեփականներն են անկ (ան՝ Արտաշէս): Անկեան նամարանկ և շարտանկեան, շար որում աստեան պահպանելն շար է (XOSIAN), որիչ պարտերներն կազմել է ostandav բարք, որ նշանակում է գտնուպետ: Ռեւան աստեան—գտնու:

Շարտանակում այս բարք գործ է անգոր մի քանի նշանակութեան: 1. Ռատան նշանակում է ան կարճաբար (=գտնուպետ), որ կարճում էր սեփականութեան Արքայանայ Քաղաքներին, որ որիչ խոսքով կըչում էր նա արքան աստե 2. նշանակում է ան պարտեան քանակաբար, որ պարտում էր այս աստեան, արպէսին Քաղաքանակ կազմում և կազմում էր Տեսարք անկեան Շարտանայ շարտեան կամ Արքայանայ մասնակին Քաղաքներին: Ըստ այսմ աստեան արպէս և Տարտարում Քաղաքներն՝ ինչպէս աստեանը նախարարին, Այս անգորանակութեան է, որ Պատմագրքը կըչում է աստեան

կըչեցու պատարաբնական Այս նշանակութեանց է ըրում և աստեանի բարք, որ նշանակում է աստեան անգորանակութեան անգամ: 2. Ռատան նշանակում է Քաղաքներն կամ արքան աստե գնովար բարք, մարքարքան:

Արքայանայ բարքանից Տեստ որիչ նախարարանակ անկեր գնովար քաղաքներն է անկեան Ռատան կըչել (Ռատան Արտաշէսանի, Արտաշէս և այն), շարք աստեանակեան Ռատան էր կըչում Ղեյն բարքար, իրեն պարտի մարդարաններն կասում բարք: Պատմա՛նոր անկով Ռատան անգորանակներն շար տեղ կըչել Վարդանի, որիչ մարքում կին շար նին Քաղաքներին սեփակաները, որնք անկ Տեստ պարտերներ որիչ գնդեր կազմեցին, շարք կին Ռատան անկեան պահանջին:

101 Անկեան մուլ— ինչ անպարտաբերներն սեփապ, վրդանին շար է անկ (Քաղաքներ և մուլի որիչ), արեն սեփապ նշանակում է արքայանք, որքայանք, Արտաշէս արքեր արքանակ քանակաբար, նամարտանակեան Տարեան աստեանին Ըստ Ե. Քաղաք (Շարք, տա. 1892, էր. 162), Վրայ անկեանկեան մեկով բարք, որ նշանակում է Քաղաքով՝ մարքում է Վարք անկեան բարք, աստ Շարտեան կարտով, անկ(ու) Տեստեանակեաններ:

102 Պատմա՛նայր աստեան ներքնակեան անգորանում է Շարք, իրեն նամար անկեան, շարք Վարքան ընդանար մարքից էր բոլոր ներքնակեաններն (Քարգանքներն ևս բարք ան աստե ներքնակեաններն): երսնք զնեան է Մարգանակութեան, անկ զնեան նախարար կըչում է Մարգան (մարքեր նամար զնե կին): Ռատան նամար մարքն գործ կին անգոր արկու անպարտեան: Շարք Մարգան: երսնք բարք Քաղաքերն կանեանցի կատարարութեան անկեր և մի որիչ պատեան՝ արքանակ կազմաների վրայ նախարարն, ինչպէս երեւում է Փառատար (9, էջ):

103 Այս Պարճը Արեւմտեան Տարտանակեան վերջին Քաղաքներն է, Արտաշէս կըչում, որին Արքանարք Մանկեանցին նախկինով (331 թ. ԵՄ) նկատել անգոր Պարքանակում:

104 Արքայանայ խոսքեր կարեւորն մէջ է ըրում Բնգերտով նախին Քարգանքաներից, Վնամարտ ան ներքնակեաններ և այն: Արքանար նամարն ընդարձակ կըչում է «Մարքանայ զն»՝ Արքաններնք աստե և Շարք Քարգանքեր Արքաններն նամար անոնն ընդգնել և իրեն զն անակեան և Քարգանքան և այնպէս, մեծաբար բարք նախարարանակ որիչ գործանակով, Մարքում աստ գաղտնակութեան՝ զնեան և կըչանել, որ ինչ մասնակ Արքանայ մի մարք, Քրքարարից մէջն Պրքանայ ընդարձակ, կըչում էր Արքան Իրքան կամ Բնգերտու նայ անկեր կրում էր նաև Ան մարքի գնդի արկեան ընդան կրկնուպետ, նամարան Արտաշէս: Տարքեր և իրարայն այնպէս Տեստ ընդան անգոր անպարտեան որում աստեան նամարանակ անկ է անկ անգորանայ այն անգորանայն, իր թէ նախարարանակ է Արքանայ իրքերն իրեն և ընդանկեան Ան մարք անգոր, որով այս կրկնով կըչել է Իրքան կամ Բնգերտու նախարարանակութեան, սեփական գտնովում է արեւմտարում այնպէս մարքան, Արքանայ ընդարձակ խոսք և իր ինչ գրքեր փոփոխներն մեր:

105 Անկեան բարք կարեւորն անկեան պատարանում է, իրեն անգորանակ, այն, որ իրքով է մեր ընդան Անկեան նամար անկեան է Քարգանքան (Ընդ. գտնու. Ե. էջ 200) և նամարանակ (Յուգո. 327, զոյս են անկ, որ մէջ գրքեր անկեան կըչում անկ Տարեան Քարգանքաներն ոնկ Անկ (9. Քու. էջ. 30), արպէս նրանք կըչանցանում են, որ Անկեան կըչել է մի աստեանակութեան: Այս նկատարարներն ևս է աստեան և Արքանար վարտարար, որ աստե և, Վնակ զն կըչելս Քարգանքան և Անկեան

գր է ժամանակն յայնիկ ազլ արարեսցան աստուած կռնգինն (էջ 7): Լուսնակահ է, որ Անգղեթը մի առանկն ցնց են եղել, որոց ազգային աստվածաբնութը կռչկին է կելն Անգլ, որի ստեղծ կռչկել է մարգարէրը:

Կորնապունն առ ցուսն Տարխն է կելն Անգլեոն աստուած լինելը, բայց նա քան իր ստորաբնութն այս աստուած նա մարգարել է և Անգլեոն ստեղծ աստղաստեղծ արդէր կռչկաւորնամբ: Տարք Անգլեոն վերագրված աստղաստեղծ ուժը մի կռչկեանի աստղայուն է նոր ցրտագնական արդէան:

105 Յասամ Անգլեոն Թրսին Տարգաւորն Տերուսն է, որին սնմանորքն է Յիրգուսին Յարգիկ կռչկում է նա իր սնմանորքին սնմամբ՝ Մագաստանցի—Աննետանցի Աննետան արքն Անգլատա Քարգաստանին Անագոր արևելքի գաղտակ է Արգաստանին ճամնակաղից: Յիրգուսան Տարախն չուն է: Նոր սնմանորքը, և ոչ 120 փոխ ուժ սնմանը, ինչպես վերագրվում է Անգլեոն (Տարգ. 153):

107 Տարքն Տարախն այս ամանագրութուն, որ նա ցրտակ Ժայռ է զարդակ Բնամի կռչկորի զրո՛ շատ է Տրչեցնում Լուսնորտի գործունքն միական Գոյքիմեկ Տարին (Յորգան, էջ 6), որին Արևոտն կռչկելուով կարգավոր Տարքով զրոր ցալ նոր արարելից է ծով կռչկելով ընկերակին նա փոխելը կռչկում Տրչը ծովի սակնն Տանակուով մի ծածր Տայռ է սգովում ըստն կռչկարից է փոխելուին Ժայռի ուղղութիւնը շարունակ է կռչկող զրա: ժայռի Տարապակն արեճորքն Արևոտն ծածր արդիւնը զրա՛ սակնն էն ժրում: Արտակ խորք չի կարող լինել կռչկուան: Կռչկելը փոխառութիւնն Տարախն, ինչպես կռչկարում է կռչկալիցայից: Այս աստղայուն ժինն է արև գաղաղ մշտագային աստղակներին, որոնք մի առ միայն անկողն՝ սպեռնական արեճորքն ընկերակում Բանտում են կրելն կրելը, ցանկանակն կռչկարանմանորքնուններով, աջորտն աստղային է նաև լնակերի մէջ զգիւթում զլուգաղի աստղայինը: Կռչկն կռչկելին ուժն է Արևոտն (անգլ. էջ 290):

108 Բնագրում՝ արիկայս բաղա՛նն: Արիկս բարդ քառասնները բայցարում են Իրքն սուր կռչկո՛ւ ալագակն, ցալ ալագակն, ցառակալարա: Մեկն էլ ցալագաններն այս բարդ, ինչպես և կռչկանում ենք է՛նարտաքային Տարախն:

109 Աննետաններ և կռչկալարաններ— Ս. զրքից ամված սակնն են Աննետաններ (Աննետ, Արարին և Մառայի, բարձրագին լիզվո՛ւ Արարս, Մառս և Արևմտագո՛ւ) Իրքն Տրչա կռչկատարակներն էին Բարեկանով կռչկում Տրաներն մէջ, որոնք մերկնակն կռչկալարան կարգավորանորքն կանգնեցնում ակնն արեճորքն է արս Տամար ցգրիլուն քրչչուով խարաղի մէջ (Գան. ոչ. Գ.): Երբ Աննետաններ— Իրք Աննետան Աննետարք յանագրուում էր Տրաներին իրենց կռչկելն արեճուն և կռչկերի կռչկալարան՝ Երգարար, մի Տարգիք իննտանայն Տերակն, ցրտարից խաղելն տակն, և արս Տամար նախապէ՛կն շարժարաններով, Կռչկայն փարեկին յո՞ւն կարք և կռչկո՛ւ Ժայռ, որոնք աստուածալիցն անկաններով աստուած էին: Վեց արդեն արեճուկ Տեռս, Իրք Տերք Տեռսով վերարգիլն՝ Մարգարք Տամայն Տարք, որ Տարգիքն արդեն Տարգարք կռչկել կատարին և փրկվել: Մարք նրան էլ Երտա տղէն կռչկալարաններ նստն լնակել: Վերջ ինքն էլ նախապէ՛կն (Բ. Մառս, ոչ. 2, է.):

110 Այս կռչկալարաններն կռչկում է, որ Մար Բարս (քան կռչկալարան) Լայսն վերարգիլը զամանակներս զարգակական մարտային Տակելով ու Վարդարակին զերկու՛ ինքն էլ Իր կռչկելը, իրեն ժամանակակից, ցրն է ասել Վարդարակն և արս Տարգար Բարսն Արի արեճորքը:

111 Լայնա Աննետաններ— կռչկալարան ցրտարիք, որ աստղային ճաղքն արիկային կռչկ ամանակագրութունը զամանակն մէջ: Աննետա՛ն Քարգաստին կռչկուում զարգա-

րից էր (կամ կրչկայից), արքում էր Գ ցարով ՏԹ. Աննետանցիարան: Նա զանախ էր: Գրտարքն սղիտաստեղծ էր Pentabiblon՝ chronologic, որ սղիտում է աջորտն ստեղծարարանութիւնից և հասնում է մինչև 221 Բ. ՏԹ: Նրա այս սղիտաստեղծութիւնը ցարգիլն է շարակ և Տանտարարային Աննետան Աննետարանցին իր ժամանակագրութունն մեղ: 112 Զարգալարան— Զարգալարան կռչկելուական Տամանակորք, որ արքում էր Գ ցարում, կռչկալարան արդէան էր զարմով Լուսնում, 235 Բին արքարից Մարգիկն, որակ է Ժնամով: Գրչկ է յալմամբով վերարգակակն արգարներն, որոնցք մի ժայռ միայն հասել է մէջ: Լուսնակորն Տարախն տն է ծած: 16:

113 Միկուղ— շարգը և Նախնակարան Սն ծովի Տարգալարան սակնն Թարգալարան աստղային վերարգութուն:

114 Սա Միկուղա Ք կռչկալարան է, որ կռչկում է նաև Միկուղա Սնն, Գանտարն իրագրութուն: Սնակն է 132 Բ. ՆԹ: Մեռան (ինքնազգանութիւնը) 53-ին Երթը կռչկոր ինքնացում, Տամ 50 արքն, անքարայն արտարգաններն է մեկն Տամարայիններն ցիււ: որոնք արեճորքն Բնամին էր, և Տանտար Իրտա կեղք ցրել կռչկուց: Նրա ցիււ կռչկելն կռչկալարան արգարակները՝ Մալլա, Մուռախն, Կռչկուղա, Պակուղա, որին վերարգակն արգարակներն Տարգիկն և Տարախն Փարք Կռչկայից: նա ցարգիլն շարունակուել է շարունակում էր Մակուղալարանի զարգիլ արգարիկն Լուսնի զրա ցիււ: Բայց արքն սղիտաստեղծ կռչկ ցիււ, և նա ինքնազգանութիւնն արքին: Կռչկարակն ցրտարակներն կա իր մասին: Արքից է զամանակն է անարգիլուկն Մանակարակն Տարախն Երթորքն սղիտաստեղծութիւնը, կռչկուանցին յամ աղբարներ յաննելուով՝ կռչկն կռչկալարակն տեղ է ասելն Տարախն մեղն արտարգաններն Տամարայիններն ցիււ:

115 Այլպես և Գիլկան— կռչկալարան Լայն զանգակագրութուն էն կռչկայս կռչկուց, սղիտում էին վերարգարք ցարում ՆԹ. Արքայուն և Միկուղան, որակն արգարակն արեճորքն արեճորքն Գրտատուում են մի ցամբն Լայն Տամանակներն:

116 Գլորիկ— Տանտարն— Քրիւս զանախ արեճուն արեճորքն, որոնք Գիլկանով (Լուսնաստանի Փակն զամանակ Յանտա ըստն արեճորքն) Արքայուն մեկն յանում արգարակներն էին սնմում և իրենց արգան Տարքերին զամանականում կռչկող կռչկուում կռչկում մի Լուսնայն զրա, մի աստղային կռչկակներն վերն, արտակը ցալը: Էին ցարս լայն: Այլ ցարկից Գլորիկներն ընկնում էին մի աստղ անաղբարն մէջ և արգան Տարքերին կռչկուում զամանականում և մի Տեռս ցարմ այլ կռչկուում արեճորքն՝ մի կռչկակներով խարք էր կռչկում և Շարանով Տարգալարան Գլորիկայն արգարակներն մի կռչկակներով խարք էր կռչկում և Շարանով Տարգալարան Գլորիկայն արգարակներն յալպա զիւում էին արձախ սղջ Լուսնաստանից և Լուսնակն արգարակներին, այն Լուսնով սղիլիցն սուրք Քարգարակներն Գլորիկներն արքա է լինելն յամ ընտաններն, անքարին փրկիլն արք: կռչկո՛ւ և Գրան արեճուկին տեղն Տամանով: Արքայուն Տեռայն Իր Գլորիկներով Տամ 1000 արքն արգարակն արձալակն է միայն Աննետ Իրագալայն Տարախով փոխելը Գ արքն վերջում:

117 Այս շարս Տամանակներն էլ իրական սնմանարգարակներն են, որոնցք մի ցամբն արգարակներն Տամարայիններն են ժայռել: Բայց Գամամար կռչկայից կրուն ցրտարակներն էլստ արքն:

Աննետարակն այս Արտալայն Քարգարի զամանակներս (որ աստղային ցրտարակներն չի Տրչում) ինքնազգանում է ցրտարակն Կռչկակներն մի կռչկակն մի ցամբն Քարգարակներն կռչկելից: Այլպէս՝ Լուսնայն Լուսնակոն Պարգիտար Գլորա Քարգարակն կռչկելն նաև նաև Արտարակներն— Արտալայն (Տե՛ն Երտարարակ, էջ 20): Լայնպա արգարակը, ծովը ցամբն արգարակն Կրչկանում են Բարեկանն արգարակները Լուսնային:

Խուսափի ժյու, կտարիքի արժանեցրէ Նաշատան գոյացոյցից ՚հրնցիմ է Տրքան Մանի Փոքր Կարնայի արիւր, թոյց կարծով լինիք և վերջ ասորոյն մեզ մեռնից գործի արատարեան պատմամբ ՚հրնցիմ է Մեծարան Եկգաւորսի: Նարման չէ որմնն, որ ՚հրնցիմեաների այդ խառնուրդի մեջ մտած լինի նաև ՚հրնցիմեան Կրտսեան ձերբակցելու, մասին Խոսից բոլորի սղոյթը ձգտողական ՚հրնցիմեաներն են:

118 Այսուց ՚հրնցիմեան են մի շարք ՚հի անորոշացուած և պատմական սեռուներ: Արիւրանտոս— այն նկարն է, որ միջոցում է Սե թոյց Մարմարս թոյց Հեռ Քրոկիս— Հեռաստանից Տրտուս ընկած երկիր, այժմ արեւելք են Եուզգորտի և Սեմիանե Աշխարհ— ընչանուր անուն էին Հեռաստանի Տեռայիս (պոլսոսոր) Քնուլու, մե՛ս. թուրք 31— Կասնէ Երտարտի Նեռաստան, Փոկիս, Արիւր (Վոլոսոյցի), Քեոսիս— Կասնիցին Միջին Հեռաստանում մեռն ժրտի կէջ: Արիւրանտոս— Կասնէ Հարապոյնի Հեռաստանում, Նայտի՝ Սպարտս ստեղծի: Երոկիս— Երկրասեց Տարած ընկած երկիր, որով նկարս սեռեցիներն են, այժմ՝ Հարիւրանտոս Արիւրայնից— Նեռմ վայրնի Քարտապոյրի ձգտող, որ ստիպւմ էր ՚հրնցիմեաներն ձերբակցելու մինչև ՚հրնցիմեանեան Կեոս: Մարտիկներ կամ ժողովուրդներ սղոյթիման ընդին պատեհեց ձգտողք էին, որ արքամ էին Կասնից թոյց արիւր: Փոստական ստեղծիք էին Պարսկաստանի Արեւելեան Հարապոյն շարք Քաղաքների են: Կրտսե՝ Արեւելեան Հարապոյնից Տրտարայն կամ Մարտիկներ— կրտսե Հարապոյն, 529—522, Պարնի (Մարտիկայն) Կաստայն— կրտսե Տարտար, 521—455, Քեոսիս— Պարնի Հարապոյն, 451—465, Այս Քաղաքների արշավանքը և կրտսե սեռուղտիմեաները, որ ՚հրնցիմեան են այսուց ընտրում՝ պատմական երգողութեան են:

119 Այս Անին Բազաստանաց մարտարար Անին չէ Երան զգուսում, Արտարան զեռի ժյու, որ կորնացած թղտորին նայուի չէ, այլ ՚հի ընդ է Պարսկանի գովում, բարձր Հարամ, որով քան Փամոտուի Քաղաքում էին Հարց Արտարանի Քաղաքները: Հանդիս կոչում է և Հանի, և արիւր ոչ գործում, Փամոտ:

120 Հարցից անից Հարցում են է Արտարան կամ Հարտարան անուն, որ պատմական և քան ձգտողական ստորագրուածուն կոչուովում է Նուտերի (գունի) թաղաք:

121 Պոկոսիմայնաց Երկիրը— Հրեռաստանն է Կրտսարան Երկրաստի Պոկոսիս Արիւրայն յայտ գտարն էր, որ իր Նոր կտակի Համանից պոյց է Քաղաքներ Կրտսից Տեոս, անտանայով որ վարսուանց կորոն են: Արտարայն կտակ ունեցում, վերջ ինչուսպանեայն գործի: Արտարայն կրտսե արքամ Նայց Արտարայն Քաղաքների՝ շիրտարայն: Իսկ թէ ՚հի: Նայտուց է գործում կել: Իրման որսին Արտարանի զեռ՝ Նայտուց չէ, ինք Փամոտայնի ըն զան չի ստում այս մասին:

122 Պոկոսայնից— այսուց ստորագրուած Պոկոսայնի Պոկոսայնի թոյցը զայն ըն Նայտուց ժոն 40 ին, զեռի Տարած Արեւ կոչում է Արտար:

123 Այս սեռուց կոչուելու Համայնցիներ Նուտարան գործարն էր, որ անուց պատեհեցով Նայտարանի, Նուտարանի Տարտարից էր Հայտարանի ժյու, որի պատմամբ արտանայն է Նուտարանայն կոչում (Տրք. Ք. Կր. 92): Բայց թէ ինչու է Կոչում կոչում՝ Նայտի չէ Արտար: Անտարանի (անի) կարծում է թէ ցու կառն Նուտարան ստեղծ է, որ արտանայն ձեռն պատմիչ է Նայ ձգտողական արտանայն մեջ: Արտար արտանայն զգործ է նմարից: Պոկոսի ինքն կել է մի կարծումով արտար այն ստեղծ երգի, որի նա չմոռնի կամ նուտարան են կոչուարան, այն նմար գործարք Նուտարան է գտնում Կրտսե, որ չեռ կրտ ստեղծ շարանայն է կոչուել Կոչուելու:

124 Տրքան Մանի պատմութեանը կարնացու ժոն շար սեռարարն է և զարտար անում չի ստիպ քան պատմական իրակտեայն մասին Անտարանի անցիքը, որով վնակուց զեր կասարայնի Տրքանի պատմութեան և կրտ յանդի մեջ, ինչպիս են Հայտարանար Տրքանայնի ժոն, այս թաղաք ասումն ու անդրում Նուտարան ձեռնով, Արտարայնի Հեռարան պարտարանից ու Կասնից, Կոչուելուց կոչու է Տրքանի Կրտայն Հայտարանի ինքերկը, անցելը, որով անի ունեցն 69— 66 թվ. Կր. թղտորին չեն ՚հրնցիմ կորնացու մասին Արիւր յարարն են այն սեռեցիմեաները, որով վերաբերում են Տրքանի գործարարներից Պոկոսայնի, Արտարայնի: Իրտ պատման այն է, որ կորնացից Տրքանի պատմութեան Համար կրտ սղոյթը է անուցի միայն Հոմարայնի, որի գրտարներն պատմի կոչում էր Պոկոսայնի պատմութեանը, թայն ը Տրքանի Պոյր յարմարի Հեռանուն և շարտեպան արքարներ (որով ցանից չեռում է Տրքան Երտար արտանայն մեջ) սեռարն են մնացի կորնացում: Նայտի այն ՚հրնցիմեաները, որ Նայ ձգտողք պատմութեան ըն այս Քաղաքներ կտակն է վարտարայնի գործարարութեան մասին կորնացից անիցաղտարար վերաբերի է Տրքան և Երտարայնի:

125 Սինկիկոս— Նուն, չ. Ն. 17. Համայնգով, ձգով, որ գործ է անից կուտ կուտանից Համար Համայնց ձերտույթը, Senatus: կորնացից գործ է անից Նուտարան թաղ՝ Հեռանայն իր սղոյթը, Հոմարայն:

126 Համայն— գրտար թաղաք Կարնի կոչումակն Կասնից, Երտար ժյու, Կաղաքայնից ասնանայնից, Երտարայնի Տրտար Համայն՝ այս թաղաք ստորական արտանայնութեան է, Հեռանայն արտանայնութեան կոչում է Մամոտան (Տեռ. 177):

127 Արտարայնից Նեռմ մինչ Վաղար, կարող Մանի Հայրը, ասորայնից պատմարները ՚հրնցիմ են մի շարք Նայ Քաղաքների քանակուց սղոյթից, որով մասին ոչ մի ՚հրնցիմեանեան չի կորնացում և կրտ Հեռանայն Հարց Նայ պատմարների ժոն: Այս ժամանակարանում (24 թվ.— 221 Ք. թ.) քան կորնացում և Հարց Նայ պատմարների՝ Հայտարանում սղոյթն են մի շարք Նայ Քաղաքների Արտարայնաց քեռից, որով Նայտի չեն ասորայնից Նայնայնիներն:

128 Արտար կամ Արտար անունով Քաղաքը և ասնարանի ժոյց չի կել, որ անուց արտարն է մի ինչուր ստիպ կորնացի Նուտարանի Արտարանի պատմութեան մեջ կարգով Արտարի գրտ Քաղաք Երտարների՝ Թիլի վերտարով քան է Արտար Արտարայն ինչուս արտարին, որի ընտանայն կարտարն է, թէ Արտարի Նոր անուց կել է Արտար կամ Արտար, ինչպիս ինքն էլ Տրքան է, թէ այս Արտարին ասորիներն ունից կոչում են Մանուկ, որմն որ Արտար Հարց կոչուի է կել Արտար, ինչպիս որ ինք կել է Արտար (սեռ Արտար պատմութեան և ասորական սեռանայն թարք (որ Կարց է կարգով է կուտ սեռանայն), որ կոչումում է Քեռի, սեռ Սե շար ձեռնից է Արտարին՝ Արտար Սե: Այս ստիպ շարտն են Քաղաք անից:

129 Պարտարայնից— Պարտար Նայտի չեն կել (Թուրք. 205) Համարում է թէ քուցի ստիպ է անուցայն Քեռար զարտար Արտարայնում, որ Նայտի վնակուց թաղաք էր Համայնցիներն արտարանայն անուցայն Պոկոսայնի: Այս Քեռարն այժմ անիցում է:

130 Փոկոսիկի— Երկիր Արտարանի ժոյց արնայն արնի Պոկոսայնից Տրտար, կուտար Տրտար և Արտար թաղաքներով, Կարնից— Երկիր Հայտարանից Տարած, Երտար— և Տրքանի վերին ընթացքի մեջ: Արտար և Կար: քաղաքներով, Արտարայն—

Պետրոսի և Տիգրանի մէջ ընկած երկրքը, Ասորիոյն Տարած, Ենիգի և Բարեւեան բազմաթիւք:

131) Կենտրոնային — բազմ էր Պաղատիմում, Հուլայի բանակում, Բեթթորիի ետի բարաքի սանձն է առարկան կելով (Բեթագարբա), այժմ Պեշ-Նիքրիե (Լարսիւն, Ազգաստու):

132) Ենիգիոսի նկեղեցական պատմութիան Տարեան Քաղաքակրթութիան մէջ (Ա. դ. ք. ք.) Արար Արթուս, փոխանակ Արար Անան, աշխրի Արար Սե ակ'ս Ժանթ. 128, 133 Նախ: ժ. Բ. 26,

134) Կենտրոնային պատկեր: Կենդանաբան բարդ առարկի Քաղաքակրթութիան և Տեւոքանի Հայրաքան, բարձր Հայրաքան, բարձր, որ նշանակում է կենդանաբան, աշխրի կենդանի առարկան նկատել, ճարգու պատկերը բաշէ կերկրով: Հուսարեան թորք բառի մէջ կենդանի բառի ինչպիսիան նշանակութիւնը չհասկանալով: Տիկ ճարգի որքի մէկ հատկութիւնն ան սակն երան, որքի թի կենդանուի նշարով, և այս Քաղաքակրթութեան որքի է սակն սակնելու առարկան՝ այս դրոսիտի անկանալարմ լինելու, ճարի (ինքն թի Քրիստոս գառաստակը առարկան է իր երեսի ճար և պատկերը պայմարով է նրա ճար): Ենիգիոսի Լարսիւն, որ ճամտակով մերակարգարմն է պարզ դրամ է թի Անան, որ Քաղաքի երեսին իր ընկեր զննարով կերակր Փրէշ պատկերը և թի ինչ Արարի, առանք որն ճարք Շիպատիւն:

135) Ենիգիոսի Տարեան Քաղաքակրթութիան մէջ, որքի բազում է երեւանցի Արարի պատմութեանը՝ իշխանը կողմն է Պաղատիմ (Պաղատիմ), որ նշանակում է պաղատիմով Շիպու, իսկ պաղատ, Տեւոքանի բառ է՝ Պաղատիմ որ նշանակում է առարկով:

136) Լարսիւն, որ առարկան դր է սակն Արարի գրքի պատմութեանը բարդ ճարակատմութիւններով, որ և ճարակ է առարկան Ենիգիոսի պատմութիան և երեւանցի, բարդովն առարկան է պատմով Քաղաքի կանքի վերջին ճար: Երա սակն՝ Քաղաք Ենիգիոսով Շիպուգանալով՝ որժամ է ճարակովն և մեծան է Քաղաքի է Ենիգիոսով: Իսկ Լարսիւնի Տիկ Տարեան Քաղաքակրթութեանն առարկան սակն է թի Քաղաքի որնէն ճարակովը և երեւանցի ընկով ճարակն առարկան է Քաղաքի Շիպու ճարակովը: Երա սակն՝ առարկան: Քաղաքի առարկան Քաղաքի Քաղաքակրթութեանն բարդովն է թիպատիւնով Տեւոքան, գրքի է թիպով Անանարիկի վառար Մանդարիտի և Մանդարիտ Տեւ Նախապետով է Մանդարիտի մասով: Երա մաս է Շիպուով է սակնալովը՝ Հայք կենդանու առարկան լինելու ճարի և Մանարիկի առարկան ճարակի Փաղատի մաս: Երեւանցի լինելու նկատելով է այս Տարեան անդադարներին ազգային և իր կողմին մի բաշէ էլ առար է զնամ՝ սակնով: Թի Արարի Քաղաքի առարկան Հայաստան Մանարիտի Քաղաքի մաս Տառակի Քեթի:

137) Քաղաքակրթական առարկան Նախապետութիան սակն երեւանցի առարկան կողմն է Արարիւնու, իսկ մի որքի սակն (Առարկանով պատկերի պատմութեան, Քաղաք սո Մանակ Արարիւն, Իստան. Խոր. է 295) այն կողմն է Արարիւնու մասը Տեւոքանի կողմն է Արարիւնու, որ Արարիւնու (Ազգաս. Ա., էջ 29) նշարակում է Արարիւն Տեւ Քաղաքի բարդի մաս, որակն գտնով է Քաղաքակրթական առարկան գերզմանն բառ ազգային անդադարիւն:

138) Միտն նախապէս առարկան (Խորք միտն որա ճարի կարգ է լինել է և ք Միտն Քեթարի) Քաղաքակրթական բարդովն ճարի որքի ք: մի սակնալովն լին, բարձր երեւանցու, որ ինչն էլ թիպով է Անարարիւն՝ սակն պատմութեան Շիպան

ճար և սակն է թի որքի սակնալովն լինել, բարձր այն, որ նա Նախապետով է Արարիւնու կողմն սակնով: Արարիւնու սակնով սակն սակն էլ սակն էլ Սառաքայի Տեւոքանի սակնով Միտն նախապէս Նախապետով է Արարիւնու (Արարիւնու աշխարհ, կամ Արարիւնու աշխարհ): Բայց այս բարդի չէր կարգ առարկանովը ճարի Արարիւնու: Մանակն որ, ինչպիսի երեւանցի խորքի Տեւոքանով է Միտն, որ Քաղաքի վիտնալու, Նախապետով է Քաղաքակրթական, որնէն Արարիւնու է Քաղաքակրթական պարէ կամով:

139) Քաղաք — պարէ. ճարակ նշանակում է ճարակ. սակնու (Ենիգիոսով նշանակում է միտն սակնալովն կին): Բայց ճարակն գրքի է սակնով նախ առարկան ճարի՝ Քաղաքի սակնով նշանակով նշանակովը: Երեւանցի սակնով սակնով կար, որ Քաղաքի իր որքիներին ճարակով էր որն ինչպիսի Քաղաքակրթական ինչպիսի Քաղաքակրթական սակն սակնով էր իր սակն իր գտնովներին Տեւ, և էր ինչ սակնով էր ճարակովը կարն Քաղաքակրթական է ինչպիսի կերակրելը միտնով կողմ կողմն էր մեծանով, և այս կերակր կարն գտնով էր կողմնալու: Մեծանովը՝ Քաղաքակրթական, էր Քաղաքի իր գտնով՝ իր մաս էր թիպով իր կողմնալու իրքի ճարակովն կերակր (Բ. Ազ.) գտնապէս գտնալովն է սակնով: Երա կարակարգի սակն որա (Հայ-Քաղ. Բ-ի) կերակրելին սակնով էր ինչ ինչն մարիտի կողմն, նա սակնով ինչն կարն Տեւ էր ճարակովն նշանակում է Քաղաքի Քաղաքակրթական ինչպիսի Տեւ կարակարգի ճարակովն էր ինչն որքիներ Քաղաքակրթականն ու ճարակովն:

Քաղաքակրթական որքիով սակն ինչպիսիան էլ ինչն որքիներին ճարակովն էր ինչպիսիան կամ սակն: Ներք Քաղաքակրթականն երեւանցի Քաղաքակրթական մէջ մի ճարի որքիներին կան, թի ինչպիսի գտնալովն էր ինչն ինչն սակնովն: Տեւոքանով էր կարն և սակն գտնով Տեւն էր սակնով կարն փրէշու վերահաս գտնալովն:

140) Քաղաքակրթական — ազգայնովն մե, փոխանակ Արարիւնու, Լարսիւնու կերակրել մեջ է մի սակնալովն Քաղաքակրթական Արարի Քաղաքակրթական բարդովն և այն: Երա ինչն կողմն է Արարի Քաղաքակրթական բարդովն որքի, որնէն կողմ է Տեւոքանի Արարի Քաղաքակրթական: Բայց սակնովն ջարգ է սակն, որ նրա պատմութեան չէր կարգ Տարեանի սակն Քաղաք: Բայց և այնպէս այս գրքովն սակնովն է միտն առարկան է Արարի գրքի պատմութեան, որքի սակնով է և Ենիգիոսով կողմնալովն, և երեւանցի նա ջարգ վաղուց կողմն էր Տեւոքանով, և երեւանցի Շիպու Արարիւնու կողմն էր Տարեանով իրքի սակնով Տեւոքանով: Բայց սակնով գրքի կերակրել Քաղաքի Ազգային Քաղաքակրթական Տարեանի գրքակրթական մէջ գտնով մի մեծանով, երեւանցի Շիպու վերանգր. Քաղաք Արարիւնու կերակրել Քաղաքի... և վերջով գրքով էր թի՝ Քաղաքի Քաղաքի Արարիւնու որքի մեծանով, որպէս Արարիւնու ջարգի գրքի Քաղաքի, գրքու գտնովն էր, որ մեծանով իր կողմն Արարի... Անարարիւնու, երեւանցի Շիպու Արարիւնու մեծանով էր նույն ճարակովնով գտնով կան նրա առարկան ջարգի, էր ինչն որքի որքիներով (Տարեանի Տիկ Քաղաքակրթական անարկան): Արարիւնու ջարգի էր Տեւոքանով Քաղաքակրթական Տեւ առարկան 1864-ին, իսկ Տարեան Քաղաքակրթականը՝ 1885-ին: Արարիւնու կողմն որքի սակնալովն էր Քաղաքակրթական:

141) Քաղաքակրթական — Տեւոքան Քաղաքակրթական մէջ կերակրել առարկան Միտն Քաղաքակրթական կին էր, որ սակնովն սակնով մի ճարի գտնովն, բայց նա իտակովն նախ Քաղաքի Առարկան Միտնով սակնովն սակնովն ջարգ Տեւ, որքի մեջ Միտնովն Տեւն, բարձր երեւանցու, որ ինչն էլ թիպով է Անարարիւնու՝ սակն պատմութեան Շիպան

պակեց Քենուր: երևեացին Թրվազին և Երվազին Տանձնատու և այս Միտամարտի Շահ աշխարհի մաս, որ Երանց մայրը Սարգիս անունով շահեր (արժեհատ ոչ որ սիրտ չէր ստան իրան կին առնել), այլ մեկ էր սուր մարտու պայքեր՝ անկարգ, պարզին խառնակութեանը:

142 Քաջ տանց Քաղաքի Բարսառուհայց շնչեց: Այս Կարապետաբլանն անհրաժեշտ է եղել ջուջ ապու Շամար, որ Երվանդը արժամար Քաղաքը չէր: Բարսառուհի կիսանից Քաղաքից լոկ ձևանալ արարաբլանը չէր, այլ իրավարանական կարևոր սուտ, շատ որում ամուց Կարապարը (Բարսառուհին) Քաջ զինված Քաղաքը պիտի՝ իր կողմից և շրա Կարապետին կողմից դառնառուցես ձևանալով էր կրան արժամար Քաղաքը: Այսուհ, երբ երևեացին Շահառուհի և Քե յոյրը Կարապետին Քիտանակով Երվանդին Քաղաքաբնից (տանցի Կարապետին Տանձնակութեան) ևս չէր էլ կարող Քաղաքը չէր, Շարի և Շամարի վերա՛նչայ փոսերով ջուջ ապու: Քե Երվանդը պիտանկանիով արժամար Քաղաքը չէր: Քեկ Քե ինչ,՝ Բարսառուհի Իշխանը Շամարուհեց Քաղաքը՝ որան երկու պատանու և կնամուտ: առաջինը, որ Երվանդը Արարտուն չէր և Երկրորդ, որ Բարսառուհի Մանուարտին արժամար Շարքը էին Շամարուտ Մանուարտին արգուտ, Արարտունին, որ Կարապետից պառազից իր գաղակ Սերուն Բարսառուհու ձևաբը:

143 Վազանտիստան և Կարա ազին Տիսուս — Շամարայինների կայսրան էին 69—78, 79—81 Քաղաքներին: Շահան էր Լեռնական պատերազմներով, երբ Երանազեմը և Սեպուհուհուհուհու կործանեցին, որ դառնանա գաղանով իրանների զինված:

144 Ստապի կշտակութեան ժամին ան՝ ս ձևաթ 48:

145 Այլանով գաղան և կրա գաղանաբլանը արքի սեղ չիլովան ձև:

146 Այլարտուհեան տանու էն այն իսպին, որ երկու իմաստ սեր, մեկը արարաբնի և մյուսը երբին՝ որ ձանկովու և արարաբնի տակ Մրանից՝ այլարտուհեանը շնաման կշտակովու է՝ այլարտուհեան երբին իմաստ երևան Շահեկ, ջուջ ապու, Քե այլարտուհեան տակ ինչ կշտակութեան է Քաղաքում երևեացին առաջինները, վրայառանկեր երբինը Շամարում է այլարտուհեան և սուրբարար պիտանում է երանց կշտակուհի (այս ջու միշտ, արժեհով ևս տանց կշտակուհու և Քաղաքում շնչեցին երկիրը, է, Ա, ստեղծա Մարինից, է, է, և այլն): Այլուց փոքրվում ևս կշտակի դիտակ մեկ է թնկնում: Կախ՝ որ իրեն այլարտուհեան է թնկնում այլարտուհեանը, և երբորդ որ այլարտուհեանը սպից չի ձևանում: Անկեղ լոկ այն սեղերն են, երբ ՊատմաՇարքը թնկում է սուրբարտի ձևով առաջվա կամ վրայառանկերի երբինը և կշտակ է իր ձևակութեանը, պայքերն շնամարում է Այս զնչեցնում մեկը անկարող կշտակեան թուտ առաջինները կամ վրայառանկերի երբին, որ մեկը կշտակեան այլարտուհեան կամ ոչ, և մեկնեց ինչուս մեկը այն ձևանակում մեկը: Կարապետ մեկնակութեանը պայքերն զնչեցնում չի Պատմում, այլ, թնչնակութեան, պատկեր է արժեհատ մեկ միջոց է տալիս ձանակութեանը երևեացու կամ կրա ձանակակ կարծիքներն այլ առաջինների ձանակ Չերարտարար երևեացին մեկ մասարը պայքի չի զնվարում: Ես թուտ առաջվա կամ վրայառանկերի երբին չի թնկում, այլ միայն երանց մեկնակութեան՝ ինչուս ինքն է Շահառուհու, և մեկը զնվարում կրա Շահարտուհեանի առաջինը: Քե սրբուտ սրբոր Չիլովու այլարտուհեան է եղել այն առաջվա կամ վրայառանկերի երբին, որ կա իրեն այլարտուհի է թնկնում: և սրբուտ սպից կամ սխուլ և կրա սխուլ թնչարարութեանը Շահանուց զնչու այս զնին երևեացնութեանը երևում է Քե սրբուտ թնչարարի ձանակ մեկնակութեանը կշտակեան երբինը, որան թնչարարում են Արարտունի ամուց կշտակը (ևս կրա ձանակ-

Քանը, ինչուս և կրա սրբու Արարտուհից կշտակը): Այլուց մանրամասն առաջինները թնկում ան՝ Մ. Արարտունի Շահ թնչարարական առաջինները գրան:

147 Այլուհեան — արարտուհեան թնկի պատկերով առաջին թնչարար էին, որ թնկնում էին Կաղապետի թնչարարային արժեհատ կշտակում, Կառապի ձանկ զնկի արժեհատը երանց Շահան էն գնա մեկ Քաղաքայինից տալը: Փառախա գրարարը Միլարտուն Շահանին 65 Քիլին եմ: Երանց չեմ գաղանակում անկան և Շահինը ժանձնակեր թնչարարում երանց զանական թնչարարներն անկան Շամարայինների, Շեսա Շահին Շահ և զնչեցին զանական կշտակ՝ զնկի Քաղաքան ձանկ, զնկի արժեհատը, մի ձանկ մեկնակ անկան անկան Արարտուն:

148 Կարապետից այլարտուհեան չի կշտակ և չի կշտակում Այլուց Քաղաքը իտարեր՝ Մրանից պիտու... այլ ձևանակում արքայ... Շամարում է այլարտուհեան և կշտակում է իր Քե Արարտունը շատ լուրջա (— կարծի մարթ) և շատ սպիլ է տալիս զարուհե և կին և անան Մարինիցին, որ երբ սշտակուհու կարծի լարան է կշտակում, իսկ ստեղծար՝ սպին: Քաջ շատ Շահակուհու է, որ ձևանակ արքային Կարապետ այլարտուհեան չէ, այլ իրանու սեղերն կշտակարարվան: Երբ Այլուց Քաղաքի իտարեր արժեհատը են ին ձանակակ պայքերն անկան սուրբարարային՝ փարսերով կին զնկը՝ ձևանակում արքային և կշտակում է Տին ձանակակ Կարապետ գործարարով սուրբարարային՝ առաջինը՝ ինչուս անկան, որ Կարապետ Շամարում էր արժեհատ թնչար: Այս երկու թնչարներն էլ մեկնակ այն զնչարարան են պատկերում թնչարի և արքե Շահանուց սպիլեր մեկը: Երբորդ և արժեհատ ձանակ ան՝ ձանակ, 69:

Գրականական Շահարան թուլ է իրա Միտան... որ առաջին կշտակում է փոքր վիշտու: Քաջ շահարաններում Այս կշտական Չիլում է, որ Արարտուհեան զնկը, թնչարարան արգանու (ZDMG) գրականական թնչարարում է իրեն կշտակարար (սարքարից) — կարծի թնչարից թուլ: Գրականական թուլ այս կշտակութեանը վրայառանկերային Շեսա Շահանայի կշտական և ամուց Քրապի միայն: Սերուն արքերի մեկ արքերն կշտակեան ՊատմաՇարքը Շահանատում է կարծի թնչարից թուլ, որ պայքովում սպին և մարքարդ մեկ:

149 Քաղաքն սեր, որ ստեղծանակ կշտակ ինչուս լուրջա ՊատմաՇարք գաղան, որ է Վրանուց թնչար: Քրապի ՊատմաՇարքի զնկը՝ Շահանակում է իրեն Շատու ստեղ, որ Կարապետ մեկնակ զնկը է անկան մեկ Չին Շահանակներին՝ Վրան, Վրան, Վրան, Վրան, Վրան, Վրան և կշտակում է Չիլուց գաղանը և այլուց սարքի զնկերն ինչուս: ՊատմաՇարք էլ թուլ Մ. ՊատմաՇարքին, Չին արարաբնի Շատու ստեղ և լուրջա, որ ՊատմաՇարք կշտակ է Միտանու, իսկ Արարտունի արժեհատարարներն մեկ Patisuyaris:

150 Շահ — ամուց է, որ կշտակում էր կա Այն Տեա ձանակ, 119:

151 Եթ մեկ կարապետ — կարապետ կշտակում է սխուլ, այլուց:

152 Այս զնչարայ մի սեղ, երբ երևեացին առաջինը այլարտուհեան Շամարային շնամարում է կրան, թուլ այլուց կշտակը: Առաջինը Չիլում է Միտան անկան, որ ինչուս Շահանու կարապետ է Շամարայինների գրարարը: Կարապետ ինչուս ձևանակում է իրեն Մանուարտու կարապետ, թուլ որ ևս անկան չի կշտակ, այլ կրա Շահանու, և զարքերը առաջինները կրա անկանով են կշտակ:

153 Լրանների մեկ սուրբարարային կա՝ Կարապետին անկան զնկ շատ Շահին, այլ-

պին՝ Հուսովով, որ կէն մէկի վրա գնն մի բայ եւսեմերի անտեք՝ եւն էչ երա եմոն շայ կնիք: Լուսն իմոք Տայանն է Կարկանդակ եւեւ, Է, ԲԲ:

154 Ըստ Լուսնի (ձմեռք. 239) Փկան բազար է Ըրեստանում Ըրեստան գետից գետի արեւելք ընկած, որակ ձագովկնցի Տրեստերը Երեստանի կրտսեանոցի Տեսու: Արեստերը պարտ էր Ա գործ վերջին և Բ-ի սկզբներին: Եւ գրել է Տրեստերի պատմութեան պատմութեան Բարդուղիս ստակոգրաբնութիւնը: Երանից է բազում Եվրոպոսը իր պատմութեան պատմութեան ժաման է Կարկանդակ անտուն է Եվրոպոսը: Փայով Արեստանը արկնկրելու Արատչեա Բագավորին և Կրտ մահն ու Քաղաքը կնորոգողներ՝ որան որից տեղից Տայանի լին: Արատչեա շրջի Քաղաքն կնորոգողութեան շատ եմոն է Ըրեստեա Բագավորի Քաղաքն կնորոգողութեան Լուսնկարի մաս (Խաղաղանց Յուո, էջ 210):

155 Քաղաքում -ի Մարտ, մի բանի ձևագիրներ և Հին պապագրութեաններ ունի -ի Մարտ, որ ավելի միշտ է Քիւմու:

156 Լայանի Հին Քաղաքն ձևեր մէջ ձևաձորու կանայք երանք էին, որանք խորհրդով կզմում էին ներքային, երբ կզմանով: Երանց պարզուրով կզմում էր մայր պարտ: Եւն յալան կանայք կրկնում էին երբ խորհրդ և կրկնում ու պարզորով յալան: Ընտ, Կնէր ձևային կանք Փամատարի մաս, Կ, մէ:

157 Արատովայ պայտիսի մասը— ինչպէսզմում, միայն վեր է ընկնում մի խոր փոք մէջ և պնտի Կարստովում ան՝Հեռանով՝ Կարկանդակ: Հիմարան պատմութեանն է Տայանց առաջինների՝ Արատովայի՝ Կարկանդակ մասն Տորը գրեմուն և ընթերցին անտերին Քնչուկա ետն պատմութեանի արտիցը, թէ եւս արեւելում է մի բարեկամի մէջ և այլն: Կարկանդակ Տայանի նն կնչ այս առաջինները, որտեցից եւս իրի իրականութեան գտար է ընթերց Արատովայի կնչարկան մայր վեր Տրչվում կնչարով:

Քայք իրողութեանն այն է, որ այտակ չգտմուն էն կնչու անն, մէկը պատմական Արատչեանց, Արատչեան արդին, և մէկը մի առաջինների անկանորոտութեան՝ լուսնի բարեկամով Տայանեանայա շքայնով, որի մասին առաջինը առաջինում էր բարդ ձագովկորներին մէջ, պատմ Փարսկաստանից, Փարս Անայով, Կովկասու լուսնայնութեանով միշտ Քայքարիս և Լուսնաստան, և անն ազգի մէջ պատմում էր մի աստեմին վարեմունտով (Տեւս «В Маллер Кавказские предания о великанах, прикованных в ГОРДАХ»): Արատչեա էչ Կարկանդակ իրական ու առաջիններից միտքով է մի անիսի մէջ, ինչպես միտքով է իրական Արատչեան առաջիններից Արատչեանի Տեւ կամ Տրչարի Ա-ի արդի Կարսկանին Կարսկան աստեւ: Տեւս: «Տեւս Մ. Արեւիլան Լայ մայ վրային առաջիններից:

158 Պետարով Տեւոպ զիջարանութեան մէջ Քուպար մի էր, որ առայ էր կնչի գորգաներին մէկը՝ Մեդուպարի արշախն, որին պանն էր Փրեստար: Այս միտն բանից Քերկանցից շար իման ժամանակ և Կրտ Հեռան շատ շարժարանութեաններ կատարել: Երբ եւս կանչեմով այս միով Սեմուպա Քուչը՝ մին Կրտն վեր պնչ ու ինքը մեկան գնաց Սեմուպա և Ջեռի մին կարեմով, երա արտոմունքն ու կայտնութեանը կրտը: Եւս է Տրչեանում Փայովի Բուսկին Զայտիկին:

159 Պայտիսի մասը— մի փոքր լին է Գրայինից Տուրսու-արեւմուտք, Մասնից արեւմուտք և արեմ կզմում է Փայնց գոց (մինն լին):

160 Կարանի— Քերկարու կնն, որ Տայանցութեան առայ կրտում էր, պարտով, կնչարով, միտնարութեաններ անտեւ: Երանից արդ է անտեմ ետն շայ բանի կնչարկանութեանը:

161 Արեստեր Տրչարկան պատմութեանի Հիմարանցից մէկն էր, Տայանի իր խորհրդանկարութեանը: Տրչարչի առաջին Տեսու եւս առայ արդի Քարմանց ձագերի վրա, կանայք

արկանների Տեղիցից, վերջ տուն Տասուի: Իր շարժարանութեան միտքին սեղեխները շարժարանի էին երա կնչար, Պենկարանի և շանկարան էին Կրտն կնչ տեղի: Ամեն որ կնչարանով առաջում էին Արեստեր առաջինները: Արեստեա առն վերապանով ինչպէս իր անիս շարժան, այլ կանայքային պարսպանութեաններ անտեմ, 2—4 մարտը Տայանցի իր ուղ լինելը, և մի անտեմ սեղեխներին մի անկարան փակելով է անտեղից գործ գրովկարով: մէկի-մէկի պաննից եմտով բարդ սեղեխներին: Երա արկանները կնչով են կանգում: Լուսնար Արեստեանին (Կարկանդակի վայրից զիջ էին Քնչարանում Հիմարանայան ժամանակները, ինչպես և կնչարանները (Տեւս մաս. 84): Լուսնար (Արես, ԲԱ) և արկաններ Տրչում են յարկաններին և Կրտն կնչով Փերկնարի Տարսանկարում: Երբ Կրտն, կնչարանները, Տարսան, ինչպէսզմում ժամանակ շարժարանից բարդ կանայք: Քնչարան և յարկանները Կրտն ժամանակ կատարելին և մասամբ Տայանցին: Այս վերջին սեղեխները Տայանցում է Գրայարու Սիկիլացին, որի պատմամբ էմնիք (ձմեռք. 273) մէջ է ընթան: Ընտ, և մեր ձմեռք. 84:

161 Քայքերն աներ՝ Միլարա, Ամրատ: Առաջինների մի խումբ Ամրատի տեղ անն Տրչար, որ մէկը էչ ընթանկար, բան որ Ամրատ սեմական անտեմ է, այլ Տրչարի Տարսան է՝ շատ Կարկանդակ: Այս ուղղումն առաջին սեղան առաջինից է Միլարան իր ստանտարանութեան մէջ, էջ 48:

162 Ցրատ— այսուէլ Տայանցների անի կայքը չէ, որ Քայքարից 71—81 թվ., այլ Տրչար կնչարը Անտարից, Քարկարու կայքում (շատ Կարկանդակ) Անտարիս Ազգաստան, որ Քայքարից 128—161: Եւս կարկանդակից Պէրսոլ մակնոնովման Քայքարը, որ Տեւարին կզմում էր Վարկուտան, պարտեմին կզմում էր Վարսը Բ և Քայքարից 121—148 թվ.:

163 Կարկանդակ Կարսը— Անտարիսի որդեգրում Վերսու արդին, որ Մարիս Ամրատի Տեւ գտե՝ բարեկամով 161 թվ.: Կարկանդակ, որ այսուէլ Հեռան է Եվրոպոսի ժամանակարանութեան Տայանին Քայքանութեանն՝ այս Քայքանութեան սխալը կրկնել է և ինքը: Լուսնար Ամրատում ոչ թէ մեկն էր լինում, այլ գտե՝ էր մասնակցում (Պատմութեան, սեղ. 26):

165 Քայքերն անի, անկարգի էին ի վայտու: Կարկանդակ ուղում է անի, թէ Տրչարի կրտն կնչարանութեան շնորհ է Տայանում այն շար և կնչել մարգիտները, որանք կրտն փրկելու Տարս պատմութեանից և արդե միշտ այդ անտեղի էին (= Կարկանդակն զիջ էին կանգում) վայրերի կնչարանում (= Հեմարանցի): Ամեն մի կարկանդակն զիջ պնտ է անկանայն Հեմարանց անկար, թեկուզ փոքր թվով, ինչ որանք շննկին:

166 Կարսը Լայ էր րժմար Տայանեանի, ոչլուսնայանից անտեւ, մասնարք Վենից, ի կարեմը Լայնայանց:

167 Այս պարտեմութեան իմաստը լավ Տայանեանու Տարս պնտ է Տրչել, որ Կարկանդակն, Տայանեան Մուսկ Քայքարանու, ինչպէս, պատմութեան Հիմարանի կատարան, զիջ էր գրել՝ գրել Քայքարաներին և կարկանդակն շնորհի և տանկերի մասին, թէ ո՞ւր ունից մայց և Կրտնցից շարժարանչարն ի՞նչ գործից և այլն (1, Գ): Արգ՝ բանի մէջ և Կրտն գրեմը բարդ վերաբերման կարկանդակ կատարել է իր խառնուրդ, կային ետն արդե շատ կնչարանային զիջել, Կարկանդակ և Արեստերի կանգնում, որանք, շատ Կարկանդակ վայրային, Տայանեան է Տրչարի վերջից, շայք Կարկանդակի Տարսարանով է անտեւ առ անտեւ Տրչելու, եւսի՝ որովհետեւ շրտն, կնչարը՝ որովհետեւ կատարում է անտեւ այնպեսպէս և կնչարը՝ որ արտիցը շարտերի մասին սեղեխներին անՏայանեանի են, որ կարող է բարդի վրա էչ կանգան պնտ: Այս կնչարանային

ցկերի ցուցակը բերում է Ազոնց (Юстинян, էջ 251), որի մէջ, բայի գտնումակի ընկերք, նմանո՞ւն են և կրտսերագուծ ջեղի, որակից 16-ր Նորշարունակ միավորով, 14-ր Վանական միավորով: Անս այս ջեղերն է վերաբերում հորենացու խոսքը, որ կին ոչ բարձրի, գունն մի մասին գիտեմ, բայց Նահանգն երանց յարարանւոյցոր մասին գրեցա Տրամարմում էր:

105 Վեկի գուռը թակէջ նշանակում է այց առեց ինձամտեսութեան գնու, այց առեց որդի ուղի: հորենացին անմշտպան մեկնում է աստուկին առեկով, արքի գուռը (աներ-վանքի) արքի Կարգիցոր կին առեկով շինում է այց առեց: Տեսուց գուռը ան և կրտսերի բազուրը այցոր Տրվում զնան:

106 Բառերիցը Սարմատարում արքայ զին ջեղերի մեկն կին, բնակում կին Կարգի արմարում, Նանտն արշավանքներ կին գործում Կովկաս Տրքուր գտակարմում է Հայաստան արշավում բարիների լեւս և քանից Բազուրների միջակոր և անում (հոր. 11, 22) Արաշուկի Բ-ի ճանձնակ Հայաստանը քաղիների գործակախութեան է գտին (հոր. 11, 26): Բառերիցը (կամ խաղաբերը) քաղիպետ Սարմատարում թանկով զին քեկ կին, բայ Աշխուհացույցի՝ խաղիների Բազուրն էր Հրտարի խաղաքը: Կարծում է, թէ Բարդուղիան ջեղից լինէին:

170 Նախ գուս կամ Նարս պահակ ախ եկց անցքն է, որ կողմում է Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան մասը և Կասպից ծովի մերձ, որակն այժմ գտնում է Գարսուց բազուրը: Սա մեկն անտապարճ էր, որով Տրքուրիկն ասորեստակն ջեղերն անցնում ու արշավում կին Հարսուլային Կովկաս և Պարսկաստան՝ ավարտութեան կատարելով: Երանց ավազակային արշավանքները խաղախելու Նամար՝ Նուց այս եկն անքան լինում էր Կար պարտի, երկուսի գտնելով և մշտական պահպանս գործով, և Կասպից Բազուրները մեծ Նոց կին անում՝ այս պահակն ապահով և անտարի պահելու: Կաշվում է նաև գուսն Արանս, գուսն Կասպից, Արշուհից գրտեք, Գարսուց բառն է Հեկն նշանակում է փակված գուս, կամ բայ Աշխուհացույցի (Տրտա Կարքի էջ 27) Կուս և գուսն, բազուր պահակին մարտ:

171 Բարդուղիան եղևուցին մեկում է Բ գարի երկրորդ կնի սկզբում, անի գնատար-կական սպով գրվածները: Պատմական բովանդակությամբ գրվածք չի Տրվում: Սարմատա-նուս մեկում է Բ գարի սկզբին Սրնազում, նշանակում Տերմուզի, որ բերտառնակային, Լազուրյանից և այլ կաններինց մի ետ կրտսերին սրտում առեկով, Կարենտրուսն մեկում է Երկրպետում Նուրիպա Բ գարի սկզբում, Տրեանակ ծագումից, ապրել է Արգեսուհայր-յամ, մեկն է 160 թվ: Անկենայանի գնատարիկյան Տրվածարք:

172 Այսինքն մինչև 46 գլխի վերքը, որակն պատմել է, որ կարող արձան է կանց-կեցից Սարմատուցք երկրորդ:

173 Ապաթանկազորի Պատմութեանց կա Հայերեն, կա երա զին Նահարեն Բարգմա-նայինցը՝ Հայերեն, վերքերը Կ. Սարս գտում է Տրտարուկից, աստիկն Բարգմա-նայինցը՝ Հայերեն, երա արտաքական խոսքարարութեան, որ մագում է մի այլ Նահարեն խոսքարարութեանց: Կան վերջապետ Տաուսուրների գրտերեն և աստիկն լեզուներով: Հեղինակն իրեն կոչում է Ապաթանկազոր և ստում է, թէ Նամ բազուրից է կնից: Խոսքը գրված իմանակն էկել է Հայոց արտակերք, գարի պաշտամով և Տրքուր Տրամանով գրել և Հայոց գարին պատմութեան, որմեն յարբար գործ երեանական թվականները ոչ ուղ: Ընդարձակ շնտեսութեան կան այս պատմութեան մասին: Ընդարձակա՞ն թղտու-նու: Կարծիքում անկեց խոսքարարութեանց ոչ մեկը սկզբական չէ: Այլ կարելի գրված են մի Թագուհի սկզբագրի: որ Նարիվում է կնից պատմական և վիս-յարանական արքայների և ժողովրդական պոչուցների ժաման գրա, և՛ որ այժմ անկեն

կարծ է, որ Ապաթանկազոր անձնով անն չի կնից, այց բայը Նահարեն է և նշան-կում է բարի ավտարեք, մտածարական այժ ինչ որ Նահանում կնի Ավտարան բա-նով: Հայերեն խոսքարարութեան կատարում է Ե գարի գրտեստական թվականներին: Խոսքարար իրան Անթարկում է Կարյանի ապեղգուրան, այն աստիկն, որ շատերը կարծում են, թէ Հեկն ինքը Կարյանը լինի խոսքարար (որ թղտուներ չէ, որովհետև մեծ գտնականութեան կա Կարյանի և այս պատմութեան լեզվի և ունի մեկ): Հայերեն թղտուր մտ կնք բնում է Կարգայնական յ. Կրկորք, որ լիս ոչ Նահարենում և ոչ արտերենում: Նամարում կն, թէ ժողովրդագրութեան Մետրոպ Սալայոց գրտեն է, որ Ապաթանկազորի խոսքարարը Նարմա է գտել զեղեկից իր պատմութեան մէջ, վի-րայրելով Գր. Կաուարթին: Ընդհանուսը, Հայերեն թղտուրը պատմում է աստիկն մասը՝ Արտավազի սպտեսութեան Նահապետները, որ Նահարենում կա և կնի է նաև հորենացու պատմութեան, թղտուրն աստիկն Հայերեն արթնակում, թղտուրն կրում է երա մեջ բերած անկե-կաթրուկներին: Պատմագրի թղտուհան Տրտարուկութեան մէջ (Տիգրս, 1909) այս պա-կատմ մասը գրվում է իրեն Նամբում Նահարենից Բարգմանում Գ. Զարբանյանի մեղով:

174 Տե՛ս Ծեղց, մէ 7 մէ 17 և 18 շ:

175 Արտարիվ է իր Պատմութեան 11, 16, 18 թղտուրի մաս, որակն գրել է Ար-տարիվ և երա կրել: Կարք է մի բրոյ մասին: Այս բրոյ անձնը, որ ապագորթյուն-ների մէջ գրվում է Կար, մեկը բայ մի բանի մնացորդների ուղղիչներ, Կար, որ ուղից ձև է, Նահարեն Կրտուս (Խոյլթ. Արմ. Արմ-16):

176 Գուսնիկ (անց, էջ 17—18) բարձր է գնահատում հորենացու թղտու պարթև Բազուրներից ջեղեր, որ նա անել է Բարսուլայի: Ըստ Կաուարթի՝ հորենացու ցանկում կարճատև կամ սեղան Բազուրարթյունները կցված են երկարատև կամ փառավոր Բազու-րներին: Այս ցանկում պարթև Բազուրների մասին աստիկնը Հարիվ Նամուստա-խումուն են մասնանկայից կառուցական Տերմիններն և գրտուներն ավայելներին: Անտա-րակի Մուսուլմոնց գտնում է, որ հորենացին լավառեկայն է պարսից գրտերին:

177 Պաղեխասու և Փիլեման պատմագրերը Հայտնի ձևի Գարգիտրուս Հայտնի է, բայց այս պատմութեան Հեկն այս մասը անհայտ է մնում: Գուսնիկ (անց, էջ 7) կար-ծում է թէ Այս երկը անունները Տրվում են կնից Բարսուլայի գրի աստարտանում, որից պարզել է հորենացին:

178 ԾԱՌԱՅԱՆՈՒՄ — պարսկերեն բայն է ԴՏՏ Հըմարտ, և SAXUM խոսք, որմեն աստատուն նշանակում է Հըմարտարուս:

179 Քաուարթ գրվում է սերագոն փառագրու: Չին տպագրութեանցը Փառագրու բայը գրում են փոքր գրով (փառագր) Նամարիվ Նասարակ անուն, բայ այժմ էջ բայը Բարգմանիցները սխալ կնի Բարգմանի այս խոսքը: Միայն Սուխանեն, ուղղելով Գ. Պաղեխասուի ցուցմանցը (Աշխուհացույցի անու. Բարգ, էջ 61), աստիկն անցնում ուղից Բարգմանից, Փառագր թղտուներով իրեն Նասուկ անուն: Ըստ պարսկական ավա-ն-գրային՝ այս Փառագր կամ Փաղեքը, կրտուր անունից, որ Մասուկն իջ նշանակը մայր է մեկնել՝ իր կնքն Նորդրուկ և երա Հեւ կառավարել այց նշանակը մարդու մայրը գտանալու: Նամար Այս կառավարութեանց մեկում է Արաշուրը, որ կոչվում է Բարգուհան: Արաշուր Բարգուհան աստուկից գրտավանքներին Հայերեն է Բարգմանից կնի-Մարտիկ (Փարիզ, 1907), որի մեջ կան այս բայը մտայնամտութեանը, ինչ որ հորենացին Հայոցը առեկում թղտու է հորենացու ապրարն այսուց Բարսուլան և Գուսնիկն գտնում է, որ ինչ որ հորենացին թղտու է Արաշուր Մասուկյանի երտասար-

զգայնական մասին՝ Տար և Ետան է Ֆրգիստը պատմածն, միայն անին նրա գտնաբերում և անին Վեոթյան կերպարներով:

180 Արավազի արածնաբանը և Սասանյան Հարստության սկիզբը անին ունեցավ 226 թվին, իսկ Փիլիսոսը կայսր Եսակը 244—249: ժամանակագրական և պատմական անակազմակն կա:

181 Մ'մ Եկատր անին Քառամահարը սարսնելի ձերս անկող՝ Հայտնի է: կարծում էն, թե նկատր անին Սահակ Փարթև կոմպոզիտն, իր ասանչին:

182 Փերսիանուս կարիստոպոսի մասին անկողնությունները հորենացին անուամ է Եվրոպոսի Եվրոպոսական պատմությունը: նրա որսած պատմության մասին Եվրոպոսը անկողնություն էր հարգարում: Այս գրքին (կրթում ընդգրկն անն) մայր և որ ինչ էր Քաղաքաբնական Տրյատալ և չին Երտ: և ոչ Նիգարտոսը: և ոչ անպատար զրիգով և ոչ կամարտ արեպուսոս էր անա շարժանը թան, այլ որ ինչ: է իջնապարտ զիմանալի լաւանին յանայ իսկ, ըստ Ենանեացն (այս Զուտը: Իսկ ըստ Ենանեացն) այս և որ ինչ է համարալ իմաստան:... ինչ գրոցիցարն: Ըստ անու Քարգմանությունները գարս էր արքի՝ որ թե հորենացին վայում է, թե Փերսիանոսը գրել է Եսն Տրյատալ Քաղաքագրության և գրանից Նեոս պատմած անկողնը: որ իհարկն անկարել է թան որ Փերսիանոսը մեակ է 260 թվին, իսկ Տրյատալ Քաղաքագրելն Ենվարում է 287 թվին: Ենանի վերջուկը (մասնինն Հուտը: Իսկ՝ որստ Ենանեացն) խաղաղել է Քաղաքաձանիներին խաղաղ թույլ Հանդիպել: Հնկողնի միտքը պղծ է: Խորագրն մայրց Նեոս մինչև Տրյատալ Քաղաքագրելը, անիշանական ժամանակի գրքերը, հորենացին խոստանում է անն Փերսիանոսի: իսկ ինչ որ պատմել է Տրյատալ Քաղաքագրության ժամանակ և Նեոս, նա խոստանում է իրենից պատմել՝ պղծելով Հուտը զիմանելի մատրաններին և իմաստն Նարտա մարդկանց գրույցներին՝ ասանց՝ անիշով գտնելու կամ անգողաչարս զրիգելու և իրենից որն թան սխալմամբ հարկարնելու:

183 Դեկուս (Decius) — Համանակ կայսր, արանից մի պատերազմում գլխերի Նեո 283-ին: Հայտնի է իրեն ջրհատանության հայտնի Մարտմանու, կայսր և այստ Համանակ կայսր, փախավ իր արքայ և պանվից՝ 310 թվին: Դիակլիտիանոս — Համայնիներին կայսր 284—305, Ենպիսու Հայտնի է ջրհատանության զեմ հարցումը հարձականելով: Երանից Տրյատալ ասանց լաւապատան Քաղաք Միլիան — ամենատույն է ամենարեգնակալ ջրհատանու ժամանակը: Մեկուս Ենպիսուցիցում 185 թվին, մեակով 265 թվին՝ Գեկոսի ջրհատանության պատմաբով կամ շարժարաններին և բանտարության Հանանալով: Գրել է մեկ բանտարմամբ զամբարանական և մեկնարանական գրքերուր: նրա ամենանշանավոր սխալմանն է Վերիկոսի՝ Լին կատարարտ ասն ան ասն արտագրական, կրթչինն ընկում ան գրքերը, Երտարեն ընկում, ըստ Հուտարն գրքում է ըստ Հանական Քարգմանություններով, որանից մեկն է յոթնանից Քարգմանությունը: Խառան — ըստ Միլիանոսի Հուտա արեպուսոսով, Ենպիսուցի մի որստ անանպարձ Նեոս զայն հարով-արելով:

184 Կուսկուզա (Հան. Կուսուս) — շրտանային) — Եսեր կզկներին արշիտույն և ընկավ մինչև և հարավայն Հանաստանին և Փարջ Արտալի արեպուսոս ավերել մինչ թվով 20-ից ավելի:

185 Վաղերիանոս, Կուսկուզ, Արիտիանոս, Տակիանոս, Փարջիանոս, Պարսոս — Համանակ կայսրեր: 253—282 թվականներում:

186 Քաղաք՝ Զանիս, որ Հայն, Հայտնական հույում է Սիրիայի է Զուտը, Զուտարն Կաուս, որ հորենացին զարտարում է Հայտնի անկողն ժամոթ բառով՝ կայսրին, որի մասին անա Զուտն 90: — Տարսան — կրիտիանով թաղար: Զուտը ոչ Հնուս:

187 Կոնստանտին Երկրորդ և ոչ Հրիստոս: Հանաստանի կառավարելը, որին վերագրում է Երվանդական խաղաղը ասանչին: Այսուկ Հիշատակում ընթերցելը՝ Կե-տարտառուս և Կեռտառ, իրենց ջույց ամսմ մթաթիաններով: Հիշատակում են Եվրոպոսի ժամանակագրության մեջ, որին և անել է հորենացին (Խաղաք. Արմ. Արմ. 112):

188 Արիանոս — այսուկ զարմար, Նեոս Համանակ կայսր Արիանոսի վերջը Կատարիանու Սեոն Նեո ընկարումներ անկողնը, պարտության կրել և 325-ին մահան գառապարտից իրեն պետական գրվածան (ան՝ Երտ մասին Եսակ զԷ):

189 Կար և արիք — Կարիսու և Զամերիանու, Համի կայսրերն 282—283 թվականներում: Մասնից պատմությունը Զարենացին անել է Եվրոպոսից, ըստ կամ ժամանակագրության հայտնի Քարգմանության կամ Նեոս Խորենացու սխալից՝ շեմթիանյան կա: Խորսը պարիկներին Նաթիկը Նեոս զարենացում է Միջուկնում (կարծանք, ինչուս անն արանի ժամանակագրության լատիներն Քարգմանությունը): Միջուկարի անա կայսրանի փոխանի հորենացին անն Զարիսու անանաթ բառը: Զուով Կոտակի կոտակ, Խաղաքային (Արմ. Արմ. 144) Երտն իրեն անն չի Հանալում, ըստ Կոտակը իրական անն է: Սերնար (Պ. Պ. էր 14—15) պատմում է, թե կրք Կարսը զոր գրվարչի Խորսով զեմ, Խորսով պարսպարտ Կոտակի Երտ զեմ փոսը պատերազմը, որ անկ անկողն Խոտակի և Ռուսայի միջև (Խորսովում), որի մեջ և մեակով Կարսն և որին Կարիսուց: Այս բանը պատմել է, ըստ Սերնար, Խույն ասրին, կրք Գեոկզմանուս զամբարանով, որ միանգամայն լամանայի է ասոր պատմիչներին: Սերնարի հիշում զարգրելը (Ռուսն և Խոտակ) ըստ լավ հարձարում են հորենացին պատմածներին, թե Տրյատալ՝ զեկերով անկողն Երտա զեմը՝ որովհետև այս թաղարներն ընկնում են Երտարն մի թաղարի վրա: Այս Կոտակին Խույնացում են (Աղայն Կառանու Պ. Պ. Մամեկանեանցի Կարիսի Կոտակի Նեոս):

190 Արտիսես կարիստոպոս, Կարիսու միայնակ Կարիսու և Զանգուան անկ մասին որսը անկողնություններ չկան: Կարիսուց Կաղաքագրական է:

191 Անն-Քակուս — Զանանում է Հենայ (Չիոս) Բակուր, իսկ Քակուր Զալում է պարսիկան Եսլ և քուր բաներից, որան Զանանում են ասանմ որդի: որենն Աննուս — Հենայ աստվածորդի՝ Երտն Քաղաքագրերին պատմանուն է: Հնուարքրական է: Հարչոք բառը Բզդուխ, Զանանայն Երտ վարենաները՝ Բզդուխու և Բզդուխայն, որ պարսպարտ Բզդուխան արեպուսն է ինական կայսրերի ժողովրդներն, որ Զանանում է մեկ կամ ասոր Քաղաքը: Խորենացու պատմությունը Մամիկոնյաններին Հարտառան գալու մասին Կարգմանություններին մեջ արտերկում է Սերնարի և Փալատար պատմածներից:

192 Միլիանոս — պարսիկան ըստ է (պաղատարմամբ ասան կամ անկողնարգից), Զուտում է չին — չին և Խորջ — Քուլան բաներից, որենն Զանանում է ինական Քուլան: Լեթաթիանի մեջ պանականում է բառը Հայտնի ձերս — Միլիանոսից, իսկ Մուչի բարբառում (Արտուս, բառ.) արեպուսոս: Համար — ասորերն ըստ է յԱՅԽԻՄԵ և Զանանուկում է զթի մի անանից կարգարներին կարգից:

193 Եվանուն կամ Եվանուն — խաղաղությունը Զուլիթ Քաղաքին ըստ պարտարներից մեկն էր (Ք. Քաղ. ԿՊ. 25), իսկ Հարչոք խաղաք, թե Քր Երվանկ Կանգրանի Խույն ըստ թվով վերադարձների ստանական վերադարձում է Զուլիթ մի որին ըստ պարտար, Զուլիթ կարո Արեպուսայն, որի համար ամսվում է (Ք. Քաղ. ԿՊ 18), թե Նեո կանգրեկից իր Երվանկ կրք հարչոք վերադարձների վրայ:

194 Քաղաքում գրված է զոր արտուկ սխալույն: սխալան լատիներեն signum ըստ է, որ Զանանում է Կուս (պատերազմական):

195 Եվանունական բարտարյուն — սարիկն փոխյն բարտարյուն: բարի մի անասին է, կրք թաղար մարնի վրա պինջ վեկն է գրանում, փոք կալու Ենան ԲՆՆուլիան

ամենինն պատճառ մը չունինք ընդունելու. Քն Ազախանզղոր արքի արժը մեր ձեռք հասած դրս ասոց ցուտեր, ձաղարկն է ասոց կրճատա՛մենան: Եր Հրճով կորն-
նացին այն սկզբնայրէն է զգովն է ոչ սովմյան հարներ Ազախանզղորն, երկուն է որքն մի քանի արեաններէր: Այսպիս՛ պատմելով, Քն Կասանդիանոսը Հիճանդա՛յու-
նին թովիշն Անդրաբարտ Կարիպոսեցն ձերգովով՝ կորննացին զկա է ըրանու Ազա-
խանզղորն՝ սորցն համտառ աստղան ինչ Ազախանզղորն (II, 24): Բայց հար-
չարին Ազախանզղորստ այս քանը չկա, ասկոց կա արտրական իմբարտայնիան մե-
շարչայն կորննացին պատմելով է III, 28), որ Կասանդիանոս Մեծը իր մարը՝ Հերիմիին
աշարհին Երուսաղէմ փրչկական խաչը քորնելու: Հարին Ազախանզղորստ այս ան-
զնիւթյունը չկա, բայց արտրրեանու կա: Երանուովն է, կորննացին զգովն է Ազա-
խանզղորն սկրիպտար արեաներ, որ պարտակնիցն է եղև սեղեղիթյուններ ա. Եունին է
և երա քարագլուխիան մասին: Հարին Ազախանզղոր, որ իմբարտայն է ազգայնա-
կան որով, հարմար է համարել ա. Եունին է երա քարագլուխիան փրարդարը մասը
գլուր զկն է աչք քարագլուխիանը զերգովն Գր. Լուսավորչին, որ հարին Ազախանզ-
ղոր մեջ քարագլուխին ազգայնացրած է, միայն Հայաստանի չլուսավորչի է ինքիայնգլուխ,
մինչդեռ արտրրանուովն (համարներն նաև սկրիպտարստ), նա եղև է Լուսավորչի: նաև
Արաստանի, ալաններն է այրի:

Յոյ յուսարանութիանն ասոցին անգամ ավել ի. Մարց, արտրական իմբարտայնիան
և երա քարագլուխիանն աստղարանուովն է զերարանուովն (Крещение армян, грузин...
1906, էջ 62—65 և 175):

Ազախանզղոր ասորքն ու միտանումը զերանչկաններն հարցը, որ կայ սին
քաղցնեանական և հակաքաղցնեանական վեներն ճեա, զիս շատ մաթ է և կարքն ասին
յուրը է մանրամասն ճեազատութիան: Ի. Մարց փրարիշայ գրքուն հարցը որք է այս
պատմականի զրո իրեն նկատարութիան:

204 Բարցումը գրված է ասորական չուտարութեանը. Եմինք Քարգաննէն է՝ В
продолжение вѣсого года», Եստփաննին՝ «մի ասրի մանանուովն»: Մեծը հաստա-
տրեանին, արարը՝ ասորեկականը՝ սյունիք ըրանուովն է մի ասրի՛, Քն ասրիցասոր
ինքնուովն Գործ անկցինք ասորեանը բարք:

205 Ազնի՛ անկն ՚իս նման վարուկ (եղևիկն մաթ)՝ պարսիկերն քառ է ԵԱԶԻԳ,
պա՛հարեանին V(U)ՋԱԶԻԳ, որ ըրանուովն է մեծ: Խալան՝ Խուչկան պարսիկան քառ է
ՆԱԶՈՒ, որ պարսիկերնու է զփոք է անգամ Բարք-Քարսարական ՆԱՅՈՒՆ-ին, որ երա-
նուովն է կայրը: կորննացին և Երբակոցն Այնուրանոցը խոչտան քառով հասկանուովն
նե կարգերին կամ Քարգաստանին Քարգովերին: Սերևա (գլ. 10) Մեծ Խոսան
(= զըրբի Խոսան կորննացն) է կոյուն անորը կերովը հրատարային կոյունին Քաղա-
փորին:

206 կորննացին կամար քառը մեկնուով է իրքն կրտա՛ն՝ Քերի գլուխ անկցով, պարսի-
կանն ԼԱՍԻ փորք, պախատուր, և ՏԱՐ = գլուխ քառերին:

207 Այլ կրկնանք մասին ան՛ սուս Թաթ. 188:

208 Անկարիթյանն Երեմիայի մարարանութիան զրո (մ. 9. 22), անկն փորնիք Չոյիկ
զարթ իւր, և ինչ գլխայնի իւր, և զոր կարգը լինիցք քորնէլ քրտաթ, ասուրը զըր-
բին: Հեաարբրանան է, որ սյունիք կորննացին քորն է անուն Եթովպացին, ինչպիս
անկն և Եստփանն. այնինչ Ս. քրքը հարինն Քարսարանութեանը անկն ՇՊիկին: Բայց
զրեան սյունիք կորննացին ճեանէլ էր Գր. կարիանուցան, որ կայիկան սին Եթովպացին
զեթովինը, ինչպիս նեկարանուովն է Գր. կաղաքանը (Արմ. II էջ 62, Թաթ. 3):

209 Փաղպղանն ճեանու— Կարիանցը Palladium-ն է: Սա փայտիք չինգամ մի

արանն էր Անիան Փաղպար, որ քառ ավանդութիան Քնից քաղաքիկան և զրվան է եղև
Տրոյայի ըրնի զրո իրքն երանիեր Երա անպարտախիան: Տրոյայի ասորին ճեան՝
սա արեանը Սիւսեր, Գիծնիցը՝ հարգանակն ու ասրի նե Անիան: Լսա մի այլ
ավանդութիան՝ Տրոյայում կրիտ արանն է եղև Փաղպարին, որսեցին ասորն Ենեսը
փորնիքն է Լսան, որ սյունիք պա՛վում էր մեծ զըրուշայր Վեստայի անուովն: Այս
Փաղպարն է, որ քառ վերջին ավանդութիան Կասանդիանոսը գաղանի ըրնէ է Լուսին
զրել է Փարտունը իր կանկնցրած սյունի ասր: Փարուն— յունիկանն forum, որ Երանու-
ովն է հրատարակ: մեծ Լսանում մի քանի Գորսուներ կային՝ Կասանդիանոս կայսրն է Կաս-
տրականան Եթովկներն է այրի: Արեանը փրարուովն Կասանդիանոս կայսրն է Կաս-
տրականուովն, իր կար մարքայնարանուովն, մի Գորսուն կազմը, որի մեջ կանկնցրէր
մի Շալապալս սյուն (պաղպղամի զրո) և սյունի գլխին կանկնցրէր իր արանուովն:
210 Խոստովանու— Կրտական-Եթովկական արեանն է: Կասանդիանոսը կրվում էր
այն մարքը, որ քրտառնեանական կրտի գլուխուովն, այլ գլուխուովն պատմանով նե-
Քարիկն է շարաքաներին: Այս մարք է Գր. Լուսավորչի մեջ մամարը մեջ և այլոր
կոյուն է անն խոստովանուի Բրիտանոսի: Իսկ այն մարքը, որ քրտառնեանական Կա-
զարի համար նախատեսվում էր՝ կրվում էր փոս:

211 ՏԷ՛ ս Երբ. 9. 12, որսկը կրտայրի ասր է կրվում քանն Խսան:
212 Խուչկան քրուն է Կուչկա ավանդանիւր (Ք, 8—20)՝ Նովիկերն ասուին մար-
դիկ նե, որսկը կրկնական Երեսուկներն է ավանդիքն փրչի մեանուցը, և երանք ասուին-
ներն կայն, որ Բնիկնեմ ցիւրով կրիպուպիկն կարանի մանկանը:
213 Համեմատել Սազը, ասորքերն որսկը գլուխուովն զաղանային և անկնուովն
Եթովկերն է թան անան և ի գլուխին Կասանուովն մեր մաղկուցինն (ՃԼ, 13—14):

214 Խուչկան ավանդութիանը Քանին թողով պատել է Գր. Լուսավորչի մարգը, մեանուցը,
քարոյնիցն, Հայքը քարը, Խուչկան պատել է երա կյանքի վերջին օրը, մարցը
Քարգումը: Հողիկ Քն նա կամարտարան քաղված լինի Կուչկա ասրը՝ ճեանական կյանքով
անհայտութիան մեջ մեկնուովն Տրոյա Քարգավորին մարց, Երեսուկան մարց, Արիստեան
նեկարստի զրո կամարտարան հարանուովն սպանելու գրամարտայնում և այլն, քայլ նե ասուին, Քն
զրո կամարտարան հարանուովն սպանելու գրամարտայնում և այլն, քայլ նե ասուին, Քն
քրտառնեանական ավանդի գլուխն արտրով Կասանուովն՝ սյունիք պառնայնական հաստա-
տարութեան ճեան, քան մինչև հաստատուովն ինչ գաղք Գր. Լուսավորչին աչք զ՛նիցին ասուինն
է եղև: Սակայն Ազախանզղորի իմբարտայնիանը հարն նե համարին իրականութեանը
Քարգումը, որ մեծ անոթ կրկերն համաստայալ մաղկուցի համար: Մի հարին Ազախան-
զղոր, ոչ արտրերնը չնե Հիշում, Քն ա. Գիտոր ավանդանուովն լինի Մեանչն սյունուովն
և Քարգում Նովիկերինը, այլ կարն Հիշում նե ավանդ փորնիքն որք կամ ավանդ Բրիտանոս
կայսրն ասուին և նա փորնուովն: Ս: մի քառ երա Հիճանդա՛յուսան, մար-
գըրգլուխան սյուն, Քարգան հանդիս մասին (Լճմա. ս. ՍՇանի և Մեարդի մարզին և
Քարգան Երեսուկանութեանը արարնի մաթ): Այնպիս ար Մեանչն սյուն անհայտութիան մեջ
մեանիքն է Նովիկերինը Քարգիւրը ավանդ ար կարիանուովն է Լուսավորչի մարզին ինչպիս
կրտայնուովն փորարարուովն համար:

215 Վեներական պաղարտութեանն (և երանք ճեանուովնը ընկանուովն հրատար-
ականութեանն) անն, սյունի Բրիտանոս հանուրը կրկուցը կրտարի Քարսարան, որ ասկը
է անկն սիւսը Քարգանուովն: Սեթովանն, արեան, Քարգանուովն է Բրիտանոսը ճեան
քարը կանկնի կրտարի Քարգավոր մասին: Այսպիս նեանիք գլուխ էր կարգը այլ
կորննացին Տրոյային, Եթովկուովն երան ասուին կրտարի Քարգավոր Բրիտանոսը ճեան
կամ քարը կանկնի կրտարի Քարգավոր:

Քնագիւրն սկրիպտան անկն է սյուն Բրիտանոս հանուրը կրկուցը կրտարի Քար-
ար Ըս:

Քննիչը այս կերպ վերահասնելուց նուս ձեռով էր պարզել, թե ի՞նչ գործ ունի այստեղ Քրիստոսը՝ իրեն նշանակող Քաղաքների Տրեսանդոսիցներ։ Այս էլ ներս պարզվում է միջնադարյան ցույց տալով հորենացու փոփոխելությունը։ ՊատմաՆախը ցրում է Տրգասի մասին, պզնելուց լուսաւորութեան Նոյնը վերականգնում հասնում — զի Քրիստոս է Նահուրը կեղեցու նշանակող Քաղաքը — Տրապիսուսականի գտնու էր սեղանի բանին։ Տրգաս Քաղաքների ՊատմաՆախը պատկերազարդ է Նոյնը վերականգնող։ Արեւիկայան բառը նա տասնյակ սեղաններ գործ է ածել՝ նշանակելու Նաւար մի ժայռ, որ Քաղաքների կարգում է մի կերպ կամ մի գործի վրա իրեն կտալովորի։ Արդ՝ կրկնա թաղավորին այստեղ վերականգնել է սեղանում, որտեղ կարճես ստորացնում է կրկնապատիկը։ ԱՅՍ Տրգասը վերականգնու է, այսպիսի Քաղաքներ է նրան կարգել այդ պատճառով։ Այս քան պատմութեան է՝ Քրիստոս, որովհետեւ Քրիստոս իսկական Քաղաքներ է բարդ պայթելույնները, որնան է կարող էր Տրգասին նշանակել Նոյնը վերականգնող։

216 Խոստովանում ենք, Նեղիկանի իսկական միտքը պարզ չէ մեզ Նաւար։

217 Տճ՝ս Սազմ. 20, 5.

218 Տճ՝ս Սազմ. 9, 3—6.

219 Տճ՝ս Սազմ. Ըր. 8—10. Խորհրդային միակ Նեղիկանի է, որ Նաւարում է այս սեղանիցիցներ Տրգաս Քաղաքների Քոստանդուլուս մասին։

220 Տճ՝ս Ըս. ԿՁ. 2.

221 Արեւիկան է Գր. Նաղիկանայու խորքի վրա, որը շատախոսութեան նախաք իրեն յաղթելով դիմելու (Նաւաթ. Արմ. Արմ. 11. եր. 70).

222 Տճ՝ս Մատթ. ԻԳ. 35.

223 Տճ՝ս Կուկ. ԻԳ. 31.

224 Կոստանդուլուս Արեւիկան — Նոյն պատմագիր է, որ ապրել է Ա դարում ե՞մ, նա գրել է ընդհանուր պատմութեան 40 գրքից բաղկացած, որտեղից տառնի ի՞նչ արդեն ամփոփում են գիշարական մամուլները մինչ Տրգասի կործանումը։ Տրապիսուսիցնան ամփոփում է պատմական մամուլները մինչ 60 թվականը ե՞մ, մամուլականական կարգով իրեն տարբերութեան նրա աղբյուրները Թոգասի մամուլին պատմական գրքումներ են, որան կրում են այժմ, և որտեղից նա թողնումներ է ստանում նրա այս Պատմութեանց, որի վրա աշխատել է 30 տարի, մեզ նաեւ է միայն տառնի մտքը, 15 գրքը Մյուս մասերից թողնումներ են մտքից ուրիշ Նեղիկանների մաս։

225 Խորհրդային Պատմութեան կրթողը գրքի Բ — երկրորդինը պարտական են մեր պատմութեան այն մամուլականացրած, որ ավելի մանրամասն նկարագրված է Փաղատան պատմութեան մեջ, որը և պետք է միայն նկատի ունենալ կրելու Նեղիկանների պատմականները Նախնականը և փոխադարձաբար ստույգելու, Նաւարը։ Նիմուկանի մասերում կրելու Նեղիկանները Նախնական են կրքը, բայց պարագաների և մանրամասնությունների մեջ տարբերվում են Երբ որովհետեւ Փաղատան Պատմութեանն ավելի տառչ է գրված և երբնական, ըստ ամենայն Նախնականութեան, ձեռնով է այդ Պատմութեանը, շատ Նեւառարարական է գտնում ստանալուները, թե ի՞նչ պատմաներով հորենացին այս կամ այն պարագայում զանազաններով է Փաղատանը։

226 Նախնական փայտաբանը Նախնական Արեւիկան վիստրան է Տարեանում, Տոգասի մեջ և Կարապետ կալմով, աշուկաներ կրքումով՝ ՎՊուս ՎՊուսն սուրբ Կարապետու։ Սա Նախնականն առաջին կերպով էր, որ ինչին Կրքիցը Նախնականը Նախնականը վերաբրանային և նրա մեջ գրել է Նախնական Արեւիկան սեղաններից մի մասը, ինչպես պատմում է Արեւիկանից։

227 Նոյնը Նախնականի վերաբերմամբ հորենացին նկատի ունի այն սեղանը, որ կրք կրելուց գնում էր Նահապարհով, մի խումբ Նեղիկան կրքիցներ գտնու կնակ է մտքով կեղանում էին նրան. «Ե՛լ, կրքով, կ՛ը, կրքով, (կրքով նախա էր)։ Նոյնին նրանց սեղանը և ինչպես ստանալից գտնու կնակ կրելու, այլ և կրքիցները զանազաններին հարեցրին (Գ. Սազմ. Բ 22—23)։ Սակ նրաների գտնակի գործիցը ա՛ն Լու՛, ԹԸ, 5—6:

228 Նախը — Արեւս Նախնական, նշանակող կերպով նկատի էր 227 կամ 228 թվին։ Նրա սեղանով գոյություն ունի մի գրքում «Նրան սեղանով, որ բաժանակցում է 22 լուս կրքովին բաժանակցութեանը, որ գնա Նիմուկանը գտնակի կրքովին առաքելներից Քաղաքումում է Նախնական։ Ներկա թանաքաբույսերն այս նախնաց վերաբրում է պարսիկ կերպով կրքովին։ Ս. Նախը մեծ Տոգասիցնականություն է վաղեմում Նախնի մեջ. նրա սեղանով սուրբ Նախնաց աղբյուր է կալմով Մատթի յանդերից ընդ մի աղբյուր (սկզբնական սպառն կալմովին է կեղև այն աղբյուրը, որ Ե. Նախը բնութագր է Սարգստը սուրբ վրա կարգված աշխարհում, կրք բարեբանային է կեղև այն սուրբ՝ Նոյն առաջինը մի կտոր փայտ ձեռք ընդունելու Նաւար)։ Փաղատան, Գ. Ժ)։ Բայց կրք Տոգասիցնական ավանդությունը Սարգստի փոխարեն Մատթի վրա փոխարենը ստույգանկով լուսակ կալմով, աղբյուր է նույնպես փոխարենը Մատթի վրա։ Սուրբ Նախը սեղանով շատ կերպերին են չեղված։

229 Քննիչը մի չէլ ստորոշ է՝ Կրք միայն կուսովին, զոր ի յանակնացն կրքին գտնակի։ Կուսը հորենացին այստեղ նկատի ունի այն միակ գիշարությունը, որ կուսով ցույց տալով պարսիկ Քաղաքների Նահապետի գործի պնդմամբ (111, Ժ)։

230 Արեւիկաներ Մակեդոնացու կրք զանգուս նախնականները հորենացին գրան Մուս Կոյիսիկները (Արմ. Արմ. 11, 767 ձեռնով)։ Նախնական կանգնող Նախնացը է կրքիցնական՝ արևմտյան մինչև միջնադարի մայրը, որ կալմով է միայն մարդու նախնականի մի բառազար։ Արեւին Արեւսական Մակեդոնացու նախնական Նաւարում է կեղև միջին մարդու նախնական կրք բառազարին։

231 Այս խոսքից կրքում է, որ հորենացին Կուսի բառը Նաւարում է պարսիկներ, որ նշանակում է բարդ։ Փաղատան յայն այս սեղանով ստված է՝ Կրքին ի գտնակ Մեւս մասերի, ի բնուր որ սեղանակն յայն Կուսին։ Արեւին բառ Փաղատանի Կրքին այն բարդ սեղանի է կեղև, և ոչ թե Կուսի պարսիկներն բառ է և նշանակում է բարդ։ Արեւին Նախնականները ոչ ինչ և ոչ բարդ պարսիկներում չեն գտնակ Կուսի կամ նախնական Կուսի մի բարդ կրքի նշանակություն, սուսի կրքիցնական, թե հորենացին չեղան է Փաղատան խոսքից (Արմ. Արմ. 20)։ Մատթի պատմութեանն է աղբյուր, որ Նեղիկանական մի խոսքի մի բանը լեզուներում գոյություն ունի այն բառը Նեղի կամ նախնական ինչպես կրքի նշանակություն, սուսի կրքիցնական լե՛ նկարգել, որ պատմութեան է կարենացին Կուսին։ Արեւին Նախնական լե՛ նկարգել, որ պատմութեան է կարենացին խոսքը, սեղանի է կուսի արժանաց, որ սուսիցն պատմութեան կրքիցնական մեջ գործածված լե՛ սուսիցն ձեռնով էր նորենացին Արեւսական բառազարին էր կրքիցնական խոսքը, սեղանի է կուսի արժանաց, որ սուսիցն պատմութեան կրքիցնական մեջ չեն գործածված, բայց պատմութեան են Նախնական իրեն փոխադարձաբար։ Արեւս թվին կարող է պատմութեան և Կուսի բառը։ Չեղանական, որ հորենացին ինչպես շատ նշանակություն կրքում է, գտնակ պատմութեան լեզուն, այսինքն իր մամուլական գրքիցնականը։

232 Քննիչը ունի Նախը սուսիցն կանգնու, որ զմեզը նախնական էր Մեկը Քաղաքականը։ Արեւսականը՝ Քննիչը շատ էր գտնակ, Կուսիցն պետք է Նախնական այն

մարզ, թէ Փոսիքը շատ խիտ ու անապատային էր, ուստի երգանքի Տարգմանք չէր ծավալում, այլ զուր էր քննիման և երթից թր մեծ ասանում:

233 Արտանք ժր Նահապետական կու. միտ գավառի կողմից չի կարելի Նահապետագի աշխի խոնկ, ինչպես ցանկանում էր վառեն Ամասիոսին: Կարծում ենք, որ այսպիսի անպատկառնական բռնակցում էր, գնախանայն անբարեկամ (սեծարանի մեկը), որտեղ Վահագնը թխանու Տնտեսի կողմից, երբ միտ գավառից՝ Կրկանի Տարգմանք է Տուցեցում երբ մեկը, շարժարանական անբարեկամ:

234 Կամարական Արշավորը այն պատճառով է կոչվում առաջին պատվավոր անն Քաղաքորդի Նուտ, որովհետև Կամարականները պահպանական ծառայող աննին, սերված լինելով Կարենյան Փարսկայից: Հայ Արշավորները, ինչպես Տարտիկ է, Արշավորները չեն ասանում երկրորդ անգն ինն գրամով Փարսկայիցի Նուտ:

235 Երբս պահանջ ետից ծերս գտան է ՏՆ ս ծանոթ. 170:

236 Կեսար (Caesar) — Հուլիոս Կեսարի Նուտակ անունից, որ Հռոմեական կայսրերի պատվական գարձավ է պրովոնս (imperator) բառից Նուտ, Նուտակ անունից առաջ: Նուտ թե՛ Հռոմում է թե՛ Բյուզանդիոնում այս անունն սխեցին կրել այն անձերը, որոնց կայսրերը նշանակում էին իրենց Տարտը, եսև այն բարձրաստիճան անձերը, որոնք կայսրից Նուտ երկրորդն էին տերություն մեկ է կառավարում էին երկիրը կայսրի զինվաճարական սակ:

237 Կրանկի կյուրեղը — Կյուրեղ Արևմտաբյուզանդացի է, նշանավոր Հայկ Տոգորական է ժամանակը, որ Աղեղանկերայի պատրիարքային զինքը ցրամից երկառուներին առքի (412—444): Ես նախկին կեղծ Կ. Փարսի պատրիարք Նուտորի գեմ, որ անպատկառ էր, թէ Բերսուտի ժողով չի կարելի կոչել Անտովածարին: Կյուրեղի շանթով գտանվածք Երևանի 431-ին, որին նախագահում էր ինքը է որք գտառապատեց Նուտորին իրեն ազանցավորել: Քաղվել է բազմաթիվ գրվածքներ, որոնց մեկ գովախարանական տեսակետից ասաններ կարտերություն անին երբ ցրամները Բերսուտի մի բնական ժամին է երկրորդը երանց գեմ, որքոն չեն գովանում էր բնականը երբ բարձր Աղեղանկայան է անխաղաղակն ուղղափառական պատճառով երբ այս ցրամները գեմը կրան մեկ նախկին (Նախկինաղեղանկանները) մեկըն՝ Ժարտան, բազմաթիվանները գեմ, որոնք ստիպում էին թնտանել բազմաթիվանական գովախարանի (երկրաբանություն): (ՏՆ Ն Հայոց թարգման Արտանկերի կայսրին, Արևտոսի մտ, ցը. ԵԻ, ցը. 126—137, ետիցի կաթողիկոս Քաղվից Արտանկայի մեթոդաբանի, Աստղիկի մտ, ցը. ԹԿ, որտեղ նախա է չիվան Արտանկ):

Կյուրեղի բազմաթիվ աշխատություններից շատից Քարգանավան են Տարենի անբարոց գրամով Նուտանու Մյուսանից անցով: Թր շանթի անկն առաջ, չիվորարք գտրում: Այս Քարգանավանները թր մեծ Տուտարով ապագավան են Կ. Փարսում 1712 թվին Գիրք պատգամանց չին գրվածքով:

238 Հուլիանոս կազմիկոս — Կեսարանդանու Մեծի կայսրորդին, մեկում 331-ին: Ես 352-ին նշանակվեց կեսար, 360-ին զորքի կողմից ընտրվեց կայսր: Ես 361-ին անբարոց կայսրության ժողովրդից թր միանունը իշխանության սակ: 363-ին սպանվեց Փարսից գեմ մեծ պատրիարքի մանուկ: Նուտարյանական լինելով անապատականներին արգել ետ գրվածք գտցո զեպի աշգրիտի կայսրը է անցեց Տարտանը քրիստոնեությունը, է շանթ էր անում գրվածքանել չին չիվանկերի կեսար, բայց ինչ: Ես կերպով է Արտանկ անունով է երբ անտեր մեկն այսր զեմ կերպով է Տուտ ժողովրդի մեկ, որ արով է անում շար Հուլիանոս անտեր, նշանակելու Տուտար խաչքարի, խաչքարանակ ժողովրդին:

239 Քաղաքում ցարձամ գնա ընցնել Փարսի իրավունքի զինեցին — Կազմակերպ խաչքարի Քաղ թվում է թե՛ Կրամանի զինեցին խաչքար պահպանված է:

240 Թառ անտեղով առավոտանությունը Տարտիկ չէ: Ենթից (Տուտ, 381) Նահապետական ենթարկություն է անում, թե՛ սա պահպանություն է Նահապետ Արևտոսի, այսինքն պատրիարքի ասանու: Այս պահպանությունը կորցրել է Տնտեսից լինել Տուտ ժողովրդի արտանախարան: Համեմատել՝ Արտանկեր-Ցարտանկ:

241 Մագաղկանց կայս — Մագաղկի իրտակական բան է, զեպերեն մագաղ-յանու, պահպանել՝ մագաղ-յանու, մագաղկն է այն, է նշանակում է Մագաղկի (—Արտանկ-գին) պաշտոնը, այսինքն քաղաքական կրտսին Անտեր, Բարեն Արտանկ արտանկ մեկ Մագաղկաց բարձր նշանակում է քաղաքականների (կամ ինչպես մեկը անկեր՝ Նահապետյաններ, ուղղափառների) մեկ բարձր Մեկ չին մանուկանները ես Տուտի գրամ են անում Մագաղկն, Գեմի Մագաղկն (զուտ պահպանել), մագաղկական է այն: (Հյուսիսյան, Արմատ. բառարան):

242 Սեղիկիս — Հուլիանի վերջին Քաղաքորդ, որին նշանակել էր Կարգադատորը 397 թ. ԵԻ: Ես մտ ժամանակ ապագամից նարգադատորին է բարձրական շանթ Քաղաքորդ Քայ Տարգմանք, բանից է կարգադեց է նեղավ բանանում: Երբ Նուտ միտանք վերջացավ է Հուլիանի Քաղաքորդությունը: Սեղիկիսին ետրեկանց չիվան է Եսև Արքի մեկ:

243 Աղեղեղ Համերոսի Իշխանի գեմավոր Երտան է, աննախաջ Տրոյան պաշտոնը Տուտի պառնանները մեկ, էր է պատեց Նեկտորին, Փրմանուսի մեծ արքան, որ արշավաց առնանուց կոչվեց էր է Տուտիկ արտանկ: Քրիստոսը Եսև Իշխանի մեկ չիվան էր Նահապետական աննկամ Քաղաքորդներին է անպատկառնական քննադատել, որի պատճառով Աղեղեղը երբ կուտ խաչքարով կարտանց ու աննկամ: Համերոսը, ինչն էլ անպատկառական գտառապատեց Նահապետ, այս միակ գեմանկարան, Քրիստոսի, գտրու է ընդել ժողովրդի է անց արտանկան:

244 Բորք (lepra) ասանի վարակել է անբարեկամ չիվանկերից Նուտ, որտեղից առաջինները չիվանկերը Բարեկայց պատկերաններ Նուտի արվանդանը էին չիվան, որոնք մեկ ժողովրդ էր սխալում էին արվանդան (բարեկանի), այնպես որ արջ ժողովրդին Նուտ չիվան չաննան: Երան անբարեկամ ասանկեր է այլ պատկերներ չիվանկեր թր ժողովրդից աննկամ: Սեղեն բառով այսպես պետք է Նահապետ Մովսեսական արևելք (Նուտ, ԺԳ), որ բարեկանից զեպով էր Նահապետ, պատկերում էր բառանկից գտրու ասանից պահել է շարքի աշխի Քաղաքում գրված է Քարտանկն գտան Տարգմանք, բայց ի բայց: Քարգանկներն այս կերպ բարձր բայ են Քաղից, այնինչ երանց կարտերություն անն, որոնք բայց են այն, թե՛ նրան կաթողիկոս պատրիարք էր ցարդից քանց խնամակ (պաշտոնը), բայց քաղաքական անտար պատկերում էր կերպարան ընտրվելին չիվանուց բարեկանին, այլ բայց ի բայց, այսինքն Նուտից այլ երանց պիտակները:

245 ՏՆ Մտտի. է, 2:

246 Քաղաքում գրվում է, թ լեթից Մագաղկ պարտանցի չիվան, որ մեկ Քաղաքանկերից անպատկառ է ցրամն անտեր, ինչպես Եստարտանից Քարգանակ են արվանդան:

247 Սեղանի զեպի մեք — այսինքն Տարտարական բանակի մեք: Մեղանի կին կոչվում է Սեթիպոպոս՝ բան անպատկառնական Արտանկ կանանց մեք, այսինքն անկանական, ինչպես անկանական Տարտան է կարտանցին:

248 Մեղանկերով կրել — ՔՊք, գտրար որթ, Տարտարով է կրել անպատկառնական Տարտար քրվան կրտաններից գրաչառով անկեր Սեթի անտեր: Բայց անկեր Նուտ:

քրքրական է այն հանգանակը, որ Հռոմարևում «... քաղ. որ ընդհարակն հշտեակում է թեց. ունի նաև յ՝ Հասոնի հշտեակոթի» գաղթյալ. որի մէջ գնում էին ընկերի կրօնականներն (Bailly, «Apost. 1, 3):

249 Մրտեայց առնը բնօրինակ սակա առաջ. պատճանակ այն էր, որ Տրքարաներոթ Նոյ զարթ պնար է հասարհի գնմարտաց Անտոնի էր (չոտ Փամբատի՝ Անգղիկ), Արշակի սանդը, Մրտեայց իշխանը:

250 Հնդկանդը նկատի ունի Ազամեդգոլթի իտղը՝ Եսթրաթնի էր առնիկի էր գիշեր էր էր գիշերայ էր սեխ, փոխարեն սանկի փոխարենիկն: Նույն է ավել նարար Քյուզակագիկն (Տե՛ս Վճար, 1898 Ք. Ն 217):

251 Վալենտինուս Փլաւիոս (Valentinianus Flavius) — կայսր, զարթ կողմից կայսր բնօրինակ 364 թվին, մնում 375-ին. նրան Շարքերից կերտղը, Վալոն (Valens), որ կար 364 ից սկսած կարտ Նոս կատարում էր պետականը, իսկ նրա մահից Նոս ինճական կտառարեց: Երկին ըստը մասնակն նա պատկառով էր մղում պարսիկների գնմ, ըստը իտղար պարտախնն կրից գաթերից գնմ պատկառում էր փոխարեն մասնակ մնում: Վալոնի Արտոթ վարպատութեան Նուտը էր էր սրտով էր բացարձակ մեծ ներսին՝ Արշակ Քաղաքի պատգամարթ՝ սարքը, Քնդեա մանքանակութեանը սարքեր էր պատմում Փամբատի էր կորնակից:

252 Սասանի մասին տե՛ս մտնթ. 100:

253 Եղիայ էր Եղիայի մասին տե՛ս Գ. Քաղ. Փ. 16, Գ. Քաղ. Ք. 5:

254 Երիւ — լիակատար մեծի՝ Երիւոյցիս (Հռոմարևն Անտոնի՝ Հեղեոյցի), այսինքն տրեղուկի ըստար: Այս ստեղծով Տայանի էն երկո՝ սանկահի ըստգիշեր, որանցից մէջ գտնում էր ներքին Եղիպատում, Կարնիկի Նարաթ, իսկ մշտար, որի մասին այստեղ խոսում է, գտնում էր Ասորիում, կրկն Արանանիկի (Արանան) մէջ, Գեղարում, որ մի մասնակ շին էր մանուկն ըստար, որ, ըստը Երիւոյցիս սանկան զարթի ըստար է էր կողմի էր Քալալիս: Անբանկներ այստեղ կրկն իտղից էն ըստգիշեր՝ սարքին, սարքերիցս իտղը կտնում է Նիքը. միջին իտղը պարտախն էր Արշակի զանարի ավերակներ, իսկ միջին իտղը սարպայցիների շինան ըրեր էր Ասորի կողմ շինում էր սանկահի մասնակներ, «Եր էր ունի»՝ Տայանի շէ: Սա մի կնիկայան շինութեան է՝ սալահասակ Նալայանի մարտիցս կամ Տասարակ ըստար տառն ընդորենից: Մրտեայց կրկն գիթիարի մեծութեան սանկ՝ 19 մտար կրկնորութեան, է մտար ըստը է ըստ մտար ըստարիցս, ավեր ըստ 300 իտղարայց մտար միակատար ըստար: Այս կրկն գիթիարի ըստերի պատճառով է, որ այս տանարը կողմ էր կրկնարար:

255 Մանգեպը Կաստանդնուպոթի պատրիարք էր, որ 360 թվին գահաձուրթ կղով ուս ներքին գոմեարանական սեղո վարպատութեան պատճառով, որքան ինքնակողմ զորագրութեան էր էր հակառակորդերի ստեղծութեան պատճառով Ս. Շարք գնմ վարպատութեանը, որ կորնակներ մէջ էր ըրում, նրան ին պատկանում, այլ նրա Նուտակներին, որքան նրա ստեղծով կողմից: Երկնակներին կամ Նուտարանից, Կաստանդնուպոթի կնիկայանի մտղը, որ կողմից կրկնարար տրեղերական մտղը, գտնարից 381-ին էր կողմից հակառակութեան վարպատութեանը Մանգեպի մահից Նոս: Այս մասնակ մնում էր նաև մեծ ներսն Արշակագիկից:

256 Անտոյ ըրթի էր ըստար սանդ որտ Նայանի շէ: Նուտարան գտնում էր հակառակում (կողմատանում): Փամբատար Նուտան Նիքում էր այս ըստը՝ Անգը. Անգը էր ստեղծով, կողմից կրկն ըստարութեան ըստար, ստեղծակ ստեղծներ: Լըրարմանի

կարծիքով Անգըն ստեղծ ստայ է նկն Անգի՛նիլ ըստարի ստեղծը, որ կերկայան կողմ էր Նիքոյ էր գտնում էր հակառակում Այս ըրում ըստարութեան պատարում էր սանկանսը հակառակորդերին մշտեղեպեպ, ցման Փամի էր Անքարվում այն մտար, որ կատարակցեր պարթի Քաղաքերին կրկնակն որտ մնին, որ ըստարութեան էր լիակ պարթը: Նա (ըստարվումը) մասնակ էր մտարցիցս, այս իսկ պատճառով ստարագից Նեղիսանից այս ըրար կղում էն մտարցիցս ըրար:

257 Սալով — իտղակացիների ստեղծ Քաղաքը, որ մի պատարակ մանակ, Քնդակների մտար լընկելու Նուտարի որ սրով սանկատպանութեան զրտը, մտ 1056 Ք. ՆԹ. նրան Նայարից Նուլիցը:

258 Արթերից գրապատական կրկնին Տե՛ս մտնթ. 241:

259 Ենպիսկոյանների Նարիկի պատճառարով կողմում ուղարկում էր Պարթի կրկնը: Չարթ էր հակառակ այն մտղով, Քն Ենպիսկոյանների իրկն ըստ գրում Նարիկը լինի մնարում. նրան այս մասնակ Նարիկից ստար ըստարից էր կտնում, այլ սրով նաև կրկն Քնդակն պետական Նարիկը լիակ էր Նուտարում: Նա Վալուսիսաններ կան, որ մտղարից պետական Նարիկը գտնելու պարտականութեանը գրում էր կտնակներին ըստ, որքան էր Նարիկը ըստում էր Քնդակն ըստ էր գտնում Նուտան կրկնակոյանների (Քնդակի տաղարանիկին). վարքիներ էր Նուտարան իրկն Քնդի ըստ ըրած Նարիկ ըստում էր ըստարիկն էր գտնակն ըստ էր գտնում Նուտան ըստաններին:

260 Սարակուս — Հռոմարևն ըստ է, Քրքրարից, է կտնակում էր զարթ Նրոմարևում, Նուտակի էր պարտախն էր զարում ըստերին:

261 Տրակի ըստը միայն այստեղ էր պատմում մէջ Նին մասնակարութեան մէջ, ստար էր գտն էր որտը նրա մշտ կտնակութեանը: Արամ էր զտն ըստը. Քաղաքի պատար՝ սարքերին կտնակութեանը, սրին կարող էր կտնակի պարտական պատարը, պարտական պատար: Կա որտնակում գտնակ մտղարի իտղը, որ Նուտարան կտն էր կտնակութեան սեխ Նայի: Կատարից ըստարում է, որ կող այս տրան: Արամ. քատարից Քաղաքում էր պարտական էր ինք (մտնթ. 416) նկատի սանկը: որ, այստեղ իտղը զարթ մասին է է ու պարտական պարտակներին, գրանկի ըստը Քաղաքում էր ԿՐՐԱՐԱՒ, այսինքն Քնդակում զարթ:

262 Անկաղանց գնալ — Մի ըստի մտարիցեր սանկ ըստարում գղար, որ սրով էր նորար Քյուզակագիկն ըստ էր ավել ուղից էր՝ սեխակում գղար, կտնակ կտնակում էր սեխակի զտը, ըստ գիթի կրկնար մտղին էն, վարթու: Արթն սեխակում գղար կտնակում էր մտղը ստեղծ գիթի սեխակարի, մտղի փնդը: Նա այստեղ կորնակը նկարարութեանը՝ Նուտար զարթ ըստ էր կտնակ պատճառարից ըստ իրկն կտնակներ կտնար էր մտղի փնդը, որքան ըստը մասնակ էր նաև զարթ կերկայան էր որտ զնիկարիկան ստեղծակոյաններ կտն էր իրկն սաղակարանների ըստ:

263 Վշարայիցը Նուտանական պատարակական զարթակներ էր, որքան ըստ մշտար էր Նարիկում:

264 Անբարկութեան իտղակացիների պատարակների ըստ անպիկոյանների Նոս, որի մասնակ Մուտեա ըստարայով մի ըստի ըստ էր ըստարարում ստղում էր ըր էր նա մանակը ըստը պատմ էր լիակում, Նարթակներ իտղակացիների կողմ էր լիակում, իսկ նրա, Նուտար, մանակի իրկնում էր, Նարթակութեան սեխակ էր անպիկոյանց կողմը: Այս ստեղծով՝ Անարան է միջ մասն նրա Քնդի սակ էր կտնակ կտն, որտնակ մանակը միջն ըստը մեծ, միջն որ անպիկոյանները մասնակը պարտական կրկն:

սին (Նիջ. մէ. 8-12)։ Այստեղ Մեծն Ներսէսը Մովսէսի գիրն է կատարում, իսկ երբ անտաղից գրութիւններ են, Շաշերի և քրտոսպետների բնամտները։

265 Գրեթէ չկայիններ են։

266 Պայ Բագարոսը զոր մեղադրում է Փարսոսոց, նորենացող և ճակագրատիրներին իր ներսե Մեծն Բաւակաղոսը Նոր Հնգիւնուկներ (Գարգալայն, Կ. 145) այս բանը չէն ընդունում։ Ներսե Մեծն զամենակնց արքունարամ լինելուց, Բագրի մէջ ին մէջ երկու պատգովում, ինչպիս Զանաթ պատանւում է Քորսիտաղորներին (Ճաշկերպիս առատ զիմով զտե՛ն արագարչքն այս ժամը)։ Եւ ինքը գիտեր իր Հիգնագրութեան և արքունաութեան պատանւոյ, սուր մերկէն ընդունել անապարմով զբարձրեր, որովհետե գիտեր, որ Բունակաղոսն ին Քունակաղոսն ամանցութեան կամ արդարեւ է Նոստրոսական զարբ բնամտութեան Պայի զիմ, կամ ազխտութեան։

267 Բնագրի Արամիակեղա պատանւում է Պրկոր Լուսմորիչը կայնորստականն անուագրութեան ստացով Անտարիայի Ղեկտիրս Գրգրիակիսոսոցն։ Անն Քլմովում, որ այս անուագրութեան առթիվ Անեղիսոսը գրեց Տրչատին, ի միջի այլոց Զաստատան պայմանն (կամ պատճն) է զրգում, որ այսուհետև Զարստատի քանձանայութեանն սեւարբարոս իրենց անուագրութեանն ստանան Անտարիայի սրբոսց (Աբաթ. 682)։ (Տառ նշանակուիցն է, որ այս պայմանը նրա Արամիակեղոսի արարական խորագրութեան մէջ)։ Այս պայմանը կիրարկում էր բոլոր ժամանակն Առաջին սնեղով Մանակ (Մանակ) կաթիլուեր ժամին իջնում է, թէ Պայը երան ներսեմ փոխարին կաթիլուեր նշանակեց ասանց Անտարիայում անուագրվում, որից խոսքով Պայը Շաշը կնկնեցին Շանց Անտարիայի ստորագրութեան զիմակնց, զարեւել ինքնայտուց կնկնեցին. մի կարտն ուժերը, որ ապագայում մեծ նշանակութեան անկնցով մեր կնկնեցանսն, այն շաղարակն պատմութեան մէջ Փափառաբ Շաշին է կոչում այս կաթիլուերին և աշխատեցում է, թէ Անտարիայի Նորսպիտոց ժողով գումարեց, իմաստ բոլոր գրեց Պային այս նորամտութեան պատճառով և զմեռեց, որ ապարիկ կաթիլուերներ, որոնք Անտարիայից անուագրութեան չեն ստանա, իրավունք չունեն կաթիլուերներ անուագրելու, և այնուհետև Շաշոյց աշխարհից զիմում էին Անտարի անուագրութեան ստանալու Շաշուր մին այս վերջին տեղեկութեանն ստացն էլ, ապա գիտել է ստել, որ զս կորստան ժամանակագր կարգ գործում, և շուտով Շաշը կաթիլուերները Նոստրոսայրազուց իջնուցնային ասացան, ի միջի այլոց՝ և կաթիլուերներ անուագրվում։

268 Քաղաքում զրգում է տի Պիսան, Շաւարանի Հոյսուրի Շաշուրակ Շաշովի վերաբարձրութեամբ Պիսան չին բաղար էր Զունտատնի Նիգրա նոճանգում։ Եւն ինչը քաղաքի մասին այնք։ չենք կարող սակը։ Մեղ Շաշանի (ան՝ ծան. 254) երկու Հնգիտորաններին, այսինքն Արեգակի քաղաքները ոչ մէջն չի կարող լինել, իսկ բուն Զունտատնում այս սնեղով քաղաք մէջ Շաշան չէ։

269 Գանկիտաները՝ շաղարարները կամ շոնարարներն են (=երկախմտորսներ), սմեններն մի փոքրամիջի Նոստրոս կրտստականն ծագումը, որոնք մեր քվակտութեանն Ա գործում ստորում էին Էրաչի խոր սոխին, այսուհից երանք Նոստրոսականն արտածեցին զետ Գուտուր, Ալպան լեռներն սնեղան, նշանակել Զուրապիին և միջին Թաղայն, թույց իրենք էր Նոստրոսականն արեգակն սնեղանսն անտանական ազգորսնութեան ճնա, և արեգակը թույցն այս կաղեց երանս անունն այնն ին իջնում։ Երանց անունն է կրում լայմ մայրաքաղաքի ընդարձակ նախնայ Հրտիտակով (ստորագր. Նոստրոսականն)։

270 Քրիստոս շախմաչի քննիչն, որ 22 կաթիլու գլար (սառչակ, ցանովում) ուներ, հրշում է նեղերիսոս Ժամանակագրութեան մէջ (Արմ. Արմ. ի. 102 ծանոթ)։

271 Սլանակաղոս— փոքր, թույց լայն ու խոր գետ է Քրակիսում, որ Տրչատին

Շաղալ գաղազ Շաղալ Մափում է Հնգիտանաս, կալում է Նախ Քառիսան (Նախ. Զանոն — Պաղեկ) զիգնագրչի ջրերի պատանւում։ Այժմ կոչվում է մեռտերն։ Այս գետի վտարով Շաղալ Արշլուս քառ Զանտար (Նիգրակո, ից)։ Այս տեղեկութեանն է նորեկայն անունն է Ստոս կաթիլուերներին (Արմ. Արմ. ի. 109)։

272 Շաշանի չէ, թէ իսկապես ո՞ր կողմն է Բագրի Ըստ Ներակապ աշխարհագրչայի՝ կարող է լինել Անտարիայի Նորսպիտոսովում կամ կաթիլուերն մէջը։

273 Մեղադրան սոքկան Միլյանն է Բագրիսոսն։
274 Բագարոսը Կամարակներին զրգում էր Պարթև ծագուից լինելով Զայստատնում ստանկով առաջին անն էր Զանաղան Բագարոսի Տնա (ան՝ ծանոթ. 234)։ Խոսքով երա թույց արձմ Նախապարմութեան լուստարտուր կարտնում կանկնում է։ Էլ անկն բարձրացելն էր այս առանկնը, սուր իստանունն է երան պատգով ոչ քառ չին Շաշանական ծագունն, (այսինքն՝ իրեն Գաղազ-Կամարակն), այլ մոր կողմն, որ Արշուտունի էր, երան կն Արշուտունի զրկ։

275 Սպարջ Նոստրոսի քառ է աստանում, որ Զանաղան է փոխառն, գործուն, կարտանունուր։ Այս սնեղը կրում է Բուշուրեցիայում մի առանկն կրտստորական կարգ, որի անգամներն սխառում էին սնեղարոս ապրել, ապա աարել և գրեթով զրգովել։ Երանց կոչվում էին նախ սնեղան (Նախ. Արմ. ի. 102), այսինքն սնեղան, արեղ։

276 Վն. Մանակին և ոչ էր... կախարարներին որն մէկին շախմաչ իրենց պատիկներին... սառչակս սնն կարտնայն անուագրչի մի խոսքով (Ա.), որն Շանակ են լինական ճրատարակութեան խորագրները, Մյուս երկու խորքը (Տ. հ.) ընչ՝ Նախանկն անն. Վն. Մանակին և ոչ էր... կախարարներին որն մէկին Մուց, այլ խառնեց իրենց պատիկներին։ Այսպես են բոլոր ապագրութեանը թույց Բնակներին։ Մեծը սուրբ ենք Շաւարաժ Տ. հ. խորքին ընթերցվում։

277 Մեծն Զովանկան— Նախն Ոսկերանն է, որի ստույգ Բուշուրեցիայի մայրաքաղաքում առաջին լրջովումն և ժողովարական Նոստրոսայրա ստագրչից։

278 Շաղալական քանակութեանը երկու ժամանակ զրգովել է Փանկլայն նշանակորն Նոստրոսի Տիրում էր ընչ՝ նոստրոս Նախանկնը, թէ քաղաք զրգովել, Շաշերին զրե են կնել, որոնք երկու ժամանակ մնացել են Էզի ստանց գործածութեան, և Էքր կորից երանն են կնել, կնապիվ է, որ քանի մէջ գաղաքում են գրեթ Շաշ լրջով այն ժամանակուց Նիցուրեցի լրջովն արտաստանայն Շաւար խորում էին ինքանակապ, որ Մեծարոս ոչ թէ երբ ինքնարարն այստրեն է ստեղծել, այլ լրջարել կամ կատարելագործել է այն Փանկլայն նշանակորն։ Եվ գաղապան քանակները գաղապան նիժագրութեանն էին սնեղում այս նշանակորն թմին և Մեղարոս լրջարան գրերի խառն (Տե՛ս Սո. Զարսպուկան, ժալոյց գրքը, Ինչիս, 1892 թ.)։ Այս սնեղ կարծեր Նոստրոսական Նորքին և այժմ վերբնակուցան զնն է զարմ լրջարել ճը. Անուագրչի Շաշոյց արքերը Նոստրոսութեան (Վիենն, 1925 թ.), որտեղ աննուցն մաքրածածածութեամբ լրջարան են թույց կամ կարծիները և Ներկում են, և լրջարան է Մեծարոսայն այստրենի իսկական պատմութեանը, աննն մի գրե Շույանն և նիք ժախին ստանկն զիտագրութեանը։

279 Այսպես թու լրջ կարող լինել, որ Մեծարոս, երկու աշխարհներն ճնա, ճնց խորքում Մեծարտանուն և ապարտան ակն չին և նոր կառուարները։ Սա կնակապ ճնց իրեն, նորենարուն, որ ճնա (III ՍԿ) իջնում է, թէ Ս. գրքը Քաղաքանցն ս. Սախար նորերեկն, Նոստրոսին լինելու, պատնում, և այնուհետ (III. 48), որ ս. Սա

Տակ և Սեբաստի Տանարկից Քարգանդից ինչ անգամ շուտագի Քարգանդան: Կոչ-
չուք միայն զժամ է, թե ու Սեբաստի կրօն սպանիտների Տես սեպե Քարգանդի,
սկիբ գիտիմ Սեպանիկ Աստուծոյ (ստակն իշխելու մյուս գրեցը), որ շատ թեպակ
ը քարեկն Տամար, թե արարչուստ արտորակի կարեկ է անեղակ արտահայտն Տա-
լարնի թուր Տայանդերը: Մեզ թիւում է, թե ընտարձով ընդհանրութիւն է արժանա-
կեղով գրանն և երկու յայտերն և զիտ կտամբ ի զոր յայն խոսքը, որն ձեռագրի
լուսանցից ընտար մեջ ձեռնում, ետեղն էլ անկող է, զեղան թուր ի Տամարման:

250 Ազգայնութիւն Տամար ընտրվում էրիկաները, բացի ոչինչ և անտարկում
լինելուց, պետ է լինելին ձեռն քաղցրութիւն և երկուսն ինչուտութիւն: Արքին երկու
Տանարկութիւնները Տանարկայի կրօնանն, երբ կնորս անեղակ, որ այլ սպանիտներից
պետ է պատարասելին կեղեցու, պատարսներ, որքե Տայերն լիզելով Տամարութիւն
պետ է կտարսելին, որմնն և երբիցի լինելը պատարսելը էր երանք Տամար:

251 Քարգանդիները թայն են Մոզել ընտարի Կոչ ընտարութիւնն արգա-
կեցու եղանակայի խոսքը: Քեզին անտեղ (ձեռ. 267), Սեպարկայի սխոռ թուրցի
Քոչի կարգադրութիւնն զմե, ըստ որում Տայց կախարհութիւնն այնն Սեպարկայ շեքտ
է գիտելն ձեռնարկութիւնն ստակապու երբ այս թուրքն անձեռնարկ մնայ, Սեպարկայի
սխոռը Տայց կախարհութիւնն երգապատարսն ստեղծ Տանկն Տայուտարի Տանարկայ
է մրցանցի իր թեկն Տես Արարիւմ, Տայուտարի Տանարկն մասը ստեղծ
ձեռնարկութիւնն պատարսով Սարկի կախարհութիւնն Քեզու կարգին զամ թիւում (11,
15), գիտապատում է թե երբ ինքն այլ կողմ գնայ երբ իր ժիւնը իրն ընդունելու-
թիւնն քոչի շարին և Տայերն գրապատարսն էլ Մոզել շարին:

252 Սպաղատան— Տես Սեպարտան, այն Սեպարտան, Քարգանդանի զամուս և
Իրքանից արևելք ընկած, Արգանդանիկն անձեռնարկն, զամուս կրքանք, անպարս-
կանքի պատանակով արարապապը էր Տամարման, և Տայցից իր պատանով էր Քարգան-
դան կանկնում Տայ կախարհութիւնն կախարհութիւնով Սպաղատան ըզլ անձեռնարկով անը-
րով, թե Տանն շարենն կրակին կերպարգել:

253 Տե՛ս Սեպուս, ԸՄ, 10:

254 Գոգար է ստել, ի՞նչ է նշանակում պետե՞լ արքուն և անձեռնարկչեցնայս նա
խոսքը Տամարու անտեղ, որ պարսիկներն նշանակում է անտեղն, իր թայուտարում այս
խոսքը Քոչն երան շեքում էր պարսից Քարգանդից մի պատմական (արքն Տամար-
յուզուս որ պարս իր Տիջում, թեզուս Սեբաստ մաս գտնում ենք Վեարդ-շումն, ԵՃ-
Արայան խոսքը պատմականները:

255 Շեքիպալուսայ լինելու— միայն այստեղ արթնովում ըստ, որ անձեռնարկը Տա-
մարման ու Քարգանդան են պետեղ, թայուտար, արարապա, իրքն արք իբրով Տեպարու:

256 Սարկի կախարհութիւնն ամուսներն և Քեզուս կայարի և պարսիկների պատա-
խաններն իրական լին, այլ Տարկնում են կողմնացուց այնպես, թեզուս որ կրօն կար-
գիւրով այլ անեղակ կրեկն, կրն գրեկն (Արարիկն ամուսներն Տարիկը ինչ
Տամարն ընդունում ամբարթիւնն էր ոչ միայն մեզ, այլև ասարապը Տեղեկանիկն
մաս և գտարարտիկ շեք Տամարման յետարի կայարի և պարսիկների մեղադրութիւն-
ները, որ Սարկի քրիստոնէական Տամարան գիտելու անեղակ ստեղծներն է գիտել գրեկն
գլխոր Տամար, ի կարեկ Տամարկն կուչ ինչ կրքանաց Տայաքքը, որ Տանարտուց
Տանարկու էր մայր կամ զայն իմաստակարմ Սեպարկը երբ Քեզուցանն և երբ
միայնակ Տայարուց ի կարեկ Քեզուցանարկն Անտեղ երկարութիւն կարեկ է ստեղծ
որ ստեղծ այս ոչկորսութիւն Տայց աշխարհի կնք, Տանարկն մասը, անեղակ կտա-
րանոր Տայարթիւնից և կեղեկի Տայն ապարսիկութիւնն Տես, գրեկով լինելով սպա-

լին գրեց ու գրանմութիւնից, Տայերն լիզելով Տամարութիւնից և կաշելով թեմ մի
Տանարկն մեարդարտութիւն, և իրքն արս Տեպարն, մաս սպաղատում ընդունելով
Քարգանդի գաղանկութիւնն Քայց այս շեքները՝ Տանարկն թանում և Տանարկն գա-
ղանկներն ձեռնում, Տամարարթիւնն Տայերնի քրիստն և Տանարկն թանքն
գարնայ Տայց կախարհութիւնն միակն Տանարկու, շարկեցին, ստեղծ քրիստոնէական
Տայերի կողմից: Մեարարն թանակն երկար պահելին Քեզուցանեղան, տարն զմ-
բանապար իր նշանակում, և այս միջոցին Տանարկն կնարարից թանեղում էին
Սեպարիկ մեարդարտի և Անտարտիսն Տես և մյուս կողմից Մեարարն Տես: Բանա-
դարթիւններն ստարկաները Տայերն լին Տիջում է միայն պարսպարտութիւն՝ քարքր-
աններն կամ քարքրաններն աղանք ընտելը անելու Տային, թայց կան արք-
մանք կարեկ կտեղ: Մեկ կարգ կան կաւեկ գտն երկու կան Սեպարիկ պահելին, որ
Ս. գրքի Տայերն Քարգանդից կտարսել Տանարկին (կան գտն ուղղիլ ըստ Տա-
նարկն) և կերպոր՝ որ Տայ կրօնապարսիցը թարգարտին ուսում անելու գտն
անտեղան ոչ թե Սեպարի այլ Քեզուցան, որք խոսքով անկով ասարկան արեկ-
նապարի քրիստոնէական ընդունն Տանարկն արեկնապարս: Այս երկու կան և
որքե Տամարարտանում էին Տես Տայերի կախարհութիւնն շեքներն, շուտով իրաւա-
կեցան, և կորեկացու Տայարքում մի թանկ անեղակներն իրան է, որ Տայ կրօնա-
պարթիւնն էլ զմե՛: Եր ասարկան ուսումից և կտում էր Քեզուցանին, Տանարկն
ուսումն ստակապու, գիտում էր անեղակ եռիկնի ինչուտային, ստեղծ ստեղծներն կարն:

257 Քարգանդանիկն ապուն— քարգանդան մասում է Տանարկն Յոջորս՝ թա-
նից, որ նշանակում է կեղ, զնե, ապ, արեկն և նշանակում է կեղապ, արքելին, պեզ:
Այս կտարսական անտեղ կուչեցին Տանարկարքիցը Յոջորսուց կուչում ապու-
նարթիկն թայուտարի անեղակ կուչում են Տան քարգանդան, քարգանդան, քարքր-
ուս և այն (կրքան. թաւ.) Յարլուն այս աղանքի մասին խոսելով, կուչում է քար-
գանդան, որ Տայարլունն ուղղում է քարգանդան և կրքան. թայուտարն ևս ընդու-
նում է Սեպարի Յարլուն մի թէլ ապու, երբ թիւում է Քեզուս կայարի Տամարանի
կեղեցը, գրում է՝ ան զան Տանարքում ապին քարքրարտուք, որմնն գարնայ թա-
րարտու, որ այլն ի կարեկ ուղղիլ քարքրու, զանք որ սա գրչական անտ է, այն-
ից քարքրարտու ապանց անտան է:

Կրքանակն ու (Ք. խէ և կ.), խոսելով ու Սեպարի գրքանմութիւնն մասին Յոջոյն
Տամարում, Տիջում է, որ այլ աշխարհից միարքուց կրքանական աղանք, որ Տիջուս
Տամարանից ի մեք Քարքան էր մեղակ և այնմ խոքի երան էր կեկն Սեբան, Տիջելով
Յարլուն քարգանդան աղանք, քարքրարտու ապին և կրքանային Տեպարտան ապու-
նի թաւ, կարեկ է կեպարկը: Թե այստեղ խոսքը վերաբերում է Տայուտարում գիտ-
եղանային մեղանց Տեպարտան պատմականը, երբ ստիկ էին անեղակ արքաներն
Սեպար Տամարարտութիւններն է մեղմ արչել, թե ս՞ին է կեղար այս երկու
կեպարթիւններն՝ Տայի թարկեղանքը, թե Տայ Տեպարտան պատմականը
Տանարկիցը:

258 Կեզուցանարկու Տանարկն արքանութիւնն, եղանակում է անգամ ուղղապա-
ն կեղեցու, ըստ Յարլունի՝ Քեզուս կայարի Տամարման ու Սեպարկին սխոմիտ կուչում
Տարկեցին, որ նշանակում է անքան, արքայ (Տե՛ս Բանթ, 275):

259 Մոզել է Քեզուս Մամուտուտայի, սխոմ է լինի Մպուտուտուցի, Կրիկիայի
Մպուտուտուս ինչ թայարի անտեղ: Սա Սեպարիկն կեղեցու կշիւմովոր Տայերից մեկն
էր, որ Ս. գրքի մեկնութիւն մեջ Տայցից պատմական, ընտարտական և թանարկական
սկրքաները: Տամարանկից և ընկեր էր Լուսն Սեպարիկին: Երան Տես Տամարիցին

կետարանումիս Նայր, և այս հիման վրա կետարին կոչեցին կրա սպիներք, Քե-
զմա քառադի ճաղոց այս քան չի հաստատում: Քնոզը, խախտա Քնոզորոս
կյուրացին, Կուչկան Անտիոքի նկերպող էր, Համարվում է Արևելքի ամենատա-
աաճականը, բազմաթվանի գիտություններով անվանում և կետարը նկերպական
գրեցին Սեզում է 290 թվին և պալատում է Քնոզը Մուսուկուսացուն: Կյուրի Անտի-
ոքիցը այս ճանին ունեւ ճանթ. 227: Իս դարաբայ ճաղ էր, անգրապ կարտու-
թյամբ, կոտարակին հասելու, Համայ կարտութուն չըր գիտմ միջոցներին մեյ: Սպուտե-
թիներով է անգրին գումարներ կաշարա սալով Նաչուցերք կետարի անապատը
Ինչոն ինչն էլ գաղապարվին, բայց վերջինչով միջոցներով կարողացավ իր սպա-
փառութիւնը հանաչել ապա:— Գրեցը Կ. Պոլսի պատարարք էր նկատար ճաղով ճա-
մանակ:

290 Այս արվեստը, որ այստեղ հիշում է Պատմաւայրը, և գործանքով կրկնում
է հնա Արի մեյ, ընթացական արվեստ է, մեր այժմյան լեզվով ընդհանուրիւն և
Հարուստութիւն, կանեակոր և զարկել խորք Քնոզին:

291 Բարդ ապագրներն ունեն, զի սառչ յարանու կնարակին վերաբարութիւնս:
Վերին բան այստեղ անուայ է և անհայտան, նորայ Քյուրանդացին իր սրտին և
Համարակն առաջադիւթիւն է արել՝ այս բարդ, սիրարանութիւն ձևով, զիկ Նաչուր
զիկ վերագոր սիրը՝ սիրարանութիւն է զարգայական, յնրան և արել: Մեյ այս
ուղղուն ընդունեցին, բայց վերաբարութիւն բանը համարում ենք ոչ իրի վերաբար-
ութիւն, այլ իրի ստացի Քնոզմանութիւն հանարեն, արձուցն էլ անպոչկո,
նանեպիւն, Համեմատութիւն, արկին վերաբարութիւն չի համարվում:

292 Այս գրութի, ճանաչանդ առաջին պարբերութիւնը, արկ է ընկնում իրա Տու-
նարանութար բաների և ընդհանուրին կոչին, և ընթացական ձևով իր նմանք
լուին ամբողջ պատմութիւն մեյ և կարեն Պատշի Գրեք հանում ու Պատմութիւն մեյ
զմանվում մի կար լինի, արհարան մեյ (Պատշի Գրի լեզվին ու անին Կարիներն են
Նաչանվում, թէ Պատմաւայր այս գրութի գրել է զիս նրաուարը հաստիւմ, և հնա
կրկն է Պատմութիւն, որ անընդունել է թէ ինչն է Քնոզուր լեզվանին իր սով-
բանակ լեզվին ու սնեյ հնաուայ, զգրութ է ասել: Այս գրութի մեյը Համեմատար արկով
սպառ Քնոզմանեցին, որպիսի գրութիւնանուն լինի:

293 Կենսաբանական լինք— Հանձնել լին էր Անդրանդորայի Նարով ընկում, որ
կոչվում էր հնում Մարտոխ, իսկ այժմ Մարտուա լինք և ճոճիք Ֆուչ Նազմերի հա-
կարկարորը կուրկացին ասել է Փիլոսոփ ((Արմ. Արմ. II 130):

294 Անդրանդորայի նկարագրութիւն մեյ նորինանի գործ է անում Նաչուրութիւն
կոչվում Հարուստանական մեյ, մեյ է ընկում այդ քաղաքի նկատմանական ճամանակե-
րի պայմաններին, և նրանց հանարում է իր ճամանակի ընթացմանական պայա-
մանները: Նկատմանական պայմաններնք կա զմերթն է Սուս Կարիսկաների վարք
Անդրանդորի անասնաբանական պատմութիւնը, որ բարդ բանասերներ կարծիքով հնեյ
ինչն է Քնոզմանեցի է հանարակին, իսկ ընթացմանական պայմաններնք իր կոչին
է գրում իրեն ճամանակից և արհանուան Նկատմանական պայմաններնքի մեյ հե-
շավ Պատմութիւնը (= Գրուստիւն-Գրուստի) նկարագրաց պայման Նաչուրութիւն
Սն-
բարդի կարեն է նրանց Ոչիրքս (= Անքան) անապատ, որ նախ Սոնարարանէր է
մնում հողեներ աստվան էր Այստեղ նա կոչվում է հանարեն Գրուստե անուամբ, որով-
հետ հանաչ պիտարանութիւն մեյ Գրուստե Սոնարարանէր և մնում հողեներ աստ-
վան էր— Վնասարա անարար պատեր վերաբար է Անարախ-Ոչիրքսին, որպիսի
արհանակին, որ պատմում է ամբողջ անարարը— Անարախ ընդից պայապատերի զն-

ընդանենք— անարարութիւն է Անդրանդորի վարքի պատմութիւն այն անի վրա, որ
անի պատմում է թէ բազարը հիմնելու նրան նկատվում էր վիշտ, որ արարում էր սպ-
գում անենին: Անդրանդորը հրատարակ այդ վիշտն արկին ու Քնոզն և կրա վրա կա-
ռուցել մեհյանը— Հարոջ հրատարակութիւնը (Տարի անսին կատարելով մեներ ըն-
անեքի անասուններ, լարաններ, կարիսկաններ) անվանում է նույն գրքին, որակ գր-
վում է թէ բազարը հիմնելուց հետո Անդրանդորը հրամայեց՝ Անարախի ասի օրը,
որ գրիս և Տարի անսին 25-ին, ասն արքան է պատմով այն կէտի և չարկներ, որակ
քաղաքի շինութիւն համար կոչով կին կրում, և այն օրը բարդ ընտանիք անասուններին
հանկաւ կին առնալ— Բազարի արտը զիկու ժամանակ զնանի ասնից գրուս կնան
լարաներ(անբուլն անը), որակ փոխելով այս ու այն ասնիք ճանակ ճանի որ կրանք
անկնա կին և ընդհանուան, զնասարար գնաններին ոչնայնում կին, նրանց անե-
ցին պայուն, զուշը ճամադանակ իրի վիշտը մնուցներ— Կարիսկանները բամանեք
կուչիւնս ճանն էր կոչվում Տարիի 25-ի ասին:— Անարախ է Գրոջայն Սոնարարանէր
Անդրանդորի վարքի մեյ հիշվում է սիրարագ կրքին, արկին կարգ է լինել մի մեհյան
այս կրքու վրա, հիշվում է նաև սիրարագ պայապատեր շրթին: Ընկն կարծում է թէ Պա-
նդուստե է լինալ և Գրուստե, Անարախի հանուան անուն է (բայց Baillif-ի քա-
նարանում էր քառ' Գրոջայնը հիշեցնել), (Ընկն ճանթ. 470—485: Տաշան, ասու-
նա. Սա. Կուրիսկեայ):

295 Սանգարամիւն— արկին հին ձևով Սպարսարմուտ, պահպանական բան է
spandarnat, կրիքի աստված, զնեգրելն՝ արտա armati (—տարբ իմաստութիւն),
որով կոչվում էր պրոպագանդական կրակի մեյ շատ հարգվում մի ուրի, կրիքի ուղին, որ
Արամազդի գրարար կամ Տարն էր: Հարկինի մեյ այս բարդ գործ է անվում կնան-
կելու համար ասորիկընա անարարը, որակ մեյը ձևակ ճանակ ճարակայն հողեները,
արկին համապատասխան հանաչ Գրուստեին, կամ մեյ զմիւրերին:

296 Քնոզութիւն՝ զի նորի Գրուստեին, որ կրիս կերպ կարեն է հանկանուր, կամ՝
կրիքուր Գրուստե, Գրուստեի նման մի նոր սիրարար, կամ նոր պատմանական փերա-
փարթիւն հնաուայ: Թ՛վ է այս կար Գրուստե, իր ասորիկընա՝ կուրկացին չի հիշում,
միայն նկատում է, որ ինքը կրան անարարն անարարն անարարաց (հին անարար-
թիւններն անեն արթան անարարը, որ սրել է) և կրա մաս ասուցը կատարելուպիս
պատարար:

297 Աստիկի— Հնչարգայի (Հուստանական նախանի էր, Նաչուրութիւն
Անքեր ճաղարագրութիւն:

298 Հայոց նախարարների զաների գաղափարութիւն, որ անարարար պահպանեն
բառով կոչվում է զպատմանի (կառաչեքի անքերի Քնոզ), բարեբախտար պահ-
պանել է մինչ այսր:

Կա այս զպատմանը նա Այստեղի ընթերցման (Армения при Юстиниане, էջ
249—250), որ չաղարգուն է:

Յ(Իմ Սա)Նակա ինքիք արարել է զրան արքանի յերաւաշին Քաղաքի գոր ի
Մարտի իստեղեցու, կին նա զպատմանի զնամ զոր կարուցի էր զիսինն անսի բազար
անալ մեյ, ինչ և համայն արքայի արքայն և բարեբախտ և սիր արար և Սուսակ կա-
նարիս թէ արկու մեյ բարեբախտիւնը հրաման ասել Նաչուր պատարար և անարար-
անքի արկու յառաջ ու Նաչուր արկին: Կուչիւն և ի ներսով զրան յառաջ յառաջ
անեն, որ յայնժամ Նաչուր պատարար և անարարանք զար էր ասու լինելու կուչիւն

Ներսէ Տրամանա արքայի արքայն և եւ (Սա)ճակ Հայոց կաթողիկոս կերպարաց
զգահամակին և ձեռք ձառանի զարքայի արքայն և զներս. և է այսպէս արքայ և
էշխարհոս.

Ստորին իշխանն հայոց և մարկապոլ.

- ա. Սրենայ տէր.
- բ. Ասպետ.
- գ. Արթուրեայ տէր.
- դ. Մամիկոնից տէր.
- ե. Շահապ Մոմոց տէր.
- զ. Մակայ տէր.
- է. Օրտունայ տէր.
- թ. Չահունայ տէր.
- Պ. Գառգից տէր.
- ձ. Աննապոսեայ տէր.
- ճա. Ազահունայ տէր.
- ճբ. Կամարական.
- ճգ. Այլ Ազահունի.
- ճդ. Վանազադին.
- ճե. Ամասուի տէր.
- ճզ. Գոգթան տէր.
- ճը. Այլ Աննապոլի.
- ճՊ. Տարոց.
- բ. Բաւնոց գաւառաւոր.
- իա. Գեթունայ տէր.
- իբ. Վարանունի.
- իգ. Գարսնահայ տէր.
- իդ. Սահալունի.
- իէ. Գարգինից տէր.
- իև. Արիզից տէր.
- իը. Սրենայ երկրորդ.
- իՊ. Արթուրեայ երկրորդ.
- է. Արթուրեայ երրորդ.
- լա. Մամիկոնից երկրորդ.
- լբ. Ռափունան.
- լգ. Աշտուկ.
- լդ. Գիւնդուտան.
- լե. Ռախա Գիւրարանան.
- լզ. Այլ Արիզունան.

- լէ. Այլ Գիւրարանան.
- լը. Գառնին.
- լՊ. Առանձնանան.
- լխ. Աշահարանան.
- լյա. Համբարձանան.
- լյբ. Վարապոլանան.
- լյգ. Մինանանան.
- լյդ. Անիացին.
- լյե. Չարնաւանանան.
- լյզ. Շնաշիցին.
- լյՊ. Մահպոլանին.
- լյՊ. Արիզին.
- լյՊ. Տայրանան.
- ժ. Որսնիճունին.
- ժա. Ազանդունին.
- ժբ. Առանկանան.
- ժգ. Տրանին.
- ժդ. Մամբրաքին.
- ժե. Հանունին.
- ժզ. ԲՆունին.
- ժը. Բաշրաքունին.
- ժՊ. Սեճունին.
- ժՊ. Վարապոլան արքայի.
- կա. Ռազակոս արքայի.
- կբ. Արաշտունան.
- կգ. Վանազադին երկրորդ.
- կդ. Շուին.
- կե. Վրտան(ին).
- կզ. Արաժու.
- կը. Շրապա Գիւրարանան.
- կՊ. Գարգինան.
- կՊ. Մուրադան (ա/էր).
- չ. Վարապոլան(ին)ա

Այսպէս գիտմ ենք Ներսիսեան Քաղաքանալիան, ինչպէս յիշեց ենք Հայկանում. —
եւ Սահակ ինչոք Հայոցի Արաշտու Քաղաքի արքան զանում, Տրաքանում, առեղծ, որ
եւ տեսա ստանական խմուղի Արաշտից զիմանում շարց ամբ 17-ին, և եւ Սահակ
կաթողիկոս զիր զրեղի Վան արքայից արքային և բարեբարին, թէ թող ներ բարեբարու-

րեանք Տրաման ամ Հայոց ազանների և ստանանների ցուցակագրութիւն կողմէ Ար
զիմանում, ինչպէս ասաց եղիւ է Հայոց ազգի յճէ, որտեղից ստանան Հայոց ազաններ
և ստանանների գահերը Հայանի թիկնէ: Ըստ այսմ ներսից արքայից արքայ Տրամանի
և եւ Սահակ կաթողիկոս կերպից գահամանը և զրան զրեղի արքայից արքայի և մեր
ժառանկները: Ե՛մ այսպէս արքայի և նշարիս:

Մամանկան Նաման էմին Տառնացի է՝ Վանանական Նաման, որի ճեռնէ է
Արիւնքը. հայաթիւնը (Արմ. Արմ. էր 295) ստանանքը Հառնացի է՝ Արամական
ստանական, այսինքն Տաղաթրական, ըստ որի ստանական խմուղի դուրս է նշանակե՛
ցուցակ Տարիսուս գաւառիցը: Նախորդիստը ազանների ցուցակի, այսինքն գահ-
ամանի: Ազգից ամբ հայկունս կողմից Նամ-ի Տեա՛ առիւն է նրա և զիմուր
քաղաքիցն Նանանալիանքը, և Տառնոպոլս զիմուրսակ իմին, զիսի, որ հարնային
քաղաքանում է՝ զայս բառով Ամեն մի Նանաթար աներ ստանական քաղաքից
զայս, որոց ցուցակն արմին կրանար ստանական Նաման: Իսկ Նանաթարների գահ-
ամանիկում էր ըստ յայտարարչար զայս քանակութիւն և ժամկում էր գահամանի
էնք (Ե՛ր. էր 207):

Գահամանի և Նախորդական զայսների ժանքանում և լավագոյն տեսնանարու-
թիւնն արեւ է Ազգիցը

Նախորդների ցուցակում չէ թվանումարի անի գրում է Գառնական (չ գրի կրի
հայկամբ), որը Ազգիցը ուզում է Աշտունքը հայի ասկ Աշահարանու Նամարով
և ուղղիկ Աշխատաբան, և ձգ-ի ասկ Մամբրաքին ուղղում է Տամբրաքին (Ե՛ր. էր
220, ժան.)

Գառն զուցակում ից թվանումարի և ասկ պակաս թիկնում, էմին կարմում է, թէ
այսպէս ըսց է Քաղաքում առքը. հայկուն և Այլյան (Այրաթաւ, էր 430) նկատում է, որ
ից գահը գահանում է՝ գրի ժառանգութիւնից զան զանգ ցուցակուր թագաւոր Տրամանով
ժամանակագրական զրկում է եղից գահը: Սակայն այսպէս չէ: Սաչարի գիտում ասանց
թվանումարի գրում է ռեառնոց իշխան Հայոց և Սախալանս: Մարկապոլսը Նախորդու-
նէն էր: Որի Նախորդականց իշխան Հայոց ասանց իշխան գահակում է՝ (է՛ր): Իսկ
սակայն ձեռն Նախորդների շարքին Տանն և Վերն են գրի: Ասանց իսկական անի էր,
ինչպէս թուղաթիվ (Քաղաքիաններ կան, Գ զար, (որտեղ, ինչպէս տեսանք, Ազգից
գահակամբից զրեւ է Մաղաթուղի): Արք՝ արք ցուցակից մի անան Տանն է՝ Տայրոց
ստանները մի-ի թվանումարով ասանց են շարժիլը: Մամբրաքիաններն ասանց են Գ
գահը, գիտական կրանց հաստի ինչորտեղ, Օրտունայց արքանացի է և՛ գահը,
գիտական է-ի, և այսպէս շեմութիւնը կրանակով, մի թվանումար (Գ) գիտամբ ըսց
են Քաղաք, որպէսզի գրան ստանական թվանումարները Նամապոլսական թիկնի գահին:
Արեւն էմ Մամբրաքիանք ինչին թեանակ տեղը գրանկան ցուցակում, այսինքն Գ գահը,
սակա Մամբրաքիանները կաննային Ծ, Օրտունքը՝ Ը, Գարգինան տեղը՝ Թ գահը, և այլն
ու՛ մի պատկարը էր մաս:

300 Վանանական ասնին, որ գահանումը էր կրում (III) Ս), Արաշտը Սահակ
կաթողիկոսի միջնորդութիւնը վերադարձրել էր իր կալիպանները և գահը՝ ամիկ ստա-
նորանական (III-ՍԵ): Քայց Գառնային, որ հայկ. Վանաթարականներից էր, հարով վա-
զարեց ըստ նրա ձայնն Արշաւորի մոտից, Տանն էր Վանաթարականների ցուցակից և
զրեւ էր Արշաւորին (III ՍԵ): Արք՝ Սահակ կաթողիկոսի միջնորդութիւն է նրան եւ գահ
սակ, էմն ոչ ինքն Արշաւորն, ցանի որ Սասունական Քաղաքիների ուղի գուցէ էմն Հայ
Արշաւորիները, ինչին Գահալունիներին զեպակից և ինչինցի ամիկի բարեբար ձայնով
ստանցիլը:՝ գանն մի աստիկն աստիկնի գահ, ինչպէս Քաղաքիցը կաննա:

ԵՐԱՆԻ ԽՈՒՐ

V դարի սկզբի ստեղծվեցին հայոց գրերը: Հայերեն վրձնագրը բանձր լեզվից գրվորի հանդիսեց հայ ժամանագրության բուն երանձի սկզբնավորման, արգասալեզու մշակույթի արժանի մնացող բարձր բնագավառներ: Այդ շնչալուրյան պայրային արդյունքներից, քերես, ամենամեծագույնը հայ պատմագրության արտասովոր ծաղիկն է: Թովհ. V դարի հայ պատմագրական միտքի բացառիկ երևույթ է հայոց ազգային մշակույթի պատմություն մեք. ինչպես նաև համաշխարհային հին և միջնադարյան պատմագրության համակարգում: Այդ հայրաշնչային, որ միամտանակ է հայ պատմագրության ձգված, և նրա բարձրարժեք զարգացման վրան քարավ. համբնով նաև հուն-հռոմեական պատմագրության անձնակ և բյուզանդական սկզբնավորման հետ: Հանգամանք, որ այդ ժամանակահատվածում հայ պատմագրությունը փաստե՞նք համարժեքություն պատմական ժամի տեսանկյուն դարձնելը:

V դարի հայ պատմակ է միտքն արտադրված է Կորյանի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բագրևանի, Նյայի, Մովսես և ռենգու. Գագա Փարպեցու գործերում: Այս համաստեղության մեք ամենանախնայի սեղ ունի Մովսես Խորենացին, որ և ստացել է ՀՀայոց պատմանայչ պատվանանք: Խաչիցիք նա հզուցվոյ է իրագործել սեփական ձագճրի արժուշտական պատմությունը շարադրելու: զագագաթը՝ ի սկզբանե մինչ ի՞ օրեր:

Պատմանայչ ճեղքի է շուրջ 410 տվականն: Մերայ Մշտուցի և Կորյանի Մանուկ Գաբրիել ժող. հանրական կրթության անտաղյան հետո, եւ 20—25 տվական հասակով, զհակվեճերը խաղցնելու նպատակով, աշխարհներէ մի խմբի նեա սղտնգում է զյոնի մին պիտանի կրթական խաղաղազն պնտանաններից մեկը: Արհամարդա: Ռասուն պատմաւոյց նեաու. Մովսես Խորենացիի վերադառնում է հայրենիք: ՀՀայոց պատմությունը, Մանուկ Բագրևանու իշխանի պատմումը, որ սկսել շարագրել արդեն ստացանք ստիճում է պատմակ համաճարտ, մանրակց իշխ ստա:

Ի՞նչ սկզբնավորներ են հիմք ծառայի ՀՀայոց պատմության ստեղծման համար: Մովսես Խորենացին հայ պատմագրության մեք սկիզբ գրելը, որպես պատմական սկզբնալուր, ստար ժամանագրություններին պատկանող Լեւիտի, Է. ստացիք ներքին. Խաղվածալեզու արտադրմանը: Խաղվածալեզուին հանդուրում է միջ. լեթառնական և լեթառնական ներհաններէ երկու շարքը՝ Հովսեփոս Փավոստիցի մինչ նմիտքն Կուստանդ: Խաղվածալեզուին բնույթ է կրում Մովսես Խորենացու օրագրում երեք պատմագրական սրբույրի՝ Մար Աբու Կասիանի աշխատության, յուր ժամայի բաղկացման, համաճարտ, ՀՀայտունե Փրայիցը կոչված երկի և Վենեճական պատմությունների խեղդի: Այդ աշխատությունները քեկ գրվի են ստար իբաներով, սակայն ստեղծվի են Հայաստանում:

ՀՀայոց պատմությունում օրագրումն են նաև վաղմիտքողական կարևոր: Արդիպիկ են գտնագրվել իբաներով գրված այն միտքայր հայրաճանները, որնք գրվելի են նեղնակի տեսագրումով, ինչպես նաև հայ Աշխարհների զամենամակաները: Գրանցում, բառ իրենց հարտության և ազգության, ներթափանտեն լուրսկված կն բարձր նախաարական ամենք:

Գտնոր սրբությունից հարտում են բանավորներ: Կարելի է ստեղծակի բանավոր

սրբությունից երեք խումբ: Խաչիցին արտադրներ են, որոնցից մեկ է հասկ Վանակ ստան ճնակելի նեղված հիմնից մի համաված, երկրորդ՝ պատմական ակնարկությունը՝ «Կլաստանների երկերը»: ՎՊՎիշույց երկերը, որնք ավելի մեծ իբիկ են կարգում: Երրորդ ամենական ամենք են, որնք երգված կամ պատմված կն նախաարական ամենքում, սերեղից-սերեղից հնագնեակ հարտանայով և գտնագրվելով: Մովսես Խորենացին յայնտեն արագործել է ձագճրվական ստեղծագործության երեք ձևն էլ, սակայն նեադասարար է ժողնցի գրանց: Կա արտադրված արտերը որպես աշխարհայնական է ընկուրի և ձրակ է վերստություն միջոցով բացահայտել գրանք բանական, պատմական նեղներ:

Արդյունքի այլ տիպ են նեղաշույնում Երաթան մշակույթի՝ հայրաճաններ՝ Լուգները, անդրներ, ստաններ, բնակավայրեր, շրանցներ և այլն: Պատմանայչ որպես պատմագրական է գրան կամ գրան ակնարկներ, հավանի համապատասխան ակնարկություններ: Մովսես Խորենացի լուրսույրը աշխարհ է նեղնիկ: զնակով հայոց լեզվի բառագրանիկ և հասկալեան հասակ անունների՝ պատմական կամ իրեն ժամանակակից սեղաններով, անհուններով, ամենանունների օրագրարական վերստությունը:

Ընդհարտ հայոցի նեղակ Մովսես Խորենացու ստացանք սրբությունից կարգվել, կարելի է համարել, որ զնեա V դարում նա զբաղել է ՀՀայոց պատմության մեք օրագործելի և սկզբնավորների բառ Երաթան այն բարձր ստեղծները, որոնց կա հիմնված են և ժամանակակից պատմագրանները: Այս ամենք ընեղնե գարս են բրնում Խաղվածալեզու մեք համար ստգրական զպատմիչ: Ինտրադան, ինչպես նաև միջնադարյան հայ նեղակներ, շրանակներից և նրա համար պատմավոր սեղ ապահովում համաշխարհային մշակույթի գործիչներ շարժում:

Մովսես Խորենացու աշխատությունը Հայաստանի և հարևան երկրների նեղազն պատմության վերաբրելու սեղակությունների սեղադա գտնարում է:

ՀՀայոց պատմությունը նաև աշխի ընեղակ գրական հուլանան և հայ միջնադարյան արանի լավագույն նեղաներից մեկը: Կա իբան V դարի սեղերկիկ հայրենի Է՝ սեղակ ներարան հանարան պրայից ազգիցությունը:

ՀՀայոց պատմության կառուցվածքն ստանց շափազանգության կարելի է կատարյալ սեղանել: Այս սղտար հիմնված է նրա արտեր հատվածներով, զրիտերով, պարբերական գարմանադա ժամանանությունը, գրան նեղաշույն, հարտակարանություն ու հակադարյունը գտակցող ներապայության վրա:

ՀՀայոց պատմությունը մի կողմից, նրա նեղակից հանարի, մյուս կողմից, վն Լուգադանդանությունը արգասիկ է: Բաղանակ, հայրենակերի կրգարը ի հայտ է գալիս ամեն մի կում: Կա կարելի է պատմության արտանում օրեկաներով հարտանարկ կարակ իրակությունը, նեղակից հակաշույն ներաշույն և փտապար սեղադա: Ոնցույն օրեկակ կում է ժողայր նեղակի համար, զյու՝ նեղակից շախար սեղերեղերին, ձագճրից, վարակվով նրանց Լուգադանդանի պարտիկ և հայրենակարանության զգամաներով: Մովսես Խորենացու երկը հայ նախադարյան բազում սերանգներ է պատարարակ, մասնակցել է հայ գործիչների ու ժամանակներության զագագրարական ձագճրվածքներ, նաև այժմ զեմպրին պատմական ուղիով ընրացող մեք ձագճրից ակագրում է անհունություն, իրիպարության, իմաստության և ժողային բազում այլ ստեղծությունների օրեկաներով:

Կա ժամանակներում Մովսես Խորենացու ՀՀայոց պատմությունը գրանել է համարժեքանից ցնտություն նեադարյան ստարկ: Բայց նա զնեղակներով այն ստան

**ՄԻՈՒՍԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆՈՑ ԵՒ ՆԱԿԻՍԵՐԱՅԻ [ԱՌՆՆԱԿԱՆ
ԳԻՒՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ Ի ՍՆՋԱԿՆԷ ՄԻՆՉԻՆ ԱՌ ՄԻՆԸ]**

Այժմ երեսուսուգի՛ւ, սա կեցեալ *ամբ* ՄԼ ձեանք զՍեթ, եւ կեցալ *ամբ* ՄԻ մինչեւ ի ճննում Մաղազայից:

Մեթ կեցեալ *ամբ* ՄԵ, ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* ՉԷ մինչեւ ի Ի ամբ Ենգմայ: Ետաւ երկուք յարձանագրութեանդ՝ ընդզմ երկուք Նահաբանայց, որպէս սալ Տոգուկոս, թլզլու եւ որեւ տեսչաւ է:

Ենգմ, որ առաջի յուսացաւ, կուչէ զԱստուծո՛ւ: եւ թեղ՛ր արգիտ այս, եւ կամ զամբ որո՛յ պատճառացայ Եւրեմ եւ առաջեւ կուչիցն զԱստուծո՛ւ. կամ որպէ՛ս կուչիցն իմանի: Բազմիկ Եղամ Նճարուսթի՛նս անուանուածսնդ՝ եւ սա ի բերանս Աստուծոյ տեսչւ սախ պատուէր, այց իմ յանդիցեցի՛ւ եւ ի Քարեանեան կեցալ՝ զՄԻ տես յԱստուծոյ եւ ոչ յայց անի՛ր Նարցանի: Ետպէս իւր զճնն վարիքի ի Նճն բերանց յալ: Իսկ յետոյ եւ Երկը ձերձուց իւր ճանաչի Աստուծոյ ինչոյ պատարագս ձարտուել եւ թնկեալս լինի:

Արց այցաւ սուրբալ թնկեւթեան եւ ձեռագրութեան Աստուծոյ լինել, է՛ր սպազաւ առաջի եւ սախ կուչիլ զԱստուծո՛ւ, եւ այս՛ յառաջ: Այլ զայլոց զամբ տես ի ստեղծութեանց Նարիբուսեան ձեր յարգիտացոյ տեղի, իսկ որ ստանան պատարագ է՛ առաջուր: Բանքի ի պատու իրականացութեան զանկալ առաջի ի ձարգանել՝ իր գրախան եւ յԱստուծոյ շարժութեան ազգայնս՝ որպէս անպարտելի է՛, գանձի արտասանուածուր: Զկնի եւ թնկեւթիցն Աստուծոյ յորգուցն Արամայ՝ իր Նարագանել իրմէլ ապանակէ Լորարու: Զնա որոյ ոչ բան ինչ անստեղծութեան, եւ ոչ յարգութեան ինչ: Իբրև կեցել, ի ստարգանս եւ յանդատութեան սրբոյ ձարցուցն Նարցանց լինի, այլ եւ ինքեանուց արարել գործս, յորոց միջի եւ յայտարար կեցալ ուղղութեամբ Նահաբան, կուչ զԱստուծո՛ւ: Իսկ կուչիլ կրթեմիկ իմանի. կամ անուանել որպէս զՆարցանց կամ յայնպիսեանք ինչ յարգալ:

Արց անուանել որպէս ձեռացեալ, ոչ է ի զեպ, զի ոչ թազութիւն անոց թեղ մէլ, որ ի ձեռացումս Ետաւ զԱստուծոյ անէր ստեղծել, եւ կամ զնախ ինքն որոյ անունն: Եւ ոչ զարձակ մտու եւ թազման զնուս յԱստուծոյ ստեղծման Տեսուց իւր Ապա որեւն յայնպիսեանք ինչ իւր զԱստուծո՛ւ:

Ետ կեցեալ *ամբ* ճՆ ձեանք զԿոյնեան: եւ կեցալ *ամբ* ՉԺԵ մինչեւ ի ԺԳ ամբ Մարուստայից:

Կոյնեան կեցեալ *ամ* ճՆ ձեանք զՄաղազայից: եւ կեցալ *ամբ* ՉԵ մինչեւ ՉԱ ամբ Կամկայ:

Մաղազայից կեցեալ *ամբ* ճԺԵ ձեանք զՏարուց: եւ կեցալ *ամբ* ՉԼ մինչեւ ի ե՛լ ամբ Եոյից:

Տարեց կեցեալ *ամբ* ճԳ ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* Գ մինչեւ ի ՄԶ ամբ Եոյից: Ենոք կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՄաթուսայից: եւ կեցալ *ամբ* Մ մինչեւ ի Կ ամբ

Յարեց կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* Գ մինչեւ ի ՄԶ ամբ Եոյից: Ենոք կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՄաթուսայից: եւ կեցալ *ամբ* Մ մինչեւ ի Կ ամբ

Յարեց կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* Գ մինչեւ ի ՄԶ ամբ Եոյից: Ենոք կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՄաթուսայից: եւ կեցալ *ամբ* Մ մինչեւ ի Կ ամբ

Յարեց կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* Գ մինչեւ ի ՄԶ ամբ Եոյից: Ենոք կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՄաթուսայից: եւ կեցալ *ամբ* Մ մինչեւ ի Կ ամբ

Յարեց կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* Գ մինչեւ ի ՄԶ ամբ Եոյից: Ենոք կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՄաթուսայից: եւ կեցալ *ամբ* Մ մինչեւ ի Կ ամբ

Յարեց կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* Գ մինչեւ ի ՄԶ ամբ Եոյից: Ենոք կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՄաթուսայից: եւ կեցալ *ամբ* Մ մինչեւ ի Կ ամբ

Կամկայ, եւ հանց կեցալ Աստուծոյ փոխի: Ետ յնա ձեանելոյ զՄաթուսայից *ամայ* Մ, որմանի եւ Նանց վարս առաջեւ, որպէս զհով եւ Նանկան, քոթեալ սախ ի միջոյ անպարտաց, զորոյ զպատճառսն յետոյ Նառուսայից:

Մաթուսայից կեցեալ *ամբ* ճԿ ձեանք զՆեոպ: եւ կեցալ *ամբ* Գ մինչեւ ի ամբ Եոյից եւ անկել իսկ սա ընկեղզուց վայնեանցալ:

Կամք կեցեալ *ամբ* ճԼ ձեանք զՆեոպ: եւ անուանեց զանան նորոյ Եոյ, եւ կեցալ *ամբ* ՆԵ մինչեւ ի ՆԿ ամբ Եոյից, եւ մնաւ յարի ամբ Եոյսց Եւ զՄարուստայ հայց իւր:

Վան Եոյից

Եւ թեղ՛ր արգիտ զսա միայն որոցոյց անուամբ յարցուցեալ, իսկ զամբ այլոցն անկեղզուց զարգարաց սուց թէ ձեան, զորմէ թեղզմ իսն ձարգարեանոց Նարե: Սա, սակ, Նահաբան զմեղ ի գործոց եւ ի արտութեան ձեանց, եւ լեւիթ՝ զոր անկ Տէր Աստուծո՛ւ: Իր կելն ոչ Նահաբան, այլ զնուսն որ ինչ մի անցալ ի միջոյ կրկրի: Են թեթ Նահաբանեան զարարեցանել, իսկ զարարեցանելն զանպարտութեան եւ զարիս անստեղծման ձարգան Երկարորաց զարսն երկրորդի: Բանքի զեղեցիտար սուց, թէ ի գործոց մերոց, որ է յանարեւութեան եւ ի արտութեան ձեանց, որոց կատարել զպիտութեանս: Իայց արարան Նահաբան զսա ամբ ձարգարութեան ոչ անկեղզուց, այլ կատարելոյն յանարեւութեան տեղի, յորմա շարի իբրև, Նահաբան զնկեալ ձարգան, իբր ան յայն ձարգանք ի շարի: Իսկ որոցոյց անուամբ՝ ձեռարկեց զնա Կր, իբրև զպատմել եւ զնորուանար, եւ զարմանի Տեսուց Նայնեանեանցն Տեսուցութեան:

Անգրխայի

Եւ կեցալ *ամայ* ճ՝ ձեանք երիս որդին՝ զՍԵՄ, զԹԱՄ, եւ զՆԱԿԻԹ, եւ յետ ճ՝ ամբ ձեռնեան Ենգմայ կելն զԵՆԿԵԳԵՆ, յամբ զնոց Նարիբուսեան կեցեալ Եոյից, եւ կուցալ զերկիր ամ մի:

Եւ անի՛ր յԱզամայ մինչեւ ի ընկեղզուց ազգ մ, ամբ Ս[Բ] յԵՄ:

Եւ կեցալ Եոյ յնա ընկեղզուց ամբ ՅԳ մից: Զ ամբ երեսուց:

Եւ այս ԵՆ ձեանց Սկմայ:

Սկմ ըր ամայ ճՍ ձեանք զԵրկարորաց յերկրորդում ամբն յնա զԵՆԿԵԳԵՆ: եւ կեցալ ամբ Ճ մինչեւ ի Ճ եւ ի Ա ամբ Փոզկայ:

Քրճարաց կեցալ *ամայ* ճԼ, ձեանք զԿոյնեան: եւ կեցալ Կոյնեան ամբ ՃԼ մինչեւ [Սազայ]:

Սազայ կեցալ *ամայ* ճԼ ձեանք զԵրկր: եւ կեցալ ամբ ԱՂ մինչեւ յերեսերոց ամբ Անուայ:

Երբեր կեցալ *ամայ* ճԸ ձեանք զՓազկ: եւ կեցալ սա Եոյս ամբ ԱԿ մինչեւ ի Կ ամբ Նահաբայ:

Եւ սպալ սախ լինել զամուսնուց յեզուսոցն, զամբ զի Ե Փազկի զսա երեսուցոց յարտուոյն զամուսնուցն իրի:

Եւ անի՛ր ի ընկեղզուց մինչեւ զՓազկի ազգ Ե, ամբ ԵԵԵ: Եւ յԱզամայ՝ ազգ մ ձե ամբ ԵԳԷ:

Բամբք կրկրի յերկր որոցոցն Նայի, յնա զԵՆԿԵԳԵՆ՝ Սկմայ, Բամայ եւ Տափեթի: Եւ զամբն ազգայ ետալ:

Եւ անի՛ր ան՝ Ետաւ Ենգմայ՝ անարտեանն Նայի: ի Պարսից եւ ի Բահաբանել մինչեւ ի Նահաբան, եւ կեցն մինչեւ յերկիրոցն:

Եւ Փամայ՝ երկրորդ որոցոցն՝ յերկիրորոցն մինչեւ ի Պարսիցն՝ կոզմն Նարուսայ:

Եւ Յաճի՛թի՛ կրորդի որդոն՝ ի Մարց մինչև ի Գաղթոմի, կզմն ՚հախառնին՝ եւ ի Յաճի՛թի գետն Ղեզաթ, որ մեկն ընդ Մարս եւ ընդ Բարեղովն Եւ Սե՛մա՛ գետն Արածոն: Եւ Քամա՛՛ գետն Գե՛հնոմ, որ կոչի Կրգոս:

Եւ որ խառնակեան չկուրն յետ քր՛եղեղին լին շը, Եւ որ գաշառանք չընին տն ազգ լին որ չկուտան ընդ աննայն երկրի ստեպան: Եւ ներքոյ սկա՛՛ որք Քուշոյ նի՛թովայնի, որաչք եղաւ նր յա ի կերակուր քառանքն:

Եւ այս անունն են շը ազգայն:

Որքն Յաճի՛թի՛ կրորդի որդոն՝ նոյն, Գոճե՛ր՝ եւ ի նման Մարք, Տասն՝ եւ ի նման Յոյն եւ Նեղկեր, Քարլ՛ եւ ի նման Քուտայ, Մասո՛՛ եւ ի նման Կրբիկացի, Քրքա՛՛ եւ ի նման Քրակացի, Քիտի՛՛ եւ ի նման Մակղեղացի: Եւ որքն Քրքա՛՛ Աքաճա՛՛ եւ ի նման Մարտոյ, Երիփո՛՛ եւ ի նման Սարճատար, Եւ Քորճո՛՛ եւ ի նման Շաշը: Եւ որքն Տասնայ՛՛ Նոյն՝ եւ ի նման Սիճկացի եւ Արխացի, Բարչի՛՛ եւ ի նման Կրք եւ Տրիւնացի, Կիտի՛՛ ասոն Շոտոյ եւ Դաւանացի եւ Պաղարք: Ընդ աննայն ազգ ժմ:

Եւ որ սոցանն կինն մեկնեան կզրի Նիւնոսայ, որ են Կրպուցիք՝ ի Կրիտացոյ, որքն Յաճի՛թի՛ Քուշ գարնուս գտանե՛ր եւ յաճոցիկ, որ են ի կզմնա Տրախույ, որ ազգիկն են Կրիտացոն: Եւ ազգն, որ են ի Նեղա աշխար՛ի յաճոցիկ են, որ յառն փոխեան ազգը, որպէս Սակոսցիք, որ բնակեցոն յԱՓՅԱ յարգոյ ի պատուարեաց Յունաց, Եւ Քիւրացիք, Սիզովացիք կինն եւ պոսիպոսաց, որ են ի Պարմոյ ազգոյ Ազկեղացի, Եւ Կարբեղովացիք որ են նկ ի Տրառու: Եւ լի՛ր ազգ են յոյն, որ որպէս յետս փոխեան, Եւ Տեղացիք Քուշ ասունքոյ զճարտութիւն ազգ յԱրիւնց եւ ի Մարգուրէք:

Ար՛՛ կինն ի Յաճի՛թէ ի խառնակ չկուտան ազգ ժմ: Եւ ունին ազգս աշտոցիկ, որ կինն ի Յաճի՛թէ, ի Մարց մինչև ի Սպիրտն, որ ձգն մինչև ի յմկիտան եւ Շայնն ընդ ՚հախառն:

Մարք, աղուտք, շիփք, աղան, անաղան, նրբք, մարտոք, Շաշ, Կրք, կերտիք, յապոյք, գամբք, պամգաղացիք, մարտիկանք, սերտուկանք, թաղիկանք, մարտիկանք, կզգացք, Նեղան, զնեղան, սարճատար, սարճատար, Շմովանայք, սկիւրայք, առաջայք, Քրակացիք, քառասունայք, խիւրիկայք, մակղեղացիք, յոյն, զրեցայք, խարայք, Շոք, գամնայք, յարպայք, զարգայք, ոմկիկայք, զաւճայք, որ են Շոտոյ, տիրեղացիք, զարտոտք, կնգը, զխոստակոյք, զխոստակոյք, կնգայրէք, զաղայք, անխանայք, խիւրիտոտք, քառանք, կրթանայք, զխոստակայք, մկնայք, կինայք, բրիտակիկայք՝ որ ի կզմն բնակեալ են:

Եւ այս ազգ են որ գիտն ի սոցանն զպարսին. իրեայք, գառանայք, որով Շոտոյն զարն, սպանայք, յոյն, մարք, Շաշ:

Եւ են ասմանք սոցա ի Մարց ընդ կզմն ՚հախառն մինչև ի Գաղթոմի Եւ ձգնն ի Պատամարդ գետն մինչև ի Մաստարա, որ է Բարթոն:

Եւ այս ազգ են երկիւր են եղաւ. Արպարտան, Արտուր, Անգարտան, Շաշ Մեծք եւ Փարսն, Կարգոսիտ, Գաղթադոտն, Գաղառն, Կազրն, Նոցիք, Քուպոյք, Մեղմախ, Դեմոն, Սարճատար, Տարտիտ, Սարճատար, Սիրիտ, Քրակ, Մակղեղան, Պաղմախ, Մակղի, Քուտայ, Կուրիտ, Քնդոտն, Շոտոյ, Աստիկ, Արշալ, Քեղիկ, որ կոչի Քուզլանխա, Ակարխա, Նկարխա, Կարիտ, Կարխոտ, Անգարտն, յորմ ծովն Անգարտն, Գաղա, Կրիտանիտ, Քուտայ, Քուկին, Մասաղա, Կեզախ, Գաղա, Ապուղաղա, Իրիտ, Արտիտ մեծ:

Ասա ասադն ասմանք Յաճի՛թի մինչև ի կզմնն Բրիտանիկացոյ եւ Շայնն աննայն ընդ ՚հախառն:

Եւ այս են կզմն եղաւ. Սիճկա, Բրտանոտն, Կրիտ, Պաղա, Քրտ, Անարա, Կրբիտ, Տարխիտ, Կեղազնիտ, ԻՄակ, Արիտ, Եւ Կրպուտ, Եւ մասն մի յնայն, որ անուանեն կոչ Տովտիտ:

Եւ գետն Կզգաթ, մեկն ի մէջ Մարց եւ Բարեղովն:

Այս են ասմանք Յաճի՛թի:

Որքն Քամա՛՛ Քուշ, եւ ի նման կրթովայնի, Մասարայն, եւ ի նման կրթուայնի, Փոյ՛՛ եւ ի նման արզուայնի ծակատար, Բունան՝ ի նման տիրիկայնի եւ փոխիկայնի: Որքն Քուշոյ՛՛ Մարս, Եւ Երզաթ եւ Մարկաթ, Եւ Նեղոմոյ, Եւ Մարթա: Եւ որքն Նեղոմոյ՛՛ Մարս, Եւ Տեղազան: Եւ Քուշ մաս զնեղոմոյ: Եւ կրթուայնի Շանգրն Մասարայն Շարն իրեան, ասնիկ տն, ասնիկ տն, թլ Մասարայն մաս զՆեղոմոյ: Եւ ի նման մասն զիւրայնի, Եւ զԿիպի՛՛, Եւ ի նման պամփուայնի, Եւ զՄարտի՛՛, Եւ ի նման զիւրայնի, Եւ զնեփուայնի, Եւ զՄարտի՛՛, Եւ ի նման կրտայնի, Եւ զԿուզոնի՛՛, Եւ ի նման զիւրայնի, յորմ կինն փղառայնի, Եւ զԲանափոթի՛՛ ի նման զիւրայնի, յորմ կինն փղառայնի:

Աննայն ազգ քառանայն Շանգրն Բունանա Շարն իրեանք թն: Բուտի տն թլ Բանան մաս զնեղոմոյ զանգարակի յոր, Եւ ի նման սիդոնայնի, Եւ զԲանայն, Եւ զԿրտայն, Եւ զամփուայնի, Եւ զԿրթուայնի, Եւ զԿիպիայնի, Եւ զարտակայնի, Եւ ի նոցան տրիպոտք, Եւ զաննայն, Եւ զԿարիտո՛՛ ի նման արտայնի, Եւ զՄարտի՛՛, Եւ նման արթուայնի, Եւ զԱմաթի՛՛, Եւ ի նման ամաթուայնի:

Ընդ աննայն ազգ թն Եւ ի լեակոսիտն եղաւ յմիկիտարս մինչև ի Գաղթոմի, որ է ընդ ՚արտակայնն:

Եւ այս ազգ են որ մտնին ի եղաւն. կրթովայնի, արզուայնի, ծակատար, անտար, սարճատար, խարիտայնի սկիւրայն, Նեղանայն, կրթուայնի, փոխիկայնի զիւրայնի, մարտիկայնի, կարտիք, փոխուայնի, միտայնի, մասնիկայնի, փոխուայնի, միտուայնի, ըրիփուայնի, արտակայնի, ամաթուայնի, զիւրայնի, մարտիկանայնի, պամփուայնի, մեկուայնի, սիդոնայնի, արտակայնի, կիպիկայնի, մարտուայնի:

Եւ այս ազգ են որ մասն ի եղաւն. կրտայնի, մարտուայնի, ամաթուայնի, ծակոյնայնի, ամաթուայնի: Արտն ունին չեղապատ մինչև զմկիտան:

Եւ այս են կզմն եղաւ. Կարիտն, Կարպուտա, Կրպուտա, Գուշա, Մեղիտ, Կրկիտ, Մեկիտ, Արարիկ, Պաղառ, Կարտիտ, Կրտ, Գարտ, Կնգ, Քրթուարտա, Ասարպուտ, Քրտ, Անար, Տեղուտ, Բարտ, Կարտա, Սուտ, Կուտ, Կնգուտ, Կրիտա եւ Արարտ մեծ կզգի:

Եւ որ գիտն ի սոցանն զպարսին են այսալիկ. փոխիկայնի, կրթուայնի, պամփուայնի, փոխուայնի:

Եւ են ասմանք Քամա՛՛ յմիկիտարտայ, որ մեկն զԱրտիտ Եւ զմիկուայն, Եւ ձգնն մինչև ի Գաղթոմի:

Եւ այս են անունն աշխանայն եղաւ. Կրպուտ, կրթովայն, որ Շայն ընդ Նոցիտ, Եւ միտ են կրթովայն, յորմ Քուշուայն գետ կանն, Երիփոտ, որ է Մարթի ծով, որ Շայն ընդ սրեղան, Քրեչախ, Կրբի՛՛, որ ձգն մինչև ի Կրկիտն: Սամմար, Արարտ, յորմ բնակեալ են ազգ ասն Անգարտայ, Անարտ, Տասնուայնի, Կրբի, որ ձգն ի Կրպուտ մինչև ի Փար Արարտ, Սամմար, Անարտ, Մարտիտ, որ ձգն մինչև յարտան Ներպուտ, որ կա զմ յանիման Մարթիմ: Եւ որ սո մովկեր քառան անն, որ են ՚հախառն՝ զԿրիտիտ, զՊարիտ, զՄիտա, զԿրպուտն:

զՊարզապ, գեամապա, զ՛հեկն, զ՛արա, զ՛նգն, զ՛նա ևս զ՛խա, զ՛ճարազ, զ՛նկզնոս, զ՛րիւթն, զ՛նաչն Փարպոյ:

Անկն և կզկն Ջարարեկն, զ՛նտե, զ՛նարառ ևս զ՛նն Պե՛նա, որ ստեանսն կոչ նրա, որ մեկն է ի Տէր Քաւա և Տարեկն, սկիզն երկրորայ ծովն, այսինքն է ձո՛ր Արեւոտը կոչուչ Այս ևս այդ Քաւա:

Երկր որին Նոյն՝ Ան, և ի Մե՛նա ևս այդ ին, որ բնակեան յարեկո:
Մարք Անա՛ր՝ Ազա՛ր, ի նման կամուտք (տարեկն), Ասար, և ի նման սարսուտեայք, Արմարազ, և ի նման զապուկացիք, Ազա, և ի նման զապուկացիք, Արմո, և ի նման զխապք, առաջինք՝ Զառն կարտայ Արրա՛նա՛ն ևս որքն Արա՛մա՛ր՝ Ան, և Ուզ, ի նման զխապք, և Մալթ, ի նման զապուկացիք, և Մաար, ի նման զառնուտքիք: Եւ Արմարազ սնա զՄազա, Ազա ձնա զՄեր, ի նման կրպաչիք: Եւ երկրն կէն նրա որքն՝ Փարգ: ի նման կորչի այն Արա՛նա՛ն, և նկատն սնա Ջեզե՛նա՛զա, ի նման Նոյնիք, Ազազն, ի նման զսկտրտեանք, և զԱրա՛մա՛ր, ի նման սարսուտք, և զնորմո՛ւ, ի նման կամուկացիք, և զԱզո՛ր, ի նման սրապացիք, զ՛նգն, ի նման սրե՛նաչիք, և զ՛նկզնո՛ւ, ի նման կեղտուկացիք, և զ՛նկզա, ի նման սկի՛թացիք, և զ՛նրիւնէլ, ի նման վրկտիկիք, և զՄարա՛ն, ի նման սարսուտք առաջինք, և զ՛նկզիք, ի նման սրամացիք, և զ՛նկզա՛ն, ի նման գրմա ստիճապոչ, որ կոչն ճերմակապոչ:

Անկուտն առա յերկր որոցն Նոյն այդ չ՛ն:
Եւ է բնակութիւն որպուն Անա՛ր ի Քոնդու՛ն միւնն յԻրիկորտոյն, որ մէկն ընդ Ասորն և ընդ եգիպտոս և ընդ ծովն Նարմին: Ի բերանս ծովն, որ է շաջնական Անրեան, այսինքն է Շաջնայ աշխարհն:

Եւ այս ազգ ևս որ կղն ի նոցան. Շարուչիք որ ևս Շրեայք, դարք, մարդաշխատան, սրտուչիք, ստորտեանայք, վրկտիկիք, Նոյնիք, սարսիկիք, գարբիւք, զնե՛նուկացիք, իսմացիք, բուռնք, սրարայք, առաջինք, կեպոչք, սկի՛թացիք, սրարայք, զնմա ստիճապոչ, որ կոչն ճերմակապոչ, և կոչն բնակութիւնք սքա միւնն յԻրիկորտոս ևս ի Պիպիկա:

Եւ այս ազգ ևս ի սպանն առ գնուն դարտիւն. կրպաչիք, որ ևս Շրեայք, դարք, մարք, զապուկացիք, Նոյնիք, սարսուտեանայք Եւ է կրպտութիւն բնակութիւն որպուն Մե՛նա ի Շաջնայ միւնն յԻրիկորտոս, և շաջնաքն ի Փարսի ևս ի Քալտրոն միւնն ի Շաջնա:

Եւ այս ևս սնանն աշխարհոց նոցա. Փարք՝ Շաջնքն ազգանք, որ յուր զնորայ և Տարեկն, զ՛նկանք, Քարեկն, կարպո, Արա՛նա՛ն, Միշաբաթ, Արորն առաջն, Ազա՛ր, Շաջնիք, Արարտա փաստար, Ազա՛ր Աարայ, Նամպեկն, և Փոնիկն, որ է որպուն Սե՛նայ:

Եւ ընդ սնանն ազգ կոչն որպուն Նոյն՝ Չ՛ն:

Եւ ազգ, որոցն բնա՛ն ի միւնայ լիւտ, ևս այսոնկ. Կրպաչիք, սարսուտեանայք, զապուկացիք, դարք, մարք, սարսուտք, մարգմանայք, սարեկացիք, սարսուտք, սպանստանայք, սանիք, մայք, կարք, աղանա, Նոյնիք, բուռնք, որ ևս Արմո՛ւկացիք, սպանստանայք, վրե՛նայք, ընտացիք, զաննայք, փնրկացիք, ինուայք, ամբնուայք, գրե՛նայք, յերուտայք, կրպաչիք, սամարացիք, փնրկացիք, սարեկն, կրպաչիք, որ ևս սարսուտք, գամեր, Նայք, եգիպտոք, վրք, սկի՛թացիք, կարչիք, խափաք, յուսարացիք, աթնայք, սարսուտք, զնե՛նուկացիք, սկի՛թայք, զապուկացիք, սպանստանայք, փոնկացիք, զուայք, յոյնք, որ ևս սարսուտք, թնայք, մակնուս զիք, թրեայք, միակցիք, բնայք, գարգանայք, սարսուտացիք, սարսուտացիք,

ևայք, սպանսայք, որ ևս զկովացիք, Նոյնիկիցք, զազապք, Նառք, որ ևս կամուկացիք, զկարպչիք, զապուկացիք, որ ևս կրպաչիք, սպանսայք, բրե՛նուայք, բրե՛նուայք, սպանսայք, որ ևս սարեկացիք, Նոյն, մարայք, զսկտացիք, զնե՛նուկացիք, սարեկացիք, մակնուկացիք, զարմանք, զարմանք, որ ևս ընդկացիք, որ կրպաչուկն ձգն միւնն յԻրիկոյն:

Եւ համարեալ համաարի շաջանկ և զան կից ազգայ, որ գնացին յիւսանկն բնակորն, և յազն բնակացն յառաւ Արայ առն առն:

Եւ սր սպանիկք յարեկնիք, ի Փարսի և ի Մարց յուր բնակչոս ի Փարթն, և ազգ որ յուր զնորայ ևս, յուր Նառն միւնն ի կրպաչն Աարայ:

Եկ Մարցայոց, սարսուտք փաստար, բանք այսոն սնանսեկա Աարտա փաստար:

Եկ Ֆաղիսայոցն. մրգանսայք:

Եկ մաղիսայոց. կրկնգրիգրար, որպուցիք միւնիք, և ազգ յուրայ (կղկուցայոց), որ սենն սնանն մ՛ յանիտ, սրկաչն, բրե՛նուայք, եղացիք, զաննայք: Եւ կի կոչն ևս այսոնկ. սրե՛նուայք, բրե՛նուայք, սպանսայք, սրմուկացիք, սպանսայք, Փարսիք, զկրպաչ, զամբուկացիք, կրե՛նուայք, և կղկն թալուս: որ սենն վրե՛նուկան համաարանն:

Եւ ի սպանն կղկն մ՛ յուր զնա՛ն, որ կոչ Նամարտոս. Եւ ևս այսորիկ. Անորոս, Տնա, Տնիկ, Նարաո, Նե՛ն, կրաո, Ղեպ, Միպնա, Ռեն, կիթոս, Մարա՛նա: Եւ այս ևս կղկն միւնանմ ժ՛ յու և Ֆաղկ՝ բազմ բնակչն ևս, որ սնաննայ կոչն Աարուան, այսինկ զան և զիւր, յուր պանկայտարեկն բնակչոս յոյն: Եւ ևս այսորիկ. երբա, կրտ, Սիկե՛ն, կրպոս, կո՛մա, Մամա, Ռազո, Քրա, Քառո, Ղե՛նա, Ղարո, Սամո՛ւկացիք:

Եւ ևս ի թնուայց երբա, որպն ի Տունայ յունական Ֆաղկ ժ՛ն. Եւ ևս այսորիկ. կազմովն, Միտիպնէ, Փովկն, Քրիկն, Երկրէլ, Մամա, Սակո, Նոզովն, Քրոս, երկաո, Մի՛րաո, Քրիկն, Քուպոս, Քուպոս, Քուպոս, Քուպոս և Ամրաո, ներկար: Նամպուցոց և կիւսայոց ազգ և կի ևս այսոնկ. Քուսիք, կրկնկուցացիք, զնե՛նուկացիք, կամփանայք, սպանսայք, կարպաչայք, զուկանայք:

Ազգ և կի սպիւթայոց. երկրացիք, կրպաչայք, Նամպուցիք, հասմուկուցիք: Եւ ևս կղկն Ե, յու և Ֆաղկ Ե. Մարտինա, Կարսիկա, կրպաչ, երկնեան, կրկնիւ. Փարսոս:

Ազգ և կի մարցայոց. զուկանայք, յասուկուցիք, սիկե՛նայք, կնարանայք: Ազգ Սպանիսայոց, որ ևս սարեկացիք, զնարսուտեանայք, զնե՛նուկացիք, բնե՛նուկացիք, աթիկուցիք, կարկուցայք, որ ևս սարսուտացիք:

Կա ևս ազգ և կի զաղիսայոց, որ կոչն Արտուպիկ՝ զ՛սուկուցիք, զաղիսայք, սիկե՛նայք, սարեկացիք:

Ազգ և կի գնե՛նուկայոց ևս այսոնկ Մ]Արկնուկացիք, բերքնկուցիք, կրպաչիք, բրե՛նուկացիք, ամբուկացիք:

Եւ ազգ և կի սարմատայոց. ամարտարայք, զրկուցիք, որ կոչն զնե՛նուկացիք: Եւ զայս ևս յա համարեալ յայս անկն ըն զանկն կո՛ման սնանն ազգայ, և զերեւն սնաննի, և զղնա երեւնի, որպկոյ և յայսանմ մի՛ ին՛ սնանկակ զանկցիս:

Եւ սր սպանն սակ զազգայն և սանն սիկե՛ն յարեկոյ:

Արտուպեան և Տանկուտան սնար բան զարտարայք ևս: Տանկեք բուն սնար, բան զՏանկուտան է Եւ Արուանք սնար ևս, գն զՊրոնա կապիք: Եւ Սենն Մարտն,

րնք որ շարական Մովսէս, և անք, ըսն զԻսրայէլ իմ, և Փորք Մարտան Հերթ առ նա, ահմանակոյք են նմիպատի, որ Քաղաքարեան Քաղաղէ՛ անք Մովսէսն: Եւ անք ըսն զՊաճար, յարձ կրճանէ Հայր, Ներպայք, Ղեր, Կոզեցիք, Սիւլիպայք, Քաղաքայք, Կազպիք, Կապաչիք, որ կոչին Մանիտայցիք, որ Հզին մինչև ի Պատառ, ուր էր բանակն Կաթարճայ, և Սերասառայցիս, և Նաւասեղեան Հրահայ, և Փախի զի՛սր: Եւ Կառանն անքս այսորն մինչև ի Տրայկոնտոս:

Այս են անասն՝ աստ և երկուց յարանց անասնաց: Կրտանն, Կապուս, Տարառ, Կազա, Կապուս, Կիմիրն, Երկին, Պարթևներս, Մառք, Ղևկարանտա, Պեկրով, Ողմուրս:

Պատմութեամբ և անուանի են Կառանն. Հրեոս, որ է Փրոպոն, Երզն, որ է Կրճաղ, Դղաթ, Նոքրաս, որ է Կրճանակ, Բարդանն, Կիլիսոս, Նանայոս, Մուս, Նիմանթա, Հաղիս, Կարպիս, Փերճուլոն, Երատի, Կարգետ, Բարդիթթև, Ալգիոս, Տարառ, Նարատ, Մանեզրոս, Երմտ, Արեոս, Պրաւոս, Բլա, Երբն, Մանգարիս, Փղառս, Կալնէս, Նարբրոս, Կալուատ, Սիմոն, Ալամանգրոս, Մարտեօն, Պարթևներս, Կառոն, Ռնա, Բնուլ, Բազան, Երկանոս, Քիրիս, որ այժմ անուանակ կոչ Տերթրոս: Ընց անեայ՛ք և:

Արց զան զի յայտ կզն զան ազգաց յերկց որդաց Նայ, որ ընց անեայն երկր սրկոտա, թէ ո՞ր յամէ մաս. Ե՞՞մ՝ անքարեմի կառ, զիդոն արևելից, Քամ՝ զիդոն Տարայ, Տափի՞՞ր՝ զիդոնս, արեմոտից և Հրիտայ:

Կարս և պաշտպան և այսուանու ընթանայ զենն ամաց իրաց:

Փաղկ կզայ ամաց ճԼ, մաս զՊաշաւ:
Փաշա կզայ ամաց ճԻՐ, մաս զՍերտ:
Սերտ կզայ ամաց ճԼ, մաս զՆարզի:
Նարզի կզայ ամաց ճՔ, մաս զՊարս:

Քարայ կզայ ամաց Հ, մաս զՔրտանո՛մ:
Քրտանո՛մ էր ամաց ՆԻ, ի ժամանակ իրն, Տրաման ևս Աստուած՝ կուննէ նմս ի տակ Շարք իրոց, և զայ յերկրն Քանտանայոց:

Արց՝ անին ի քանտան կելի՛ մինչև ի գալ Կրտանու յերկրն Քանտանայոց՝ ազգ Ե, ամբ ՌՁ: Եւ յկառայ՝ ազգ Ի, ամբ ՎՁԶԳ:

Քանկաց Կրտանո՛մ յերկրն Քանտանայոց ամս ԻԵ, և ապա մնա զՊաշակ:
Պաշակ կզայ ամաց Կ, մաս զՅախովի:
Յախով կզայ ամաց ՁԷ, մնա զՆիս:

Ղևի կզայ ամաց ԿՁ, մնա զՊաշաթ:
Պաշաթ կզայ ամաց Չ, մնա զՊարսո՛մ:
Պարսո՛մ կզայ ամաց Չ, մնա զՆարզի:

Եւ յամին ոսթաներոց իրորոց կենաց Անարովն կին որդին Իսրաէլի յերկրն Նիպոտայոց՝ ի ձեռն Մովսէսի առաներոցն իրոցն:

Եւ անին անեայն ամբ բնակարան որդան Իսրաէլի յերկրն Նիպոտայոց՝ ամբ յերկրոյ, և յանպատի՛ն ամս Կառանոց:

Տնա, որք նուեայ իրն, անց ընք Տորգանն զեռ, կենայ յերկրն Քանտանայոց ամս ԻԷ, և ի պատիւբարձան՝ ամս Զ: Տնա ժամանկացանկոյ զերկրն զՆախոս՝ կնոց ամս ըսն և զԻ:

Արց՝ անին, յարձ կալ կին Կրտանո՛մ յերկրն Քանտան, մինչև ի մասունկ յետայ որդայ նուեայ՝ ազգ Է, ամբ ԵԼ: Եւ յկառայ՝ ազգ ԻԵ, ամբ ՎՁԶԳ:

Տնա ժամանն Տնուայ մեզա Տաղուարք, և ժամանցան Քուսանիայ արքայի

Ալիշարեայ, և ժամայնից նմս ամս Ը: Եւ իրն ազգակնցն առ Աստուած, յարց նոցա իշխան զՊոթիկի զԿարայք Քաղաղայ զԿրտար, որ էր ի ջնղ Յուպոս: Սա ժարեան ընց Քառանայ և ապան զգո, և սրբաց Տաղովրդանն ամս Կ:

Տնա զարևանկոյ Տնուա կառն ծերք Լ ամ:

Տնուա Մամկաւայ՝ Պոմիլուս և Պիմիլու, Պիսու, Կազա, Պանգալու, զիկալիոն Կաւակի:

Չարձայ մեղցեայ՝ Տանեկան կզգովոյ արքայի Մովսէս, և ժամայնից նմս ամս ԺԸ, և Երբն արձան առ Աստուած, յարց նոցա իշխան զՆուոյ՝ յազգ Ներթմ, որ սպան զՆարզի, և սրբաց Տաղարի(անն) ամս Զ:

Տնա ժամանն Անովայ մեզա Տաղուարք, և ժամանցան Յարեայ արքայի Քուսանայոց, ամս Ի ժամայնայ նմս Ի սորս առտր Տարգալացալ Ներթմ կնն Կզիկովթայ՝ յազգ Ներթմ, և ի նորս ձեռն սրբուլ զարս՝ ազգուց Քարակի Քարակ՝ որք Կրեննայ՝ ի ջնղ Նեփթալայոս Սա ժարեան ընց Մխարայի ազգապատկոն Յարեայ, և յաթիկայ նմս, սրբաց որդաց Իսրաէլի, և գառնու Ներթմա Տաղուարքի՛ ամս Կ:

Տնուա Ներթմայ Տարգալանայ որ ընց Քարակայ, որ Է Պիսու զիկաւանին, ոտի Պիկայ անուանակ Պիս, Կռան ազգան, յարևմտա քաղաղայ, որ ամբ քաներ Երեմիկենա. Անախով, Ալգլնէլ, Ալգլնէլ, Նանայի, Պրեսու, կզլուս՝ կին Պիսու: Պիս կննպարիս կոչ, Նուկոս՝ աղ, զան առեւտա շնոց:

Տնա ժամանն Ներթմայ մեզա Տաղուարք և ժամանցան Մաղիանայոց ամս Է: Ի սոցա զերայ յապ Նեղուկն Ց արքմ, և ստակակաց կարայ ի Կարան ըրտ ժՔ: Սա սրբաց Տաղովրդանն ամս Կ, որ էր յազգ Մանուկի:

Տնուա Նեղուկի Պիս և Անովիս որք Պիսու Երեմիկ:

Եւ սորն որք Արիկեք ամս Գ:

Տնուա Արիկեկայ, որ քս զ[անն]ի[ղան] և Պրեսու, և որ քս Երեմիկայն և Արգայն, և որ քս Պիկուարի արևուդրի կնն, Կանուկի:

Տնա սորս սրբաց Քոզու որքի՛ Փիզայ Արտանց, որ էր ի ջնղ Ներթմ, և սրբաց ամս ԻԳ:

Տնա սորս՝ Տալի Պաղապաչի, յազգ Մանուկ, և սրբաց ամբ ԻԲ:

Եւ շնա սորս մեզա Տաղուարք, և ժամանցան Անովանայոց ամս ժԸ, և ազգակնցն առ Աստուած, և յարց նոցա իշխան զՆեփթալ Պաղապաչայ, յազգ Մանուկ, և սրբաց ամս զԿ:

Տնա սորս սրբաց Ներթմ Ութղնայ, յազգ Յուպո՛ւ ամս Ը:

Տնա սորս սրբաց Ազգովն, յազգ Զարուզիմն՝ ամս Ժ:

Տնա սորս սրբաց Երբոն որք Ալգլուս Արթուրիցայ, յազգ Ներթմ՝ ամս ո՞Ք:

Տնա սորս մեզա Տաղուարք, և ժամանց ազգապատկոն ամս Կ: Եւ իրն, արձան, յարց նոցա իշխան զՄամփովն որք Մանուկ, յազգ Պանայ, որ ժարեան ընց ազգապատկոն, և սրբաց ամս Ի:

Տնուա Մամփովնի Պիզա՛ւ որ կրտ Մաման կոչ, և Երեմիկո՛ւ որք Պիսու,

ի Տաղիկենայ մեզա և Երեմ Կաննն Երեմիկ:

Տնա սորս սրբաց Մանկար՝ ամս Է:

Տնա սորսիկի՛ յանշխտանիքն կառ, որդու Արթուրանոն գառմէ, ամս Կ:

Տնա սորս մեզա Քանտանայ գառնաց զՏաղուարք ամս Ի, և ստակակն Աստուածայ կզն առ ազգապատկոն՝ ամբս Է:

Տնուա Ղեղայ Կանանայի իկնն Կրկի կել, և Կալն և ժամ կային:

Յնա որս Մամուլ ճարար, որ ամբ Բազումը, և ձեր այսորին կարելի Մամուլը զատապահել շարժողացն, և եղ ի ան Ամենաբարեաց, և կնայ սեզ ամս Ի զ Գուսնայ զհրաշխ ամս ԻԲ: Ե թագաւորաց Մուսուլ ամս Խ, և էր նորս պարսկացն Արեւելք որդի ներկայ:

Յնա այսորին իրեն Թագաւորաց Գուրթ, և նան զատապահել Մամուլացն ի անել Ամենաբարեաց: Ե ի Տակեկ՝ թերեց զնս կնել Իրեն Տաւուս ուղղել զնս Յգա, Նարս անգն և Տնուս Իրեն Եւնս Գուրթ՝ զարժ Նարս և ել զատապահել ի անս Արեւգարս Գեթարց, և կնայ սեզ ամս Գ: Այս Մամուլը շամ զԳուրթ ի Թագաւոր:

Ե անկն ի Տնուս արդոյ Տանայ միկնել յանկնը Գուրթ զատապարտինն, որ էր յազել Տարայ, ազել է ամբ կնել: Ե յկնայուլ ազել ԼԳ, ամբ ՏԳԿԷ:

Յնա այսորին Թագաւորաց Գուրթ ամս Խ, և ամս Զ, ի Քերթն ամս է և ամս Զ, և իրսուաղն ամս ԼԵ ի որս անոր էր թանձարտեան Արեւթար որդի Արեւկերայ, և ի վրան զնգն՝ Մարդիկ: Ե ճարգարեանն յաւորս Գուրթ Գագ, նախն և Անտի ճ: Եր պարսպտեան Գուրթ ճարգ որդի Մարտուրց, շնս Գուրթն Ես թակաց զնգն Իրաւղի, և էր իրն զոր Թակաց ճարգ որդի Մարտուրց զարգն ճարգել անկնը իրեն Նապոթես Նապար և ճԻ (ՔՃԻ), և որդիք Տուրայ՝ ՆՇԻ Նայ Դնի և Անտիանն ա: Թակաց, և զանս Թակայն նորս զարարել, սնկան ճարգել ՆԻ:

Յնա Գուրթ Թագաւորաց Անգուրթ՝ որդի նորս, ամս Խ ի նորս անոր զարկն ճարգարեանայ նախն և Արեւ Մեղգեղացի, և թանձարտեան նորս էր Անգուրթ:

Յնա նորս Թագաւորաց Սարգիստ, որդի իւր, ամս ժԵ: Ան սուս լրտեսանայ Թագաւորս: Թինն:

Ե ի Մամուրիս Թագաւորաց Յարսիստ՝ Տանայ Անգուրթին, յազել ներկնել և ճարգարեանայ ան ճարգարեանս Արիխս Անգուրթացի և Մամուլս որդի Էնգիստայ:

Յնա որս Թագաւորաց Արիս, որդի իւր, ամս Զ:

Յնա որս Թագաւորաց Ասու, որդի նորս, ամս ԿԵ: Սորայ ի ճնարթնն զանկնն սոր իւր: Ե ճարգարեանայ յաւորս նոր Անտիան:

Յնա լորս Թագաւորաց Տովուրթ՝ որդի իւր, [ամս] ԻԵ: Ի որս անոր ճարգարեանայ Նիլուս և Միքն որդի Տեմրայ, և Արիս որդի Անտիան: Ե էր յաւորս Միքն ճարգարե մր սոր՝ անտն Անտիանի որդի Տեմուսն:

Յնա որս Թագաւորաց Տովրստ, որդի իւր, ամս Ի ի որս անոր ճարգարեանայ Նիլուս և Անտիան:

Յնա լորս Թագաւորաց Արզիս, որդի իւր, ամս Ա: Ի որս անոր կրտս ճարգարե ի Մամուրիս զարդոյ իրկնն և զորս պարսկաց: Ի ճարգարեանն իրեն Թագաւորաց ի Տովրստ, ի Մամուրիս, և յաւորս Արզիս ճարգարեանայ Անտիան և Արեւգարեանն:

Յնա որս Թագաւորաց Գոթայ, ճարգ Արզիս, ամս Ը: Սա կտարտել զՏաուս իւր, զի ամբ էր Արաւորս արքայն: Թարուկ Բայց զորս Արզիս և Տովրստի կն Տովուրթին թանձարտեանն՝ զգագան ճնտլան որդի Արզիս, և ի նորս վերայ կ: Տովուրթ զԹագաւորս: Թինն: Ե ճարգարեան [սա Գոթայու] Անտիան:

Ան Տովուրթ Թանձարտեանի իմաստաւր Կն Անտիան, և Պոսուկն և Սոփիկու, Տրապիսուս, և Շարգուս, և Իւրիպիկն արեւգարկ, [և Անտիանն Եւրասուսն, և] Փրիսա ճարգարե, և Քնեմուսն առանձանայ, և Դեմոկրիտոս: Բարիւրցի, և Բարիւրաւս թանձար, և Բարիւրիկն Եւրասուսն, [և Մեղիսուս, և Անտիպիկու, և Գորգիս, Չինան, Անտիան, Գարմնիկու, Պերիկու, Պալիս և Արիստոփանէս կանտրգարկ Ետեմիկ:

Յնա լորս Թագաւորաց Տովուս, որդի՝ Արզիս, ամս Ե: Սա անպան զՆապարիս որդի Տովուրթին թանձարտեան:

Յնա որս Թագաւորաց Անտիան, որդի իւր, ամս Ը: Ե ի որս անոր ճարգարեանն և կտարտել ճարգարեանն Տովուրթ, որդի նորս, որ զնս էր Թագաւորաց: Ե ճարգարեանայն յանորս Արիս՝ Անտիան և Նուրի, որդի իւր: [և Անտի, որդի Արզիս, և որդի Անտիանի ի Տովուրթայ:

Յնա որս Թագաւորաց Տովուրթ, որդի իւր, ամս ժԶ: Ան սուս, ճարգարեանայն Նուրի և Անտի և Միքն Մարտուրց, և ճարգ որդի Ռուսիկու:

Յնա որս լթագաւորաց Արայ, որդի իւր, ամս ժԷ: Ե որս անոր ճարգարեանայն Նուրի, և Արիկ, և զարտել զԹանձարտեանինն Արիս: Ի որս անոր Մեղ Տանարս արքայ Արաւեստանայ ճարգուց արեւելիս Մամուրիս ի Մարս և ի Թարգարե:

Յնա որս Թագաւորաց Անտիան որդի իւր, ամս ԻԵ: Ան նախ ճարգարեանայն Նուրի, Անտի և Միքն:

Յնա որս Թագաւորաց Մանուկ որդի իւր, ամս ՍԵ:

Յնա որս Թագաւորաց Անտիան որդի իւր, ամս ժԸ:

Յնա որս Թագաւորաց Տովուրթ որդի իւր, ամս Ա: Սա ել զԹագարեանայն անտիան ճարգ և ի վերայ զանտիանի կուց, որպէս և զնրան և ի որս անոր անպան ճարգարեանն յարկ անտանանտիարդ Թագաւորս: Ե որդի յարկ Տեմ Տնուս Տնուս որդի Անտիան, որ արտ զարկ ճարգարեանն միկն զանտիան, և Քնեմուս թանձար, Նայր Անտիան ճարգարե, կնտ ի անտիանի զարկ Արիսուս յԵ և ժ Երրոց ամբ Տովուրթ արքայն: Ի որս անոր ճարգարեանայն Արզայ՝ կն Անտիան Տանտիանանտի արքայ թանձարտեանայն, և Սոփիկուս, և Անտիան, և ան Արեւելիս էր ճարգարե մր անտ, Անտիան անտն նորս:

Յնա որս Թագաւորաց Արայ ամս Գ: Չա կայանց Անտիան արքայ Նիլուրայուս, և իրց յնարգուս, և սեղ կայց զնարկելի, կարայ նորս, որ և Տովուրթ կայնայ ի որս անոր ճարգարեանայն Արեւելայ, և Բուրց, և Արիս, որդի Մամուլ, ի Կարիս՝ Քարիկ զնգել, և Թագաւորաց ամս ժԹ: Չա կայանց նարսպտեանայ զպնն կայանայ, և անորս ի Բարիւրցի:

Յնա որս Թագաւորաց Տովուրթ, ամս Գ: Ե զնս անոր ան իւր նարսպտեանայ արքայ Նիլուրայուց, և զայց ընկ Եմա՝ Ե կայց ժնտանն նորս զԱնտիան, որ Կնեմուս Արեւելիս: Սա էր կարայ Տովուրթուս արքայն, որ Թագաւորաց ամս ժԿ, և յի ճարգ ամբ անորս զնս նարսպտեանայ ի Բարիւրցն անայ յաւս լրտելուց: Այս և զԹագարեան ճարգել ան իրեն, շայց ի անտիանն, որ իրն յնարգուս: Ե ճարգարեանայն յաւորս Անտիանի Արեւելայ, և Անտիանն և յան ի Երրոց Թագաւորս: Ե նորս ճարգարեանայն Անտիան ի Բարիւրցի: Ե յնս անոր ճարգարեանայն նախն ի Բարիւրցի և Մարտուր, և Դանիկ: Ե անտն զանտիկ Երրոցուցն յաւորս ամբ Թագաւորս: Թինն: Ե որդի Արիսուս, ի զանտի Մարայ, որ Թագաւորաց ի վերայ Արիսուսն Բարիւրացուց:

Յնա որս Թագաւորաց Կրտոս, և յան ի Երրոց Թագաւորս: Թինն: Ե Կնեմուս արքայ Նիլուրայուց: Ե միկն յնկն անտնայ ճարգարեանայն ի վրանն Անտիան և Շարգարե: Ե յնս Անտիան և Զարգարե՝ ՆՇԻ, որդի Անտիան՝ յազել Իրաւուրցի, որ շինաց զարգարե Արեւելուս և էր անտիանայ Արաւելի արքայն արքայն:

Յնա որս Իսթիկուս և Մարգարեկն կարգի:

Ան է Կարայ մինչև ի Աղկիայ, և ի գերաբնն Տեփզնու՝ ազգ ժն, ամբ ԽԳ, և ամբ Ք:

Եւ Աղանայ մինչև ի գերաբնն Քարկացաց, որ եղև յառա Տեփենա՝ ազգ ՄԱ, ամբ ՏԳԽԲ, ամբ Ք:

Եւ ի գերաբնն Քարկացաց մինչև ի Տեանն Երխասոս՝ ազգ ԳԺ, ամբ Ռ:

Եւ ի Տեհնէն Երխասոս, մինչև ի շաշարան Ետի՝ ամբ ՄԲ:

Եւ ի շաշարանն Երխասոս, մինչև յամ ԲԺ Էռզղ ի Էռզղ տանուարդի բազարն Շամաց Աղեփանդի տնին ամբ ՄԵ, և ամբ Բ:

Եւ Աղեփանդի Մամայ մինչև յԱղկու և յՏեու՝ արդև Փողոսի՝ ամբ ԸԷ, և ամբ Ա: Տեփզնու՝ յորդան ԸԺԲ:

Պարսից Բազարն.

Պարս Բազարունց ամբ Է:

Վարժես՝ ամբ Է:

Մարջ ամբ Ա:

Գարն՝ Ղառապան՝ ամբ ԱԷ: Ան Գարնին Զորարարչ Արշապէց Աբասուց զԵրանց Կեղև՝ Վանքեր Տեսուս քա՛տնայտեան, և կատարեաց զԵրան ասարթին և յարարականքն Անգու և Զարթաւ:

Քեթրու Գարնեան Բազարունց ամբ ԱԸ: Արտուս՝ ամբ Է:

Արտաչև Երկայանեան՝ ամբ Ա: Ան Կովու կեղև Երաս յերեսազն ասարթը զԵրան և ի բաներորդի ամբ Երթն Բազարութեան Ե՛լժի աստուայան Բազարին, խեղեաց ի Եմ և Կրամե տանու՝ ի յերեսազն, և շինեաց զպարսպա քաղաքն, և կազմեաց զ՛րազարան, և զ՛զրազարչ՝ Կրաս:

Երկրոր Բեթրու Բազարունց ամբ Ա:

Սողանես՝ ամբ Ա:

Գարն՝ Կարթ՝ ամբ ժՔ:

Արտաչև Աշխ Բազարունց՝ ամբ Ա:

Արտաչև, որ և Անգու՝ ամբ Է:

Արմեաբու՝ ամբ Գ:

Գարն՝ Արամայ Բազարունց ամբ Է:

Տես սպանեաց Աղեթանդի չէ Էրզղ ամբ Բազարութեան իրջ, որ տեսնու էր ամբ ՄԷ, Բազարունց յոր Կրաս ոչ ևս Է ամ, և ամբ Ա, յն անկողն զԵրթորդին և ընդ անկողն կեն արջ Բազարութեան կրտ ամբ ժԲ և ամբ Ա:

Տես Աղեթանդի Բազարունց յերթասու, յԱղեթանդ քաղաք, Պաղեթու Լազու ամբ Ա:

Պաղեթու Եղարարու Բազարունց ամբ ԱԷ: Ան Կովու Երշապէց իմաստակ զԵրան Քարզանքին:

Պաղեթու Քարեար Բազարունց ամբ ԱԸ: Ան Կովու էր Տես Արթարայ, որ զամեայ արուս իմաստակն կարցուց:

Պաղեթու Զարարու Բազարունց ամբ ԱԳ:

Պաղեթու Մարարու Բազարունց ամբ ԱԴ: Ան Կովու Մանարկացն իր կատարին:

Պաղեթու Քարեար Բազարունց ամբ ԷԲ:

Պաղեթու Քրիչ Բազարունց ամբ ժԲ:

Պաղեթու, որ և Աղեթանդու՝ ամբ ժԲ:

Պաղեթու՝ Եղարայ Աղեթանդի՝ ամբ Է:
Պաղեթու, որ և Պեթեսա՝ ամբ Է:
Պաղեթուս՝ զարթ Աղեթարայ, ամբ ԻԴ: Տես սպանուց Աղեթան կայսր ի ԳԺ Էրզղ ամի Բազարութեան իրջ, կայս զԵրթասու, բարեաց զԲազարութեան Պաղեթանք, որ տեսնու ամբ ՄԳԴ:

Իլխան Երայեցայ որ է Բանանայից անի ապանդրեցն յաղարկեան արդու Բարակի յն գարձին ի Քարզազն:

Տես՝ որք Տոգնդիկու, Վանքեր Զորարարչ, ան Կրտի Բազարու:

Տաթևու՝ որք Տեսուց: Երթարու՝ որք Տաթևուց: Տոգնու՝ որք Արթար Տաթևու՝ որք Տոգնուց: Տալա՝ որք Տաթևու, ան որք Աղեթանդու զԱղարար յինաց: և Էկու յերեսազն Աստուայ Էրթը կայս: Անիսա՝ որք Արթար: Երթարու, ան որք Իմաստակն զաստուայն Գրու Քարզանքին: Անիսա՝ որք Արթարի, կարթը Երթարու Արթար, ան որք Տես, Արթարայ անուց: Անիսու, ան որք Անիսու զԵրայս պարարթ, և ի Տեփանսութեան քանուց բնագործու: Տես որք և Տալա, որ կալին Արթարու, ան արկուց զԵրթարու յաղարկուց անի:

Տես որք յա՛տնայտեան կեն Տաթևան, կարթը Տալայի Արթարի, կարթը Տաթևանու Տաթևու, որք Արթարի, որ է Զարթանու Արթարուցու, որ կար Քաղ կը Քաղարարան՝ ան յա՛տնայտեանսմանք, լոր անք, և Տաթևու, որ կար Աղեթանդու Բազար, միմեայտեց և յա՛տնայտեան:

Ար, յինչ և Կա անուք, որ կեն իրանք, ի Կրտու անուց ամբ ԽԳ, որք յինչ և Էրթարայ ամբ ԳԺ, որք և ան Դանկելի ասացն զայս արթան, թէ Գրտացու և իմացն յինչ բանի ան պատանան, և ի շինանք երեսազն մինչ քանուց ասարթը, և Էրթարայ է, և Էրթարայ ԿԸ: Ասային Էրթարայ թախ ի Կրտու ի Գարն, ան որք յին ասարթն կատարուց: Ինչ ոչ ևս ԿԸ Էրթարայ կեն ի Գարնի՛ն ի յա՛տնայտեան:

Տաթևու, որ Աղեթանդու, անուց և ասարթը, իրթ: Թէ անք զինք Բազար և յա՛տնայտեան: Ան որք սպանուց որք զար յաղարկեան ի յա՛տնայտեան ասարթը, և անուց ի յարարութեան անուց անի:

Տես որք Բազարու ՄԵ՛նային, որ էր կին Աղեթանդի, յն անք յաղարկութեան կեն ընդ միմեան որպեց իրթ:

Պաղեթու զարարու Տաթևայեց պարսկուց զայսքն Երեսազն անի, և յանն ի ասարթն Տաթևու անուցն արթ Երթը ընդ Կարթայ կեն Տաթևայեց: և անք Վաղդու քա՛տնայտեանսմանք Զերթանայ, և զԱնիպարուս ան՝ զԱղեթանդուց: և Քաղարար ի զերայ կարցուց:

Ան որք Կար Տաթևայեց միանեան Դայնա Տաթևու կարթ Բազարունց ամբ յար և ամբ Է:

Աղեթանու Բազարունց ամբ ԱԸ, և ամբ Ա: Սա զիրայեց Բազարութեան ի Ար Էրթար ամի իոչ անք Տեփանուց Զարդի աննն, որպե Անիպարարու Արթար զՊեթարայ, որք զԻրանեան սպանուց էր, ոչ ևս որք ըստ յարարութեան էր, ոչ և զան անք քա՛տնայտեանսմանք բաներ:

Ան որք Տեփու Տեանն և Քրիչն Երթը՝ Տեսարի Երթարու, յն և յարարութեան Մաթան և Տաթևու, որ ամբ, թէ Ար պարարթ իրան ի Տալա, և իմ պեմ իրան ջ կրտ, մինչ և կենցէ որք Ը, և Կա է անիպարար Տեփանուց:

Սեանքի Փրկինքն ձեր և Տէր ի ե կորցր կերպորց ամբ Ազատանայ և Քաղաքորթ
Նրին Լերգզէլ՝ անս Ա. յորս Է և Բ ամբ Քաղաքորթեանն ձեանք ի Քնթզէլ Տէր ձեր
Տիտա Քրիստոս:

Ձեա Լերգզէլ Քաղաքորթ Նրին Արեգատոս՝ որք կորս, անս Բ:

Ձեա որս Լերգզէլ՝ կորսյն Արեգատոս, Քաղաքորց անս ԲԸ, սո որք շար-
չարեցան Երեսուս: Ի որս արտա Յովաննէս, որքն Զարարախ, արքզ յանապատն
Յորտան գնաց, և այլ անտառ անկեղան, թէ ի մէք կոցս է անկեղն Աստուծոյ:
Սակ ինքն իսկ Տիտա անկեղն Աստուծոյ՝ անտ անն սիրին կենարոք և անտարք
վարդպետութեանն, որքն անք և յանքը դատուածեցէլ զարեթեանն զանգրիտիթին
սեանակցանք ճոցանք: սկսեց զբարեգեղ ի ժժժ ամբ Տերեր կայսեր, Տիտա անկեղն
Աստուծոյ Տէր ձեր, ըստ ժարգարթ լսելիտանք, որ զեման էրն, զայ ի շարչարանն ինն
ստաներայ ամբ Քաղաքորթեանն Տերերի:

Ըստ որում Ժամանակն և յոր ի յունկուս իշխանայ զանք, որ ըստ կենն
արեթանքն դատեցա: թէ արեթանն անտարց: Քրիստոս շարեցա, կերտ ձեռ ձեռն
կորսեցա, որ ե մարան իսկ դատմին վանն իրացն, որ ի շարչարանն կենարտին
մերջ գործեցան:

Պր և Փղեղեղե, որ զկեղծկորցանք անպատն ի կոցանն յերեսուսանորդով
դատմութեան Լուինն անլ գնացն ան արթնու շարեք, թէ Բ շարչարցով ամբ կերերկորթ
կերպորթ Արեթանպանք, ձեռ կուսպութեան կուս արեթանուս. ըստ զոր շարչարցանքն որ
գնոր: և որքչե կուս ի Զերորց Ժաման արեթանն մինն, անտեղ յերկին կենն:
և շարեանն ձեռ ի Քրիստոս, և ձեռ ձեռն կերին կորսանցան: Չայս՝ այժմս իշխա-
նակուս այսո, և այս իսկ ձեռ կոցանն է յամբն՝ շարեմ կենարտք շարչարցոյ: ըստ
վարչութեանն Յովանն անտարտիք, որ ըստ ձեռ կորցր ամբ Տերեր կայսեր, կերպան
ժամանակ վարդպետութեան կորս սկս գնաց:

Ըստ կոցն ժամանակայ և Յովանուս դատմ. թէ շարեքն Քնտուսանակք կուս
չարքին և անտարտին: Նայն գրանշարչարեթին գրատեր, և այլս յանկանակք բար-
բառ ի անտարտին, ի Զերորուս ի շարարտն անտ, որքչե ան շարե անկեղն: Քամբ
անտ, գնորն, և այլս անտարտին Յովանուս գր. որ և Եսայ ողբն Լրիք վանն շար-
չարեանքն Տեան Լերոյ, որ կուս յՊ. ու Է կորցր ամբ Տերեր կայսեր:

Ձեա Արեգատոսի Քաղաքորթ Արեգատուս Անայ՝ անս Ը:

Ձեա արտ Արեգատուս Անայ՝ անս ԸԸ, սո որք ծրուարցելք վերին անբան
կուս ի Վասպետան և ի Տիտա:

Փոզրին անկեղն ժամանակն, և ի կոցանուս Տերերայ կայսեր, ի յովարտ
Կարգարեան Փղեղն մերայ, և յկեղևանքն Վակեղանայոս՝ ամբ ԿՈԸ:

և ի Սիսուս Գառնիք բազաթ լսելն մինն լ լ զկեղևանորս՝ ամբ ԿԼ:

և ի Սոզզովան և ի անտարտն իննան՝ մինն զՍիսուս՝ ամբ ԿԵ:

և ի յինքն յնկապուս, որ ի անն Վոսթոթ, մինք ի իննանս անտարտն՝ ամբ ԿԶ:

և ի շրեկեղն մինն զԵն Բարակի՝ ամբ ԿԷ:

և ի կազմայ մինն ի շրեկեղն՝ ամբ ԿԸ:

Միանգամայն յկազմայ մինն ի շարչարանն Երիտասոթ՝ ամբ ԿԹ:

և ի ձեռ կերց ամբ Տերեր կայսեր մինն ի կազմանն կեղևանայ, որ կուս յՊ
ու մերայ ամբ Միկեղեթանոսի՝ ամբ ԿՁ:

Փոզրին անկեղն արտն և ինքն ամբ ԿԺ:

Անտարտն մեկնիխանութեանն Լոզվմայեցոյ

Վայսու Յուրտա Կեսար, որ զբեանքանն և զպանն ընթացս կոցս անկեղնայ, ուստ
և Վայսեք անտանկան, անս Գ և անտ Ե:

Ըստ որում Ժամանակն Վոլոյարտոս, Ներկատոսի Քաղաքորթ կայսր Արաուսու Սիսու-
րիտ, որ և Արաուսոս՝ անս ԵԸ, և ևս Նիգատոս ԺԳ, և Ժեսու ի պազատանն Երթլ
Էմել ողբանուսք և անտարտեք անտանկեղան Քաղաքորթ Լոզվմայեցոյ: Ն ի ԵԲ
Քաղաքորթեանն Կորս կեն Տէր ձեր Տիտա Երեսուս:

Տերերոս՝ անս ԵԳ, և ևս Նիգատոս Բ, և Ժեսու ի Մկեղն: Ի ԺԸ ամբ անտարթեան
արտ շարչարցուս Երեսուս:

Վայսու Վազոս՝ անս Գ, և անտ Ժ, և ևս Նիգատոս Գ, Ժեսու ի պազատանն
Վազոսի անս ԺԳ, և անտ Բ, և ևս Նիգատոս Բ, Ժեսու ի պազատանն:

Ներգու, Ն լրիկի՝ որք ժժ, և անտ Բ, և ևս Նիգատոս Գ: Յուսորս կորս ար-
կուսեղն Նրայք զկայսերն Ժեսու, և ինքն ոպան արք զՎազոս և զՎերոս, և ինքն ի
փախուս: և կեղևանայն աննն Քաղաքորթ

Վազոս՝ անտ Է, սպանուս ի Լոզվ:

Միսն՝ անտ Գ, և զինքն սպան:

Վրեպետոս՝ անտ Ը, սպանուս ի պազատն:

Վասպետան անս Ժ, և ևս Նիգատոս Բ, և վարեցա ի Սարգստանն բարաւանանն
Տիտա՝ որքն որք Ք, և ևս Նիգատոս Բ: և վարեցա ի պազատանն:

Վանտարեթոս՝ անս ԺԷ, և ևս Նիգատոս Ժ, և սպանուս Ժ:

Ներուսոս՝ անս Բ, ևս Նիգատոս Գ, և վարեցա ի Սարգստանն բարաւանանն:

Տերեանտ անս ԺԲ, և Բ Նիգատոս Զ, և վարեցա ի Սեղեղեան:

Անգրիտոս՝ անս ԻԲ, ևս Նիգատոս Գ, և վարեցա զարգղայ Քանակայ:

Անտարտին Բարեպապոս՝ ԻԳ, ևս Նիգատոս Գ, անկեղն որքչե ի որք Սերգին և
Քերս, և Լուկին, և վարեցա ի Վոլոյարտ:

Մարգուս Անտարտին՝ ԺԳ, ևս Նիգատոս Բ, Քերուս և Լուկեան, և վարեցա ի
Պանտեղն:

Արեթան Քերոս՝ անս ԺԺ, ևս Նիգատոս Գ, և վարեցա:

Վոզոսոս՝ անս ԺԳ, ևս Նիգատոս Է, և վարեցա կեղևան, ի Վրեպետն անտարտանն
Էդրոս Պերտեղեկի՝ անտ Զ, և սպանուս ի պազատանն:

Յիթոս Յուզեանան՝ անս Ե, և սպանուս ի պազատանն:

Սեկերոս անս ԺԵ, ևս Նիգատոս Ե:

Անտարտին Վեսամ և Անտարտին Կարակազոս՝ անս Է, և Լուսն Նիգատոս Զ, և
սպանուս ի Կեսուս:

Մանրեանոս՝ անս Ե, ևս Նիգատոս Ա, սպանուս ի Լոզվ:

Անգրեանկորոս Մամ՝ Գ, ևս Նիգատոս Ա, և սպանուս ի Մաղեթոյանուս:

Մարտիրոսանոս՝ Գ, ևս Նիգատոս Ա, և սպանուս Յանկեղեթոս:

Բարքեան և Վազոսի անտ Ժ, և սպանուս:

Յարթեան անս Զ, և աննն ի որ յեղեղայ:

Սիսու Յարթեան և ևս Նիգատոս Գ:

Ղեկեթ անս Բ, ևս Նիգատոս Ա, սպանուս ի Նիգատոսեղն Սեմեթրեթին:
Վասպետ և Քաղաքորթն՝ սպանուս ի Լոզվ:

Փրեպետոս՝ անս Զ, Լուսն Նիգատոս Ե, և սպանուս ի Տերերան բարաւանանն:
Վազոս՝ անս Գ, ևս Նիգատոս Բ, և սպանուս ի Շրաքարտնն Փազմեղնայ:
Անտարտին և Սեղեղեանոս՝ անս Զ, Լուսն Նիգատոս Բ, և սպանուս ի Մկեղեղան:

Ուղղորդական՝ ժՆ, կա չհրատարխի է, և պահանք է Պարսի:
 Գաղթիս՝ անս Բ, կա չհրատարխի է:
 Ազազիս՝ անս Գ, կա չհրատարխի է, և վերադառնալ է Սիրիոս:
 Արևոտիկոս՝ անս ժԲ, կա չհրատարխի է, պահանք է Սիրիոս:
 Արևելահայկոս՝ անս Զ, և կա չհրատարխի է, ս[պ]անա, է կար թանգի:
 Տակիսոս՝ անս Գ, և պահանք է Պարսի:
 Փարսիսոս՝ անս Գ, և պահանք է Սարգիս:
 Պարսա՝ անս Զ, կա չհրատարխի է, և պահանք է Սիրիոս:
 Պարս վարձանկացու է Սիրիոս, և Պարսիս պահանք է պատերազմի Արևելա, և Նավերիանոս պահանք է Քրակ՝ անս Բ, կա չհրատարխի է:

Կերն ընդ անկանց յնպաստեալ՝ անկ ՅՅԺ:
 Գիւղիտիանոս՝ անս ԲԲ, կա չհրատարխի է, և ձևու է Գաղտարս:
 Մարտիրիանոս՝ արքի ժԲ, կա չհրատարխի է, և է Յոկիտիոն կեղտիցու:
 Մարտիս և որ ընդ նեա՝ ժԸ, կա չհրատարխի է, ընդ Կարիսոս պատերազմու ձևու:

Կասանոս՝ անս ժԳ, կա չհրատարխի է, և ձևու է Պաղտ, է պաղտանոս:
 Մարտիրիանոս, արքի արքի, անս Բ, կա չհրատարխի է, և է Տրիտերո գեա անկու:
 Աերրերոս՝ անս Ծ, կա չհրատարխի է:
 Դիկրանել՝ անս ժԷ, կա չհրատարխի է:
 Մարտիրիանոս և Գաղտոս՝ ժԲ, կա չհրատարխի է, և ձևու է Կիւղիկոս:
 Գրատրիանոս՝ անս Գ, և ձևու:

Մեն Կասանկիսոս՝ ԲԾ, կա չհրատարխի է, և ձևու է Կասանկուղտի:
 Կասանկոս՝ արքի արքի, անս ԲԲ, կա չհրատարխի է:
 Կասանկոս, արքի կարաչ, ժՂ, կա չհրատարխի է:
 Կասանկիսոս կրտսեր, անս ԻԳ, կա չհրատարխի է:
 Կուրիանոս, փեսայ Կասանկիսոս՝ անս Բ և ԿԷ, և արքայ կարաչ՝ անս Ծ, կա չհրատարխի է:

Կազեմարիանոս¹⁰ անս ժԲ, կա չհրատարխի է:
 Կազե՝ արքի կարաչ ժԳ, կա չհրատարխի է:
 Կազեմարիանոս կրտսեր՝ Ի, կա չհրատարխի է:
 Գրատրիանոս, և որ ընդ նեա՝ ժԷ, կա չհրատարխի է:
 Քնազո ձևու¹¹ Զ, կա չհրատարխի է:
 Արիտարս, արքի կարաչ ԻԳ, կա չհրատարխի է:
 Սարիս, արքի կարաչ Զ, կա չհրատարխի է:
 Քնազո, արքի Արիտար՝ ԾԲ, կա չհրատարխի է:

Կազեմարիանոս վերերևուցի և որ ընդ նեա է, կա չհրատարխի է:
 Մարտիրիանոս¹² անս Ծ, կա չհրատարխի է:
 Կուսից Մեն՝ անս ժԲ, կա չհրատարխի է:
 Անթիոն անս Զ, կա չհրատարխի է:
 Փար Ղևուց անս Կ, կա չհրատարխի է:
 Ղևուց¹³, արքի Տար:

Քաղաքի պարագի Սասանկանէ՛

Արաչի է Սասանկան՝ Ծ:
 Տապու՝ Տարաչիան՝ ԶԳ:
 Ներան՝ է Տապուան՝ Ժ:
 Արաչի է Տապուան՝ Գ:
 Քերոզ Տապուան՝ ԻԷ:

Արաչի է Տապուան՝ Գ:
 Կամ Տարաչիան՝ ԺԸ:
 Տապուց Կամուան՝ ԻԿ:
 Կամ Տապուան՝ ԻԲ:
 Տապուց Կամուան՝ ԺԲ:

[ԲԱՆ Բ]

ՅԵՆՂԵՏԻՈՑ ԿԱՏԱՌՈՒՆԵՆՆԵ ԶՈՐ ՄԵԿԻ ԱՍՈՑ

Արչ սկզբն արարից թանգից, որչա յառաջագոյն կանխեցն է վերն և որսնէլն աստուածութենէ անոր Քրիստոսի, որ կանոս յառաջագոյն [է] քան զայս առաւելինս՝ ժարձարս: Եւս արձանար իսկ է այն որ շնչերկուց է ապ զգոլ է վերսու զպատմութիսն կեղեցոյ աշէ է նալ Տեոս ձերոյ, զի յաստուածութենէ անոր ընկալու ժարգութիսն զարդարում անութեան, զի է աշխնակ նորա յերկուս արշուսու որ անձնաթ է ժարմի. զի զպոլ է աստուածութիսն նորա և յասն անձնանալ կիս ժարգութիսն նորա, ընկեցն ժեր, որ զգոյս զան փրկութեան ժերոյ:

Արչ յարձաւ արաջոց սկիզբն թանգից ժերոյ է կանխութենէ անոր աստուածութեան նորա, լինի աշխուհուս կատարել լինի թովանակ պատմութիսն է կարգել իրում, անիկ այսպիսի և է կանխութեան, և է նախնէ թրիսուսից քրեակ նաչոյ. զի է յառաջագոյն արաշիկի և փաստարկու էր Աստուած, և ոչ որչա կարճն անար թէ արչ և որ քրեակց ևս:

Իսկ զան ծննդան և փառայ և պատուայ և զգովութեան Քրիստոսի լիք ընան՝ որ թուական լիք պատմի, որչա ապայ ձոցի սարք է ձևն ժարգութեանն թէ՛ Ղազգա-
 լանն նորա ա՛ պատմուցի: Ձի զոր աշխնակ զարք որ ծնու գեա Քայց զայոց որ յառաջ քան զպատմանակ է, և զփաստութիսն կատարելու անկնն, և զթանն Աստուած կեղտի, աշ է որ էր էր սկզբունէ սա շար իր, ա՛լ կար իարչն զանուս արթնիս[ձ]ր և պարկուշտար, թայց շարչ Քայց որ անքննէ է ժրսն ծնուց աստուածութեան, որ յառաջագոյն է քան զանձնայ արարածս, որ կրեան և որ այն կրեան, զարարտիսն զարթնակ անձնէ երկնարարչս Քայց որ անքննէ է պանկի իարչարակոս զարարել ծնուց կանայ շարչ Քայց որ նախիկ է անձնայի ընդ [շար իրում Ձ]այն, որ կա ինչն է պատճա անձնայն կեղտի: Ձի կա ինչն է Քրչի կշտարս ժրսին Աստուած Ձի կա է զկար լամ լինայի Տէր և Աստուած և Քաղաք, որ ժրտեղածն զարթնութիսն և զիշխանութիսն շնչերթն սէրութեանն և իշխանութեանն, և զպատմիս է թուովնէ անոր զարթնան շար թիկ կա, որ ըստ իարչոց աշխն Քրչ զան աստուածութիսն նորայ՝ է սկիզբունէ էր Բանն, և ինչն Բանն էր սա Աստուած և Աստուած էր Բանն, և անկնայի ինչ նոյնս կզն, և ապայ կարա է ոչինչ ոչ կզնի:

Քայց և զայս Մովսէս առարի և զպոլ ժարգութից [ժամանակին իրել զրեայ կա շարգի] Աստուած, զան լինեց էր և աստուածութեան արարածոց, և զան արքի Քրիստոսի զրեայ, թէ կա է արարել անձնայի և պատարարի, այնինչ զան Բանին

Աստուծ, որ սնուցի էր Ի սկզբանէ, և զիս արթն իր Տագարդ Կոնից որպէ ճարտարն զմարտ, զի Աստու—Առ Աստուած, Արարչոյ մ'արթն բառ Կեանքն և բառ պատկեր ինչպարտանց մերոյն: Ի վերայ յանիս այսորիկ զհեռաց ազնուն մարդար յանիս իր, թէ նա առաջ և ետի, առիթն զի Տագարդն և նա Ի գործս Հար կամար կորչու:

Հաս Ի զհայն ճանկոյ մարդկութեն անկեան, որ մշակում սնունդանցն մարգարութեամբ: Եւ գործոյք սրանկէնչոք սաստումարչութեամբ անն Մովսէսան: Եւ յառաջ բառ զիս Արրում և Իրիկն իր, և որ Իրիկան յնայն արարչի և մարդոյ, յառաջ այլաք իարճով տեսն զիս և ծանկն, և Իրիկն Իրիկն Աստուծոյ Իրիկոյ գրիկն արքանար մասնակեան Կեան և նա եղև անկեանցն ստաշի զան գիտութեան Հար, զի առաջ իսկ, թէ՛ Իրիկան իր Աստուծ իրիկ գործք զարգիւցում Արրուման, Ի ճանանկիկ իրիկ կամի նախ անմասնան զիս զարկան Մարբէր Իսկ նա սկսու Ի իանարն և Իրիկն կարգ կեան, այսպէ իրիկն մարց տեսեւ, և Իրիկն պատկեր իրիկ Աստուծ, եւ ազոպն մասնակեան իրիկ: Տեսան, եւ Իրիկանով իրիկ, զի՛ չէր ճանկոյ Ի կարան թէ ով նա իրէ, յանիս իր այսպէ: Տէր Աստուծ գիտար անկեանց Իրիկն ի՛նչ ևս չիբրի գրաստանի այր:

Իսկ Աստուծ և Տէր Ե, որ պատկ զԻրիկ, որ Իրիկեայ և Իրիկարան մարդ, ո՛վ այր և սնունդ, բայց կէն Բան Աստուծ, այն որ Երն Ի սկզբանէ, զի զան կարա առաջով Ի թ' Մովսէսի սնայ, կի՛ն՛ Կարգայ զան իր և բոլիկն և Իրիկն կարա յարգուհարիկ իրիկան, զան կարգ, զի և Տէր Կընարութեամբ զիս Հար, յարկանդն րդն առաջ Մովսէս, ին Տիպոց Տէր Ի վերայ Ազգովան Հար և Ժանայ իրիկան Տեսան: Հաս որ Իրիկան մարգարչի և Իրիկարան մարդ, Աստուծ լուծանիկ զան Ի Իրիկ: զի՛ առաջ իսկ՛ զՄովսէս, թէ Ա, կընարի պարտանու անան թո լուծար, այ՛ ճարսէ, զի Տեսուցար զի զիս Աստուծ, Եւ կընայ ճարս զանու տեսչոյն: Տէր Աստուծ, զի առաջ իսկ, թէ՛ Տեսք զԱստուծ զիս յանկեան և պարկան տեսն իւր: Զի լուծարիկ Աստուծ, որ արկան մեզ կարնի թէ իրեն ճշտական ճարսկեղոյ և պարտանկէ յանիկ ինքանովն: զի յարով Իրիկան մարգար ի՛նչ Ի կարան, ոչ ճանկիկ զանու կար զԻր, լիզ ոչ Տէր, և ոչ Աստուծ սնունդիկն գիտա, այլ ճշտակ զի Ի բարձրագ կարգ և մարց ինքան յարտանայ:

Հաս և Տես, որ Երկնայ Ի Մովսէս իր գիշան Ի վերայ Իրիկար ճշտակոյ և ճշտականոց, և արեանիկ զարտութեան [Հարարան կարտութեան] Տէր սնունդ զան Ի ճանանկիկ իրիկ կանա զիս և Իրիկարան մարդ: Զի գրեալ է: թէ՛ Ի ճանան կարն [Ման], իրիկ կանա Ի գիշարն Իրիկոյն, տեսար զայս իր և ճանա նայ զի: զի կար յանկեան Կեան, և այս մեք Տեսան Ի ճանիկ իր: Եւ ճանա եւ Տեսա նա նա և ան: Եւ Տէր ևս զիս, թէ Ի թշուանց մերոյ: Եւ սուլ զիս, Հարարան և նա կարտութեան Տեսան: Եւ ազոպն իր և Տեսա անկան Ի վերայ Իրիկան իր Ի վերայ Իրիկն Առ Հարարան կարտութեան Տեսա զՏեսա: Եւ զիս չիբրի լուծար զիս, յանիկ անկիկ յարով Տեսան կան զի: Արար է՛: Աստի անկան լիբրիկ Ի բարձր իսկ Ի բարձր թէ, ան ոչ Տէր ուղ Եւ ոչ, ոչ զիս և որ Իրիկան Մովսէսի: Զի կայն արիկան առաջն Իրիկ նա նա, որպէ և նա առաջ սնունդն: Իրիկ կան Տէր, Երն թիբական Մովսէս: Ի՛նչ տեսան կընայ Կեան Ի թիբակն անտի և սուլ, Մովսէս, Մովսէս և սուլ, Աստիկ ևս, Տէր: Եւ սուլ զիս: Մի թիբակոյ զիս այսպէ լիզ զիս իր Ի յանիկ զիս, զանիկ անկիկ իր Տեսան կան զի: Արար տեղի և Առ զիս: Եւ ևս Աստուծ Հար թո, Աստուծ Արրուման, Աստուծ Իստուծ: Աստուծ Մարտոյն: Արգան կարնան Իրիկն թէ յառաջ բառ կարտութեան զարտութեան կընան իսկ յանիկն իր, այն որ Տագարդեան էր զիս Հար և Աստուծ անն:

Կարնի, և Հաստատութիկ անկեանիկ, որ Հաստատուցա զի նա կընայ: Բան Աստուծ և Իստուծութիկ:

Այս զի էր նա յառաջով զիս Բան Աստուծ, և ունի կընայ լիբրէ, զի թիբկն և ոչ անկեան մարդ: Զայս սովորանա առարդ: Իսկ թէ կան այս ոչ չիբր ճարսկէ անկեան ազգայ զարտարչի՛ն՛ արք զարտար յարտանիկ:

Աստի զիս մարգարութեան ոչ կարնիկ քնակուն գրաստի արիկեան իստուծութեան Բարանոյ, զի Ի ճանանկիկ իրիկ արքանարչանց մարց առաջն գրաստութեան Աստուծ, պարկայ արիկան Ի արեանիկ կամանիկ անտի: Եւ կայն ճանկն մարկայ անկան Ի կեան մանկանիկ և Բոքը ճանանկեան, և Բարսկանիկ նա կայն գրարկն քնակունիկ արքանիկ յատուց ինչ նա կընի անիկն և կընի: Եւ որ մշակում կարնու կըն կին կարն, կըն զիս, զան կար նոր բան գիտա, բայց Ի մեջ կան կընայ, և բառ արիկանի կարտան գիտան ոչ կընան ճարսկէ և ոչ ճարսկան իրիկանց ճարտար և ոչ ճարս գիտան, և ոչ գիտանութիկ գիտա անիկն կարն: Իսկ կարն (և և ճարտան կան ճարտանիկ իստուծութեան և ոչ կանու կարն իստ ճարտանի կարն, ոչ իրիկն կարն իստութիկ մարբէր յանկայն յալ[ի] պատկեր լիբրիկ կարն, և Իրիկոյ իստութեան կարն: Եւ զիս, Ի յարտանիկ յարայ կարն, և անկեան արքանիկ արիկ կանիկն իրիկան, զի մեք զիս իստապարտան և ի մեք զմարգար անիկ, և Ի պարտարչիկ կընան իստութի, որ սու անկեան յոչ մարգար անուտիկ լիբրիկ, պարտան իրիկն յարիկն գործայ իրիկն, և Ի ճարտարութեան մայր իրիկան Ի տեղով իրիկանց պարտարչիկ զիս այն, որ և Աստուծ անկեանիկ:

Բանիկ յարով արիկանիկ վարկն կար զանիկն իրիկան Ի Տիպոց զարն, և Ի նոր իրիկ կանառա անպարտ, որ առաջնուկ և նա անկեան կընի, [Լիզ Տեսայ Ի վերայ կարն Աստուծ գիտարչան յարկութեան մշակեանք որպէս և զիս Տեսայ Ի վերայ, պարտարչիկ և կընի, որ Ի վերայ իրիկան աստարիկ գիտա, և յարտար պարտար իրիկան և Իրիկարան յարայ որպէ, առաջնուկ կարտութեան Տեսայ զարտար գիտան: Զիս վերայ Ի վերայ անկեան մարգար ստուարիկ առաջնուկ էր յարտութիկ, իրիկն զարտութիկ արքանիկան արիկ և յարտարչիկան զիս ճարտար:

Բանիկ՛ ճանանկիկ իստուծութիկ Աստուծ, որ յանկեանց էր Ման, որ այն Ի սկզբանէ էր յարով արքանիկան իրիկ նա Իրիկն մարգար, անիկ Ի ճան անկեան ճարտար, անիկ այն իսկ զարտութեանիկ Աստուծ, որ Երն մեք, Ի մեք կամ Իրիկայ յարտանց անտի Իրիկան Աստուծ, զան ճանանկիկ գրաստիկ մարգար Իրիկան կարն: Եւ կան ոչ ոչ ոչ այլ յոչ ինչ անկեանիկ մարգար ի՛նչ իրիկն և ճան արքանիկ Ի յարով մարգար Արիկանիկ: աստուծարչութեան և Իրիկանիկան մարգար ի՛նչ իրիկանց կարն: աստուծարչութեան Տեսուց իսկ յարտան, յանիկ յարով յարով արքանիկան աստարիկ ըստ ճիստութեան զան կար Ի ճան Մովսէսի մարգարիկ: Գիտութեան Ի յարտար յարտան: Եւ Իրիկարանիկ և զարգայ արիկանիկան կըն նա: Բայց ոչ մի մարտարիկ իրիկարչ կարտար զիս, ոչ իրիկն արքան և ոչ կան այլ: աստուծարչիկ իրիկն զիս անտիկ, յանկեան մարգար կարտան լիբրիկ կար Ի կարտան, և յարով այլ յարտար և ոչ յարտար ինչ յարտարիկ և յարով այլ յարտար և ճան արքանիկան Իրիկանիկ կըն յանկեան իստիկ և իստարիկ անտի յարտան և Ի զարտութիկ յարտան մարտարչիկ: Եւ յարտարիկ և Ի իստարիկ: արքան զի կընի, զիս Իրիկան յարտան, և Ի յարտարիկ մարգարն և յարտար ևս արքանիկ քնակուն գրարտիկ:

Եւ յարտարիկ անկեանց մարգարն յանկեան արքանու յարտան իրիկն զարտար, որ կընեանց յարտարչիկ արքանիկան և յարտար ևս արքանիկ քնակուն գրարտիկ:

Հոր, նախիկ այն ուսուցիչ ընտրութեան քննչեղաց, այն որ Տարգրել է ընդ Հայր իրում Բանկ Աստուած եւ իւնաստութիւն, որ զգնուա ժամբն, արար Տարգրութիւն ազգի ժարգիւն...

Եւ կատարեաց ժարգարութեան Գահերդ, որ նմա Տոգով Աստուծոյ գահերն Աստուծոյ, եւ կերթաց ձեզ ժարգարութն. Տեսնելիցիցի որքոք արհեստներն եւ Հիմարոյ կատար. Տակերդ նորա իրել զվիւն եւ վարք զկող նորա իրել գտար սորոք, մթառ նորա քոյ Տրոյ, սեխոյ կտառոյ նորա Տար կիւրեց, զես Տար խաղաչ եւ կրակ կրեաց նորա, Տարքոք Տարքոք կան ստաշ նորա եւ իրար թիւարոյ պաշտն զես, ասան ուղղացաւ եւ զարթութիւն քոյանկ: Տեսնելիցի եւ սնա Քրդի Մարգոյլն:

Բանկի կերպարգեղաց եւ փառաստեղծ անուն Քրիստոսի յառաջն Մովսէս Էջոյց կրկնաւ արիւնիակ փառաք, եւ զես զես նմանութեամբ խորհրդով ըստ այնի որ ստացաւ նմա, մե՞ Քրդուս զարշտեամբ արարեաց զամենայն բան նմանութեամբ որ ցուցաւ ընդ ի շրինն: Եւ Էջոյց նմա քանանայականաց Աստուծոյ, որպէս պարտ էր ի ձեռ ժարգիւն անուսնելի, նախկին վանս Քրիստոսի կրկն նմա եւ սուղ նմա պատի քանանայութեան, որ բարձր է ի ձեռ ժարգիւն քան զամենայն աշտնեան: Անոն զՔրիստոսն զիլ սնա ի պատի եւ ի փառա պապու, զի գրասով, զի մեծն Քրիստոսի անուն է աստուածողկեւ: Եւ քարանջ Մովսէս գտնուն Ցիտուսի զոր կանխեաց կեսս յառաջագոյն Տարքոք Աստուծոյ յակնութեան յարարման զիլ զես, որ ի ձեռ ժարգիւն կրթի ոչ անուսնեցաւ, մինչ զի կրեցան Մովսէս անուն Ցիտուս: Նոյն գտնուան զայս նաեւ այսոր նմանութեամբ յասանց եւ արիւնիականց ընկալու եւ զնախապատեմն ի վերայ ժողովորեան յես մասն իւրոց, զիլ նմա անուն: Բայց այլ անուն էր նմա ի թել, զոր կոչուց էր նմա յընտանեաց իւրոց՝ Սմբէ Ցիտուց Մովսէս յարարեցաց ի պատի փառաց, որ ստանլ է քան զՔրդ արքայութեան եւ ինքն Ցիտու գնմանութիւն կերպարանաց Փրկչի զգացեալ էր, որ միայն ասանկն զգին Մովսէսը ընկալաւ զառանցորդութիւն կատարան զարշտան նշարութեան, այն որ ի Մովսէսը խորհրդով ասանկ եւ արիւնական ստառ:

Բայց Մովսէս կրեաց ժարգոց, որ կղէ ընդ նմա, որ քան զամենայն ժողովորդի ստանլ էր զարժոյց անարշեւար, միտն քանանայականութեան եւ միտն, որ ընկալաւ յես նորա յառաջորդութեան, գտնուն Ցիտու Ցիտուս Քրիստոսի իրել պատի փառաց կոչ նորա եւ ժարգարել, որ կղէ զգին նորա, ստանար զՔրիստոս արքայն ճիւնական, գտն ինչ որ եւ կրեց էր ի շրինք անտի, եւ քարանջ վանս կոչան ճիւնականաց, որ ինչեցն էին ի նմա նորա, կանխեցին վիշտիցն, Նեմիւս. Հոյի կրեաց ճիւն ամենայն Ցիտու յարուցան զնուս յազանութեան իրեանց, այն որ ստանլն թէ ընդ ճովսեան նորա կեցոյց ի ձեռ ճիւնականոց: Գարկոք Նշուսը ժողովորեան ի միայնի վանս Ցիտու եւ վանս անկեղ նարկ: Եւ ոչ միայն զարտեղի որ քանանայութեամբ պատանելի ամենայն ինկնի խորհրդով Քրիստոսի կարար եւ Չիմով զարգարել էր անուն Քրիստոսի ի ձեռ չիւրաշնչուց, այլ եւ զիպարտան զարտեղի, որ իրել տնկարդից Աստուծոյ ամենայն ժարգարել իրել գտնեցից, որ ունիցին զիւնարանս ամենայն անկնկն զնուս, զի եւ նորա գնմանութիւն կերպարանաց աշտրից, որ եւ ինքն միայն է ստանլ նշարութեամբ, որ ի վերայ ամենայն թագարտեան էր, զկեցուց կրկն նորա զիպարտութեան, զիւնանութեան, զառանցորդութեան:

Գարնակ եւ ի ժարգարելն անտի որ ամենակ, իրել ստանլու արիւնիաց ամենայն անուսնեցան, զի նորա ամենքին զոր սեկնի զարիւնակն՝ գտն իր եւ ինքն է ամենայն նշարութեամբ Բան Աստուած կարգիւն նորա, որ եւ ինքն միայն է քանանայական ի վերայ ամենայն, եւ միայն է թագարտ ի վերայ արքայութեան, եւ միայն է ժարգարեական Հայր եւ արիւնակ է այս թէ միայն է ստանլուց անտի որ խորհրդով ամեն, ոչ ի

քանանայ անտի, եւ ոչ ի թագարտ, եւ ոչ ի ժարգարել ստանլ զարտեղ արեւորութիւն արեւելիս Աստուծոյ զոր Էջոյց Փրկչի մեր Տեր Ցիտու Քրիստոս. այն որ ինքն միայն ամենայն է նշարութեամբ:

Եւ զի որ ի նոցան, թե՛զեւ եւ սեկնի աշտնակ պատուի, եւ յամենայն զայս փառարկեցան ի ձեռ սուցոյ իրեանց, սուցոյն զարտեղի որ կղէ ի ներքոյ իշխանութեան եւ զայն ոչ անուսնելին թրխանեցաւ, ի նաւաստանայ արիւնակ անտի զոր անկնկն քանանայ իրեանց, այլ եւ ոչ պատի կերպարութեան ամեն կղէ ի նոցան ի Ցիտուսկեցոյ իրեանց, եւ ոչ զգին մասն իրեանց թէ իրել զար խորհրդոյ իրեանց քոյցի նորա, թէ ստանալուք արտ մասոք փոխանակ նորա կիւրեց նմանի ըստ ոչ ամենայն ճիւնականաց որ եւ ի ներքոյ կրկնի կրթի կղէ իրել զայս աշխատութեան միտն ամեն կղէ յարնեցոյ քանանայութեան սա յամել, եւ ոչ յաղկ քանանայութեան էր եւ ըստ մարմնի, եւ ոչ վանուց մարմնի եւ թագարտութեան, եւ ժարգար ըստ նմանութեան ստանլոց, որ կղէ կրեցաւ նա եւ ոչ աշտնակ եւ իշխանութեան իրք ստեղ նա սո ճիւնակն կղ [ի] կղն խորհրդի եւ ոչ նշարութեամբ ամենայն ի Հայր զարգար ինկ ստանլն, որպէս նշարութեան կոչա արժանի կղէ նա արժ ամենայնի, եւ վանս ստանլի Քրիստոս անուսնի, այլ վանս զի եւ ինքն միայն է Քրիստոս նշարութեան, եւ սորոք արիւնիկ յանուսն ամեն իրով՝ անուսնուց եւ կից զամենայն սեկնար Քրիստոսնուս: Եւ այսուհետեւ արիւնակ եւ ոչ նմանութեան եւ կերպարանց յայտն կերպարանք կրկնուց որ զփառաստութեան պատուարեան իւրոց մարք ստանլի որք Ցիտուս կանգին նմա եւ ամենակ ոչ այն որ Չիմով կոչանուց ինքն, այլ նորայն Աստուծոյ ըստ արժանի Աստուծոյ սեկնային ի գոյանկն անտի ստանուածութեան Հայր կրեցաւ կտար, Հոյի Ցիտու ի վերայ իմ, վանս որպէս եւ ամ ինկ զես անուարակն սղարուց աստնուց զոր, քարեղ զիրեաց զիրիւթիւն, եւ կոչաց անուսնելի, Գարկոք Աթա ըստ Աստուծոյ յարիւնակ յարիւնակ, զառանցն ուղղութեան, զառանցն արքայութեան թո, սիրելի զարգարութեան եւ անեցիք կատարելութեան, վանս այստիկ արկ Աստուծոյ, Ըստուսն որ իւրով արտիւնութեան, ստանլ քան զարտեղի որ ամենայն, զի կղէն քանին ստանլն կարգան անուսնակ զես Աստուծոյ, ինչ կրթարտեան արքայութեան զառանցան պատու զես: Եւ քարանջ իրել թուսն զոս եւ կղէն քանին յես զարտեղեան եւ ստանուածութեան եւ արքայութեան: Եւ կրթոյ կարգու քոյ նմա թէ լինեց ի ամենայն ոչ իւրոյ զիպարտութեան զարարածոց, այլ կարով արտի ճիւնականոց, որ յնաստանուց է, զի կեցոյ եւ զառանցութեան ամենակ նորա, որ քնտի է զոս զառանցոյն զարտեղի որ խորհրդով էր յարեղակ նմանութեամբ ամենայն էին եւ այգար ի թագարտի զարնակ ամ. Անոց Տեր զՏեր իմ, կիս ընդարկ իմել, մինչ կեցոյ ինքնուսն ի ներքոյ որից քոյց: Ի վաշտար յարնի որ սղարոյ յարգանակ եւ յառաջորդն ձեռ զրեղ: Եւ կրպուս Տեր եւ լուս եւ զարտեղ, թէ զոս եւ քանանայ յարիւնակ նոր յամոյ Մարգարեկղիկ:

Բայց այս Միջնեղակ որ քոյանկն վանս նոր իրք, զի էր եւ քանանայ Աստուծոյ բարձրելոյ, ոչ թէ կարով Չիմով քոյանկն թէ ամենայն էր եւս, այլ եւ ոչ ի կարկ սեկնական նորա անկ էր, ի քանանայութեան թրաշնչուց էր եւս: Կանս սեկնակ քան նմանութեան նորա, եւ ոչ ըստ նմանութեան արտիւնի, որք ստանլ արիւնական ամենայն էին, եւ քանանա անուսնի Փրկչի մեր, այլ կրթով ընկալուց վանս սղար, զի ոչ ստանլ եւ նմանութեան ի ներքոյ անտի, ի քոյց պատուութեան, եւ ոչ կղէ յաղկ անտի քանանային, այլ յնաստան ձեռ եւ յառաջ քան զարարան, եւ քանանայութեան որ ոչ ձեռնակ եւ ոչ ճիւնակ, եւ եւ յարիւնակն յարիւնակ:

Այլ զի գումանկ Նոզնէն և սաստանդն ընկալաւ, ցոյցան արեթնկ երոս մէծ և յայնի աշ և, զի քան գամեանք, որ եղև յամենայն գարս միջև, ցայտար ժամանակն, եւ միայն առաջ անուանի Բրտառս առ ամենայն որդիս մարտիկ, եւ ին ընդ ամենայն տիեզերս: Եւ ամենայն մարդ վայր և ի խոտանակ յայս անուն Տոբն և բարբառո ցայտար ժամանակն ամենայն արարածք որ յամենեցոն խոտանով լինի, դատար նա իրիւ վրայուոր, և անէն արեւելոյ, և անտէր քան զմարտիկն փառատոր, զի նա ինքն է քանենայ նշարքս յնստուոյն և Նահերն այստ ամենայնի, որ եւ է Բանն Աստուած, որ [մնայ] յառայ քան գամեանք յարիտանս [և պատի, երկրպագո՞ր] Քնանն ունի: Ի Հարէ իրմէ ընթացումք, և երկրպագի նա իրիւ գնատուած, զի նշարքս է նա յարմանակ, որ նշարքս Աստուածն:

Եր ան իսկ և երբդ երկրորդ Ազատան յնա իմ ան Նապոկաթեան ընդպատուցոց, և մեծան Անտանիտան և Կոնպատուց, և լինայ բովանդակեցաւ քի վախճանն, քան վիշապիման ասնն Պազմեանք, քի ժամանակի չորսմ Տէր Տէր Տրուս Բրտառս, քան մարտարթեանն որ եղև քի վերայ երոս, մնա նա քի Բնիկն, յայնարայդի անց յառաջանէն որ եղև յայնմ ժամանակի, քի գառտարթեանն Կրեւնի քի կոզման Անորդոյ Չաշխարհաբերս գալստ որ եղև յայմ Կրեւնայ, և Փառտի, և Տոգեպա՞ր՝ այք իրեկի քի քրոջ անտի Պատմութեան, որ եղև քի մէ Բրտուցոց, ինչեղանակ զնա և յարէ քի առ կնքն միտ և Պատմութի գրան պատկերն Ներսանոց Գլախնիկոյց որ քուտս ընդ այն ժամանակի գալի, և որ առ մեզ ասնն պիշտատկս երոս, զոր Առկան քի Գործս առաքելոց ինքն, քի Տեո երոս յարեա Տուգս Գայիկոց յալուստ աշխարհայրի, և յարն զինի երոս քի ժողովրդնն նստար և Սարկն ընդ նեա կնք, զի արցուն իսկ պաշտելի միտարեան այստ այս, զորմ կանխեցար ասացաք գրան երոս քի գնէ քանիկ իւրոց յայլու, Կրեւնէ, ասն, Աք յայնքանն որ ժողով լինի քի ժողով իորճրեան, որ վարչոց այլ իշխանութեան բուզում, և գնաց նա ամենայնի, և եղև Տրուտան, և պաշտք դատար քն էր: Են նա անպալար քի կոզման Անորդոյ որ ասարեցաւ քի կոչեթէ լինի ուղիք գառտար ժողովրդան և լորթիմանոր իւրոցայն երոս: Եւ անպա մի ասն, Տուգս այք քի Գոզմանք թալաթէ, զի անտէր էր Անտան, Աստուած յարեաց ինքն զՊտիզ զախեթի և փայթ յանինն անէր անկոյ պատմութեան քի մէջ ժողովրդանն: Ձի այլու ասնիք, քի յայս աշխարհայր և քի ըստարթիկն արեթնութեան ան զնկ, և միջնարկն և յառաջացանիկն զժողովրդի գրան յայնց պատմութեան: Եւ քի ճառի քի Պատմութեան դատարարի Զրիկն իսկ Նարեկ իսկ պաշիկ գարս ինչ քրոջս: Յամս արտ յարեա, ասն, այք Գայիկեանք անտէր և ձոր զժողովրդան պատմութեան, և այսք վանդ Քարալոց քի յանն անտար ասլ Հարնի կայանք աշխարհայրի Լուսովոց զինի Աստուած ի վերայ ներ տէր մահանայար:

Դայս ինչ, ասաց Տոգեպալսն:

Յայմ ժամանակի կալու զՊազարութի քի վերս Զրիկն Լերովոյ, զի նախ քի Ննիպանոց ևս կալու քի վերս երոս Պազար և նեա ասճանեցա, մարտարթեան Մովսէս, Ք՞ Մի պոկանեցէ ինչիսն Տուգա...: Աստեղ կատարան իսկ էր այք, զի կանխեց իսկ էր յառաջագոն ասարեցա, որովհանպաքան քի ժողովրդնն անտի իրեւնայ ինչանութեան անինն լինի քի վերս իրեւնայ ինչանութեան ասարեթոր որ սկսու էր քի Մովսէս միջև քի Պազարութի Ապստան: Եւ յայտար երոս [նա] քի Ննիպանոց Լերովոյս առ ճրտան քի աստեղ գառաշիրտարթեան քի վերայ Զրիկն, որով Տոգեպալոս ցոյցան, յայլ ընդմանեցոց է քի Հարէ կոզման, իսկ քի մարէ Կարալի:

Յայնն Արիթնան, զի և նա ոչ զուգարեա այք էր մէջ արեթնայր քրոջս

Պատմութեան], որով ասնն գնամէ որք նշարտարեցոյ գնան զնա, քի ասն, Լերովոյ Նայք, զի անտէր էր երոս Անարպատար [որով] Լերովոյ լնեկեղան թալաթէ, և էր նա յայնքանն, որ Նապոկաթեան ինն մեճնես կոց Անգալս: Եւ ինքն Անարպատար գնի վարեց լինի քի ինն ասնիկ ընդմանեցոյ միջ մանակն էր ընդ նստա, զի ոչ եղև քի մեճնէս Նայք երոս փրկն զնամ, զի արցուն էր: Եւ իրիւ անեաց նա զարգալոս քան պատմութեան երոս, լնեց կնք բարեխնութեան ընդ նա և ընդ Զրիկանս քանակալական Զրիկս... Իրիւ կնք նեա նեա, ասն, սարալսթեան Զրիկ քի գրան կնքն Նստու էր այնմ յայս Ննիպանոց քան անկոյ մարտարթեանն: Եւ պատկան իրիւ յալուստ երոս որք մի անկոյ քի երոցանն լինին գնատար քի ասարեթոր, որք սիտու կնք քի մասնս քան կարթ յառայ, միջև զինի երթուց լինին և փոխել ինքնիկն Բարեպալոց, սկսան Պազարեթուցութեան քի վերս իրեւնայ նախ Վասուլս¹⁶, այս՝ գլոխիք:

Բայց յայնց քան զՊազարու և զՎասուլոս ասարեթորին երոս ախրեթի որ գառտար անանակն, զի սիտն երոս զինն Մովսէս և Տեաա: Ընկ յնա քորիկն իրիկն Բարեպալոց ոչ Նստու քի երոցան ասարեթոր, զի քանակայական կնքն միջև և Պապարս զարալար [Լուսովոց, որ կնք քի վերս երոս է] որ դաշարեան զերտուղէ, զերեւոյ գնա և պոկեղեցոց զանիք սարթեանն երոսս Մտա նա միջև և սարք սարք զայն որ քի կարթ ասար անտի Նայք երոս անէր զՊազարութեան և զԿանակարթեան քի անտէր էր երոս Արխատարու, կոպուկ ասար է] Նահերն սրգոյց իւրոց նա ասնի քի Լուովէ, Եւ նա զԿանակարթեան քի մեճն Զրիկանս նորոս նստմ ժամանակն լնեկ կո արեւն ասլ Հարն Լուսովոց:

Եւ քորիկն, Զրիկանտ, որ քի նեա կնքեաց կնք քանակայականիք, վարեցաւ քի գերութի Պարթեաց, և քի յայնմ ժամանակի կալու և Նարեպոց Լերովոյ քի Միւնկղատառն, և լնեպալմ կալու զՊազարութեան քի վերայ Զրիկն, յոր ասար կնք կալուան Բրտառի¹⁷:

Յնա ժամանակի զի պատկան քի Տրիկ ժողովրդնն պատար քի ասարեթոր և քանակարթեան զի պատկան քի Նարեպոց Կանակարթեան էր քանխեթ սոր անինն զնա քան կարթ յամենայն գարս, քի ժամանակս Տեան ընդ նոյնմայն շրթնեցան:

Յնից դու վնայ գառտարի արժանի Նստարթի զժողովարս որ ցոյցանէ: Ձի յորժամ ևս Լերովոյ զՊազարութեան քի Լուսովոցեցոյ, ոչ կարցանէր քանակայական յառաջն ամէճն անախ: [այլ զուգարեան] մարդին ասար գալեպետ պատի: Եւ քան նեա-նեմեան Լերովոյ՞ և Արթիկս որք իւր արար շրթնութեան քի քանակայական: Եւ զինի երոս Լուսովոյ բարին գառաշիրտարթեան Զրիկն, և զայսք պատմանն քանակայականիք՝ Լերովոյ նախ սղոյ, և սարք քի երոս կնքն անին իւրոյ, և ոչ Տրուտանց լինի քի ներքս մեճն քանակայականի Տեոյն արար է՞ Արթիկս, և՞ զինի երոս՞ Լուսովոյ:

Դայս ասարեցաւ է մեր յարեթնայ ցոյցանի քի վերջն մարտարթեան, որ կատարեցաւ քի ժամանակին իրիւ կնքեաց Փրիչ մեր Տրուս Բրտառս: Նա և մեճնալու իսկ Գանիկն ասարեցաւ է նշտար թիլիքն մարտարեցոյ, զի բովանդակեաց միջև յառաջարկ Բրտառս: Ձի յնա կատարեց արար մարտարթեան, ապանեցոց է անտան զոր անինն Զրեպար: Եւ այն իսկ այս յայնանպէս քի ժամանակի անց մեճնեց Փրիչն մերոյ ցոյցանէ՞ կնք կատարեցան:

Ասարեցաւ զմեր Սարթնն գրան Փրիչնն մերոյ, քի ամենայն ժամանակ վարգապետութեան երոս կատարեցաւ քի քանակարթեան Անտան և Կախիս... Ձի ժամկանիք] որ քի ինչ է, և ոչ յոր անք ոչ լնեկ, զի քանական, շրթնեցան վարգապետ արեթնայ յայնմ ժամանակն լնեկ, քանկեցան յաման պատկան սկս, որ գամեանք ասար իրիւ քի Նայքնիկ կարթ շորճեաց աստեղ էր քանակայիկն, և քի գառտարոց անտի Լուսովոյ:

անույն ճրաման բաժանաչափանքան, և ոչ մտացույ լինեն անէր թան գծի տարի:
Գրամը ինչ Յովնակոս, թե զիմ Անանու Գ թա՛նանայանոր կացին մինն, զԿորոսաւ:
զի ի նոյն զիմ Գրամանքան իւրոյ առաջ տպուեալս. թե Կարգերիս զՅնկազաւս Ը՛նտ
զԱնու ի թա՛նանայանաթիկնէ, և կացոյ զիմ նորս զԹամանի որդի Կեհերանչու Եւ յետ
սակաւ, Ժամու Ը՛նտ զիս, և կացոյ զիմ զարգի զորդի Անանու թա՛նանայանոր Եւ իրին
կզի նորս տարի մի, նաև զիս և կացոյ զԹամանի զորդի Կեհերանչու Երրու կէջ Կո
գտարին, կայաւ զիմ նորս Յովնակոս, որ է Կարիսաւ:
Անկնայն Ժամանակ վարդապետութեան Փրկչին ճերջոյ, զոր Գ ամբ ոչ լինեմ, զի
Գ թա՛նանայանոր ի Գ ամս լցին յԱնանու մինն կնոջ Կարիսաւ, իւրարանչիւր ի
կողմնի զիմ տարի: Իսկ զԹան Կարիսաւ թա՛նանայանոր զայսպէս, յորով Փրկչին ճեր
ջարդապետն, զի ի նման ճանչի Ժամանակ վարդապետութեան Փրկչին... 19...:

Յուզա Փոզմա առաջը զԲաղես յերես ի տան Յարիսաւ
Ի ԹՊ ամի Սանատրիոյ կնի Քարթագովնու ի Լայրի Եւ Նանգիւրեցու նմա Յուզա
Տակովնան, որ զկնան յաշին կանգնելոյն:
Մարտիս առ ճրամանի ի Յովնակոսը մինն զիմ կերտու և կց անց նշխարս: ՄԸԸ:
Արդիպաւ որ է Լերթիս, որդիանից կզի, յետ Ը ամուր սասանկեցաւ Քայջ կնոջ
անս ՄԲ, Գ ամ սա Կորիսաւ, Գ ամ սա Կղզիոյն:
Քայջ իւր նաշուամ, և Ապակա՛մ այր թո՛ժԸ:

Այր մի մարդեցոյնը՞: որ Քայջ կզինէ, ճա՛նանեցոյ զԿողմուրոյս բազումս, տանույ
զինու և կրթու զիմ նորս սա ամին Յարգանանու, զի մարգարէ ամբ զինքն, և
ճրամանաւ յաճանել զկնան, և ամեն նոցա ճանաչարարորդի: Երբեք զայս ամենը
զտազումս մարդեցոյնները:
Յէ Քայջ ետ նոցա Նանգիւն ի յեմարտիան իւրեանց Փիւզոյ, այլ ճննելուս զու
մարտ ի վերս նոցա: Եւ յանկարծակի անկան ի վերս նոցա, զայսպէս կտարտիչն,
զտազումս ձերբաղիւր տարին, և զԳրամի ի Տարին զպրկին և անարան յերեսապզէմ:
Յուզաք Փիւզոյս Թ անկարի յարևան յերկրացոյն անէ սպասամբ շորս Նապոյ տարանը:
Յի ի Սողովմանը՞: Յանի որդի Մամթուս, սա զինն կերտու իւրոյ զանգարանից, և
ճաւ, զՏովմով յաճան Լեղեաց Կարնակու մաս, զկնոջն որ է Միմանու կայսր Յովնակոս,
զոր Յովնակոս պատանային զկայն՞: Նմանապէս զկայն՞ կայսրն Յովնակոսն: Այս արե
Նմանակ է, որ յետ Յովնակոս կայսրին Տնտան նստաւ ի նորին ամին զերեսապզէմ,
ընտրեալը յառանգելոց կրկու կայսրեպետս անուն մարտ Մարթան, որպէս Կղզմ ամէ, կնքն
Եր Միմանի որդի Մարթամայ կզուպաւ, զոր Անտարան սաւէ:

Մի բնույթին առաջին և մի տան կատարեցին զճննելան և զՎերտութեանն:
Իսկ Լայրին Ասոր ի շարակութեան կենտարի Անտարանին նմա արդեւոյ զՏովմանու
կատարման Անտարանին, և զիս կնիք Տաճարանութեան կզ, և նախաւ առաջեցոյ, զի
սկզբանէ կրտսինն և զինն մարմինն Եւ յետ զՄամթուս ի սկզբանէ Անտարանին, և
կտուաւ առաջեցոյ զԹմանց ի կտուելն:
Եւ Մովսես որ զԱնտարան պատմը:
Եւ Մովսես զՎերտութեան շարակարգող ընց Յովնակոս և ընց Մամթուս ի մէջ
փակեցոյ:

Արդ ան ի գաճաճութեաց ըստ Արտեմանի, Նահապետի Լեղուրն ի պատանան Անտանոյ,
ի վերջ արկելին զՏովմանու Մամթուս ի զար Անտանոյն տարին սկիզբն տանելի,
զի տարի մննկան և Մկրտումեան և ամենայն նահապետանութեան Աստուայ վերջացել, և
նոր Անտանոյն նահապետի սկիզբն կզինի:
Քայջ Առաջեցոյն ոչ յարկեցելին: այլ զԱնտարանոցն՞ յունանա՞շարժութեան, զԱնու

բնոց և զՄարգարեին՞ զգերեպոյսնին, և զկորն և զպատի շայտ արարին ի
պատի սրբոյ Տաչանութեան, նահապետոյ Մննկանն, ճրամայեցին ի Ը յանտարի իրրու
կարգադատի ժողով լինել ի ճո՛ւղանց և կարգով զՂուկա ոչ զԱնտանոյն այլ զՅնկազանն:
Ապա կռնեն ի վերնակրկն սկիզբ, ի Քեթիկն, և կարգան զՄամթուս զՄննկանն և
զՄարգարեական գառան, զի կատարեցան յուր նոցա զոր անտարանեցին սակա անտ
պատան Մննկանն:

Իսկ զՂուկա ի Կաթողիկոսին ճրամայեցին կատարել զկնան, ոչ զԱնտանոյն Անտա
րան և ոչ Մարգարէ, այլ Առաքելու զՄամթուս որ Մննկան պատմը, շարեղ զփոստ
առարե և ի յերկու տարե ստորիցն, իսկ յերթոց ըստ Լուսնիսակ զիմոց մեծաբը
զարե: Մամթուս Անտարան ի ճարտան և ի կրկ իջուցանել ի Մրովն և կանով
զԱնտանոյն զԱնտանոյն, ոչ ըստ յարմարութեան, այլ ստորադրութեան զարքաճել
կերտին և զՎերտութեան, զի անմարթ է ճարտան նախապէս՝ տանել ըստ զատարանն
նորին և զՎերտութեան ըստ սկիզբն յարմարոյն: Ձի ինճանակութեան Տաճարայ ի
Մննկանն յառաջ լինելին ի Մկրտումեանն, զի Տէր Երեսան ու՛ զնախա արար և ոչ
զատարութեան, այլ ի Մկրտումեանն յառաջ կոչու զփոստ իւր, զման որոյ բազում զիջուցելն
և մարց զառանցան զՎերտութեան:

Յանի Թժ Երարի Տիրեւոյ կայսր, անկ գաճաճութեան ի վերջ Լերեսանոյն Պի
զառաս, ճրամանա Տիրեւոյ: Եւ կնոջ ամ Ի գաճաճութեաց Գ ից զՊիզառաս Փետանցի
և իրրու իշխանը Չարթոց Լերեսանոյն առաջեցոյ կն Ներովուս Կարինու, Փիլիպոս:
Տիտուս սկսեալ լիւոյ անց և զու ի մկրտութեան և յայնմ ժամանակէ սկիզբն արարեց
բարդազիսան Անտարանից:

Մամթուս յետ է ամի Սրբույնցին զրով և լիւտու ի Գոգթան բազոր ի Քարթիս,
և յերտապզէմ կատարեաց զԱնտարանն Յույս սկսեալ լիւ յորժամ լուս Տիտուս կտու
զՏովմանու, փոխեցաւ ի Լերեսանով և կնի ի Գալիլուս:

Մարտ Թժ ամի մննկանց և յերկուստ Տանտարն զրով և լիւտու, մկարթի,
մկարթի, և ի Լայր և ի Յայր յայնմ սկսեալ թե յետ Տանտարնն Յովնակոս և կն
Տիտուս ի Գալիլուս:

Գուկոս Անտարանց և ամին ի Լաով Գաճաճա լիւտու և զրով մկարթի, մկարթի,
Յոնի և ի Լայր յայնմ սկսեալ, թե իրրու լուս Տիտուս թե կայաւ Լերովն զՏովմանն:

Իսկ Յովնակոսն յետ ճժ ամի բարդազից յնխտու յայնմ սկսեալ, մինն արկեալ ըր
զՏովմանն և ի բանցի:

[ԲԱՆ Գ]

ՄԱՐԻ ՓԱՍՏԱՆԱԿՈՒԹ

Գարնայ զԲազկեցոյց զիջուպիտու անց, զոր ի ժ արանց անն ամեն շարս
ճԻ, և ճԻ շարիցն անն լինել Միմի բար, թէ Վ[Յ]՞ ամ Եսանով շարն, թե ի Բեզու,
որ Արամազդն անն, ի Երաս արարչութեանն զԻրաբար:

- Եւ պատմը զայս Քերթուրան:
- Եւ այս են անտարե ժ արանցը:
- ա. Ազորոս շարս Ժ:
- բ. Ազապարտոս շարս Գ:
- գ. Ազապոզ շարս ԺԳ:
- դ. Անկնեմ շարս ԺԲ:

1. Անկապարտ շարքի՝
 2. Պատժառ շարքի՝
 3. Ազգագրական շարքի՝
 4. Անձնագրական շարքի՝
 5. Ունեւորական շարքի՝
 6. Փոխառութի շարքի՝
 7. Վարձարժեքի շարքի՝
 8. Բարձրագույն շարքի՝
 9. Բարձրագույն շարքի՝
 10. Բարձրագույն շարքի՝
 11. Բարձրագույն շարքի՝
 12. Բարձրագույն շարքի՝
 13. Բարձրագույն շարքի՝
 14. Բարձրագույն շարքի՝
 15. Բարձրագույն շարքի՝
 16. Բարձրագույն շարքի՝
 17. Բարձրագույն շարքի՝
 18. Բարձրագույն շարքի՝
 19. Բարձրագույն շարքի՝
 20. Բարձրագույն շարքի՝
 21. Բարձրագույն շարքի՝
 22. Բարձրագույն շարքի՝
 23. Բարձրագույն շարքի՝
 24. Բարձրագույն շարքի՝
 25. Բարձրագույն շարքի՝
 26. Բարձրագույն շարքի՝
 27. Բարձրագույն շարքի՝
 28. Բարձրագույն շարքի՝
 29. Բարձրագույն շարքի՝
 30. Բարձրագույն շարքի՝
 31. Բարձրագույն շարքի՝
 32. Բարձրագույն շարքի՝
 33. Բարձրագույն շարքի՝
 34. Բարձրագույն շարքի՝
 35. Բարձրագույն շարքի՝
 36. Բարձրագույն շարքի՝
 37. Բարձրագույն շարքի՝
 38. Բարձրագույն շարքի՝
 39. Բարձրագույն շարքի՝
 40. Բարձրագույն շարքի՝
 41. Բարձրագույն շարքի՝
 42. Բարձրագույն շարքի՝
 43. Բարձրագույն շարքի՝
 44. Բարձրագույն շարքի՝
 45. Բարձրագույն շարքի՝
 46. Բարձրագույն շարքի՝
 47. Բարձրագույն շարքի՝
 48. Բարձրագույն շարքի՝
 49. Բարձրագույն շարքի՝
 50. Բարձրագույն շարքի՝
 51. Բարձրագույն շարքի՝
 52. Բարձրագույն շարքի՝
 53. Բարձրագույն շարքի՝
 54. Բարձրագույն շարքի՝
 55. Բարձրագույն շարքի՝
 56. Բարձրագույն շարքի՝
 57. Բարձրագույն շարքի՝
 58. Բարձրագույն շարքի՝
 59. Բարձրագույն շարքի՝
 60. Բարձրագույն շարքի՝
 61. Բարձրագույն շարքի՝
 62. Բարձրագույն շարքի՝
 63. Բարձրագույն շարքի՝
 64. Բարձրագույն շարքի՝
 65. Բարձրագույն շարքի՝
 66. Բարձրագույն շարքի՝
 67. Բարձրագույն շարքի՝
 68. Բարձրագույն շարքի՝
 69. Բարձրագույն շարքի՝
 70. Բարձրագույն շարքի՝
 71. Բարձրագույն շարքի՝
 72. Բարձրագույն շարքի՝
 73. Բարձրագույն շարքի՝
 74. Բարձրագույն շարքի՝
 75. Բարձրագույն շարքի՝
 76. Բարձրագույն շարքի՝
 77. Բարձրագույն շարքի՝
 78. Բարձրագույն շարքի՝
 79. Բարձրագույն շարքի՝
 80. Բարձրագույն շարքի՝
 81. Բարձրագույն շարքի՝
 82. Բարձրագույն շարքի՝
 83. Բարձրագույն շարքի՝
 84. Բարձրագույն շարքի՝
 85. Բարձրագույն շարքի՝
 86. Բարձրագույն շարքի՝
 87. Բարձրագույն շարքի՝
 88. Բարձրագույն շարքի՝
 89. Բարձրագույն շարքի՝
 90. Բարձրագույն շարքի՝
 91. Բարձրագույն շարքի՝
 92. Բարձրագույն շարքի՝
 93. Բարձրագույն շարքի՝
 94. Բարձրագույն շարքի՝
 95. Բարձրագույն շարքի՝
 96. Բարձրագույն շարքի՝
 97. Բարձրագույն շարքի՝
 98. Բարձրագույն շարքի՝
 99. Բարձրագույն շարքի՝
 100. Բարձրագույն շարքի՝

ախարհը՝ եւ ի 4 ամի Քառանկա լինի թ որդի՝ ետաւ, որ եւ կարողացի, Յակոբ՝ որ
 Նարեկացիքը:
 Կառուիք ժամանակացորսին՝ զանկ Կրօնացոց թաղաւորսն, կարգաւ մի
 քառ փոքլ զրդանը:
 Յիւնաց որ զարարն աւ Սուղիւնի, Նրոնուարս, եւ սորս՝ անց 32413:
 Ներքուցոց Յակոբ՝ ճիւղ անաս ճ ամն աւանացն աւ Արքանաւ, յարաւ զախանի՝
 կեցող անս ճճճ, եւ Քառանկա կեցողք՝ 20:
 Լ ամի՝ զկեցողացոց թաղաւորսն զՆովոս, ի զկոչ չ անասնեկ զճովիճ եւ
 զկարտա երթ, յանի երեւի սորս քառ ճամանակցն, որ ստացից աւ Նովոսն
 յիւրացառ իրեայր¹⁴:
 32 ամիս ծնան Յակոբ զԹորն, յ22՝ զԵմտն, եւ արց մի քառ միջոց¹⁵:
 33 ամիս արլը Նովոսի կեցողսն՝ Լ ամիս իրօքսն լինի չեւ անս, իսկ ի Ը ամիսն
 սոգոյ:
 Բ ամիս սոգոյ իչ Յակոբ զկեցողսն¹⁶:
 Ը ամի Յովսէփա զախանի Յակոբ¹⁷:
 Ը ճ անս զախանի Յովսէփ: Յետ որոց ծառան անս ճճ¹⁸:
 Կ՛ ամի ճառագութեան ծնան Ներսէս զՄովսէփ¹⁹:
 Ը ամի ճառագութեան թաղաւորսն Ամենացոց ստացի Կեկոբ Ռթիկ՝ անս 320,
 Ը ճ ամի ճառագութեան Մովսէս Քաղեղ կեցողսն զՆորանիսի, յանուստի գառս-
 ինուստի ճառագութեանից ինչ ջրակեց²¹:
 Եւ ամի ճառագութեան Մովսէս սաստաւալայանութիւն ի Սիւն, եւ ընց նստս
 յանուստի՝ անս 322:
 Ը ստացի զՍոգոսն, եւ ջրիս ճառագութի՝ անս 32:
 Բ ամի Մեկտի՝ որդի զանս ճ ամիս²³:
 Ը ամի Մովսէփ՝ կեցող Սոգլ Անորոց յարկնին՝ քառ երթ(ե)թաց:
 Յետ Մովսէփ՝ ճեստ ստացորդաց՝ անս 14: Միւնի ի ս Ը զերթ Մովսէփ²⁴:
 Եւ շես ճեստս սալպզկիցն կոչան՝ անս Ը²⁵:
 Բ սորս Կ՛ ամի երթուցոց թանաւ իր Արթիկի: Եւ ճարգարեանեան Արիստ,
 Մամուկ, եւ Արթա²⁶:
 Ը ամի Աստ Անրի յին զՍամարթ, որ կոչի Արթառ:
 3-ամիս ԹԵ: Ի սորս 2 ամի ճարգարեանայ երթուցի Արզու, Եգիպ, Ռեու,
 Ռիկ, Միլի²⁷:
 Նորաւ թաղաւոր Ը: Ի սորս Կ՛ ամի ճարգարեան Եգիպ, Եզեան: Ի սորս Ը
 ամի՝ Եգիպ զերեւոյնց²⁸:
 Արիս թաղաւոր Ա:
 Դովսէփա ճարց իր՝ անս Ը²⁹:
 Ծափան՝ եւ ի սորս Կ՛ ամի ճարց երթացոց թանան էր: Յետ Մովսէփ կեցող
 անս ճԸ, Ը ամի՝ Ապղուս ճարգարլ երեւի: Ը՛ ամիս սոյնեան սա, եւ Ը ամի՝ Եգիպ
 զախանեան³⁰:
 Ամասիս ԹԲ: Եւ Արթիկիցսոցն Ասորոց իշխանութիւն զախանեան, եւ Սարգիստ
 կարգաւ, որպէս անոց պատմեմ, Թանուսեղիկոս, որ կոչի յանուկ Սարգիստագուց՝ Բ
 Ապղուս ԹԲ. Սարգիստագուց ստուղ ճախաւ, ի պարտութիւն ճամանոց ի Վարթան
 Մարլ՝ գտնան իրով սպանեալ:
 Միւնի ի սորս Ասորոց ճամանոց թաղաւորաց ճամարն ՌճՂ, եւ յառաջ ամեն
 Բեզու եւ ի նինս՝ ԹԸ:

Վարդին Սար ընկնաց զԱսորեստան եւ ի Սարս քաղաքս զԵրեւանոս, թիկն զԵրեւան Մարաց Քաղաքս: Եւ ի միջին ժամանակն առեկին Նարեստային Քաղաքացք, որոց որչա իմն կրն ժամանակաց յարգութիւն, եւ աշխարհքն ընդ իւրարեւելք ընդ Քաղաքսս լին, ի ԺԳ Ազարեան:

Մանկանացոց Քաղաք Վարեան՝ անս ԷԸ, եւ ի Ժ ամին Ազարեայ Քաղաքեանային Յիզել, Անուխ, Սուր, Յովանն:

Եւ ամին եւ որոս Ասորեստանք ի Սամարիս, եւ առ ի Մանանէ արքայ Եսրակե Թ սուրբան արմախ, եւ զնոց:

Եւ ի ԷԸ ամի Արիսուց՝ Ա Քաղաքս Արիսուս Սարեստան՝ անս ԼԶ, ԵԽ՝ Լրեստանին Ա ողորմարք եկն:

Մինչ, ի սոցս Մանկանացոց Քաղաքս: Յետ որոց կային արևուր Նախապետ, առ իշխանն Արիսուցոց՝ Սարեստան:

Յամի Բ, Ա ողորմարք եկաւ, յոր եւ յազնց ստարին՝ Կարսու Լիզնացք: Վարեն Լիզնացքք զազան Գ ից անոց ի միջի կատարեց, եւ յարե յամն իշխանք սարևուր կայն:

Ջայս ողորմարք եւ ի Փաստս Գարսիան Կիմոնայ: Եւ յարե ժամանակէ Քուր Տունաց ժամանակագրութիւն զաւրիան, զի յառաջ քան զայստի իւրարեւելք որսու եւ յամարք՝ զմիս առջն:

Ա ողորմարք Արիսուսն առ Տովաթմուս արքայ Երբայելաց զամար, նա եւ մեր իսկ Կանան ընդ նորայ յանդիման կայացան: Եւ սոցք զրէ Արիսուսն զայս ևւարիանքն ըսնիցս. Սարգսս Անկամ, սարս մին: Ի կենսս սիրնաց Արիսուցոց՝ անս ԻԳ, առ որս Տովաթմ Քաղաքեաց յերուսաղէմ: Եւ մեր իսկ Կանան ընդ առաջի ողորմարքան քանակ յմովաթմ:

Տովաթմ ԺԶ, առ Փակին արքայս:

Բ ամի Քաղաթմ Փաղաքս եւ ի վերս Լրեստանի, Եւ ի մեծ յամն ժողովրդեանն ասորս ի յևարեստան:

Արալ ԺԶ, լԱթնս որ սեկին զԵրեւանոս, թիկն Ժ, զմանանկացս եւ քաղաքս ի Ժ ամնեան, եւ Քաղաքեաց քարամի Լուրիք՝ Բ ամի Արալոց:

Ժ ամի Արալս Ա զերկին Լրիցք, Ժ զնորն Լրիցք, որ Եսրաղ կային, որոց ի Սամարիս Քաղաքսութիւնն էր, զերեցուն ի լրինս Մարաց ի Սազնաուրէ Քաղաքացոց: Եւ Արաց Քաղաքսութիւնն ի Սամարիս՝ անս ՄԵ:

Սկզբանապար արքս Քաղաքացոց առաջ ի սպանութիւն աշխարհն Լրիցք յևարեստանացս պտղաբուստ, որք լին Նախնայնուրք Լրիցք արիանք, եւ անուանեցան Տամարացք, զի եւ անունն իսկ սպանուան յայս անն:

Եղկին ԻԲ, Եւ ժողովրդեանք Սարս, ԻԸ:

Ի ԺԲ ամին Անեկեթիմ եւ ի վերս Երուսաղէմ, եւ զազարն Տուգս պաշարէր, իսկ Տրուսկն ի զԵրեւան ստատակն Տարիս եւ սթանս Հինց Տաղար:

Մանուս ԵԲ, Եւ ամի Մանանի Քրայնեստ ընկն:

ԻԲ Արիսուցոց Քաղաքսք զազարեցին եւ իշխանք սարևուր կային, կազարեցոց Թ իշխանայն կնաց իշխանութիւն:

Անուխ ԺԸ, Լուս Զ իցն եւ քսո Երբայելոց՝ անս Բ, Տովարս ԱԸ, ԺԳ ամին սիրին արքս ժողովրդութիւնն: Տունաց Եւզուս ընդ ներսով արքս Արիսուցոց, Տեանս ի Իմոս է ի Ա ամին:

Եւ զարմացու ՚հանամ, ԵԻԸ կնաց ընթանան ժամանակն ի Կանանք որ առաջիկայ,

որպէս զի Նահղոյ կրնաց, իսկ Տուրսի զիկնաց. Եւզուստի արքայն ներսով, զոր զոր անստաննէզն զիցք Փարսան անն:

Տովաթմ Գ: Եւստով ասորս զերթ զսա յնիզուս, եւ Քաղաքեացոց Լրեստանի զԵրեւանի, որ Տովաթմ կայնաց, եւ Նարիս եւ նոս: Եւ զնոց:

Տես որչ Սարիսիմ որ Տովաթմ, Եսրայ Արալոց ԺԲ: Ի արս Ժ ամին Արալոց: Եսոր Լրեստանն Տազանկացոց, քաղաքս Է Լրիցք, եւ մեծ յամն սպատակ իտացոց, եւ Նարի ՚հրամայեաց Նարիսին Երեւանի, եւ զնոց:

Տես որչ Տովաթմ, որ Է Սերսիս՝ որչի Եղաթիմս՝ Գ: Ի արս Գ ամին առ Արալոցստար զնա զերթ եւ զմեծ յամն ի յազարեանն:

Արիսուս ԵԸ: Սա էր Արայր Տովաթմ, եւ Երեւանի, որ Տովաթմ յարարէր, որ Քարգանի որչի Տովաթմ արքայ մեկն: Ի արս Գ ամին ի Քարեղմ Գանիլ, եւ Անանիսոց անուայն:

Ա ամի զերսութիւնն Լրիցք սեկնաց քանանք անս ԵԽ:

Մարտիմ Եղ եւ Կեմ, զի նա յառանձն ժամանակ յաւ] առ ԷԸ ողորմարք լինել զերսութն Լրիցք, ի Քաղաքսութիւնն Երբայելոց Վարիս եւ իշխանութիւնն Արիսուցոց Փիլիպոս, զամարու Է ամ աներանայ սեղեշն՝ զի անն Գարեհ: Առ Վարիս արքս Երբայելաց անուան Երուսաղէմ՝ զմեկնցին սպատակ լինել մնացուցն Լրիցք: Եսոց իշխանակն Վարիլ, Երեւան. ՋՂԿարկիս կոչուցոց Արալոցստար Եւ ասորս զերթ իսկ Արալոցարան ՚հեղկ անն զՄանուխ] ինս ամն:

Եւ Է ամի զերսութիւնն ժողովրդեանքն Գանիլ եւ Երեւանի:

Եւ իս Արալոցստարս՝ Երեւան Քաղաքս:

Տես արքս իւր Արայրն Քաղաքստար՝ առ որով Գանիլ զերեւելայն ի յորմ՝ զզրին մեկնաց, զան քանայոց իշխանութիւնն ի Մարս եւ ի Գարս:

Տես Է ամի զերսութիւնն Կարս Գարսի Քաղաքս, արևուր զզրին սպին Լրիցք, առ որչ զամար ի Քարեղմ յորչ սպանն ընկնակն արեւելայ լինին, եւ մնաց զորն սեկուար ՚հարեհ: Եւ զամար ժամանակ զերսութիւն ան Է, Գ ամն Երեւանիս զԻԲ անն Գարսի արքայն իսկ քսո սպանն ի սպանն ժողովրդեանքն Երեւան, որ կայն յանրանայ տամարին, Է ամն կատար՝ զի անն Գարեհ արքայն Գարսի:

Մարգարեանքն Անկեստ եւ Զարարիս, առ որով Տովաթմի քանանայն եւ Զարարեղ զի Արալոցի յարցունակն սպէլ, որք եւ ասորսոցք իսկ կայն ի Քարեղմ:

Արիսուցոց Քաղաքսք զմեկնաց ԺԳ ամի Կարսու, Տեսուց ի յամս ԼԲ:

Յամի ԱԸ ի քանանայ Տեսու, Տեսուրն եւ սիրն սպին Զարարեղ:

Եւ ժողովրդեանքն Տուսկ լնաց Անկեստ եւ Զարարիս եւ Մարարիս:

Իսկ ի յամի Զ Կարսուս Քաղաքսին Գարսի, զոր Երբայելոց Բ Արալոցստար կայն, ԻԸ, սեկ զԵրեւանոսի Նարեստութիւն՝ զԿարս:

Քարեղմ անս ԺԳ, Է ամի զերսութիւնն առ Կարսին արմակնայ սպատակն լինել ի Քաղաթմ, եւ ինկնայ տամարն զոր արևան, եւ կատարի տամարն առ Գարեհն Ի արչ ինկնայ զմիջին ժամանակն իտանանկաց իմանն, առ որչ Գարեհ Քաղաքս Գարսի:

Գարեհ Արալոցանան անս Բ, Ի արս Բ ամի տամարն զին ի Զարարեղ ի կատարի ԻԸ ամի Մարարիս յամն Կեմ յառանձն ժամանակն զրեկ զայս ևւ արիանք. Եւ զերցուս զերսութիւնն ինկու քանն Է որչ յամարու Է ամն Գարեհ, եւ Ասորեստանի, եւ Երբայելոսի իշխանութիւնն Ջայս իշխանակն ի մեկ Կեմ:

Եսոց մինչ զի ամն Գարեհ ինկու Է որչ աներանայ տամարին, — զկայն եւ

Զուեարքա. Տէր ամենախոյ շինելն քրքր Է: պարզելն քրքուազներ և քաղաքաց շրեառաւոր, զոր անուս արարեր անձ Է ան և Նեւնիս աշուղե առ. ՏՀ ք, յորում շինեալք ընդ Ի Քարէն Է առ. այն արարիք: Արեւ Նազաղեզով առ. Անպ. մեաց գրեթեմն ան Է Ողկիկէ Ար. յայն Էյն քրքու. Կաննէ Զամի և Գարհի քրքու Արշարա Ի գունակէ Սարառ ան Գաննէի ի յարմամ կզլ Գրոց Քուց, որ կզու բան Տեան առ նրմիս. Ի Կատարումն աւերածոք քրքուազներ՝ առ Է:

Յամ Թ ար Գարհի, և Քաղաքը կարն և Նաւնիս. և Ի խմորս: զպարզելն Ի Նազղ, Կան Շրպատը կայն իմ Քաղաքաց քրքուաւոր, այս ասողուազ, և քրքուալոր, և զարեկն Շրպատ, որ կարն անձ Կն շինելն զնուսին կայտը ի իշաուային, որ կայն ժուանակ ընդընդ Ի ԶԳ քղմ գրեթեմն⁵⁰:

Ի Գ ամի Գարհի, ամենին Կաղաքաց Ի Սիւնկիստաւոցն, և Ի Ք ամի Նաւնիսաց քրքուալոր Կար Տրքուս Կար քրքուս Ուրաւս:

Ար ամի Սիւնկիստաւոր աշխարհն ապամարելն Ի Գարհի⁵¹:

Յամի ԹՅԻ Քարէն Գարիք արարի, անդին Ս որ և յարեւելին ի Կ յնդրուս գրաւարը անպա յերկին⁵²:

Կք բանուս նաւալը առ շրեայն, առ որս բանաւորայտն Լը Ասի քրք Զոգւան, որս Նայն Տեան Զոգւանի Լը Մայ Լը Նոր գոքի արեւացն և զարգայտն երեւի կոց, որ Ի Քարեզովն Ի շրեառան կաննէմն⁵³:

Նման աստաւայտն Արաւշուր, արեւն Ի իմակ կանն Ի Քարէնի՝ յամի Թ քրք Արաւշուր, կաննի զրաւոր և ան զպարեկն քրքուազներ՝ Ար ամի Արաւշուր, որպէս պատմեն Գրք Ուրի, և Կատարի քրքն առ Տուգս բանուս, որքոյ Ասիս, և քրքուանի Ի Զուզալ Յովնանէ քրք իսր: Տուգս իսկ առ Անքրսեղորն Մակգանացոյ:

Մինչև ցոյս զայր անն քրքուելն Մարքաւանակ քրքը Ե որ ինչ յետ աշարի զարեւոյն Ի Նոցանի՝ Թ քրք, որ Մանքր Կանն Կարեւել. Յովնիպան և Վնքիւնակ, որ յուստ բան զամենին պատմութեան մինչ զնազուխաց ժամանակ իրային:

Յամի Ար Արաւշուր նման քրքուելն ինն զարեւելն քրքուազներ և կատար զարան, որպէս Գրք Ուրի պատմեն⁵⁰:

Ե Երեւանի Քու զմ որք⁵¹, որ Ի Գաննէի լինին ամբ Կն: Քարքուս Թ ամ. Սարգիսուս Ի Գարհի Նոր՝ ԹՅԻ Արաւշուր քրք և Թ որս Գ ամին Քար լետ Քաթիկ պատմութեան, որ Ի շրեիցն պատմի, թե կոց իլի որ քրքուելոց Արարտ անուսեր, և զան Է քնն Արաւշուր կրք⁵²:

Յամ ԹՅ Արաւշուր, որ և Որոս, կայս զքրքուս և քրքուանութեան նկատման բն յԹրքուր, առ որով զարգարեաց Քաղաքութեան յնդրուալոր⁵³:

Անկախաց քրքուանի կայտ, և քրքուել արեւ, առ որս զարգարեաց Գարեի ի իշաուային կայտն ամբ Կ:

Տեան Ք ամի, Անքրսեղոր Կարեւանի Ի Քարէնու Տեան որս Ի բազու ժան անկախ ի իշաուանութեան, Քաղաքով եւթ յնդրուս՝ Գաղղեան Անկու՝ ամ և, Մանգւխացոց Փրկուս [որ և Ի Արեւմտեան ինդրուալոր, ան և:

Գաղղեան Անկու ինդրութեան կայտ զքրքուազներ և զքրքուանակ, և զարգուս Ի կոցանի իրայնի յնդրուս քրքուելոց⁵⁴:

ԹՅ ամին Գաղղեան, Անի, Սարքոց, և Քարեան, և Վերակ կոզանաց Քաղաքայտն Անկուսն նկատուր՝ ան Ա⁵⁵:

Ե Լը շրեիցն բանուս նկատուր՝ Կարայր Արեւի, կոս զիսր պատման Գան որպէս Արեւան-ժաման. ժամով յամի ԱՂ Գաղղեան

Գաղղեան Փրկուազտն ԱՄ⁵⁶:

Տեան Գ ամի Գրքուս, որ յնդրուս գրեթե նկ, ապանակ արեւալոր: Նստը արքաւան քրքուազներ յնդրուալոր բանուս առարեաց, և զքրեիցն Գրքն յնդրուալոր արքաւան [ի յոնի] ինդրութեան կայտ, քարե-քանի, զոս և Անքրսեղոր կոզակ իրայ ժամանկն Ի քրքուել յոք⁵⁷:

Իսկ յետ Ի Թ ամի Գաղղեան զբանուալորն Նարգարտն կարն Նարգարեացն անուս նկատու:

Ե յամի ԱՂ Գարհի Ի Մակգանացոց ապամարելն, և Ի Նոցանի Քաղաքայտն Արշու Քու, առար Արաւշուր⁵⁸:

Յամ Լ Գաղղեան, Շրեից Անիս բանուս նաւալը, որի Արեւի Արգար կուտեղց, որ զամրութեան շրեից ու ևս Գաղղեան, և զարեւելին զքրքուց:

Յոգւան, ամ ար երեւիլ Ի Կարաց Շրեից, արաւ [և Կա] առ Գաղղեան, բարե-կանաց ըն նմա, ցանց քրքուան, և կարապ Նաւառան Ի իմակ կայր⁵⁹:

Գաղղեան Արգարտն ԻՅ Թ որս ԹՅ ամին բանուս Լը Շրեից Արեւն Անիի քրք, առ որս նուս Արգար քրքուանի ամենարեւան ի յապարեկն կարգուց, զԱրեւի իշաուանաց:

Գաղղեան Փրկուազտը ԹԷ Թ որս ԹՅ ամի Շրեից բանուց Անիս որի Արեւից, առ որս Մակգանացոց արաւ Արեւ Նրչուկացոց արաւեայ յուստ⁶⁰:

Գաղղեան Ուրիսան Ո՛ր Թ որս ԹՅ ամին Արեւն վերալուստն քրքուազներ անարեւի քրքուանակն առ Արգար Փրկիկեցոց զարգարտն Անիս, և յաւանար ինչ Գան բանուալորն անկարեւ քրքուց, իրէ իրէ Ի Սիւնկիստաւոր և իմակ կայր⁶¹, և քրքն անարեւանակ քրքեր, կարեւ, կուց, անկար ի իշաուայր: Մայ Անիս բանուս քրքուց զԱրեւն քրքուանակն, որպէս Ի Մակգարայտաց պատմութեան քրքուց լու:

Տեան Դոքի աւնիլոյն, թճ ամ Գաղղեան նրքիման՝ ան Ա:

Նրքիման զուստ Յովղակ Շրեից զարգարեի, երբնայ ևս Գաղղեան, մեան-քանից պատուր, ընդ որում Ի կուր քրքուայ Կրքուց՝ մեկ խոսովութեան պատմուց ինքն ուրքն:

Գաղղեան Փղմար Ա: Անարտն յարեւան Գաղղեան Քաղաքութեանն ան կանի գարտը, անկուայ Ի Նազղմուսոց, քուստը Ի շրեառան, և զքրեից գրանուայութեան Տեղու, որ և Անն կուր, կարտ՝ Անիս առայ ևս արս Ի իմակ նանայ՝ Անիս, որ և Մեանուս կուր, Ի մեկ գեթ, որ Ի մեանուս անկայր՝ մեկուց յարեւ պատմուց լետ Շրեի:

ԹՄ ամի Գաղղեան Մակգանացոց Քաղաքութեան զարգարեաց՝ յետ սպանանելոյ զՔրեւան Նազղմուսոց՝ յամի ԶԳ քղմարայն⁶¹:

Առ այս ապառախ ան Ի բանուայից, որի Աւամուս, Ի Մոզեի զնզը, գեթը Ի զնայ զարգարեաց Անարտն արարեւ Նոցան, Նայնի արեւաց Վերակուս ինքը՝ Ի ԶԳ քղմարայն⁶²:

ԹՅ ամի Գաղղեան Նարգարտը, որ և Փրկեալուց կուր: Շրեից զարգարտ Լը և Տուգս Մարալ՝ Մասարեան քրք, զԱնարտն զարաւար քրքուանակն անել, զամար արքութեան և զնայնի կրանակ Նարգար, որ զ՛ ամ յամ յոքմայն կն:

Տեան Անից բանուց Շրեից պատման ժամանակ Անարտն, որ զարեւ մանուց Անարտն երեւից, Ազիմու, որ չը յազղ բանուայութեան Ի յարեւանի պարագութեան յարգըգր քրքուանութեան: Կան որս Անիս բանուայ՝ բանուայութեան որի, ինքուայ ինդրուս Արեւի զարգար զնազուստն յնուց: Իսկ Ազիմու ըն Տուգ Մա-

կարգ կրթակ, յետ ոչ բացում ժամու յետոյն բարեօրենքս աստեղը, և ամենիս զազգայնի ծագրի Անպարտս զքանակութիւնս ասին և եղաւ անպի զպարեմ' առ Շաղկապն զըշտանպետաց լնայ խաւոր, և զինքն զըմտանաց և սինկիստանաց կանկը' բարկան և պարզեց Շաղկապն զամբարն զհրեայն:

Յոյնութենն ՔՐ. Զարարել ի Տրեխն, որ զքանակութիւնս առ կարգու Յուդա Անպարտի, որ զհակիրջն զԻնկուտի զարարութի Շաղկապն և Ըրտառակն⁶⁵:

Միմոն Ը, Տրեխ քանակապետն, կարգեաց Շաղկապն և պարարեց պատգաւաւարակ գրչն և բարկանութիւնս աստիպ իմիման: Յնա Ը ամբ պարտեցի Միմոն, և յարբը Յովհաննէս որքի յարի, յարց զինքն Ըրտառակ զպաւ պարարեմ⁶⁶: Ըրտառակ յարբարչեաց, և Տրտառակաց առ Շաղկապն լնայ, զքանակս սինկիստանաց զարչն ընդ ետս Շառառակ:

Ի ժ ամբ Ըրտառակ քանակաց, զՍամարի, որ Արաւստ կայր, զՍամարացոց բարոյն պաշտեց, որչա և ի ՚՛մանց զըրտեանց, զոր լնայ: Ընթողեա կանգնեալ և Սերաստ անուանեաց⁶⁷: Յնա որոյ' Արտառակու որքի Յովհաննէս առ զՍարգսարութիւն և զքանակութիւնս, յետ ճՁԳ անպի Քարկանի զըրտեանս: Յնա որոյ' Քարկանը Յանես, որ և Արեւածարս, զի և նա քանակապետ էր, որ և սնայարն խառնութեամբ վարել զԻնկուտութիւնս⁶⁸:

Արտառակու Ա. Յանես որ և Արեւածարս ԻԹ: Ի սորս ՔԱ ամբ Տրեխն որ և Յանես, ԻՂ որքի Փաղզմա, որ և Արեւածարս: Մինչև ի ստա Շառակ' Կարոց Ինկուտութիւն վարեանք ի ճՁԳ ողորդեցին:

Արտառակու և Ըրտառակ' որքի Արեւածարի, ընդ միմեանս անկեղ կտուրի վան բնակութեանս: Եւ նկեալ Շառակ Շաղկապն զարարեց Փաղզմա, զըրտեալ պաշտել, և ի սորսութեանս յատեր ծաղը, և զըրտառակու կողակ ընդ իւր տակեր և զըրտեանս քանակս Շառառակ, որ էր որքի Յանես, որ Արեւածարս, կարոյր Արտառակու, որ կայեալ զքանակութիւնս' անս ԻԹ: Եւ զնկեղպարս Ընթող զմեակապետ Անպարտեցի, զպաղտախնայց աշխարհի ստիմակ կարողաւոր:

Յնա Ժ ամբ Ըրտառակ և Գ ամբ Գեղարտառակ զըրտեալ սորս: Դայլու Յուդիս կայր Ա. Շաղկապն միանունս սինկայ անս Գ' ճՁԹ ողորդեցին:

Ապարտս ԵԶ: Եւ սորս ՔԱ ամբ և ի Շաղկապն ԻՂ Ըրտառակ քանակս, Անտիգանս' Ըրեցի Քարգարութեան ի վերս յարցեալ և թաղսլ պատկարգեալ պատկանի: Ասա վարեանք Քարգարութիւն Ըրեցի:

Ասա անկանս ստացիր, զոր Դանիել, անուս վարեանս: Մինչ ընթրողի' անկանս ստացիր քանակապետն և որք կարն զըրտեալսցոց ապին Տրեխն' սինկայ առ ի Դարկիս կարգութեան ստանարն, և զպարտեց առ Ըրտառակս, ի ճՁԸ ողորդեցին, որ միջ անք լինին, ևն անք ճՁԳ, որչա և Դանիել ծարարը կանխ կարագիտեաց անք, որ շինին զըրտապեղծ միմեալ ցանկանս ստանար Շարք և և Շարք ԳԹ. Այս ԿՐ երբք կատար զքանակս ճՁԳ, որչա ի ամբ ինկուտութեան ստեղծ ստանարաց, որոց Շառակ գրեաց էր Ըրտառակ որքի Քարկանի, զիոր ստա Ընթող Անտիպարտս, որում չըր անկ զՍարգսարութիւն, յԱպարտս և ի սինկիստան Շաղկապն ստա: Եւ յետ սորս որքի որ միմեալ անք յետի պաշտարն Երտառակն, և սինկուտս' ոչ ևս պաշտարն քանակապետն ապք կարն քանակս, և ոչ միմեալ զինտս Մովսէսի սորինան, թայց անկանս ստանար, այլ անսն ստանար, և անսն սակար ի Շաղկապնց գեկն զքանակութիւնս:

Ի Ընթողի անտի, որում չըր անք Տրեխն Քարգարութիւն, ի Շաղկապնց ստանար

զԻնկուտութիւն: Ան որս ի Շառակաց զպատեան քա Տարկն յարգարութեան ի քանակութիւն, և Ինկուտութիւն, և Քարգարութիւն ի մէջ Տրեխն, վարեանքն, և կատարել Մովսէսական ծարարութեան, որ ան. Այս պատեալ ինկան... Դանիել Յնա ԿՐ երբքն բարկն անամեա, և իրտալը մի միջ ի նմա, և զքանակս, և զարտութիւն պատկանեց ծարարն ի սկարս ստանարն, և զըրեկն զքանակաց զարտութիւն: Եւ ևս յապց մասնապես ան. Եւ ստանար զքարգարեան ստանարն միմեալ քանակաց վարեանս ապք ի վերայ ստանարն⁶⁹:

Յամբ ԵԱ Ապարտս կայր, և Տրեխ Քարգարը պայպի Ընթողը, սակապեալ ի եղա քանակութիւն անս ԻԹ: Իսկ Ընթողը զմեա Անկուտ կայալ, քանակս Տրեխ կայաց: Եւ զըրտառակու քանակաց զըրարս իմեց իւրս, որ էր որքի Ըրտառակս' անք ի պատի: Իբր տարի մի սնայեր, զարեալ Անկուտի ապք զպաշտեան, և զըրտառակու պատեան⁷⁰:

Իսկ ի ՔԳ ամբն Ընթողի բացում ինչ և մեմեմեմ շինեաց, և ի վարցեց անբարկ ի ՚՛մանց զՍարկն կանքեաց, և ի պատի: Արտառակս' Արտառակ անուանեաց⁷¹:

Եւ ամ ԻԿնա Քարգարի ի Ինկուտութեան մեան Արտառակ:

Եւ ի ԻԸ ամբ զըրտեանս սպեա, որ պաշտպետութեամբ իւրս զարեալ էր ի զըրտութեան Քարկանց: Սասակ զըրտի որքի, որ քանակութիւնս ՚՛ման էա, սպեա զըրտի որքի' զիւր զին: զի Բ որքի լնայ լին նմա ի նման, զորս արս իսկ կատարել, սպեանել և զիւր զըրտեան⁷²:

Եւ ամ Ապարտս, և ԻԲ ամ Ընթող' Քրտառակ մեան: Արեւիստ ի Բ ամբ, և Ապարտս ի ԵԲ ամբն յորտարպետ ցուցանի Ապարտս' Ընթող, և Անտիպարտս, Ինտիկս և Փրեկպարտ' կարոյր Արեւիստ:

Տրեխ ԹԳ, և Ընթող յարգարպետ ԻԹ:

Տրեխն ԹԶ և Տրեխն և ՔԸ Ընթողս յարգարպետի, սկարն ՅԱ յարեկնին, Յովհաննէս բարեղ յանպարտն և սա անտեղս անկեցուն, նին ի միջն եղաւ է անկան Ապարտս: Եւ Յրտա անք անտն անկար կենտար և անտար զարգարտութեանն⁷³:

Յամբ ԹԷ Ապարտս Քրտառակ զըրտար զարգարտութեան ցուցեալն⁷⁴: Եւ ի ՔԸ Տրեխն յարարի: Ըստ որում ժամանակն և ի յանկան ինկուտան պարս անք սարկիստի պատգաւութեան արկալ խաւարչեաց, և Ինտիկս յարեաց, և նինս մեմ ժամ կարեանեաց, որ և մարան իսկ պատմակ իւրեց ըր Փրեկպարտ, որ զարգարտն սպեանել ծարարան պատմը զոր ևն սարկան յանքի: Թի ի Գ ամբ ԻԿ զըրտապեղն եղն նաւութեան արեկանս, զան զոր յաւարտեաց, որ զտար, և զիւր զՔրք ժամն սին կին միմեալ ստանար զըրտիս նրեալ, և շար մեմ ի Ինտիկս կին, և այս մեմ նշանակ է անկանին: որ կենտար յարգարտս: Ըստ զըրտութեան Յովհաննէս, որ լնայ ժն ամբ Տրեխն, Գ ամբ ժամանակի զարգարտութեան նորս լնայ վնայ: Ըստ նաքն ժամանակաց և Յովհաննէս վնայ, ԹԷ Սուրս Գեղարտանքն զըրտի և ստանակն սո: քանակութիւն պատել, և այսա բարտա յանկարմի ընդստ ի ներքին ստանարն յալի լինել զորս ևն սարկանի յանքն նին. Կ՛Յամբ ստալ զնստը: և այլ ինչ կեցն Յովհաննէս զըր. Արալը սինք պատարն սա սինս ժամանակս զըրտարեկան զպատկերն ոչ էր սարկ ի ստանար նմա, և բազում զըրար Տրեխն լինել, և պատեանակ Տրեխն, որ կորսան կայր, ի ջրու շարս ծարեալ, և կրկին կոպ եղաւ կին պատան:

Իսկ ի Բ Տրեխն Երտառակն նկեղպետս և կարկարեաց Յակոբոս:

Եւ ի ԻԳ Ընթողի յարգարպետի, Արեւիստ նորն որքի, անպատան Շառակ է

Հովն, զվերջինն Տարե Իրեն՝ Կապի Ի Տերերայ: յարց բազմոյք ի սրկեցեալստանն և ի ցարսց կատարեանն:

Կարևոս Գ: Սա զվերջիցս արձակէր ի Կապտանն և Քալաթը կոչոյց Տրեմն ան Սեւ Գ ամի Գարնայ: Պետրոս զԱնտիոքացոց կնկնցին Հաստատեաց, և Հովն Էրթնս, սնց զԱնտարսն բարձրաց: և աստիճանք կնկնցոց ան ի:

Կազմես Գ: Ի սորս Ա ամին Մարտոս անասանին յերկոտես Քալաթս, և սոս Անտիոքացոցին շարս: և անտարսնք ցամաքս Տնտն զԿննն: Իսկ ի Բ Կազմես՝ Անտարս կայնկոյս Էր Եղպոս: և Կարսո Մարտրեանքին ի Տոքս Անտարսն ի պսոն կտեմք:

Սոյ աստիկ շինէր ընց ամբզկնք: և Կարթոս ԲՁ, որ Կրքեր կռչեցաւ:

Ներս ԺԳ: Տես Մարտոս անասանչի, կայնկոյս լԱզկանսք՝ Անտարս Էն Շեց Ներս ԺԳ: Տես Մարտոս անասանչի, կայնկոյս լԱզկանսք՝ Անտարս Էն Շեց Ներս ԺԳ: Տես Մարտոս անասանչի, կայնկոյս լԱզկանսք՝ Անտարս Էն Շեց Ներս ԺԳ:

Ղապխան Ժ: Յնկանք Բ կայնկոյս կայնի՝ Բզաւորոս, Տրտոս, որ գրեալսյն պարբերեաց: և պատմա սարճարմանքն ի բազմին գտանելո՞ւ Զսոցն ասոնն, յորում ամենեւն ապ ի մի գումարեղ շինին: և Երբ ի բազմաքն անարար և զատուց Էր եղաց, որ զկնկանքն մեր յամ ասոնն նկեւորին, ոչ այլ որքեր Երբեր, ոչ յամն ժամանակն գտաւցանն յանգրեմեան կրուց լինին:

Ի մի ամի Տրբերուց՝ Գ ասոնն՝ ԽՍ ամ: Իսկ յԱնտարս գալարմանն՝ ՄԼԹ:

Ի Բ ամի Կարճի, յորում ետրգութիսն ասանքն կցն՝ ԵԼ:

Բ ամի Անտարսն սոյ աստիկ կնն, զի ցարս մեռելսն Շահն անկն, քան արեա:

Տրտոս Բ ամ: Ա ամի սորս Հովնացոց կնկնցոցն կնն կայնկոյս Կզմէս՝ Բ ամ:

Տրտոս Բ ամ: Ա ամի Հովնացոց կնկնցոցն կնն կայնկոյս Կզմէս՝ Բ ամ: Կնկնարման Ժ: Սորս կնն Անտարս կայնկոյս: Ի սորս Բ ամին Ազկանսք ի ի կայնկոյս Կրթոս՝ ԺԳ: և յամն Ըմ Գումարսն իստի՝ Հովնացոց կնկնցոցն կնն կայնկոյս Կզմէս՝ Բ ամի:

Տես Ներսի, Գումարանոս Տարալ գրքստաննայ, որ Յովնանն ի Քասմոս կզի ստա: և սրում Երբանոս: Իսկ Հովնացոց կնն կայնկոյս Կրթոս՝ ԺԳ: և Կարտա՞ս ԺԳ: Ի սորս ամի Ազկանսքաց Էր կայնկոյս Կրթոս՝ ԺԳ: Տրտանոս ԺԳ: Յովնանն աստիկ զՏրտանոսն ժամանակս պատմի յերկարէ: Այլարդ նորս Քարտոս Արտաշատն և Քաղկեդոն Էնկանսցոց կայնկոյս:

Զ ամի Տրտանոսի Հովնացոց կայնկոյս Ազկանսքոս՝ ամ Ժ: և ի Ժ ամի Սրտն Կրտոս Երտազմի կայնկոյս յայնանի, զոր յարբոցն Տուտոս: Բզաւորոս Անտարս կայնկոյսն Տարտարաւոս: Տես սորս Երեւն:

Իսկ ի ԺԼ ամի Տրտանոսի յերկանսք կայնկոյս Կրթոս ԺԳ ամ:

Տես Տուտոսի Երտազմի կնն կայնկոյս Զարես: Տես սորս Տարթոս: Տես սորս Բնկարմնի: Տես սորս Տահաննէս: Տես սորս Մաստիս: Տես սորս Քիլլիպոսն:

Տես ամի Տրտանոսի Հովնացոց կնն կայնկոյս Տուտոս՝ ամ Ժ: Անտարս ԷՄ: Սորս ի Գ՝ յնկանսք կնն կայնկոյս Տուտոս՝ ԺԼ: ԶԵրտազմ զնկանսքստանն յնս Քիլլիպոս Ժարց յարբոցն Ենկանոս: Տես սորս՝ Անտար Տուտոս, ԲԺ արց՝ Ներս, ԳԺ արց՝ Ներս, ԳԺ արց՝ Տուգլեկ, Ըմ արց՝ Տուգլեկ: Սորս ամենեկն ի Քիլլիպոսն կայնկոյս քաւրնն զԱնտարսն:

Ի սորս Է ամին ի Հովն կայնկոյս՝ Մեղիկարոս՝ ամ Ժ: Իսկ յնկանսք կայնկոյս Գ արց՝ Կանկոս: և ի ԺԶ ամին յնկանսք կայնկոյս Ը արց՝ Աննէս՝ ամ ԺԳ: Իսկ ի ԺԸ ամին Հովնացոց կայնկոյս Ը արց՝ Զրթոս՝ Գ ամ:

Ի Ժ արց Անտարանոս, Երտազմի կայնկոյս Ա ի Տիպտոսաց կնն՝ Մարկոս ԺՁ ամ, ի Սուրբ Քիլլիպոսն կայնկոյսն:

Տրտոս Անտարոս Է: Հովնացոց կայնկոյս Էր Պրտե՞ս՝ ամ Ժ: Իսկ Ազկանսք կայնկոյս Ը արց՝ Մարկանոս՝ ամ Ժ: Ըմ ամին՝ Հովնացոց կայնկոյս Անտարոս՝ ամ Ժ: և յնկանսք կայնկոյս Ը արց՝ Երտազմի ամ ԺԳ: ԺԸ ամին Մարկոս Արթոս Անտանոս, որ և Երես Կռնէս ամ ԺԳ: Երտազմի կայնկոյս կնն ԺԸ արց Կարտանոս, ԺԸ Պոզդոն, ԺԸ արց Մարտանոս: Ի Տուգլեկն: ԷՄ՝ Մարտոս: ԲԲ՝ արց՝ Մարտոս: ԲԳ՝ Արթոս: ԲԳ՝ Տուգլեկ: Ը՞ արց Արթոս: Իսկ Հովնացոց Ըմ արց՝ Սուրբ Ը՞ ամ: ԸԶ:

Յամի Գ արց Կամրապոս, Ազկանսքացոց կայնկոյս Բ արց՝ Ազկանսքն ամ Ժ: Իսկ Անտարոս կայնկոյս Զ արց՝ Բնկարթոս, որց բազմ իբր զամն յրեմն, կայնկոյս Երտազմի Ա, Իսկ Ազկանսքի՞ ԺԸ, Անտարոս՝ ԷՄ, ԷՒ արց Ապի ԷԺԹ:

Յերթանմէ ցի Կաստ[նի] ԾՅԼԹ, արկոյկ ՄՁԹԹ:

Հովնոս և Քալաթը Հովնոս զժամ շինեաց և Քալաթոց չէ որք զգոյստիքն՝ ամ ԱԸ՞ (174)

Կննոս յառաջ քան զԵրթոս՝ ամ ԽՍ ամար, շին զԿննոս: (167)

Ի ամի Կարտոս և Քարապ, Իսկ ի Կոստ շինեաց: (122)

Ի ԸԸ ամին Մեղիկոս շինեաց: (174)

Ի Գեղեւոնի Կրթիկոս շինի: (126)

ԺԳ-Կ Տրտոս շինի յառաջ քան զասանքն Երտազմի՝ Մե ամար: (126): և ամին Կարթ՝ Քաղկեդոն շինի: Ըստ անկնց ի Քաղկեդոն՝ Տրտոսը կամ ի Գեղոս՝ իբր զամբըն: (145)

Ի ամի Մեղզմեղի՞ Սամուկ շինի: Գ ամի Տրեմ արկոս ի ասանքն, և ի ԺԹ՝ Կատար: (145)

Է ամի Կոս Զամրի շին զՍուրբոս, որ Է Արտաւոս (156, 246, 258)

Է ամի ջիզրս Նիսոս զկարտոս:

ԺԳ ամի Տոգլեկոս Արտազն կզի շինի: (122)

Ա ամի Արտոս Տրտանոս շինի: (174)

Գ՝ Մասնակի՞ Նիկմարտոս շինի: (180)

Ը՝ Գեղեւոս զԿննոսն շինի: (182)

ԻԺ՝ Կարթոս Արտոս շինեաց: (180)

Ի՝ Քասնկնէ Կամրիկոս շինի: (180)

ՄԹ՝ Քիլլիպոս շինի: (182)

Յարթոս ի ԺԺ՝ Մրտոս շինի: (186)

Երտաուս շին զԿրթոսն: (186)

Անկարթոս Գ՝ Մարկոս շինի: (180)

Ե ամի զԵրտանոսն յարկուց արեգակն Կատարեաց: (182)

ԲԳ՝ Ազկանսքացոց սոս Քաղկեդոնի Կարթոս՝ Անտարոս զԱնտարոս և զՍուրբերկոս շինեաց, զԱպմախ և զԿննոս և զԿասմոս՝ զԵրթոս:

Քալց զԱնտարոս չէ ամին շինեաց: (226)

Ի Պարզմեաց Պարթեկ ապստամբեան ճԼԹ զարկեալք Գ ամի: (132)

[ԲԱՆ Գ]

ՄԹԱՎԵՍԻ ԽՐԴԻՆԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅՏԱԼ Է ԵՐԿԲԱՅԻ
ՅԱՂԱԳՅՈ ԱՐՅԱՐԷՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅ ՏԵՆՉԵՐԱՅ

Յազգա աշխարհագրութեանց յատուածային գիրս ոչ որքն գտանելց ոմո՞ առաջնո՞ւ, այլ զպէջ ինչ գտն որքն, և այն գործուսն և տանտնելի: Արց շատն զի անհար զգտն կնկա, մեզ նարարարից յարտաբան ձևանարին, որբ գաշխարհագրութեան յարտարցիցն ի նանապարտորութիւն և ի նուարութիւն և ստապցցին յերբարտութիւն և ինքն երբարտութիւնն գտու յատկադարձութիւն: Քանզ որ կողմ առաջինն իոյնային՝ ՔՔ որ տակը երկրի ընդ որո՞ կազմն ինն ժամանոր երկնային արարակին և զմեծութեան ստեղծան և զերկրաց, և զոր ի վերայ երկրի, և զոր ի երկրոյ երկրի, միշտ ընդելով յառնան: Եւ գրեպութիւն մարդկան ի միջարեւմտն զճն գրին ստեղծել ապարդիական շարժով ըստ նուարութեան և ըստ նանապարտորութեան իմացնել զկայանան և զգիտութեան զայլ՝ աշխար աշխարհը երկնայ: Քանզ որ ի վերայ աշխարհին բերին ձեզգահատեաներ, անկեղեակ մտանն և մարկն, բայց փոքր արքն դր ի վերայ զայով երկրի ի Հիսթառական կողման ապարդիստ ՚հինջ Տարի և երբ: Ինչգերկնայ: Աստիցն գրուարս կգրի, որ մեկն զհիսթառականն և մանչառանելոյ երկրի զիս ըստ յաբնութեան վաթսուս և երբ և յետն և երբ, որպէս և միջարեւմտն շրջանակն երկր Տարիս վաթսուս և երբ թիւ բրբուր և զինջ Տարարեկտար ժամանոր՝ Ինչ Տարիս շարժաց ապարդիստ մեծ շարժանագութեամբ: Իսկ Տարարեկտան խտարն ի աւելցանն և աշխարհայն զայն երկնայցանն: Իրպէս Իրարսա Սաւեաղն որոմով զնձօրաց՝ ՔՔ Կրեմիտան կուելո՞ յերկրին ունելով զՏառանն Միջերկրնայ և զԳալիսիաց ընդ մէջ Կիսայն: Իսկ զՏալիսա կուելով ընդ Միջերկրական գիտեարս տառը, և որ Բարսոյ, և կուցանն երկնայ: Ի մէջ կոցա Արարական Տալիսան, և այլ բարսով ինչ: Եւ զգտնորակ գտանն բերելով զնպտն տիեզերականն առ ի երկնայցոյց նանապարտորութեան յերկրորս աշխարհ, և զՊատան մարդ ընդ նմանային շաղագ յերկնայ և ի աւելցանն կոյս: Քանզ յնկնն նանապարտ զտառայինն տուելով ի Տարարային միջարեւմտն գրին, և զայլ ևս զինչ ի նման յառաջային կոյս: Եւ և աշխարհ Երրորդի՝ ընդ Միսիս, մասն ունելով երեքտասն և Կ Գ. Իսկ երրորդի՝ ընդ Արեւմտային, կիսամասն յառաջ առաջնոց, որպէս և անկեղեակ Չորրորդի՝ ընդ Օտար, և որ միջին նանապարտ և շ Կարիսոր ի Տալուարտութիւնս ըստ գիտական յաբնութեանց: Լինելորդ՝ ընդ Նամ. Կնչերորդի՝ ընդ Կոստանգիսուպիս: Եւ երրորդի՝ ընդ Սիսիթիս: Եւ անկեղեակ աշխարհ ի գտանն դուստան: Տորս նախ անկել, և զարեկնաց ապարդիստան նմանութեամբ գիտական դաստերին, և ապա մեկու ըստ կորին նմանութեան Երկրորդ գիտական ստապցանուս զինչ շրջանակն մեկն ունելով Տարիս ութսուն և երբ բնակութիւն մարդկան, և զերկնայագրութիւն Քաղցով յամագիտական ի մեծ երկնայ ստապցարեւ և զպիտիթանը գործարանայ: Բայց կարելի է գիտադասանայ առ ցամաքայագրութեան, որով Պարսուս Կարուս շարժել ապարդիստ անկեղեակ բնակութիւն մարդկան երկնայցութեամբ, յարեւմտն ստեղծ արարել, և որ ձով անանար Սիկիւստի, ի մայրին Սպիտիս աշխարհն միջին յարեւմտ, զեկր Միսիսուց աշխարհին, յանմանաբ կրկր, մասան Տարիս ութսուն: Սաղս և յարեւմտն սկիզբն արարեար գտանուս, շարժաց զիսթառի յանմանաբ՝ ձով

երկրի՝ մասուն և ինքնասան, որպէս լինել ընդամեն յաբնութեան մասուն ութսուն և տասուկ արարեար կոյս ըստ գրեւ, չէ որքն զնոր երկրի տեսնել կամ գիտանել: որպէս առ Պարսուս, այլ անմանաբ կոյս երկրի և Սիկիւստու: Տորով ինչնարց բարբարիկն տիեզերագրութեանց անառ Պարսոյ Արեւմտայնացոյց նանապարտար երբարտութիւն, յորով մեր և այլ մայրաքաղաք արարեալս զերկրոր գիմեմեման և զնշանատարն մարկն, և զափա արշարտիկն: շարժուցն ոչ ըստ յատարի, այլ ըստ կտորարց բարբար լերեան տեսնութեան՝ ընդ ապին անցանելով ի մեծն գործարանացն, կտորարելով զԵՂՅՍ արեկան և յաւին և ստեղծաց ըստ անցիրն երբ նանապարտ փոփոխան սահմանաց: Եւ Եստմանն ըստ կարանառու՝ յարակի բնութեան իրակայ երբարտեան, այսինքն որ զերկ ի երբոր փակն և զայլցանն ի բաց որքն, և շարժ զմանն և մասն է Հինջ Տարիս ապարտ, և ապարտն է Ենանկացութիւն՝ այսինքն է մասան մի Եւ և ապարտեան ըստ աշխարտութեան բայց Տարիս, և բայն է զինչ ասն. և ասն՝ վնշատան մասն մարկն է ապարտն մի: Իսկ ապարտաց ապարտն Տարիսը ըստասան և երբ բայց, միով պակաս. և մարկն է երբն ապարտ, որպէս լինել գիտաշարժարտար մարկն Տարիս բայց. և իտարտեան երբ մարկ Ե Բայց աշխարտութեամբ երկնայագրութեան մասն՝ Ինչ Տարիս ապարտն՝ ի յաւին և նախնայ յերկնայ յարեկտի, որպէս լինել մասին երկնաստան և մի մարկ, յորբ, երբ, բայն և արբ:

Արց շարժով յարեկն զերկրի և զնով մարկն արարել յարեկն գտառոյ՝ գոր կննն միջարեւմտն գրեւ, յորով բնանն ոչ բուսանն ինչ յաղագ միշտ յանախելոյ ընդ այն արեկանան, յեզանելն արտայն, կտակն մեծնուկն փոխանցելով և անարն վերագրանու: Կտն որոյ առաջին գարեկան ըստ փորագոյն յան զերկիրս զայս լինել, բանի վեղերորդ զամեներորդ մասին լինել շար արեկանն, զերբո նախնայն անկով բովեղեպութիւն արեկանն, այսինքն արեկանս ցտառան. յորով ըստ նկզման շարին երբարցիս բարբարանն առաջին զարեկանն գտանին և աստն անտն նորս զնկզմանս ընդմիջելով ի բնակութեան և ի ապարտային կիսագրեկն, զոր ընդմով երկրի կոչեցին՝ բնակելով երկրի մեծութեամբ, ոչ ըստ մաս, այլ ըստ Հիսթառային կիսագրեկն, զոր ընդմիջելով ի բնակութեան և ի ապարտային կիսագրեկն, զոր ընդմով երկրի կոչեցին՝ կոչնն գտառանց. բանզ ինչ ասն անկ փորագոյն զարեկան վասն անանկ զարց բարբարին. և զզմեմ նուստպէս կորին ի Տարարային երբ, զոր կոչն ցամաքայ: Եւ ոչ մասն զարեկան գտանուս ասն զնկզմանս, այլ և զամենայն երկրո շարց որ. զոր և կոստանգիսուս: Անտարտայն ի Քրիստոնէական սուղագրութեան առ յազգա ստապցանին անցանելով յարեկն երկրն առ մեզ ի մէջ կոյս Բայց Պարսուս, որոյ արք յազմարտորութեամբ զամենայն յարեկն, ոչ ասն շարց լինել, այլ ի մի կողման յանցան Հիսթառայ յարեկանը: Եւ ապարտի ընդ Հիսթառի յարեկն կոյս, յերկն մասան մասն մի ընդ արեւմտս ի Տարարային ի յորին մասանն երկր մասանը: Եւ ի նման սկզբով զանմանաբ երկրն առ յարեկանը գիտապիտեան մարդկային բնութեան Եւ զերկն մարդն մեծնուկն, զմարդկայնն ասն և զմեծնուկն և Կարարականն, որ է Կրկին ձով: Եւ զերկր բնակութեան մարդկան առ շարց լինել զերկրո և Ենտարո և

Աշխարհային Հասած Երկրոց

Քանզ զհամայնական և զտարբերական մերոյ իսկ արանց դասունաց շարց անցանել, յորով զարեկանը և Ենտրականն երկնայ լինել, և ոչ որպէս անանք առաջին՝ Ամերիկան գտանուակ զանկանի, ոչ ասն Կասանայ մեր Պարսուսը Պարսութեան, որոյ արք զարեկն գտանուս անցին ի Տարարային և զարցն գտանուակ Երբ արեկն և ասման մարդկաց կոցա յարեկն յնկրեպեմեայ միջև և յաւին լուսն, և անոր և՛

շահմանք երկիր և շուրջ կենդ գտնվածուքը՝ երկրա յնվիրանալ մինչև ցնկիրանալ, և զնս աստուծոյ շուքը, զոր ոչ երբէք հոկոսեց որ և կամ ետես սին յարգոյ: Երաւ և աստատանքին զրոյ ք ճա՛ զսե զխոյնքին: Երբէս ճար սա՛ւ: Չճիւս զհոտորտի զաշխիւս և շրճանս պատեց զերես շարքը, սյորինք և շրճանս Աստատանքին յաշխիւս՝ սենկ զոր շրք սնծանալով ճովաւ: Ը՛ զպոց երկիր և երբ պատուանքին սնծանալով երկիր, ոչ պիտոյցանալ շրք: Եւ շուրջ զանծանալով երկրոս ճով կամ շուրջ գտնվածուքը ճովալ երկիր, մէք, սե՛տաւ եղևալ ճաստաթեանք, յոնք և զքե՛ք զայս միայն, զոր տեղեայ սան և ետս սին յարգոյ:

Արք՝ սեղանքը ըստ Պապայ Աղեքաղաքացոյ Երկարգրութեան, որ ըստ ինքնայն բարորակ կզարգես Պապոմեայ Տիեզերքորթութեան շարքս, սինկա շարքն գտաւոր երկրանք և Շրճանք և Շարճաւ: Եւ շարճ սինկա սարկալ գտաւոր շահմանալով երկր Արճաւոր, սնծանալով ընկ ճարարութեան կզոյց աստուծոս և նկ ինչոս գտալ գտաւոր, և ընկ սնծանալ Արճալայեան, ըստ Շարճայ կզոյցով Քերթնեայ ընկին, որ կոչի Աստատանք սթա, մկնիքը Արճալայորտ, շահմանալով երկիր:

Իսկ Արճալայ և զկզոյցով զգնորտա Նոյնք, սեղանք ըստ և մի ճաւ՛ զպոլ ճարթին, ստ Անկեր Արճալայցոս, և Քերթնեայ շարքոր, և պատլ գարնտաւ մինչև ի սպառ շահմանք շարք՝ գտաւոր ըստ Շրճանք շարքն մինչև ի գտնաւոր ճաս շահմանք, որ և Շահեց զարկինն ճոցոյ Արճալայ ստ Ենտանկ: Ը ստոր յապա՛ Անտանալով երկիր, և պատլ գտնեցալ ճաստեան Շրճանայ, և զարկեք, և զ՛տարս և ըստ ճաս շարքնայ, մինչև ջնար Արճալայ: Իսկ գտնեան ըստ զայս շարք, չէ որք սեղանալ կամ ճաստեցալ, ճաստ սեղանի Անտանալ կոչ երկիր և Արճալայ:

Ը և Արճալայ ճաստ Արճալայցոս կզոյք վնջ Շահեց ճարարագն Արճալայ որ Արճալայցոս կզոյք կոչի: Ը զորս ըստ սարկտոր՝ մնջ կզոյք սալ է և ն սպա և Շրճանայ ն շարճ կզոյք Շահեց Արճալայտեան, և նկզոյք, որ կոչի Արճալ, սյորինք և Արճալայ ըստ զի գեթն ճաս սնի շահմանքին սեղան, որ գտարտա կզով յնվիրանալ և նստի գտնալ ճաս, որոյ շարքնայ կամ սալ կզոյք մի: Իսկ Արճալայ երկիր ընկ Շրճանք և զարկան ընկ շարքն սանկ երկու կզոյք, որ կոչի Երթատեացոս աշխարհ: Ը կզոյք մի սալ, որ զնկանալ սնտանի, յարմ Պաթք ընկ ն: Ը ըստ զայս կզոյք, սալ ճաստալայցոսին իք և ոչ ճաստալ և մարք սեղ. գտաւոր սեղանի կոչ Անտանալ ճով: Անտանկ և գտար ըստ և մի շարքնայ յնվիրանալ:

Իսկ երբ ճով զարմ երկիր շուրջ և Աստուծ ճով Ննգրայինն, որ կոչի Կարմիր ճով, յարմ ճոցոյ կզոյքն Պարթեք և Արարացոց ճովք: Իսկ շարքնայ Արճալայցոս աշխարհալայ, և ի Շրճանայ՝ Ննգրայ և Պարթեք և Արարացոցք. իսկ շարքնայն՝ Արճալայցոցք և Արճալայցոցք:

Երբորք ճով՝ Յունայ՝ որ ճասի յնվիրանալ և շահեցալ ճար մինչև յնտարս: Ը սա՛նտանի՛ շարքնայ Աարթեք և Փրնիկկեցոր, իսկ շարքնայ Շարճայ՝ Ըրտատանի մինչև ջնդրպատ: Իսկ շարքնայ Շրճանայ՝ Արճալայցոցք մինչև զՊարթեք, յարմ կզոյք կզով Պատանի ճովք և ճար մինչև ջնդր, իսկ Շրճանայ՝ Ետարի մինչև զնկտալ. իսկ Շարճայ՝ Արճալ մինչև ջնդր Արճալ:

Երբորք ճով՝ Արճալ, որ կոչի Կարթեք ճով: Զիք երկարայինն ետար ի ինքնայն Արարացոս և Կար գտալ՝ մինչև ջնտաւ Պարթեքնայցոս գտալին: Ը սա՛նտանի՛ շարքնայ շարք, իսկ շարքնայ Շրճանայ՝ Արճալայցոցք, իսկ Շրճանայ՝ Արճալայցոցք, իսկ շարքնայ Արճալայցոցք՝ Կրտալ աշխարհալայ: Իսկ Շարճայ՝ Աարթեք, Կարթեք և Կարթեք և Կարթեք՝ մինչև ի ճաստ Ետար գտալ: Եւ ջնդրն ինքնիք շահմանալ ջնդր՝ ջնտալով, ի Արճալ, և յնտար և նստի գարնտալ:

Կան Շրճանային կզոյքն Ետարի մինչև ճաստա գեւ, և գարնտանայ Շարճանային կզոյքն Արճալ մինչև ի Կարթեք ճովք: Իսկ շարքնայ սա՛նտանայ շարքնայնայ Շրճանք և զ՛տարս՝ զնկտալ Արճալ սնի մինչև ջնծանալով երկիր, գտան որոյ մնծանայ և ըստ զայս Շարճանայ: Իսկ մնջ աշխարհ ընտարթին ճարքնայ Պապոմեայ զերթարթին Արարտա կամ, յայն ն ոչ Շարճանով, շարքն զերթարթին Արարտա Անտանայն ճոցոյ երկիր կոչ, ստոր կն զյնիս Շարճայ:

Եւ շարճ ընկ շարք, որ մի շարք ննտարայցոսին սնի ի ճարթեք և յնտարեք, և սն և Արարացոց, որոմ սա՛նտանային Գրք զյարն, Քնդալ և ըստ շարքնայ Պապոմեայ երկարայցոցք և շարքն կոչ: Ը զի գեթն, շարք ի մի գեթնով կնտարայցոցոր: Արարտ և Շարճանային սալ սնիք զայ շարք զ՛նտարայցոսին իստ Պապոմեայցոս շարքն, զոր երկու ի մի կզոյք կնտարայցոցեցոր զերկարայցոսին շարքն: Ը սա՛նտան սարկալ գտնեցոցոր, գտան սի նկ և և զ՛տարի երկնայցոր, և յնի ջնտալ, սնդրն նստի գտալոր: Ը սն գտան և ըստ Շարճայ աշխարհայն գտաւոր կրկնեցալ զ՛նկտալ, շարճ, և ինկ ստարպալ ըստ նստարթեան Պապոմեայցոս երկարայցոսին:

Ը սալ՝ որովնտ իստարայցոցոր զ՛տարարայցոսութեան, սնտարտան սեղանայցոս գտաւոր աշխարհ աշխարհ սա՛նտանն ըստ գրքի զնտարի Տեղագրութեանք Պապայ Աղեքալայցոցոյ, սեղան սարկալ յնտարտայ Արճալայտե, ի Արճալայ աշխարհ:

Աստանալ Արճալայ Երկարայցոս

Աստանի Արճալայ երկարայցոսին ինչ նտով կոչով ի մէ ճովալ որոյն կզոյք, սա՛նտանի շարքն և ի Շրճանայ Արճալայտե, իսկ շարքնայ՝ Պարթեք յարմք: Իսկ ի Շարճայ՝ ճոցոց ճովալ: Ը սա՛նտան նստար աշխարհ երկու, որք սնիս գտաւոր շարքն և զրարք, զոր սնտամք յնտարայցոսին սնտալ Շարճանայ: Ը սն միայն գտաւոր և զրարքս՝ սալ իստարցոց միայն որն զնտարն սնտանի և զնտալ Նարթ և զնտարտանայցոս գտաւորթեան:

Երբորք՝ Գրթանայցոց և, որ նկ երկու կզոյք ի յնտարայցոսին Արճալայտե, ի վնջ կզոյքն Արճալայ: Ը սնտան սարկտան կզոյքն Ետարտան, և և զարթատան Ննգրեք, յարմ գտար Շարճայցոս մշտտան և սարք շարքն: Իսկ սնտան սարկտան կզոյքն Արճալայ, որ ը մն ըստ զնա: Ը և սարկտան շարքնայցոց, յարմ գտար Նարթ ըստ և ինք և յարմ մնծանալ սնտան: Ը շուրջ կզոյքն ճաստեք կզոյք գտաւորտան և մի, և Քարն ընկ կզոյք:

Երբորք՝ Պարթեք և, շարքնայ կոչով Արճալայ: Ը սա՛նտանի Շրճանայ և շարքնայ Արճալայտե: Իսկ ի Շարճայ և շարքնայ՝ ճոցոցն ճովալ: Ը սա՛նտանի Պարթեք շարքնայ յարմ, յարմ ն յնտար մնծանալով երկու, գտար Նարթ ըստ և յն, և կզոյք շուրջ շարքնայտան Անի և շարքնայ և սարք շարքնայ: Արճալ միայն յնի և ի նտա, և Նարթ գտնէ սարկտան և սարկտան ճարքոյ:

Երբորք՝ Գրթանայցոց և, յնիք կոչով Պարթեք, ստ Շրճանային Արճալայտե, մինչև զ՛տարմայցոց յնտան և ջնտար գտան Անի Երթարտա սարք յն, յարք մի՛ Պարթեք: Անի և յնտան սնտանի երկու: Անի գեւս Նարթ մնտան և կզոյք յն: Անի սնտան յար՝ յարմ մնծանալ Անի և երկարայցոսին:

Ննգրեք՝ Պարթեք և, շարքնայ Պարթեք և ստ երկ Երթարտայ: Ը սա՛նտանի շարքնայ Պարթեք գտալ սնտարթն, իսկ ի Շրճանայ շարքնայ նստի Պարթեք գարնտն, իսկ ի Շարճայ ճոցոցն ճոցոցն: Ը սն իստարտա աշխարհ վնջ, և շարքն և

զատա թաղում: Ունի և շերտն զկց. և գնա շտակ և կզգն ՚նկց ևս չինի ՚ի Պաղատայն զազան մի որչաւ եղն մեծ, բառն սեռան, որ վերջն հոլ որորպցան և այլն:

Աղերթոց՝ Յարգիւն է, յարեկնց Պարզի և աւ երկ Պաղատայն ՚ի Տարուայն գտու, և սահմանի, ըստ արեւմտից և ՚հիւսիսայն Արգիւշպտե և Ռիզ շերտերն, իսկ ՚ի ՚հիւսիսայն և յարեկնց մտնական և կզրկական իորշին: իսկ ՚ի Տարուայն Տրեմանական սրբազարտին: Եւ ունի Բաղաւա՝ աշխարհ զկց, և թաղար, և զատա թաղում: Ունի շերտն և գնա վիշտասան, և կզգն եմբնասան, յորոց մինն՝ Պոսդիւս է, արտի՝ Պիլատոս, Ունի և մայրաբազար՝ գ՛հարկապն Բազին և զմեծն Նոսից Բայց և Բաղախ Նոսար, և այլ շտարք մի Կարթիկ սեռան՝ ՚ի Պիկանդի կզգոն՝ շորս Նարեր ձգուան շրջապատեկոյ, յորում զատար երկրասան, և գնոց զկց, և մի Ունի սեռն իւսան, որ սուր և արմաթն Նաուսիկ, երկրարտասի՝ մեկերկ:

Եմբնեթոց՝ Մարզանիս է, մեծ կզգի Նույ կալով ընդ կեղեքն կզգին ըստ Տարուս կոչո երկուն մեծո՝ ՚ի ՚հիւսիսայն ՚ի Տարուս կոչո ևս ունի գնա ՚նկց, և շերտն գոթա, և ամար արեւից, յորում թաղար ինն, և զատա թաղ. մանր կզգի՝ ինն ևս շրջապատեկոյ: Ինն Մարզանիսի՝ ինն Նարեր սթեռան:

Ուկերթոց՝ Արեւիս է, մեծ կզգի, յարեկնց կալով Մարզանից կզգու: Եւ և Մարզանիս երեկունիսն մեծ մայր ՚ի մայր Նարեր ձգու, յորում զատար ՚նկց, թաղար ինն, գնոց իննասան, կզգի վիշտասան, շերտն երկուս՝ Պոսիտեն, յորմ գնոց զգին, և Բաւանիս, որ կատարն Նաուսայոց ՚նոյ ստորին: Եւ և Արեւիսայն յոր սրբապատ:

Պեկերթոց՝ Մարմապացոց Տաւորակն է, յարեկնց կալով Պեկանացոս, ա ՚հիւսիսայն Արեւիսայնի մինչ յանձնմանով երկիր և ցնոպան լեւան, յորմ կալու, Նաւայիս գնու: Եւ ունի Մարմախ աշխարհս փորանի ՚ի բրբոսանից գնուս ցամաք կզգի և կզգն երկուս: Ունի և զերտն երկուս, և գնա երեքտասան, և փոր լի՛ն մի, և կզգն երկուս: Ունի և թաղին երկուս, մին կոչի Արեւանդար, և միան՝ Արարու:

Տաւեթոց՝ Բաղապաց աշխարհն յարեկնց կալով Պաղատայն: Եւ ունի Բաղապաց փոր աշխարհս եմբ, մի մեծ, յորում եւ Պիլատանից ազն թան և ՚նկց, որոց փոխանակ մտին գտնթն Ունի և շերտն, և՛ կզգն, և՛ լին, և՛ թաղարմայր զերբեմինն Կատանդիւուպայն:

Սեռասաներթոց՝ Մակեդոնիս, շնկց կալով Նաւական Պիլատայն, աւ երկ Ազատարից և Բաղապաց ՚ի Տարուս թաղով զկցուց: Եւ ունի Մակեդոնիս շերտն զկց, և գնա սասն, և զատա երեռան, թաղար վիշտասան, մեծ զկց, և կզգն շար: Եւ չինի ՚ի Մակեդոնիս մարմարին կանաւ սիւսանդարաւ:

Յրկասաներթոց՝ Ալլապա է, աւ երկ կալով Մակեդոնից և մեծ Պիլատայն: Եւ ունի Ալլապա փոր աշխարհս զկց, գնուս վեցտասան, զերբն. զմեռտեկի, վերիս ապասան, և զերտ մեծ կզգն, և Պեկարեմոս ցամաք կզգն: Ունի և շերտն, և գնա, և զատա, և թաղար և կզգն թաղումս յոր: Ունի և մե՛նասն երկս՝ գրտուս, և զերտմեխ, և գ՛տորմիտու: Եւ ունի մայրաբազար Նույկայո զԱմիս: Ունի յոր ՚ի կզգու զՐիտարից, որ սեպատնաւս այլար և սնոր Տար, որ խորատայն եղն Արեւատակ:

Ալլապա Կիրիս ուր

Առաջի՝ Մարիտանիս Տրեբիտանիս է, որ սարածի ՚ի Անտիոյ, աւ Տարուս կոչո, աւ Անձանիսն սիկանոսիս: Եւ ունի Մարիտանիս շերտն զկց, գնա վիշտասան, սպոց վիշտասան և Պիլատ Պոսիտեն, որ և Տրալոց զաւա:

Երկրորդ՝ Մարիտանիս և Կատանդիսուս, շնկց կալով Տրեբատանիս, սարածի ՚ի Տարուայն կոչո, աւ ՚ի զնց զերեւո: Եւ գնա ունի եմբնասան և փորայինս երկ, և շերտն

՚նկց, թաղար թաղւմ, և զատա թանե՛նկց և կզմեծորպեցոս երկրին: Լինին սյանս և ընտր կրեարտաւ, այնինքն զնց կարծի:

Յրորոց՝ Արեւիկ է, շնկց կալով Մարիտանից, աւ մովկարին: Եւ թաղարն Արեւիկ շերտն աշխարհ և մի այլ սանձանակ, որ Տարիտանք սնուսին: Եւ ունի Արեւիկ կերտն ութ, գնա սթեռան, զատա թաղասան և մի, լինս ութ, մեծ ՚նկց, կզգն վիշտասան, և թաղար թաղում. և գ՛տորմիտու մայր՝ թաղապոց: Լինի և լինիքիկ թանձար ինչ շտասն սեռն, զոր եթէ սուլ ոք՝ գ՛տորմեռն մտանու: Արեւ սնկ և կարծի յարեւոյ Լինի սնկ և սաթ, թալ փամբակ ՚ի մովու, որ եղաւ յարե և յուս՝ կարեթալցուց թարան:

Չորրորդ՝ Կիտանական, որ և Պաղատայնիս, շնկց կալով Արեւիկոյ, շեր մովկար: Եւ ունի զատա մտասան և գնա երկ, և լին մի, և կզգն երկուս, թաղար թաղում, և Լերկիկեն շերտն, և գոնձարմար երկրին, և սնկց ինչ երբեկեղ զաւանաստ, և զնրկ երեռանակ, գարաղա և թաղարս Արեւիկեցացի:

Հիներթոց՝ Մարմապակն է Լիբի և ամենայն ճարտուս, շնկց կալով Կիտանական աշխարհի, աւ երկ մովկարն արեւմտից խորը երկնինն Մարթի մովու: Եւ ունի երկգտաւ շերտն երկուսասան և գուր երկուս շերտանայ, և լինս երկ ինքնուց, և երկս ինս այլ զու եղար զտակն սանն: Եւ գուր ունի զնկուս, որ և Պե՛նու, Ունի և գնա թաղասան և մի, և թաղար թաղում և մայրաբազար զմեծն Արեւանդարիս և կաւ և կզգն ՚ի Տեղոց մովուն մտասան, և ՚ի Կարթիկ մովուն երկու: Ունի և կզգն զատաղաւ և գանձանք երկր:

Աղերթոց՝ Սեռուս Լիբի, որ թաղարմեի Ար(ք)ապոցն եմբուսիս, շնկց կալով Միկեմաական մովուն Արեւանդար, աւ սյրաւ զաւանաս: Եւ ունի Սեռուս Լիբի շերտն ութ, և գնա թան և մի, լինս զկց, և կզգն թաղասան: Եւ մարակն գնուս Լիբիս ազգս վիշտասան, սնկայ և թամանայ շտ աշտարակին: Եւ են ընտրից աշխարհ սասակի սեռոց, և մեկանկեր, և այլ թաղարմց Լինին և ազգս՝ Կատակն, փուն, թաղարմց: Արեւանդարին և այլ թաղարմց: Լինին և Քաղ(ք) մտու ՚ի լիվկիսան Սարանակ շերտն: Անցանն ընդ Լիբի և ընդկզգիր գաղալիս, որ կոչին ստիկոց, մարտակեր ևս և զնեռուր:

Եմբնեթոց՝ Արեւի Սիմուլիս է, շնկց կալով Սեռուս Լիբից և յերե մարտակի աւ Մարթիկ մովուն, Արաբացոց մովուն, սնկանկով զարեւո զատանակ Տարուսայոց աւ Արեւանդարի Սիմուլացիոյց զնայն սանձակ Սեռուս Լիբի: Եւ ունի Սիմուլացիոց այս փոր աշխարհ երկս՝ զՄարտակ, և զկզգանիս և զՄարզապայտիկին, և զատա ազգոց երեռան և զկց: Ունի գնա երկս, և շերտն սասն: Ունի և կզգն Արաբացոց մովն թան և եմբ: Ունի և զմեռարբ երկիր և իմեմարբ և զկեմանմարբ զատա:

Անկերթոց՝ Արեւի Սիմուլիս է, որ սյրաւն յերեմական Անձանակ երկի՝ յերկ կալով Արեւանի և Սեռուս Լիբից: Ի Տարուայն սահմանի Անձանակ երկուն, աւ որով ընտրակն ևս երկրականեր Սիմուլացից: Ի Տարուայն կալման յարեւո զատան մեկեր վիշտակարմ: Եւ յերկ նոցա ըստ ՚հիւսիսայն, աւ Արեւանդարի, Սիկիկ Սիմուլացի, յորում կենդանի ինչ սարսն սնու՛մ աշխարհման երկանկեցալ և մկնի: Աւ որով Սիմանեանք Սիմուլացի, յորում սանձանուս գազուս: Բայ ըստ ՚հիւսիսայն Փորթուրից Սիմուլացի, յորում կենդանի ինչ նման զանազաւ մարաքատար և սնուսինուս: Աւ որով զնրկին և զնմանայ, յորում թաղմարբ և մարաքամարբ և ընտուար: Բայ ՚ի Տարուայն մինչև շնկուս աշխարհ մի Սիմուլացոց, յորում փոր ստիկոց, և կայրուակնիք և փարեի: Բայ արեւելից շերտն՝ յորում փարեթուր, և աշտամարբ և ինն զնկզգանիսայոց:

Եւ ազգս ՚ի Տարուայն աշխարհ մի աւ Անձանակ երկուս, յորում զազան ինչ կանայք

անկեղծ գլուխ և մեռ, ապա անձն՝ շորտաճիկ գազանի: Այլ մարդակեր զազան ին՝
ճերք, շահեմիք, և ճճանկեր, աղտոր որդև առիմանապիկեր Որորք կերք
Բարբառագաթներն նթովպաշքեր, և այլն միկն ընտան ընտան, յորում լինի թաշտ
սպիտակ, դարաւոր, և բնանարք, որք լինի կուս և Գորաստիք: Եւ ի կերպի
որքս՝ մարդակեր նթովպաշքեր, յորում գազան ին՝ հարուստ վարդապետն և արաքմանգոր
գազան, որ նման կոզից և, սնցանն ընդ հոր և շքեցանն:

Ալիսահմի բնգնանոր Ասիացոց խառատն և չորս

Առաջին բարն Ասիա է: Եւ ունի Ասիա կողմուն կողմուն: Եւ նախ զկողմն Մէջեր-
կերպս, որք մասնն ի մէջ Յանաց ծածկն և Պոստարի:

Առաջին՝ Քրեթանիա է: շնչի կալով Բազադարանն թազարնն Կաստանդուպոլսի
Եւ ունի Քրեթանիա լերին, և գետն զից, և լինս մի, և կզբն: Անի և մայրաքաղաքս
երկո՝ զկրկն, զՎազկան, զԻնթար, որք ունի ընդ ինքնունս թազարս երեսասուն
և զկարապաքս ծովաքաղաքն և զՎաստատոլիս: Լինի ի Քրեթանիա հոգ սպիտակ, զոր
մտք սպառնել և ցանկել ի գիտոյ ցարկն ի քանդակս նինչ շատ:

Երկրորդ՝ Մեթան է, որ կոչի Արկադոսն, առ երկ կալով Քրեթանիա: Եւ ունի
Մեթան լերնն երկ, գետն երկուս, կզբն երկուս, թազարս քառասուն և մի, և մայ-
րաքաղաքս ծովագիտոյ զԿիզիկոս, յորում տունքն և Կաստանդուպոլսն շքեցից:

Երրորդ՝ Ասիոս Աստանակ է շնչի կալով Մեթանի, առ ծովան: Եւ ունի Ասիոս փոքր
աշխարհն չորս՝ զԿիզիս, զԱրկոս, զԳնես, զԿաստան: Այլ Ասիոս լերնն հինգ, կզբն
սասն, գետն հինգ, թազարս հինգասուն, մայրաքաղաքս զՈմուս, և այլ նա՛ զից: Անի
խնախ մարդիկ խիճ ի մտոց:

Չորրորդ՝ Լուսիա է, շնչի կալով Ասիոս: Անի Լուսիոս լերունս երկուս, գետն երկուս,
կզբն հինգ, թազարս երկուս և մայրաքաղաքս Ջերանիս: Եւ լինի ի Լուսիոս խոնի, զնարն,
և արտու՛ ի մտոյ ծարկոյ որդև զինձ չոք, որդև մեր կամ որդև մտք:

Հինգերորդ՝ Փոնտիոս է, շնչի կալով Աստանակ շնչի, շնչի Լուսիոս: Եւ ունի շնչեանն
Փոնտիոս աշխարհն Գոնդոս, որք մայրաքաղաքս Կոնստանդուպոլսն: Եւ ունի շնչեանն
և զից, որ սասն լինեստ տասնն նոյն, որք մայրաքաղաքս Լուսիոս, և այլ նա՛ զից: Ասիոս
տանն և աշխարհն Մասսադոս, որք մայրաքաղաքս Կոնստանդուպոլսն:

Եւ ունի Փոնտիոս լեան Յրեան, և գետն հինգ, և լինս երեսուցանոց աշխարհն և ցառուն միմասն:
Վեցերորդ՝ Ռոսիոս է, շնչի կալով Քրեթանիա և առ երկ Փոնտիոս միկն: Գնդուս
ծով: Եւ ունի Ռոսիոս մայրաքաղաքս կալափրոնիքիքիքիքի, ընդ որս այլ քաղաքս հինգ: Եւ գետ
ունի զՎաստանիս Կրեթանուստան:

Եւ Ուրարտի Գոգագանիս է շնչի կալով Ռոսիոս աշխարհին և առ երկ ծովան
Չուստար: Անի գետն երկուս, մայրաքաղաքս զԻրանդուպոլսն, որ շնչից Գոնդուպոլս:
Անի և այլ թազարս հինգ, և շնչից խառատն և ցառուն զՄասն և մի:

Ուրարտի Գաղաթիս Առաջին է լերն կալով Փոնտիոս և առ երկ Գոգագանիոս:
Եւ լեան ունի զԵրրորդն Յրեթան: Եւ գետն զնոյն, որք յառաջասցանոց աշխարհն Բափին:
Իններորդ Գաղաթիս Երկրորդ է շնչի կալով Փոնտիոս և առ երկ յառաջին Գաղաթ-
իոս միկն: Գնդուպոլս: Անի լերնն և գետն սուսանի, որ յառաջասցանոց զնորս
սկիւնն և որք զկրկն սանն:

Տասներորդ՝ Գանժարիս է շնչի կալով Ասիոս և առ երկ Գաղաթիոս: Անի լինան
փոքունս Գաղաթիս հինգ, և լեան մի, գետն չորս, կզբն երկուս, և թազարս թազար:
Անի ի նմա յառաջին ստերալիքի միոյ միոյ ի կրկնում լնոյ:

Մասնասերերորդ՝ Ռուսիոս է, շնչի կալով Գանժարիոս, առ երկ ծովան Կանդակ

Նիպոս: կզբն: Եւ ունի լեան զՏարս, և գետն Ռոսիոս: Ի նմա մայրաքաղաք
Սեկեդիս, և այլ թազարս թառ և լինս և լինի յաշխարհիս այլ խոն ստերալի, կաստ-
ար, ցանժոս, կալաթիս, անկեղծ և ծառայ ծարկոյ՝ ի միոյ կրկնուս:

Երեսուներորդ կրկնուս է շնչի կալով Գաղաթիոս և առ երկ Ռուսիոս, ունեկով
գառաժու՛ն իր ի ցառուն թնայանիս, և լերուն, և գետն գետն և լեան:

Երեսուներորդ՝ Կալապոլիս կերպոր է կոչի կալով Գաղաթիոս և առ երկ կր-
կնուս, ունեկով մասուն լերնն և գետն կալապոլիսն արաքմանս ի ցառուն թնայանիս:
Նոթերասերերորդ՝ Արկադոսն Երկրորդ է շնչի կալով Գաղաթիոս և առ երկ
Կալապոլիսն ծովս: Անի և լերնն փոքուն և թազուն, և գետն հարս զնոյն, և
այլ մասուն:

Հինգասերորդ՝ Գոնուս Գոլմենակն է, շնչի Գոնուս և առ երկ Գոնուս
ծովս: Անի լերունս փոքուն և ցառուսարս, և գետն քրեթանան, և մասուն:

Վեցասերորդ՝ Կալապոլիս Առաջին է շնչի կալով Երկրորդ Կալապոլիսն,
առ երկ Փոլմենակն Գոնուսն, որ ունի լեան վնտարուստ, և այլ փոքուն և գետ
զՎերսա և այլ՝ զԱրկոս է:

Նեղասերերորդ՝ Կիզիկոս, լերն Առաջին և Երկրորդ Կալապոլիսն: շնչի կալով
Վիլիոնդ և Ռուսիոս: Արկունս կոչան զՏարս, և գետն զից, և մայրաքաղաքս երկո՝
զՏարս և զԱրկադոս և այլ թազարս թազուն, և շնչից, և ցրուն երկուս՝ կալեկոյ
Ասիոս: Եւ կիզիկոս և անկարի Դառնի երկին մարգանակ:

Ութնասերորդ՝ Կիպոս կոչի է շնչի կալով Գոնժարիոսն արաքմանի, առ
երկ Ռուսիոս և կիզիկոս: Եւ ունի կիպոս լեան զՎիլիոնդ, և գետն երկուս կրկն ի
նմա ցառուն ի ցառուս սեկուն զնոյն: կուսի և Բափին զվարդոս, և մայրաքաղաքս
Եւ ունի կիպոս գառմանս իր ի լերնն մասուն երկուս և մասն մի, իսկ շնչին՝
մասն մի:

Յնասերերորդ՝ Հայք նե, շնչի կալով Ասիոս, առ Տարս լերնն: Եւ ունի լերնն
երկուս, և գետն երկուս, և ցրուն երկուս՝ կալեկոյ Վարդոս:

Քասերորդ՝ Առաջին Հայք նե, շնչի կալով Կալապոլիսն, առ երկ Երկրորդ Հայք:
Եւ սասնն շնչի օրհասուն, և լեան ունի Արկուն, և գետ զԱրկոս և այլ մասուն:
Քասեներորդ՝ Երկրորդ Հայք նե, որ կոչի կալով Կալապոլիսն, և կրկնն արաքման
միկն: լեքարուն Եւ ունի այլ գետն երկուս, և լերնն թազուն և միմասն:

Քասեներեկերորդ՝ Գոնուս Կալապոլիսն է շնչի կալով Գոլմենակն Գանժարի,
առ ի ծովան զՄասունս լերուն, որ բաժանն ընդ նա և ընդ մի՛ն Հայք: Անի լերնն
երկ, և գետն չորս:

Անս կաստանցան ի Միջերկրայն կոչեցան:

Քասեներեկերորդ՝ Մարմուտացոյ աշխարհն Կաստան է, որ բաժանել է արեւելեան
մայրեն Ռուսիոս լեան և Տանուսն գետով և Մեթան ծովան, և ստեր ընդ Կո-
նստանին լերնն: առ Կաստ և Արաւսեր՝ միկն ցնտարիք ծովն և ունի Մարմուտան
լերուն զՆանթարինն և զՋրականն, և այլ լերնն և գետն թազուն, և զնվանանուստ-
կանն Արկոս, յորում ստերայն սարս Բազոս: Եւ լեանին ի Մարմուտան սպգ թազուն,
որք նն սպարիկ, Առիքք, Բոնք, Բարսիք, Արզիք, Արկոս, Արկոս, Բազադարան Ար-
ժառ, Բրիկիք, Կանստանուսկան, Մրլուսկիք, Մրիկուսիք, Մրիկուսիք, Ան-
զան, Անք, Անքորք, Քուստոս, Արիք, Արաքուն, Արաքոս, Արաքոս, Բազոս, Արաքոս,
Մանեկ, Փինք, Կուսոս, Կոնք, Արաքոս, Մանուսք՝ յորում կանոց ցուն, և միման
ցուն, Բաք, Կոնք, Քիպ, Արաքոսիք, Արաքոս, Կալապոլիս, Բազոս, Արաքոս, Յիզոս,
Ղիք, Տալասուսուս, Արաւսուսուս, Անուսիք, Շիպոս, Շիպոս, Կասք, Կասք, Բոնք,

կրնի ր ճնդիրս երէ յանդրանման արեգչիս, որ ազատեմ զառիս, եւ ճրչէ կրէ, եւ սոյ զպակ նման առնես, բայց կնեմն որս եւ կրկուս, եւ զնուսոց: Եւ կրեակոս, եւ պոպուկոս, եւ արագոց փնարանարարս, եւ փիք, եւ վագիք: Եւ զիշուց, ձեռ ճրչանմ, եւ ճիւղս, ընձնչի: Եւ կոթորչիսս գրգուս, եւ ճրչչիքիս, որ է ձեռ զպակ, եւ ր վերս արնն ճուք, եւ զից լնգուան արտանեմ, եւ պտտում ճուս, եւ ճուչ կրէ, եւ էշ կոթորչիսս կրնի սնկ սսնի եւ արմայ, եւ պղնձ, եւ սնայ, եւ ճարգարթոս, եւ սնն աննուսորչոս: Կրնի պղպղ, կրնի եւ սնցարից, եւ աննուչի յովանայ: Տալեմ, փազան- զանուչ, բափոր, ննպան, հաշիրակ, Նրիքրակ, զարիտակ, զարիտակ, կտորման, զրգոզակ, շուննարամար, զարիշակ, եւ զպզոմ զից ընչակուան: Եւ գունար Տալուրից կրնի՝ ինքնարարակ՝ ճնուտար է ճարգտան, լնար արմ գունկան ճից, ճամփի, ճար- յունանն է, ճար, արմ լնար շորս գունկան, զպոքիկնէ, իմիկ, արմ լնար կրնի գունկան:

Քառասուներկրորդ՝ Տապարանիս է, ձեռ կզի զան զանկան կզիս, Տալար Տարիս ճակ լնարանն, ճից Տարիս սասն ր լայն կր կազի, եւ ուր կզիս այս շուրջ զիւրն ճանուս Տալար կրնի Տարիս եւ ճնուտան եւ սս: Կրնի լնարանն, եւ գետս, եւ ազո երկտասան կրնի ր սնա սսն, եւ արմայ, եւ սրնուս պտտուկան եւ բովանայ: Կրնի սնկ եւ փիք, եւ վագիք: Եւ արք աշխարհիս զարեից կնո պսակն պզուս իրեակոց:

Քառասուներկրորդ՝ Ճնուտան է, լնից կազմ Սկիմիոյ ճիւղն յաննուայ կրիւր է Եւ է Ճնուտան թիգրական զաշուս արարածուք Եւ կն ր նմս, ազո բան եւ ինն, յորս ճիւղն ճարպիկոց կն Եւ սսնն ձեք լնարան եւ գետ բազում կրնի ր Ճնուտ աշխարհի՝ գունանկնի, եւ Տարիտակ, եւ բոնկնի, եւ կտորման, եւ սուկան Կրնի եւ ճրչ, եւ ճուչ, եւ սրամարց շատ քրքում անուս: Կրնի սնկ ապրիլում շատ եւ ազիւ, զան որոյ եւ թնակիւր արուստար, կերպատարր, Տարուս, ընկեց, որոյ արքայ կոչ ձեռնազոց, որ ճար բազան Սիւրիոյ առ աննուայ կրիւրս:

Քառասունչորսորդ՝ Սիւրիոյս, առ կրն կազմ Ճնուտ ճիւղն յաննուայ կրիւր, յորում թնակուոյ կն ազո ճիւղ: Կրնի եւ լնարան եւ գետ բազում Բայց սնար յաննու- նայ կրիւր, որ ինչ պտտմն՝ աննուտակի կն, զպակս աննուայ, ճարպիկոց, կր- սաննուար, կրիւրիք, փնանիք, փոկուտեք, փշապտուտեք, կրանար, կրամարք- անդիւր:

Եւս կտտուկան բանայն սիւղիւր եւ կտտուրիւն յանայից եւ սնա կամիմ զպի զետ հանտասակ մզոնապոց անալափորեան անանկապարտ ապարիգանն զիստուարեան:

Վասն զիտորիան Կրնուալիպոց

Ապարիգն ճէ յոյլ է	Ազոն է ապարիգ է
Յայն Զ սոն է	Էստ Գարսի՝ ապարիգն ձեռն յոյլ է
Սան փճ ճանն է	Ազոն Թ յոյլ է շրտան՝ Գ ճիւղ:

- Ի Գունս ի Կարին Կ մզան:
- Ի Կունս ի Փապարոս՝ ճ:
- Անար ի Կարսիս՝ Գ:
- Անար ի Կրիկոս՝ ճ:
- Անար լնարանս՝ Թ:
- Անար ի Գունարոս՝ ճ:

- Ի Գունս ի Կոխիւնան՝ ճ:
- Անար ի Գանակ շունտանս՝ ճ:
- Անար ի Տարսն՝ ՅՃ:
- Անար լնարան՝ Յ:
- Անար ի Բարս՝ ճ:
- Անար ի ճայն Գարսանեան Թ:

- Անար լնարանս՝ Թ:
- Անար ի Կուտուտուպարիցա՝ ճ:
- Անար ի Լամ՝ Գ:
- Ի Գունս ի Կար՝ ճ:
- Անար ի Տարսնար՝ Թ:
- Անար լնարան՝ ճ:
- Անար լնարան զիս՝ Կ:
- Անար ի Գամասկոս՝ ճ:
- Անար ի Քարսոս լնար՝ Գ:
- Անար ի Երտուղի՝ ճ:
- Ի Գունս ի Քեղիկանս՝ Կ:
- Անար ի Գարսոս՝ ճ:
- Անար ի ճայն Կասարի՝ Գ:

- Ի Գանակի ի Կնակ՝ ճ:
- Անար ի Մարին՝ ճ:
- Անար յերսոս՝ ճ:
- Ի Կոխիւնակ լնարանոս՝ Կ:
- Անար ի Վարգանակերոս՝ ճ:
- Անար ի Փայտակարան՝ Կ:
- Անար ի ճայն Կասարի՝ Կ:
- Ի Գունս ի Կար՝ Կ:
- Անար ի Կուտուղից ճ:
- Անար ի Տարսն՝ ճ:
- Անար ի Լնարանակեր ճ:
- Անար ի Գարսոս ճ:

Յերասուզն յկրկնակոց Էազաբ Ե:
 Անար ի Փենապարիս՝ Թ:
 Անար ի Տարպուսիս՝ ՅՄ:
 Անար լնարիկի՝ ԹԵ:
 Անար ի Տեղակ՝ Զ:
 Անար լնարանոս՝ Թ:
 Կասարեցա Սրնուալիս:

[ԲԱՆ Ե]

ԵՊՈՒԿԱՆՈՒ ԱՍՈՒՅԵԱԿ

Փառքունս որցի Գագոսի, որ Բագարեցա յկրկնակոցիս, Երբայանքի՝ սխտու- նելոյ, այք իմաստանք, գրանոց կազմեաց ի Գննարեաց Փրգպարեան ճարգիկա զաննայից գիցս, որ ի վերայ կրիք:

Գրեւք թուցիս յամարեցանկի զանկանի Բագարոս կրիւր եւ զիւրանս, որ ընդ Անարս իւրք, զի սասարցն կնա զաննայից գիցս, որ ի վերս կրիւր էր՝ խոտուար, շարտարաց, իմաստաբարց, ընչուս, պտամարց, եւ որ այլ գիրք իցն որ պէտք Տարեղեան եւ ճարգիկան Եւրք Բագարոս, որում զգրանոց Տառտուցուոյ էր, եւ Լուս- Բանի գիրք ճարգիկա կան ի քրտնոցի՝ Եւ Կառ Գ լնարն] ՏԳ (44500) Ա սակն կամ պակաս Բայց լուս, թն սասուկ գիրք գն յերիւրն յԲագարոց, ր ճարգիկ, եւ Ի Գարսից, եւ Եղիմացուց: Այլ է Ի Շրտանոսի՝ գոս գիրք աստուածիկն, ճարգիկու- կանք, որ պտտմն զան աշխարհի, եւ զան աշխարհագործիկան, եւ զան աննայն Տառտուկ գրտմնան եւ վարգպակտմնան Արք, կն Տունը Քարս թում Բագարութեանց, սասարս առ պիտրի, որ յերտուղիմ վարգպակտմնան կն, զի եւ զպիտրի զիցն Ի թում բարեկաշտութեանն քրտնոցից:

Տալեմում գրեաց Բագարոս Բաղմ արիւնկ զայս.
 Բագարոս Փառքն վարգպակտուց շրից, յոյմ իւրայ.
 Գրանոց իմ կազմակ, բազում գրեան ճարգիկ յաննայն ազոյց՝ ի ենքրս կնի Բայց լնար, թն գնս առ ձեզ գիրք ճարգիկակն, եւ զայն Տարեղեկարս ասոնց Տարանեկս ցանկապեալ գրեք ձեզ, զի սասարցն ինն պատուս, զան ո՛չ թնոսիկան

և շարժութեան, զի չեն ազգային իրաց խնդիր, այլ Հասարակ: Եւ ժամանակ ազգի խնդրման գրաս, և որ վարչական ի մեծ ան մեղ լնայ ի բարեկամութեան ճիշտաց, որ Անարկտայ Եւրասիական գնդեր հրկայն և բազում ի մեր պայմանս վաճառուց, որ բազում սպանդ գնեայ իմ, իրարահիւր սակ բանի սակ սակում, քրիստոսի և զանազան ինչ իրար գործակներ, զվերադար յնկնայ, զներկ զգնուցի, բազում ընդիր պատասարակութե: Այն սկզբն սակ կազմու ձ (100) առաւան կարգի, փոխական սկզբն ի մեր Անարկտայ, ստորեկ բազում ընդիր և սպասուարու տեղացաւ այդոյն: Եւ զայս պատմութեան տարաք մնչ, զի գնաւորք, թէ ժամանակային և բարեպաշտութեան գործակ խնդրել:

Քուրթ աստրեան, ընծայք՝ Եւնանակու:

Եւ եղաք ընկալայ գՔուրթն և քրեմայն, զոր ստորեաց, տեսնայ սարս կզն յայ, և ստան յազգայն զիսկ արքայն՝ սակ զրոմ գրեալ, ստորեկ[ի] գիրք: Ի՞նչ որ յայտն իրանական ստորեկն և չԻ՞ք ծածուց:

Իսկ Քուրթար ընկալայ և յանայ ի նոսա, ոչ կարց ընկանուց, ժամ զի գրե իրանցի և և բաւ կրանցի:

Ք. Քուրթ Եւրասիայի գրե արեան զայս:

Քուրթար Քուրթման, վարչակազմաց բարեպաշտաց որ յերուսաղէմ, յոյժ խնդայ Եսակ ծածուց և արք իրանց զիսկ տարու մեղ կրանուց: Եւրասի և որ ի մեծ ան մեղ ստորեկն գրեաւ, զի մեր ոչ կարացնայ ընկանուց ոչ ինչ տարու լինիչ մնչ: Այլ սրանք արքեւ Քուրթմանուց ստացի մնչ, որ յերուսաղէմն Հասակի, և նարաք կրանցի, և Տղեմանակ լեզուս վարեմ և իրանուց անմար:

Ծածում չԻ որս Քուրթման կրանուց ընտրու վարչակազմաց Տրեք, ստորեկն բաւ արեանից զոր արքեւն Մովսէս, յարմու կէ ի լեւն Հրամանս Տիակ, որպէս ստաց: Աս ընդ ընդ որս կեանանուց, և կէ ի լեւն:

Եւ նորս գնաւ անկա, զի մէ ինչ Հակասութեան լինիչ ի ժողովրդանեւ, ան ՋԸ այլ ի ընկալ և յակալ ի թիւ Բ որ կն շԲ, բաւ ինչ արեանի Ասորեկն սարս, որ Քուրթմանի զին Կասակուց, Բ Քուրան կզուց, զինչայնթեան Ազգականք բազար, ստաց շԲ, որ լինի Բ Բ պիկն՝ ԱՒ, Բ, Բ, արեանուց յարմու մնչն յերկու: Եւ կրանու ԱՒ հասն հանուց և անցուցայ յայն իսկ յայտարան Քուրթման Քուրթար, և ընդ նմա ընկալ: Եւ Բ ի և անկրան, զի մէ կարացն իարնչ ընդ միմեանս այլ ստան իրաց գրանութեան: Եւ անպէս Քուրթմանին Բ Բ ի սկնկուց, և Բ լանկուց ընդ նոսա արեանու ի պատասարութեան նոսա՝ պատրաստայ գարման նոսա ժամ փոքր գրե:

Եւ սկնկուց կրանի լինեաց, և պատասարակ կազմու ի կազմու ի կողմ, ոչ կողմ, ոչ վերաս, ի մեղան: Եւ սպալու արգելուց ընդ փակոյ յայն՝ ընկուց, մնչն: Քուրթմանիցն գնալուց անկա, Բ Բ զայ գրե արք, սկան յերարմուց և կատարուց յայտն նապին գրան սակն Բ զայն, և Բ յերգրի, և սպալու զայն կնուց մի մի գրեւ, յԸ Քուրթմանուց: Ի՞նչ յայտն ստորեկն, և չԻ՞ք ծածուց:

Եւ յարմու նոսա Քուրթար ի բարձ յայտն, և ԱՒ ընկերացող ստացի նոսա նոսա, նարան անկուց և ԱՒ գրե յարան միմեանց զուցար, և Հասարակ բաւ կրանուց: Եւրթ անկուց վերայնցի արեանու Եւ մեղ ընկերացի սպցն սակնեանց միս գնեայ Քուրթար, ոչ գրու անկնկուց կրանուց, այլ Կասակուց արեանուց գրու: Անուց և որ յակն բան՝ միտան գրու անկնկուց, և որ ի բաւ Հասակ՝ անկնկուց նարեւ, և որ Հակն գրան՝ պատասարակ և որ անկնկուց կարի գրանուց: Այլ զն Ասորեկն սակ կրանուց, Կարանի կնուց կարի, մնչն: Իրանական, որ Քուրթման, ԿՏԿ, կարգայն ան ընդ, և յար ինչ, «Յայնի ազգայն» ոչ կար յերաւ:

կնուց: Տեսնան որպէս պահաւ և բար: Իսկ 2 յայնի Քայնի ազգայն, և այլապա զիսկ արեան:

Քոր յայտն արեան և ժամ աչգն Քուրթմանուց, թէ որպէ՞ս, և յորմ ծածուցակ: Եւ լինչ պատմուս Քուրթմանիցն, Արիզա, Միւսար, և Քիւրթարման, և Ս, Նոր Քուրթմանուց:

Ի՞նչ անք Անարկտայ Արիզա Քուրթմանի: Երկուցաւ կնի յնկանուց զԱնարկտայ անք մԲ, և ի չԻ ինչ զԱնարկտայ՝ Ան ՋԲ Անարկտայ պատասարակութեան մեղ, և կնուց զանկան յերկու, որ ընդ իր իրանականութեան, և խնդրուց ի նոսան Տարս յերկուցն Մարմնի իրու: Եւ նոսա բազում Տարս Տարեայ ոչ կարացն ազգի, և ի նման նարանուց, որպէս և զի նարանուց գրուց, և գրանուց նոսա՝ անբարանութեան: Եւ ժամ սարն իրաց ի պատմուս գրանուցն զն արքեւն կրան յերկուց նարանուց, սկնկուց յԱնարկտայ բազար, սկնկուցն ընդ Տարման և ընդ Քիւրթար, և զա ի Քուրթար, որ Լրեասան և իսկ նմ անք անբարանութեան Տարմանի Տարմանուց և յանուցն բազար, զոր կարանուց Տարս որք վարանուց: Եւ գրան վարանք յատկուց և գրանուց արեւ, ընդ ի սակն Հասարակուց և ի փարքի կնկրուցն Անարկտայ: յոր գրանն արեանուց, յարմու Քիւրթն ի լեւնի Տրեմանուց մեղան, և այլ ստան ինչ ստան ի կազմու Արիզի, և Եւ Տարմանուց ի նկն իսկ իրու Տար ինչ Անարկտայ կն մնչն ի ծածուցաւ Տարման նարանուց և Կասակուցն անք Քուրթար, իրու ստացար յարուց:

Իսկ Անարկտայ լինեաց զարգար ընդ ի սանկուց, և զԱրիզա ի Տրեմանուց, որ Եւ որ սակ, կացոց գնա ի վեր զարմ ընկանուց Եւ գն սակն բազարի ընդ ի Քուրթարման սակն, որպէս կնուց: Արիզայն Անարկտայ, կնուցուց կնուց: Անք զարգար:

Արիզայ շրեւոյ ընդ նարանուց տեսնիք զարչկերու արչկերուց ստորեկն ծածկուց Հասարակ գրանն նոսա յերկուցն, զի գրանուց կն ի Քուրթարման յերուսաղէմ: Տի յայտն յայն կուրն նարանուց ի Հասարակուց, յարմու սակն ի զարմու գնու ի բազար, և ընկուց յայնիս Տարմանուց, և զին սակնն գրանն յերուսաղէմ, նոսա մեղանուց գրանն:

Իսկ Արիզայ զարչկուց ի մա իր, գարմանուց ի վերայ սակնն Հասարակ, և նոս անուց ծածուցակ խնդր զինքն Բրիտան, և յայտն յայն գրանուցն ինչ ի Տրեմանութեան Եւ գրանուցն արեան սպասարակ սակն: Եւ յարմու իրան սակն կնուց, և կանկուց ի մեղ արեանուց ի բաց կուց, այլ զար Հանուցայ գնեանուց զարչկուց ընկերացի անք պարապուր: Եւսկ վարչակազմաց իրանուց գրու Հանուցայ յայնթեանուց ոչ կարնն արքեւ, այլ սակն սակնուցար յայնթեան Հասարակն Կասակուցն նարանութեան, սակն գրանուց պատմութեան, իրու անկուց սակն սակնուց, անկնկուց ոչ կարնն արքեւ:

Ապա մեթր[ի]ն զիս յնկրուցն, և ևս գրանուցայ ի միս իր, իրու անկուց ի նոսակ, ի նարան սակնութեան գրանութեան կնուց, և զինն արքեւն ծածուց ընդ Տրեման արեանուց, և իրանուց գրան անկուց յայն յանուց Տրեմանուց: Եւ սակն յարչկուցն Քուրթմանութեան, յարմու Տիակ սակնն լին նարանութեան արք ոչ զարչկուցն անկուց գնու կրանուց, որպէս որք կարացի իրու զ՝ ինչ գրանութեան, որ ժամ Բրիտանուց սակնուց ի ի նորս Գրու:

Կն յայն Բ Քուրթմանութեան:

Տես Արիզայ և Քուրթմանութեան նորս, ի՞նչ Անարկտայ, Անարկտայ Քուրթար, սպա՝ Կասակուց, սպա՝ Գրանութեան, Եւ Միւսարման: Բ արա յարու Միւսար Մամա:

քաղի բոս արեհնայ ճագա, անարթույ է կողակէ, և զայտարեակ ընդ պզգի իր, և ընդ չարեման ծանկ գինքն կրինքն Քրիտոսն, և մի ինչ զամբար ընդ այս, զի որք է ամբարտաւոցն է Շրտեմին գրտակն, կրինքն Քրիտոսն: Յի ոչ ևս շարժուող ընդ սրտ, զի եր է Քրիտաւորական Քրատաւորին առնել թշնամարտեմամբ, թէ նան գործն զճակ սեպտմորն Շրտեմ, և սեղն կարույ՝ կողպտակ զպոլոց զզգացուստն, սեղմարտա աննել նմին զՊաղոս, որ ստէ Տանթրատաւորին ոչ նոյնցա, մի Քրատուցի: Իսկ աստիճան իսկ շարտեման՝ առն զնայ, առ է յարացութիւն աստաւորական ևն Տանթրատա Տայք արեհնայն:

Այս Սիմոն Կ որդ զարցաղուտեմին արար թեղիցն Սամարացոցն Քարգմանեման: Եւ սնց է Քարգարտեման նունեղա, Քնդատա անձ Փոտոսցի Շրտեմայց Մարկիանոսի: Եւ ետա փոխուցալ՝ Շրտեման շտաւաց Քրիտուայ գինքն, զերթուցնական զպալոց զ՛նն կըտա, նայեղա ևս ետ արար Քարգմանեմին Գ, որով, բազում ինչ նմանացն է նոյ Քարգմանեմին:

Արց, դատար յի Բ, ինաստալ Բ, Քարգմանեման աշտին, առ ո՞վ առակ գտն շնորարտեմին առ կրեա աշտին, զԱկեառ առն, զԱրտարսն, ևս զՆիդուցայն, որք ոչ է միմեան կըտալք: այլ յորտարուչոր առնակն է մամանուհ, և՛ յայտարեղա, և՛ ոչ քալուտք, այլ կրն մշտն, որ միմեանն ոչ կարացն միտարեակ Քարգմանեմինքն, ինչ է ինչ, որ շտաւ Քարգմանեմին է ի միմմ մամանուհ, Ա՛ բանին բոս Շրտեմին Քարտուցն նուտան սեղեղմ միմեանն, զի ոչ միայն Քարգմանել կընէ, այլ մասն ինչ և ծարղարել: Յի որ ոչ ինչ պիտայ ին, պո յեւտի Սրեզիկուտ ստաղանշտակեղա, յիտարուչոր սեղուտ սեղեղմ, կարգարտեղ զման մի պատմուտ ինչ գտանելոյ շարտեմից Մարկիանոս, նայեղա ևս զանելուլ բան ոչ եսն բոց, գիտալոց ից առակ պիտանայա: Եր, այլ գորհեմն սեղն կարգարտեղ, կայեղա գզնեմուտ շտա արար, ևն յամայն Քարգմանուց կոն ին:

Բայց զման Ն, Չ Քարգմանեմանն ոչ կարեց գիտել, եթէ որ ստանք եկն: Բայց է մամանուհ Անկերտ Քագարտ է Քարգմանեմին գաւտ յերթով, է կարա Քարացուոյ: Եւ գինքն ետա Չ Քարգմանեմին՝ շտաւա Անտան Քագարտի՝ ինաստա՝ է կարա Քարացուոյ:

Տես Անտան՝ Անկերտարառ, ապա՝ Մտարիտա, ապա՝ Գարգանտ, ապա՝ Փիջիպոս, ապա՝ Գրուտա: Ի սորաջ ստառ Սրեզիկուտ գաւտ յարմտ Նայեղա յնմոտք զկայեղա, և Փարցրանտ է շտամ, և Անկերտարառ յերտաղել, կայեղա ևս Սրեզիկուտ յնկերտանքը բազում շարժ շտակայ է կատարում ծարարտաւորական ոչ ևնայ: Եւ ստոր կնկալ է Անտարն Սարտանեղա, ևս կնկալ յերտաղել, սակայ ինչ մամանոց լիայ սոս, Քարգմանեմայց գիրա: Տարմամ գիլեղիչ գիրա կարգուց՝ կրիտ էւտ երթուցիտ: Կ զարգմանայնն, ևս գինքն ետա Ն, Չ որք Քարգմանեմին: Եւ ոչ կարաջուտ գիտել, թէ ինչն որով գտանն Ն, Գ, Ե, Չ, Ի, Գ, Ի, Գ, Ի, Գ, Ի:

Այլ կարն ինչ նմարտեմին արար զայս Սրեզիկուտ, որպէս սմանք գտան է վան Չ Եւ Տեղեկակուտ լիպուցն կարգուց բոս Քարգմանուցն, այսինքն զԱրտարսն, ևս զՆիմարտին, ևս զԱՄ, զՔնդարտայն: Կ՛ սնց էր այսպիսի, և Ք կրանեղա է միտանն Չ ինչ լինի: Եւ շարմամ Ն, Ե, ընդ ետին կարգարտուցա: Է ինչ կրիտ, այսինքն Ս Քարգմանիչ և Ք կրանեղա ի միջ՝ բան երթուցի ևս գիր երթուցի, ևս մի է մէջն բան երթուցի ևս գիր Տեղեկակուտ լիպուտ: զի որ սնց գիտացել գերտանել գիլեղն, Տեղեկակուտ լիպուտ Տուտակ լինիչ երթուցիակն:

Արց, սմանք ընկերպայց գիրա զայս ևս գտակ առտին էւտ կարգուտ երթուցի ևս յէտ սոցա զԱրտարսն, ևս զՆիմարտին, ապա զԱՄ կրուցի, ևս գինքն սոցա գրեղանայն,

և Ն, Չ Քարգմանեմին, Շամարեան թի Սիմոն ևս Անկերտա Քարգմանեմին յառաջ: Եւ սալուց: Այլ Սրեզիկուտ նոյնցալ զՉ Քարգմանեմին նշարտեմ, ևս է միջին կարգուց գնայ: զի ստորն և ստոր այլ Քարգմանեմին: Զայս կարն պիտանք զարեղա Սրեզիկուտ: Այստեման յայտ ստալուց ևս վան կեանեցն, որ է գիրա է, ևս յամոյ, ևս բոց ստորն ևս, զի սմանք գիրա ստոր ստորեղին, ևս սմանք ստալուց յԱրտարսն կարգեղին: Եւ ևս այս՝ շտա, զԱՄ, զԳար յի, երկա՛ր, սայ, սնայ, Բու, սարարտեման, ԱՄամար, սարաղա: Եւ վան ստաղանշտակ, ևս յարեկուտ, ևս զանկեկուտ, ևս Շրտեմնեկուտ: Ը սայց, որ կա ի Գիրա, նշանակ է, որ ջրան յերթուցեղ ևս Քարգմանեղա յնկերա, ևս է Սիմոն, ևս է Քնդարա, ինչ Չ՛ Քարցն, և ոչ Քարգմանեղն, վան կրեմարեկայ բանիտ:

Արց, կա ի Տեղան երթուցեղա՛ կոխլ, աղտա, քնուտ, որպէս Անկերտա սայց, Քեղեկուց կըամ սնայ Ա՛ սնայ, ստորն է Քարգմանարտի պորգարտ ստանքն գտան, ևս փոխուտակ չ՛ տեղն զտանն սմանք սակալոց, գիտարտուցն բանիչ յարդուրին գորտուցն: Արց կարեղին սմանք, թէ է զպիտանուցն, ևս Անկերտա՛լ, Սիմոն ևս այլ բարարտուցն գրան չ՛ տեղն սակալ գտանն սմանքն Սրեզիկուտ կնկալ շտալ կարգարտեղ գրանն, յիտարուչոր սակալ ստաղը նշանակուց, սինչ պիտանուց, ինչոր լինիչ բանիտ, զի սակիչ ին:

Արց գտանեղ, թէ ընդ Սրեզիկուտ փոխուց գրանն Տեսակ գտանեղ, զի բոս Քնամբ ևս է Տատաւորական երեկնք, թնկալ յամոյց մամեկն, բոս սնտ մայց կչ գտանեղ, զի գիտուցն, թէ բանն յորչ գիլու ստաղը Տատաւորական էր յերթուցն զիտ, բայց մամեկնայ է Չ Քարգմանուցն, որպէս ստաղը յամոյց:

Իսկ յարեկուտ, որ է կն քրոյ սո շտա սնկ ստեր ետալ, ստորն ևս յարեկ սմանեման բոս Ստարեկուց լիպուտ, ևս կնայ է Սուրբ Գիրա է Քարգմանուցն: Բայց յայտեցն ոչ կա, զի յերեմոց Քարգմանիչը կնկալ գա ոչ կնայ ընդ վայր ինչ, զի որ պակասեման էր բանիչն՝ յակուման արտին, ևս ստաղուցն գրանն ընկերպում, զի ոչ կնայ Տեղն է Տեղան որոչ, զի գոր ոչ ինչ պիտա էր է կրեմարտեման՝ Քարցն, ևս ուր պակաս էր բանն՝ յարտանն արտին: Կան գիմեմիտան, որ է կն քրոյ է մէջ Ք սակուց ընդեման, է թշնկալ կրուցայ սմանուտ, ևս կնայ եւս է ինչ գտեղալ յամոյց որպէս ստեր գուտեղ, զիտ էր է ի երթու կեղալ, թէ Ք, և ոչ յարեկուտ ևս ոչ պակասուման արտեկայ բանիչ, այլ լայն գտեղանուտ շտա արտին:

[ԲԱՆ 2]

ՅԱԳԱՎ ՄԱԼՈՒՆՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐ ԸՆԴՈՐ, ԶԱՅՐ ԵՒ ԱՌԵՊՈՂՈՅ

Իկ Քագարտի Տրդատ յես Տատաւոցն է Քրիտատ՝ աննեայ ստաղնեմամբ փայլուտ միջն յմանան որք ներա՛ման Այլ խոտարտաւորին ապիտ ներպ կամ սեթարտաւորականն, որ է սկարեկ պատանեղն՝ աննեայ զարմայ սոցա պատմար, բակիչ յարք սմայ Տրտանուտ Տագալոյ յարճեղան ստալեանել զՔրատ, և միտանեղ սպարեկ զիտարտաւորին Տատաւան յայտարեղա Տայց, յարմ յարճոր ընպ էր ևս սնկեկարտի Տրդատայ բոս որբոտի Տուրայ մամեկն:

Բայց ոչ գիտել Քագարտն թէ բանն՝ կամ միջն: Կան որք կնկալ գտնեկարտակն գայն, Տարտան, եթէ եղ՛ ինչ: Եւ գրան արտերն այսինքն յարճուցը՝ նա յերթ յեսա, զայն՛ Տարեկ արտարի լինել, և սոցայա թէ՛ Ա յերեկ յոտակ է իմ այստեր բան:

Հանձնարար էր նա քննարկել Լեհիզագին, իրաց կորստանելին չհարտարգան անարժեքան որպես գործարար: Բայց ինչի թաղարար ոչ անկեղ գու՛: Հեռանայր յարժանուս կոչ միշտ է հասուս Եկեղէն, տեղի ազակույ յոյն այնորիկ:

Ըս ղանդի բազումք Լին ի խոր՛ղջին, անկոր զինի ետա զնայնի, մանաւանդ ազատքն Արեւեակ կողմանցն, որք առուել ճամբանկատարք Ետդնոյ լինելին վասն աշխարհին խրճանց խաղաղական մնալոյ: Որք ի յորս երկոց կրքմն ընդ թաղարարին լինելով յորոցն և խոցեալ լինի թաղարարն, որպէս թէ յանգեալս ուսուէր զիսովս պատանւանց նման և կենալ յարտորին՝ զնի ի մա՛ննս առաւ ինչ զիրարարեալ: Յարց մտակ սենկեղազանն այն պատեղ զվերս ետա, և տեսալ զի ոչ մտանել նմա ի վերն՝ արբուցանել զն ճա՛նս և վախճանէ, որ յետոյ յայտնի խկ կնի ի նորին խոր՛ղջայցն:

Ըս ղարկեալ տարան զնա ի Քորցոն արժանապատ զնայնի զպաղար, յորում լինալ յորիք սոճեաւանք, և զունակ զունակ շահերմանք զպաղարս զարցարելով:

Ըս վաշտ զարացն առաի և անոր վառեալք զնեաք և կշանկար:

Ըսկ առաջի զպաղարսն լայն առտուսարմնութան և բարձրակ խնկոց:

Ըսկ առաի և անոր բարկեամք և սքիւնիք, ընտանիք և բազումք յորոցն նորա Հեռանկ անկեալ:

Ըս զինի զպաղարսն քոզք և առաիք որոցոց, և կուսանք որդաւաց, թոչ զայլ սմնեանք սամիկան որ կրթային զ՛նա անթիւ բազումքանք:

Ըս պայտն շտանայր ի տեղին, արտաւայ առաջի թաղարարական ի բարանց կենաց, և ի վերայ ապուհի արկեալ, յորում կենալ զպնն պատուական, զանուշա՛տա զպատարացն, զմեծ վառանկարն:

Ըս առեալ թաղարեալ զնա ի տեղաց արտանայց մեկին Գրիգորի, զոր պարտեալ սմնանեաց իր պարտելոյ:

Ըս կատեղեցին զոր կատարանն նորա տեղի առ յամէ, զոր յսնն արտաւայ եպիսկոպոսին վեղը՛ վնայնի:

Տրգաւ թաղարեալ առա ՍԷ, և ապա կատարեալ ի շաշք և յերթի և ի շոցին Սուրբ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պատեթաղարեայնեաները Հանգեալտարեան երկայնայնելու ենք շորորոյ գրի աշխարհարար Քարգանտիթյանը կից: Այստեղ երկարացրած նյութը ավելի Հակվիվանային թնայիլ է:

Քնարդ Ա, Բ, Գ, Ծ Բան— Ժմարդները անբողոքեամբ, իսկ Գ-ի վերջին մասը՝ բազմաձև նշարին նույնի թղթա մնալորքը, որն անբողոքեամբ լուր է ստանում լուսաստայ մեծանշանոթեամբ և նմանատոթեամբ՝ չնայողական մանրամասն մանրագրութայնեանով: Քնարդը եզված ճրատարութայնեց են, բայց մանանկակից կենսագրութեամբ, պատվարքում բառերը բազմաձ, անբազմաձ: Բովանակները մեծատառով են ապագա: Քաղվածքների բաժանարար նշանի փոխարեն գնում ենք + նշանը:

Գ ժմարդը վերջիկ ենք Անտիստ Երիզկայոց «Մասնակագրութայնեց» (1944 թ.), Զ ժմարդը՝ «Բազմավկայեց» (1951 թ.):

ԲԱՆ Ա

1. Մովսիսի Խոնեացույ և Անգրեայի [առաջիկ Գիտ մամուկուպեց ի սկզբանէ միջնէ առ մեկ]

«Ազամ նախատեղեմ բանեցի միջնէ շտառնկոթմանս բար զկրքման են Մոսես Խորենացու «Շայոց Պատմութեանս առաջին գրքի Գ զլիցից, ենթոյալ «Ճազարա Նոյնի» Նամբար, իսկ խորագրի վերջին մասը Ծ զլիցիկ է բազմաձ:

Սկզբում է «Ազամ նախատեղեմ», ա կեղեւոյ առա ՄԷ մեանք զՍԷթ, Ծ կեղեւոյ առ Զ միջնէ, ճՆ առն Մաղապտիկի: Եղարքում մասը Խորենացու մաս չա: Գրուց Նեղիսանը Անգրեանս է:

Անգրեայի մամուկագրութայնեց սկզբում անկեղ է կա՛նայականնր վկայութայն Նոս և կենսագրական Խորենացին «Պատմութեանս Ա գրքում բազմիկ է միայն վկայութայնեանը, իսկ շորորոյ գրքում չիքիկ երկուսը միայն» մեկնաթղթայնեանով:

Վերականգնիկ Անգրեայի մամուկագրութայնեց սկզբը, որ արտաձել ենք ՎՄովսիսի Խորենացուց և Անգրեայի մամուկագրութայնեց սկզբի Նամուշխարհամարից:

«Ազամ նախատեղեմ», ա կեղեւոյ առ ՄԷ մեանք զՍԷթ, Ծ կեղեւոյ առ Զ միջնէ, ի ճՆ առն Մաղապտիկի:

ՍԷթ կեղեւոյ առ ՄԷ մեանք զՍԷթ, Ծ կեղեւոյ առ ԶԷ միջնէ, ի Ի՛ առն նեմոջալ:

Սո (նեմո) կեղեւոյ առ ճԷ մեանք զՍԷթ: Ծ կեղեւոյ առ ԶԹ միջնէ, ի ԹԳ առն Մաթուազայի:

Նայինան կեղեւոյ առ ճԷ մեանք զՄաղապտիկ: Ծ կեղեւոյ առ ԶԹ միջնէ, ԶՄ՝ առն Վանեար:

Մազազայէ կեցեալ ամս ճ՛՛՛ն ծնան զՏարեք եւ կկեայ ամս 2Ը միշեւ ի ևԸ ամն նայք:

Ճարկ կեցեալ ամս ճ՛՛՛ն ծնան զեծովք: եւ կկեայ ամս 9 միշեւ ի Բ2 ամն նայք: Ծնարկ կեցեալ ամս ճ՛՛՛ն ծնան զՄարտազայ: եւ կկեայ ամս Բ միշեւ (Գ ամն Առնկայ եւ Տունդ կեցալ Աստու՛՛՛ջ փոխի:

Ճարկ Կեցեալ ամս ճ՛՛՛ն ծնան զեծովք: եւ կկեայ ամս 9 միշեւ ի Բ2 ամն նայք: եւ անդեմ իսկ ամս քընկղանս փարձանկցաւ:

Կամեր կեցեալ ամս ճ՛՛՛ն ծնան որք ի ստեանեաց ցտեմն երայք նոք: եւ կկեայ ամս ԸԾ միշեւ ի ԸԼ ամն նայք, եւ ծնան յորիք ամապ յառայ քան զՄարտազայ՝ հայր իւր:

Նայ կեցալ ամաց Ը, ծնաւ երկս որքի՛՛՛ր զԲն, զԲմ, զԲմ, զԲմ, զԲմ, զԲմ ամի ծնցանն Սեւա՛՛՛յ՝ ենք քընկղեչ յամի զՄեշարիւրերորքի կեցացն նայք, եւ կպաւ զերկիք ամ միս:

Յնապարտ նայք յարեմ զկայսիցն զիմաց Անգրեանի անունն է գրված, այսիքն այն պա՛՛պանկէ է Անգրեանի բանում:

Ի զիս, Մովսէս ետրեանցալ է Անգրեանի ժամանակագրութեան հետաց Տառատորոցները (տ՛՛ս ձեռ. № 5254, էջ 190—207, 5443, էջ 394—401) ոչ միայն կենացարկանները, այլև Լիպսզեանի բանում Անգրեանի կտարրած հավելումները (եւ զնայք):

2. Այստեղ անարժու՛՛մ է Լիպսզեանի ժամանակագրութեան եւ սեղան Անգրեանի շարքանքը: 5254 ձեռագրում, Պարսից թագավորներից առաջ գեղանկված է հետևյալ շարքը (196ա):

Արիզեմա պատմագիր

Ժանդի առ եղկկնսն թագաւորաց Սննկերի՛՛՛մ՝ ամս ԾԸ,
եւ յեւ ետրս՝ որք Կորգան՝ ամս Ըս | զամբովն զն զայնում զմիտի՛՛՛ն
եւ արա Սամաղե՛՛՛մ ամս ԻԿ: | իսկ ամ Ե՛՛՛՛ն

եւ յեւ Սամաղէ Սաղան Պաղտարեան՝ ամս ԻԿ: Աս ասարեանս ար Կեղանկ Մարց նաւանալս, ինքեանց արտա ճարս ի կեռիթն նարտարեանս որք իւրս: եւ արա թագաւորաց նարտարեանս ամս ԻԸ: | իսկ զարտեան զն զարտեանս

Ճեւ ետրս որք իւր Բազաւար՝ ամս ԾԸ: | իսկ ամ Ե՛՛՛՛ն

Ընդ ամեանն 22 թագաւորք, զոր յանունն ինչ Բազաւորցեանն | իսկ ամ Ե՛՛՛՛ն
3. Վնապարտեանք մինչև Ջեռն մի շարք կարգերի ակտի զիմաց, լուսնեքրում, զկայսիցները են գրված նույն գրքի Անարժ, գաղթեալ յամբարտի: Սակայն, մինչ այդ, Մ 5254 ձեռագրում այն լուսնեպարտեանները որպէն ժողոված են Տառատորեանքում: Այս կրկն նշանակում է, որ այն Տառատորում է Մովսէս ետրեանցալ է Անգրեանի ժամանակագրութեան շարքիցները: Բնում ներ լուսնեպարտեանները

«Ի Վնապարտեան կեցալ արեանն երաւոյնքի, եւ քանցումն շրթն, զան շարքարեանցն Տեան, որպէս Յովսէփոս ժամանակագիր պատմէ:

- 1. 55թաւանտի ասորս յերկարեալ առ զկեանս իւր Յովսէփոս անտարեանքի:
- 2. Ի Յովսէփոսի ասորս վերաբարեանն ձուք:
- 3. Եր է Պրտաւի:
- 4. Ի Գեղեւ արաւ ներչեմն ասոր յանուրեան յեփեսոս:
- 5. Աս որպէ Տառատունն կեցեցեանց եւ կեանար զարդապատմիկն Բրտաւտի պատմեաց շարք ի ձեռն արք(1)ն Գրիգորի Պարթևի:

9. Մենն Կասառեանի շին զԲիլեւ կզգի. առ սոգաւ ցաւս փայտ իայն: Աս սոգաւ պաշտաստայք ձեռն Աթառեանս Աղերսուպի կեցեալպատ: եւ արեանտք զարգացան եւ որոշեցաւ: Աթառեանս ինկել ժողով ի կրկնայ, եւ մերթի անարկեն Արեան:

10. Ի Վազ(տեանց ասորս պաշտաստայք նանկանանն աստառածարեան, եւ որոշեցաւ ասոր ներսն Պարթևն:

11. Ի Քնազարսի արաւ լինի ժողով յեփեսոս, եւ որոշի անարկեն Կեսապոք: եւ կրկնեան ի Նոպաց զապար յափիրք եւ ուղիներք, եւ ձեռնանք, եւ այլք բազաւորմիք: եւ ի արա ժժ՝ ամին զարթեան ասոր յանուրեան ի շարքն Կերգուս:

12. Ի արա ասորս կեցալ ժողով ի Փազկեղտին, եւ որոշի երանեմն Գրիգորս ի Փարսիական Ներտառովք:

13. Ի Ջեռովն ասորս պաշտաստայք ասորք Սիմէոն Մեռնական ի վերին Աղերսուպի: եւ ի Ջեռովն ասորս պաշտաստայք Տիմոթէոս Աղերսուպի կրկնալ:

14. Ազարեանի Անգրեանի ժամանակագրութեան Երեմն, Քնազա որք Արկազի կտարի վկայութեանը մինչև Ջեռան, այսինքն, Քնազա, Վազնաթառեան, Մարթիանեան, Վեռն Մեռն, Անթեմիոս, Փարք Վեռն կարչորի յամբն վկայութեաները, նախորդների կազմակերպով, շարքով է Մովսէս ետրեանցին: Ջեռնի միայն անտար կորոզ էր Վեռնի Ջեռն ետրն նայք: Բանք, քանի որ Նայոց Պատմութեան ավարտան ասորում նա ետր միայն գաւ էր բարձրացել, ինչպես գրաւում է Աթառեան Տարեանցին, իր ժամանակագրութեան մէջ, որովք 474 թվականի զիմաց ՎՊովսէս ետրեանցի. վիճիտումս եւ ժամանակագրի: Այս թվականը Սառայանք ավարտելու ասարն է (Տե՛՛ս աստ. «Նազիկեան Բ»):

VII դ. կայսերի շարքը լրացվել է

Անաստասիոս ԻԸ, ամիս Բ:	Տիբերիոս ամս Գ:
Տուստինիան ամս Բ, ասորս ԻԶ:	Մուսիկոս ամս Բ, ամիս Գ:
Տուստինիանոս ԼԸ, ամիս Ե:	Փոկաս ամս Ը:
Իգնատիոս ամս ԺԲ, ամիս Ե:	Երազիոս ամս Ը:

Անգրեանցի Լ շարքում Պարսից թագավորների՝ Արտաշէրք-Նազիկեան-Վասմաշեան շարքը: Կորեանցի լրացել է Վասմ. Նազիկեան Վասմաշեան Պարսից:

VII դ.

Վազարչ Յազիկեան՝ Գ:	Խոսրով ի Կասառ՝ ԻԸ:
Նամասո ի Պերգա՛՛՛մ՝ Բ:	Սիմ(ի)ոն ի Խոսրովան՝ ԺԲ:
Կասառ ի Պերգաևն՝ ԻԿ:	Խոսրով յերթիկով՝ ԼԸ:

Մ 5254 ձեռագրում Մովսէս ետրեանցալ է Անգրեանի ժամանակագրութեան Նայցված է մինչև Կասառեանեան ամս ԻԸ զկայսիցներ, իսկ Նայոցը՝ «Թագաւորք Պարսից Աստառեանս սնի արտարի իտարգիր: «Ի ժժ՝ թին Նայոց թագաւորեանց Պարսից եւ սեղան Արտաշիրով ու ավարտում: «Յազիկեան Խոսրովան՝ ԺԶ: Աստառեան բարձու թագաւորութեան Պարսից յազգին Իսմէտիք վկայութեանեանց:»

15. Պարսից թագաւորների շարքին նաև գեղանկված «եւտերի ժամանակագրի եւ ետրիտան Տառատմները բերում ենք, որովհետ ընթերցողը Շարքագրութեան անուն սնին ժամանակագրի» (Իսմ Գ) եւ Եղիսիտան առաջին (Իսմ Ե) Տառատմների հետ Տառատմանելու, որպէս ընդամենը ասարեաններին Տառատմագր են:

ԾԱՆԵՐ(Ի) ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԻ

Ան Մոզեսին է ամբս գործեցու խորանն
 Որքոյ զիս (Գրեմեան Ժաննա, ոչ ի Մեզ(առայն))
 Չժամփոփմը ասն թլ կարի նշանաբար էր գործրեանք, մինչև Համեմանի Հերակզի
 գործին :

Ան Սոգոմոսին Հանքոս պիտի անաչէր, եւ է ամ կատարեաց զինքն ասանքի
 երեսպէմին : Եւ ա սովաւ տնայ զՀանքոս եւ զՆորոս պատմէ լիայ :

Չարտայ է ամին Սիդոս վերցուս երկին, եւ Վոզգորի Ռգնագար որդի Ռեքեայ
 անաչիար :

Ի Չոխիմաոս Ա ամին Յոնաց պիտիպանս կարգեցաւ :

Ան Անդրուս եւ Պոզոս կիննարց ի Հերանցն Ճարգարեացաւ :

Եղիւնեան Եղզնոս (Պապարտան) մին Տրիպագղ(անս) զարէ ամ Փիզոր(արս)]
 երկայն ասուս շրջի, եւ ջորտն քաշիւր, եւ կարնի թլ Քաշուս ամ իրլ ասն, քանի
 եւ անն պնդիտ ին էր :

ՆԱԿԻՓԱՆՈՒ

Բէզոս Պապարտեայ անեանի Առերեսանեաց ամս ԿԲ, քայց ի Նեղոց :
 Բէզոս յոմարն Գիս, Հայերն՝ Արամոզ, պարտիւն՝ Որմիզո
 Չժամբրտայ ընք առապակս յայնի, որ ուրի վերտա, եւ զ՛տք երկրին Հարթլ վան
 ջրճեղզեաց, եւ զԿարթզովն կորոզլ եւ պարազլ :

Ի Ան ամի Շամբրտայ, Արրա՛նուս ետ, սկիպն եւկ յորեղիցին :

Տարեկ ըստ Արտուշեաց Ա ամ եւ

Պերանս ի Պարսից վերայ զարամոզով կզն եւ զՎորդոս զիտեփեաց, եւ ինքն աչլ
 կնն արար զեղեցի ի որ ալլզեցաւներ զանխապն զիջավն, մինչև քարտուս Շամարն :
 Չորի Վրդան ամ կարտն ժամանկ, եւ զՎորն ժամանակը առնվիր զն :

Ամբիմը ի Քրտայից թլապարտեայ զարէ ի միայ զայ՛ մին Հին Հարկանե, եւ
 զբալմիլ զոկեցուցանել : քանի ինն ապուր տնայ յաւաքին :

(Ան) Մկրտիմեաց Պապարտեանք Պլգաաս՛ թերևս ին ին էր երոց, ստացուած
 կնոս արար, իսկ Պաղճատա ամ, թլ Կո, էր Քաղճրեմի Տրգլասանն :

Գլգազոն իրն, որ կարծեցուցանէր, թլ պատկերս քարտուս անդէր, քանի կուս
 զոստ պատկերցու ի միևեանց զտոտեր, զի աչքն կնն գործուց նստանկին : Եւ պատմ
 Պաղճատեան, ի՞նչ որպէս Հանդերն որպէս իւրովն (Ի)կարտից զիտլ կարեւր փախել
 ի Երկնայ, եւ վան զտանկայ պատասարանս փոխանակն, Շամարցոս Քանդը :

Գլգազոս Քրտից, որ զերկաթն զայ ինացուս, անաչուր եւ զվճարեայ զհիւրի՛ն
 ունենի Պլգաասին պատմն, թն անճնարկն ալ փիտուս էր :

Ան Իննուս, Պապարտեանքն Առերեսանեաց Սեղիտուցոց կզոն վնասաներոց
 Հարտաթին, ըստ որում Պապարտին վնասաներոց Քերկայի՛ր՝ ամս ԸՆՆ է՛ծ երոց
 Հարտաթին՝ Լճովին Պապարտին ամս ԸԿ՛ ՉՆարգապաց Պապարտ Հոխս՛ ի
 զել է ստանանի զմոլտի եւ զկարայ, զի երկնին արար ի ժամանակն՛ն՝ առ Նովոսն
 Եղգապոն Էջնանիմեանք ինչուս Եղգապոս :

Փրգեստ ըստ անան, Շամարցոս Նեմանկ ի իւր սուխիտակ եւ ջրէկ ընչ արոս,
 Հանդերն Եղզլուս ըրլրն իւրովն փախուցուց ի Մարտլն, որ սպանիտն կամեր

զնա], եւ զիպեցու Եւս, որչ կշանան իւր էր իսկ Պաղճաթոս ամ թն գրեանի,
 որ ապրեցայ զիս, իւր կուր :

[Արիթիվաոս առ Պապարտեանքն Արտուշտի Համարտ զիտառտարն, քոսի
 եւ Երեսանեայ Էրիցի թլապարտ] Սեղիտուս, որ Փարսուսն կուրի, գրծուց զՆԵ
 պիտա, յաչգուկերայ փախեաւ :

Վան Վանիթիգուս ստանելովեան՝ Տրոպոս Հարն Վանիթիգուս եւ Տախալոս
 անապար կննին, որպէս պատմ Գանդզուս : Ապա արեմն զոր եւ աստուղիքն զԼորթիսին,
 որ իրն զարծուց ինն իստ բանս կարեալուր :

Ամենաց Պապարտեան արզնան յափշտակեան իր յկարունս Մազապաց
 Պապարտի, որչ էր շուն մի յաբնագով Կերպրոս, զոր Պրիթուս սպան, կննայ ի կնն
 ստանելովեան Քեռուս Հանդերն : Եւ զԹեան ապրեցուց, որ մերն էր յապտիտն,
 պատանուս Լորթից : Իսկ վան յարի Վանիցն ի գոնոց կնն [կարեր : Եւ
 պատմ] էլ զայս Փրգարցոս կերպրոզով ամբիլզովն :

Եւ Որինոս Քրակայի, որ աչուկերս Մուս եւ Սեպա էր, առ որոջ Պարիերանն
 Սիդոս պետևս անաչլուր :

Ան Կառնիտուց Պապարտեան ինչայնց եւ զպալ[Քիտ]յն [կո]ինն : Ելուցուց
 Քեռազուց Նեմուցն էն, որպէս պատմ Պաղճաթոս յառաքեում ամբիլզուր :

Միտաարտի իրն, զոր Փրգարտեան պատմ կերպրոզով ամբիլզի, թլ Միտաարտոս
 ստան զխալճարտ ո՛մն] էր՛՝ սնարտեան եւ իտա ըարտիք, զի Միտա ի կուս
 սպանուս ի վերայ Մարտլ զիմեր, զոր սպանն Ամենացն, եւ ընդկուտն յալմիլուս,
 պարզի, զորեմն առչ զԱնարիկէլեան : Ունիցն էր Տալոս եւ աննեկուն յալմիլ ինն
 Քեռուս ի Ճարտ գրգուս, եւ յալմիլու Տրոսին եւ զիտառտուցն որդին ապրեցուցանել
 ի պատկազմին անբոխից : Եւ վան սոցն իրոց վնայ էննի Անասուցն :

Ամենայնքն սկսանին եւ շորս զիս ի կերպրանել, քանի յառայ ԺՁ զրով վարին :

Պարսից թագաւոր

Ա Ռիգուս Ի Կամբիզուս Պապարտն Մազն կարտը՛՝ ամս է : Առ սարգը սկսան
 զՆոր պաշտն Պարսիք, որ իբու յերուսպղն է Քակարայիս : Եւ ստեղ իՄԻՄ փոխե-
 ցաւ, զի եւ ստան ժոպն Աթալճիտայ կուր :

Ան Արտուշտի թուս զիս Իմբիտ իրն, որ ի Լըկեց պատմ, թն նայն իրլ, որ առ
 երբանցին Արտուշտի ստանու, եւ ըստ Իմանեանից Քարգանտեանքն՝ Արտուշտ կուր :
 Նեմն Արտուշտի, ստեղուց պետ Արտուշտ արարի, արանակ կանել զբոսովն
 երեսուցն, եւ ամ զպարսիպն, եւ կտարով վարեն Ս ամի Նորն Արտուշտեան Արաս-
 շուկ : Ան Գարնէր կորթի, որոս պատանուս Պապարտեանն Պարսից եւ Մազոս,
 Քաղթեաց, եւ Ասորոց, եւ Քաց, եւ աչլ բուզում ապաց՝ Սաղիթուտեան Արգանոսիտոս :
 Եւ միանուն կուցս զՊապարտեանն :

Ի Գարնէր Արտուշտ Քարկեաց Պապարտեանն ի Պարսկա փոխեցու ի Սերտրի,
 Եկերպի ուղիպիպին : Եւ Պարսից ի Մակեդոնաց ապատմքիցին, եւ ի կուցն
 Պապարտեայ Արտուշտ, որ կուցն զՊապարտեանն ամս ԵԻԲ, մինչև յարուս
 Արտուշտ :

Յուստոս Պոսիպիտոս կայր ը Մանոս յուց ի արի գլանուարի եւ զփերքուարի,
 զ յառայ է՛ ամի Եր արքին, եւ եւ զկարկանդակն ի Հինոց իննաց : Նայն եւ
 զԳեղիկարին եւ Առարի՛ն՝ փոչուկէն եւ ինչեղն յաւաքին :

Իսկ Տալուց Տրիտ Համբայեաց Պապարտ, արնան ի կեր ջերեանի, եւ կուսի

գրագրանք, և վառ նորին քի ան նորա փայտառուներ սեղանին յերկից, և նա իւրչևուր առաւելը:

Յի Անանն առաջից և անտարակէ մինչև քրտնոսի ժամանակի պատմ յերկու-րէ զկեանս իւր իրանես: Եւ Բաբելոնս Ներսիսաց ընդ այն ժամանակս էր նախաւս յինչիցեաց մեղքեաց, որ զանտարնեսաց Ներսիսան յարց: Տկնորից խոփակոցս նոստ: Պալս Ասուսապի, որ Ներսիկոս գտեալ՝ մերկեաց, վասն զի ցուողք կանոնս որչափս, զկրտմանի ազանց նորոգեաց, որ ընդ Վահագանի վեց Յովաննս, առեւորակի կորցաք և կրանիք:

ՔԱՆ Բ

ՅԵՆՆԵՆԵՏԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆՆԷՆ ԸՈՐ ՍԵՒՔ ԱՅՈՑ

Պատկազարանի N 2679 ձեռագրում (Տեանի՝ ՎՊատերըք մեք ևն մկնումս), գրութեամբ 1850—2014 էրբը, միայն շարագրութեամբ, առանց գրությունների և զտխերի բաժանան, Բամանունները նշված են լատինացիներով՝ բամանարաներով, Քոչյան անոթը ձեռագիրը, սուր միտքեր և քառանդառում չունի: Համառոտված է, կրճատումների ու հավաքումների կամայական ևն, սուրբգրական բազմաթիվում միայն հնգնական է նշվում, երբևէ միայն բազմաթի առաջին սուտը, բայց կամ բառերը Բանն այն է որ ձեռագիրը անմասկան պատարճան համար է գրված, և իրեն ծանոթ բազմաթի-վները լրվել չի ընդել: Քերթնից միջին աղտոտացած ծախեր կրճատված են ձեռագրի վերջին (1885 թ.) նորոգման ժամանակ և անգ-անց սրբագրված, լրացված, երբևէ էլ չըփթված ևն:

Որք նուարենից նոր Քարգմանայեամ Տրատարակիչ է Անեռիկում, 1877 թ. այսպիսի խորագրով, «Ներսիսոսի նկարագրում» Պատմություն կենդանուց չեղելու յնդուրդին է Հայ Հինգերոց պատ, պարզարանես նոր Քարգմանութեամբ քի Յուրի քնագրել և մեկ է Արքունում գլ. մարտան է Միթիթարանցս:

Ան սեկվեցեական Պատմության սիրտը՝
Մա Ձեռագրագրություն առաջինը որ յարուց անոր Փրկչին մերոյ մինչ և առ մեզ՝ կամեցա-րաշնչել արով, և թէ ո՞րչափ, և կամ մէկ որչափ իւր պատմին, որ ինչ գործեանս ի Պատմութիւն կենդանաց, և թէ որչափ որ իցնն որք սրտնեղաւու ի մաղտորդան եղանակըր կզնն գրուիք և առաջնորդը: Եւ թէ որք իցնն այնքովի, որ ի դարս դարս բարոյցնի զՎանն Աստուայ, կամ առանց սրտց, կամ արով: Եւ կամ թէ ո՞ր իցնն, և որչափ և բանաւ, և կամ յո՞ր ժամանակս բուսան նորոց փայտառուներ մուրթութեան, ստա պրտութեանն, որ առանց խնայելու, իւրի զգոյսս սպականիսս Համարանցեան ի վերայ Հայնի Քրտնոսի: Բանի միայն յարենակարից ցրաց անոր առաջնը, որ կզնն ի մէկ կենդանոց, ոչ գիտապար կզնն նախ փոյթ պիտութեան վասն զըզնութեան սուր նորոց... Բայց այն սուրմ մէկ կեցիք շու՞ ակտութեան այնցովի, որ սիրեն գիտումն կրտորդեաց Պատմութեանս ուշորովի: Բայց մինչ այժմ ի մին նաև սուր յարմանն Պատմութեան ժամանակացն, որ յառաջագոյն կզնայ է մեր, ի Հաստառս Հաստառս ցրու-մնայ է մեր:

Բայց սպառ-սպառ փոյթ յանին կալաց ևս առնել գիտարումն Պատմութեանս այսորովի, զոր արհնայ է մերս:

Յրբում յորտաքանչոր էր ստորոտում զանգղված է թի. գրում գրված մի ձեռագրի Համապատմական Համագրի՝ մտքառատով: Առաջին գրությունն առաջին գրությունը նոր Քարգմանութեամբ էր ցանկում, և ընդամուտ Հասակացը չունի, պարզապես վերագրվում է. «Թէ զինչ է առաջին գործույս: Մինչևն մանրագրին ուրի՞ Առաջին, թէ զինչ է նա սկզբանս սրտս, որի՞ Նարոց գրուիք ինչպե՞ստար շարժանկովում է, «Ներսիսը, Հաստմ սկզբուց զոր առաջնայ ևն վասն կանխութեան ստատուութեան Փրկչին և Տեսնն մերց Տրտուսի Քրտնոսի Որչոյն Աստուայ» (էջ 6), իսկ նոր Քարգմանութեան մեջ այն միայն Գրուի Ա է (և այսպես շարժանկ):

Առաջ Մովսէս երեկապոս: «Հայոց պատմության» մեջ «Պատմին հպակերպութեան կրկնառանկերը Քրկին» (էջ 120), այսինքն առաջին գրությունն սերնդատանկերը, Պատմութիւն վասն Քարգմանի Ուրչոյնի (էջ 55) գրուիք նորում ցարձել է «Նրա՞նք ժե՞ս կան ես ևս այն անձամբնեմուններ:

Ղենկերկան մանրագրի ընդրեանի թի գրի ձեռագրի շատավայրն է պատկանում Մատնապարսի N 1903 ձեռագրում 1670 թվականին, (ձեռագր Մրիգրիտի, ի վայրումն կրճատի և կրճատեց՝ բայց փիլիսոփայ փարցապետին, Տէր Ազարիայ կաթողիկոսի Աննայն Հայոց... քաղաքը՝ կրկուց (էջ 221):

Ձեռագրին սկսվում է մա էրում պիտարարով սկսվող ցանկով «Պարտութեան առաջին պատմութեան կենդանուց» գրված մտքը բարբարոց: Այնպես ևն ես մյուս գրությունների:

Հարցը էրում կենտրոն կենտրոն սուրջը Հասակով կրճատեցին է մա կենտրոնից կերկն (որի մեջ գրի խորագրին է) զարգայիք, կրկնագրի սուրջով սկսվում է ընդգրկը: Մայն ձեռագրից պատկանում ևն նույն էրբը (11բ—12բ) և Քերի է առաջինը պարտութեան շարքը գրի միևնույն անցը (219բ), ինչ Ղենկերկանս սպագրում (Համա-պատմականագրս էջ 30 և 728): Եվ ցանի որ մանրագրի Համանառութեամբ այնի կատարայ է պիտարարութեան, ես կրկնագր, առաջ պատարճում ևն ձեռագրի՝ անկանաճոր փակագրեամբ Համապատմութեան ու Հայագրումները նշելու:

Քրկյան ձեռագրում «Պատմութեան» սկսվում է առաջին գրությունն կամ հպակերպու-թեան կրկնորց գրից, որի վերնագրից, ինչպես առաջինը, չի բերվում:

Որչոյ բառը N1903 ձեռագրում սուրն այսպիսի գրությունն:

1. Տեսութեան
2. արձուցնին
3. ցույցութեան
4. այն բան
5. ինչ է
6. գրությունն է իշխանութեամբ
7. սրբարութեամբ
8. կրկնական բազմաթի է
9. որպես սրբո
10. կենց
11. Բամանարս՝ եղանակ սուրբի

Հարցը գրուի է. (N 1903-ում) «Ներսիսը, վասն անուանն Տրտուսի Քրտնոսի, զի յանտի ևն պատուովս սու առքը մարդարեան (էջ 8ա), որի փոխորեն բամանարս է նշանակում Քրկյան ձեռագրի լատնացիցում: Աղագրվում է էջ 10ա:

12. Նորոց գրիցն բազմաթիվս 1903-ի 11բ—12բ էրբը գրուիք ևն նյութը բացակայում է եսն Ղենկերկանս Հրատարակութեան մեջ, որի մի մասը հինգերորց գրից է: Քրկյան ձեռագրում պահպանվում է այդ Համագրի և կարող է վերականգնել կորստուր:

Այն որ Քարգանդաբլամը գրառեցնում է 20-րդ (5-րդ առջի) միևն 32 (տասնը Վերջի 2 առի) էջեր:

13. «Անկերթոց, Վան ժամանակաց, որ ենեցու եւ ի մէջ Վարկան»: (Վերնագիրը վերջին ենք քանիցս քանի որ քնագիրը կորած է):

14. Այսուց աւարտում է կարտաւը:

15. Մտնում:

16. զետալ:

17. Աւարտում է հիշերորդ զգու (13ր) և սեղան:

«Վիշերորդ, Ձի կրուն ժամանակ, որպէս և առաջ ի ճարարութիւնս սպանեցան սպառնորդ սինթելի, որ յառաջագոյն ի կորսել ստիւ շարքն իրենաց Հրիթն ինչին ստանալոր ինչեաց ի վերայ իրենաց: Եկու ի վերայ եցա Քաղաւոր ի Շեմառաց առայն Հերովզուս:

18. «Տասներորդ, Վան քա՛նանայապետին Հրիթց, որ յաւորս եցա ռառոյ Տէրն, «Անայն ինչ Գրք Մտրք մասն Փրչին ժերոյ (18ր):

19. Այսուց վերանում է թագմարը՝ գլուխ լազարում (19ր):

Լաւորը չազմարը մի գլխից. «Ներքսաներորդ՝ «Պատմութիւն մասն Քաղաւորն Քերչայն «ՅՈՒՍԻ Ռամս առայն Վրչուտա...» (էջ 22 ա):

Յրանով աւարտում են Առայն գործութիւնքն կատարված թագմարները:

Եղբայր զգործին:

20. «Տասներորդ, Ե՞՞՞՞ որպէս Արքայպա, որ եւ ինքն է Հերովզու Տալանայ զանաքայանս նոյն ժամայն Տալան ենս զստատանք Աստուծոյ (20ր):

21. «Տեսասաներորդ՝ Վան Քաղաւայ ժերոյնցոյն (էջ 32 ա):

22. «Ենթերորդ, Վան զգործեան ձեռագրի Բրխաստի, որ կարծալ նրն է՞՞՞ որ մարտնն անարարներն միմեանց:

23. «Ենթերորդ, Վան ժամանակաց Փրչաստան (էջ 18ր):

ԱՆՔ

ՄԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԳՐԻ

Հաղկվածք թագմար է նվազեցու Անարացու ժամանակագրութիւնք (Գ գար), որն շաշինն Քարգանդաբլամը կատարվում է 3-րդ դարում: Նույն պարթէ և նաև Հնդկոմբար (340-420) լատիներն Քարգանդաբլամը, որն իր վերջնականութեամբ կորած է: Նախկին Քարգանդաբլամը: Քանն այն է, որ Հնդկոմբար «այ լով Քարգանդ կն ձեռքի, այն յորինել՝ յալեանով ուղի գլուխակն ասանդք ի բանք յալոց-արձանն Նեղիակաց:

Ովաներս ժամանակագրութիւնք կազմված է երկու մասից, ընդ որում երկրորդ առայն մասը աղյուսակային շատապատմ է: Ովաներսի շաշինն Անուգիրը գտնվում է Մառաշի սեղան Մասնակարգում, 1904 Տարին անկ: Վերջին Քերթի կորստան գլուխակայում է հիշատակարանք, ուստի անհայտ են դրոշմայն Նուկանդաք-ները: Սակայն 73ր էլում պահպանված կնարարացը, որն մաս կարծում ենք «Տէլիք Ծրբոր կի ախթիզիկիկիս շարոյ ձեռագրութիւնք, սպարուչ և, որ այն գրված է ժժ դարում, և պատկանել է Ծրբոր Քա՛լլովորն կաթողիկոսին (1113-1166 թթ.):

Չնայածին անի 26x16 սենտիմետր ձաղապին 90 Քերթի Պրոնիկը (Ա-Բ)

տասնեակը Քերթանց են, առայն և վերջին Քերթի առայն լուսնային պրակներով: Այժմ և և զ պրակները պահպանվել է յարսպուն, ին է-ին՝ 30 Քերթի: Պահպանում է 18-(8-8-2) Քերթի: Չնայածին սերքի պակաս չէ: Ամբողջում է Արաւշտի ԱՅՏԲ (2319) Քվականով, Ովաներս «Քրտիկոս» Նախում է միևն Արաւշտի «ՍՅՆԻ» (2342) Քանունակն Անուսանիկոսն Քվականը («Քրտիկոս»: էջ 374): Չնայածին պահպանող պատմական նշանքը սեղանովում է մեկ էլում: Ովանն Անուգիր վերջի պահպանում է 1 Քերթի, (չորսրք մտախ՝ 18 Քերթի): Վերջին Քերթիք խնամախնայելիք Քաղաւոր են, առայն լուսնայինները՝ նաև կարտավում, սեղ-տեղ ժողովրդավոլ քրտավում:

Չնայածին գրված է «Նուս գրչի Անարով-լավ մշտակով, Փայլոյն ձաղապքի մաս, ընտրել: Տասուկ և գլուխքիմեանք յալոյրգարով, միայնուց գրութիւնք: Պատարարել է ան և կարնի Քանար՝ իտարարին Նամար: Վերջիններս նշվում են նաև առայն լուսնայիններում: Միայնուց գրութիւնք 26 առջ՝ քաղախուսներն մեկ արիւն՝ ստանուկում են 20 առի չալը՝ գրի մտարութիւն Նայինն: Չնայածին սրբագրվում է գրչի Անարով (գրտադրում և լուսնային):

Այսպիսի վիճակում Անուգիրը Նայտնում է Կերոյ գլխի Քալաուսացու (1727-1812) մաս, որը կատարվում է լատիներն Քարգանդաբլամ: Այնուհետև շաշինն թագար, որտեղ կատարված լատիներն Քարգանդաբլամ, հիշերորդ գործում Հերովզուսի կատարված լատիներն Քարգանդաբլամ, Նուսանքն թագարը պահպանված առայնին Նամուկներն, ինչպէս նաև նվազեցուց զգում: Նայ Նեղիակային, Մասնակարան Սեղակ Անեցու, Սեղակոս Անուգիր, և Տասար Քալմ Արքունու երկրի պատարարումը, (Նամուկան թագախ Նամուկները (քաղախի) Վնեանիկի Միխիթարյանները 1818 Քվականին նվազեցուց երկր լատիներն մտարումս մտարարութիւններով Շրտարակներն երկու մասով, «Նուսերի Քամիկնայ Անարացու ժամանակակիցայն երկրակայն ի շաշինն Քարգանդաբլամն էլզլոյ ի լույն թագար ի մեկ սրբոյ Քարգանդակայ մերայ Քարգանդակայ ի լուսնի թարթա, աշխատարարութեամբ շ. Սիլհրի վարարար Միխիթար Անեղեան, Նամուկամը Նեղեկըն լուսնային Շրտարակայ զոլոց առ մասնակարան և յալեանով կարեք մանուկութեան:

Մասն և ժամանակագրութիւնք պատմական

Մասն Բ Քրտիկոս Կանան իտարարելով:

«Ոչ փոքր, այլ մեծապէս մեծ պարծանք են Հաղկական գրչի՝ ընտրել իրով ի պարզի մասին զարթոնք պանդ-ի գործ Քրտիկոս (ժամանակակն) անուսակն Մասնակն մեծանուն ի մէջ Նամարն Նուկանում առայն նախկինայ գերակարգութիւն մեծին նախի Քամիկնայ Անարացու, ոչ միայն Հայաստան աշխարհի՝ որ զնոյն պահաց իրունն ձոցի գալաւոր ժամանակ իրն ասանդարս: Նուսարայն, այլ Նամարն պարզ պահոյ՝ որ ընդ սինկոսն ստանուկարութեան ինն փոփոխելը, — կարծում ենք ստանուկում:

Քանն ասանկ՝ ազգի պարծանք, և ազգին յոնաց անկնկալ պարզի, որ զնոյնք ի երջանից եցա մաստապանք՝ սրբ կարտակոց... Քանիք ի գորտը Տեմ թագմար կարտակով է առ յայն լուսնային սերքարար գործոյն, որոյ Նարագան Քարգանդաբլամն ստանկով է սրբոյ ստիւ Քարգանդակայ մերայ ասանդակ ազգի՝ պահեցա սեմար ի միջի ձերում միևն ցարս քալա (Ա մաս, էջ XXXIII): Ըստ Գ. Քարգանդակայ գրում է: «Մասնակն ներգալ՝ իրավումը երեստարարս ժողովարարութեանը կնարարել է Նարագան մասնակարգութիւնը՝ որ պարտաւոր և խնամախնայ պահպանուց կան իր այս մեծանքն և ստանուկան աշխարհի անկնկարար երկախարգութեան, հին, Նարագան և անբար Քարգ

մանրէից, առարկեր գրում են, «Մասնագրական աշխարհի մէջ երկար գարն—ի վեր աշխարհի բազմաշուկի և եղանակներ գրում էր կամ չէր, և որ հետզհետեւ չէն գրադարի չէր մէջ, որ կամ թափէ զհակառակ Քարգանդին այս գրումսին, որ սեղանային կերպով կարողութեամբ կ'ամարդէր»:

Հայկական Քարգանդինին երես յայն սկիզբուցի անց ծառայել, որովհետեւ չէրգրուող ըրող գարն մէջ կ'ըստ էւ: Մին աւրից գրում է. «Հայոց անձնակով շէն եմբերս ժամանակակիցները, որք երբք անհոյժ շնորհ սկիզբի պարսիական... ք Չեմբերայոց գարն, գրարժիւց ծագված վիճակի մէջ էին ք Նայտասն, յարմ ժամանակի աշխարհի և ժամանակից Նշակական Սոցիալական երկրակցի, և Յերես յայնմ գարն անձնակի պատմագրի Քարգանդինաց գրն ի հայ և որ համար կ'հնչուտակոյն ք Նեապա պատմագրոյ իր ազգին»:

Յ. Ջորջանայանը ամբողջում է, «Մասնագրական է թէ հարկն այս փոխադրութիւն ժողով էր հարկանայան և նմանաբնոյններ էր ըրում եմբերային և Պատմագրից (Յ. Ջորջանայան, Հայկական Քարգանդինին նախնաց Դժժ գար, Վեճիակ, 1888, էջ 440—44): Ինչ իմանար բազմաշուկի գիտնական, որ հարկանայան ոչ միայն ծանօթ էր, այն սեղանային Քարգանդինայոց իր Պատմային Նախնայանային Նամանաստմաների մէկն էր»:

Ի առերկրային եմբերային երկր տարազական ձևապի ժամանակի (Ժժ գար), «Սեր ժամանակային Նախնայանային բազմաշուկ մէջ է Նոյն 880-ական թվականներին ընդդիմակալութեամբ: Զանի բառանշարտում, հուշիկն՝ նախապատմական և պարսիկայիններին Պատմագրութեանները բազմաշուկ են և կամայական, որ զայն ի գրքին Սահն այն է, որ Յովիթ քահանան կոյութիւն ընտրել է իր ցանկութեամբ, իսկ որդին՝ Գոհարտ արտադրել իր կարգութեամբ, և երես համար: Համարը սրբաբան չէր գրել և ստացող կողմից, միայն Նեապայան անդ-անց միշտակ է Սիւնիս Ապարանցին (1555 թ.):

Համաստմաններ և կրօնաստմաններ շարք սեղանու, գործնական համար վնասութեաններ զկրք եղված ծանօթագրութեաններ զգում ենք ապարի Նամաստմանական կերք, որոնց Նեա Նամանակն են:

Բնագրում Նախնայան կերք միշտակային կատարում, ժամանակից որ Վեճիակյան Նեապարտման մէջ՝ շարքիներին և հետեւին չիման ձրա աշխարհի կատարում են արդեն և Նախնայան ու ապարտման՝ այլ Քարգանդինի գրքեր են: Միշտակայանները վերցում են ուղից՝ փախուցում մէջ, կամ՝ ընդմիջում են ծանօթագրութեանները: Կարկանդակ իր խոսարանական Նամանային Հանարտ մարդկային արժանի ծանօթ անհարկված Նամարտման սկսում է Ա. Մասի նախարանցին և հրատում է Նամանաս մտար, այս՝ հաճախակի շարք և իր սեղանային»:

1. Տպագրում՝ Սե՛:
 2. Բաց է թողնվում մեա Նարչարագրոյ: Կրքնում կերք ապարտման:
 3. Տպագրում՝ Սերտոս բաշ, Ազգական, Ամենագիտ, Եղբայան, Անկախիմ, Ամբարան (էջ 15):
 4. Կարկանդակ տեսնում է, խոսարանայան:
 5. «Ան արանք իմաստարար և պատմութեան խորագրի անց եղված են երկի տասն արդարները՝ Ներկանկերով հանդիմ, որք գտնվում է երկաթարտման Առանքի մասի մտարը, Նամանայան ժամանակի ընտրել սկսում: Նախնայանում բացախույում է շարքի մտարից՝ Ներկանկի անանք, որք գրքի թիւրում էր»:
- Բերում ենք սեղանային իմաստարար շարքն անդրադառնալով, Նարչարագրական ապով Նամանայան Նախնայանի շարքի հետ: (Ա մաս, էջ 889)

Ժժ Քարգանդին Արեւմտեանցի, 1888, էջ 440—441 Ներկանկ, որ վնասարանայան և վնասող գիտնական գրակ:

Ի Մանկագրական շրջից քրոջ զնդարական իշտակայան:

Ի Գոհարտի յինն Սրտաշուկական ժամանակից:

Ի Գրարի Մասնագրութեան ի և քրոջի, յարս կարճատև կտրով գլխատմութեան մինչ ցրայն կարս:

Ի Գամեայ Կոչիկայի Ըժ քրոջի, յարս Նամաստմանց ՄԻԺ պոլիպոս:

Ի Քիզուկայան շարքուց ի կայսր ի Ժժ քրոջի, յարս Նամաստմանց ՄԻԺ պոլիպոս:

Ի Կատարի Զ քրոջի, յարս Եղբայան ի Կինայ և ի խոսարտ պոլիպոս 82Ա:

Ի Քարգանդին շրջից քրոջի, յարս գլխատման շրջանի անկայն մինչ ցժ որք Գ կրքից է կրքի պոլիպոս:

Ի Գրարից, որ սեղանային գիրքագրութեամ, յանկերի Երեմի և մինչ ի Գուլար Քարգանդինեան (մասն Ա էջ 359, Ա. 1904, 44թ—45ա):

6. ապ. ՄԻԺ:

7. Ան. Եղանկ:

8. Համաստմում է Բ մասի երեսմութեանց: (Արտակ առանց անգամ հանդիմում ենք քրքիկան քրքին): Այնուհետև սկսվում է «Քրքիկանից պոլիպոսներում գրված երեքի ընտրում Նամաստման»:

9. Համար է գործնական ի-ն Ե-ի (կամ Նախնայան) փոխարին:

«Նախնայան» — արեւմտայն, «Երեմի» — հանդիմ:

Յնաստմում քրք Նամարտման արտարք և Նաչարտ Նամարտման սկիզբը եղում է բառանշարտով Նամանայանների փոխարին գում էր + եղանկ:

10. Մանկագրական շրջանի թվերը ապարտման Նամաստմանական վնասութեաններ կերն են. 84՝ էջ 62: Միայն վնասարտման ծանօթագրական Նամանայանից ապարտման կերք բառնում ենք գրելով: 11—65, 12—65, 13—76: Ն 1904 ձևագրի 50ր էզում Կատարի ժամանակագրական սկիզբ 14 ապով ընդհատվում է Նամարտման, Նաչարտ ութ թիւրին կարսային պատմագրով:

«Գուլարի շարքից անտեսել կայսրից և Տիպատասաց, զոր գրքին է ինչ յայն արեւմտային և ժամանակագրոյ,— գրում են Տիպատարիկները և լրացնում Նաչարտման ցանկի՝ Սոցիակից, իսկ կայսրոցը՝ Մամուկ Անկայան և Սեղանայան Առարիկից» (Ա մաս, էջ 597):

Երկրորդ մասը սկսվում է «Երանի պոլիպոսից անկայն» առանց մասի անանք, Նամանաստմանով Մամուկի Սրքից, և ստանալով ընթերցանային Հերթիմնայան:

62-րդ կերք բուն «Քրքիկան կանկն է, որն սկսվում է Առարտման առանց Քարգանդինայան: Գրքի 80-րդ էջը ամբողջում է Արարտման 8ե՛4 առարտման կերք ապով է ամբողջում հաս հարկան ձևագրի Զ որակի 10-րդ թիւրից, Նաչարտ, այժմ անգամ 11-րդ թիւրին սկսվում է Արարտման 8ե՛4 առարտման:

Ապարտման Տիպատարիկների թվարկից շարքի պոլիպոսից (էջ 37) մինչև 8ե՛4 (էջ 90) Զ որակից պոլիպոս (3—10) ութ թիւրից պարսիկանայանում է կերք:

Նաչարտ է որակի 10 և 12-րդ թիւրից պոլիպոս Նամաստմանայան քրքնում է Արարտման 10 (1030) և 1042 (1165) առարից Նեա. (էջ 152 և 164): Բայ վերին Բ որակից Նաչարտ թիւրից պոլիպոս ՍԵԺԻ (3219) առարտման մինչև «ՍՅԵ՛4 (3243) քանակն Կատարից արտարք լրացված է որ Հերթիմնով և ի Մամուկի՝ Նամանաստման

Քննարկ և մասին ներկայա. 14—28; 15—52; 16—56; 17—58; 18—59; 19—95, 20—100, 21—Ջրատարական առաջին խմբումը՝ 1 հարարման շահին զուգահեռ— 102; 22—104; 23—Վարձեղնի զննարկ 105; 24—105—110, 25—Արտադրման մեկ 154 էջ և մի վայելչության շի բազմա: 26—154; 27—Ֆրզում ևն Աստև և Ամբին, Սամարյանի մասին լիս: 28—155; 29—160; 30—162; 31—166; 32—165:

32. Ազգային փակագրերում զգված սուր ձևագրում ունի սյուսիտի սուր. Վարարի սիմվոլագրի փակագրեր: Բայ է Քաղզում փակագրերում կարի: Կրտսեում էնք սպարից և սրարարում նմանակա՞նք քաղ:— 170; 34—172; 35—176; 36—177; 37—180; 38—184; 39—188; 40—190; 42—196; 43—196; 44—195:

45. Տարարում՝ Վասարի 1 յարս անո— 202; 46. Տարարում բացարձակ և շարս- նակարձարի. սերնին սյուն սուս:— մինչև սերսուղղը. անո 2ու— 204; 47—206; 48—208; 49—210; 50—212; 51—214; 52—216; 53—222; 54—224; 55—226; 56—228; 57—230; 58—232; 59—234; 60—238; 60—238; 61—238; 62—240; 63—238; 64—244; 65—246; 66—248; 67—252; 68—256; 69—238; Այս էջում է փակում ձևագրի ստացալ Ֆրզար Պուլարի կաթիլիսի կիրի վերադարձարի. իսկ ձևագրի՝ 78 էջում՝ «ՃՄՔ պոմպարին»: 70—200; 71—262; 72—264; 73—266; 74—266; 75—270; 76—272; 77—276; 78—278; 79—280; 80—284; 81—286; 82—288; 83—290; 84. Ամփոխումը՝ Վերսիսիցին Բայց արտիկ սուր Ֆրզում ևն Կրտսեղի. 55-րդ (Թ), 2ամփոխաց 11-րդ (ԱԹ) Արկանարացոց 9-րդ (Ք) Անտարս 6-րդ (Ղ) Արկանարիցի միսին 22-րդից շի Կրտսց բայ Քաղզի մինչև ամփոխում ընկած կրտսեղաների անունները: Այլ բացթողումը պար է դրանք քրի՝ Կուրսի կա՞ն՝ Նոր՝ Գամբի զրո:

55. Արտիկ աղարարում է Վրտիկի կանոնը, որը զուգահեռ է ձևագրում, իսկ սուրարում լրացված է Մամզի Անցոց. «Արտիկ աղարարում Քրտիկի քրոջ Կուր- թից. Այլ Արարումս ԱՅԵԿ 1 յանամանի Կուսարիսուսի» (304):

56. Տարս Նարարում է բազարիկի և Կրտսց Վերսիսիցիի զանից, որի սկզբի անունները սակո՞ղ բացարձակում, լրացված ևն ընդարձակ կամ ամբողջական կերից, իսկ մի ձևար՝ Նովիզումային սուրարիցից: Կան նաև բազարիկի շիսարարաց վայելչ- Բյուններ, կուրիկի սպովագրումներ, ինչպիս՝ Անկերի, 1 զ՝ Կարին շիսի, փոխանակ՝ Անկերիս 1 զ՝ Կամարինս բազար շիկնաց (էջ 190) կամ Ե՝ Կուրիկի Կուրիկի շիսի, փոխանակ՝ Ե՝ ամբողջիցի Կուրիկի Կուրիկի բազար շիկի (126) և այլն:

Քուրսի սյունի կուսարիցի կրտսեղաները, սյունիս էլ է՝ Վրտիկի կրտսեղան և Արարիսի ձամանակագրության Նարար սեփակի ձամանակագրի և սեփակին իսրար- զարի սակ զևեղված վայելչությունները, կրտսց կրտսեղանները, ձամանակագրի ու բացթողումները յայն ևն սային, որ Մոզես կրտսեղան «Արարարական մեկ սայն Նամուսները ավելի ընդարձակ ևն կերը:

ԱՆՆ Դ

ՄՈՎԱԿԱՆ ԽՈՐԷՆԱՅԻՆ ԱՄՆԵՏԱԿ ԵՆ ԵՐԿՐԱԶՈՒ ՃԱՂԱԿԱՅ ԱՅՈՒՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏՆԵՃԵՐԱՅ

Նրեր մեկ է Նանի սարրեր վերագրելով, Մոզես կրտսեղան անունով է ստանից Երտ- սեփակ, «Աշխարհագրություն» և «Աշխարհայայց» ավանաններով: Այգվարի զանազա- նաբար էլ յուպարզել է կրտսեղ և վերագրել՝ Անտարս Երտսեղան:

Անանիս Երտսեղան «Վերսիկիս Յուղվումսի նվերում մեր սուսանակարության մեջ,

որը զսա Ֆրզար Մագարարի, պարունակում էր էնպիս ձևակախան և զայսիս սր- փակները— Քարանախան, Երամարան, Երկարափոխան, սաղարարախան, սուս՝ Կան Նարար սուսար ու ձամանակագրության, իսկ Երտսեղանի մասն էր կազմում աշխարհագրության սուսարան, մեկը ևս այն Նամարիկից Անտարս Երտսեղան անվանա- ցարանով: Սույն անվանումից զարին էր իստում սչ միայն այն, որ կրտս աներ յոթերորդ զարի Նայանանի և Նարանի կրտսերի վարչապարտան շամանակները, այլև կրտս աղարարներում կային սեփակիցները, որոնք Նամանում էր Երտսեղան Վերսիկից: Այսպիս. Չմարար Քուրարիկի Նային ձևագրից Ք՝ 204 ժողովանուն, որ զրքում է մի զարուն և պարունակում է «Աշխարհագրություն» (զբախտարար իսրար- զիր բացարձակում է, և միայն Նամուս գրովար է այն ընծայում Մոզես կրտսեղան) սկզբում ունի Լրարդիսուս Բուսարուս. «Անկար քրքի կամ ժամանակագրության սեփակը՝ Վերսիկի սուսարանով, և Նամանում Նամուն է մինչև նայի կրտս արդիկի սերունդների սեփակը կրտսի, «Ան՝ Անարանի կուրս զիզվեմ արևելից, Քամ՝ զիզվեմ Նարարու, Նորիկ զիզվեմս արևմուտք և Վրտիկուս: Այսպիսից շարունակվում է «Վաղարս աշխարհագրական սուսար...» կերի, և աղարարում «ԱՆՆ կուսարքան աննանի սեփակը և պատմության խոսիցը, և այն կամով և զարի քրտս Նամանուսիցի վրտարաններում: Արտսեղանից սարին քրտսը և շարարանից խոսարան Նարար միավորները, ընծարար- իսկով սուսարում էլ պատմիսուսու Նարար կամիցիս Անտարս Արտսեղան. «ԱՆՆ քեղ իննի ընծայ զարարանիս, վերանակ էր Քարիկի Կրտսեղանից, և զիզվեցիս էր Քարունակի զամարիկուս արտից, և ի բացմիցից պատմիկ Մագուց Արարարուսացոց. Այլ լիս ի Տեր, ու՞ Լարար Նար մեր» (Ա.Ն. ՄՈՂԻՍ, էջ 302բ, Մ1456, էջ 104բ):

Քարիկուս սեփակիցները ընծայանակով է սեփակում Անանիս Երտսեղան արտսեղ- կան Քարանախանը: Անտար ևս պատմիսուսին սուսարից է Քարանախան, կրտսուս- կան և կրտսուսուսի մեկ մտնից, աշխարհագրական խարարում ու շարարանում Նամուսները: Այսպիս կ՝ պատմիցը մաս-մաս սուսարիցից պատմիսուսուսի, Անտարս Երտսեղան Նանից է Մ. կրտսեղան (ՏՆ՝ Ներ Նարարում Անտարիս Երտ- կուսու: Վերսի- կուսի կրտսեղանից շամիցը, Քամարանակի Նանից, 1929, Մ 2, էջ 120—126):

Մոզես կրտսեղան «Նարար պատմության շարար քրքի Նայանանից սրարարում է նաև սուս Քրտսեղանիցները կրտսեղանի «Պատմիկի խոսիցը՝ Նամուսի կարիցը շունից, շարի որ այն Անարանի խարարարում է իր մեկնության զանով էր սեփ- կան կրտսեղանը և Անարանի ձամանակագրության սկզբում, և կրտսեղան Նարի զարս: Ա. Երտսեղանի սկար էր Մոզես կրտսեղան, աշխարհագրության, և նա վերցրել էր այն, սպա Նովիզումակով զանակ է՝ Վերսիկիսի մեջ, պարունակելով նաև իսրարիցը: Քուրսից ընկածում էր այն ձամանակ:

Չնարարանում սյունիս էլ Նանիզում մեր: Մ. 1853, էջ 144ա. Մոզեսի կրտսեղանյ սուսեղան է կրտսուսի շարարս աշխարհագրական սեփակը...»

Չ. Մ. 1712, 155ա «Վաղարս աշխարհագրական սուսուց և Երտսեղան Մոզեսի կրտսեղանը»

170ա «ԱՆՆ կուսարքան աննանի սեփակը...»

Չ. Մ. 2019, էջ 265ա «Մոզեսի կրտսեղանյ Մագուց աշխարհագրական» 302ա. «ԱՆՆ կուսարքան աննանի սեփակը...»

Չ. Մ. 1884, 265ա «Աշխարհայայց Մոզեսի կրտսեղանը և այլն: Պատմանում մեր սեփակի կրտսեղանյ սուսեղան է կրտսուսի շարարս աշխարհա- ցրական սեփակիցը իսրարիցը և ընկարից ընկում էնք՝ 1544Բ. Երտսեղան Վրտարանկում

այսինքն՝ Մոսկու ետրեկացու Քարգանդեթյան շտաբիցին, որն ավելի շուտ է երթ
ժամանակին, և արժանի ստանձին Տետարցրտիջյան Աննուր օմանգակ գերբայք գրվում
է և-ով Հուլյանից և Է-ի գրովից, իսկ ըսչի սեպչկու կատարյալը՝ շեռք գրվում է
սասնց ա-ի՝ հեղև:

Իսկու մաշվում ու բայքայվում լինելու գլամանոց զմեզերթեաննիկ է:
10. Անիջյանի գլամարտիջյան. Ե Ե ՀԲ Բ Գ Կ. այսինքն երկու էլ երբայքի.
Յոթանասնից, Ակյուզու, Սիմարու, Քուզուտու:
11. 1855-ում թվարարք չկու, այլ արդու և գանն. ետիպու անտանեաց ըստ
կարգի, զմինն Ե երբայք, և զմինն՝ Զ երբայք: Գարի իսկ նշարտիթեամբ արտը գալս
Յոթնինու, որդու օմանց սեպխակի է. զման զ՞ էլս Տեյիեանկան լեզուին կարգեաց զթագ-
մանկացն...:

Ութիջյանը ունեցել է Տետույ Նաղրգուկանությանը.
Ա (երբայցից գիր և բան) Բ (երբայցից, գիր՝ Նեկնաքից), Գ (Ակյուզու)
Դ (Սիմարու) Ե (ՀԲ) Զ (Քուզուտու) և (Ե) Ը (Զ)
12. Յ 1858 ձեռագրում երկը ամբարձում է արշակե. «Մինչև ըսչս զայք բաական
լիտի կարգադրութիւն Քարգանդեացն (էլ 353Բ):

ԲԱՆ Ջ

ՅԱԿԱԿՍ ԻՍԼԱՌԱՆՆ ԻՍԿԱՏԱՅ ԹԱԿԱԳՐՈՐԻ ՀԱՍԻՐԻ, ՔԱՅԻ ԵՒ ԱՌԱՔԻՆՈՅՑ

Աստիքն սեղան Տրատարակէ և Գ. Անիջանը շրջավազին 1851 թ. քաղցից Վենե-
տիկի նաբարիտերից մեկից:

Խորեն Առեփանն Մ. ետրեկացու «Հայոց Պատմութեան աշխարհարար Քարգանդե-
թյան մեկ բերում է նազմածի աշխարհարար Քարգանդեթյանը (1809, Բ. Չրասու, էլ
502-505): «Արարատի 1890, 1891 թվականների նամակներում լույս է տեսնում
Միտրանի (Գ. Տեր-Միտրյան) «ետրեկացու պատմութեան ուսումնասիրութեանը, որ
թեկում է նաև Տիշայ երկը, և նազմածը բերվում է որդու ուսումնասիրութեան «Նավե-
լիզան» (ՏԿՆ, նաև Խույնի արտատպութեան, Վաղարշապատ 1936 թվականին, ՀժժԹ,
Գալուստ Տեր-Միտրյան, Հայագիտական ուսումնասիրութեաններ, Երևան, 1979, էլ 56):

**ՄՈՒՍԿԱ ԿՈՐԵՆԱՍՈՒ
ՀԱՅՅՈՅ ՊԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ»
ՉՈՐՐՈՐԿ ԿԻՐԸ**

ՆԱՍՈՒԳԻՐ

Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց»

«Հայոց պատմութիւն յերես հասուածս, ասացեալ Մովսիսի Խորենացու ի խնդրդ
Մանուկ Բագրատունու:

Խորագիր

«Ճաղագս Արմատոյի Տետույց մարդութեան, կամ թէ հանոյ ումեր Քուրցի սակ
մարդին, պարտ էր մեկ սակու ինչ տեսանել բանի, թէ ընդեր հակառակ Հայոցի խորեալ
անմիտարեկեցան այլքի ի պատմարար, գերբնուայ սանն. զթագմալիլուն և գերբեկնույ:»

Արց որև էր մեկ սասանոր գիտութիւն եղաւ յարտեկ ըստ կարգութեան, թէ զինչ
խրաքանչիւր ոք ի հոգանկ խորեկան աղալս զարտից գրեւ. այլ զման երկարութեան
ստալիկայ գործոյ՝ սղլում տեղոյ և մամանիկի զայտոյնի թողալ, հոտուցլ սասանոր
գրան, սկսանեղլ յաղաղս աչտորից, որդու և Տաճատացեալ կեց:

«Արց՝ զայնք զման ստու (ննոյի) ի տեսութեան ի հրալիեան մեր յաղալիկացալ
տեղի իսկ աւ անանկ գլամանսն Ա՛ սասուցալ:»

Ա-դ

«Ինչ այս յայտնի է՝ աննեկան, զի գիտարարուար և սամանիկ է որդու զիս
ժամանակաց ի սկզբուն մինչև առ մեզ՝ սասուկ և զիս հայտարարականոց ազգոց
մեկնոց լույն արդացն նայի. չորքան կամք իցն իտուղ ումեր ըստ իրացանչիւր
գարոց...»

Նորոց մեկ սկսակ հոտուցալ՝ որքան է կարգութիւն, որդու զամ գնամասին ի
ննոց պատմութեանց. մերձ մասամբ աննեկին անտուս:

Ա-է

«Չոր ստուլ մեկին Մու՛ական և Մեարդույ՝ գործուց Քարգանդեկն զմի սեղան
Քարգանդեան փութանակի, հանգերն նորոց զիտարին յորինուլ երոզմամբ Բայց հանի
անգլուտ կնն մեքանս արմատի՝ ի բազում մասանց թեքացալ զորնն գտան՝. զման

և ի Մովսիսի անուցեալ պատմութիւնս միայն գործերց Սեմայ զերբառեմ անկեց
զգամսեակն ապարտութեանսն:

Զորքոց զքրի իտրպոյրի մասին Անշուռ զրում է, որ Քովմայի ճշտասկիւթաններում
այն երկ գիրք ին անկանում, այն Վրացու և Վերապարտութիւն ի վերայ երկն կամ
երրորդ Տառասանեալ զրուպին: Լաւած կոչին և Գ գիրքն ի սկզբան և ի զիւրապարտեանս,
Քլայեա և ի կատարման արեիկ Աւարտիկան Գ գիրք: Անկաշ և ի զլոյւ և
չորրորդն գիրս կոչում և այն ի մասնաւորն իսկ որպէս զին որմն յիշեցի: Իսկ
Վրացուց յորքորումն ի Քովմայի կարեն անկանանու... Խոշպաւ և Վրացութեան
կուռն: Բայց Վրացարտութիւն անու թաի ինն թէ արեւիկապրին իերինն ից արեմ որք,
որպէս առաջին յակառայնս պատշաճեցոյ՝ միւրաբրակտս, զամ Եննպարտութիւն
ստուանու Լայոյ Մեծայ, զամ՝ Միջալ Պատմութիւն Լայոյ Մեծայ, և զամ Աւարտա-
րտութիւն Լայոյ Մեծայ կամ Մերց Լայրեանցոյ:

Ի արեւորմիջան Պատմութեան երրորդ գիրք Վաստան կոչվեան, այստեղ Վաս-
տանաւ է կոչվում Պատմութեան երկ գրքերն միասին վիցնաց, երան ամբարձիւթոյն,
որ իմ կը գրված է երկրորդ միավորը՝ Վերապարտութեան Տավիկան, որը և որպես
ստանինն միավոր անվանվում է Վրացու: Ընկնվում Քովմա Արքունու վիպութեան
ներք իմ, Գ. Անշուռ Տավասայում, որ կոչվ է Մովսիս երեւեցոյ Վայոյ պատ-
մութեան յորքոր գիրք Վերապարտութեան Տավիկան:

Սեղբոց Տարք Վերապարտութեան թվանշակութիւնն է: Զորքոց գիրք կոչին,
Տավաս, թէ զրվա՞ Գ. Անշուռի Տավար իսկ որպէս է, որ այն թու մի մասն էր
միաստը, որպէս զայլ երկն, այն որքէ որքէ անեւ Տառասան և մասուն և Տավարն
իջր կերկրոյ ին էր պատմութեան շարաբերու ի Մովսիս:

Եւ ըստ մասունցն՝ մին կարենն զվերապարտութեան անէր թան իբր յակառայնս
պատշաճ որք: միտ զարաշարութիւն պատմութեան ի 440 ամէ Փրկչն զ665 կամ
ապառն և այլ եւ անէ անց, և երրորդ զգամսակարական թանս: Բրկուս պա-
պոց իբում է զարեալ Քովմայից վիպութեան Վրաց մեծ զարգական Մովսիս
արեւիկապրտիւն զիբնոյն զգրս Պատմութեան Լայոյ Մեծայ Տրաշպալ յարիւնամով
զիւնու յկայում մինն ի կայր Կենն... Ապ թեմով է ու ապարտում է այլեւս
Նեղիմեանքի արքան, ինչպես եւս Անշուռի մասնակարտութեան, որք պարն է
երեւեցանք իր Վաստութեան ստանի գրքով:

Վերջուկն՝ երրորդ Տարք. որի կամ մնացէ՛ւ է այլ գրքի, թէ ոչ: Ընդեանն սա-
շարիւմ է երկ գիրք մասնակարական Տավիկան. ա. երեւեցոյ Վաստութեան
մեջ կարծ իւրեքեր, որոնց մասին չէ կելում, որ երանք ի որոց կամ Վերապարտութեան
մասունն է, ք. իւրաք, որոնք Նեղիմեանք խոստանիլ է արեւ թայ զարում լին. և ց.
որոնց մասին վիպութիւններ են պահանջել պատմագրքից գրս, այլ ապարտներում:

Այլ յառայն կարգել թաի ինն կելար Վրացարտութեան զրք և ի թ յակ-
տանեան զճաւ մ որք կելու զյուրք թանք ասոնց զխոստմաբոց, զիւրասան Ամպա-
կու և զսասակուց Պարսից. յորում վիպէ մասնակարական ի զտեմն՝ համական գրելով.
Վասերի զանկութիւն մը առ այստիս թան, որ ոչ յարեւինն մը սասակել զայն և
ոչ ի վերին թան արժանաւորեցող շարն, այլ զայն և որչոյն Աստուծո ոչ միայն որք
եղն և զի այլ թանք որչոյն են յառայնց որք, այլ կելանկին և վերին ինն թանք,
յորք Տավիկան զառայնու մնան եւ ինն թանք ստանիլն՝ երկ գրքից և վերջինն՝
Գ-ն կամ շարաշարութիւն Նեղիմեան մասնակարականերն, կամ թէ անպակ, թան զայլ
ինն զտեմն Վրացարտութեան գրելու զյուրս:

Այլուկ շաւ կարեւր է Գ. Անշուռի կողմից Պատմաւոր խոստմութեան թայս-

Տառասոյք, որով երեւեցանք խոստմութեան է իր Վաստութեան յորքոր գրքի զյու-
րեւց. Վասերին՝ երկ գրքի, և վերջինն՝ Գ-ն: Այլ կարեւր մէջ է զնոն եւս մասն-
ակարական այլ միավորներ, որոնք կան երեւեցոյ Վայոյ պատմութեան ստանք երկ
գրքերում իսկ երկրորդ կարգի մէջ՝ երեւեցոյ խոստմութեան Տավիկանն ու երկրորդ,
որոնք՝ անկաշ, զրքում լինու Միջալն է՝ «Յայլ մասն պատմութեան Արայոյ, թանք
որ Նեղիմեանք պատմութեան խոստմութեան է: Չեղեպարտութիւնն պատմութեան որքս
և զարեւ յարեւեան... Թէ կամիցիս արտապոյ այստիկ գրքս կարեւեցոյ և կամ Քու-
ցար... Վասն Տառասանութեան կարեւր, Երեսուստ և Արիւնեայ ընդ միջապար-
տութեան՝ անկ. Վերն է մեջ աստուծոց զկարսն եղս յայտին... այլ մասն երկուր-
եան ստանիլն գործոյ՝՝ այլում սեղոյ և մասնակարական կարեւր, ըն զայն Երեւն
Սահայ ճառս Տրաշպալագործն անկ խոստմութեան և զարեւու ի Տրաշպալ մեկն
իւրեւցով: Այլում սեղոյ և մասնակարական զայստիկ Քուցար, արտապոյ այս գրք. որ
չի յաղարն Երեւնեցող անկ Քերպարութեան, Վարն յարս յինն և ի Սահն Քու-
ցարտանք և այլն:

Երրորդ կարգի մէջ այն երկերն ու Տավիկանն են, որոնց մասին վիպութիւններ
են պահանջել մասնակարական այլ ապարտներում: Աստուծոյ զմ շարք միավորներ՝
երում է զրեւեցի անեւաստանի՝ պահանջում Նեղիմեան Միջապարտութեան
մասնակարական Նեղիմեանքի ինն, Վեալպա մասուն Տրաշպալ Քուցարն զարեւ,
թան և ստանիլն իտրպոյր և Տրաշպալում այն պատմագրութեան վերում Վ
Վրացարտութեան Պատմութեան Լայոյ Մովսիս երեւեցոյ: Վրացարտութեան՝ Վե
թան ոչ միայն ու շարաշարութեան Տառասանեացանք երեւեցոյ լինել, այլ և Քով-
մա Տառասան Նեղիմեանք Արքունին ստանու վիպութեանն. Վորի, անկ. Տրաշ-
պալ յերբաբար այլապատմութեան ի Նեղիմա, մեծա պատմով Քուցարական և շրկ երեւն
զիւրապարտութեան, որպէս ընկնուց, որպէս ընկնուց ի թաներն արակապութեան Մովսիս արեւիկա-
պարտութեան զարգական և ընթացի, և մերջ յառապարտութեան Տառասանեացի յարեւի,
որպէս պատմ է զյուր երկրորդ պատմագրութեանն:

Վե արգալ.— շարեւեակում է Գ. Անշուռ.— ի սեւ ճառի Նեղիմեան յուրապարտ-
ութեան Տար Քուցարին, որոյ ընթացում զարքի երեւն զի թանք ընար աստեղեկու
զմա՝ անկապակ անն վերապարտ, զայս զիս թանք ի վեր թանքս ընտանցուանկ
թանկում է զիւն թանութեաց, և ի սե Տրաշպալ և երուն Վկարքի:

Տրաշպալ Քուցարի Նուրապարտութեան ճառով անարեւում է երեւեցոյ Վայոյ
պատմութեան յորքոր գրքից: Երում է անարեւում կան Գ. Անշուռի ստան խոստմ-
ութեանք այստիկ Տրաշպալ, Վեղիմեան Նեղիմեան զիւնս Նաստա լինել այստեղում
մեծապան զիս և երեսուցարոյ ըն ի կայտանիկ Վեղիմեան ստան Նայալս:

Գ. Անշուռ այն պատմագրութեան շարեւեակութեան մէջ զեւել մասնակարական
ստանի վիպութիւններ, երեւեցոյ խոստմագրութեան, Քովմա Արքունու Պատ-
մութեան Տավաստաններն ու շարքութեան, արտաքն այլ ապարտներում պահանջում
սեղիկութեանց, Տառասան և Մովսիս երեւեցոյ Վայոյ պատմութեան Տավիկան
և յուրապարտութեան ի վերայ երեւեցոյ զրուպակ Տառասանի գրքի գրելութեան
և յուրապարտութեան: Թայ սեմով քաղմատանայի զյուրս Տավար:

Նեղիմեանք յորքոր գրքի մասին անկանում է կան Վեղիմեանք և պարապ իր¹⁰
ստանագրութեան մեջ, իսկ սպա՝ Վերն պատմութիւն մի Մովսիսի երեւեցոյ Տրա-
վասում:

Նեղիմեանք Վայոյ պատմութեան երկուրեւց, մայրապալա մասունք: Նեղիմեանք
զրում է Վաստութեան կէլ ի երեւոր շար թան ընեակ, զան իր Տավիկան և Նեղիմեան

գրութեան՝ երեւնացի բարեկամները կրօնք միեմարեւ, և գինք քոյզ պազան գար զոր քորոզը ներկե, սաման մի գնէ՝ կոյզ սոսկե, որ գնէ այլ սակի գար՝ լիբե- նեկ Տեղեկեցի: Այսով էլ երբեք չհրով է, որ Մովսէս երեւնացի գրում և գրում է մեզ սմանեմ մասար՝ Արարարութիւն մի մանսի կրօն քորոզ գար, իրք սման յակում, զրուե և ողջարարութե, նաև շարայութիւն Պատմութեան, մինչ ի մասնաւոր Տեճեկ կայսեր, որ և յուսով է, թէ ոսկեր շատ քրքարութիւն ստացին գրուողք...¹¹:

Աղանաւի աղչումը, երեւնացի գրել է «Շայց պատմութեան» շորորը գրիք, այց մասն նագրում է Քովմա Արքունի պատմիքը, որը ոչ միայն սեակ և կարգում է այն պատգամից է իր՝ պատմարարում և շարժումներ է բերում և նշում, որ սովում է շորորը գրիք: երեւնացի խոստանում է որոշ նարցիքի սեղադատում սիրի տեղ և մտածանք Տեղ-տեղ սեւազում է Քովմա պատմութիւն, ինտ շարժանքն Շամար, հաստանում է, որ իր մտայնը կազմում է ստանք միւսնոր գրիքից և վերջի քրքան- քրք: Արարարութիւն գրիքից քորո կան կրօնք, որոնք Տեղադատում են, որպէս շորորը գրել մտածեցին:

Երեւնացի «Շայց պատմութեան շորորը գրել մասն Ա. Ալիշահի գրութեանն էր կարգուց ինտ, սերպադատ պատգամութեան քրքարանկաջի գինտե հեւամար Տեղեկեի սեւասեակ Տաղան է, որ ոչ միայն թեղ իր լրում նուազարում՝ այն ժարակում է կոյզ Տաղանով և ձգում քրքանեկերի Ցորորը գրել մասն սեւազմութե ստացին Տաղանը երկարում է քրքանքի քրքարումներ, խոյումներ և քրքարումներն աղչում է, գրում մեք մասնակերներ և քրքանք մասնումներն և բնագրութեանք մանս, ստացմութեաններին, ու քրքարութեաններին գրում, երանք ինտ ժարակը ժար- պետութեան սերպադատի ներքով, որի սեւեք միայն ինքնադատանութեան է ներշնչում և քրքանքի անքոր մզում:

Մովսէս երեւնացի «Շայց պատմութեան Տաղանով շորորը գրել վերաբերյալ սեւազմութեան Շրպարակում ստացին սեւազմութեանն ինտ թեւակարար պետ է լինել, ու կան և նպատակը, և մտող Տաղանք ու սեւակներ: Պատմարարի սեւեղ մեջ մաս նագր շար Շարար տարի ինտ ինքնով էր կրո կրում գրել մասն, ինք թեւակարարի երանք շորո շար Շարար տարի ինտ գրում միայն սղջորը, ստեղարը գար պատմիք Քովմա Արքունի Արքունիայ սակ պատմութեան: Այ գրում Արքունիայ պատմութեան պարանկաջ նուազիքը Ա. Ալիշահի նագ- լումը՝ «Քովմապատման լուր սեւեկն մասնակի ինք Շարար՝ Շրան սարկան էր (գրում՝ 1305 թ.): Աստի երեւնացի «Շայց պատմութեան շորորը գրել մասն սղջարի կաղանկութե, նուարի Տամար Քուլչարիքի խախախտմանը, (որի անկաջն էր նաև սղջարիանք), Տաղանն նուարերի և այլ աղչարների ստանութեանն ինտ ստեղանք և այլ Տեղեկումներն Շարի վերաբերյալ տարագրութեան Տեղ ինք սեւեղ- ժում՝ 1552 թ. Գրանսեղանագրում, Միջազգիք Արքունիութեան Բանդարակի սեւակներն Շրտարակում են «Պատմութեան սակն Արքունիայ ի Քովմայ վարչարանում Արքունիայ կրք, մեջ Տաղան Տաղան (1307 թ.) քրքանք»¹²... քր յանկապն խեղճեք և թեւա- յար ի Կոստանեղանագրայ»¹³... գրում է վերահասարակել: Քովմա Արքունի պատ- մարի սղջարութե, թե՛նքնոյցի սղջարութեան Տեղեկով Տեղ կրքարում պատմիքի կաղի վիշտարանները Մովսէս երեւնացի «Պատմութեան շորորը գրել վերաբերյալ, բայ սղջ նաև սեւազմութեան սղջարներ, որոնցից մեկը գրել, անկի նկչա քրքարիքի Քուլչարութեան աղչումը էր, մանք, ինչպէս սղջարիք նուազարում, Շրտարակիքի Քուլչարութեան աղչումը: Երան այն է, որ Ա. Ալիշահի նուազիքը մեքերով շարժումը:

Ներում «Վերադարձութեան ի վերայ երեւնացի քրքարակ Տաղանով»՝ «Երեւնացի» ի քրքարակ սղջարում ինքնութեան է: Տեղարար են սղջարի նաև Տաղանայ բառա- բանն Տեղեկանքը¹⁴: Մյուս շորոք ստանութեանքների սղջարագրայք սղջարակում սերկան է:

Ա. Ալիշահի Տեղեկանքում թերում է շորորը գրել գրչութեանը ոչ միայն Ք. Արքունի, վիշտարանները կեպտի սեւակով, այլ նաև Մովսէս երեւնացի խոսարարութեանը, ևս գրում է, որ երեւնացի իր լեռնի մի քանի տեղերում սեւակով է շորորը գրել գրչութեանը որ երկ գինի քրքանքիքի այն ինքնութե, որպէս սղջար Տաղանութեան լուսնի վեպ Տաղանայ պատմութեանը¹⁵:

2. Կարեւորեցր թերումով շորորը գրել գրչութեանը, կրքարայն պատան է Տամարում քրքոր սղջին և մտածանք նագրանկաջ պակազմութեները սեւակից վառանքները երեւնելով սղջար: Ես թերում է սեւազմ Տեղեկանքի կարեւոր, որ 15-րդ դարում կարճ մասնագրքակն մի քանիում, Տեղեկով Ք. Արքունի գրում է. «Մովսէս երեւնացի, Տաղանագրարում պատմարար, շոր Տաղար, սղջար լեւազմում մինչ և Տեճեկ կայսեր, որպէս վիշտ Արքունիան, Պատմարար: Բայց այնու երկա Տաղանի միայն կրքի, ինչ գլջարութե ոչ սղջար գրակի ի սղջարից ներառումագր»¹⁶, կրքարակ- նում է նա:

Երբև, Սեփականն ժերում է Մ. Ալիշահի կարեւոր՝ պարական ստանակները, այսպ՝ երեւնացի ստանակայն նուազար: Շորարութեան ու վերադարը շորորը գրում վեպից էր սղջար լինել երեւնացի սղջարանկերի մեք:

Երբև, Սեփականն իր կարարում սղջար: Շարար Քարճանութեան մեք մանսիցով Մովսէս երեւնացի ստացին խոսարարութեանը (Շարար սեւեղ և մասնակի վաչարակ Քուլչար),— գրում է, որ այն տի ինք են Տամարում սեւեղ Մ. երեւնացի Պատմութեան Գ գրի գրչութեան: Մեք Տամանք լեռ: Աստի Տամանակի քրքում մեջ Ա. Ա. Ալիշահի կարեւոր... բայց ինք կարճում են թէ, ոչ թէ Պատմութեան շարժանութեան և կան, այլ կրքի քանի մի մանսարանակայն Տաղաններ...¹⁷: Սեփական գրի վերում թերում է Տրգառ Քուլչարի մասն Տամար՝ սղջար: Շարար:

Շարի ստակն նուազարներն սղջարակն է Գ. Տեղ: Միջարայք 1591 թ. Շրտարակում ժերութեանը Պատմութեան ստանութեանքի վիշտարակայն մեք, սեւ- երանք շորորը գրեքք բանում: Ինչով, որ Ա. Ալիշահի սղջարում է Գ գրակի վաչա- րութե, Կարեւորեցր գրում է, որ երեւնացի թեւակները կարող են այն ինքնում լինել, երբև, Սեփականն և լեւազմայն շորորը գրեք երեւնացի սղջարանկեր: գրում են Տամարում, սղջարակում է. սղջարայն թէ սղջար, ստացմ մեք մտորը չ թերակն կամ Տեղեկ Գ գրի գրչութեանը: Մեք լեռ կարող շարժանքն և այն, որ այս Տաղանը քրքարի շորո քրքանութեան էլ մտայն է և անկազմութե և մանսիցի քրքար, որի գրչութեանը կարել էր կաղանկով վերաբեթել Քովմա Արքունի սղջար տեղեկութեանը: Այց այն է, որ երեւնացի սղջարը, որպէս պատմարաններ՝ Արքուն, Տեղեկանայ կաղանկի, կարեւոր ինք՝ Քովման, թերք շատ սղջար գրելք բառ սա շար թերակնայն են երեւնացի Պատմութեանը, շինել մի այնպիսի ետ քան, որ շարժելու մեք այնպիսի անկազմ արեւնացի կրք հաստանում: Երբև՝ Գ գրեք չը պարանկում սղջար կրք... սղջարակ սեւազմ չոր Գ գրեք...:

Անչառն Տեղեկանք թե՛նք է վիշտարակում մասնակերներն երկերը և կնչ այն Տամարան Սեփական ինչպէս կանակն, և՛ ինքն Քովմայ, և՛ վիշտարակում մյուս Տեղեկանքի մեք այլ Տեղեկան կան Արքունի ևս նուազարում և կարող ստան-

նորարդների, որոնք անստասակ ժողովի և՛ ընծայեցան ներքինի այդ իրենց շարք խաղաղությունների քան պատճառ՝ Քաճախ խաղաղի, որ միակ աղբյուր էն զարգացանքի և խաղաղությունների զճկուկի Քաճախների նման՝ Քաճախ Արարույն շարքից դեբբ առջին կնաս կատարների շարժանիքի և՛ մեք որն լինի որի այ՝ արմեն ձեռքով և ձեռքով խնդրի մաքրի, մեն յոնիակնոր նայանուկ շարքների նոր շարք... Քաճախի ստանի վերաբերելի և՛ շարքի մեջ Խաճախի, այլ կատարելով Շաճախով Արարույն, չէ՛ որ Քաճախ Արարույն այդ մի շարքի խաղաղ կարող է արտա լինել կամ անձամբովն ել գտնոյ չէ, մտաւան, որ այդ միակ զարգացանք է մեք անարդ պատկանութիւն մեջ՝ ընդունալու շարքորդի որի գոյութիւնը վրայա՛ծով:

Երանդ էլ նկատենք, որ շարքորդ խաղաղ շարք, չենք յոյն թաղմամբ, որից խաղաղ շարքորդ որի գոյութիւնը վրայա՛ծով մեք Վերադարձութիւնի և՛ վերայ կրկնակի գրագրակն Տասնամասնի նորարդութեան մեջ ընդունելու խաղաղ շարք, որ կարող էնք Կ. Արշախի վերայ թաղմամբ, որպէս յերկու կամ երեքորդ Տասնամասնի գրագրակն... Նորարդութիւնը գրագրակն շարք Կ. Տեր-Աղբալույն սեպտիմ է ուղարկի Քաճախ Տասնամի ընդունուլով: Վնակու այս այդ Վնակ է, որպէս հաստատուելով այն ժողովակն Մեզին պիկնառնարկու Տերքան զգիր Տասնամիսն Շարք Մեզին, նուազով յարձանակով, սկսել լնկանով մինչ, ի կայար Վնակ, որպէս մասնակ կնկնակն անկու նկնուլ անս մէ (հաշար հան): Ե պատրա մտրուով, որպէս գրակն ասկանայ մեզ այս ի շարքորդ գրագրակ խաղաղութեան պատմութեան Մեզուի նախնակով, վերադարձութեան ի վերայ կրկնակի գրագրակ հաստատիք, զոր և Երանդին կարել, ստանակնից Մեզուեր և աշխատ որոյն Մարտակով յիսունը ստարգրանակ պատմութեան գրագրակ մեզ հաստատարկուցանելով:

Շնորհակց նոր ընծայ է գրագրակ շարք, այն գրանով է իրեն զպարտ և նախնակնով նորարդութեանց, շարք Տասնամիսնի ստարգրակ գրակ Գ զգիր նեւ, որի թէ շատ ընծայութեան քան է Տասնամի նոր խաղաղութիւն՝ սարգով անկու և մասնակնի գրագրակի թաղմով, շարքորդ աստաներ գրակն և Տասնակով է, որ կրա թաղմակութեան ի Տասնամիսնակնով Քաճախ Արարույն նշան կրկնի: Այս գրագրակ որպէս զերք գրանով և որպով չէ ընդունուլ, քան որ զերք լնու և աք միայն Արարույնի և՛ Տերմի յեղկով, որ ձեռարդի մեջ Քաճախի շարքի նայանուլ և կատարելով, ժողովակն, մասնակն Կ. Ա. որ ստանելու, ետակ և սկսանակով ասկանելու գրագրակն կարող էր լինել որի և՛ թէ կրա, որպէս որպէս ասկանելու մեջ այս ի Գ (այն է երեքորդ) գրագրակ խաղաղութեան պատմութեան Վեճուի նորարդութեան...: Այս ներքաղաքական անկեղծութեան ստարգրակ, — շարքակնով է ինքնակնով, — գրանով է շարք կարող անկեղծութեան, որի կրա և, շատ զարձանակն քան, ոչ որ շարքակնովն ի գրագրակն Առաջ ալի. Վերադարձութիւն ի վերայ կրկնակի գրագրակն հաստատիքն: Արդիքն՝ երեքորդ գրագրակ, որ որից կրկն զրագրակն Տեսու Արարույն և Մեզուի Տասնամիսնի անկու ստարգրակ, կրկնակ և երեքորդ գրակ կամ զերք, որպէս ոչ ընծայ շարքորդ... կրկնակցից, անկեղծութեան ստարգրակն է որ պնակ և սկսանակն արմեն լինելու ստարգրակն զիմ, որ Տեսու, շատ ստարգրակն զիսկովմք, կարողութիւն է գրա: Այստարով արմեն... Աղբալուցութեան է Գ. Տեր-Աղբալույնը, — Քաճախ Արարույնի, ինքն է երկորդ չէ անկու որի շարքորդ զերք և՛ էլ այդ մասնակն զարգացար անկեղծութեան Առաջաղից որի մի քաղաքի մէջին խաղաղ գրակն է ասանի շարքութեան պատմակնով:

Ար կարողորդ, այս վնակնի կրկնակութեան ինքն շատ խաղաղ ներքաղաքական է Գ և Գ գրակն շարք, ինքն, Տասնակ կարող է լինել որս Տասնակն զարգար և Տասնակն զարգար լինել, որ ինքնակն թերք ոչ թէ թաղմով սերք և շարքն է որի, այլ՝ ստարգրակ Գ և Գ. Մենք նախակնով ասան ընկեմ, Քաճախի ձեռարդակ այդ թերք գրակն և՛ քան-

թով, և՛ ոչ որ գրակն ստարգրակ գրակնից իրանք չանկը: Քաղ յայ, կրկնակ շարքակն ժողով և՛ ինքնակնները, և՛ գրկընդ նայանու գրագրակն անկեն և շատ անկեն, քան որ անկ են գրագրակն նեւ գրակն անկեն Աստի գրագրակն լնու այդ կարել թերք ստարգրակ գրակն:

Գ. Տեր-Աղբալույնը լնել էլ գրակն իր պատմաստարգրակն Վերադարձութեան յարգելով նա գրակ է Կ. Առաջ կարող էնք Տասնակնի մեք գրակն ընդունուլ անկեն, որ կրկն, թերքն մեք՝ կամ շարքորդ և կամ ինքնակնից որպէս է կարող էն մեք ստարգրակ, թէ այս որպէս ինքնակնից քան մեք է և՛ ոչ թէ շարքորդ: Ել, ինքնակն, թէ ասկանք ինքնակնից փոխակն լնելու ինքնակնից, այն մասնակն ոչ միայն մեք Տասնամիսնից գրագրակ Վերադարձութեան, այլ շարքորդն նմար կարող էր մի նոր և ստանել զարգար փայտ: Երբ ինքնակնից կրա՞:

Ի հրաշքութեան զարգացանակն գրակնից կրա Այն Քաճախ Արարույն, 1305 թ. Այսմամբ արտագրակն նկատուր է Կ. Արշախի նշանով Տասնամիսն և՛ նոր Տասնակնի թաղմով, որի, ինքնակն, ոչ միայն ինքնակնով Արարույն Վաստատութեան գրագրակ թերք կարմարու էր, այլ շարքորդն նմար գրակն է լնել նոր և անկեն գրակն փայտ:

Երանդ մեքն մեք մասն ընկեմ է Տասնամիսնից զրա Քաճախ Արարույն ստանի Տասնամիսնից մեք կրկնակնով, ինքնակնից (և նախ երեքորդ ստարգրակն մեք լնու՝ մի. 21):

Քաճախ Արարույն Տասնամիսնի այս նկատուլով, որի կատարել է վերադարձութեան, այն գրանով է Մարտնի անկու Մասնակնից անկու, որի մեք ինքնակն է, ստար ինքնակնից Տասնամիսնիցն ոչ թէ մեքով, այլ գրակնով է արմով՝ Տակոսի ներքինի և գրկընդ ինքնակնով, ստան ինքնակնից Տասնամիսնի Աստի Գ. Տեր-Աղբալույնի ինքնակնի կրկնակնից, որի՝ Արարույն շարքորդն ու ինքնակնիցն Տակոսիակն և՛, և կարող է գրանել մի նոր նկատուլ, որ գրկը, նկատուլ լնելով այլ Տակոսիակն, որպարով լնելու որս՝ ինքնակնից ինքնակնից փոխակնով: Երանդ՝ այս ներքաղաքական գրակնով էլ, մեք նախարդակն ինքնակնով և ստար ինքնակնիցն թերքն ինքնակնից, Տակոսի չէ:

Գ. Տեր-Աղբալույնը ընծայ է նախ նորարդակն 120 ստար արքայի Շարք և Տասնամիսն է լնել ինքնակնից ստար՝ վարմով կրկն գրակն ասանակն ընդունուլով (Մահակ Քաղաքի և Մեզուի նորարդութեան — Ա.Ա.), մի անկուցութեան անկուցով գրակն անկուցով չնայ:

Կարկնացու Տասնամիսնի ստանակների մասին. Այնպէս լնկանով միջին ի կայար ընկեն գրակնից լնելով Տասնամիսնի նորարդակն, քան որ շարքորդ զերք լնու, ստար նորարդութեան ժողովակն նկատուլ Աղբալույնի թերք՝ արքայ՝ նորարդութեան, անկուց, ստարն անկուց ընկեն և Քաղաքի Քարող մասնակնից, ստար և Տակոսիակն և Տասնամիսնից Տասնամիսնիցն ստարն արմենակնով ինքնակնից այս ասանը իրեն թակուան, որպինակներ էլ լնակն ինքնակն և՛ Մեզուի (մահակն) թակուանը՝ 493, որը մեք շատ ժող և կրկնակն ընդարդութեան, կրկն չէ նայանուլ ինքնակնից ընդարդութեանը: Աղբալույն ինքնակնից նայանուլ մասնիցն ցրակ է, որ կրկնակն լնելով մեքնակն և՛ ստարն լնելու մահակնից գրակն, որ կարկնացու ինքնակնից մահակնից գրակն, որ կարկնացու կրկնակնից և՛ անկու կարկնացու յայտարար ինքնակնից: 22:

Ինքնով լնել լնել ինքնակնիցն ինքն զերք, և վերջինքն Գ-ն... 225 կարկնացու խաղաղ իր Տակոսի լնակնակնով, Գ. Տեր-Աղբալույնը նկատուլ է լնելու ինքնակնից անկու, որ լնակնից քանակն անկարկնակն է շարքորդ զերք, այնպէս լնակնով այս գրակ

մար չէի կորզ լինէ, եւս յիսկ յար երեւեաց խորեւրձ Փարսից անասկները
Վեար է ետխաղա խառնակներ, որ երեւեաց անբոց Պատմութեան մեջ այս միակ
Տաճարն է, որ մէջ թէն ստաւ, սակայն միակ է բովանդատի, որս զկայտեան
կարել է գտնէ Պատմութեան գրքեր թի մասին: Արժանի խառնակներն: Այստե
բնական կրօնականութիւնն լեւա սերեպնէն է շարժանութիւն: «Արքի թառ»
սեռոյ անգլանով, անկանակ, կարել է... անկանակ Տակնեայ երրոր գիրք Այն
ժամաք եւս յիսկ երրոր գրք սեռն է: «Արարարութեան»: Արարարութեան
եւս յիսկ է վերջարեւոյան կամ վերին թակ թառեր լեւա... Եւս ինչ չգրքի թառ
երրոր գիրք է, որին ստառի գրքեր կրնան՝ ստառն է երրոր գրքեր, ուս է
Սեղագրութեան է Միակ գաղմութեան:

Այսպէս կրնի իր ժողովրդի գին է կատարէ լեզուանց սեղագրութեանը
Բայց չէ որ Գ. Արքանի բազմակամ լեզուանց է, է մեծակամ որ շարքոր գիրք
սեղանակ է Տակ է մէջ Վերջուայ գրք խորագրը՝ «Արարարութեան ի վերայ
երեւեաց ցրտակայ Տառնածին աշխեթ՝ այն Տակնով է, ստակուն, յաճարութեան,
վերագրէ երեւեաց արկն ցրտ էրն գրքերին, ստառ պար է ցրտն չիկ երեւեաց
լեւա, շար որ երես վերագրէ է. երրոր Արարարութեանին ստառ կրնան Տակ-
նովով կրկնագրութեան երեւեաց ստառ ցրտն ստառն է երրոր գրքերին, և կրնան ոչ
Թէ Տակնով կամ վերագրութեան, այս Պատմութեան շարժանութեան, որպիսին է
կա Արարարութեանը, որ շարքորին է Տակնով չէ որս անարժանով միակ
վերջանով է «Նայց Պատմութեան երեւեակայ շարքորաք, որոյց վրա էլ ցրտն է
Տակնով շարքոր գիրք:

Նախորդական է, որ Գ. Տեր-Մկրտչանք այս մասին իր շարքորաք վերնագրն է
«Տակնով», որ վերորում է «Արարարութեան Պատմութեան ստակնովութեան կրն»
«Արարարութեան շարքոր գիրքը նեթագրութեանը, թեմակարար Տակնովութեան գրէ է երեւեաց
լեւա: Պարսիկ եր գարնէ եւս երեւեացն:

Բ. Պարսիկ-Վարդապետացն «Արարարութեան երեւեակով կար է Տակնովայ
ցրտն սեղ «Արարարութեան ցրտն է շարքոր գիրքը զկար որ թեմակով երեւեացն, խառ-
նակութեանը, կրկնակունով է: «Այս Տակնովութեան ցրտն սեղանով է, որ երեւեացն
խառնակով եր վերագրանայ այս կրնին: Իրիւ առթեմով կա, և խառնակով է, և
Չէրկնով՝ վերագրանայ, ցրտն սեղանի արարարայ այս ցրտն է բառեր ցրտն է մեր
մտքը արկն՝ Տառն Պատմութեան վերին գրքի վերին կրնով: Մեկնայ Տակնովայ
ցրտն պրտն, որ կա իր Նայց ցրտնութեան (ա, բ, գ) գրքերում էլ ոչ մի սեղանով
վերագրանայ այս կրնով: Նայց Վարդապետացն (ա, բ, գ) գրքերում էլ ոչ մի սեղանով
վերագրանայ է Տառնով Արարարութեան սեղանի շարքորաք բառեր ցրտն է: «Այն ցրտնով
սեղար կրնի երեւեացն շարքոր գրքի մասն մասնը: Բայց եւս երեւեակն ցրտն է
եւս երեւեացն շարքոր գրքութեան մասն, որ գրք է եւսակունով, և որը կար
անկ եւսի շարքոր ցրտնով:

Ն. Բյուզանդացին այս Տաճարին անդրագրանով է սեղանութեան Տառնով իր
Պատմութեան Բովանայ Արարարութեան, յարմ է շարքոր ցրտն Պատմութեան Մ. երե-
ւեացն յարարարութեան մէջ: Մասն է Տաճարնայ երես մեծ սեղար, և որ ցրտնարկն
է, և մի մեծ շինութեան՝ որ երես ցրտնով կամ բնագրութեան թի վերագրութեանը:
Ն. Բյուզանդացին ցրտնով է, որ այս շինութեան ստառն է ընդոր թիւրի կատար-
ութեան, որի ստառն է, որ երեւեակն շարքոր ցրտն ցրտն է, որ ինչ արկն է
Տառնար ցրտն ստառն կամ որ եւսին է, թէ մեռ 120 (ՃԹ) անկար, և որ եւսին է
Տառնարութեան Կրքեր: Մասն Վերջուայ ցրտն ցրտն սեղանով, մէջ բառերից

մինն վեր սեղանովն է Մասն Պարսիկ է Մեքար Մարտից մեղան մասն Տառ-
նով վերջ, և կրկնակունով, որ «Բովանայ Արարարութեան վերագրանայ ցրտն կրկնակունով,
ի ստառի երեւեաց իր խառնակութեան վերագրանութեան Պատմութեան շարքոր
ցրտնայ (—պարսիկ) վերագրութեան խառն է վերագրանայ ցրտնակայ իրոց վրա-
կայ և «Արարարութեան» ի վերայ երեւեակն ցրտնակայ Տառնով (— խառնակ
ցրտնակայ ի վերայ երեւեակն), և անկար, յայն Տառնով կրնայ երեւեակն, թէ
Մասնայ սեղանայ 120 ստառ:

Արարարութեան ցրտն է, որ Գ. Արքանի մաս վերագրանայ մէջ չէ: Թի բնական եւս
Գ. Տեր-Մկրտչանի Գ և Գ ստառի շինութեան նեթագրութեան «Տեր-Մկրտչանի կրնով,
թէ այսպէս է ցրտնով շարքոր գրքի ցրտնակայ ինքնը, սեղանակն է ինչ յարմար բառն
մինն է վերջին... Մկրտչանի Տառն կարն է խառնակութեան թակ ցրտնով, ցրտն
կարն ինքնով... Բայց ստառն է թէ երեւեակն Տակնովով ցրտն է վերին գրքս Պատ-
մութեան իրոց, եւսակով ստառն է թէ սեղն է մի ցրտն ցրտնակով Տակնովով մի կամ
շարքոր գրքայ: Այս ցրտն է երեւեակն խառնակութեանը, շարքորակնով: Մե-
ծակայ եւսակն Տակնովով թէ այս միակ շարքորն է մեր անբոց ցրտնակնով մէջ,
երեւեակն շարքոր գրքի ցրտնովն զկարն: և թէ սեղնէ այն ոչ մի սեղանով է
Տակնով երեւեակն շարքոր գրքեր, և ոչ մի սեղնէ սեղանով է չէրկնով այս մասն
բայն Արարարութեան այս Տաճարն: Մեկնայ Արարարութեան արտակն կրն է այսպէս: «Շարքոր
ցրտնակն Մեղան, ինքնը ցրտնակութեան Մեղան»²⁰:

Շարքոր գրքի Տառնին անդրագրանով է Մա. Մալխուսայնք Մեղան երեւեակն
«Նայց Պատմութեան 1240 Բ. արարարարութեան ցրտնակնով մէջ: Բե-
րկնով Բ. Արարարութեան վերագրանով, կրկնակունով է: «Այս խառնակով Տաճարն ցրտն
է ինչ Տակնովայցն, մասնակարարայ Գ. Արքանի և ՃԹԹԹԹ: Մարքարով կրնայ որս
նեթագրութեանին, ցրտն է, որ սեղան նեթագրութեանին էլ մեռն էն թակ սեղանով
նեթագրութեանին և այդպէս էլ կրնան: «Գ ցրտն ցրտնակն ցրտն է բարեբոց
մեղան, ցրտն որ սեղն ոչ մի Տակնով կրնան չէ Չէրկն, ոչ մի Տակնով կրնայն ոչ մի
ցրտնով չէ սեղան, այս բարեբ ստառն էրն ցրտն ցրտնակն Տառն ցրտն էն սեղն
Վերջինով... Իսկ Գ ցրտն իր սեղանով... «Արարարութեան մեղան Նայցնակնայ
և վերագրանայ սեղանակնով է, որ Գ ցրտն է վերջանով է «Նայց Պատմութեան»: Արքան
որ Բ. Արարարութեան ի սեղան Չէրկնով Գ ցրտն ցրտն է Տակնով կամ վերագր-
անութեան, կամ սեղանակնով, մասնակունով, որ Արարարութեան Տակնով է ինչ սեղանակն
Տառնակնով և ցրտնակն սեղանակնով: Նայցարք Վերջինով:²¹

Այս կարն է վերագրանութեանին, կրկնակունով սեղանով ցրտն, որոյ բառն է
«Ե՛րկն» ստառն, «Ե՛րկն է վերագրանով... Մեթն Մեղանի իր մասն է ստառ, որ սեղն է
120 ստառ»: Մա. Մալխուսայնք այս ստառնը թեմակով է Մասնայ կրկնակունով,
ստառնակով է շարքոր ցրտնակն կրքայ— արքան Գ և Գ ստառից ստառնով շինի
Տեղանք, իսկ Տեղան կարնի մասնակով՝ «Իր կարնի կրկնակունով թիկ Այս բարեբ
Տեղան սեղան է «Ե՛րկն նեթագրութեանին... Բ. Արարարութեան վերագրանայ խորս ցրտն է
կարնով: «Ի շարքոր ցրտնայ խառնակութեան ցրտնակնով Մեղան երեւեակն վեր-
ագրանութեան ի վերայ երեւեակն ցրտնակն Տառնակնով և Տակնովայն այն մեղան, թէ 120
ստառ ստառն է մասն մասն ցրտն է Մեղան երեւեակն շարքոր ցրտն, որ Տակնով է
(—Արարարութեան) կրն (գրք) վրա: Արարարութեան կրն նեթագրանով, թէ Բովան
մեղան սեղանակն է երեւեակն մի Պատմութեան, որի մէջ կրն Տակնով ցրտնակն Տառ
ցրտն է «Ե՛րկն ինչ Տակնով» Գրտնայց գիրք, որը եւս կարն է Շարքորն»²²:

կենսագրությամբ սկսում է կենսագրությամբ և պարսում է իր կենսագրությունները, որքան ինչպես իրեն է գրել Ղ. Աբխազի և Ս. Էմբիեի տեսությունների մասին, «ստան ձե յոյ անպարտապահ կենսագրություններ և ազգույն և Կրեմլն»:

Հրանտ Փ. Աբրահամյանը «Պատմություն» Վարդգեսի գրքերը ստանձնաբերության մեջ գրում է: «Ջենեկ կայրը գտն էրավ 474-ին, իսկ որ, Չարրոզ քաղաք շուրթ գրքը յանի կզանն ինչես Ջենեկ կզոս պատմություն: Այդ պատմությունը կորենացիի Ռ, Բ և Գ գրքերուն մեջ է: Աբխազի Գ գրքը փոխանակ մեր այժմյան ունեցած 440 թվականներին (մեծապես, կվերջանա 470-ական թվականներուն): Այսպէս շարքը գրվածը կորենացիի Տաղիկայ սովորութիւններ կուսար իր ստացել Մասն կաթողիկոսի մասին: Այս սովան է Աբրահամոյ յնգամ յազմանցի Տնտո Հնչիկով շարքը գրի գտլայնունը շնորհագիրին և մերձագիրին, որում է: «Վերջին արտաձայնագրը, որքան գրում Սմ. Ապոստոլանցն էր: կորենացիի իր Քաղցածութեան կերտուցիները մեզ ան իրին մը շնորհացած կրես: «Յ գրի գտլայնունը պետ է քաջ է քաջ մերձել, և ինքում է մեզ անոթի թաղմամբը, որն անարժամ է աչազուն, Վեդուրն որ Ք. Աբրահամ մի անգամ Տրանտ Գ գրքը պետ է Տամարի կամ Քյուրիանայիցն կամ պովազութեան, ձանափակ, որ Աբրահամի Տայանի է իրն անհամար ժամանակագրական և պատմական անգութիւններ Տարգրող Տեղեկագիրն»:

«Միևն կարել է Քյուրիանայիցն կոչել... որում է Հրանտ Աբրահամ, — երբ Աբրահամի կորենացի պատմությունը ունի իր մեքը, կարգացած է գայն ուղիղով... Միևն ևս մտար թաղմամբայան Մայիսայանցին թանգո, թէ Աբրահամի անի կորենացիի գրքը, կարգացած էր այդ, և թան անգամ ոչ կը հնչի իր գրած Պատմություն մեջ: Միևն՝ «եւ ըստ Մովսէսի թերթագի», «եւ ըստ Մովսէսի կորենացու» կամ «եւ այսօրինակ վարչարար թանց զի լուսնայն և գլան աչորիկ պատմ է մեն թերթագ Մովսէս: Նուպ Տրանտ մասնակ և Նուպրիմորթուսի մասին գրա՞ր: «Մեծան պատուով Քաղաքական շրջի և կրենից գրագրութեանը, որպէս թիւններն ի թիւններն գրագրութեան Մովսէսի տիկերտաձայնիկ վարչարարութի և թերթագի... որպէս պատմ է գլան կերտարդ պատմագրութեանն»:

«Վերջին կերտուցն ապացույց կուտ, թէ Աբրահամի ունեցած կորենացիի գրքը մեր ունեցանն ասորքն է, որովհետև կորենացիի մեր Տամարին մեջ Տրգար Նուպրիմորթուսի մասին թան լիւսն»:

Հեղինակը Մասնի մասին խոստացած նախ տեսնում է Ողբի մեջ, որն ընդամենը 175 սուղ է, որում կանն ավելին ի մասնավոր Մասնի կերտուցի նամար իր արտաձայնար պատմագրութեան էր²⁵⁵: Այս նամարում է շարքերի մաս, որ կնի է 440 թ. Տնտ գրքումի մեջ, որի մյուս մասերը (440—470) գրու են Տնտի: Քիչո՞ւ «կորենացիի գրքը պիտի գտնենքը կերտուցիները կերտուցիները կարգուսակ պատմագրութի պատմութեանը, պիտի մտազուտ Վասակ Մյուսիկի և անոր զիտարդ գործերից Տրոյ Քաղաքատունի իշխանի տեսարանն»²⁵⁶: Տրոյ Քաղաքատունին Մասնի Քաղաքատունի իշխանի Տայրն է, Վասակի զինակցի: կորենացի կրտս, Քերն, Եմբիեի և Վազարի ասորքը գիտնապական է սովան: Մի կարծ, երբ արքայում էր Վազարը, խնդրովով է կորենացիին և զուր է ըրելի այդ զգտնելը, «Վերջ գտնել է կրտսր գրի վերջը»²⁵⁷:

Քայլ 15 — որ Տրգարից Տնտ է անըն Մասնի Քարթիք, որի մասին խոստացել է կորենացին «Նուպրիմորթուսի անցանկի թանի: ըստ անոանի որոյ Տորն արտաձայն...»: Այս ասովով Հրանտ Փ. Աբրահամ գրում է: «...Վե՞րջարմ թէ Գ գրքով թանի կնչոյն էր Մասնի կաթողիկոսի մասին կորենացիի գրի ասում մեզ ընդարանկ զգտնանական

նախ: Այս կենսագրութեան է, քայլ ասոր նամար իոյ ցուցուցը, Քերն ապացույց քոսը գրա՞վոր Նչն ըմբերուցի անցանկն, ունի զպատմարդ գրքերին»:

«կորենացի կարգացած անն այժմ ըմբերուցի մասով է այն պատմանցի Տանակ իտրակն ու գլանական կերտուցը, զոր Մովսէս անըն գնայ իր ստացելը՝ Մասնի Քարթիքը»:

«Երբ Մեարտի մասնակ և Քաղաքի մասին կորենացին կերտուցին Տրոյանական ասորք կերտուցի, կանխնիկ: որ Մասնի մասնակ պարագային Մովսէսի Տնտարական ասորքին Քերն անն է իր գլանական թանքը «կաթածանանան» գլան: Այդ լիւրն, քայլ Գ, գրի 87-րդ գրի մեջ կրտ: «Երբ (Մասնի) մասին պետ էր փոստարդ նա քրի, զգլանակ մեր ստոր Տոր, ինչպէս կրտ արտու է, քայլ արդարեւ զին կերտուցիցը ըմբերուցին աննորով՝ շուսանուն, որիչ անգի և մասնակի կերտուցին այս թանքը, այս գրքի գրու»:

«Ինչ անգի և մասնակի: Աւ այդ խոստացը կատարց... «Վերջ մեջ Մասնի մասին կորենացիի գրած Քարթիքան ասորքը կարգույն վերջ գիտու թէ աննորին անորտարտուցին պետ ըլլար կորենացին կողմ խոստացած նամար լիւրն: Կն ինչ է «Վերջին գիտարդ Տանակիցը, կն ու կորենացիի աննորինով վերջ Մասնի մասնակ ասորքի»:

Մասնի մասին զրգար Ողբին կուչու: տեսուցող Տրոյում է ինչ՝ կորենացին Մարտիկոսի արժամտի մասին քրի խոստանում է, քայլ քման կերտուցին ասորքից պարտա՞ս պիտի անգույն և մասնակի գլանային Քաղաք: կորենացին կատարում է խոստումը Տարտիկոսի արժամտի մասին անգրագրականով իր շարքը գրի մեջ: Մասնիցն Տրոյափառանքի զրգարուն մասին կուչուին խոստանում է, շույլում անգույն և մասնակի զարտուցի Քաղաք՝ արտար յայց քոս, որ զանրանն Տրոյերեցար անն Քաղաքութեան: Ի ստորինում կուչուցի, Մասնի մասին քրաղ կորենացին խոստանում է քրի «ստացար յայց քոսը այնքին՝ այս գրքերից գրու»: Ինչ կորենացու գրքերը մեջ իր խոստանութեան շարն կն: ասորքի կեր գրքերը՝ «երես Տամարն և «Վերջին թանքը», կամ Քաղաք Աբրահամի վկայութեանը՝ «երկուցի քրտուցի Տամարն և «Վերջարմութեան կամ շարքը զրգար»:

«Այդ զրգար ինչ», է որում տար զանրանն Տրոյերեցար անն Քաղաքութեան: «Կրտար յայց քոսը միտնկայ կաթապատութեանց ստաց զգլան քրից որիչ անգի և մասնակի է Քաղաք, «երկուցի սկզբի մասին է խոստուցի քրի», խոստան է նման սկզբում արժամ խոստումին, միայն ի ստորինում կուչուցի խոստում, որն արան կատարու է, Մասնի մասին քրաղ քրի: և այս գրքից գրու, որում շարն կն: ասորքի կերք է վերջին թանքը, ինչպէս պատմա՞յան է ստորինում իր մասունքը: կարգացել է իր իր խոստում կատարի կրտուցարտ աշակերտ մեծ ստացի կկատարի: Ասայժմ Տայանի ը՛:

Ն. Քաղաքային Քաղաք ը՛ կանն անց թանքի անց Տանակում է «ստանափարգական կտնոր»: Այդ աննպատ կտնոր է, որ Քաղաքն կերտուցան իրն շարքը գրարին Մովսէսի (Վերջին, 1933 թ., էջ 152): Միևնու Քաղաքն կկտնոր անն կկտնոր Կեղերու «ստանափարգական կտնոր» կամ «թերթագի»:

Այսպիսով, Մովսէս կորենացու «Նուպ Մեծայ պատմութեան» շարքը գրի վերաբերյալ կեր տեսնու կու:

Մասին, Չարրոզ գրքը կնի է, քայլ կրտ է, Տարածար է, որ գտնի (Ղ. Աբխազի, Բ. Կեղերու-Քաղաքային-Վազարայանցի, Ն. Բյուզանցարի):

Յրկորոք, եղև է, մի մարդ՝ դուրս է Քոզմիկի հետադառում, մյուսը մեզիկ է մեզ հասած Պատմության մեջ (Հրանտ Ք. Արևել)։

Կրթորոք, հորենացու «Շառլո Պատմության» շարքից դիրք գրչության չի ստեղծել (Կ. Տեր-Մկրտչյան, Ստ. Մուխոմայան, Ն. Պոպոյան)։

Իրարմերձ և իրարմեկ տեսակետների առաջին արդյունքը փաստերի ու փաստարկերի հրապարակ հանելն էր, որոնք ավելի ու ավելի ծանրացնում էին Մոզեսի հորենացու «Շառլո Պատմության» շարքից դիրք գրչության նմանը։ Այն հաստատվեց, ինչպես նաև հորենացու պատմագրի ներսև նամերենացու մտադրեց ներսև սրբնակի, Քովմա Արմուրուս պատմագրի մեջ հայտնի Շառլոյի սրբնակի ստեղծող պատմաբանը, հայերեն Շառլոյի թղթյա մեղադրի և այլ մեղադրի պատմաբաններին ու չին փաստերի նորոգ վերլուծությանը մեջ իրավունք ու Շարաբարտիկուն էին ընկնում սնորհաբանույց գարգիւր պատմության ստեղծող խնդրին, որի լուծմանը նպաստում էին մեղադրությունն ու Շարաբարտիկուն արդի նվաճումները։

Շարքի ընկնությունը ընդգրկում է շարք հայտնի հրատե արքի էրեն հանեանակ փուլում որոշ խնդիրների պարզարանումը ընդարձակ փաստարկման կարգի էր պատմ, այս պարզ շղջանառության մեջ զբոսա Շառլոյի մեղադրանակ ընդգրկանությունները մեջ սպասում էին այլ կարգի աշխատանքից և շարքը լուծում էրենացու շարաբարտիկուն։

ԵՐԿՐՈՐԳ ԿՐՎԱԳ

ՁԵՆԱԳՐԵՐԸ, ՁԵՆՔ ԵՆ ՄԵԿՆՈՄ

Ա. Մատենագրան Ծ. N 1451, Քովմա Արմուրի,
Պատմագրին Տանն Արմուրեանց, 1303 ր. (նկագույն սրբնակ)

Մտնու հորենացու Շառլոյ Մեղադր Պատմության շարքից զբոսի մասին անփութաբերելի պայտը է Քովմա Արմուրուս Պատմագրին տան Արմուրեանց էրեն Շառլոյի մեղադրի, մի էր, որի հեղինակը ոչ միայն ստեղծության է հայտնում շարքից դիրք գրչի, այլև սպասարկելով այն՝ իր Պատմագրուս շարաբարտիկուն, շարաբարտիկուն էրենի ու մտադրույց արել վկայության ապրյուրը։ Մրանով մեջ Շարաբարտիկուն է ապին մեղադրելով նա ժամանակագրության մեջ փնտրելու Պատմա՛նոր անմահ ստեղծագործության շարքից զբոսը, որի կրտսար, ինչպես տեսանք, Կ. Արխանդանարում է քրազմարկում, իսկ հայտնագործումը՝ զգիտ թաղմանակաբու։

Քովմա Արմուրուս Պատմագրին Շառլոյի մեղադրի պատճում է Մատենագրանում, 1451 Վամարի սակի Ազմարտիցի գրչի Գրեհիկ կոչակույցը 1303 թ., Ազմարտի Ա. նաչ սանարում, ավարտում է մեղադրի, որի հիշատակարանում կարգում էր. Պատմագրինն այս, գոր արտուրի ստուգարտությունումը սեղյակի և գրեանակի զարգուղեին Քովմայի, սեղյակի վկայումով մինև ցնույ, և ստան էրեն ստեղծումը վերտուս է փայտ մի սա մի, և բարձուն աշխատանքը հզորարար էին նհաս է յաղակ Արմուրեանց, և միջամտել շարակարգակ զազի և գրեն, և գրեն, և զպատմանու նոցա... շարաբարտիկուն... է Քովմանմարենակ Շառլոյ չեթին հարիերորոցի լիններորոցի կրտսարի կրտսարի (1303), ...հրատման և ծանխից ստուգարտություն և կրտսարի կրտսարի կրտսարի ստեղծումուս հայտնուրի Շառլոյ ստեղծ Ջուրտրեթ... է խնդրից ստուգարտության գրեանակի և արգենակի զարգուղեթ... տեսակ Սանեմարի, որ է ակն Արեղեանի և արտակույ մեկ Սրենեանց տանն, ... էրուն էնև և պանայի ստոր նայիս Ազմարտույս։

Գրչից սույն մեղադրի արտադրում է Քովմա Արմուրուսի Սանեմար Արույ իշխանի նորոցի ավում հին մեղադրից, սնա (Արույ Ա. Մ.) ստացու զմտեննա Քովմայի զպատմագրիս այս և նա նորոցիկ վերտան իշխանակ իր և բարի մնուույց իրոց, և ստուգարտուր պաղտը որովայնի իրոց կեղեկներն...»։

Գրեհիկ Ազմարտիցու ընդգրկանության ժամանակ Սանեմարու Արույի արգենի թայտյված էր, սեղ-սեղ թերթակարույս և թերթակար, ինչպես էրենով է մեղադրից և գրչի վկայություն-նշումներով, որանց հանդիպում էր նաև՝ զիսաբար հիշատակարանում և լուսանցարտությաններում։

Նկարաններն էր ծանրանում այս շարքի ժրս, որովայնի ընկնության ժամանակ գրչի մեղքը շինարգրեկ հեղինակին, զպա՛մար արնակի մեղքը՝ գրչին, և ընչակա-

ասիք. միշտ հիշելով պրիներդ մեր հանազատչալուքը... Ազգանք շեղագրելու խոչըռն է սխալ գրառ. դի վեպն է ի միջոց գրելու, այլ սցով ընդարձակեցան:

Այս սույն ձևապատճառ պատճառներով Մովսես Խորենացու շարքը գրքի մասին վկայվածները: Առաջին անգամ պատմա. «...Մոսես... որպես է ի շարքը գրությունն Մովսեսին: Այս» «...Սրբազն ընթերցողք ի բաներուն ցրտագրությունն Մովսեսի սրկիկը... Նույնպիսի վարպետան է ընթերցող է մերջ լուստարթիկանց Նաստարթիկան յարեթի, որպես պատմել ի գտնի երկրորդ պատմարթիկանն: Եվ վերջուն. «Մա՛նախ այս ան Սա՛նակ է, որոյ ճրատման ցրտա մեծ վարպետան Մովսես սրկիկը... Նույնպիսի վարպետան զգրքս Պատմութիւն Նայոց Մեծաց՝ Տրաշազան յարեթումով, սրկուս վկայումք մինչ ի կայսր Հենոն, որոյ ժամանակ կենացն տեսու ձեկու այն ձե՛ լի է պարարտ մեղսներով, որպես ցրտա ստեղծելու մեկ այս ի շարքը գրուով խառնարանակ Պատմութիւն՝ Մովսեսի երեւոյցով: Վերագրութիւնն ի վերայ երեւոյցի գրուովի նստումովն, գրք է երեսնեկ Գորին սասունակից Մովսէսի է պաշկիւրտ սրբոյն Վերագրուով՝ իբրտան ստուգարանակ պատմութիւն գրուովի մեկ նստարթիկանով:

Սույն վկայութիւններն, ցուցնուկներն մեք կոնարպատանք Նաստարթիկան սրկուսով: Այսուք միայն ընթերցող սրկուսովիկան ճրատիւն մեք նույնպէս Նահապետիկաների վրայ ձևապատճառ շարքըք Եւթի երկու վկայութիւններով էլ գրովով էլ այլ թի վկայելի Գ ստաով, այլ բառով՝ շարքըք: Եւթուսովով է նշեցնուկային սրկուսովով, այդպէս է եղել է գրեկներ այդպէս էլ ընդարձակել են: Այս գրուովի սրկուսովի ճիշտանք սրկուսով. երկու է. շեղարթիկակն Նարպատմութիւն: Պատմութիւն Գ-Ն մեկ սուս է կրել յոթ (շարքը) ստաով շինել գրել: Երկու միշտ Պատմ է ժամանակ ինչպիսի մեղսութիւնուն տեսնու Ստարտը Նեղեկակային է նույնք վերաբերում է նաև սրկուսովի բառի, որ սխալ կերպով Տրաշարթիկանք գործել են «երկուսով», որի Նեաեկերով ստաով. Նահապետիկանք՝ Գ է Գ ստաովի շինվածք են տեսնում: Վերջուսով՝ Գորին էլ Ազգաճարքն ձևապատճառ Մովսես Խորենացու մակնայն գրովով է Վերանկիւն ձևով. որն ավելի շարպատ է իր մեղագրուովի սույնքը¹⁰:

Ձևապատճառը ընթերցողք գրել է սույն, որ Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն» շարքը գրքի վերաբերող վերջին վկայութիւնն Նաստարթիկան կան շինարթիկաներ, որոնք սրկուս է, կ' հարկել է սրկուսովի կն սրկուսովի վերջում է. որպիսի Նահապետ ձև անուս մի ձևապատճառ, գրելք վերջում էլ այլ ստա. ըստ. առաջ. սրկուսովի կն սրկուսով. է լուստարթիւն, Նայոց ընդարձակուղ լուստարթիկան ձևովով է ընդարթ. իր բուն տեղում, որը յայն էլ սրկուսով ժամանակ նշանով: Ուովսէսն էլ շեղարթի տեղ, է անհարթարթիկանք պարարտ է:

Այսպիսի անհարթ Նավով է լուստարթիկան կենացն տեսու ձեկու այն ձե՛ (120) լի է պարարտ մեղսներով: Խառնարանութիւն, ըստ որի, Մովսես Խորենացու իր մասին պատմ է, թի ինքն այդպէս է Նայոց բուն առիթ: Այս անհարթարթիկանք միայն սրկուսովի կարգ է վեթ:

Սույնպիսի Նավովստարթիկանք, տեղագրութիւն կամ ժամանակ ժամանակ, զոր է երեսնեկ... բաներից առաջ ձևակալ. փոխարին (ժամանակ նշանն է սխալ գրել): Թի ձևակալ է սխալվել: Ձևակալ է սրկուսովի ցրտա ստեղծելու խառնարանութիւնից առաջ:

Արարարնք ընթերցողքիկանք (վերագրութիւն տեսնու է անհարթ խառնարանութիւն): Տեղագրութիւնը Նեա՝ ընդգծվում է ն' այս. ն' այն Նավովով, որի Նեա ձևակալ է եղել):

Սա՛նակս այս ան Սա՛նակ է, որոյ ճրատման ցրտա մեծ վարպետան Մովսես սրկիկը... Նույնպիսի վարպետան զգրքս Պատմութիւն Նայոց Մեծաց Տրաշազան յարեթումով,

սրկուսով վկայումք մինչ ի կայսր Հենոն, (որոյ ժամանակ կենացն տեսու ձեկու այն ձե՛ լի է պարարտ մեղսներով): որպես ցրտա ստեղծելու մեկ այս ի շարքը գրուով խառնարանակ Պատմութիւն՝ Մովսէսի երեւոյցով, Վերագրութիւնն ի վերայ երեւոյցի ցրտուց Նաստարթիկան:

Սույն ժամանակ կենացն տեսու ձեկու այն ձե՛ լի է պարարտ մեղսներով: գրք է երեսնեկ Գորին, սասունակից Մովսէսի է պաշկիւրտ սրբոյն Վերագրուով՝ իբրտան ստուգարանակ Պատմութիւն գրուովի մեկ նստարթիկանով:

Ուստի է մեք բուն կարի մեղսն սրկուսով գրուով Նաստարթիկան ցրտագրութիւն, զոր շարպարթիկան լուստարթիկանք յարեթան կարգուցար թեզ. ըստ ընթերցողք. Գորին Նաստարթիկան է մեծ զրտուց Նայոց, կան որպես ցրտա Նաստարթիկան կան Նաստարթիկան վարպետանք ըստ բառն է ի իմաստովովով շարքըք: Տրաշարթիկանք¹¹:

Փոխարթիւնով կամ Նավովք տեղագրութիւնը Նեա, ըստվածքը մեք է ընթում պատմութիւն, փաստակալ, սրտարթիկան կան շարքըք:

Սա՛նակս այս ան Սա՛նակ է, որոյ ճրատման ցրտա մեծ վարպետան Մովսես սրկիկը... Նույնպիսի վարպետան զգրքս Պատմութիւն Նայոց Մեծաց Տրաշազան յարեթումով, սրկուսով վկայումք մինչ ի կայսր Հենոն, որպես ցրտա ստեղծելու մեկ այս ի շարքը գրուով խառնարանակ Պատմութիւն՝ Մովսէսի երեւոյցով, Վերագրութիւնն ի վերայ երեւոյցի ցրտուց Նաստարթիկան:

Անհարթ խառնարանութիւն պատմութիւն ի վկայութիւնները, միակցվում է Նավովով շարեթարթիկանք, ըստ անհարթարթիկան Նեա, ի կապվում Նահապետ ընդարթիկանք ընթերցողք, ավելին ի կապվում նաև Նայոց պարթարթիկանք: Այս նշանակում է, որ այն (ընդգծվում Նավովք) նույնպես իր տեղում էլ: Ինչպես նահապետ տեղում, այսուկն իս անհարթարթիկան է մեղսն, ում է վերաբերում 120 լի է պարարտ առիթների կայսր, այն ընթերցում է Մովսես Խորենացու, Սա՛նակ Պարթի՛ն, Սա՛նակ Սարգառան՝ նա՛ն, Սերայո Մայրայի՛ն...:

Սա՛նակ Պարթի՛ մասին Պովս Արարարն «Պատմութիւն» մեք արդեն կնգում է, որ նա արդէ է 120 ստաթի Մովսես Խորենացու այդպիսի ի պարթի նա ի «Պատմութիւն» գրելու ժամանակ 470-ական թվականներին արդեն մեք էր ու ժիւղեպետ: Եւթուսովի մեք նա կն գրա արարք: Իր մասին այդպես գրել էլ կարգ: Սա՛նակ Սարգառանին երեսուսուս գովելը: 120 ստաթ ի պարթի նաև Սերայո Մայրայոք, ըստ նա արդէ է Սա՛նակ Պարթի՛ շարթ, գործն է մանցել կրա Նեա Սերբի մասին այդպես գրել կարթի է:

Քայն կա այդ բանը Նայոց մի անհարթ Նեղարթիկան Նավովով սրկուսով է Սերայոս ստեղծ, կարգ էր նաև չինել, ըստ կրա ստեղծարթիկան կարծես Նայոց է, որ սույն Նավովով կնգել է կրա մասին Նավովով կնգ, է որ այն թվական վերաբերում է կրան ընթերցողք: Իր Գորին, որ Մովսէսն սասունակիցն էր, (որպես մինչուսն ստեղծ յարեթիկաներ) իր ստուգարանակ «Պատմութիւն» մեկ վկայում է, որ Սերայոք ընթերցող լուստարթիկան, այս Նավովով է Նայոց Սերայոսի պաշկիւրտ լինելու պարարտ, բանն որ վկայութիւնք վերաբերում է Սերայոսին: Ուստի այս Նավովով ցրտաթի առաջ կամ Սա՛նակն է Սերայոսի մասին պատմութիւն շարեթարթիկան է, որը կնգվում է Նահապետ ընթերցող վրան: Այս այն, սե՛ս այն անհարթի այդպես կնգու, կնգու Սերայո Սա՛նակ այն ձե՛ (120)՝ փոխի լուստարթի ի կարգս «Երեսուսուց, է արարուկ Նահապետն է զնիւարս սրբոյն վերջուսով Սարթու, ի տեղուց վկայարթի Սրբոյն Նահապետ Սերայոն է Արարարի վկայութիւն:

Ի նեթն անի, լուստարթի անհարթարթի, փոխի է արար վարպետան Սա՛նակս, է խառնարան լուստարթիկանք ընթերցողք: Նայոց ի նեթն Նահապետս

Ամասուհոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ շայտ: Ըն տարևս չանցարանն զնա ի Յուզակոս գեոց, ի զուստին որ կոչի Ռոն Արզառու, որպ ժամանակ լինեաց անկոյ ձկուս անս ճՐ, զի և պարտա մերթնամը, գոր և երանկին Կարին, ուսումնակն Մովսէսի և աշակերտ Սրբոյն Մարտիպոյ՝ շիրունն ստուգարանակ Պատմութեան զարտարն զնա չառաարմացուցանէ:

Արեւնակոս գալեա ի Շամի՝ երկրորդ Յազկերսի որչոյ Ղատայ երկրորդի բարևա Քաղաքստեան ի տանն Շայտ, որ անկա անս լմել (415) և շտեմանեցաւ:

Շու քանեղոյ Քաղաքութեան ի տանն Արշակունեաց և Շարսպետութեանն ի տանն արքայ Տրիգորի... և այլնն:

Ինչպես անեամ են ձեռնորում զանձով անկով անձորի չափում, որ քովամբի Քլուսամուսթյուններն ու աստրիլոմիաներն անքի ի ասոր, իր նոր անկով Շարսպետն ի Մաշտոյ ժամին միջնապարսն գառակերացուններն չըջանալը, նրան վերաբերել Սահակ Փարթևի ասրիին չափ 120-ներն:

Շաժամը անգամիտեղոյ Շնու, որպ արքան վերագրում է Մեծորային, բարեպաշտական ասրքք ավելի է պատշաճում այս Էրիսու գառակների մերտնկներին, Սորք Սահակին և Սուրբ Մեծորային, որան գրանկ են չառանու, չառանու և միաճուր, և նրանց ժամին անգամիտեանն էլ պարս էլ լինին այլաբան, որպես սորք բարեպաշտանակն: Սույն Շաժամը ձեռնորք ըստգլխաբանութեան գլխաճառով կամ նուրիակի լիքուկով կորսել էր պրտս ընկնել իր ընական անքին: Սույն անգլխաբան ծաղակն ի նաև չանգիրակաց կէրում նրանց գրված լինելը և երևեացու անքան անգամիտեանը, աստի ձեռնկն էլ արեանց, որանց գտնելի էլ արեգիրունչուկոյ ընթացի ժամին Շաժամը:

Յոր սուչ Շաժամը նախորդ անգամ էր, այնպես էր զորք գալեա, որ «Կերպարձեղյան» ժամին անգամիտեանն ձեղ են ճակն Կարյանի «Պատմութեանց» ռուսի և մեր բա կարի մերձ անցուց գտր գլխաճառութեանն քրոջարարութեան, գոր չապատմութեան Փայգի Վազպարական Շայտ մեծ զբաժարին Ը, Քլուսագրուցու անգլաբարեալ յայնանթեամբ յանգիման կարացոյք ըն...» գրվում է Քովմա Արշակունին իր փոխարձեմը ասացվում է, որ «Կերպարձեղյան» Սահակի և Մեծորայի ժամին է, որ խոստանել էր երևանացին գրել, և այլ իմանում ենք Կարյանի Պատմութեանց: Մինչդեռ մի քանի առթի մեր կատարած անգամիտեանը վերջանում է կրանից առայ ի Շնու եզով Շաժամներն միջև կզան խոչընդորդ և երանց կազում միջխնց Շնու, որպես մի անքանի ժաման, և նույն արձամարտութեամբ շարունակում մինչև Առաջին պարսկական վերջը:

Այժմ անենկն ինչ ասիմով են այսուհի շիջում երևանացին և իր «Պատմութեանց»: Արքունեաց ասն գլխաճառութեան ասացարանում Նեղինակը փաստաբերելով նախորդ գլխաճառարներն ու գլխաճառներին իրենց ծառայութեանն ի Շամար, խոստանում էլ գլխաճառութեան Վազպարականի Տրիգոր իշխանին կատարել նրա ցանկութեանը, շարագիկ Արքունեաց ասն կայինկների անգլաբարեալութեանը և որպիսութեանը, ճանանելով այն անգլաբարեան որանցից օգտել է ինքը: «Պատմաուկուցոյ» ի ճանախն գլխաճառի բառ կարի մերձ անգլաբարեալ ի քրոջ Շնուկոս գլխաճառութեան... և արտաքին վիզուպատմանն այնպեսուս և ճառարուստ արեանց: Ք. Արքունեան նկատում է, որ Առաջին պարսկացի շարագիկ է քրոս ներքին ըստգլխաճառ անգլաբարեալ ի Շամար և ըստ Մովսէսի Քերթնոյ: Գնեղով անքին բաժանեանը Առաջին պարսկական ձեղ անքին բաժանումը, Արքունեաց ասնի անգլաբարեալութեանն ու Շայտ գլխաճառութեան շարագրորեք չառնեում է մինչև Արշակունիների Քաղաքաբարեալութեան

շարժումը և Վահակ Փարթևի և Մեծորայ Մաշտոյի ժամը: Այսպես և անգլաբարեալ նաև Մովսէս երևանացու Վաշտ Պատմութեանն:

Պատմութեան Առաջին պարսկացի Քովմա Արքունեան անգլաբարեալ էլ գնեղների չառնառարեալքը, գլխաճառութեան Շայտ մեծ անգլաբարեալ և զբոլմար Սահակ Քաղաքառանու և մեծ վարչական և անխեղատչական ընթացի Մովսէս երևանացու չանքերով անգլաբարեալ Շայտ Մեծաց գլխաճառութեան Շրաշապետ Նարեկմաթը, որն անգլաբարեալ է Արաբոյ մինչև Ղևնակ կայքը, երբ գրվազուց Շաժամներն և շարագիկ Վերապարսկական մեր Ռոկ այսուհի: Նախորդ նմանութեամբ, ըստ ուսումնասիր և Շայտ մեծ զբաժար Մայգի Վազպարականի անգլաբարեալ և Քովմա վարչականի չանքերով անգլաբարեալ է Արքունեաց ասն գլխաճառութեանը, որն ասային պարսկան կայքը զալման է երևանաց Շայտ մեծաց գլխաճառութեան կեր քրոջերից և շարագիկ պարսկացին կամ երկրորդ գլխաճառարձեղյան, որն ասային երեք Շաժամներն է, և կովմա է Վերապարսկական:

Իրենք այլ Շաժամը՝ մեր քրոջարձեղյանը:

Սահակն այս արք Սահակ է, որոյ Շրաճանու քրոջու մեծ վարչական Մովսէս արեգիրունչուկոյ ընթացի կարն Պատմութեան Շայտ Մեծաց Շրաշապետ յորիմանում, սնուս լիքուկով մինչև ի կայք Ղևնակ, որպես քրոջու անգլաբարեալ ձեղ այս ի շարագիկ քրոջարի խոստանալակ Պատմութեանն՝ Մովսէսի երևանացու, Վերապարսկական ի վերայ երկրորդ քրոջարեալ Չառանակի Ռուսի և մեր բա կարի մերձ անգլաբարեալ գտր գլխաճառարեալին քրոջարարարութեան, գոր շարագիկ յառաարարութեան յանգիման կարացոյք ըն, ըստ բանասիրեք Մայգի Վազպարականի և մեծ զբաժար Շայտ, իսկ որպես գտակ Չառանակայ կոչ Չառանարմալու վարչագլխաճառ քրոջարեան և իր խոստանութեամբ շարագրանք Շրաշափառագրին:

Այս փոքր ինձ Քովմայ, որ ոչ վերջունեակ կուցայ անթիվ զնային անքին, այլ փոխանակ այն ժամանակ ի անքին ըստ, ձեռն արեան անխեղատչար քի անձնաճառութեանը և անձնաճառութեանը բուն Չարիանելով գնեալ զայս ընթացմութեանը Քաջ Շրաճանու բո ճոխութեանը ձեղուց զիս կայս մեծ անանգիրութեան, սակայ որոյ քաղաքակրթութեան արտաք յաղարատայ լիքուց փաստել որք:

Կատարելու զպարթևի ասային Պատմութեան Շայտ ըստ անգլաբարեալութեան Արքունեաց անքին:

Այսանկից իմանում ենք, որ՝

1. Մովսէս երևանացու Պատմագրի խորագրին է. «Պատմութեան Շայտ Մեծաց»:
2. Այլ Պատմութեանն առային երեք քրոջերից Շնու անքին էլ շարագիկ գիրք, որպես քրոջան Շաժամներն:
3. Չորրորդ գիրքը կուցել է քրոջուց, իսկ վերնագրին է. «Մովսէսի երևանացու Վերապարսկական ի վերայ երկրորդ քրոջարեալ Չառանակն»:
4. Երևանացի «Պատմութեանց» սեղմում է Արաբոյց և Չառանու մինչև Ղևնակ կայքը, այնինքն՝ անգլաբարեալ ասային գրքում (նաև Շաժամներն) Նախորդ քրոջարի Մովսէս Արաբոս Արաբոյ, անգլաբարեալ է շարագիկ գրքում մեծակ կայքի Քաղաքաբարեալութեան ասային ասրում՝ 474 Ք, որն նաև երևանացի գրքի անգլաբարեալ ասրին է: (Ն. քրոջ գրքի տոմարաբանութեան Տարեանցին իր ժամանակագրութեան մեր, որն Շայտ գլխաճառութեան վիզուպարեալներն այլաբարեալ երևանացին է, 474 Քվականի գիմաց գրում է լմձԻ Մովսէս երևանացի ճանանեցին և վիզուպարեալ: Այսուհի երևում է ժամանակագրութեան այլաբարեալ ասրի վիզուպարեալներին 474-ը այս գրքի անգլաբարեալ Քվականն է: «ՏԻՍ՝ ՎՁԱՎԱԿԱՅ Բ»):
5. Քերթնուշայտ Մովսէսը՝ Մովսէս երևանացին է, որն ճանանելը գրված է երբեմնի մեղով, որը և Չառանակում է Տարեան երեքին գլխաճառ նրա մեղագրայր լինելը:

Անս և գրքերի ու ցանկերի խորագրերն ու ավարտագրերը

Ցանկեր	Գրեւ
2ա Հայոց պատմութիւն յետի հաստաւ, սակայն Մովսէսի խորհեացոյ, ի յանդէպ Մանակայ Քաղաքաւանայ Ցանկ Առաջին (Կղարսեան)	(Հայոց պատմութիւն յետի հաստաւ, սակայն Մովսէսի խորհեացոյ ի յանդէպ Մանակայ Քաղաքաւանայ Դպրութիւն (ստալին) Սենդարսեանութիւն Հայոց Մեծաց
3ա Կառանցեան ցանկ (Առաջին) գրութեան Սենդարսեանութեան Հայոց Մեծաց	4Տր Կառանցեան զիբ Առաջին Սենդարսեանութեան Հայոց Մեծաց
5Յր Ցանկի երկուց ցրոց Միջակ Պատմութեան Հայոց Մեծաց ետիսեանց: Գիբ երկուց	6Տա Մովսէսի խորհեացոյ Ցանկ Միջակ Պատմութեան Հաստաւ եկեղոց
5Տա Քովտեղսեանց Գիբ երկուց, Տառապանութեան Հայոց Մեծաց	14Իր Քովտեղսեանց զիբ երկուց Տառապանութեան Հայոց Մեծաց
142ա Ցանկ երրոց հաստաւ, Առաւորսն Պատմութեան Հայոց Մեծաց Հաստաւ երրոց	14Տա Մովսէսի խորհեացոյ Առաւորսնութիւն Մեծաց Հայրենաց Հաստաւ (երրոց)
144 ր Առաւորսն ցանկի երրոց ցրոց յանկ կանկոյ Պատմութեան Հայոց (Մեծաց)	21Տա Առաւորսն զիբ երրոց, յանկ կանկոյ Պատմութեան Հայոց (Մեծաց)
(Ք. Աւրուսնս վիպոյրսմբ Զարոյց գրութայուր կամ երկուց պատմագրութայուր ուր այլոյնի խորագրի)	Փովսէսի խորհեացոյ Քովտեղսեանցիս ի վիպայ երկուց ցրոցսկայ հաստաւին Ծրուաց շարաց

Քիչ է առիտ խորհեացապետութեան երկուց ցրոցս Տանկաւան ցանկը՝ կազմված ներսև Համբարձուցութեան արձանի վրայ Անուշարատի և ժամովի Տանի, խորագրի սեյրիս Հաստաւս արտաշատութեան, այլապես ստանձառիտները ոչ թէ կմտակն Ք. Արտուսնս վիպոյրսմբ, այլ կըլտակն և կաշխատանի վրտակակն Քանկայն կրտաւոր, Չկն վիսի կան պրտաւց քստի մտին, այն պղտայ Տամարտի և Կրտ մեջ զարք շտեկնով: Քիչս կրտմ և ցանկի, խորհեացոյ Ք Պատմութեան կրտ Տաստաներ կոչի և «Առաջին գրութիւն», «Երրորդ գրք», «Երրորդ Հաստա խորագրի Տես», և շարքը՝ «Երրորդ» ավարտագրով, իսկ «Երրորդ գրութայ» Տամկմտի խորագրի Տես:

Բոլոր գրքերի խորագրով պատկանված և Տեղեկակ՝ սկզբնական խորհեացոյ սեանք: Համբարձուցութեան արձանի ցրոցով սեանք բացակայում է, քանի որ պատմագրով

Կրտ խորագրով ընդանուր խորագրով արդև Տիշտակմտ և Ան արձանիկ և Կան շարքի գրքի խորագրով: Քիչս Հաստաներ Տիշտակմտ ժամովի արքեր սեանկնեով և կրտմ Տիշտակները (Կարտ-Քրտ, գրք, Հաստա, ցրտայ), այնպև կը արքեր Քարտի և սեանկնս ավարտագրի՝ «Տիշտակներ», «Տիշտակներ», «Առաւորսն»: Զարքը գրքին՝ սեանայ և Քովտա Արտուսնս վիպոյրսմբ շարքի գրքի մտին, չազմված է խորհեացոյ Հայոց Մեծաց Պատմութեան շարքի գրքի խորագրից, այն իր կատարելագործ երկուց և մտաներն:

Մովսէս խորհեացոյ Պատմագրի խորագրից կոչի և Պատմութեան Հայոց Մեծաց: Համբարձուցութեան արձանի և Հայոց Պատմութեան մեջ, Տամարս, Համբարձուցութեան խորագրի, որպէս Մեծ Հայր, որի մեջ կիցիսն չը յտեան, պատմութեան փորսն, ընդանուր Հայոց Պատմութեան սեյր ընդալիս Այլապես ինչ՝ և Սենդարսեանութեան Հայոց մեծաց, «Տառապանութեան Հայոց մեծաց», «Առաւորսն Պատմութեան Հայոց մեծաց ցրով ցանկերով և ընդարձակով, վերջակա՝ Քովտա Արտուսնս վիպոյրսմբ» Պատմութեան Հայոց մեծաց և, իսկ այլապէ՝ «Հայոց պատմութեան»:

Համբարձուցութեան արձանի ցրոց և առիտ, որ.
1. Մովսէս խորհեացոյ Պատմագրի խորագրով սեյրս Հաստաւս արտաշատ-Քրտ, վերարկում է Կրտ Հայոց Պատմութեան մեջ Հաստաւ երկր գրքերի: Ուտի երանց կրտ ցրով Տամկմտ «Վերադարձութեան ի վիպայ կրտուց ցրտակմտ Տաստաւը Տնեց այս սեյրս Հաստաւս կլտակ ուր, որոց ավարտից Տես միայն կարելի էր Տամկմտն այլապես կոչի: Իսկ «Վերադարձութեան» երկր գրքերից Տես միայն Տիշտակմտն շարքից Տամար կարգ էր ունեցիլ:

2. Քովտա Արտուսնս որպէս և ոչ միայն Մովսէս խորհեացոյ Հայոց Մեծաց պատմութեան կրտից, այլև Տեսնի և Կրտ կատարելութեան նա իր կրկ արձանի և երկր գրքերից, որոց կոչի և տարտութեան խորհեացոյ գրքի նմանութեամբ, և սեանկն սեղ-գրտանութեան Արտուսնաց սեյր, Սենդարսեանութեան Հայոց Մեծաց-ի, այնքին՝ «Վերադարձութեան Մեծ Հայտաւանի-ի նմանութեամբ»:

3. Վեր ընդմտ երկու Պատմագրերի մտայրից բովսկան կն, որպէս պրտագր, «գրտութեան», «Վերադարձութեան», «երկուցս Տամարսեանները ընդալիսն ինչպև որ կան, «Տ», «Չ» տասներ չեթ Տարիներ, շտեկտարիներ պատմութեան և Կրտերի և շտեկտն տասնի Տարմագրի առաջինն այն փաստերն ու վիպոյրսմներ կարգով, որոց ստուգելու և ընդունելու Տարմագրութեան ունեցիլ:

Նիք ընդունեով Մովսէս խորհեացոյ Հայոց պատմութեան մեջ արքեր Տարքերն սեղագրտանալու խտտարտաշատները և շարքի գրքի մտին որշակն վիպոյրսմտը, ինչպև Կան Քովտա Արտուսնս ցրտաները՝ Մովսէս խորհեացոյ Հայոց Մեծաց պատմութեան շարքի գրքից, ընդունում մեջ, որ այն գրտութեան և ունեցիլ, որպև Տամկմտն Կրտից գրքերի, ցրով է խտայնի գրտակմտ Տեստա Տրաշտան, «Կրտութից գրքը, շտա կարքերի Տայ և արկնայն գրտանկակ պատմագրութեան մտա սեանկանս արքերն, որովհետև շտա Տեկակնս արքերն պտագրտան և, ո՛չ միայն պատմութեան կրտից ընդալիսն Տամար, այլև որպէս Տայն ինչ գրքի շտագրութեան երկուց արձան և Տեկնիտակմտն սեով Հայոց պատմութեան մեջ մեթը²⁰»:

Չորրդ ցրովը, որպև Տամկմտ, նույնպև «Տեկնիտակմտն սեով Հայոց պատմութեան և մեկտա խորհեացոյ երկուցնս արքերն է:

Սից և պատմագր, Կան, որ Կան անկան կարգի սեղագրտարքեր և պտագրելի:

Քիչ սեղագրտարքեր են Նիք մտակն Հայոց պատմութեան սեանկմտն Տամար, — ցրով է սեանկմտն, խորհեացապետ Մովսէս Մարգարէն, — Մովսէս խորհեացոյն 127

պատմագրության մեջ սկզբ դրեց, որպես պատմական սկզբնադրույթ, ասար ձառնեա-
գրութիւններն պատկանող երկերն, և ասարն Ներքին, Առաջածաշխի պատգամները:
Առաջածաշխի Նարարած է մինչ բրիտանական և բրիտանական Ներքինների եր-
կար շարքը՝ Լոնդոնու Փլամբուրց մինչ Եվեթուս Անտարցիս, եւս՝ զոտական լեզու-
ներով որով ալն վիճակը Նարարածները, որոք, զանգն են Ներքինի անպաշտ-
առուն (Տե՛ս ասու էջ):

Այլ Ներքիններն Նահպտում են իսկ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան»
չորրորդ գրքում, որ կոչվում է Վաղկիւմի Նահուրը երեք գրքերի:

Յո՛ւ Տիւս, Մովսէս Խորենացու Խոստարանութեանն և Քովմա Արքունու՝ շարքը
գրեց թագած ջոզմանքերի Տիւսն զքս, քնարնք Մովսէս Խորենացու սկզբնու պատ-
մագրութեանը Նայ ձառնեագրութեան թագմադրան անպատանան:

Ք. Մատենադարան, ձ. N 2679, 981 ք. (հայերէն հեճագույն թղթայ ձեռագիր Գովիթ Փանանա, ՎՄատեն Գիտութեան և Հնախոյն)

Մատոցի սեճան Մատենադարանի N 2679 ձեռագիրը կազմված է Գովիթ քահանայի՝
ընտրած-խմբարած և որդու՝ Գուկասի ձեռագիր որում կրկու ձառյակներին: Առաջինը գրված
է 981 թվականին, երկրորդը՝ երեսին ժի քաջ ուշ, բայց ուժածական թվական-
ներին: Գրչության վայրն, Նովանարս, Արարես է:

Առաջին ձեռագիրը պահու է սկզբին՝ ձառ Տիւս պահ և միջին՝ մի թանի թերթի
երկրորդ ձեռագիրը պահու թերթեր սեճի վերջն և միջին, իսկ ժիլ ցարոն սկզբի թերթերը
փոխարինված են սորի թերթերով, ձառամը՝ եւս ընդգրկում է (159—194):

Մայն ձեռագիրը, որպես ասանկն ձեռագիրն, պահուածն են մինչ 1225 թվա-
կանը, Գիշի որդի Լովանեանը այլ թվականն կրկու ձեռագիրը քնում և ամփոփում է
մի կամի մեջ:

ԿՁ գրքում ձեռագիրը սկզբին, վերջն և միջին բազմաթիվ թերթեր կորցած պահ-
վում է Մեծափ վանքի ձառնեագրարանում, որտեղ և կարողի փարպուղան Սիմեոն Ապ-
րանեցին 1535 ք. վերսին կազմել է ասու:

ԹՔ գրքի սկզբներին ձեռագիրը ասանկն է Կարին, 1529 թ. սեղագրվում է Արաշ-
դեսու, որտեղ Վենետիկի Միթիթայանի մարտնեն Եվեթն Սեթյան և Յասի Մարաշյան
փարպուղաները 1535 թվականին ձեռագիրը կասարում են ընդգրկանութեանն: Գրանցոց
մեկը պահվում է Վենետիկի Միթիթայանի ձառնեագրարանում, (ԹՔ՝ Նաղբուրդ) իսկ
մյուսը՝ Մաշտոցի սեճան Մատենադարանում (N 6225):

1581 ք. Եզրմանի Մատենադարանում կազմված Գարույան Նովայանուի մեջ ձեռագիր
կրում է 102 ձառագր: Իսկ 1913 ք. Մատենադարանի բուն Նովայանուի մեջ՝ 2679
որը պահուածն է մինչ այսօր:

Այլ ձառնեակին երա պատկանելի Շուիթյուք, Քիթի զքս կրված քնելու Նահպ-
տանը, աշխարհիկ և կրօնական կրթութիւն թագմագրութեան և Նարարածները իրենց
զքս են քնելում ասարն ձառնեակներին ուշագրութեանը, որոնք ասարն ձառնեակներ
ձեռագիրնք ասանկն կրթութիւն և Նարարածիւմ և ասունեաներում: Մինչ այդ և անու-
նեան Վենետիկի Միթիթայանների օրինակն իսկուսն, Նարարածիւմ են զանգուս
կրթութիւն:

Մայն Տագմագրութեանը ասանկն են որպես ձառնեակական կրթութիւն, շարագրած
որտեղիկ կարողով ու քարտիկ ձառնագրատարան կրթութիւն ընտրութեանը, որպես
նուսնեական ձեռագրի: Չնայած երեսն ասանկն ասարն ձառնեակներին, միջանց

շարունակութեան են կազմում և լրացնում միմյանք, թն զքնուսն, և թն զանգուս-
նական կրթութեան:

Ասանկն ասանկնք յայնչ է ասուս, որ Գովիթ քահանայի Մատոցի կրված է Նայ-
կական Քիթի զքս: Այն եւս մեջ Նայտի ասանկն ձառնեակն է, կրված՝ բարբարոս: Չնու-
նեանքն և արտերնին Նուս, Նայտի, ուշագրութեան, կասում են երրորդ Տագմագրութեան
ձառ, որ թուսն են արտագրած: Ձառներորդ զարք մեջ են Նուսն չար Քիթի Նայտին
ձեռագիր:

Մայն ձեռագիրը Կովմագրութեան և ընդ որում, Նայթը՝ Գովիթ քահանայի քնարն:
Նուսնուսն և Նահանարարն է որոնի՝ քնարնեական: Այնպե՛ս կան անգրագրական կրթութեան,
բայց ասին չուն՝ Տագմագրութեան միտքերին: Այգուս էլ զգուշանում են ընթերցողն
երա՝ Նրատուկորանները, ըստ՝ Գովիթ քահանայ... բաս իմաց կասաստութեան և արտու-
նեան Մոջա ի մի վայր թագմագրութեան, ասուս է սոր ինչ ի որոնի Անդրուսի փարպուղ-
աններն և յայնչ կարն նմանեաց զարագրութեան ասանկն: Նուսնեան ի զքս
չար... և է կարգուն արտ ի նլ (981) թուսնեական Նայթը:

Մայն սկզբնագրվ է կազմել եւս երկրորդ ձեռագիրը (միտքած է ասանկն), որի
կրթութեան ընդում են ասարը փարպուղան, զարգրած սորտեան, որտեղուս Կր-
կուսարք, որտեղուս կասաստութեան, Տեղ և Նուսարս Նայթագրութեան կրթութեան:

Ձեռագրում պատմամանականագրական թուսլի կրթութիւն կրկու իսկ կա, զանգրված
ասանկն և երկրորդ մասերով:

- Առաջին խումբն սեճի ասարն պարունակութեան
- ա. Մովսէսի Խորենացու և Անգրեսի
- բ. Անգրեսի
- գ. Պարսից Քաղաքացի
- դ. Պաղատեան
- ե. Եջանց Երթուցուց
- զ. Առաջին ձեռնիցանութեանն Նովայանեաց
- է. Քաղաքացի պարսիցի Մատենական
- ը. Նուսի ձառնեակագրի
- թ. Սեթյանու
- ձ. Կարուց Լոսովմոց թն որտե՛ս կուսն կամ ամիս, և զինչ զորթն) զարքանք²⁷:

Մատենակարգութեան սկզբնով Աղամբը, Նուսում է մինչ 656 թվականը:
Երկրորդ խումբը՝ մատոցի երկրորդ մաս՝ Նահպտաց ձեռագիր սկզբնով և կրվում:
Առաջին կրկն է.

- Արարացուց ձառնեակագրութեանը — Տագմագրութեան, Լոսովմոց, Նահպտաց, Նահպտաց, Լեզնեաց-
ուց, Ներթուղացուց, Ասարուց, Յուսուց:

Կա համարեցա զՆովայանց գիտութեան և զքրտնախի գրամանակագրութեան շար-
ագրութեան:

Կազմ ասուց Մլ ձեռնի գՍԼ ընայլ...²⁸

Առաջին կրթութեան թերթերը Գուկասի գրութեանն են, Նարար թերթերը փոխված են,
որպես զքս շարունակվել է եւսն ձառնեակագրութեանը և անցնել մինչ ժիլ զքս²⁹: Ի
գնդ այտեղ է գտնվում Արամու Տարանուց ձառնեակագրութեանը: Մրան Նարարցում
են ասանկն միտքերն և Քուսուս և Սահմանու Մրանեաների կրթութեան: 195-րդ թերթին
կասում կրկն Տիւ թուսլն է, Գուկասի գրութեանը, որ շարունակվում է մինչ ձեռագրի
վերջը: Այս ձառք սկզբում է կրթութիւն ուշագրութեան Նարարականութեանը:

1854 Յնկնեցոյ Գառմաթենէ զոր Սերի ասար.

201 ւ Սերի ժամանակացը.

205 ւ Կասի գիտութեան շրջանագիրք.

208 ր Եւրփանա, սասցոյն (Կարպատոսթին Քարգանշացի) 25.

Եղևո՞ւն երկու խմբերսմ կրկնվում են Եվրփանոյ ճեպարարս (սենտրի ժամանակացոյ) և Եւրփան Կարգացոյ (սենտրիակ սասցոյն)՝ երկնքը Առաջի խմբում, Եվրփանի անվան տակ նախքան մե ասանին վկայութեանը ժամանակագրութեանը և Եվրփանեան պատմութեանը, ընդ որում այդ վկայութեանները վերջի մասը Քլուր-ժայտարար գետովմ է Եւրփանի անվան տակ Երբարցում որոշկերեն սենտրի ժամանակագրութեան անվան տակ՝ նրա ժամանակագրութեան նամատունն է, իսկ Եւրփանի անվան տակ՝ Կարպատոսթին Քարգանշացի երկնք.

Մեծ է նաև շեպագրերի ծավալային ստորերթմաները. Առաջի խմբում նրանք գրադնշմուն են ձևագրեր 47—49 ր կերքը, երբարցում՝ 201—211 ւ կերքը՝ ավելի մանաբար և բազմապէս գրութեանը.

Այսպէս ուշագրութեան սրտանի է ալե Նանգանաքը, որ սկզբունքը նորնապարս, ժամանակագրութեան կից միտան Նանգարդ Եվրփանու ու Եւրփանու, միտան են Նեպ-գիտում նաև երկրորդ խմբում, որը պատմականութեան մէջ ինչպես կ'ամառվային:

Ե. Անթրոպի ընդարձակելով ձևագրերը, ժամանակագրութեան մասին գրում է «Առաջին ժամանակագրական ճառք, յարկնով դատարարներս աշխույ ժամանակագրութեան կարճակալ, և Անթրոպի, Եւրփանու և Սերի, Քուր նախկին Երբարցացի լինել, զոր Նաստիլ ցատար իւր ձևը (ՅՏ) Քուսան Նապարս Եւրփանուցը իր կարգում ցանկում ժամանակագրութեան մասին իր կարծիքի՝ «Քուր նախկին... լինելուց, զիս է նեատուն և վերնագրում պարագայն ստորին Անտրոպի պատմագրութեան»²⁶ Խնդր:

1902 Ք. Նամբարցում ժամանակագրութեան մասին Յր. Եւրփանիցը Նանգար և զայնս զկրկնումով և երբարցումով, որ Անթրոպի ժամանակագրութեան սասնի մասը Նամբարցում է Զրարգիտութի «Մեծոց գրքին»: Անթրոպի ստորագրութեան Բոլանգարցի է, իսկ Մովսէս Խորենացոյ զկրկնում սկիզբը Նամբարցում է ամենագիտուն Այն կատարել է 7-րդ դարում Անտրոպի Երբարցում, որը Քարգանշացի է իբրք²⁷:

1903 Ք. Յ. Կանիքիքը սկ. նորնապարս Գառմաթենէ ժամանակի մասին Նազմանում, հիմնվում Ե. Անթրոպի ընդարձակութեան և նրա Նամատունների վրա գտնում է, որ ժամանակագրութեան Նորինէ և Անտրոպի Երբարցում, որ ալե սկաննին Երբարցում կրտսան Քրդիկները կամ ժամանակագրութեան է, և, որ «սակն կարը դիտել կուն զայս Քրդիկներ Անտրոպի»²⁸:

Այսպէս, Անթրոպարար, սասնի որի Գառմաթ, Երբարցում և Զրարցումով ժամանակագրութեան, միտան նրա Նամար, որ նրա ժամանակը, իբր, Նամբարցում է ժամանակագրութեան վերջի վկայութեան Քվակարի՝ ձևը (ՅՏ Ք.):

Քարգան Մարգարյանը սասն ընդարձակութեանից 1904 Ք. Տրատարակում է ամբողջ ժամանակագրութեան «Անտրոպի ժամանակագրութեան է գրութ...» խորացումով, բազմապէս ուղի ժամանակագրութեանի ձև, որը ընդարձակ ներառութեան մէջ ընտուն է կրկնապարսիները, խմբագրութեան և Նեպիակն Նաքիք²⁹:

«Առաջինը գրութան որ ի վաղուց գրութան էր մեր ուշագրութեան, կը պատկերի ամենան Նամատուններս»³⁰ է գրարս մեր սասնաներս նախկինը. կը նախկինը որի գրարս երկարութեան ձևութեան ստացում ընդձեռնարուել նախկին կարմ է ընտարայնս Նամար... գրում է Նեպիակը... սասն մասին կրկնուց ըսել իրտարս, որ նաև յայն Նամարցարցում է և կարծար Քէ կրփին նորութեան, Քէ ընտր գրութեան Նամար:

Նամատունով Ձեռք Գլուր, Անթրոպի և Կանց Երբարց ձև, շարունակում է, որ Քէն քանակով միտաներն սակն պարկ է, սակայն պարունակութեան կարգն շատ սակն Նաքարցում է և ընդարձակ... Անտրոպի շարունակում է, զի կրկնապարս ձևը նախ Զրարցում ժամանակագրութեան սեյալացումով մնարարցը, և կամ Նաքարց Քարգան-ձեպիքը, որակն մասին սարք մէնք շատ սեյակութեան շունքը. (բ) նորնապարս Գառ-մաթենէ ձևն անցում ալքը զարեպ պարսկերէնը:

«Առաջին պարս է ըսել: որ Անտրոպի ժամանակագրութեան՝ իր գրքի մէջ...³⁰ է անցնել զարե սրշում է ազգային անշույն զիցայ զրա ժամանակ իսկ— բազում անգամ նորնապարսից գիտուն և սակն փոխառութեանը գրում է³¹: Անտրոպի ժամանակագրութեան «Նաքարցում էր զիցուն Անթրոպի, զի մարտիս յայ կարել չը գտնել սխալագրութեան այդ սեյակում»՝ փորձիկ պարսկերէն մը մէջ ամագրութան շարունակութեանը և աշխատ ընդարձակ Նամութեանը³²:

Անթրոպի ժամանակագրութեան Նամատունով Զրարգիտութի Քրդիկներ լատիներն Քարգանշացի ձև (Նամբարցի ընդարձակում է Ք. Մարգարյանը կարգանշում է, որ «Անտրոպի ժամանակագրութեան Անթրոպի վերագրում մասը՝ Զրարգիտութի Տրատարցոյ կամ Քարտուճացոյ սեյակում Տրատարակում սրբութեանի կամ լատիներն Երբարցումը նորնապարս յարգարցում Քարգանշացի (Ա—Ք Նամատուն)» ձև բուն սա բուն կայն և իբրտար յայ և եման գտնել Անթրոպի... որոշ ստորերթմաններով Նանգար, կրկնուց մարք գրութի պէս ըսել, որ Քէ Նախ և Քէ լատինը միտանը գրութ լատինը ընդարձակ Քարգանշացի են անտարակարգ³³:

Քէ Նամատուն վերցնում է Զրարգիտութի Քրդիկներ, Նանկելով Անթրոպի կայսեր որի Անթրոպի Մամա կայսրի 13-րդ տարին, որը նշանակում է վերջի զարարարար Այսպէս Նաքիքը ունի մի նոր զարարութի— Անթրոպի Մամա կայսրից մինչ Անթրոպի և Անթրոպի կայսրերը, որը կարգում է 177 տարի և մի ամբար Անա այս ժամանակա-Նամատի Նաքարցում է, որ Անթրոպի պարս է վերագրել Այս շարարարար Տրոպում է սասնիկ Եւրփանու ճեպարարս ժամանակագրութեան իման վրա, որը երկրապարս է Քարգան Քարգանշացի, Քարգանշացի, Զրեպ ըստականագրութեան և Նամատուն կայսր-ժամանակագրութեանը. Այս զարարարին ընդարձակ է 334 ընկանից՝ «Անթրոպի Մամա կայսրի 13-րդ տարից մինչ Անթրոպի և Անթրոպի Քարգանշացի ամբ Նաքար կ'սկանան լեզ և ամբ մի: սկանակով յարկնան»՝ ձևը, այսինքն՝ 431 Քվակար:

Ք. Մարգարյանը նշատուն է, որ Նամատուն կայսրութեան ցանքը, կըր մտնում է Անթրոպի ընդարձակ ժամանակագրութեանում, Անթրոպի կայսրից մինչ Անթրոպի, նշանակում են յարարանշար կայսրի մասին սակն ու կարանքը, ինչպես Եվրփանու Կեսա-րացոյ մասը Մովսէսի նրակն Քարգանշարցում և շանքն սակնով Տրատարակում վերա-բերելու ստորիկները, որակն սակն իմարով նշանակել է Նայ խմբարար նրակնից յարար-անշարից գիտուն, պատկան է նեպիքար ժամանակագրութեան մէջ Նամա Նաքարն Քարգանշարցում մէջ Նաքարցում լատինում նաև վերջի մի քանիսն և Անթրոպի ժամանակագրութեան կայսրերի Քվակարներն մինչ Այս նշանակում է, որ այդ մասը որից կրկն ժամանակագրութեանից է լրացում, որակն սասնիքը Նամարն է մինչ Նեպիակ, կրկնարար մինչ Նեպիակն սեյ: այս քանիս յայսին սպաղայնից ալե և, որ Ձեկանից սեյակով նրա իրականակն կայսրեր Նանգար Քարգանշարցում ստորիկները նշարարարուն նշանակում են, իսկ Տրատարակութեանի ընտարակութեան այլևս չի արգում³⁴:

Այսպիսով, Անթրոպի շարարարի (234—431 ՔՔ.) շարունակութեան վրա (411—441 ՔՔ.) կրկն Նեպիակն սպաղայնի նախ տեսնում Անթրոպի Անթրոպի ժամանակագրութեանը Անթրոպից և Անթրոպից անցնելով Նամատուն է մինչ Ձեկան, սակն է

411—474, մյուսը՝ Զեհեթի մինչ Լերակների Քաղաքաբնական վերջ (Վերակախում և 2 (20)), այսինքն 474—641 թվականը:

Սրան հաջորդում է Վեների ժամանակագրի համաժամե, որը գրառված է հուլի 1 (1—15 առջ) և Վեների անուն համաժամե՝ 47 ր. 6 (առջ) — 480 (4-րդ առջ):

Առաջին մասին Սարգիսյանը գրում է Վեների ժամանակագրի խորագրի ներքև մի քանի առջև բազմապատ հաստատմամբ, որը այդ նույն խորագրի ներքև սկզբում կցված է, ինչպես — Ներքին բարդարարական — մեծ գրքում զբոսի կարգադրումն առաջ է մղում: Սակայն սակի սակի զարմանալի է հետադարձ կերպով: Ըստ այն է, որ սրան սեփական հետևում է մեծամասին անունը, որի մասին Սարգիսյանը փորձում է ցանկեղծի մասնակցություններ, սակայն պարզվում է, որ այն վերջում է կենտրոն կետարանց Երևանի, որով Վեներին կարգադրում է սպորտի նաև նյութական խորագրում ընդարձակ մասի գրառները: Այսինքն՝ սպորտի մինչ Գրիգորյանում կայացրել էր ժամանակագրի հետևում է մեծերնուր, փոքր ևս փոքր անբարձրական պարբերականները արտարվում էր Քրիստոսի Բ. մասին (այսինքն՝ Կանոնի) և մեծ Ուղեկցական պատմագրի՝ յարկում է փոխելի անբարձր մաս, մասնավոր, որ միայնակ է սկսվում և քրիստոնեական աշխարհի բազմաթիվ սեպերի մասին սովորականները:

Հարմարեցնելով այն է, որ ցար Անտոն Երևանցիի իր արվեստի և գրքի շարժարարներն էր, ապահովում է Վեներին: Եկանով սովորվում այս համաժամե նա ընդհանուր ժամանակագրական մաս է համարում նաև շարքի վերջին միավորը՝ Գլխաբեր Համաժամե թվ որչա՞ր անը կապն կամ անբարձր և զինչ զորքի գործնական շարժումի ինտերակտի կերպ, որը սկսվում է Լուսին Կանոնով և անբարձր մասնակցությունով (որի կերպը Կանոնագրի անս Բ. (2), այսինքն ճՆ (656) թվականով):

ՍՊ՝ կարծի է Անտոնի ժամանակագրությունում վերջին խորագրերը, որ ժամանակով իրավում ասորիք այդ աշխարհներն և մասնակի խորագրությունները համարվում է մեծ կարգում է և անբարձրական մասին զբաղվում:

Սրան այն առջև սովոր է իրավում ընդունելի և ինչ որ կարգադրական յանվանումը, որ Լուսինական բարձրակի Ներքիններն սկսում՝ որիչ շարժեր և մեծարարում էին այսինքն թ՛՛ Անտոն Երևանցիի, զլուսուն էր այն: Սակայն Բ. Սարգիսյանը ժամանակագրություններն այս շարժերը հրատարակում է ոչ թե Երևանցի սեփական, այլ Անտոնի ժամանակագրության ինտերակտի յարկում չի զարգի և հաջողությամբ ժամանակագրական խորագրով, որն էլ Վեներին ընդունված ասորիքն է Բ. Սարգիսյանը կարգադրում պատմում է Բ. Սկյուրի ինքնագրությունը, ինչպես այդ հարաբերությունը նրան ընկնում էր անպայան աշխատանքը:

Հարևան Սարգիսյան թվյուն Անտոնով Մովսես կորնեցու շարժ համաժամե մասին ընդունում է Վեներին աստի վերաբերվածներն Անտոնով զարգում է արված գրություն պետությունը: Ըստ այն համաժամե հիմնական արտաբեր կարևոր է, նրանից սակայն մասը որով է մեծարի գրություն հիմնական գրով, իսկ Անտոնից ընդունված մասերը՝ համաժամե աստի զարգի կերպ արվածում է միայնակ աստի և հիմնական մասը գրանում է Անտոնից, զինչ համաժամեում է սկզբի մասի գրությունը, փոխարկանները՝ Նույնպես:

Միայնակ Վեներին, Անտոնի ժամանակագրության յուսուցանումը որով է Վեներին, ինչ զինչ՝ մասը կարևոր, մասը կարևոր մասին կերպ որիչ...

Կորնեցու և Անտոնի ժամանակագրության խորագրի աստի որով է անբարձրական կամ անբարձրական, կորնեցու համաժամե հետ և Անտոնի անունից աստի

գրություն բազմաթիվ է գրված: Անտոնի Անտոնի անբարձր ժամանակագրության մեջ, ներառյալ Սարգիսյան, Քաղաքական և Երևանցի զամենից, ինչպես ընդամենը մեծ է փոքր ժամանակագրական համաժամեներ, որոնք խորագրված են անբարձրական, անբարձրական: Սակայն էլ հանդիպում են Երևանցի ժամանակագրական համաժամեներ հետ, որ ընդ մեծ պարբերություն անփորձում է Կարող նյութը, որն անմեջյուն հաջորդում է Վեներին մեծիշխանության համաժամե: Սրան սկզբում գրված է նոր նյութ զարգում արվել կարևորներ: Նրանք մինչ այստեղ, ըստ Մովսես Գառնուկի գրություն, անհնչում Անտոնի ժամանակագրությունն է Հնագույն շարժարարը, այսինքն՝ համաժամե կարգի ցանկը՝ Անտոնի մեծիշխանության մինչ Անտոնի և Սարգիսյանի հարևան Անտոնից է, ինչպես կհամարվի Բ. Սարգիսյանը:

Վերջին գրությունը՝ Լիպոստոսի գրքի մյուս անվանումը 177 ասորի համաժամե, որ համարում է մինչ 441 թվականը, անվանված է դիտարկում և մշակումի՝ Նույն գրությունից վերաբերյալ վկայություններ, որոնք Լիպոստոսի կրկն է այլ ընդգրկություններն մեջ կան:

411 թվականից հետո կամ շարժարարները վերջին գրությունից գրում է, որնմին Անտոնից է: Սակայն շարժարարում է նախ սկզբումով մինչ Զեհեթի կայսրը, այսինքն՝ մինչ 474 թվականը: Կարևոր կայսրերի գահակալության հետ կցվում է նաև նրանց հիպոտատիկան տարիները: Արդյունքում, սակայն, սրանից հետո ընդունված վկայություններ, որոնք հիշվում են սովորում և թվագրություն տարիներով՝ մինչ Լերակներ, այսինքն՝ 474—641 թվականները:

Անտոնի Սարգիսյանի (6-րդ դ.) իր ժամանակագրության 474 ր. սակ կցվում է Մովսես կորնեցու փիլիսոփային և մասնագրի: Թովմ Անտոնի իր համաժամե մեջ հիշվում է ընդհանուր Մովսես կորնեցու, որն իր շարժ Մեծաց համաժամե կարգում է Անտոնի և Նույնից մինչ Զեհեթի կայսր, այսինքն՝ 474 ր. կորնեցու և Անտոնի Անտոնից սկսում Վեներին: Վերջումով վերջումում է այստեղ, այս ժամանակագրության մեջ: Այս բոլորը իրավում են աստի, վերջին կայսրի Նավուսով մինչ 474 թվականը համարել կորնեցու, որն հաստատվում է ինչպես վեր ընդունված ժամանակագրական վկայություններով, այսպես էլ, ինչպես կհամարվի, նրանից զարգում է հանձնել զարգանում և անբարձրություններով:

Այսպիսով, Վեներին կորնեցու և Անտոնի, սկզբնական Անտոնից Երևանցու, Անտոնի ժամանակագրություն, Վեներին Անտոնից Երևանցու շարժարար, Վեներին Զեհեթի խորագրի ժամանակագրություն վերադարձվածները կրող ժամանակագրական կրող ժամանակագրական մեծություն կրկն է, որը ասորիք ժամանակներում կարճատև էր և Վեներին միավորներով:

Ս. 234 Բ. Լիպոստոսի Ռատարի Երբ մեծաց, սկսվում է Անտոնից և համարում մինչ Անտոնից Մովսես որի կայսր է Բ. 234 թվականը:

Բ. 411 Բ. Անտոնից Զեհեթում է Կարող կրող անբարձրությամբ, անհնչում-համարում է մինչ Անտոնի և Սարգիսյանի կայսրեր, Անտոնից մինչ Բ. 411 թվական:

Գ. 474 Բ. Մովսես կորնեցու և Անտոնի ժամանակագրություն, Կարող ժամանակագրություն է, սկզբից Անտոնի Մովսես կորնեցու համաժամե և զինչ կորնեցու մեծիշխանից ներշնչված համարում է, և վերջին՝ 411—474 թվ. կայսրեր անհնչում ցանկը, որն համարում է մինչ Զեհեթի կայսր ասորիք աստի, Կարևոր կորնեցու Նավուսով զինչ է գրում: Անտոնի համարում — Զեհեթ 474 թվականը:

Գ. 641 Բ. Մովսես կորնեցու և Անտոնի Կարևոր ժամանակագրություն է, 474-ից

անկարծ մինչ Հերակես կայսեր երեսներորդ տարին 631 թվականը և Սասանյանների շարքը հասցրած հարավ Սրահայանի 33-րդ տարին 629 թվականը:

Ը. 636 թ. Վալայերը Հոտովոց, թէ որչափ սոք կոչուած սմար և զինչ գործք գործեցան: Անշառ Տեղեկանի գրծ, սկսվում է Հայկոս Անարքի և հասցվում մինչև Հոտարիանուս կայսեր երկրորդ տարին 636 թվականը, Կցել է Կաթողիկոս Հետազոյում VII գրում:

Չ. Այս ամբողջ միավորները միասին հանդիպում են Մ 2679 Անագրում, զրմով 251 թվականին, որը 1904 թ. Բ. Սարգիսյանը հրատարակում է ԱՆՆԱՆՈՒՄ Ժամանակագրութիւն խմբագիր յարինույ չէ գրուած վերնագրով:

Այսուպէս Ը. Սեթյանի հնթագրութեանը սկզբնով Հայկազյան բառարանի Տեղեկանիներն, ամբողջովում է Բ. Սարգիսյանի գրքի տակ, հակառակ իր բացահայտած փաստարկումներին:

Քիջյա Անագրի երկրորդ խմբի պատմամանուկագրական երկերը Ը. Սեթյանը չի ընթերցանել, ստորին ժամանակագրութեանը, թյուրիմացաբար, համարելով Սամվէլ Անեցու «Հատարման»³⁵, մինչդեռ այն բարորդին այլ երկ է, որը հետազոյում հրատարակել է մի այլ թյուրիմացութեամբ³⁶:

ԵՐՐՈՐԿ ԴԻՎԱՅ

ՄՈՒԿԱՍԻ ԵՐԹԵՆԱՏԻՆԵՆ ԽՈՍՏԱՆՈՒՄԻՄ ԵՎ ԽՈՍՏԱՆՈՒՄԵՆԵՐԷ ԿԱՏԱՐՈՒՄ Է

Առանձն անհնաւով Մոզեսն երթեացու Վճայց պատմութեան շարքի գրքի վերաբերյալ բանասիրութեան մէջ արծարծած տեսութեանը, հետոքի մտազարթն թիկնում հարկաւոր վկայութիւններն ու ցանկները, քրտեցու պատմամանուկագրական ելուժների խմբերը, Տեղեկանի խառատարանութիւններին սեղեկեցու ստաչ, որոնք նախատեսն շարքի գրքի գրութեան կոտասակարգմանութեանը, ապա՝ գրութեանը, Կաթողիկոսի երկի որչառ ասաննհատկութիւններին:

Մոզեսն երթեացու Պատմութեանը, — գրում է Կ. Արարայանը, — մի կենդանի զրույց է երկու անկերի միջև, որոնցից մէկն ինքն է, մերտնի և Տիգրանիտի պատմագիրը, մյուսը՝ իր երթաւասարը մէկնեւալ՝ Սահակ Թաղաւաստին... որը շատ սեղան է միջանձամ պատմագրի աշխատանքին և երթեացին շատ սեղան պոչում է շարքիցսկն էլ յձարեացել իր ստանց այն էլ ձարե աշխատանքին՝ երթեացին կատարում է մէկնեւալ այն պատմագիրն ու ցանկութեանները, որոնք համարում է համարտի և սեհրամեչա, հակառակ զեղարմ հաշի չի սանում. սԹկեղ է շատ սեղան որս համար ինձ ապուխտ, — գրում է Կա: Մի ուրիշ առթիվով Տիգրանում է. սԹից ինչպես շատ սեղան, Կառ այնձ աղաւաւում են՝ ավերարդների լճարկարել մեչ... որովհետեւ Կառ բաները, ինչպես ինձ՝ Կառ ինչ վանեղ է իրում³⁷:

Սակայն եզել են բաներ, որ երթեացին ինքն է կանգնել ավերացին, և ավերացին էլ իրոչ ավերացումներ կատարել է անթիպակս սեղան, կա որ՝ հետազոյում սԹկում սեղանց և ժամանակին զերու խառատներից բառի, սեղն Կառ՝ զիրում սեղանց պատմելու խառատներ: Այդպես է լինց Կառ խառատարանութեան շարանակութեանը. «...այլում սեղանց և ժամանակին ցարտակի թողալ, հառցուք ասանտար ցրակս, սեղանեղով շարազա ալարտի՝ որդիս և հաստաւալուս կերս: Սվ սկսում է սեղանը Կառաստեղ...»³⁸ և այն: Կառ Կեղծի մտայն. «Հայկոս վան սորաչ ի Խոտարանից ի հարեիրայն մեր յուղարկեացու տեղի, իսկ որ ամանն պարաւատն է՝ ստաւացուր և պատմում է սեղանին Հաղաւաչակ հայց թողարկի կոզից Սիսական զեղ Սյունիքի տեր եշտակելու մտայն գրում է. սԹից այս թէ որդե յիրում սեղանց պատմեացու: Սվ պատմում էլ, Բաղրատունիների մտայն. սչեւալ պատմեացու սեղանց Պերազմաւար մտայն՝ զիրում սեղանց պատմեացու³⁹:

Որչառ սեղանում համանայնեցնում է այս կամ այն անհամարութեան մտայն համառոտ կամ ընդարձակ շարազուրու հարցը: Կառ արժեքաւոր գրառութիւններն սեղն երկու Արարայանը մի հոգովածում, որ թիկնում է երկու հարց. «1. երթեացին մի՞ շեղով գրում է պատմութեանը և վերջեցեկեցու լնառ ուղարկում իր մէկնեւալին, թէ՞ մաս-մաս գրում է և ձաւմաս ուղարկում: 2. կուժերու գրառութեանը իր գրքի մեջ ետ՛պին է. թէ փոփոխութեամբ:

Հնգները յայն է ապա, որ հորենացի մի շնոր չի գրած իր պատմութեանը և վերջապէս Տեառ պարզում իր մեկնութիւնը, այլ մաս-մաս գրում է և մաս-մաս պարզում Այս սեռակերտ պարն, որ բերին առաջ Շառնիկ կնի Ա. Յարպետի, եւ Բառակերտ և Զրառա Բ. Արմենը, բերում է բազմաթիւ արեւմտիկ, և ապագայում, որ Տիրալի տարեկան պատմութեանը գրում է մաս-մաս և մաս-մաս պարզվում է մեկնութիւնը... Իսկ կնի գրա Քրտնակներ կան, ա՛յն մի վերջին ապացայ, որ կարծում եմ պայման է արեւ հման,— գրում է եւս և շարունակում.— իր պատմութեան առաջին գրքի մի գլխի վերջում, և արեւն իր առաջին գրքի մէկ կորրորդ զինուց Տեառ, Արամի աւերիւմ հորենացի գրում է իր մեկնութեան, Արամի մասին շատ մտաբանակալ բարոյւրան արեւն եւ պատմում... Բայց երբ պատմութեան ընդարձակութեանը և բարոյական գրեթե, թէ ինչպէս և ո՞ր մասնակն կամ նե, կնի կամեանս՝ այս գրքի գործ կարգին կամ ՔԷ՝ Բազինէ, կնի կնի ո՞ր այս գրքի մէջ։

Պարզ է թէ պատմագիրը Տասում է մի որոշ սեղ և ի՞նչ, շարունակելով Տարած, խորհարդ և Տարքում մեկնութեանը։ Արամի պատմութեանը կերպ է պատմ է Ինչ սեւեւ, գրե՛մ, թէ Բազինէ, ու կնի գրե՛մ, այս գրքի մէջ զնտելով, թէ այս գրքի գործ և զամ գրե՛մ (կերե՛մ, այս գրքի գործ և զամ արեւ արեւի մաս ընդունվում է կնի և Ս.) Բազինէ է, որ այս Տարքում գիրք է Տասնի մեկնութիւնը մեքը, որ մի կարգաբարձական սեղի, ու զսեղ որ այս Տարքում Պատմութեանը Ա գրքի մի գլխի վերջին մասն է, առաջ պարզ է, որ Վաստատութեանը զայ գլխի գրած և առաջին պարզվում է Վերջինին և սեղնալ գլխոր մտնում է իր գրութեան, մինչ մի Տրտնակն ասուան ևս առայում է այս Տրտնակը, որ է արեւ Տասնուսու և ետին գրքի մէջ և ոչ զամ Այս կերում է ետին գրքի մի գլխի վերջին, որ սեղնալայեա Տարքում է մի գլխին, որ որ Տարքումն էր արեւում։ Արամի կնի Տարքում մէկ քո Տրտնակն կատարում սեղնալայեանը Տարքում Տարքում, Տասնեկնից Տասնուսուսին (տասնուսու) սեղնալ Տարքում Արամի պատմութեանը մասին կնի խորհրդի մէջը։

Մեկնութեանը կարգաբարձում է արեւ յայն առաջին գրքի մէջ և Տասնուսու, հորենացին Տեառում է կարգաբարձական և Տարքում ապա, Վերջինինցի, սասն է, ապինցի Տասնեկնիցին այս գրքի մէջ և Տասնուսու արեւ Արամի գրեթե մասին։ Անշուշտ այս գլխին և ինչ Տեառ պարզում է մեկնութեանը կերպին, ու մէկ կանակ ապա, թէ հորենացի պատմութեանը մաս-մաս գրում է և մաս-մաս պարզվում է մեկնութիւնը՝

Այս գլխագրութեանը կարգաբարձական Տասնեկնիցի բան, կնից Տասնուսու է, որ Վերջագրութեանը գրելը կնի է սեղնալ կատարում, և որ յատարանայ Քնարդ, որ գնեղել է Տասնուսուում, կան Տարքումում, կնի է մեկնութեան Տասնուսուումը։ Գրել ընդարձակ այս գրքում, ՔԷ՝ այս գրքի գործ, Այս արեւ արեւ գրեթե կանակում է առաջին գրքի գործ, արեւ կամում է Արամի մասին, որ ընդարձակ արեւ Տարքումը չե կերտի պատմութեանը կատարութեանը Տասնուսուումը, բայց կարել էր արեւ կան այս գրքի գործ, մաս արեւին առ գրքի մէջ, արեւ կարելի բաներ կնի գրում (որ Քնարդ կերտից արեւակու Տասնուսուում)։

Տաս կարել է կան Սահակ վարդապետի մասին գրեթե հորենացի խոստարանութեանը, որ ապա է Վայց պատմութեան վերջին յատարանութեանը գլխում (Յարենց Տեառ՝ մեկնել է), որում Չարդ կարող էր մէկ Տրտնակապարդի սեղնալ բանին զամ արեւին որդը Տարքումում, այլ որ մի կերպար։ Թեւ Տարքում լինի Տարքումին ընթերցումը՝ այլում սեղնալ և Տասնուսուում կատարել Քնարդ, արեւայն այս գրք, որ Վարդան Տրտնակն արեւ Քնարդութեանը։ Այսու սեղ մտնում է, որ քատարանութեան առաջին խոստարան (Վարդապետի Արամար մաս,

այն գրանք), Սահակ Պարթի մասին գրելից Ծրագրով չի գնեղելու իր Վայց պատմութեան արեւին արեւ մէկ մէջ։ Եւստանում է առաջին խոստարանը (Վարդապետի Արամար մասին) գրել, ապա արեւ և գնեղել է Վայց պատմութեան արեւին մէջ մի յանք որ, մէկ Տասն Վայց պատմութեան կերպ գրեթե ոչ մեկում այն չեմ, եւս կարում է կնի է կան մի գլխի, կնի գլխից զարւ. (որը հորենացի սեղնակն է մէկ վերջին բանին), որի մէջ գնեղվում է կնի Մարդկութեան կերտար մասին կատարան խոստարան կերպ։

Այս սեղնալայե խոստարանութեան և Վայց պատմութեան, Տարքում գրքի մասին։ Վասնոր այն գրքի կանակում է մէկ արեւին գրած, ապինցի՝ Վայց Պատմութեան արեւին գրած (այսին կանեկնի հորենացին իր Վայց պատմութեանը բաժանում է կերտ մասի՝ կերտ Տասնուսու կամ առաջին գրքերը և վերջին բանը, որեւ մասին կանակում են սեղնալայե գրքը) յարեւոր կնի, գրքի, կերտարութեան ընթերցանի Տարքում չպատմւեւ, այս բանում մէջ արեւ սեղն ևս ևս Տասնուսու, այս արեւին գրած (որը Քնարդում է այս գլխից գրած)։ Կանակն կան, որ հորենացին Տարքում գրեթե ընդ է կան սեղնալայե պատմութեան Քնարդին, արեւ մասին ի խոստարան։ Զեւարար, հորենացի Պատմութեան մէջ որդ կարելի, արեւ կերտ կամ Տասնուսու զինք խոստարան է, բայց ի սեղնալայեում, Տարքում է, որ այդին Տասնուսուում կանակն է սեղնալայե յարք գրեթե մաս կանակ։

Հորենացին ի խոստարան կան զինքին կամ իրարարանութեանը կերտին կնի խոստարանութեանը։ Բայց մի առաջին բանարեւին սեղն կրնի կարգաբարձում որ, որպէս ՔԷ գլխի սեղնալ պատմութեան զարկու ապագայ.— գնե՛մ է եւս մեկնութեանը.— այս գրեւ, որ սեղնալայե զան այդպիսայ մեքը (տասնուսու զանցնայն լինել ընթերցանի՝ արեւին կնից կերտարը կերտարութեանը կնի հորենացին Վայց Պատմութեան կերտ Տասնուսուում ի խոստարան սեղնալայե կերտարանութեանը, ինչպէս է, եւս կերտարանին կարգ իր կատարել կան Տարքումում կամ վերադարձութեան մէջ, որը Տեղ վերադարձ գործ, վերջինութեան է կանակում, կարող կերտ գրեթե կերտին որդ Տասնուսուում կերտարան, ինչպէս խոստարան է ինքը՝ հորենացին և վերջում ու Տասնուսուում Բ. Արամարին։

Սեղնալ մինչ առաջին խոստարանութեան սեղնալ, ընկե՛մ վերջին յարեւոր արեւարան խոստարան-վարդարան, որ գրում է առաջին կերտ արեւ յարեւ գրքի սեղնալայե Տեառ և Տարքում գրքի մէջ ոչ հորենացի մեքար Այս ևս Տարքում առաջին յարք փորքի կնի է, որ գնեղվում է առաջին և երրորդ գրքի մէջ։

Վարդապետին, որ կնի սեղնալ իրարարանայ Տասնուսու Տարքումում Մոզես հորենացին զինքով Սահակ Բարդաբեան, և սեղ արեւ արեւ սեղնալ բանին Տարքումը է արեւին, և սեղ, Տասնուսու իր ցանկարան, միայն թէ արեւարան պատմում կամ սեղնալ արեւ կերտ, խոսքն արեւարան է արեւին.— Այս մասին գրեթե վերջին մէջ առ այս գլխից այն գրած ու յանալին մէջ առաջին գրած, և ոչ ի վերջին բան արեւարանը յարել, այլ գրած և արեւին։

Հորենացին այսակ իր գրքը բաժանում է կերտ մասի՝ գրտարան մէջ առաջին գրած և վերջին բանն, արեւ մէջ, Գ. Արեւին կարելի, հորենացին սեղնալայեում է իր Ա. Բ. Գ գրքերը և յարքում գրքը.— սեղ լինի ինչ արեւին կնի գրքը և վերջին Գ-նով, եւ Սեղնալայե այն իրարարան է սեղնալ առաջին գրքի և վերջինութեան մէջ, կանակարեւ՝ Մոզես հորենացին այսակ իր Վաստատութեան գրքի մասին է խոսում ի վերջին բան.— վերջինութեան մէջ— Տասնուսուում է Գ գրքը, որն ինքը կատարանութեան է առաջին, կան կարելի է կան Գ. Տեղ-Մարդկութեան

Սու. Մայնաչույցը Քարգմանու է. «Ներ առջեց գրքուն է զվերջի գրչուցնումնն, իսկ ն. Արարչւյցը՝ «Ներ առջեց իրզման գրք մեծ է զվերջի խոսք առեղծ Տա- կանում է իր վերջն Գ գրքը... Ընթ Բարբառանքի երրեանցա Պատմութիւնը մաս առ մաս առնելով կրում էր իբր, Պարսի առապիկներէ մասնի գրութիւնը պետք է կցվոր Գ գրքին»¹⁵։

Գ. Տեր-Աղբալույցը գիտում է, որ բոլոր Քարգմանիկները, բացի Ն. Աղբալույցը պատմիան մեր առաջնայ գրքս — ինչպէս նա Քարգմանում, Նազի ընտանում ճշտու- լիման բարի Տոգանիկ ենթի¹⁶։

Որքան այս Տաղմարդ պետք է Քարգմանիկ կայտնու, սկի իմացի մեր առնուկները մարտի բանի Տանգիկ, որ աշ մեր առաջի իրզման գրքեր մեծ է ու վերջին բաների մեր արժանի Տամարեցիներ շարիկ, այլ կամ ուրիշ ընդ որում առաջին իրզման գրքն է առնել նկատի ունի առաջին կերպ գրքերը, իսկ վերջին բաները՝ Արարչաբանութիւնը։

Պատմիտան Մանկ Քարգմանիկ իր առաջնայութիւնն ստեղծու առաջ այն իրա- կանութիւն գրանալու Տարգմարութիւնը պետք է տեսնել նմ այն կար, Այլ առաջին գրքն էր, որպէս խոսում էր սեպի գրչուցներ, առաջնայութի մասին, բայց երրեանցիկ արդու չէ շարուն Պարսից առապիկները, բանի որ ստում է. որպէս առապիտանում բաներ, Այս արժանարտութիւնը երրեանցիկ կարճ էր Գ գրքը Տամարի վերջին բաներն է նշել, որ պետք չէ շարուն Պարսից առապիկները, որովհետ չէ սիրում, Յեր կարգը, որովհետ կրքոր գրքը ի առաջնայութիւն առաջին, ու մի կայ լուծի առապիկներէ և սեպի գրչուցներէ Տես Արարչաբան, Գ գրքը մասանց պատմիկի մասնակցից պատմութիւնն է, առապիկներն ստեղծու, Անարտարտութիւն մեղը Տարգմանաց խորագրով, ընդգրկում է պատմական խոսքերը Սարը Տրարտի, Տես միկն Արարչույցը զնի գրչուցը Քարգմարութիւնն և Սարը Տրարտի սերունդիկ, քանակագրութիւններն, Տաղմար, որի մասին երրեանցիկ գրում է, որ այն պետք է ու թե «Գրչուցնարտութիւնից պատմիկը, այլ մեր պատմականի ճշտարտութիւն կար- տանով՝ Տամարեան և սեպուար կարգան Տարգմանիկ պատմութիւն»¹⁵։

Այլ Մանկ Քարգմանու, ու էլ Մովսէս երրեանցա մարդ սեպու չէ տեղի վերջին բաներն առ Տաղմարի «Շայն Պատմութիւն» Գ գրքը, Որքնն զգա առկ պետք է նկատի առնել մի գրքը, որ, Քերտու, կարելի էր շարիկ Տարսից առապիկները, Այլ գրքը շարող գրքն էր, Բայց պետք է չէ շարիկ նկատ. Որովհետ շարող գրքը Տաղմար էր նախորդ գրքերին, ինչպէս այս Տանգմանու էր խոսարում էր, որ այն ժամակը Տաղմարում, բանիկ Տաղմարը վերաբերում էր նախորդ գրքերի մեծ կարծ նշմութիւն, իսկ գրքի մեծ պարտական առապիկներէ մասին թան ընթը, Տեսնարտը՝ Տաղմարում նրանք ինչէ լինի կարող նմ մասին մասին ժամը մնաց, որպէս առա- նին, որպէս գրք, ինչպէս զանկացել և կատարել է երրեանցիկ։

Այս գրանկութիւնից Տես Արարչաբանութիւն Տամարի կրքոր գրքը, որը «Շայն Պատմութիւն» միտար շարագրութիւնն է, կամ Մարգմանիկ Արարչույց մասին գրիկ խոսարող երրեանցա պատմիկն 440—470 թթ. պատմութիւն միտար շարագրութիւնը գրիկն որպէս Տաղմար, սեպիկայիկի բան է նշանակում է Քերտիկ Անարտարտի մասին գրած Տամարի՝ պատմութիւն, Անարտարտի Անարտարտի՝ Տաղմար, կամ մեր երրեանցիկ միկն պատմութիւնը՝ պատմութիւն, իսկ մեր Տարգմանիկ պատմութիւնն սեպուար՝ Տաղմար։

Երրեանցիկ իր պատմագրի առաջին կերպ գրքեր միտարի մի գրք գրուելու պեր- Տարտու վկայութիւն է Շայն Պատմութիւնն խորագրը, «Շայն պատմութիւն լինի Տաղմար», առաջնայ Մովսէս երրեանցա, ի խոսքու Մանկու Քարգմանուցա

Աղբալու է, ինչպէս տեսնել նրան Տարգմանուցա պատմական արժանի կատարում ընդարձակութիւնն մեծ, Շայն Պատմութիւն խորագրով լինի Տաղմարի երրեանցա բաների կրզման գրքերն են, Քովմ Արարչուն մաս ինչառակում լինելուց գրու- գիւն Տաղմարում, Շայն Պատմութիւնն առաջին կերպ գրքերի միտարարութիւնը, «Ի վերջու որչազ գրված է Տաղմարը կամ Արարչաբանութիւնը, որը երրեանցիկ սեպուում է «Վերջին բաներ»։

Քովմ Արարչուն լինելուց գրուելուց Տաղմարում է ի վերջու կրա Արարչաբանութիւնը, այսինքն նշանակում են Պատմարտ յատարիման մեր առաջնայ գրքն է վերջին բանու բանն սեպիկ Տես երրեանցիկ կրքոր գրքը՝ արտու թանց գր- մանէն է խորագրից առաջ. «Բան միայն պատմութիւնն գրքն նախնայը, ինչիկ Քարտ այն առախարի կրքերը, որպէս գրուելու են Արարչաբանութիւնն մեծ կամ Շարող գրու- անք, իրարիկ սեպուում են ու միայն խորագրով, այն Քովմ Ար, «Քան Ք» և այլն, կարգարտութիւնը։ Եւ երրեանցիկ ի վերջին բանու առնել Տես այլ է նկատի ունի- ցել, Որքնն վերջին բաների մեծ չի գրուել Պարսից առապիկները, Գրանք այլմ Ա և Գ գրքերի նշանակում են գրուելու։

Գրքոր նախնայից, սեպուայ Տաղմարութիւնը, իր Մատարի գրուելուց «Քան- կրով նշանակել է Տեպուայ երրեանցիկ Առաջին Տարգմանիկն է, որ Արարչաբանն մասնակցի Առաջին «քանի՜»՝ «Քան Ա» ի խորը արտիկ խորը ընդ Սեպուայ վեր- յարող Տես գրված բոլոր գրուելուց կրզման են «Արարչի յանդուում... ի խորը արտիկ...» և այդպէս 94 սեպու (Ք-ՂԵ)¹⁶։

«Վերջին բանու խորը միտարմանիկ յույց են առնի, որ Արարչաբանութիւնը առախնիկ նշմութիւնից կրզման Տաղմար է և ու նախորդ գրքերի նման միտար շար- գրութիւն, Այն ինչ սեպու Սեպիկորիկ յարտարտարտան է Շայն պատմութիւնն Ան- Տաղմարիկն մասնակցու Տամար։

Երրեանցա Պատմութիւնն շարուն միտար շարագրութիւնը սեպիկ սեպուում է միկն կրքոր Տաղմարի վերջը, և սեպուում է Արարչ, որպէս մի սեպուայութիւն, Շարող գրված արտիկ գրքն է, բայց կրա կրա վերաբերում է կերպ գրքերին, որքնն արտիկ կից է, այդին շարող գրվածը «Շայն Պատմութիւնն մաս է, որը Ք. Արարչուն մաս կրզման է հան «Շարող գրութիւնն լինի կրքոր պատմագրութիւնն։

Իսկ կ'էլ է «Պարսից առապիկները։

«Այսպէս այլ կրիկ պտիկ գրիկն են առաջին գրքի Տես, Տեսնական կամ է մեկը, որ այլ գրութիւնը այլ տեղ է գրուելու, գրում է ն. Արարչույցը, Այլ մեկը երրե- նայիկ չէ, որովհետ այլ գրութիւնն մասին հա խոսում է այն մասնակց, և արդէն գրան է միկնակցին լուրարում էր ու միայն իր առաջին կրզման գրքը (իմա՝ Գրքեր) լինի Տաղմարն Ա. Մ), այլն «Վերջին խոսքերը»²⁰ (իմա՝ բաներ) «Արարչաբանութիւն»։

Թե ով է կրք գրուելու է այլ կրիկ գրուել այն սեպու, որ գրում էր այսպէս, զա որչիկ ինչիկ էր Շայն որ երրեանցիկ չէ այլ գրուելուց, կարծում էմ, պարզ էր նկատու, երրեանցիկ չէ «Շայն պատմութիւնն մեծ ի վերջին առապիկացա պարզու սեպուում, առաջին գրքի վերում գրուելուց երրեանցիկ այլ Տաղմար գրում է Անարչ- արտն և Տաղմարը սեպուարտարտի Տես։ Այն գրում է զգաւ և առախնիկ, զգաւ և առախնիկն էլ սեպուում է միկնակցին, նկատուով, որ ինչ արժանի չէ Տամարում, որ այն մանի իր շարագրում գրքերի մեծ, խոսում, կրում է, որ պատմութիւնը զուգու էր առաջին երրեանցիկ այլ Տաղմարի նախնայիկ վարտում է Տամարը պատմիկ կատարուց։ Բայց Մանկ Քարգմանու Տամար պատմութիւն ինչ է կատարում, բանի որ Տեպուայիկ պատմիկի մի մնաց արժանի է Տամարի սեպուարտարտի գրում։

Մահակ Բագրատունիներն իր ձեռքով սենեկալով իր կրօնով պատմութեանը, երբ մէկ ուղով էր ստեղծեալ Վարդգէս աստուգեղծութեան իր գլխովը: Քանզի է, պատմութեան այն մի կողմ չէր դիմ, ուրտը է զնակերդ գրում, նայմի Նամար Նարմար էր սեղանը:

Մինչ այդ երանեացի Նամարախալի էր «Պատմութեան» երկը գրելի վերաբերողը, յարգանքէլար գրելի գրեթեմը աստեղծութեանն էր ամեն մի գրելի Նամարախալեան զնակերդը: զիստՆամարների նշանով: Մահակ Բագրատունիներ իր վերջին պատմողը սեղանալով է աստիկ գրել վերջում, և ին Նամարախալում: Այգուց էլ այն կա: Մարդիկ Շատ մահակ մեկնեացը վերջը կարող էր Նահանգ կազմութեան, կազմելու Նամար:

Մահակ Բագրատունիներ մի կազմի մէջ էլ ամփոփել «Նայց պատմութեան» երկն Նամարա, աստեղծ Մովսէս երանեացու է ինքուր Մահակ Բագրատունի, որը սկսում է Այգուցից և Նամարում մինչ 440 թվականը և միտար շարագրութեան է Մեկնեացու Նահակը: Եր անհնայ Նամարա և միտարի մարտն, ինչպէս երանում է երբ և Շեղեանակն երկնտարութեանը: Ամենայն Նամարախալեանը, ես իր պատմելի ամփոփել է երկն կազմի մեջ:

Երբ Նամարա Վարդգէս աստուգեղծութեան կազմել է ասիս միտան, ինչ սկերպարութեանը աստեղծութեան Քերես Քաճկա երանեացի սեղանող պատմագրութեանն աստեղծ կան այն նկարի աներ: Մովսէսական երանոյթ, Նահակի շին և նոր կառուարանները, և երանց աստեղծի գրելը, երկն այգուցն էին կազմում, կարելի էր նաև Նայց պատմութեանը և երբ Նամարախալեան աստեղծութեան կազմել, որպէս մի մայրան, մի պատմագրողը: Նոր կառուարանի Ապարանները մի կազմի մէջ էին զնակեղծում, Նորան և Պէրերը՝ մի, իսկ շին կառուարանը՝ մի քանի կազմելի մէջ էր Շարագրող պատմել, երբ երկնտարի էին: Նամարան սկերպարութեան աստեղծի կազմի մէջ ամփոփում էլ պատճառ էլ զարմել, որ այն գրելի ընթացքում ամփոփ աստեղծ և աստեղծի ընդորակեղծում Շեանա մայր մայրանցի:

Երանեացու վկայութեան «Պատմութեան» Նայց Մեծացու պատմագրողը կազմում է եղև երկն միտարի:

ա. Նայց պատմութեան յերկն Նամարա, աստեղծ Մովսէս երանեացու է ինքուր Մահակ Բագրատունի զան Նամարա— Այգուցի— 440 թվական, որն ամբարձում է սկերպող:

բ. Մովսէս երանեացու վերագրութեանն է վերջն երկնացի գրագրակալ Նամարան, շարագրողը, որը նախորդ գրելի Նամարական է:

գ. Մ Պարդի աստուգեղծութեան Նամարա, որը գրել է նախորդ միտարներից Շեան, և որպէս աստեղծն և անշատ միտար, ինչ կէտ էր մի գրելի:

Այգուցով, երանեացի սեղանը մինչ վերջ Նամարախալի է մնացել վերագրութեան շարագրելու իր սեղանիցի, և իտաստեղծ կառուարել է երանեացու Պատմութեան շարագրողը սկերպար մասին վկայութեանն և որպէսնայ զազմում զուցումները կազմում ինչ թողնում, որ շարագրողը, որպէս նախորդ երկնի Նամարան, այդպէս էլ սեղանի սկերպարութեան անհնամ:

Ռ. Մովսէս երանեացին սկերպարում է Վարդգէս Արմատայն հանուրը մարդկայրեան Նայցն հակառակ մտածողութեամբ շփարանող հին պատմութեան կարծիքները շարագրողը գրում

Երանեացի Այգուցի գրելի կրողը գրելի վերջում, Նամարախալով պատմութեան պատճառի սկերպար և շարագրողը սկերպար մտար կարգի պատմութեանն նշելու... է ժամանակ սեղանող ամբարձակի շինանում մինչ շարժում, գրում է թե ինչպէս պետք է աստուգեղծ մտար սեղան կազմել: Նահանգալեանը ընդունելով պատմութեանն աստուգեղ, երանեացի Պատմութեան սկսում է ոչ թե զան զնակեղծ պատմագրութեանը, այլ Նամար մարդկայրեան արմատի, Այգուցի, սեղանու, Պարագրատունի Նամարախալեանի: Եւ Նամարախալի Շեան, Ղ պարդի (երկնտար) է Վարդգէս որ էլ սակը Այգուց և այլը նահանգացի միտարեանցի այլի իր պատմագրող և շարագրողով, Վարդգէս Արմատայն Նամար մարդկայրեան, կամ թե Նահակ ուրից թողի անկ մարդիկ, պարտ էր մէկ սակու ինչ սեղանի քանի, թե ընդ'ը Նահանակ Նայցի իտր-Շեան սեղանարանիցս այլի իր պատմագրողը, վերանայ անկ, զրազմութեան և վերանայ, կամ ընդի ինչ զնակեղծութեան և զայլը նահանգացի, ոչ միտն զան սեղանի և ժամանակող, այլ և զան ոչ սկերպար զան ի մէջ Նամարախալեան կարգի սկերպարի:21:

Այգուցեանը միտարի, այդիցի Քերատի և Քազմովակ նման երբ (Այգուցի մ. Պ.) մարտն ասում է, որ սեղ զնա ամենարանայ Ատտան Այգուց Նահակ և աստեղծողը Մովսէսականն որից Շեան ասում է, Վարդգէսից Այգուցն (Այգուց Ա. Մ.) շարագրածն, որ լինում է երանում զնց Նայց: Նայց էլ որից անան են ասիս և իտան երկնտարից-չարմար, թեկուց էլ շինելիցի և երկրի պատմութեան մասին իտանում են Ս. գրելի Նամարախալի նրանց աստուգեղծութեան թեկուցով, երանեացի գրում է, որ նրանք ինչ Նամարախալում աստուգեղծում անհան թվելի և նմարախալեանի ինչ Նամարախալի, սկերպում ետուց և երկնն աստեղծ վերագրում զամբարում:22: Մովսէս վարդել Աստ աստեղծ երանեացի իտաստեղծ է սկերպար էր մէկ աստեղծողը գրողից նայա զնակեղծ զան կարգութեան, թե զինչ իտարակեղծ որ ի նայան իտր-Շեան պաշտու զայտարի գրելու: Այլ զան երկնտարեան աստեղծողը «որտեղ» սկսում սեղան և ժամանակի զայտարի թեկուց, Նայցար աստեղծողը որպէս, սեղանելով շարագրող այտարի՝ որպէս և Նամարախալեան եղջ:23, և սկսում է Այգուց նահանգակերցի: Մովսէս անհնամ էր, երանեացի իտաստեղծ է ինչ ժամանակիցի կարծիքները, որ կարգութեան անձամեղծում, շարագրողը որից սեղան և ժամանակում: Այգուցի Նամար մարդկայրեան արմատի կամ մայրի մտարի է, որ Նամարան են Քերատը, Քազմովակը, և Այգուցեանը, շփարագրողը Մարդ Գրի Շեան, որը թողնում է Շեան սակու:

Այս նշանակում է, որ երանեացի Նամարախալում պետք է ընդի նրանց աստեղծողը, որպէս զարմարակում են Շեղեանների կարծիքները, և զայտարի թե ինչ ժամանակագրութեան նրանք այդպէս գրել: Պարդի մէկ պետք է փոքրիկ երկն գրելիցի զարդար ինչ նահանգեանի կամ արմատի մտարի ինչ ժամանակիցի այն կարծիքները, որպէս Նամարական են Ս. Գրիցի և որպէս Նամարում է ինքը՝ երանեացին, թեկուց է շարագրողան զան և զայտարար Ննկ սեղան, կամ զում է սկերպողը:

Այտեղից եղանակագրութեան, Մովսէս երանեացու շրջող ուղեաները ոչ թե երբ միտար շարագրողը պետք է լինի, այլ իր նշան Շեղեանների ժամանակագրական երկրի շարագրողը, երանեացու շարագրութեամբ. «թե զինչ իտարակեղծ որ ի նայան իտր-Շեան պաշտու զայտարի գրելու:

Հաշիւն Տեպուչի Քոթլա ձևագրում անուայք, որ ընտերի պատմագրի խորագրով երկ միայր ունենք. առաջին գլխագրւմ է Վժժտեր նորենացոյ և Ապրեարի ժամանակաբաշխումը անմիջապէս հետ, որի առջ ամբողջում են նկարինու Անաբաջու տժամանականք երկմանեցա: Հանրահայտ աշխատութեան երկու մասերը բազմում վկայութեանը: Այսուպ երան անմիջապէս Հարցում է մարմանու խորագրեր, որի առջ ամբողջում են զարեւոյ նկարինու կեսարացու եղում երկը, ինչպէս նաև Սնկեր-ցուկն պատմութիւնը: առանկին վկայութեանը:

Այս նայն ձևագրի երկրորդ մասում անկեր «Սնկերցոյ պատմութիւնն զոր Սերի առաջը համաստ և Սերի ժամանակագրի ակնի ընդարձակ ու կանակալոր հազմաները: Որ ձևագրում այս Հարցողականութեան պատմական լէ, և որ նկարինու Անաբաջուց բազմում առջ հազմաները նայն են, համարում ենք երանք համեմատութեանը. իսկ որ աշխարհացու տժամանակաբաշխ շարքը գրքի մասն է կազմել, հաստատում են Քովմա Արծրունու վկայութեանը»՝ Արծրունուց առն պատմութեանն երկը: (Տարեան Ա)

Համարութեանը երկում է, որ ընտերի ժամանակագրի երկու հազմաներն էլ միեւնոյ նյութն են պարունակում, աւարքը ժամանկերով: Սի որ երանք, Քովմա Արծրունու հազմատմամբ, մասն են կազմել Քովմա նորենացու շարքը գրվաք կամ պարտեան:

ՏԱՅՏԱՅ Ա

(1) Քովմա Արծրունի, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, 1955 թ.

122... Գրեաց Մեծ վարդապետն Մովսէս տիկերա՛նուհեղա Քերթազն զգրեա Պատմութեան Հայոց սնեաց, հրաշալան շարիւնամով, սնեայ յկամայ մինչև ի կայար Ձինն... որպէս գրեալ առանկեցու մեզ այս ի շարքը գրուայ խառնարկուց Պատմութեանն՝ Մովսէս նորենացու Արագարնութեան ի վերայ երկրանց գրուակուց հաստատի:

14 Իսկ Ասոր երրորդ ի Սեմայ առաջին շինել զԻնուէ, և նրնու առանկերով Սեմայ և ի Քամայ:

Ու էլ նրնու ինկապէս վրնալ Սեմայ, և ի նրնու ի վրնալ Քամայ ըստ Արեւդեանկ Քազկեանցու և ըստ նարեան Կեսարացու և ըստ Մովսէս նորենացու և ըստ Յովնանու Ազնկանացու առաջարկի:

(2) Մատենադարան ձև. № 2679) Մովսէսի նորենացու և Անգրեալի

էլ 29ա Ազմ նարեանովք. առ կնքուայ առա ՄԼ մասի զՍԼՔ,
47ա Փարթ Դեպն առա Ա և Տիպատիս Ա
Ձեռն, երբին Հայր...

32բ Արդիք Քամայ՝ Քուշ, և ի նմանէ նկարագրի:
Ասոր, և ի նմանէ Ասորեստանայ:
33բ Արդիք Սեմայ՝ Ոզմ, և ի նմանէ՝ եղամացի:
Մատարայի, և ի նմանէ՝ Տիպատացի...
Քազարուն Ասորեստանայի:

16-18 Քայց բանքի աներիւլ էր նրնու նկարայի ի բանանայն ի վերայ Սեմայի, և զԲարեւոյ տիկանակ նար շինալ՝ ի Քազարուն նրնուր անու զԲանայն և շինել զԻնուէ, և քիսել անց զՄատարայի Ասորեստանի:

Գարեւալ բանքի Մատարայի ի Քամայ ըստ բանանակ ազգին և աշխարհին, շինել զԵրեւան և անց հարստանակ ազատարար, և առանկին:

Ի Մատենի (Սուրեան Ա. Մ.) անց գրեալ զԻնուէ և զՔամայ և զԱրեւան, և զԵրեւանաներորդ հարստութիւն նկարացուց... որպէս և ի շարքը գրուութեանն Մովսէսի: Իսկ նրնու և Քամայում անրն Անգրեաց և նկարացուց...

44 նրնու... ըստ որնունի Քիւայ... առ Քազարունակ անկանի Ասորեստանի և Արեւատանի, Քայց միայն ի Զնկայց, որ և զԻնուէ թաղար առաջին սրբանայ շինեալ յ Ասորայ...

Ու ի վրնանունի իբրում... նոր զնիւնութիւն կնքի իբրում Քամայում, որ և նա թաղարի և նրնայ անկանի, որոց և նրնու, և զԲարեւոյ պարագր ամբարցոյ... ի մասն Քամայումայ և բան յարկին որ զԻնուէ՝ այս անկանի գրուայ առաջ առաջեկու, որ անրնայ առա նր,

3) Մատենադարան ձև. № 2629
Սուրի ժամանակագրի

էլ 207 նրնու յառաջ բան զԱրեւան և Քամայ շինել զԻնուէ:

201բ Նախ՝ անկանի Անգրայցոյ, Քայց ի նկարայ Քազարուն նրնու առա ՄԼ:

Սուրի ժամանակագրի. Սպիտակ:

47բ Քիւայ Քազարունայ անկանի Ասորեստանայ առա ՄԼ, Քայց ի Զնկայց:

Ձեմարումայ ընդ առաջարկ յազն, որ անի զԱնա և զՆոյ երկրին հարկ, վրան զԵրեւանի, և զԲարեւոյն նարկ և պարտու:

Ի Ս ամի Քամայումայ, Արեւանու և ի նրնունի: Տարեզն ըստ նրքայցոյ՝ Ս ամ է:

45ա Ան նրնու Քազարունութեան Ասորեստանայց, նկարացուց կնք վերաստաներորդ հարստութիւն... էժ հարստութիւն՝ նովսէս Քազարունին առա ճԻ:

Ձեմարումայց Քազարուն Նովսէս ի զկու և անուանել զՆովսէս և զԵրեւանի, զԵրեւանի սրայ ի ժամանակին՝ առ Նովսէսն նկարատի ի նրնունի, ընդ նրնունայ ընդգրատու:

(4) Սուրիա կեսարացի, մասն Բ, Բրնեկն կանոն

էլ 62 Ասորեստանայց առաջին Քազարուն նրնու (Քիւզեան) Քազարունայ անկանի Անգրայցոյ, Քայց ի Զնկայց, առա ՄԼ:

Ի և՛ ամի Քազարունութեան սրայ, ձեռ Արեւան:

Ի սորս ե-սմի Երրայնց Արքանուս
Ա անն էր, որ Քաղցանքն էր...

Ինքս շին զինան, գործ ազնվակ
Քաղցանց Քաղաւորքն էր, յորոց
վերայ խաղաց նինս գարաւիք...

Ի Քաղաւորքն նինս և Ի ամն Ար-
քանուս Քաղաւորն ճամբան կն
նինս, սան եմ, զորմ առասպել յառնն,
Քլ սնի վնսա և Գ՛ոյ երկին ճարժ
Վան զ՛նկոյն, և զԳարկոյն կարգն և
պարզու է Ի ամն Արքանուս:

Սկզբն առաջն յարեանքն է եմ անն
Արքանուս էր:

Եւ ներկայացոյ ժՁ որչ (վերառան-
յորչ) Նարառքնան, առ որմ Քաղաւ-
րիցն և Քերանցիքն սան ճն:

202ա և անի (Բաւակա) զերկայացոյ
Քաղաւորն զնմինս, ի զվ և սեռա-
նեայ զնմուտ և զնորսն նորս, քանի
երկն սորս ըստ ճամանակնայ, որ առ-
չինս առ Նովասն յնքնգտա իշխուր:

Ելմ ընենք Սերի ճամանակորն ընդարտն առնողս՛յանք Մարզի-
կան սրճատի ճարն պատմոյ ՚՛ն ճամանակորն՛ Քերասոն, Քաղճակոյն, Աբրո-
զնետի և այլոց երկրք ճարզի՛լքանն և Նասկ (ճառար) նվերինս Կեարացո, շճա-
ճանակակնք երճմանայ աշխատարն մրցողն²¹, որից և պղմն է Մոսես կո-
րնացին:

Չաղուց թգլա ձևուպում Սերի ճամանակորն խորացի սակ զնուզման
նեայնս միճակորնք-
ա. շճ արանց շարս

1) շճ արանց իմաստարկաց և պատմութեան, որ ներկայացման են՝
1) ՚՛ն ճամանակորնքն՛ թմով առա՛ջ իրնց աշխատարններն թխարկում, որոք
նվարտորն երկի տարչուրներն նն: Այս Նաովանէլը անմամ են երկն Ա մասից (էջ
359):

2) Երկրորդ ճառք Քանկանք՝ Նամատում է և Կրանից արտածում է զաղանքն
և Կրանց իմաստարկորն շարքն:

Շճամանակարնքն պատմական երկը սկսում է այսպէս. [բաղնացոյց]. Որ-
պէ՛ս Քաղցանք ճամանակարնն, ի Քաղճակոյն Արեւստեղեայ և վան քոց Քաղցանց-
ոց, և վան առանքն Քաղաւորքնան նոցա:

Չալա՛ Քերասո յառեւում ճամբնն պատմուց, և Երկրորդն գիտաւորն մի

...եւ առ ներկայացոյ ժՁ կորոք իշխ-
անքնն էր, գոր և Նարառքնն կունն

Երես շինեայ զինս Քաղաւոր երկրն
Առարեսանեայ, գոր Երրայնցիք նմուտ
կունն:

էջ 64 Առարեսանեայ Քաղաւորն կն
նմուտ Նամբան, զորմ սեռայ իրք
պատմին, որ և զնորս կուտ, և ընդնմ
յորոքանան շարք Յուր կոնքնուց, և
զարգում Քաղաւոր աշխարհն Քաղցանց
շինուց վերտին:

էջ 78 Առ ներկայացոյ ժՁ կորոք Նարառ-
քնանք Քաղաւորնքն Նովա, սան 59:

ՉՔաղաւոր ներկայացոյ Նովա Նամ-
բանք սեռանեայ վան Նովանքն և
կարոց կուտ. որք ի սկզբնն սեղ որ-
պէս Նովաք իշն յնքնգտա:

ՉՅուրս յանն
ՉԻտնք մե կուտուց

քառ միջոլ յարեանց զրեայ... զայս նկ արեանք, Ապրազորս սակ՝ նախ Քաղաւոր
կանու զնկարս... շարս ժ. Բաւակայ ժ շար մի թի երկ Նաղարից և վնց Նարիք
անայ... և ես յառայ ճառուցն էմ ըստ միջոլ կարգս թու գիտաւորս Առարեսա-
նեայ՝ ժ. Քաղաւոր՝ վնկարայ յառանքն Քաղաւորն մին զԳիտաւորն...²²:

ՍԻրանգումն սմնեւրն լինն ժ Քաղաւորք. Շարք ճ և Ի. եւ Նամարն այսպէս
և ընում է զուցալը (սու՛ Տարտակ Բ):

ՍԻրանգումն Քաղաւոր ժ.
Շարք ճն. եւ ճն շարիք սանն սանն Սնն ըրսա անայ, կնմ շարն Գ Նաղար և
վնց Նարիք սմ Նշանկոյնն:

Չայս Քաղճակոյն Արեւստեղիք գրք պատմն...

Եւ զին այն ինչ իշն, գոր զրեւ երկ Քերասո սեղն յառեւումն է միկայատմն
ճամբնն՝ պատմիցք, և յառանքն, յարեկց. գոր Ի նմին իսկ ճամբնն
կՆար Քաղճակոյն²³. Քերասոնք զաղճոլ նոքն բանք պատմում է նաև ինքը՝ Քաղճա-
կոյն²⁶, ապա Աբրուզնոք. «...Եւ այս Քաղաւորն աշխարհն նախ զնկարոյն սանն,
այլ վան իրայ աննինն այս՛ով ինչ բանք նկ պատմելոյ, զի գնա ճարզարեան սանն,
նախնանք Անուսում կնոյց Նովա, որ Քաղաւորն շարս ժ և շարս Վ և Ո սմ²⁹»:

Նամանեայ նուերինս Կեարացոց զառն սորն Նամատն, Նարիքն Նաղուց
թգլա ձևուարի՝ Սերի ճամանակարն առանքն միճակոր՝ շճ արանց շարքն և Մով-
ան կորնուց պատմութեան առանքն գրք յորոք պիտ Նու Քերասոն շանք
ընդում է սկզբն Նանկարտակնով իսկ ձևուարի՛ք՝ կսն կորնուց զառարտարճար
(Տնա՛ ստեղան Բ և կարմիրք):

SUSA Բ

Ճամբինս Կեարացի,
ճամանակակնք
Մաս Ա

Մովսէս
կորնուցի,
Քառմուրին
Շայոց

Մասնագրան
ձև. 2679
Սերի ճամանակարի

«Չալա՛ Քերասո
յառանքն ճամբնն
պատմուց, և յերկրորդն
Քաղաւորն ժ ըստ միջոլ
յարեանց զրեայ... զայս
նկ արեանք:

Ապրազորս սակ՝
նախ Քաղաւոր կնկու
զնկարս... շարս ժ.
Բաւակայ գոր մի թի
երկ նաղարից և վնց
Նարիք անայ... և ես
յառայ ճառուցն՝ մի ըստ
միջոլ կարգս թու
գիտաւորս Առարեսա-
նեայ՝ ժ. Քաղաւոր՝

(էջ 13) «Չաղազս Ար-
ճառայն Նանք
Ճարզիթեան, կամ
Քլ Նանչ անք Քա-
ղիք սան նարիք,
պարս էր մկ սանս
ին սեղանք բանի Քլ
ընչ՛ր Ն-կասոկ
Նաղար խորնայ՝
անիթարեկան այլիք
ի պատմարաց,
գիտուայ սամ,
գիտմովսն և
զիթիկնայ. կամ
զնիք ինչ զնուս...»

(էջ 201ա) Չարեանց
Քաղցանցոց միկայատմ
անայ, գոր ի ժ արանց
սանն սանն շարս ճն. եւ
ճն շարիք սանն մինչն
Ո՛ճ30 ընք, Քլ Վ (Ո)՛՛ս
սմ Նշանկոլ շարն, Քլ է
Քկա, որ Արամուզն սանն
ի նորս պարտութեան
Գ՛Գիտութիւն
եւ պատմ զայս
Քերտարանս³¹:

յնպիսի անարժեք
բազումներ մինչև
գժարարքս...
(էջ 14—16) Միակամայն
ամենէլին լինին ժ
բազումք. շարք ճ և Ի: Եւ
ճամարին այսպէս.

ա Ազգոսն շարք ժ,
բ Ազգարոսն շարք Գ:
գ Ազգզոն շարք ԺԳ:
դ Ամմ(եմ)ն շարք ԺԸ:
ե Անկազարոսն շարք ԺԸ:
զ Գառնոսն շարք Ժ:
է Ազգզոնն շարք ԺԸ:
ը Ամմ(եմ)նոսն շարք Ժ:
թ Քարաբառն շարք Ը:
ժ Քարաբարոսն շարք ԺԸ:

Միակամայն Քազարք ժ
Շարք ճԻ: Եւ ճԻ շարին
սակն սակն Մե՛ք ըրոս
անաց, ի՞նչ շարն Գ Շարք
և լին Շարին ամ նշանա-
կից:

Քաշա Քազարգլին
Անկազարքի գիրք պատմեն
...

(էջ 17—25) Քերտոս քոյ
սու...

(էջ 46—47) Արիլինայ,
ժամ ստալին
բազումարման
Քազարգուց...
...Քաշա Քազարգի
այնորին նախ զԱզգզոնայ
սակն. այլ ժամ իտոյ
անկնն այսպիսի ինչ բանք
են պատմեայ, զի զնա
ժազգզոնանն

Եւստիանոսն, ոչ
միայն ժամ սեռանց
և ճամանակաց, այլև
ժամն ոչ սիրան զուր
մէջ Շաւարաթա-
նիպս կարգելոյ ազգի
ժարգան:
Քանզի սակ ժամ
նորս Արիլինոս
Շարգին այլոցն
այսպէս. Եւ զնա
ամենայնամեկն Աս-
տուան կցոյց հովի և
ստաբոլոյ ճողոյ-
ղանէ: Տես որոյ
սակ. Երազարանց
Ազգոսն շարս ստան
ար լինն ամբ երեսուն
և լին հազար:

Եւնչպէս և յազգու
նայն այլով ստանալով
վարին և ժամանակով
անբարիք. թելոս և
ժամ քրոյն
ստանալեան և ժամ
այգիսեանեան կրթիք՝
զայլ Շարգարանք բար-
բառի բանքն.
Եւնչպէսակ և գիրն
Եւստիանոսն ստան՝
գիրքստեման նախ-
զերթ թուն:

(էջ 22) ...Սապիթին
ի վրայստանաց
յազգուս այսորիկ
Շանցան շարգարէ...
Քաշա որպէս ի
սիրանն կրթան
նշարանն, կրթան
ստան— որպէս յազգու
նայնամովին, ոչ
սապիթ ժուր սակն
զնա. այլ բազար.

Եւնչպէսամեկն Աստուան
կցոյց Շարք, որ
Քազարանց շարք ժ, և
շարք Ը և Ս ամ,
...Տես նորս սիրանց
Ազգարոսն...
...Երաբարքս:

ա Ազգոսն շարք Ժ
բ Ազգարոսն շարք Գ:
գ Ազգզոն շարք ԺԳ:
դ Ամմ(եմ)ն շարք ԺԸ:
ե Ամկազարոսն շարք ԺԸ:
զ Գառնոսն շարք Ժ:
է Անկազարոսն շարք ԺԸ:
ը Ամմ(եմ)նոսն շարք Ժ:
թ Քարաբառն շարք Ը:
ժ Քարաբարոսն շարք ԺԸ:

Չուսս կուն բազարս և
անգիտութեամբ այսպիսի
սմանս որանս
զԱստուան և զնորին
զուրադարինն, զոր
Հազովն Աստուան Մովսէս
պատմէ:

Ի՛նչ է պատկանում այս
բազարաբարքուր
նկարչոս Անարազուս
Երանիկոնն ճիշտ այսպիսի
բան զիս:

Նրա Շաշոյ պատմությունն ընդամենը
արտահայտված է նույն
միտքով, ինչ Եւստիանոսի զիր
ընդամենը շարքի ամբողջ
կարգաբարքունն է, բայց
որի հին վրայգրքերը Եւստիանոսի
Քազարգի կաշիով, ստանում են Աստու
Շեռ նրանց սակնանք
քանակութեանն ու ժամանակագրութեանն
նշանները:

Կասկած չի մնում, որ սույն
կարգաբարքությունն Մովսէս
կրթանցունն է, որին սիրել
էր... ստանալով գիրքին
կցուց յայտնել բայց կարգաբարքունն,
թէ զինչ խորանարկ
որ էր նրանց արտահայտված
նշանները N 2679 նկարագրով
նկարչի ժամանակագրութեանն
չորսորդ գրքով:

այնպէս ստան խա-
կան նախ և անկախ
կաշիով. և ամս այսով
երեսուն և լին հազար.
Իսկ Քազարգ
Եւստիանոսն և
քր՛նչկզկին իշխատոյց՝
զայլ և Շաւարաթ
Մովսէսի,— եւնչպէս և
յնա քր՛նչկզկին կրթոս
կարգելով արտ
ստանալին յայտոյ բան
զաշարաբարքունն.
Թիկնն, զինչ
Նաարեհիթանն
Քարաբարքայ ի Շաշո՛
Նշարանն, իսկ
ստանայն
ժազգզոնամբ և
բազար այսպիսի՝
սակն:

Կարգաբարքությունն Աստուան կցոյց Շարք, որ Քազարանց շարք ժ, և շարք Ը և Ս ամ, ...Տես նորս սիրանց Ազգարոսն... Երաբարքս:

Չուսս կուն բազարս և անգիտութեամբ այսպիսի սմանս որանս զԱստուան և զնորին զուրադարինն, զոր Հազովն Աստուան Մովսէս պատմէ: Ի՛նչ է պատկանում այս բազարաբարքուր նկարչոս Անարազուս Երանիկոնն ճիշտ այսպիսի բան զիս: Նրա Շաշոյ պատմությունն ընդամենը արտահայտված է նույն միտքով, ինչ Եւստիանոսի զիր ընդամենը շարքի ամբողջ կարգաբարքունն է, բայց որի հին վրայգրքերը Եւստիանոսի Քազարգի կաշիով, ստանում են Աստու Շեռ նրանց սակնանք քանակութեանն ու ժամանակագրութեանն նշանները: Կասկած չի մնում, որ սույն կարգաբարքությունն Մովսէս կրթանցունն է, որին սիրել էր... ստանալով գիրքին կցուց յայտնել բայց կարգաբարքունն, թէ զինչ խորանարկ որ էր նրանց արտահայտված նշանները N 2679 նկարագրով նկարչի ժամանակագրութեանն չորսորդ գրքով:

ժ արեց շարքն ու նորնացու կործինն անձիպսեա նարգով (ե՛տ արեց իմաստարեաց և պատմութիւնս խորագրք, որի առկ նշան են նմանորն երկ տապ գիտմոր Նշանակները՝ իրեն պատմութիւններն հիշատակութիւմը: Ճանն պայմանավում է աշպս. Վարդ, զոտս զնկու Քննիկն զնիկցոր և զոտս յի պիտայիչ նշանագործութիւմ, այլ գտածանակ՝ ոչ սառչը³⁴): Այս Նանձարարական նախա-գաութիւնը նմանորն Կառարոս Երկրորդ գրքի՝ Բորիկնի ընդարձակ Առաջարկն շատ սեղմ ամփոփումն է նմանորն Կառարոս երկի Նախնի Քարգանդնային մնացորի սկիզբը Քննի է, ստոր շարժանիկն և Նանձարիկն Քարգանդն և Նախնի, որոնքով ստեղծին ճանուկն (յաւորներն), շարարայիչն թառ զայս նարակարգութիւնս (Նանձարն)³⁵, և վերջ նշան զնկու զնիկսն արտասպառնութիւնը նմանորն երկի Առաջին մասը նկատու սեմն, որ պարունակիչներն երկրորդ մասում ներկայացում է շրթնիկն ստեղծելու Այս արտ Նամաստարայի տարրերակն նկ զսեմ Նապոյն Քննչայ մնացրում ստեղ Նանձարարակնից Նուս, որը սեմում է. ստեղ աննկայ Սարայոց, բայց ի ննկոց Քարգանդ նման՝ անս ՄԲ (անս ստեղակ և, սեմակ Կ)³⁶:

Քովմ Արծրունին Նանձար և օգովմ Մովսէս երանկոցն և Նիւում է աղբարը: Քովմ Նուրի մեղարարութեան ճանկն ցում է. Նիւնու ի զսակի Քովմայ ըստ Արծրունի Քարգանդոց և ըստ նարեկայ Կառարոց և ըստ Մովսէս երանկոցը³⁷: Արծրունին նկատու սեղ իտեղնացու Պատմութիւն Առաջին՝ Նննարարութեան Նապոյ ճննարգ գրքի և զայնք, որը ընթում է Քովմ Նուրի մեղարարութեանը, և ամբողջում նիւնում (Ճննարայ միջն զննում)³⁸: Արծրունի և Նուս Նուրի և Քննի ճանկն զնիկս, Արծրունին նկատում է որ զաւարտեա եւ... պատմ Մեծ Քննչայն Մովսէս³⁹, որը զարեւել զսեմում է երանկացու Պատմութեան Առաջին գրքում⁴⁰:

Այս և սեղսիտ վիպայութեանն, որորն բացատրում են երանկացու ստեղն երկ գրքորում, բայց ընծայում են երանկացու... Ի նանկն (նարեկայ Ա. Մ.) սեղ զայն զնիկս, և զնամիրում, և զնրքում և զնկարատեղորոց Նարարութեան ներկարարաց, և ի Նարարոց զարտնակն Մովսէս⁴¹: Արծրունին նշում է Նուս այն գրքի սեմն, որի մէջ ներկայում է սեղ Նամաստարի՝ սեմակն շարքը զարտնակն:

Այս Նարարոց զարտնակն մէջ Ք. Արծրունին կարգաւել է Նուս Նիւնու շինն զնիկսն վիպայութեան, որը նարարութեան Նու Նամաստար և Քովմակ, զանի որ ճշտա աղբարութեան վիպայութեան նկ, որ Վնար Մեծս շինն զնիկսն սեմակն, զնիկս շինն զնիկսն Քովմակ կարգաւել է երանկացու Նարարոց զարտնակն մէջ, Նուս նմանորն նկատում: ինչպէս Նուս Վնարի պատմագրի Նամաստարի վերջում, Նուս նանկն զարգում զարգարներն և նարեկ շինողների զսեմակն, որ Նամար Նուս կերպարը նշում է վերաբերում ՎԼ. նիւնու շարք զայն վերջում ՆԲ անար, շինն զնիկսն⁴²:

Կրկին սեղարգանայում նիւնում է Նամարակն, Արծրունին ցում է. Նիւնու... ըստ որնիկն Քննչայ... ստեղ Քարգանդն Արարատին և Արարատին, բայց ճիւղն ի ննկոց, որ և զնիկսն զարգ առաջին արարանայ շինակ Առարայ...

Ըս ի զսեմակն իտում... ետ զնիկսն վիպայութեան նիւն իտում Նամարակն, որ և նու զարգարուն սերնոց աննկային, որոց և նիւնու, և զնարեկն պարզորոց ամբողջը... և զնուս Նամարիկն և զայն յոսիկն որ զնեմակ՝ այս աննկայ զսեմակ յայնց ստեղակ, որ սերնոց անն՝ ՆԲ⁴³:

Այս աննիկ ճանկն, Ք. Արծրունին խոստովանութիւմը, ինքը կարգաւել է երանկացու Նարարոց զարտնակն մէջ և նմանորն ճոտ (զնն Վերջ և Նամարակն): Այսպիսով, Նուսային Քննչայ մնացրում սեղնի պատմագրի խորագրի առկ զնիկ:

Չմտ էտ արեց շարքն էտ արեց իմաստարեաց պատմութեանս աղբարներն զսեղ և նշան անարարական պատմական վիպայութեանը, զարգում են նմանորն նարարոց: Ե՛մանակական պատմութիւն (Մտ. Ա. Ք.) երկն և զսեղն են երանկացու Պատմութեան Արարարութեան մէջ շարքը գրքում:

Նմանորն նարարոց ընթում ստեղ զարգանդիկով Մովսէս երանկացն շարարակում է Նանձար Նարարակն ստեղակ մասն մի զանի խորք ստեղ: խոստովանութեան կտորտորք: Ե՛տ արեց շարքը ընթելով զայն սեղն, որ Նիկ պատմագրեանք սեղակն և սամակներն Քարգանդ Նամարակ, իսկ էտ արեց իմաստարեաց պատմութեան շարտեակն նոր երկ որոնիկն կարգարարութեան սեղակն, որակ կակն էր սեղ Նարար պատմական Առաջին գրքում, որ Մեծ, Քովմ, Նարարի մեղարարութեան ամբողջում է Արարում, նիւնու, Արար նամարակներով: Մ. երանկացն Նարար պատմական մէջ շարքում է Արարի կարգարարութեան, Արարարութեան մէջ, ճանպո՛ իտա Նամաստար, շարտեակն է Արարումը, նիւնում և ճանար Նարարից սեղնարարոց Նարարարութեան, Նարարից իրարարութեաններն ճանակն հիշատակութիւմը:

Սեղի ճանակագրի Նամար շրթնիկն կակնիցը խոսարարութեան է. վիպայութեան ընթում են նարարակն Նամարարութեան, ստեղ երկն զարգանք կրտակն են, սեղնք կամ վերջը, երկն Նամաստար, ստեղն թանք սեղով խորագրում, Նարարի վերարարութեան: Նաւ աղբար և Նուսային սեղակն ստարարութեանը: Քովմ է Քն աղբար Նարարի և Քարգանդները:

Այս որոշ վիպայութեաններն ստարարութեան.

Նանձարն Կառարոցի. Բրնիկն Վննիկ, 1818 թ.

Ը՛ 92 ճ՛ մէջ Նովսէսայ, յորում զսեմակնացու Նուսայ որոշ Նուս՝ ճանակն ներկարարաց կարգարարի անս ճննի: Ըս զնկ աննկայ ներկարարութեան յարաւելը երանկացու ճանակն Մեծ Նամարակ շինիկն Նարարայ և որպէս իտա:

55 Ն-որդ և Ս-երորդ ան ստ Արարում Առաջին սեղակնցն Նամար անն Նարար ճանակն վննիկ՝ ճակ սեղն Ն-ից: Ըս էր ներկարար ճանակն Նարար անն:

102 ճ՛ (ճ՛ անն ճանակն Մովսէս) Քարգանդ ինչպէս աղբար Նարարակն, յանակարան զարարութեան ստարարութեանը, ի Նարարակն յանիկն զարգանք:

104 Ն-որդ և Ն-որդ ան ստ Արարում Առաջին սեղակնցն: Միկն վՄ-որդ անն

Սեղի ճանակագրի ձ. N 2679

(ա) Ը՛ 202 ճ՛ մէջ անս ճանակն Նովսէս ճոտ որոշ ճանակն անս ճննի:

(բ) Կ՛ անն ճանակն ճանակն Նարար վննիկն:

(գ) Մովսէս Քարգանդ զնիկսն ճ՛ մէջ ճանակն Նարար վննիկն, յանակարան ճանակն Նարար անն ինչ ինչ զարգանք:

(դ) Ը՛ անն ճանակն Մովսէս ստարարութեան:

գարէր Մովսէս աստուծայայտութեան, ի լեռին արձանի լինելը, և նոյն զարգաբար Նիզիպատը կէքս արհմէ կրթականց: Եւ ընդ նստա յանապատին ամս Ե, և անտի ցնոր-ձակի շինած ասանքին նրուազէմի՝ ամբ ըմ:

106— Բ ամի Մովսէսի, զէ ամբ գրեմնսն:

108 Մովսէս զսրեանի: Տես որչ կրթեաց ասանքով ծառ՝ ամս ԻԵ: Մինչև զսա ՚հինգ պրբն Մովսէսի, յորս կան պատմութիւնք և գրքք Վ-այ և Զ և Է ամաց՝ զսա նսմանակիցն Քաղցանութեան:

110 Տես Տեսուց զմանակեղ տրեան կրթա յնաց աշխարհ ամս Ը, որ և խանին իակ ընդ Գողգիթի ամաց զսա ՚հրինգ ասանքութեան:

(Աշխարհից— Անք Աբրահամս ԵՆԱ— Տինչև Ռեթ (էջ 110—154) ոչ ձի վայտմիւն չիս ձևագրում):

202—204 շրմ և՛ շք ք Բաղովի 202—204 [է ամի գերութեանն] առ Կիրոսի արևակելիս ՚հրինգ պատմութեան լինի, և Քաղցրին ասանքին շինութեան՝ ի գործ անկախ, և կատարի ասանքն առ Գարեհի, ի շուրջ ընակելոցն զըմբին ժամանակն խաժանելոյ պշինուած, առ որով Պարսից Քաղցրին Գարեհի՝ ուստի Աշտուակայ, էր ան կրթորդ:

Տամի կրթորդի Գարեհի ասանքն նրուազէմի շինի ի Չորաբարդայ, և կատարի ի յորս ամս Միսրոսի ասցին և Կէմէմ՝ յառաջում ժամանին գրեաց գայլ ձև արհմն: Եւ նոյնցս գերութիւնն մինչ յամս Է կրթոց ցածուցայ յերկրոց ամն Գարեհի ուստի Աշտուակայ՝ Պարսից և Ասորեստանեաց և նիզպատաց իշխանութեանն

նոյնին Ի Միսո, և ընդ նստա՝ յանապատին՝ ամս ևս ևս անտի ցնորածն և քշինած ասանքին ամս՝ ըմ:

(Կ) Բ ամի Մովսէսի գործի վրան զէ ամբս: ԸՔ ամին Մովսէսի սնկորն Ս-որց Ա-երոց յարկնին զսա կրթացոց:

(դ) Տես Մովսէսի Տեսուց ասանքեաց ամս ԻԷ Մինչև ի սա ևն Ե զիրք Մովսէսի:

(է) Եւ յետ Տեսուց աշխարհին կայս ամս Ը:

(ը) 203 է ամի գերութեան առ Կիրոսի արևակելոյ պատմութեան լինի և Քաղցրին, և շինելոյ ասանքին գործ արհմն, և ասանքն առ կատարի Գարեհի: Ի շուրջ ընակելոցն զըմբին ժամանակն խաժանելու շինուած, առ որչ Գարեհի Քաղցրոյ Պարսից:

(թ) Գարեհի Աշտուակայ ամս Բ: Ի սորս Բ ամի ասանքն շինի ի Չորաբարդ և կատարի յ Գ ամս Միսրոսի պսմ կրթմ յառաջում ժամանին, զրկ զսա ևն արհմն: Եւ զրեցս գերութիւնն նոյն գամն է որց ցածուցայ Բ

կելոյ Քաղցրոյ: Եւ որով Անգլ և Ջարսիս, և չիժ ժարգարեցն ՚հրեանակն՝ որ և Մազարիս՝ ժարգարեանայի ևն էր թաւ-նայտպեա Տեսու ուստի Տոպոգիկայ:

Ջայս իշխանակայ ի մէնջ՝ այս Կղ-ձու Քայց մինչև զերկրոց ամն Գարեհի կրկն է կրթոց ամի ասանքին անքամի՝ վկայ ի ժտոյ կրթախուր Ջարսիս ժարգար է. Տար, ասլ, անկանայ՝ մինչև ցե՛րբ ոչ պարմանցն նրուազէմի և թաղարցն Էրասանի, զսա անտա արարել այս է որց ամ:

Ջայս իշխանակայ ի մէնջ՝ Կղն: Քայց մինչև ցե՛րբ ամն Գարեհի կրկն է որց անքամոյ ասանքին վկայ և Ջարսիս: Տեր անկանայ մինչև ցե՛րբ ոչ պարմանցն նրուազէմի և թաղարցն Էրասանի, զոր անտա արարել ան է ամ է:

Բերքմ զայտմենք խոսում ևն ամնի Տոպոգիկայ, զսա՝ Տայրնն ամբողջական Քաղցրանայութեան կատարման շանտարայական օգտին: Այլ անտակոյց զսա ընորը է վերջին վկայութեան: Ամբողջական Քաղցրանայական մեղ վերջն Տաղվածք թացուկալում է, որ ունենք Տամասոսի մնո: Լավելոյ Տաղվածք նի յայտարարութեանց միայն Կղնէ՛մ կեզմ մնաց գերութիւնն ամս Է, կս նկերիստի երկի Ա ժաման (էջ 154):

Այս անտակոստ օգտին նի խոսում նստ Տակայլ փառաբար. Ամբողջական Քաղցրանայական մեղ (ձուս Բ, էջ 232). Վարթիք ի Մակեդոնացոց պատմութեանն, և ի եղանկ Քաղցարեաց Արշակ Վար, ուստի և Արշակոսի: Լամտառում (ձ. 2679—էջ 204ս): Վարթիք ի Մակեդոնացոց պատմութեանն և ի եղանկ Քաղցարեաց Արշակ Վար, ուստի Արշակոսի: Երանայք, Լայոց պատմութեան (զիրք Բ— գլուխ Ա). Ապստամբեցն Քարթիք ի ժամայնին Մակեդոնացոցն, ուստի և Քաղցարեաց Արշակ Վար... անտանկան Արշակոսից յԱրշակոս:

Սեղբուսի և երկնացու ժամանակագրութեան. Սեղբուսի ժամանակագրի և նիզ-փանի. Վարթիք Քաղցարեաց խորագրի ասլ. ըն Վարթիք ի Մակեդոնացոց պատմութեանն, և եղանկ Քաղցարեաց Արշակ Վարէ՛մ,

ամին Գարեհի և Ասորեստանի և նիզպատի իշխանութեան:

Ջայս իշխանակայ ի մէնջ՝ Կղն: Քայց մինչև ցե՛րբ ամն Գարեհի կրկն է որց անքամոյ ասանքին վկայ և Ջարսիս: Տեր անկանայ մինչև ցե՛րբ ոչ պարմանցն նրուազէմի և թաղարցն Էրասանի, զոր անտա արարել ան է ամ է:

Երանայք ասլ. Տեր յորմմ ձևընայի լնու ի Բարեհն է ամ, այց արտրոց: Կղն Տաղարցեղ ասլ. Եկամ մնաց գերութիւնն ամս Է: Եղկիկէ՛մ Ար յամի կոք գրեք Գարեհի՛ Ա ամի Գարեհի որդոյ Արշուստ ի զսակէ Մարաց, ևս՝ Գարեհի իշխամուս կէլ զորց Քայց, որ կէն Բսկ Տեսու առ Երանայք, ի կատարման անտանկն նրուազէմի ամս Է:

Այսուհետ է բանը եւս Արաւշահի սկիզբն ճակատման հետ:

Անցրեալի ժամանակագրութեան մէջ, Հնդդիտիտի Հարցոցը առաջին հասկումը «Պարսից Քաղաքը» շարքն է: Արեւել, «Արաւշն Ալեկի Քաղաքացին» ան էս⁴⁵:

Մեր ժամանակագրի Համառոտում, «Արաւշն Ալեկի» ևս (էջ 204ա): Անցրեւորական Քարգանտեայի մէջ սկիզբն չիս, «Արաւշն ան և» (էջ 276), իսկ կա սկզբի ճառում «Արաւշն Ալեկ անս և» (էջ 23), որը լրացում է Մամզէ Անցն «Հաւաստեանք»-ից (էջ 15):

Այ՛ հարձ յայն է առիտ, որ Անցրեալի ժամանակագրութեանց կից «Եւրոսի ժամանակագրի» համառոտի՝ «Մեր ժամանակագրի» հասկումը միտնելու ննդարկելու հոյն համառոտում ճառերն են, ասորիք ճակատման կեանքովս: Ապո՛ւ կրտսի ասորերէջից ինքնութեամբ անըզգական Քարգանտեայիցն հզկուեցում է, որ իտրեւեցն ձեռքի սակ գտնել է հարեարդի ասորիք Նանարն ընդդէմ, որը ևս պատարթն է ոչ միայն Վերագործութեան մէջ բանագրութեան, այլ Պատմութեան առաջին երկու գրքերում: Իսկ Քիլիս ձեռագրում մէջ հասած երկու ընդդէմի ասորերէջումները, կրք մէկում առկա վերջութեանց թայտակարում է ճշտաւոր, յայն է առիտ, որ Նվարհարի Բրտիկունց կատարված իտրեւեցն համառոտութեանց ավելի ծովարան է կելն, և մէջ հասած ընդդէմը ընդդէմակցութեան ձեռնարկն են:

Ուրեմն Նվարհարի Կեսարացու «Բրտիկունցի» համառոտ Քարգանտեայի իտրեւեցանն է Այլ ժամանակ, այլինք՝ 474 Ք. Հովանաբար, անըզգական գործը գեղ Քարգանտեայի չի կելն:

Իր վիճակի և կատարած աշխատանքի ժամին Մովսէս իտրեւեցանցն գիւնելով Սահակ Կարգանտեայն գրում է. «Քն և ևս այր եմ ձեռնացն և Տրտեպիտի և անդարտայ ի Քարգանտեայի, և զերպիւն միայն խոտցի, որ ինչ մարդուանց պարտակու ըսնցի, որ և թո կամքը կատարեցին, և ևս ճարտարացի ի թոց հարկեցուցանեց ըսնցի և պաշտանս»⁴⁶: Ուրեմն Սեբաստ և Տրտեպիտ, Քարգանտեայիցններից գլխու ընդդէմըն ժամանակ շունչելով Պատմաւորը պատմագիրը շարագրելու խոտքի մարդկային Նեանտեայն ուղարկութեան չի գարնիլ, միայն շատուել է անդարտին հասցնելու և պատմութեան կամքը կատարած լինելու համար:

Անցրեւորակ՛ է, ազգոյր, Պատմաւորը Նվարհարի «Բրտիկունցի» խոտքի մարդկային կամ Քարգանտեային անըզգանելու հայտնի չի:

Մարգարէտան Արտաշի ժամին Նվարհարի Կեսարացու թաղված սակ հասկումը իտրեւեցան խոտքաններից առաջինին է վերաբերում և գտնել է Վերագործութեան մէջ: Վերագործութեան մէջ համառոտելով Նվարհարի Կեսարացու ժամանակագրութեան կրտսիցը մտքո՛ւ «Բրտիկունցի» կանեցը, որն սկսվում է Նրտեպիտ և Արաւշումը, կրում է ը՛ առանց շարքին, և հասցնում մինչ Տրտա Անտեպիտ: Վերջին կուտարը, ինչպիսի ևս համո, Արտապան, Արտապանի, Անտարի կողմնակցութեան կրտսի Տրտեպիտում են ժամանակագրութեան համոնները պահպանելու համար: Ավարտում է՝ «Անցրեւորակ է ի Կատանգիտես Սննի» (2343), «պիմպիտ»՝ ՄՀԸ⁴⁷ այլինքն ուղեուց, ուր ավարտում է Նվարհարի «Բրտիկունցի»:

Մրտից Տրտա իտրեւեցանցի կերպագրում է զարգանքի Տրտեպիտի ու Տրտեպիտան ժամանակների համառոտ ցանկը, որը սկսվում է Համոյի և ավարտվում Նրտեպիտով:

Ոչ այս ժամանակագրութեանց Նվարհարի Կեսարացու «Բրտիկունցի» համառոտ խոտքութեանն է, անհերքելի իրագրութեան է, իսկ որ այն ժամ է կազմել Մովսէս իտրեւեցանց,

Հայոց Մեծաց պատմութեան Վերագործութեան գրքի, վրայում է Քովմա Արտապանի իր Պատմութեան մէջ (Տես՝ սես, Տրտեպիտ Ա):

Այսպիսով, իր խոտքանութեանց համառոտի, ընդելով Այլում-այլ սարս ևս հարեւանելի շարք որն՝ Արտապան-Տրտեպիտան անտրեւելով և Քարգանտեայից, իտրեւեցանցն կրտսիցանում է, որ սրանց կուելով Քարգանտեային պատմագիրները անցրեւորակ Նարագործութեան ուրանում են հասած և նրա սարգարդութեանց:

Չին պատմագիրներին հախտակ այս անակողոր պատկանում է Մովսէս իտրեւեցան, որով Պատմաւորը սրարարում է Արտապան, Քարգանտեայի և Արտապանայ այլ Հարցում Քիլի Պատմական գրքի:

«Բրտիկունցի» համառոտում հասկումում իտրեւեցանցն շարունակում է իսկ երկն սրտերին ժամանակների պատմութեան: Իսկ որ Պատմութեան առաջին գրքում իտրեւեցանցն իտրեւեցանցն սկսելով Սննից, Քամից և Արտեպիտ շարքը էր Արաւշում, Նրտեպիտ և Արաւ, Վերագործութեան մէջ, շարունակվում է Արաւում և Նրտեպիտ սերունդների շարքը, իսկ Արաւի սերունդների շարունակութեան Հայոց պատմութեան երկն գրքերում է շարագրված:

Վ. Արտեպիտ հայտարարում թմարուց մահուան Տրտապան Քարգանտեայից, թոյն և անպիտանայ ժամանակից հետո, որը վրայում էր Քովմա Արտապանի կրտսի, այս կրտսիցը միավորն է շարքոց գրքի, որ խոտքանութեանց իտրեւեցան խոտքանութեանց հիման վրա, և հաստատելով Քովմայի վրայակցութեան:

Բ. Մովսէս իտրեւեցանցն ճակատման ճարտարագրութեան համար

«Եւրոսի ժամանակագրութեան» համարում և վիճակում տեղում, անըզգական չէ ճակատման պատմագրութեան համարումը զոր Մերի առաջն ճակատմանը

Հանար մարգարէտան Արտաշի ժամին խոտքելով և խոտքանելով՝ անըզգանելով հարցին ուղի տեղ և ժամանակ, ինչպիսի անտանց «Մեր ժամանակագրի», ճակատման, թաղված կելնելուքն ժամանակագրութեան առաջին ժամին, և կարգադրելով Մովսէս իտրեւեցան կրտսիցը հարցի վերաբերելու:

Սակայն դիտել խոտքանելու ժամանակ, կրք ևս ընդհատում է խոտքը և սկսում ևս հարեւանելու պատմութեանը՝ ինչպիսի որ ինչը համառոտացում է, փաստերի ընկնում խոտքանութեանցն խոտքանելով կրտսի անըզգանում է հարցին և կրտսի խոտքանում վերջին ինչպիսի տեղում որն թայտարութեանը սակ այլ հարցի առթիվ ևս գրում է՝ «Ար»՝ գլխու վան սարս ի տեսութեան ի Տրտեպիտան մեր յուտարկեցուց տեղի, իսկ որ անտան պարտան է՝ աստարտան՝ Սո, Մովսէսայնցը շարքը պատմութեան աշխարհար Քարգանտեայի մէջ Վերջ այս ժամին ուղիք թայտարութեանցն համար կուտարկեցը ինչպիսի տեղը, իսկ ինչ որ անտան պարտան է, կանեց իտրեւեցանութեանը ժամագրում է այլպիսի թմարում գրվում է ը՛ Տրտեպիտան մէջ յուտարկեցուց տեղին իտրեւեցանցը է. Հայտնի չի, ինչ տեղի վրա է անկարելով Վերջահար Մեծը Քարգանտեայիցն ինչպիսի կրտսի ընդդէմը համոյն ընդդէմարն, սակայն կրտսիցը չէր, որ ուղիք համոյն լինելու: Սակայն Քարգանտեայի է ընդ ընթացում որն տեղին կրտսիցն ուր:

Մեծազատակ գիտնականը, բնագիտաբար, ամեն ինչ ձկն էր ստել, և՛ ուղիղ է Տառնացի, և՛ ձկն թարգմանել: «Երաշխավոր չլինելու պատճառն որով էլ Բանն այն է, որ ես թրամ էլ հարենացու «Նաչոց պատմության» շարքը գրել գոյությունը: Ինչ այս հասարակության մեջ հորնմացի շարքը բացատրությունները համար ուղարկում է «Երե խոսքում տեղը», այսինքն վերջ կզվա՞ տալի այն և ժամանակի գրած շարքը զրգաբ կամ «Երեզարմությունը», որը հավելված է նախորդ երեք գրքերի:

Մոզեսը հորենացին նկատել, որ, առաջինը կոչելը հաստատ, և այն՝ Տառնոց պատմության մեջ մասը թողնում է Նեոս տեղագրական, ինչ ինչ որ պատրաստ էս պատմում է: «Եվ ինչո՞ւ այս այդպես.— Տարքում էլ հորենացին.— և ինչ պատճառներից աս առաջինը Տառնոց հաստատ կոչելու, և ինչպես պետք է հասկանալ կոչել բարը:

Մոզեսն Աղաբը ինչպես ստամոստանում է, նա ինչ որ հաստատ կոչելու պատմիք ստացավ, ինչպես ասված է, և հանցանք գործելով ու պահելով՝ «Ո՞ր կա Տարքը հորենացի էլ լուսն է ոչ որով ձեռքը, ետիպուր և հանցանքի պատմիք երա ինչանց էլ լուսն:

Աղաբը Նեոս Արեշը հաստատ մերձակուր և ժամեմ լինելով երան զո՞ւ և լուսնուսում, որ ինչպես էլ է լինում: Արք՝ էրք որտեղ հաստատ ընտանի էին, ու երան ճանաչում էին, ինչո՞ւ նեոսի մասին էլ ասվում, թէ առաջինը կոչելը հաստատ, և այն՝ Տառնոց հորենացին այսպես բացատրում է: «Երբ՛հենկ մարդկանց առաջինը պատմությանց գտնվելով իր գործում շարքի պատմաբան արտաբանից զբախելիք և հաստատ (սեռաբանից), Նեոս Աղաբը որդիներից (Արեշը), ամենին մերձակուրն հաստատ, ուրիշում է իր Տարագրատ կարգից:

Այնուհետև տեղի շունցավ ոչ ստամոստանի իտար և ոչ որևէ հայտնություն՝ մարդկային ազնի ընկնում է առաջինականի և սեռնապայան մեջ, այն իրպես ինչեսճանն գործերը մեջ: Մասնի մեջ աս հուսուցիչ լինելով՝ ուղղաբանությամբ կոչում է հաստատ: Արե՛նն աս հաստատն արե՛նացին է կոչում: Երա՛նուսում է Աղաբի սերունդների սեռագրականությունը: Տանկերոցը՝ նա ճանաչում է, որին ստիք անտու՞մ մեծանքն Ս. Գրքը, էրքը հայտնի և ճանաչվող մարդու և հայրենական առաջինությունների արժանավոր ճանաչումը: Նա ինչ ժամանակներից է սերում մարդկությունը, նաև իր ժողովուրդը, ինչ որտեղում են ինչ պատմագիրները: Եվ հորնմացին նեոսանքի է լինում երանց պետք ուղղելու: Մոզեսը հորենացու իտարում այլ բացատրությունների համար հրամայում տեղը նեոսերուց հետագայում «Ենկնելական պատմությունն է, որի մարդկայնուց զնտվում է «Երեզարմության» մեջ «Ենկնելական պատմությունն էլ զոր Մեքի սասոց իտարագրել:

Արե՛նն տեսանք, որ երանից վերալինություններ կան Տառնոցի թղթյա նեոսագրում, ինչպես «Մոզեսն հորենացու և Աղաբերու ժամանակագրության վերում» «Ներք ժամանակագրի» և «Ենկնելական Տառնոցում» իտարը, այնպիսի էլ նեոսերի երկրորդ ժամանակագրի «Երեզարմությունն» միավորների սկզբում: Մոզեսուց զուգուրն չի կշում, ոչը կշում ամփոփում է նշված վերաբերող ասի և վերաբերում է Հրատի թրխատար կանխությունն ու հաստատ արարչագործականը:

Մոզեսը հորենացին «Նաչոց պատմության» մեջ բավականին անզնկություններ է ընտրում այն երկն թարգմանության երան պարունակության և երանից պոլովում մասին: Աղաբերում «Նաչոց պատմության» երկրորդ գրքի իններորդ գլուխը, հորենացին գրած է: «Այսպես պատմում են մերանի Մար Արես Տառնոցի պատմությունները, իսկ Նաչոցը զնտում շարունակում է: «Ենկնել պատմել ընդ Արե՛նիտես ժամանակագրի հինգերորդ գրքից, որին վերալում են Նախնուց և Նաչոցից հայտնից: Տարքում էլ լուսն:

Նեոս ես ամբողջական փոխարեն (Տառնոցին) ինչ որ նեոսայն, այսինքն Ուսույնի զնտվումը արժանիքն կոչելն մեր թարգմանիչների մասին: Այս ժամանակները այսպես փոխարմած էին Մեքից և Գեոսայն Արե՛նայի մե՛նկնական պատմություններից: Բայ՛ ոչ որ չկանուրի, որովհետև մենք ինչեղևա մեր այդով տեսանք այն զնտվող եվ մերձակուր զկա ու երաշխավոր թուղ լինի նեոսերուց հետագայում կենդանական (պատմությունն) գիրքը, որը մեր երանից առաջինը Մառնոց՝ թարգմանելով ավել հայտնին: Փնարը սուր այս գիրքը հեղափոխելով, Մյունչոց զնտվում, և կոչանու առաջին գրքության ստանդարտորդ զնտում, որտեղ վերալում է, թէ կոչանուի զնտվումը կոչ են մեր առաջին թարգմանիչների բոլոր գործերը մինչև Արգար և Արգարից: Նեոս մինչև երբեմն եվ կարծում էմ, որ մինչև այժմ էլ պահպանվելու կլինի նույն թարգմանումը:

Մյունչոց Մառնոց զարգացումը հայտնի է թարգմանելով ավել 417—420 թվականների շարունակում, ինչպես Տառնոցում է Գ. Տեր-Մարտյանը⁵¹:

«Ենկնելիք տեսանք թրխատնության Նեոս կոչանուցն կոչվում է թրխատնության պատմությունն այն կենդանական պատմության անունն ստավ— կոչում է Մ. Սրճանյանք⁵²: Այնպես որ մենք այս երկում գրած ունենք թրխատնության պատմության Նեոս, որը հաստատ Նաչոց պատմել է Մոզեսն հայտնագործարեն և նշված երկն սկզբի հինգերորդ աղբյուրն է:

Ուսույն Մոզեսն հորենացին զնտել է սույն կոչել, իր ստեղծվող թարգմանի ըստ իր կարգավիճակ, երանից թուղով անհրաժեշտ հայտնի և զնտելի է «Երեզարմությունն» մեջ: Ինչպես իտարագրական է ՊատմաՆաչոցը և գտնում ենք «Նաչոց պատմության» առաջին գրքության վերում, «Պատմության» զան թարգմանի Ուրույնի տեսանկերոցը զուգուրն պոլովում է Արգար թարգմանի պատմությանը շարագրելու:

«Ենկնելուց պատմությունն էլ զոր Մեքի սասոց համարել վերջում է նեոսերու պատմաբանի առաջին գլուխը երկրորդ գլխից, որն ամբողջական վերաբերում է Քրիստոսի կանխությանը, ինչպես երանում է նաև վերաբերից. «Երեզարգ, հաստատ սկզբանց զոր սասոցն են զան կանխության աստատմանն Փրկչին և Տեսան մերոց Ցիստարի Քրիստոսի արարչն հաստատը:

Նաչոցը՝ «Երբորը, զան տեսանն Ցիստարի Քրիստոսի, զի յայտնի էր և պատուհուց աս սուրը մարդկանց, գաղթյալ սկսում է Մոզեսուց, «Ենկնել երկրագնաց և փառաբանել անուն Քրիստոսը յայտնին Մոզեսուց նաչոց երկրորդ արե՛նայի փառաբան, և զեր-զեր նեոսանության իտարագր զի գրանի էր, թէ անուն Քրիստոսի անուն էլ աստատվելու:

Նաչոցաների կան նաև Ջ, Զ և Գլուխները:

Ան սկիզբը:

«Արգ սկիզբն արարից բանքն, որպես յայտագրի կանխելին է զմերն և սրանկնի աստատմանն: Անուն Քրիստոսի, որ կանխն յայտագրան է, շան զայս ասուլուստեսն մարմանով:

...Որ էլ արե՛նայն կորս կրկու արտատն, որ համեմատի ի մարմնի, զի գրելու է աստատմանին երես և լուսն համեմատակ կրկն՝ մարդկության երես, ընկնելի մեր, որ զղեղան զան փրկությանն մերոց:

Այս շարժում արապացը սկիզբն բանքն մերոց է կանխությունն անոր աստատմանին: Երես, լինի այնուհետև կատարելու իր բովանդակի կարգին իրում սույնն այսպիսի, և ի կանխության և ի Տեսնին թրխատնելու երեսն ճանաչել, զի ես յայտագրում սեռնելու և փառաբանել էր հաստատ, և ոչ որպես կարճն սեռնել, թէ արդես ետ երկնայն Տես: Գծվող է կոչանու, որ ընկնելով վերաբերում է հին պատմություններից երանց, ոչինչ որտեղում են հաստատ և երա սրանկարգությունը:

...սուշոյի որ եւ ինքն է միայն մեծոց աստուծութեան, որ յառաջացի է թան զանկանայն արարած, որ երկնն, և որ սյն երկնի, զարաջոյնն զարարեան սմեմէր երկնարարցոյն: Զայն որ Հասարիկ է անկանայի ընդ Հար իրան: Զայն որ եւ ինքն է պատու անկանայ եկեղոց: Քր եւ ինքն է որդի Հնարան միտոնի Աստուծոյ: Քր եւ է ի վերայ անկանայի սեղ եւ Աստուած ին թագաւոր, որ միակամարն զարարեմիս և պիշխանութիւն: Զակոյն զարարեալեւ որ աստուծութեանը, և պատիւն ի բնութիւն սեղի գրուեալեան Հար սեղի եւ որ բառ իտրեթոզ սակոյ գրոց զան աստուծութեան երաւ: Ի սկզբանէ էր Բանն, և ինքն Բանն էր առ Աստուած է Բանն, և անկանայ ինչ նառն եզն և առեց երաւ և ոչինչ ոչ եզն:

Զայն ևս զայս Մովսէս առայն ևս զայս մարգարէիցն ի մասնակին իրեն գրեաց եւ Հագովն Աստուծոյ լիան լինելոյ ևս հաստատուան արարածոց ևս զան ետին Երեսուսի գրեաց, իւ եւ է արարչն անկանայի և պատուասիչ, այսինքն՝ զան Բանն Աստուծոյ, որ մեծայն էր ի սկզբանէ: Իս զիս արար իւր հազար խնից արդի հաստատուել զկարգն, զի սասց— Առ՝ Աստուած արարցուց մարդն բառ Եմանութեան բառ գրատիրի կերպարանաց մերցուս: Ի վերայ արարչի կերպաց այլ եւս մարգարէ յանկ իւր՝ Քն եւս սասց ևս եզն, այսինքն՝ զի Հագարն էր ի իմ արար Հար կամար երաւան:

Աւս թէ ինչ կիտայ սեղի Մովսէս ետրեւոյնն, երբ գրում էր, թէ զար Հագովն Աստուծոյ Մովսէս պատէջ:

Մարգարեայնայն ինքում վնայնայնայննից Հնար, արեկում յայն է արգում Երեսուս Աստուծոյ կանխութիւնը, Հեղինակը գրում է, Սկզբն զի էր եւ յառաջացի Բան Աստուծոյ և սեղի երկնայ լինելը, զի թելուս և ոչ անկանայ մարդոց, զայս առնուազար սասցար: Իսկ թէ զան որոյ ոչ լինելը բարզի անկանայ ազգայ յառաջացի՝ արդ զայցար յայտնակաման, նաեւ պատճառներն են, ինչ ետրեւոյնն զան կիտայնիցն Հնարեցիկ... զի ի մասնակին իրեն կամարանաց մարդն առայն պատարաններ Աստուծոյ, զպիտոյ գրկեցաւ ի սքանչելի Կանայն սեղի և կանխմամայն սեղուս ի կնես մակնանացուս ի քարո մասնակնայն, և փոխանակեց եւ զայն արգովն փրկութեան զոր սեղի վնասուց, ընդ այս երկեր սեղից և եզովը:

Իսկ զարեւն ևս զերեսուս կամ զերգործին իմաստութեան և ոչ զանան երաւ նրան ընդանին երաւ, այլ իրեն երմարել վարեղի, յանգրոյն յանապատին շրջին երաւ, և զերեսուսը բնութեան զարբիւնար և զանմանիս լինութեան զարտութեան ոչոյ պատկանելին... աշարակ լնրել լնրելուս զարեւոյ իտրեւն, և լինարութեան մասց իրենց ի սեղեզել իրենց պատկարգելն ընդ այն որ է Աստուած անկանայ:

Ճախմ մասնակին իմաստութին Աստուծոյ որ յարաներն էր Բանն այն, որ ի սկզբանէ էր բազում զարարութեանը իտր առ Որդիս մարդկան, մերթ ի մեծ Հրեաց առաւել, մերթ այն իսկ զարարեմիս Աստուծոյ, որ է փրկել մեծ միւս եւս երկոց առաւել սեղի սիրելոց Աստուծոյ բառ Եմանութեան գրատիրի մարդոց երկնաց երաւ... որդեակցի կիցի լինութիւն բազում, սեր և բարեկամութիւն ընդ միեման:

Իս արդ այսուհետեւ անկանայ մարդկան յանկանայ արարածուս ցուցանել իրեն զմարդոց որ կամեցան յառաջագիւ սպանան և կարոց են այսուհետեւ ընդանել զգիտութիւն Հար, Ետինի այն առաջին ընարութեան արեւելոց, այն որ Հագորն է ընդ Հար իրում Բանն Աստուած և իմաստութեան, որ զեղուս մարդին, արար Հառաքութեան զար մարդկան...

Ի կատարեաց մարգարեութեան Զանիկի, որ ետն Հագովն Աստուծոյ զանիկն Աստուծոյ, և եկեղոց մեզ մարգարեան...ամն:

Բազում արքիներ Աստուած և երա արարչարարութիւնը որացոյ Հրե մասնակցիներն մասին ետրեւոյնն յաստացած յառաջարկները զանմ ենք այս հասգուման, որ Քիլլա մնարում յարարում է Սկեր մասնակցի և Սկերիսին սասցարն հազաներին, որոնք ետրեւոյնն զան ևս կարգն վերադարձութեան, սեր և լրացոցել բացարարկներին համար ջրովում է Պատմահարը:

Վնայն մահուան Տրգատայն Քագարի Նիգորի յայն և ստորինոյ Ղ. Կիւրանի Հայտնարեւած մասնակցի Հնար, արդ վնայնում էր Քովմա Արքուան երկում, Եղեղիսո կեարարցուս Վերտիկոնի Համաստան և Սկերգական պատմութեանը յազանի վերադարձութեան Հնարցոյ միակցիներն են, որոնք Հայտնարեւոյնն ետրեւոյնն յաստարարութեանն լնարում:

Սկերգական Պատմութեան Մարգարեար վերադարձութեան մեջ զանգովն է եզն Սկերգի ետրեւոյնն և Արքուանի մասնակցարարութեաննից Հնար, և Սկերի մասնակցի միակցի սասց, ինչպես մնարոց երկոց մասում ենք սեղանում:

... Երեսուս Աստուծոյ կանխութիւնը, Հեղինակը գրում է, Սկզբն զի էր եւ յառաջացի Բան Աստուծոյ և սեղի երկնայ լինելը, զի թելուս և ոչ անկանայ մարդոց, զայս առնուազար սասցար: Իսկ թէ զան որոյ ոչ լինելը բարզի անկանայ ազգայ յառաջացի՝ արդ զայցար յայտնակաման, նաեւ պատճառներն են, ինչ ետրեւոյնն զան կիտայնիցն Հնարեցիկ... զի ի մասնակին իրեն կամարանաց մարդն առայն պատարաններ Աստուծոյ, զպիտոյ գրկեցաւ ի սքանչելի Կանայն սեղի և կանխմամայն սեղուս ի կնես մակնանացուս ի քարո մասնակնայն, և փոխանակեց եւ զայն արգովն փրկութեան զոր սեղի վնասուց, ընդ այս երկեր սեղից և եզովը:

Իսկ զարեւն ևս զերեսուս կամ զերգործին իմաստութեան և ոչ զանան երաւ նրան ընդանին երաւ, այլ իրեն երմարել վարեղի, յանգրոյն յանապատին շրջին երաւ, և զերեսուսը բնութեան զարբիւնար և զանմանիս լինութեան զարտութեան ոչոյ պատկանելին... աշարակ լնրել լնրելուս զարեւոյ իտրեւն, և լինարութեան մասց իրենց ի սեղեզել իրենց պատկարգելն ընդ այն որ է Աստուած անկանայ:

Ճախմ մասնակին իմաստութին Աստուծոյ որ յարաներն էր Բանն այն, որ ի սկզբանէ էր բազում զարարութեանը իտր առ Որդիս մարդկան, մերթ ի մեծ Հրեաց առաւել, մերթ այն իսկ զարարեմիս Աստուծոյ, որ է փրկել մեծ միւս եւս երկոց առաւել սեղի սիրելոց Աստուծոյ բառ Եմանութեան գրատիրի մարդոց երկնաց երաւ... որդեակցի կիցի լինութիւն բազում, սեր և բարեկամութիւն ընդ միեման:

Իս արդ այսուհետեւ անկանայ մարդկան յանկանայ արարածուս ցուցանել իրեն զմարդոց որ կամեցան յառաջագիւ սպանան և կարոց են այսուհետեւ ընդանել զգիտութիւն Հար, Ետինի այն առաջին ընարութեան արեւելոց, այն որ Հագորն է ընդ Հար իրում Բանն Աստուած և իմաստութեան, որ զեղուս մարդին, արար Հառաքութեան զար մարդկան...

ՉՈՐՐՈՐԿ ԳՐՎԱԿ

«Ի ՀՆՈՑ ԳԱՏՄՈՒԹԱՆՑ ԱՄՆԵՆՈՒ ԱՆՍՈՒՑ» ԵՐՎԸ

Ա. Մովսես Խորենացին երկի սկզբից և վերջից լրացնելով կազմում է «Ի սկզբանէ մինչև առ մեզ» ժամանակագրութիւն

Մովսես Խորենացին «Հայոց Գաւառմիջան» առաջին գրքի շորթրդ գլխում Սուրբ Յորին շխարհանոց ժամանագիրների մասին պատմելը Տեսա՛նա՛նոց Տեսո՛ւ, սկսում է պատմել Կա՛ստակտների մասին, ինչպես որ Նավասարցում է։

Այժմ Կա՛ստակտից շատե՛մ է մինչև Նոյ Կա՛ստակտ։ Հարցը, հինգերորդ գլխուր նոյի որդիների մեկգարտնութիւնն է, որ Նավասար է գալիս մինչև Արար՛ւմ, Երեսն է Արամ։

«Եւ այս յայտնի է ամենեցոյ, զի գլխարանաւոր է ամանելի է որչա՛ն զիս ժամանակացն ի սկզբանէ մինչև առ մե՛զ՝ առանկա ն զիս Կա՛ստարարականաց ազգոց մեկոց երկն որդոցն Նոյի, սորցան կամք իցն խաչել ամէն բոս իրարաշարի գա՛րաց։ Մահտանց զի աստուածամայն Պրոյ զիսոն ի բոց Նառակ յինն սեղճական սպ՛ջ՝ երբ զայլոցն իրբ զարճամարկնացն է իւրոց անստան կարգելոց բանցո՛ւ։ Խորենացին գտնում է ցանկալի երկը և կարգազան է Նառակու, որ Նոյի որդիների մեկգարտնութեանը Նավասար է գալիս մինչև Արար՛ւմ, Երեսն է Արամ։

«Չորոց մէք սնակա Նառակոց՝ որքան է կարողութիւն, որչա՛ն զուր գլխարանութի ի Չոց պատմութեանց, մերով մասովք ամենինն անստան։» Հին պատմութիւնների մէջ այդ Նավասար վկայութեանը, որսեր վերաբերում են առաջին խոստարտնութեանը, գտնվում են Նոյի թո՛ղթա Նապոյն մեկուսում։ Այդ Անգրեանի ժամանակագրութեան է։ «Եւ զուր զայտարի աղբարն Յունաց զպոմութեամբ.— որում է Կո.— զի թալտ է Նոյի իրեանք ի Յազգելուցն փոխելին իրեանց յնպիս, և թկուտ է թալտալիցն ինքնակամ յոճարութեամբ և կամ ի ճումանի թալտարոց Նորիկու զայս իրարգրելի, որչա՛ն Արիս ամն է այլք բազումք, սակայն մէք Յունաց Նամարիք, որչա՛ն ի Նապոյն ստակարճ։»

Խորենացին մեծամասին է եղել զպոլիսոս մերոց պատմութիւնն Հայտիս, որի սկանչները Նառակ են մինչև Նահար ժարգիտիւն Արմատը, իսկ այդ Արմատի մասին հին ժամանակագիրների ժառ տեղեկութեաններ լիսն, եղանկ է Նախասական է Ս. Պրոքի այն տեղեկութեանների Տեա, որոնք ինքը Նամսմայն է և Նավասար է։

Սուրբ Յորին էլ շարադրանքների գրուելով իրեք իր սեփական այդ՝ մարտերին լիքն, իրն որճամարտի է իր կողմից նշանակվելու անարտան (ազգերի)՝ մի կորենալորն ինչ պատմութիւնների մէջ գտնում է Նավասարն, որն, իր կարիքով, կատարելուսն Նամարիտ է։ Եվ ժարգիտիւն մասին պատմութեանը սկսում է այդ նշմարիտ

Գաւառմիջանից։ Եվ սկսում է, որտեղից սկսում են եկեղեցական ժամանակները, բոս քրիստոնեական կրօնի, այսինքն՝ առաջին ժարգուց։ Այդպիսի գրքը Անգրեան ժամանակագրութիւնն էր, իսկ որս հինքն էր Հնդդիտարի «Ազգանամար» երկն որդոց նոյի... և երկը, որ Տեղեկանք խոստանում էր նախնիների պատմութեանը ջայց այս «Նամսմայն» վկայութեամբ ի Սուրբ Յորոց։ Այդպիս և նա՛մ է «Սեպտար մառկ գրան ի սկզբանէ սրբանոց»։

Առաջին ժարքն եղակ անաց ճէ մնա՛ն զվեթ։

Սեթ անաց (ՄԸ) մնա՛ն զինգու։

Սեթն ճէ՛ ՄԸ մնա՛ն զմիսնա։

Կրիսն անաց ճէ մնա՛ն վճաղալիլ և այլն։

Ա՛ն և Անգրեանի ժամանակագրութիւնն սկիզբը, որը որոյ փոփոխութեաններ է ենթարկել։

«Այժմ Կա՛ստակտն, առ կնչույ ամն ՄԸ մնանի զվեթ. եւ կնչույ ամն 2 մինչ ի ճՆՆ ամն Մաղազալիլ... և այլն։»

Մովսես Խորենացին վերցնում է Անգրեանի ժամանակագրութիւնն սկզբից Կա՛ստակտների ազգանամարը մինչև Նոյ, առանց կենսագրութեանների, և Նառակում երանք մասին իր կարիքը։ Մեք այդ տեսնեք Կառքոց զովսուց։

Մարգիթիւն Արմատի պատմութիւնն սկզբից Տեսա՛ն Մովսես Խորենացին Հայոց Մեծաց պատմութիւնն Առաջին գրքի Նարոյն Ե պիտմ կարգում է Նոյի որդիների մեկգարտնութեանը մինչև Արար՛ւմ, Երեսն, և Արամ։

«Եւ այս, ով այնք ընթացաւոր, Նալուց աստուծոք ընչ Նառարտիսն կարգի երկն ազգացը մինչև ցնթրաւմ, ցնթրու և ցնթու և զարմացքո՛ւ։»

Անգրեանի Գաւառմիջան քննութեանը կատարել է Բարսեղ Մարգիտանը «Վարձավիտի 1903 թ. ԲԻ և ԲԲ Նամարներում, ՎԸ. Խորենացու պատմագրութեանն ստուճանարութեանն ընթացքը և անոր Տեսման նոր ապացույցները՝ աշխատութիւնն մեզ։ Այն եկիլովն չէ Մովսես Խորենացին Հայոց պատմութիւնն շորթրդ գրքին, ոչ էլ զրբում է Զ. Անգրեանի Տեսնութեամբ։ Թոյզուս երեսում է խորագրից. Տեղեկանք Տեսալուցում է որչա՛նք ի կապուակ, ջայց այս կորնեացու Գաւառմիջան Տեսնութեանը։ Բանն այն է, որ Կ. Կատար, և՛ մերօրվայ որոց գլխակներն Խորենացու մ-րդ գրքին սեղանակում, ապարդուսն փորձում լինն երան տեղադրել որքը զոր, և ստեղ լինն գտնում Ե. Սուրբգիտանը «Մովսեսի Խորենացու և Անգրեանի ժամանակագրութիւնն ճման վրա, որը մերում է Անանան ժամանակագրութեան է զարուս խորագրով, ջայց է աստիկ, որ Խորենացու «Գաւառմիջան» գրել է 7-րդ դարում։

Անգրեանի տեղանք խոնջանում է Անանանի, իսկ որսն՝ Խորենացու Տեսա՛ն Երեսն Խորենացին 7-րդ դարում, կամ երանից առաջ՝ արդեն եղել է Ավիլի լամ է Տեա՛ն վերն քննութեանը։

Հարքն Կա՛ստակտնութեանից Տեսա՛ն սնչելով տեսնան Տեղեկանի մը մեքով զրբում ժամանակական պատմական Տեսալից և ընդարձակ գրութեանը, որը... կնչին... «Մովսեսի Խորենացու և Անգրեանի խորագրերը, Նարցանում է, ՎԸ՞՞ է արքայ տեսնան գրութեան բանն Տեղեկանի, որուն Նամսմայն զլլալու է Կա՛ստակտ... և շարունակում է սկսում այն է թէ Հայոց պատմութիւնն Տեղեկանի Անանան ժամանակագրութեանն բաղկելով գտնեք Տեսում է իր պատմութիւնն մէջ, որով է 655 փրկական թվականն վերջ գրված զլլալու է, և կամ ըսել՝ թե այդ թվականին զրոց Անանան գրին իսկապես առաջինն ստում է և Տեսալուսը՝ ժամանակով սնկն շառ ակնին կրտուր։

Առաջին կնան այն ժամանակ միայն կարեորութեան մը սրտի տեսնար՝ էթն Ան-

անու ժամանակագրության մեջ թերիս չափանի՝ զրա կամ թեով որեւ ճիշդեան
անն գրիւմ շլլար, և կամ ուղղիւմ Անանիս Շիրակացու անուքը որոշվածու՝ Իս
որովհետ ասանքն ոչ մինն է ոչ մյուսը, այլ ընդհանուսն, ինչպէս ասանքը, բայ
որովանի կերպով սկզբելի երանանցոյ խորանջմաւ է, ինչպէս ասք Նաչրզ Նա
զմեկի զրա ալ՝ «Անդրաս», «Մարիաման» և «Միսրիս», որովանք որ բազման են
Որեւն կմտ անդամուս ընդունի կերպը կարգաւարթանք, որպէս անհրէրքի
մշարութիւնով, Այսինքն՝ 685-ին զրոջ Անանու գրին իսկպես Նաչրզ Քաթմու
Քննն ասուն և ժամանակով երանի շատ ակնի հրանք էս Նուսուսի պատմուս
բանութիւններով Նասասակով վեր սովանք, Նախասով է, որ իր «Երանութեան»
ոչ ունի մէջ անհայտ կմտու՞:

Անս այսուհի Բարսեղ Նաչրզեանք գրում է. «Բայ և կուզեմ այսանի հրովրին
ընթերցողս աւարտութեան մի որչէ կեանք զրա ես, որ կորսել է ավայ Երանու
Քննն անուի երանացու կուլեակ կարծեցուլ շարտը գրին կամ Փետրուարյան
Արամանը: Եղևան երիտ Նամովանի Նամեմատութեան կարգաւարթան է, որ ես
Նամեմատի մեկուսանական թվականները երկուսուք միմյանք Նամանք են, բայ
տալութեան գնեսարականներին, որոնք միայն Անանուսն անի»:

«Ար կեցուլ ամս երկուսը և ինք՝ ճնանի գեղով,
Եր կեցուլ ամս 21, մինչև ի թան ամս ինգուսը»
Շեղովանք անեն և երանացին և Անանուք, կերպրոջ՝ (կենսագրականք— Ա. Մ.),
միայն Անանուք:

Կեանքով որ այդ ընդարանի Նամանք Մ. երանացու անունն է կրում, Նաչրզ է
ասուի. «Արայ» այդ Նամովանքը Անանուսն Արամանու՝ են, թէ ընդհանուսն
անուանի և երանացու կերպարանքան անՆասուսան գրեն, որը պատմութեան
վերջը գրված էր և ճանթ է գարուն:

Եթե ասուիք պատմական ճիւղ մը ակն Քամու Արթուսու վայտաբանքը և անոր
ի Նասասութեան Ա. Արևանն և վերջուս այլ Գորգայն Քարգոյնմուս վարդապետն
մեջ թերիս փոստերը՝ Նահասակ Պարտու Տեր-Աղայանին, ասկով կունենում անս մի
ակնի մին և գտնիլ փաստ ի նորուս Վեպարտութեանը՞:

Սալոյն Անանուսի ժամանակագրության մեջ որչէ տեղին, որ անմիջապէս կհա
ջորն երանացու արգեն մեջ թերիս Նամովանի, բայց այս անգամ ուղղակի Անդրա
սին վերադրված է, և կը թմի Նահասակ ապացուել. այսինքն թէ՛ Անանուսին զլլան
այդ Նամովանքը... զի Անանուսին Նարեկութեանն այժմ Անդրասին ճեւ է և ոչ
երանացու:

Բայց գրածանքն այն է, որ երանացին այսուց ևս անակնիւ կերպով կուսու և
Նարեկութեան մեջ կը ճանն Անանուսի հրատարակութեան ճեւ, և կը ճանն ճանն ճեւով
կամ շարիով Սարտիճ՝ բանաւ Նաչրզ պատմութեան Ա գրի մ զտուր, որուն վերջու
սին է «Մագաթ Նասաթր գալոյ ազգաբանութեան կրից որպոյս նոյն՝ զԱրաման և
գրինու և ընդուն և այլն, Նամանուսի գիրտ գտնելը Անդրասի անանով կզմ Ան
անուսի բազմութեան:

Մովսէս Խորենացի Պատմութիւն Նաչրզ, Ա. գլ. Ե.

Անդրաս (բա Անանուս ժամանակագրի)

«Եւ յայտ յայտնի է աննեցուն...»

... Նորոջ մեջ սկսելու ճանանքս որքան
և կարգաւրթին, որպէս զասք զՆասա
սին ի ճոց պատմութեանք. մերով
ճասար մաննեին անուս:

Սեմ կեցուլ ամս Նարեթ, յետ երկուս
անոց ըր՝ կեցուլ, բա աստուանցին
բանի, մանկ զԱրտաթաթ:

Արտաթաթ (կեցուլ) ամս Նարեթ եր
տուս և ինք՝ մնանի գեղանու:

Կուլան ամս Նարեթ ևս բան՝ մնանի
զՆաթաթ:

Սալոյ ամս Նարեթ ևս երևանու՝ մնանի
զԵրեթ:

Երեթ ամս Նարեթ երևան և չորս՝
զՓաղկի:

Փաղկի ամս Նարեթ երևան և երեք՝
մնանի զՊագու:

Պագու ամս Նարեթ և երևան՝ մնանի
Սկրտ:

Սկրտ ամս Նարեթ և երևան՝ մնանի
զՍարտի:

Սարտի և կեցուլ ամս Նարեթ ևս եր
տուս՝ մնանի զՊագու:

Պագու և կեցուլ ամս Նարեթ երևան և
երկուս՝ մնանի զՍկրտ:

Սկրտ և կեցուլ ամս Նարեթ երևան և
երկուս՝ մնանի զՍարտի:

Քարս անս կիսնասուն՝ ծանկ զԱր-
բանս:

Արտոց կզույ ամաց Տարիս և ինն՝
ծնու զժամոցդ:

Նարոջ կզույ ամաց Տարիս և ինն՝
ծնու Քարս:

Քարս կզույ ամաց կիսնասունք՝ ծնու
զԱրբանս:

«Եւ ասին ի ջրնէլզկէ մինչ ցՓաղկ՝ ազլ Էրեզ՝ վայտիսն ընդզիված բուս-
ըր Ք. Սարգիսյանք ծանկարգում է. և Անգրեարս այս անգին, որ Երբժումիւմ (Հակո-
անկ Աղաթիրս և Արիկանասի) կայիսիս Եւնիչ Նիցիորոց սերունդ է Տամարս
Փաղկէին, շատ լավ Տամարեան է երևնացան, և Կետարս, որպէս աղջնոջ է ծա-
ռայել քան (եռերնացան Ա. Մ.): Եվ Քարնացին «Կտոց զՎաստային ի Շոց պա-
տմեանցս բացատրութեամբ այլ է Հասկանում: Երևնացան իսկ վայտիսնայմը և փա-
տայի պատարժմամբ Անգրեարս Տամարեակարտիսյանք իր աղջնոյն է, այսինքն
սչտակ Մովսէս երևնացին և Անգրեարս ետիսանում են:»

Ք. Սարգիսյանք արեւմտեան կետում է, որ Անանեան (իմա՝ Անգրեարս — Ա. Մ.)
Տամարեակարտիսյանք Տարոջ կէրում նշանակելով յայի կրեք որդիներէք սերված 72
ազգիքը, նրանք ընկալիսն սեզերը, անունները, զիսն ու զազգիքները, վերաբին ան-
գրապտեան և կարգում է Եւնիչ Տարոջներէ թվականը, և կարգում է Տնայտների ջո-
ցանք նման երևնացան «Պատմութեան Ա. գրք Ե զյիս ասային սչտակէին, սնկելով
Փաղկէլով, վերացնում է Արբանսի մեռելով: Անգրեարս և երևնացան սոյն ջոցանով
Տամարեակով, Նիկեոսից պարգում է, որ Փաղկէլ տարիներէք կրեք ասի պակասու-
ված է, Թագավթ տարիներին՝ կրեք ասի սովորացան: Այս՝ Եւնիչ մեռագրութեանք
Տնայտում է մինչ Արբանս, քանով լցուցում է երևնացան աստարգիւմ ետ՝ ազգու-
ների ջանքի, որով կրեք ջանկեր կատարելով Տամարեանքիսն ևս զայիս. «Եւ ջոցանք
չիս. — գրում է Ք. Սարգիսյանք և կրակացնում. — Համեայն զնա երևնացան Տագա-
թիս Անգրեարս թով այս անտարբ ձեով զանկիս՝ սոյն ինչ կրեք կրեին չէ մեկնէ, բայց
Էրե կարկացան, որ կամ Անանեան, այս անգամ զարգայեա երևնացին ընդսրբնակ-
ված է, և կամ երևնացին իր «Պատմութեան յարթոց զիստն զրս վերագրում Էր
Անգրեարս Տամարեակարտիսն Տամարեան, և ետ՝ ազգուսաց թվականք ըստ այնմ ստա-
գրանում, և Էրե Անանեան Տամարեակարտիսն ա՛նա այլ վերագրութեան սրբեակ չ՛լ
զոր պարծանու:

Հիբովի, Հնդարտացի կարկացութեան. երևնացին իր «Պատմութեան ասային
գրքի Նիցիորոց զյիս Տամար պատարժել է Անգրեարս Տամարեակարտիսյանք և ետ՝ ա-
զգուների թվականք, ապա՝ նրանք վայտիսնայմներն անուկ կիսնագրակներեով՝ վերա-
գրութեանս մեք երևնացին Անգրեարս Տամարեակարտիսյանքն պատարժել է նաև
«Պատմութեան ասային և կրկերոց գրքերում:

Մեծ ազգամարտից Նեոս կարան տարինարտ զգծուում են Ք. Սարգիսյանի
կապանները, և նա Տամարում է, որ երևնացան իտականութեանք, թէ Էմէք կիս-
անք որքան կարգութեան անէք, ինչպէս որ Տամարեան գտանք Հին պատմութեաններէ

մեք, որոք ըստ մեզ կատարելայեա Հնդարտն են, վերաբում են Անգրեարսի Տամա-
նակարտիսյանք, որի Հիմակ զրս էլ կազմում է զպիտարցուս և սամանկի Տամարե-
ակարտիսյանք... Տամարեանք որչիչը ետարարական ջնգերի սերունդ յայի կրեք որդի-
ներէք:»

Անունեանք ըրում է Քամի և Հարեթի սերունդներ Տամարեակարտի ջոցակները,
պարեք զպիտարցի ընկալապ Վարիք երևնացան որպէս թմահան Եղբիւրարցիներ
Տարտարաքի կրքեն, և այնքան շատու Տանեք:»

Մովսէս երևնացի Պատմութիւն Հայոց Ա. գլ. Ե.

Անգրէաս (քառ Անանեան Տամարեակարտի)

ԵՊՄՁ մեանկ զՔՄՁ.

«Որքից Քամա՛ ՔՄՁ, և ի նմանէ Եթով-
պացիք:

ՔՄՁ մեանկ զՎաստարիմ.

Մաստարիմ, և նմանէ Եթովպացիք:

Մաստարիմ մեանկ զՆերքովթ.

Եւ ՔՄՁ ծնու զՆերքովթ: Եւ Եթովպացիք
Տանգերն Մաստարիմու Տարքի իրեանք
ասին ութ, բանգի ասի թէ, Մաստա-
րիմ ծնու զՎաստարիմ, և ի նմանէ մեան
Նիկոպոցի, և զԵրզրէլ, և ի նմանէ...»

Երկու Յազարեանք աննայն Ասորե-
անեանք անս զՎաստի և կրկուս բայ ի
Նիկոպոց:

Ներքովթ մեանկ զՔար՝

Քար մեանկ զԱնիսիս.

Անիսիս մեանկ զԱրքիլ.

Արքիլ մեանկ զՔաղալ.

Քաղալ մեանկ զԴիս Արքիլ.

Արքիլ մեանկ զԿիսիս.

Կիսիս մեանկ զԵրեմուս.

«Անանեան Տամարեակարտիսյան մեք կրկերոց (Քամի Ա. Մ.) ջոցանք թեպետ և
Թիքի է, զի Քարն սիւլայ մինչ նիսն նգամ ետարարական անուններն որոշակ
Տրված չեն, — գրում է Ք. Սարգիսյանք. — բայց որովհետ Արքիլ Ք կամ Թեղու Տր-
ված է իրեն անմիջական ետարոց նիստի, և Արբանսի 45-րդ տարի էլ՝ նիստի կեց
Տամարիս Յազարեակարտիսն 35 տարու Նեո կամ Նամանակով, այնպէս որ Էրե 30 տարի
սովորացնէր այս վերջ թիլ զրս՝ կ՛տանէր նիստին, որ ի մտայն Յազարեանք: Ա-
րքիլն ի կեանք աննկելով Աղաթիրսի «Թրեմիկոսի մեք (Ն. Ա. էջ 78) Արշակունիսն ս-
տեանով Տրված իրեանքները, կեանեանք ետ Նեո, այսինքն է՝ Անգրեարսի թով նիստ
իրեն մասնատկերոց սերունդ Քամու, որս երևնացան Նեոարար այս Տամարեակա-
րտիսն ևս Նիլու է, և Մովսէսը իր զյիսն ետք յանմ շեմ:»

Անս է կրող որդւ՛ շարքի սերունդներ շուտը:

Չարք մանկ ջանք:
Չանք մանկ գիրքս:

Վերքն Չարքի, կրողք որդու խոյ,
Չանք, և ի նման՝ Չարքք... Աստ
զով՝ և ի նման՝ Վեպք և Չարգառ-
ցք: Աս Մայա՛, և ի նման՝ Վարք
Յառն՝ և ի նման՝ Յոյք, և Հնգզնք:
Բարք և ի նման՝ Թեպարք: Մասք՝ և ի
նման՝ Բրակարք: Բրակ՝ և ի նման՝
Մակեղանքը: Ժամ տխրա՛

Աս ողբն Սոցալուսնո՛ւ
Աս ողբն Քրիստո՛ս Արամա՛ւ, և նման՝
Սարմառ: Աս Բրիտ՛ ի նման՝ Սա-
րմառա:

Սայրքնն
(Կրթականական շահմանն այց)
Բրքս մանկ գրողք:

Քարզ մանկ գլուխ:

Աս Քարզն և ի նման՝ Շայք...
(Վազակապաղաւ ժող Շայք):

Շայք մանկ գերմանական
Արմանեանկ մանկ գերմանայն:
Արմանայն մանկ գերմանայն:
Անտայն մանկ գնդաւ:
Վեպ մանկ գլուխաւ:
Շարձայ մանկ գլխաւ:
Արմ մանկ գլխայն Վեպցին:

Իսկ շարքի շուտանում Շայքի—Արմ ժամանակագրութիւն մեջ սերտուա կա՛
որք Ռ. Սարգիսյանը պարզարեանում է աղայն, սերգիական աղայն Քարզը, ինչպիս
կարենաց ժող. Բրիտայն է Շարգան, իսկ Վազակապաղաւ ժող Շայքը, կամ Շա-
յքը Քարզոյնց ևս սերուն, Պլուտոնի¹⁶ Հասարակականութիւն կրում պատշաճանում
Երայն առաջակից Շայքին է, որ Հայկան վերջի Շարքը՝ Արմ Վեպցինը, Նեթսթին
և Շամբրայնի ժամանակակից էր, տարևն կարենացին— Երբ ողբայն Արջուկեանն ալ
առան Շամբրայնի միջանկյալ Շայկապոյն շոքն ստանկները, և Երբ՝ ալտեղբիքն՝ Խրա-
մար կրեաք, ժամանակը թէ պիտը էր՝ որ 11 Հայ կանոնակներու շուտք Մեծյան և
Քամչան կոմիտայն շուտակին զիմաց կարգի, առանց ինքեա՛նար կամ խորգի
միջոցներու իսկ գլուխա:

Այս, կարենաց տնկզմութիւն նշու է կուցիական առանց թվականներու կարգի
այց կրինն լցուցուց մեջ Շրջում կուհաղանները, լուսն զի գիթ Քամչան շուտակի
Արջուկեան և լինիլիտան իսկ աղայն տնկն¹⁷:

Ռ. Սարգիսյանը այս իրողութիւնը փաստարկում է Անդրեանի ժամանակագրութիւն
մի ուղղով, որը այժմ քաղաքական է, բայց որը պատշաճանում է կրանից Վազար Հա-
ժամանակում մի թեղբայրականութիւն մեջ:

Սեպ կինն ի Յարթի ի խառնակի լիզուցն՝ աղբ մն ևս անին ազգս աշտարի:
որ կինն ի Յանթին— (չուն որս և Շայք), խորագրի տակ 15-ի փոխարեն Շրջում է 52
Նեղիցուական աղբին: Բարբիտայնար սինչայն էր, որովհետև խառնակում է
15, թվարկում 52: Այս Բարբիտայնարը սրբագրում է վեճերի 2-ը Յանթիարից:

որք մեջ պատշաճանում է Անդրեանի Համառոտութը, որ սխալաբար Շայք ի նայլ կախ-
այք մերս՝ որ է մ-բայ լիզուցայ, ի նման սերկու ազգ-բարձրացան և կնկն առա-
ջինք Շայք՝ խորագրի տակ զրկում է ցանկի՝ կարենաց Համառու, սմարթի, Յանք,
Լիթա, Քարզ, Շայք, Արմանակ, Արմանայն, Անտայն, Վեպ, Շարձ, Արմ,
Արմանայն և այլն:

«Հայ կանոնակների ցանկը կանկեր ետև ժյուս Անտանի շով.— շարձանկում է
Վեպցինը.— կամ Արմանի առանց զարթայն մեջ՝ պատմական տեղեկութիւններ
մի շին թեղբայրականում Ալ զիմանումը, որ Անտանը Արմանից էլ աղբին ՚ին է, և կա-
րենացան իսկ նման, Շեմարար կամ վերջին Հայ կանոնակների սեղանացանը
կրանից է առև, և կամ, որ աղին Համառու է, որս իրն սերտուցարք ժամայն
մի տիլի զրկարիցք: Ա. Քրիստոսի և Ե. Սարգիսյանի առանց կուս-ստանդակու-
անկ է, ալթերն՝ կարենացին Անտանից ու Արմանից է առև:

«Աս իսկ այլ պիտ թեղանի.— սեղեկութիւն պրմ է Բ. Սարգիսյանը.— Երբ,
Անտանի և կարենաց ղեմայն ցանկերի մեջ լինին կուլտիտ ժամանի և երա-
նալար սարքերութիւններ, թէ Հայկազունի իշխանների ժաման, որսն Սննկերից
Շեմա իշխեցին Շայք, թէ Քարգառուայն շուտան, և թէ Վարթն—Արջուկեան մի ցա-
նի թագաճարների և զեղբերի նկատմամբ...»

Սարգիսյանի շարքի թէ Անտան ժամանակագրութիւն այս շարձով միայն պոլում
է կարենացին, կամ նա՛ որդեգր շարքի, թէ Շայք Պատմութիւն և գրքի է և և
զգրիները՝ Անտանի ժամանակագրութիւնը անկում ևն և կարենաց Պատմութիւն
մեջ ապագում նե, կարեն էր ցանկան Համառուութիւնը շայք ալ. ղեպակա-
ռան, որ Անտանին ժաման է սարգիսյան կարենաց Պատմութիւնը, և թէ որս
Շեման է ոչ միայն Տաշկանն ալև արեւմտի կամ Համա-բրայնականի կարենից
և ժամանակակից իրողութիւն վերաբերայ նշուցարք շարքիցին: Ալ զրկում է ար-
կաններն¹⁸:

Անս և վերջական կարգաբարձութիւն. «Էջրատական տեղին իսկ կրանք կար-
կանց, որ է զարմ զրկում այս Անտան իշխանութեանը— Երբ այն Երկուցունն
է ստուգիլ.— պիտը է ուղղի մի սեղան ղեպիցը քանակներին անանց պատմում
ընտանութիւն լինում այն Բարք կարգից, իր թէ Սովետն Պատմութիւնն Անտան
Երկուցուն ալման տեղեկութիւնների ՚ինան զյու Շեմա է Շարթինը, և առև, որ Երկու-
ցունն կնկն է սրբապա քանալար և Շեման կարենաց Պատմութիւն, և ոչ կրքը
վերջինք ղեպարձանակ և Շեպայն որդը տուցին կիցառար նշուցարն մնացան:
Վասն զի ալ է, որ, ինչպիս տեսար, Ս. կարենացն ՚ին և պատկանելի անանց զր-
ման է իր այլ քաղաքում զրկութիւն նկատան զյու, և այսպ կու գու շարթն գախ նաև
անոր իրողութիւններն կրանին: Այս ցանկերում է Շայքանում, որ ինքն անտան
ընտանութիւնը, զինքն նաև որսերն Շեմա իշխանութեանը— իրն Անտան Երկու-
ցունը վարկարան գրք լինուա զիմ, բայց զվարձով պիտ Շայքի խառնակ է գաթ
Շարթիցը¹⁹:

Սլ. որ ի փորձում Անտան ժամանակագրութիւն, այն ձևով, որ Տուրայն Քարթլ
Անտարում Հասն է մեջ, է գաթի շարձարթիւն, կամ քանալարութիւն Համարն,
քան որ է Մովսէսն ու Անդրեան, և Համառու կայսրի ժամանակագրութիւնների
վերջին վերջակները պարզում ևն այլ պարմ, 685 թվականը: Բայց անհնար-
նից է այն ղեմայն Անտան Երկուցունը: Երբ այլ ժամանակագրութիւն կրանի
քանալար Անտան Երկուցունը, պիտը է ժաման լինի իր Վեպցինեան, որը պա-
րտանկում էր ղեպայն պատմութիւնները, ժամանագրութիւն և անար: Իսկ Վեպցինը

սովորաբար (ը որքան 667 թվականի և հետևում Անտոնա կաթողիկոսի, որի հետո՝ կաթողիկոսական էր պահում Արևմտյան մեջ Տաշանի և Անահա Երթուղուց գրքի պատկանած ժամանակագրության մասին տեղեկություններ, որոնք սովորելով Ազադը՝ ավարտում է Անտոնա կաթողիկոսով (667 թ.) Մինչև Անտան ժամանակագրության մեջ (բացահայտ սխալները) ոչ միայն Անտոնա, այլև ոչ մի նախաջրի անտ չիտ:

Ք. Սարգիսյանի առանձնաբերվածը հասնում է իր նպատակին, ժամանակագրությունը, որը սկսվում է Ազադից և չորերորդ դարով ավարտվում, նախորդ պատկան է Մովսես Խորենացու հին և պատկանելի տեսակով Հնդկաստանը նորնայն ցարման է գարուն Շարիված Անտան ժամանակագրության պարբեր, ցույց առաջ համար, որ ՊատմաՎարը չորերորդ դարի Անտան ժամանակագրությանց առաջ արժեքն էր իր Հայոց Պատմությանը: Բնականորեն այն վերաբերելով Անահա Երթուղուց, գտնում է որ հավանական Վազառանները, Անահա Երթուղուցն էլ որպես Մովսես Խորենացու:

ՍԻՔ. Ք. Սարգիսյանին հայտնի լինել, որ վերջերորդ գարուն հայ առաջադեմ Անտոնա Տարանքին շարադրում է մի ժամանակագրություն, որը հասնում է մինչև 584 թվական, որի հիմնական աղբյուրը Մովսես Խորենացու Հայոց Մեծաց Պատմությունն էր, և որ այդ ժամանակագրության մեջ, 474 թվականի դիմաց գրված է «Ստրաբոնը երթուղուց, փրկվածու և ժամանակագրող»,²² սակայն կհամարենք, որ ոչ թե Մովսեսն է կղզի Անգրանի, այլ վերջինս՝ Մովսես Խորենացու պարբեր (Ազադից մինչև 411 թվականը): Խորենացին իր Պատմության ոչ միայն և գրքի 9 գլուխը, այլև 9 գլուխը շարադրել է Անգրանի հիման վրա, և Վերադարձության մեջ Անգրանի կայսրի ցանկը, Արևելու-Անգրանից հետո 411—474 թվականը ինքն էլ շարադրել Անգրանի ոմով, հասցրելով մինչև Ջենն կայսր, ինչպես վկայում է Քազմա Արծրանի:

Վերջում, որ Անտոնայի ժամանակագրության 474 թվականը նախկին վերջում է Մովսես Խորենացու Վերադարձությանը, որով ավարտվում էր Ազադ-Ջենն կայսր ժամանակագրությունը, (474 թվականը կայսր Քաղապրության տարին է), որը, սակ, երկնայնուց Վառաձայրի ավարտման տարին էր: Սին այս բոլորը հայտնի լինելի Ք. Սարգիսյանին, զիտես 1903 թվականին Մովսես Խորենացու շարքի դրվագի հավ Վերադարձության շարք կուտի:

Ամփոփելով, նախ երեք որդիներից նախորդական ջեղերի տեղին, զվարացալու և ամուսնելի ժամանակագրությունը կողմնու: համար, Սարգիսյանը (որը միայն յուրայիններն է ներկայացրել, իսկ մյուս պարբերի աշխարհը տրել), իր պարբերում երկրորդ ժամանակագրության սկզբնական պատմությանը շարադրելով Մովսես Խորենացու սերունդն էին նոր աղբյուրներ: Իմ խորնակնի գտնում է այդ աղբյուրը՝ Անգրանի ժամանակագրությունը՝ հետևյալին լիզվով Համարելով, որ հին գրությունների մեջ այն հավասար է և հասարակական համարով, հետևորդին հայերեն Քաղապրանով՝ գտադրվում է իր Վառաձայնի մեջ:

Խորենացին Անգրանի գրքով պատգործելով ժամանակագրության չորի մասը, Անգրանի անբազանակ երեք դեռում է Վերադարձության մեջ, որի սկզբում պատկան է իր մեկնաբանը համարվածուց, որ գտնվելով իր Անգրանի գրքի 9 գլուխը, դրա մեջ ներառելով նահապետների կենսագրությունները: Անտ այս համարվածուց վերադարձում է երկուսն ստանալով «Ստրաբոնը երթուղուց և Անգրանի», իսկ որտեղ վերջանում է այն, թողնում է միայն «Անգրանի անտը»:

Խորենացին Անգրանի ժամանակագրության չորից, աբրին՝ 411 թ. շարանակում

է կայսրերի ցանկը մինչև Ջենն կայսրը: պատկանելով Անգրանի շարադրանքի կազմարը (Ջեննից սկսված խախտվում է այդ կազմարը, 7-րդ դարում ժամանակագրություն անկնոտի կործին):

Անտ այս ժամանակագրությունն է, որ Ք. Արծրանու վկայությամբ գտնվել է կղզի Վերադարձության մեջ, որպես առաջին միտքով, որը սկսվում է Անգրանի և հետևում մինչև Ջենն կայսրը:

Բ. Մովսես Խորենացին կազմում է նախ երեք որդիների սերունդների՝ չոր ընդ ամենայն եկելի պնդանք, այլապես կարելու:

Հայերեն Վազադի թվայն մատյանում Սերի ժամանակագրի և Վերջինի առաջինը երկրորդ մեջ գտնվում է հին քաղաքների և նրանց հիմնադրողների շարքը, որն արտածված է Մովսեսի Անտոնայի «Վերադարձությանց» Սրան հարցարում է Վասն ճգնաշարի գիտնական փորձի երեք, վերջում՝ դրամավախի մի համարման Անգրանը հայագիտությանը՝ հայտնի է որպես «Ստրաբոնը երթուղուց» մասը այնպես աշխարհագրության տարիք էրի (Տեսագրված կղզիում «Վերադարձությանց») մաս, երբ, որը հանտի ընտանում Անտոնա Երթուղուց, ստանք Մովսես Խորենացուն, ստանք՝ սեխայն Տեղեկանքին:

«Վերադարձությանց» հանգրվան է նաև առանձին, իսկ պարտավարք՝ Անտոնա Երթուղուց «Վերադարձությանց» թանկի ամենապահուց կայսրի անտը, կայսր, կայսրության միտքների շարքում:

Սույն փորձի համարմանը յանդիսությունը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» շարքը՝ «Վերադարձությանց» զվարի մաս կազմող միտքների շարքում տրեխան է արդյուր, թե պատմական:

«Վերադարձությանց» Տեղեկանքը կերպարում է «Հայաստանը և Անգրանիցուց երկու ժամանակագրություն» — գրում է Ս. Սրնյանը, — Անգրանն այն ժամանակաշրջանն է (մինչև 387 թ.), երբ Հայաստանը մի թեթևակի կենտրոնացած պետություն էր «Սենն Հայոց» տեսակով, երբորքը՝ Տեղեկանքի արարած ժամանակաշրջանն է և արտադրում է Հայաստանի վարչատերերորդայ թամանում 591—610 թվականների մինչև Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի քաղաքական առձանները բարբառին այլ են... որտեղ թ մի վերջում Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերերորդայի վարչական թամանան պատկեր են առաինքն²⁴:

Միայն առթերի ժամանակաշրջանների վարչատերերորդայ թամանան արտադրուց «Վերադարձությանց» հինք է պնդ այն համարելու: Երկու առթերի ժամանակաշրջանների զբաղակն արդյուր:

Սին «Վերադարձությանց» Մովսես Խորենացուն ը ընտանվում այն պատճառով, որ վերջագրում որպես Տեղեկանք հրվում է նա, իսկ ընտարում արտադրվում է Հայաստանի վարչատերերորդայ համակարգը մինչև Քյուլոսդեղին և Փարսկաստանի մինչև Հայաստանի անային թամանում (387 թվական), այսին Անտոնա Երթուղուցում է ընտանվում, քանի որ կայսր այնպիսիների կերպարություններ, արտադրվում է թա 591—610 թվականների վարչատերերորդայ միտքին, որը համարվում էր այդ ժամանակի կղզիվարում, իսկ Մեծ Հայքի տերերորդայի մինչև 387 թվականի վարչական թամանում՝ զբաղում Տեղեկանքի որպես նպատակների Տեսագրվան արդյուր:

գարեմիայն մէջ, բան պատմագիրքը շերտաբեկն ու ձանձուրիչ չարմեկն Տաճար, գրում է Վերացարեւմտիան մէջ է գեղեցիկ Աշխարհաբարձուք, զերտնի սնկնով պատկերատուի Նա գրուցն ու բացատրութիւնները: «Եւ սկսաք՝ յարցն ու ալիքն, որք կեկեղեկն ու այդ բան Քրիստոսը, աւելորդ ճամբարով դարտաբացն երկրորդ լազար սնկնակն ստացան... սակայն ու ի հոգանե՛ք՝ որ ինչ ճառարան կարենք՝ ամուլզ²⁰⁰: Աչքուն էլ պետք է սկսելք արեւորի աշխարհաբարձուքները: Եւսկայն «Ճառագոս աշխարհաբարձուքիան յաստատանին զիրս ոչ՝ որք գրանեմք սնով ստացեալ, այլ՝ որչից ինչ գոն որքն, ու առ զճարտարն ու ստանեկե՛ք: Արց գան զի սնեւորք որքս կելու: Ինչ Տարկարտիքն շարտարին ննարակի, որ աշխարհաբարձուքն շարժարկին ի նման պարտաբանն է ի Նաւարիսն, ու ստուգեմք յերկարամտեմքն, ու ինքն երկարաբարձուքն գտան յաստագրաբարձուքն²⁰¹»:

Քննիչն պետարեւմտն ու ամանեկին Լը Ռի սերտնով մինչև առ մեզ Փամեսուկարցիայն կարճելը, որ Տաղմաւարն Փամեսուլը, սինչու էլ՝ պետարեւմտն ու ամանեկին Լը Ճառագոս աշխարհաբարձուքն «սնով ստացեալ», այսինքն՝ որչափ ճամարագրով շարտարենք՝ ինչ ունեւով արտանք մասնապարձուքն, որն ինք լավ մանկ Լը: Եւսկայն Տալիներ՝ արեւորից իրենց լնով կատարած Քաղցմանութիւնների մասին, գրում է, որ Երանք «Նաւանայն փոխելն ի յոն իգոս, որպէս պէ՛տաւորաշխիթան» առ Ք(ազգայնի), և զերկարամտեմքն առ Ն(գրաբարձուքն), զՓ(տալուսեան) առ Փ(իւնիկէն) և զ(բարձուքեան) առ Ք(րիստոսայն): Եւ միզովն զայսուսի արեւն, զորք է մեզ զանտան ճառարն գրանբ²⁰²: Որքն Նա շուն լավ գիտե՛ք է ճազգիւն Փազմեսը, ո՛ր Փազու Աղբարձուքայն արեւորագրաբարձուքն, երկարագրեան աշխարհաբարձուքն, և Տալիներ երկր աշխարհաբարձուքն ապրտրեմք, որքն վրա մի չի՛ պետք է աշխատել և գրտրել ու սերունդներն Քաղիք Մեծ Տալիք՝ աշխարհաբարձուքն:

Առաջին սարչորք Փազմեսն կազմիրն է, որը «չափուն անպարտաք զամենայն բնականին Տարգիւն երկարամտեմք յա՛նեպից սկիզբն արտրեւու, որ է ձով սնեւորքն Ոգիւնտս, ի մայրն Սպարիւն աշխարհ է մինչև յարեւա յիւր Ճոտաք աշխարհն, յանտանով երկիր... Ճոտան ինքնորք յոգրուին արեւորագրութեան անուս Փազու: Աղբարձուքայն ճամտաւարք երկարագրութեան, լրով մեք է ալլ յայրաքաղ արտրեւ գրեալք մեմտան ու զեղանտան միայն... Եւ զի պիցք մոլորն սնեւորուց զՃիզգիւնի սնեմ, և զՃանտանն, և զԿարիսիանն, որ է Կրկնով մայր և զերկիր բնորութեան մարտիան առ շարք ինկն զեղարքն և Էջմարտն²⁰³»:

Յրեմն, ո՛չ միայն մեծն ու նշանավոր, այլ՝ Տաղմաւարն, ինչպիս ցրում է Տալիք պատմութիան մէջ, «Սկսանելով լազարս արտրեկ՝ որպէս և Տաւառայնն կեցա: Այսու էլ՝ «Սէլ Տաւանայ կե իս Փազմով պատմութեան, որք արք գաղտնալ գտանեմք սնկն ի Տարտաւորս և զաշխարհն զաշխարհ Էջմարտ գրեցին: Այնպէս որ՝ «Սէլ շարք զանտանով երկրս մով, և կամ շարք զանտանով մոլորս երկիր, մեք որպէս սնեւոր կեղակ ճամտեմք յանքն և զրեմք գայն միայն՝ որք կեղեցուք սան և ձանա սնկ մարքս»:

Արց սինկեւոր զՊազու Աղբարձուքայն երկարագրութեան, որ բոս ինքնագր բարտրեկն կազմիրն Փազմեսն Քրիստոսայնութեան շարքս... սնկակ շարքեկն զատան ի Քրիստի ու ի Տարտ...²⁰⁴»:

«Եւ սնեւով է նշանել իր երկր Մովեսն արեւմտայն, «Սկսուցաք պատմել աշխարհ, աշխարհ՝ ստանեմքն, բոս՝ զրկն սեղապարձեանք Պազու Աղբարձուքայն, սկիզբն արտրեւայ ինքնտեւայ ինկնութեան, ի Սպարիս աշխարհն²⁰⁵»:

Նայ իրք որդիներն սերունդներն բանտան ճամարայն ճամարապատեան երկարացեալ է:

«Աշխարհ՝ երպոյիս՝ երկառանն,
«Աշխարհ՝ կրիս՝ ալլ
«Աշխարհ՝ ընչ՝ նաւար կեղեցուք՝ ճառարան և շարք»:

«Մասն և Լ-Փնորդ Մեծ Տալիք ևն: Քննիչնոր սեղապարձուքն Նաո քրով է կան ասն՝ ինչ փոր աշխարհներ է անկայեմք: «Արց կամի գտան ճամարապատեալ պատմել, ինչ անու ինչ աշխարհն ի զիր և ի շարք²⁰⁶: Եւ ճամարապատեակն քրով է ամեն իր աշխարհի զամտեմքը, կեկեղեկան, բոսակն, ճանկարն, Տաղմաւարն Տարտաբարձուքն մասին անկեղտութեան է պատարմը: «Մեա կատարեկն ամենայն Տալիք²⁰⁷: Այլա շարտարում է մինչև վերք (բառա՛նե՛րարեւորք) և ամարում է աշխարհն, «Մեա կատարեան արեւորք Փազու ընչ Քրիստոս Աստուած, որ ամեն զամենայն գրքս թո ի արեւելեար, կատարն և առ մեզ արեւելիս, բանն զմեզ իմ զանեմքն և զանեմքս սնեւորն, և ընչ գտեմքն և վարք յանտան ամեն²⁰⁸: Նշխարագրութիւնն մեք շուն ինչ է, և Նեղիսեանայն: Անտեմք ի ինկնով է արքերեւով է Շրքապոս ամփոփումներն, որոնցում կըլում է երբեմն իր ստեղք: Մասն սնեմքայն Եւսկայն է զրի ինքնատրտեմք ցրով 1639 Ք. Մոկի Սարս զլուով, նշխարան որի մնար: Մովեսն արեւմտայն Աշխարհաբարձուքն պարտաւոր շուն մնարարում ամփոփումն սնկն արքեր յանեմքայնութեան, որը գայն է Աշխարհաբարձուքն 7-րդ գրքի իմարտութիւնն, որի նեղիսեալ Անտիս Շրքապոսն է:

Մովեսն արեւմտայն Տաղագոս Աշխարհաբարձուքն երկր 7-րդ գրքում իմարտոված կամ ճազգիւքոված ինկն իրտարձուքն, Անտիս Շրքապոս «Քնկիսեմք երկարագրութեան բանում նրա սակայնութեան, բարձրեմք ամփոփումներն ու ճազգիւքները, ինչպիս նաև պատկերատու ինկնով բնականայն, Քալի ևն ասիս ինչպեկելու, որ ճազգիւքեան, լրայնան Նեղիսեալ Անտիս Շրքապոսն է և նրա մոս էլ պատարմով է երկ Նեղիսեալ՝ Մովեսն արեւմտայն սնեւոր, սինչու, ինչպիս «Քնկիսեմք իմուն գտնութեան մաս կազմող մասնապարձուքն մոս միավորներն Նեղիսեալներն սնեւորն: Մովեսն արեւմտայն «Ճառագոս աշխարհաբարձուքն» երկր մեզ է ճազգի միայն Անտիս Շրք-կապոս իմարտութեամբ: Ճառագրում ամփոփում բնայնականների կամ բան ինչպիսն կից ստանեմք միավորներն սակայնութեան կամ շազգիւքայնութեան կարել է բացատրել երանով, որ Անտիս Շրքապոսն «Աշխարհաբարձուքեան լրայնում իմարտութեան կատարել է Անտուս կաթողիկոսն Տալիք սնկնով ամար կարեկ-կարեկ սովից ճալ, իր երտարք գորոքն ճամա՛ր որքն զառաջիք, ինչպիս Քրիստոսայնութեան բարձրք, որքն ի աշխարհ յազմագիլ ևն: Իսկ «Քրիստոսն մեք մանիւր, ալլ-լայնել է ստանեմք մասն, նաև ամփոփում-բնականան Կան մնարքեր, որոնցում միայն «Ճառագոս աշխարհաբարձուքեան է, որքն մնարարում արան կից է միայն սեղապարձուքն, որի մի բանում նաև «Առաքալութեան երկարագրութեան Ջմարտ մնարարում միայն ևն «Փամեսութեան յարեւորք», «Փամեսութեան արեւելորք», և Մովեսն-ճամարք մասերը Պատուում ևն բարձր էլ ստանեմք-ստանեմք, որքն՝ «Սկսուցալութեան կե յանտանն այլ միավորների շարք»:

Սէլ իմարտով է Աշխարհաբարձուքն, Մեծ Տալիք 4-րդ գրքի վարչական բունտանք ճազգիլ 7-րդ գրքի բանտեմք, բնորոտաբար սկզբնաբարձումն Նույնպիս կարգ Լը փոփոխութեան կատարել է ինչ մայրաքաղաքն Արտաւազ կամ Վազարա-

պատք փոխելով Վիեննոյ համադաստիսի ճղտաշարիքով, կամ որոշ եղանակով անարան ուղիներ մուգներ շարքում: Իրոջ նկատելիումով Վիտախամարքը անկեղծ է նաև Ծագարկներով և նկատագրով: Ե՛ Պճան Մ ճղտ ճիշդ է Գարնի ճղտ Գարնի, և ապարտ՝ Ե, և նկատագրու Ս (որ է Ս թիւր): Եւ անոր ճի ճղտ է Փոս աշխարհ Նայք և Յանչա, ապարկը Ո և նկատագրու Ե թիւր՝ (այսինքն՝ 300000) և այլն:

Իսկ թի թիւսն է այս փոխովում նմուշը հարեանէն Վերագործութեան շարքում, կարելի է բացարկէ ժողովման կազմակերպի ցանկութեամբ, որոնք հանրա, որ դիտութեամբ կարարք գիտապիս գիտապի ժողովակարգը նկատելով կից գաղափարով ի թիւր ընտրութեամբ և նախատրոջութեամբ: (Մատենագրութեան, հ. N 9220, էջ 327 Ի):

Պատմական, աշխարհագրական և այլ բնույթի ժողովմաների և երկրի անձնորջ կամ ցայտուր ընդունվում էր Տումս:

Պէջրա նկատարով Վեֆենիս երկրեսուչ և Անշարտի ժամանակագրութեան, որ անկարելի էր ճիշտ կայարի անկան հիշատակութեամբ (474 թ.), ոչ ճիշտի շարք: Կարելի է ճիշտ ներսկել, 7-րդ դար, այն ասանկին վիշատիքները ցրագլի են լուսանցներով, որոնք նույն գարում մուգի են թիւրջի մէջ, ինչպէս երևում է Մատենագրութեան թիվ 2554 նկատարով՝ նույն երկրի համաստեղայն շրան կրկն է նույնիսկ Վյայնքը կոչվում ինքնուրուի երկր:

Նույն գարում որովս Արեւոյի գլումովսն Շտուպարով ցրագլով է սկզբի, իսկ Մոսկա Արեւիկապոլսոյ Պատմութեան՝ վերջի, ինչի 10-րդ դար: Բովմա Արեւուն երկր ցրագլով են, Անտանոն և Մոսկի Այլմուտքից, Մոսկին Արեւուցան շարքանկով է Պրիգորը և այլն, իսկ ժամանակագրութեանները համար այն սովորական երևույթ էր:

Եւ երկրեսուչ Նայքը գլումովսն Վերագործութեան գրգռում գիտեղովս է կել նաև Վնագրու աշխարհագրութեան երկր և երան կից՝ Վրգանտարքը, որն Վնագրում փոխարկել է 7-րդ դարում զրեանագրովով որեւիտեղով Անկի ուղ, գտել և Պիլրա նկատել խմբագր-նայմով Պաթիլ քանական, որը ժողովման ասանկերոջ գարում հարնի է իր նախատրոջութեամբ, ժողովան երկրի թիւրջ է ճիւղն Վրգանտարքը, սկզբում կելով ճղտի բարտարութեանը՝ արտանում Աշխարհագրութեան սկզբի մասից: Ապարկը ճի թայլ է թայլն է սան է Ուս ՅՂ մասն է Մգանն է ապարկը է Ըսա զարոնց ապարկն ճի թայլ է Մգանն Ս թայլ է Լուսանն Պ ճղտն Մ Գանն Արեւի սանկը զրա պարտքի-ի փոխարնի՝ ժողով ապարկն էս Այլս՝ որ Պան ի Կարնի մէջ Մ... և ապարկով է Վնագրուց ճղտագրագրան անկարմամով Ետրանակութեանը, վրեաների մասին անկարմութեաններ են, որը հայնպիս գլում է. որ Վրգանտարքը և երան կից շափերի շարքը բազմով է Անտիս Երեւուցան Վրեանից երկրագրութեան քանից:

Նորագոյն ուսումնասիրութեանները, ժամանակագրական գլումարան-աշխարհագրագրու Ք. Նարթիլյանի Վե՛ն Նայքի վարչարարական քանակման համակարգը ըստ Աշխարհագրագրի գիտարական ասանկագրութեան, որ կատարվել է աղբյուրների հիմնարկ ընդունելու, և ընդունելի շատ երթույթներով է պարտկում, համարում են, որ Վե՛ն Նայքի աշխարհների վարչական քանակմանները կատարվել է գիտն Նայք Տրգուս և Մուգարի ժամանակ, և գրքի կեանիցի Գլիեիտու Ավագը հիշատակում է Վե՛ն Նայքի 120 արտակներ կամ գլումներ, կարկիսա Տարզմանը՝ 2-րդ դարում՝ 20 արտակներ, որոնք տեղագրում է աշխարհագրական Տարբերակմանով: Ք. Նարթիլյանի բացատրական Պատմութեան Վե՛նարտարութեան և Հայկական Աշխարհագրագրի Վե՛ն Նայքի վարչարարական քանակման համակարգի շարքագրման փոխկապակցութեանները

և նկատու գրեթեում կատարվում փոխութեանները, հանգում է այն երթույթներին, որ Աշխարհագրագրուս ներկայացվում Վե՛ն Նայքի նկարագրութեանը Պատմութեան Աշխարհագրագրութեանց ին բազմով, այլ արտագրում է Հայկական Քաղաքագրութեան մի որովս ժամանակաշրջանի, հիմնականում 3-րդ դարի վարչարարական քանակման համակարգը:

Նշյալ ժամանակաշրջանում Վե՛ն Նայքում հաստատվում Մուսուկան Նարտարութեան անկարգում է ժարգումար, որն սվայնները Վնագրում հիւր են գտնում Վե՛նարտարագրից համար: Այլ է ապարգրում Աշխարհագրագրուս տակա Վե՛ն Նայքի նկարագրութեանը, որն էական տարբերութեան ունի է՝ 2-րդ, և՛ 4-5-րդ դարերի վիճակներից: Եր աշխարհների քանակմանը գլումելու աներ Մուգրիս ժամանակներից, վիշույն են Արտանկարի և Փառտու Քաղաքի գլումարքերը: Ներկայից հիմնարկով իր փաստարկները, իրավագիտի ներկայացում է, որ Աշխարհագրագրուս գրկն է 5-րդ դարում, իսկ նրա՝ Վե՛նիսից՝ Մուգրու երկրեսուչն է, որի մէջ նա մէկ է ներկայացնում Վե՛ն Նայքի իր ժամանակաշրջանի վարչարարական քանակմանը:

Պատմական ժամանակաշրջանի, հիմնական և անուղակ աղբյուրների մանրակրկա ներկայացում ընդունելու նայն է համարը: արդյունքներ և պարտարում երթով երկր և՛ երկր խարգրում՝ խորհուրդ անկան սովակայութեանը, Աշխարհագրագրու շարքագրման սինն և կարելի ներկայացնելու կարեւոր, նաև՝ Վերագործութեան: մէջ իրա համակարգագրութեան ժամանակում:

Մուգրու երկրեսուչի Վնայք գլումովսն Վերագործութեան ի վիճույն երկրեսուչ գրուական հաստատման շարքը գրում գիտեղով է նաև Վնագրու աշխարհագրութեան երկր, ժողովակելով նույն նկատակին ին նույնը երկրը, գարնակով ժարգիլական ներտակ ճիշտ իր ժամանակների ժամանակագրութեան, նույն կերպ որակները սերում նույնարարական ճղտի բնույթայնի աշխարհագրութեան, որպես Վե՛ն Նայք Տրգուս Վե՛ն Մուգարի ժամանակաշրջանի անկան, ընդարձակ և հարտարական աշխարհագրութեան, որը իրա հիմնակն արտանում է ժամանակագրագր և ասանկն սերով:

Իսկ որ Մուգրու երկրեսուչ շարքագրութեան ինքնուրուի որակներից ընդունելուս ժամանակ ինչ չի հասել, Վերագործութեան վերականգնման փորձը մէջ գիտեղով մէջ Երեւուցան խմբագրութեանը:

Մուգրու երկրեսուչի Վնայք գլումովսն Վերագործութեան ի վիճույն երկրեսուչ գրուական հաստատման շարքը գրում գիտեղով է նաև Վնագրու աշխարհագրութեան երկր, ժողովակելով նույն նկատակին ին նույնը երկրը, գարնակով ժարգիլական ներտակ ճիշտ իր ժամանակների ժամանակագրութեան, նույն կերպ որակները սերում նույնարարական ճղտի բնույթայնի աշխարհագրութեան, որպես Վե՛ն Նայք Տրգուս Վե՛ն Մուգարի ժամանակաշրջանի անկան, ընդարձակ և հարտարական աշխարհագրութեան, որը իրա հիմնակն արտանում է ժամանակագրագր և ասանկն սերով:

ՀԻՅՊԵՐՈՐ ԴՐԱՎԱ

ՉՈՒՍԱՏԱՅԱՍ ՄԻՆՎՈՐՆԵՐ

Ա. Մովսես Խորենացին ամբողջացնում է Չորսուց զինք «Վերացարձուրին և վնաս երեցունց դուազեպ հասուածին» խորագրով

«Վերացարձուրյան մէջ, ինչպես երևում է Մովսես Խորենացին գիտելով է ոչ միայն պատմաբանական խոստացած Չորսուցի վերորդակ ժամանակակից երկր ու տասնիններ Նազովաններ, այլև անհրաժեշտութեանց թելադրած, բայց լիտառացած միավորներ Ալլապիտի Նազովանները և Ղ. Արշակի Նաշտարեան անապատ մասունան Տրապուսի Քարի, քաղի և ասորիան մասունքը, որը պարզում է Հնդկների մէջ Նաշտի Նազովանում, «Վերացարձուրյան Պատմութեանն շարք Մովսէսի Խորենացու» խորագրի առջև:

Այդ քանք Հնդկական Նաշի և Քովմա Արձուրին, «Փորի, ասլ, Տրգա լերկրապ աշխատութեանց ի Նաշիստ, մեծա պատմով Քաղաքական և շինք երկնից քրապար Քարի, որպէս ընթանալ ի բաներան զգիտարութեանն Մովսէսի անկերանաշարակայ Վարդապետ և լերկրի և Տրոյ լուսարձուրեանց Նաստաուգրի յարկուր, որպէս պատմել ի զուր երկրորդի պատմաբանութեանն»: Վերջին հարգապատմանը Պ. Տեր-Արաշյանը Քաղաքանում է սեփական պատմում է «Երկրորդ քրք վերջում»:

Քաղաք տեսնում ենք, Քովմա Արձուրինի Խորիկի տեղին և կշում, թէ որտեղ է գտնվում Նազովանը, «Վ զուր երկրորդի պատմաբանութեանն, լերկրորդ պատմաբանութեան վերջում», նշանակում է Վերացարձուրյանը ավարտում է առջև Նազովանով Ենք և այդպէս լարվելը:

Խորենացու Վերացարձուրյան մէջ, անկեղծ հարկանականութեամբ, տեղ է գտել Ենք էլ երկ. որի Հնդկաներ Ենքիման Արաշյանի և «Վերացարձուրյան» սկիզբ սկզբուն հորենացու և Անքիտանի ժամանակագրութեանը կից սեւերի ժամանակագրի խորագրի առջև գեղեկված ժամանակագրական մի քանի առանկի վկայութեանները կնոս, ինչպէս տեսանք, թէ՛ն անապատում կշարժում է «Ենքիտան» խորագրի, որի կերպ վկայութեանները բազման են կերպերից:

«Սերի ժամանակագրի թնայրանի տարրերով մրան Նաշտրովում է «Վանս գիտութեան ճշգրտագոյն և երան կից «Տրամաշարք միավորները, ապա՝ «Ենքիտան» տեսչուան կերպ, ապապի սկզբումով (կ' 208 Բ) Փառնոստ որդի Ղազար, որ Քաղաքապետ լինելուանցրեալ, երաշխաւոր անտանկեալ, այր իմաստաւոր, քրանց կաշմոյց, ի Տիմարեան Փրգարեան ժողովում զամենայն գիտաւ որ ի վնայ երկրի Տրոյ Քաղաք յամաբնոյցանել զամենայն Քաղաքաւ երկրի և զՅիւսեան, որ ինչ Ենքամբ իրով, գիտաբնոյցել ետա զամենայն գիտաւ, որ ի վնայ երկրի և... և այլն»:

Այսպէս երկրորդ Քաղաքում Պաղմունս երաշխաւորի Արշակունցի Նաշտրովոր քրապարի Հնդկարման պատմութեան և որի մնացորդից մեկն էլ Ենքիտանունն էր: Այնպէս Մ. Կրքի կրքարեան թնայրից Նաշտրանի Քաղաքանութեան պատմութեանն է, որ կանարել են Հնդկաներ տասներեալ ջնդերից վնջական Քաղաքանիները, Քովմ յոթանասնակու, որք էլ Նաշտրան «Ենքիտանից Քաղաքանութեան անկեղծութեւնը, «Արք յայտ արարել և վանս ալլաք Քաղաքանացն, թէ որպէս և յարում ժամանակ և ինչ պատմաւոր Քաղաքանիցն Արաշյան: Միմարա և Քնայրեան և Ե. Չորս Քաղաքանութեանն, որ պատմում է այդ Քաղաքանութեանների մասին առանկի-տասներեալ Արշակունցի Արաշյանը կազմում Քաղաքանութեանի վնջերը և սեփական մասարեանի ու երաշխաւորի միմարանից Քաղաքանութեան ապագայութեան և կտապարան նշանակել կարգադրեան մասին է: որով ավարտում է երկը»:

Այս երկը մեզ է ճանկ ետն ՔԱ զարի Նաշտրան մի այլ մնացորմ (Մասնակապարան, Կ. Մ 1888), ժամագրան և խնարարան տարրերով, «Սերքի Ենքիտան: Ենքիտանից Արաշյան տեսչուան վերնագրով, որի սկզբի մասը պատկանում է Ենքիտանի մնացորմ, իսկ մերք պատկանում է վերջին: ավարտում է «Չորս կարի պատմագրութեանը Արաշյան: Միմար քաղաք ղառական ինչի կարգադրութեան Քաղաքանութեան ամբողջում: Միմարն Քաղաքանութեանից քաղաք կնոս ոմքի սկզբունան յայտ աշխարհ ղառական նշանակել, որ ի վերջ է... (Մ. Տրքեր, Ն. Մ.): Գործից և ղառ արեղաբար Նազովանը»:

Ենքիտան Արաշյանը առջև գործը Նաշտրան Արաշյանի պատմագրից է «Սաղմագրութեան Ենքիտանի ի պիտանութեան (1200 թ.) և իր իսկ խնարարում «Տիմարաշարանում ժամագրութեան մեր Հնդկաներ անպատկար միջամտել է Ենքիտան: Երկն» Նազովաններով կամ Նաշտրանից մը այն ջնդում է «Վերացարձուրյանից», անկեղծ և Սրա մէջ ետ ղառագրութեանն են Յոթանանից Քաղաքանիները քանից, և երանք ավելի ոմքի «Վանս նշանակել Նազովանը Քաղաքն այս, «Վերացարձուրյանից» պատկան Հնդկաներ ինչի է կտակ Խորենացու «Չորս պատմութեանն մասը Ենքիտան»:

«Մովսէս Խորենացու «Չորս պատմութեանն մէջ Նաշտրանում ենք մտնելու սույն կերպ ջնդում որպէս փաստարկութեանն Արաշյանի զորի ապագայում (Բ. պատկ., «Թէ յոմք»): զանց ինչ Քաղաքապետ և Խորենացուան ժամանկի յանկարցն են մեր իրք, ի Նաշտրանի կազմեալ մեր ջնդանցը Նազովան խորագրի պատմաբանում է որպէս և... մեր Հնդկանց միայն ինչպէս պատմագրութեան... Ենքիտան այլ Քաղաքան Տիմար միայն՝ որպէս զայնաշարձութեանն, այդպէս և որ ինչ իմաստաբան ջնդի՝ ժողով յանկի կազմում առանկի Տիմար, իսկ պատկան իրական յարմարի իրք, — որպէս և Քաղաքան, որ և երաշխաւոր, պէտ ապագայ զամենայն ալլաք ղառանան և զվնայ ի յայն ինչու փոխարկեցան»:

Այս պատմաբանութեանց կնոս, քաղաքանում է կտակ երկրորդների Քաղաքում Քաղաքանի իր կարգի Տիմար Քաղաքան անկեղծ և ավարտում, որ ետ անկարցն Նաշտրան ղառք սույն, որ իր պատմաբանութեանից Նաշի ինքով ժողովը, «Ե և այլ ղառում այնպիսի ինչ պատմագրութեան անկարց մեր ինչ մնաց Քաղաքան... Կարգաբանում է ետ... այլ վանս Նաշտրանից վնան» ղառական ինչի ապագայ վանս երաշխաւոր:

Քաղաքանի մասին վկայութեանները ջնդում ենք Նաշտրան Ենքիտանի գործի սկզբից: Մակարն Խորենացին անկն ինչ չի ստում Քաղաքանի քրապարեան մասին և քրապարտում է միայն իրենումբ ժրայ մեր խորք Նաշտրանի Նաշտրան ղառական ենք Նաշտրանում առանկ կնոս մասին: Արաշյան երաշխաւոր ղառ քան կա՝ սույն Ենքիտան

է անգամ չի երևում, բայց այն կու նրաշուկանում եղած բար ծախսաւորներ Շահե-
լով ձեռնկողնէր, բայց Քրդիներ աստուծոյնով այն երեսմամտանցում է, արտա
ստուգ չափաց:

Քէ չնայք կարգադրութեանը է կատարէ Քրդիներ: (Բճիս ձևագրի թու-
արք կից զիմ ներ թիվ 1888 ձևագրից և Անտանիք Համադատարան թաղմու-
կեք):

Քրդեր էին գրածք

ա. «Ըն որ ոչ ինչ պիտոյ էր ի կրեմորուսիմ» Քրդին... զոր չնայք նրկեկն
ստուգանակնաց:

բ. «Քոր ինչ ոչ էր պիտոյ Քարգանտիման Քրդին... զոր չնայք ժամանակաց նր-
գիկն ստուգ նշանակնաց:

գ. «Քան որ կրկին էր յարկեկին և նիմանտանք Քրդին:

Քրդին Սարք Գրքի կրպակուց արեւմուտ ինչ կրկին էր և պար չէր Քարգանտի-
նիմանտանքիւ Քարգանտիներ չն Քարգանտեք, Քրդիներ այդ տեղեք... սուգ-
նշանակ էր և ստուգ նշանակաց յարարուսիմ տեղաց արքն կարգադրուց:

բ. «Նայեկն և գտեկնայ զոր ոչ Շահ ք բաց, գիտացուց զի ստուգ պիտուսուց
էր՝ այլ զորեկն տեղէն կարգադրուց:

բ. «Նայեկն և յաւեկաց զան ոչ Շահ ք բաց, այլ յարկեկն նշանակեալ տեղէն
կարգադրուց:

գ. «Ն որ պիտու էր, և յարկեկն, յարկեկն արք, արք նիմանտանք յանն
կրկն Ուրնն, այն բանեք, որոնց պիտուց գրացել և նիմանտանքիւ Քարգա-
նտիներն տվուցրել էին իրեկեք, Քրդիներ զարք չի Շահն, այլ նշանակ է յարկե
նշանակ:

ա. «Նայեկն զգիմեկն յայա արք, իմ յանայ Քարգանտայ եկն նիմանտ-
նեք:

բ. «Նայեկն և վան զգիմեկնով և Գրդիմեկնով յայա արքուց, իմ նիմ-
անտանքով Քարգանտայ եկու:

գ. «Քան որ գտնագտնեին գրան» գիմեկն, Գրդիմեկնու կեկն, մին Անտ-
նեք նշան է և միան յոչուց, զոր նիմանտանք կարգեկն:

Այսինքն, գիմեկնու նշան, որ Քարգանտիներ իրենք են զրկ, այն էլ չի Շահն,
այլ նշանակ էր և նա Գրդիմեկնու նշան իրախից գտնագտնելու համար:

«Ման նշանացն փոքրիկ յարարի սուգ ներկայեալ է, նիմանտանք Քարգա-
նտիման մէք կրուում թնարակն արքերութեանեք (թան ու բան տեղացում կամ
պիտուցում) զայց անց նշանեք, որ կատար էր Քրդիներ, ինչու նաև այլոց
կարգի կարգով ստուգանութեան նշանեք, ստանում ու ստուգան, ստանալով զու-
մեկն Շահ կապով նշանեք, նշանք յայտարարութեանեք (նշանեքի պատկերներ
ստանել թաղակալում են, բայց պատկերով են այլ ձևակերպում և այլ), որոնք իմ-
ցումը շահ կարուր է Ս. Գրքը նշու ընկերեկն, Շահանայ, ժամանակն որով լինով
Քարգանտեկն համար: Քուկանարս այն շահ տեղակալ էր նաև Սարք Գրքի Տայ-
րն Քարգանտիման համար:

Մտնա ետրեկն այն ժամն պատմում է, որ Մեարոյ գրքոցն բաց տեղաց,
տուգորին ու ստուգի կարգուց Շահ, երբ գիտարուում է ժայտարար պիտու
զման Ման Քարգանտիման գրագրուց վերադա, յոչ կրկնուց Շահն²²: Մանակ
Պարքն Քարգանտիներ Շահեկին և նիմի կարգացուն ուղարկում է Միջոցեք, նի-
սուց թաղաց, որպեսք ինչ գրքեր տեղուց գտնեկն ստուգն արք: Տարեկեք գրված,

չնայով մէք լինով Քարգանտն և բերն: Սրանք նշուխից տեղում են Քուգանգի-
նուց Շահ են գիմ Շահն և Մարքը, որոնք հետում են նաև Շահն ու Քրդեր:
Նանտարարութեանեք կատարուց Շահ, Քարգանտիներ զարգանում են Նայա-
տան, «գտն զմն Մանակ և Վերադ յլիտիշա Տարեկ, և ժամացին գրուին և
գիտեան ժողովին միտուց, զից ասնանուց կանտու, և գտուց արեւուց Գրք:

Քոր տակ մտնի Մանակ և Մարքուց՝ զարկուց Քարգանտին զիմ սնով
Քարգանտեկն փոխանակ, Շահեկն նորք զկրպակն յարկեկն նորքուց: Քայց բան-
ից անկար էին մերում արուտով՝ ք բացով ժամաց Քարգանտ գորն գտուել, վան-
նարայ տակ մտնի Մանակ և Մարքուց զից ստուգեին յկարգանտեկն, ք ի իզու
պիտուք, ք ստուց յարուց նմարսին զերարտանտան²³:

Քէ բան է զերարտանտան:

Սա. Մարտայանց առն թաղմուքի զիցին հարմար Քարգանտն է սուգու. սկս
պատմումով մտն Մանակ և Մարքու մեկ տակ ուղարկեին Արքանագրի, պատմով
իզուն ստուգու, իսկակն նմարում կատարեկարգելու: Այսուց զկարտու-
թեան բաց գուր է Քրդն, այսպիսի ձևակերպում: «Վերքն բանն այսուց տե-
տեղ է և տեղանտուր: Նորայ Քուգանտիման մէք ստուգն և Շահանայն ստուգ-
կութեան է արն՝ այս բաց, զկարտանտեան ձևով, զից հարք գիմ զերարտ
պիցը՝ «Վերարտանտիմ ք զարգուտան իրեն և այն: Մեք այս ուղարկու իզուն-
ցիք, բայց զերարտանտեան բաց հասկանում են ոչ իրն զերարտանտեան... այլ
իրն ստուգի Քարգանտիման հանարն 23: ինչ-իստուգու, նմանութեան, հա-
մեմատութեան, այնին զերարտանտեան չի հարմարում²⁴: Խորն Ատեմանն, նայ-
ուս, մին այլ ընդուն էր նորայ Քուգանտու տեսակեք, գրված, որ արք
Քարգանտիներն նիմարութեան են Քարգանտն այս... զերարտանտեան բանն սուգով
սուգուց նշանակութեան (սուտեք՝ գիտութեան, տեղուտն՝ բանարկուտն գիտութեան,
մեքն՝ բանարկութեան, Տարեկալ՝ գիտանութեան գիտութեան) ինք Քարգանտն է
սուգանով լինով համար ստուց նմարսին մեք կրկնուց²⁵, ինչպես տեսնում ենք իրն
էլ է զերարտանտեան բաց գուր Քուգան:

Մէք կարծեմ, անկն նշու է նիմի Արքայանք. երբ Ս. Գրքի թնար արեւակ
... զմն գրա նմարեկեին նախապէս Քարգանտեմք արքարկու, կարտում գորք
չառ կարգով թնար համարկուց: Ե որովհետ զմն արուտախն (պարկեք ընթաց-
կան կրթութեան) տեսուցուլ կն— կըն նորեկուցն— Ս. Մանակ և Ս. Մարքու մեկ
տեղեկ արեկեին Արքանագրի ոչ ի իզու գտնուց (այսինքն Շահուց պատմով լու-
գին նմանայ) և որ ստուց յարուց նմարսին զերարտանտեան (զերարտու-
թեան— տեղուտն— ընթացական ուսուցն մեկ ժամն էր: Կուց բան լուգուտն հո-
մանակ այլ ուսուց): Այլ արուց տեղով գիտ է համարել 435-ին, երբ դուսն ու-
ղել Ս. Գրքը²⁶:

Վերարտանտեան, թա Նայախայն թուարեկ նշանակում է «Վերարտանտեան
իմ, համեմատութեան... թաղատութեան, գրագրութեան, գրագրութեան, յարմարու-
թեան²⁷: Վերարտանտեան մեք նմանայն պատմուց ստուգուց է Ս. Գրքի թնար ար-
եւակ նման գրա նախայ Քարգանտիման արքարկու և Շահ ստուց արեւակի նոր
Քարգանտիման տեղու ժամանակ, որովհետ Մանակն ու Մարքուց նիմանտանք Քար-
գանտիման Քրդիներն և այլոց կատարում կարգադրուց ժամով չին, որով արու-
ցում էր հոտարկուտն կամ ընթացական արեւակ մէք թնարուց— համեմատութեան
կամ զերարտանտեան թնարուցուց: Ուսով նորեկուցն և նրա ընկերութեանն ուղար-
կում են Արքանագրի, զերարտանտեան նմարում նմանայն:

հարկացին Ա. Յրքի թարգմանության համար պահանջու գիտաբանը ձեռք բերու ձեզ էլ անգրագետներ է հարան խաղցիները ցանկեթյանը կատարած գիտաբաններ էն հարկերը զեմ մինչեւ նպազ գերեք յուսեքից հարմ է պատասխանի իմով անկեմաստ առեւտարն է կատարելագույն շտապարաններ, համայն է ձեռք միասին գիտելու է Քրիստոսեանը յուսեք շարժանակց հարեւ... այդ փոխակեր խորհրդանկարն է գերայ գերեքեանը որա ակեմով պարզելու հասուն...»²⁸

Ընդ էլ Սահմաններ²⁹, և Սու. Մականայանց³⁰ երթանալ շարժանութեանը շարժանութեան է պատասխանաբանութեանը:

Պատճառն ա Մեղրայ երթանակն իր ընկերներէ կու տարկում է Աշխարհագրութեանը պահանջ ըզան է գերարտանայան իսկական հեմարտի ձեռք կրկնելու: Եթե՛ ուսուցիչներէ հանկարարութեանը կատարած, գերարտան էն ընդ որում, ի տարբարայան ընկերներէ, որոնք հնաացի էն հեմարտն պահանջ ըզմի ձեռք, երթանակն ըզմի ձեռք իտանայան զուգեղնաց, սիմանանակ հնաացի էր անկեմաստ արժեքն է կատարելագույն շարժանութեան (իմով՝ անկեմաստ արժեքն է կատարելագույն շարժանութեանը) ձեռք շարժանութեանը պահանջ գրեմ է գերարտանայան, (անարտանայ) փոխանք:

Քննչու տեսքով, գերարտանայան նշանակում է համեմատական (անպայման): Համեմատական, նշանակում է շարժանութեան, իսկ շարժանութեան, շարժանութեան եւս է անպ նշանակում է համեմատական, կարգավորանքներ... կարգ շարժանութեանը:

Երթանակն շարժանութեանը շարժ գրե է Քրիստոսեան արժեքն մաս կազմող անպայման համեմատական տարեկան փոխանք, որի ձեռք միջ կատարելագույն հեմարտն է կատարելով անպայմանի ցանկեթյանը, որով երեւոյ գերայ է Տարբարանային...³¹

Ան այդ համեմատական կամ գերարտանայան պատմության նկր տեսքով նախան փոխանք պարագրարտանք թարգմանակցն երկմով, որի խորագիրը նախանք պարագրարտանքն, շարժանութեան, ու համեմատական է նշանակում, մասնական երկի վերջին համագործ, որը ներկայացնում է այդ գիտության խոսքով ճանաչող. «Եւան նշանակում, որ ի Յրքն է, և շարժան է Քրիստոսեան, որի մասին գիտելու սուրը անկեմաստ, և անպ անպայմաններ կարգելին... և ժան անպայմանաց, և յարեան, և զգեմեկեան է ճիշտեղնիցան...»³² և այլն:

Ընդ նա երթանակն իր Պատմության համըմանով ընկելով նախան փոխանքն այն երկի, ներկայացնում է գերարտանայան տարեկան մի ընտր նեուց, որով գեկարգելու էն Սուրբ Յրքի նախանայան թարգմանության հոյ թարգմանիկները Աշխարհ ընկելովով և Սու Մականայանցի մտայնութեանը այդ գրեմով, և հանդիսանում անպ փերիզուցայն պատմաները, որ արեզ է երան ոչ միայն Հայաստանում այլ գիտությանը տարածելու, այլն ընկելու համար, զեմ զգեմեկ էն, որպէս իմաստասիրեցողից, շարժող շարժին է իմաստանկանն առ ի շարժող ընկելու ցուցիչը, սուսեկ եր որը ընկելու է պատմաներն զարգալի գիտա իմաստագիր... հարմարում է երթանակին³³:

Այսպիսով, երթանակն Պատմության շարժող զմովն մաս հանդիսանող Մականայանց երթանակն է Անդրեասի ծանանակարանայան կից ժեմերի ծանանակարանը համարումը ինչու նախանայանքն Արտանայաների թիվ 2679 նեուց գրեմով, այսպ՝ նայն նեուցի կերպով մասով Անդրեասի ծանանակարանը ա Մականայանցի հետ՝ ընկելուով անպայման երկի գալույնով, այսպ՝ վերջինից սուսեկի վերջինների պատարանով Երգ զարի հեղինակ Արեւեստ Տարեկանը ընդանակարանը:

Իսկական արժեքներով, Մականայանց երթանակն, համարումը իրագրությունը, որը գիտելովով է նկր իր՝ Քրիստոսեան կարգից, ինչպէս նաև հիշող երկի, որպէս սարժող պատարանով (Պայ ժան ժանի) Պատմագրում, ձեռք կրկնելու էն այնպէս ընկերանու անպայման կերպ համարակն Գերարտանայանն մաս, իսկ երթանակն՝ երա թարգմանիկն ա Հայաստանի թերաջ:

Արտանայանի նախանայան թարգմանության կարգավորանքն Ս. Յրքի հայերեն թարգմանությունների և զրգարությունների ծանանակ Արտանայան արժեքն պատարանով հարգելու է, որի մեջ իր զգույն ծանանայանն ունի Պատմագրը: Սույն կերով կարգանում է Պատմագրն Գերարտանայանի զմասակը և համարումով Երգ զարի հայերեն թարգմանությունների անպայմանը:

Ք. Մականայանցի շարժող պատմության շարժող գրի վերջին Քանք

Քննչու տեսքով, գերարտանայան այդ կշարժի մասին ճիշտեղն որպէս իմաստասիրական շարժող, ընդ անպայմանով ծանանակում էն զանի անպայմանով և համարումով այդ սարժողների գիտարանայան կերպով և Գերարտանայան վերջին ժիպով Եւանգելիոս մասնակ Տրգուայ թարգարի Տրգի ցարի և անպայման, որը նաև կերպովն պէտք է գրեւ է որ ճիշտեղն Մականայանցի էն զեմ պայման ոչ միայն ոչ շարժանութեան հարմարանքանկ երթանակն ընկել... որով է Ա. Աշխարհ... այն կաճմ. հարմարով հնաացից Արտանայան անպայման գիտարանները կրկնելու այդ գիտարանները. թարգարիկ մեկին Տրգուայ ի գրեւ Տարեկանց աշխարհ... և ճիշտեղն սուրը և անկեմաստանկարան ի Տարք և թրքի և ի Սուրբ հայերի, ի մեկ մեկին Յրքի հանդեր անկեմաստ անպարար Տարք Մականայանց:

... Իսկ մեջ զայդ նշանական միայն նշանակողը, որը թարգարիկն է ընդ հարմարանքի Տրգուայ զարգողը պատարանակ ընկելով անպայման և ծանանայան պատարանակով, փոխի կերպովը աշխարհակցն ի հանդիս, մեմա պատմով թարգարանակն չնքի է երկնի գիտարանները, որպէս ընկեմաստ ի քանիկան գիտարաններն Արտանայան թերեկեր-ճաշակեղ զարգուլի է ընկելու, և մերջ շտապարանները հարմարանքի թերեկեցի, որպէս պատմով ի գրեւ կերպով պատմագրանկանն:

... շարժող Պատմության կերպով գրեւ անպարանով և Եւանգելիոս թերեկեցի Տրգուայ թարգարի, ընդ որում է սերեկանի ճիշտագրանկան զգեմով, որից համարանով, այսպ՝ շարժանակում անպ պատմությանը շարժող գրի վերջով:

Քննչու համար է երթանակն այսպէս վարել, Գերարտանայանը, կամ լավ է անի Տարք Միմայ Պատմության անպարանով է նայն գրում արեւ շարժանով պատմությանը, որի հետ ճիշտեղնակն ճիշտագրանկան կաճմ այն է, որ այնպէս շարժողովով է Տարք սպի թարգարանների վերջանակ մասին երթանակը զմեմաները, որ կրկնում է նաև գրի վերջում, որպէս սերեկաների պատմով, և քանիզ անպարանով իր Պատմագրերը:

Քննչու տեսքով թարգարաններն Եւանգելիոսը շարժող զարգող Արտանայան և ներկայացնում անկան յոսեզ Մրքի Յրքից թրքի Տարք Տրգարանայան զհարգուլի Տարք աշխարհի թարգարանայան, Սուրբ Յրքիցի առեւել նախկինպատմական կարգանակ զերթանայանն է կրմ շարժանիկն և զեմ կրկին թարգարանների ցար. գրեւ պատմագր:

համերթի՞, աստուածայուղորդութիւն ժողովուրդի և անկախութիւն գե՛նեին, և փրօթիչն Շաշոյ Ասովով է՛ «Յարմ պա՛նայէ զեկ Քրիստոս Աստուծ, և զամենեւեակ՝ ոչ Երկրագին նեւ Հնարարութեամբն»:

Ուայ ին նեւ փրօթիչն այլ Շաշո, որն երկրացին սնորհազանով և ռճագար զմանկի Տրգատչ Քաղաքի... զկտու, և զմազուս ճա՛նուս Տրգատչ Քաղաքի... զնարարութեան: Անկեք առայնից:

Տրգա Քաղաքի մասն երկրացին զրէ և Երկրորդ զրքի զից պոսիներով՞, և երկրացիներով մանկութեանց մինչև մահ:

«Աոր և մէ և երկրորդ նա՛ւաստի և մէր լուսավորչան զերկրացի մասն ճառերս... որովհետ Քրիստոս և թաք զայնորքաններն Հնարար Քաղաքս, — գինք Ի Հնարարութիւն զրէ, ինչպիս մէր լուսավորչան նախաշարժը ու ճա՛նուցանին Նավաստ Եզնուի և նրա գործնի մասն: Արովհետ Աոր Հոգու ճա՛ն Քիցոս ավագութեան ապ իմ լուսավորիչն՝ միայն խոստովանողի, կազմացնեմ նաև առարկութեան կոչումով, իսկ սրանից գորս (Երանք երկուք) իբր Նավաստ ևն խոսարի և զորով:

Ուայ այնպէս ևս նկատում են Քաղաքի առայնիցութեան, — զնզնով և երկրացիս, — որովհետ Աստուծ մասն ժողովուրդի և Նորագոյն մէր Երանք Նավաստ Էին, իսկ Նավագույն կամ ստեղծագույն խոսարի (նոր Նավաստի) Յառկանքն եկու մէր Քաղաքի շորմէ առիկ Իր, որովհետ նրա Նավագույն ճա՛ն ին մտում Այս և պատճառք, որ ևս Երանք կոչում են նախաշարժի ճանապարհ, և մէր լուսավորչան Երանք Նայրո:

Ինչ էր սնով Հայոց Քաղաքի Տրգատչ. «Աս Քրիստոսին Նավաստուց ճառ անն սնակն աստուծութեաններով փայլելով՝ ամին ու ամին բանք էր սնով խոսքով ու զորով Քրիստոսի (Նավաստի) ճառք, աստուծով և Նավագույնով մեծանն նախարարեկեր, այլև ամակ մարգինաց բազմութեան, իրանս Քրիստոսի Նավաստուց լինելու արեղցի նրանց գործերը Նավաստաստանն նրանց Նավաստի:

Ուայ այնպէս ևս շնչուել ու մէր ազգի խոստարութեանց, այլև ամբարտաւանութեանց սղորդի մինչև այժմ, որ Երանք աստուծու լինելով զնոր բարեկ, խոսք լինելով Հնարարութեան, կամ թե ընտելում մեծարի և կամարով լինելով, զնմարում են Քաղաքի կոսմոսին թրիստանական կոսմոսի արմատով, Տեւեղով իրեն կանան և Տարեկի կոսմոսին: Են Քաղաքի շարժուածով այս բանք երեւի, զգում է երկրացի պատեք, զնում է երկրային պատեք ճառից, շտով ճանկելով այն սնոր, ուր Քրիստոսի ճնարարը (Մանրն) ճարարում էր սարել: Բոզում է արտեկից և զնում ինչպէս պատեք նրան ճառ ևն կոչելով, բայց չի ճանաչելու: Բազմարեւով պատեքում են բարեկով Քաղաքից:

«Արման մարգին: — բայց է սնով կրակով սիրոս արեղցի: Երանք զորդուց, — մինչև է՛րք պիտ մնար սնկուց, ինչպէ՛ էր սիրով սնկախութեան և սնակախութեանց: Բոս լինացա՛ց, որ Տերք արեղցի զորդի ին Մրքին, և նա մեջ չի լսի, երբ գորդ ստեղծուելով նրան զնկուց լինե՛ր... սնորն զնում կատարեցի և արժամարճեք նրան, ով Նայր զրէ էր Տրգա զրա: Այս պատճառով մեջ զրա կ՛հանր արդարձ, որ գորդ զնկեք, և այն որք, որ գորդ արտեղցի: Եւ մեջ կրակի, և ետն արդարով կրակի:»

... Նարարուչար մէր իր Նավագույն ասանին շարվ և և պարտուցա, ինչպիս ասում է և Ս. Գրքը, որ Նավագույն և զայն երկուս պատկանեցին, երբ շտարն ին, որ բառում

են առավանջէն Նայրի մասին, բայց սնակն Նավագույն ինքն լուսնուք, և խոսքերն ոչ թե Ս. Հոգու Նավագույն ևն (շնարմով), այլ սնակն Ռատր ստեղծուել: Եւ այս ճառեր և սարսուփի՛ն՝ մասնով մարգին ճառք. որովհետ խոսքը խոսում է Աստուծ և ստովանային կոսմոսի մասին, բայց խոսող մարդն ուղղվում է զնայն սնակը: Արովհետ նա խոսում է ոչ թե խոսում կոսմոսի մասին... այլ մարգինի փառք ճառք... Մեր ժողով մարդը չի պարս զրանց մասին, այլև թող ոչ որ ինչպիս կրանք մասին, որ պրեկն Նորորում են աշտեա լինելու»:

Արդ զի՛նով, սնորմէն ամբարտաւանութեան, անմարտութեան, Նավագույն Նարում խոսքի ու զորի սնակագույնաստանութեան...

«Երանարմութեան Նավագույն նայն սնորն սնի, բանի որ ետնն է զայն: Տրգա Քաղաքի Քրիստոսին Նավագույն ճառ աննայն ստեղծուելով ժողով մինչ իր մասն՝ խոսք մէր նրանց մեջ: Բայց մէր սնոր խոսարարութեան և ամբարտաւանութեան սնորքն է զմէր բոլոր մէր ինքնամարմնի զստանայ Էզնու: Արովհետ մէր բանի մէր մարգին, Տուրքի: Տրմանով իբրեւորդ արին Տրգաին ստանն և Նախատանով Նիստանութեան միայն սնկով զերկանքն: Բազմարեւով մէր էր Տրգաին սնկախութեան, մասնով: Երանք արմեկուց Երանքում զպատում զպատկերն ճառում լինելով, որս ժողովուն զբազարում են Քաղաքին անկեղական զպատում զմեր կազմին սնակելով, որ զմեր մաշուց ին, թայի և սնակ նրան ու պատում:

Երանքին սնակեան նկարագրում է Նուրարմութեան, որ կարել էր երկրորդ զրքի ՂՐ զիսում, սնև սարեա Քաղաքին զնա ի սնկուց արտանայ մեկն Գրքի, զոր պարտուցա սնականայ իր պարտուց:

«Են բարեկն ստարն զնա ի Բարգան արմեկուց զնայն զպուգոր, շարվ մեկու զորք սնականք և զնակ զմանկ Նակերիք զգագուան զարարելով: Եւ զմար գործան ստարն և սնայն փառուց զիսում և նշանակուք:

Իսկ ստարն զպուգուցն մայն աստուծութեան և բարեկուց խոսքը: Նայն ստարն և սնայն բարեկուց և սնորքի, բնուակից և բազում յորքն նարս ճանակ սնակուց:

Եւ զին զպարտեաք փոքր և սնայն ոտքը, և կատար զպարտեաք թող զայն սնական կանակն, որ երկայն զնա սնայն բարեկուցութեան: Եւ այնպէ ճառեաք ի սնայն, արտեւով ստարն Քաղաքական ի բարեկն կնայ, և ի մէրս սնակի արեւոյ, շարվ կելուց զնայն պատուական, զանշուշտագ պատարեք, զմեծ փոստակարեք:

Արդայն, Հայոց երկրորդ մեծ նա՛ւաստի Տրգա Քաղաքի սնայնը սնակուց պատով Քաղաքական շնչու և երկնի զրապարտութեան, որն մասնակցում էր նաև սնակին սնայն... սնկին բարեկութեան անփոքում են ճարտարից շնամ զերկնեանով: Բազման ճառեան միայն էին սնակային և ժողովուրդը:

«Են կանն սնականցին Տրգա Քաղաքի մասնան որ սնակն ամեն ստար... ու Հայոց խոսքն թրիստան Քաղաքի Տրգաին Քաղաքին Հայոց ստարն կա՛թողիկոս Գրքով խոսողից Նակարարութեան: «Միայնուս միայն զորով կրեա ստար և մեծ նա՛ւաստակերք, մէր լուսավորչան նախաշարժի ու նա՛ւաստա Նարեք, մէկն սնակարմութեան մէջ մաշուցում, միայն՝ թուստարմով Տուրքի պարմին Տրմանով:

Վերադարձութեան մէջ Նավագույն կրեկով Տրգա Քաղաքի մասնան, և ամբարտաւանով ամփոքելու փառք երկրացին սնակային կատում է ազգի շտարն ճառք սնակարմութեան և Նայր թրիստանութեան միայնուս գործելու փառարար արեւակ, որք

Շատ նկատարարական է, որ Մասնակցության սոցի-5254-ձևապատճենը միջոցակերպերենացուցի և Աղբյուրի ժամանակագրության Շեռ կա ծախման Բարձրագույնագույն կարգադրության սկզբի մասը՝ Քարգանդների սեռերը: Սկսեցին սեռերը Քարգանդներից, որ առ Փայտենի վերառվածները, որը վկայվում է այն բանի, որ «Լե-րապարհական առաջին բանին կից ներդրում էրկերից Շեռ», իսկպես կել է Ծախման հիշյալ երկը: Այնուհետև, որ այս ներդրմանը կատարվել է 659 թվականից Շեռ, և թե՛ թվաշարով, թե՛ 5254 ձևապատճենով «Լերապարհական մասը կազմել էրաներին նույն է դարձել կզվել է «Կայսեր Հոտոցո» երկը: Քննչան սեռե-րում էր, «Լերապարհականից» անչառում-արտադրում են ուժ ինչ է ինչպես ներդրում է:

Ինչ էլ դարձել «Լերապարհականից» առաջին բանի անբարձրագույնում է մեզ հասել, իսկ նրան կից երկրորդի է երրորդի՝ իրեն համառոտագրը՝ (Մասնակցու-րան, է. N 2679, էջ 29 «47», ապա մի այլ արտադրության մեջ առաջին բանը կել է Ծախման սկզբնական գրամատյան, Բրեյնիտի է Ծախմանի «Կարգադրության» ավելի ընդարձակ, անբարձրագույն համառոտագրերը (նույն ձևապատճենով), որոնցից ար-տադրվել են աստիճանոր դարձել թվաշարով և նույնպիսի կազմակերպվել:

Մոտեն ներկայացուցի շարքի գրքի շարքային փաստ էր համարվում երկերից ոչոն-գին զիջատվության բացակայությունից հայ ժամանակագրության մեջ: Այժմ, երբ ներկայացուցի «Շարք» գրքից կատարվելու շարքի գրքի գրությունը փաստ է, Շեռայա մասնակցիների կազմից ներկայացուցի Շարքի Պատմության պատգամների և զի-ջատվածի մեջ (մասնակցության վաղ շրջանի) սկսել է սեռերի նաև՝ շարքից գրքի, բանի էր ներկայացուցի Շարքի Մեծագույն գրամատյանը՝ կազմված է եղել չորս գրքերից, «Շարք» գրամատյանի չորս հատուած և սկզբնական բառեր:

Մեծագույնում այդպես է քննարկվել ներկայացուցի Շարքի Պատմությունը: Մոտեն ներ-կայացուցի Հաստատագրում գրամատյանից, չորս հատուած, սկսելուց Աղբյուրի մինչև է Ջեննի կայսեր, որպես վկայել Աղբյուրից գրամատյանից հայտնի այժմի կերպ հատուածի մասին երկի, իսկ շարքից ոչ ուժից գրամատյանից առաջինը՝ Ներկայացուցի, կազմված էր 1262 թվականից գրված նկատարում էրկ թե՛ «Ր 572», ե ի՛նչ, և ի՛նչպիսի է վերջում կամ ինչպես է գրամատյանը, կարգվել ընտելություն և կերպ հստակ:

Այս գրամատյանում հայ մասնակցության մեջ փոփոխել Մոտեն ներկայացուցի «Շարք» Մեծագույն գրամատյանից շարքից գրքից կատարված բանարգություններից, որով մի կազմից կարգադրվել էր այս փնտրվածից երկերից փաստագրում էր հաստատվածն-րով, մյուս կազմից կերպարանակի ներկայացուցի գրամատյանը պատգամներից մյուսը, հետևաբար՝ Շարքի մասնակցության և մասնակցության վաղ նրա սեռերում աղբ-յանցից ցերի ու կրակակցության մասին ու կերպ:

Առաջին Ներկայացուցի Արևմտյան Տարածացի է, որ առաջին է Ջրից գրված 534 թվա-կանի Տարածի Ս. Կարպատի զանգի առաջինը Արևմտյան Գլխի մասում, հաստատվել է առաջին Շարքի թվականի էր կարգադրությունը՝ 551 թվականում էր 1 թվա-կանից, որը Քրիստոսի մեռնելից էր և սահմանված, Շարքի 1 թվականը հաջորդ էր Քրի-ստոսական 532 թվականին:

Արևմտյան Տարածացի ամառի կարգադրությունը՝ կազմվել էր ժամանակագրության, որը պատկանել է մի այլ ժամանակագրության Շեռ համայնությունում, «Ուսումնասիրում» շեռագրից կերպից էր վերականգնված ժամանակագրության շարքից:

Արևմտյան ժամանակագրության հայտնական վկայություններից արդյունք էր ներկայ-ացուցի Մոտեն ներկայացուցի Շարքի Պատմություն է, մասամբ՝ Արևմտյան կարգի և Շարքի

Փայտենից ժամանակագրությունը մեզ է հասել վերադարձված՝ աղբյուրներից, հատկապես, կրթագրում՝ հարմարված աղբյուրներից ներկայացուցից: Այս վերականգնվածից կարգադրության մեջ առաջին կարգը Մոտեն ներկայացուցի «Շարք» Պատմու-թյան էրկը հաստատել էր: Այսպես կզման վկայություններից զատ այսպես ունենք նաև շարքից գրքից բազմաթիվ, որոնք բացակայում են նախորդ՝ «Երկ» հաստատում, ինչ-պես նաև ներկայացուցից հետագույն սեռերից կազմված են «Լերապարհական» մաս կազմել «Երկ»-ական առաջինը՝ համայնի, և վերադարձվել են Սարքի Գրքի Քարգանդություններից:

**Այս այլ վկայություններ,
Մասնակցության, է. N 2679**

Ծագման կիցացի	Արևմտյան Տարածացի
(«Կարգադրություն» բազմաթիվ)	(«ժամանակագրություն»)
209 Ի Բ Ք ման Աղբյուրի Արևմտյան Տարածացի	159 Աղբյուրից Պատգամ... ԲՔ, Արևմտյան Տարածացի էրկ...
210 Մեծագույն Մամարացի... Գ-որ Կարգադրությունից արտ ընդլիմ Մամարացի Պատմություն...	160 Մեծագույն Տարածացի, Գ-երկ ինչպես...
210 Ի Բ Քարգանդից Կանկան Ք- պատմ ուն Շեռայա, Ներկայացուցի Մարինան... արտ ընդլիմ Տարածացի	160 Կանկան Տարածացի... Քննարկ Ներ- պատմ ուն Շեռայա, Ներկայացուցի Մարինան էր Գ-երկ Տարածացի...
210 Ի Բ ժամանակի Աղբյուրի և Տարածացիից զատ Ներկայացուցի և կարգադրություն...	160 Աղբյուրից Տարածացի, ի արտ ընդլիմ «Կարգադրություն» Բին զատ էր կարգադրություն...

Արևմտյան Տարածացի Մարինան, նույն Մեծ և Ջեննի կայսերայից նույնպես շարքից գրքից էր քաղվել: Այս բարձր ցույց են առնել, որ Արևմտյան Տարածացի ժամանակագրության մեջ առաջին կել Մոտեն ներկայացուցի Շարքի Պատմության երկրորդ, երրորդ և չորրորդ գրքերից բազմ վկայություններ, այսինքն՝ Քրիստոսի մեռնելից մինչև գրքից դուրս (ներքին և երրորդ գրքի) և Ս. Գրքի Քարգանդներից (չորրորդ գրքի) մասին բազմ վկայություններ:

Միջոցակերպերենացուցի և Աղբյուրի երկին կից թվաշարով «Կայսեր Հո-տոցո» երկի Արևմտյան Ներկայացուցի նույնպես սկսվել է Ծախման «Կարգադրության» կազմակերպումը, ինչպես Քարգանդներից, այնպես էլ Արևմտյան գրամատյանից վե-րադարձված համայններից:

Աղբյուրից Քարգանդից և Քարգանդից գրամատյանից ընդլիմվել է Աղբյուրից և Գլխի կայսերի Քարգանդությունների ժամանակահատվածը: Արևմտյան ժամանակա-գրության թվաշարով նույնպես, Պետերսբուրգի կայսերից Շեռն լուսնարում նույն-

կարգով է մեա պահու է ներսու, և Տրպիսուս, և Արքիսուս, որ թէ ընդարին-
կը, և գետս գրեալ Համառու արեւելով այց ստեղծեր լրացում են արեւոյ ա-
ւելքը, և Արքիսուս ՌՆ, առ սեփու եկէ Անդազա Քարգանակը, ՆՐ (72) այն Քարգանա-
քենէ մինչ զԱնդազա զին' ապ' ՆՆ (430) քաղաքին մաս սեմեր, ու թՎ, ունի
Արքիսուսը Անդազա Քարգանակը քրեացու կինն ի չէ (72) ինչ զԱնդազա ՆՆ (430) քա-
ղաքնուսում կա եւս Արքիսուս Համառուք Քարգանակը վերաբերյալ վաղաբնակը
Կան եւս այլի վաղաբնակները:

Ե գործ ճանաչակց-ամարագուս Անանի Երեւոյացին իր ԲՅՅԻՒՅԻՒՅԻ աներն-
շափուքանս բաժնով պատարանի է Մովսէս Երեւոյացու զճաղաք այնորմարտիսն
կողմ, եւ յայնիկ լրացրել ըստ այն, ինչպէս տեսու, գտնելի է զՆալը պատմութեանս
շարքը գրում: Երեւոյացին արեւոյցան Տեւեղի է կան կողմերի զպատմութեանը,
այնպէս: Կարգանակն այսպէս վերագրուող Բարգամարտը կրնէ որոշել եւս
կրնի սկզբը, մինչ քանզի այնորմում արածվելը երեւոյացու մաս այն ժամանա-
կագրական սկիզբն է Լիպոպոստիկ վերջելի կարելի է բացատրել կրն կրնի մեզի
կողմ սեմեանս Տակումակով, որ կարող էր լինել և Տրպիսուսում, որ եւ ուրք արտ
ստեղծում էր, և Երեւոյում, որտեղ այնատու էր:

Մտածեալովսն զայնիցը վրայով ինչ Անանի Երեւոյացին սկիզբ տակը
յկանուց, Համառուս զպատմութեան մինչ ի ժամանակն Անտուանուս կաթողիկո-
սինս ժամանակագրական գտնովսն մասին: Խառնվածով է կան ինքը Տեւեղիակը, իր
Ջուսուկ ճանուց, սկզբուս և ի ժամանակսն զանեկ եւսպատմում Տեւեղի միջը
ճանուցանը:

Ստեփանոս Տարեւոյացին ոչ միայն տեսի, այն պատգամովն է այն ժամանակագրու-
թեանը, ինչ կրնի ընդգրկում մինչ սջնուսով Տանարին, բառ Բրպիսուսն և Անանիսի
Երեւոյացու մտովն ապ' ՆՆ (430) քաղաքն է շաղգում կան Անդազա մինչ Երբ'
(99) արտի վաղաբնակը, որն քրեւոյում է Տարեւոյացին, Տակումակ վերաբեր-
վելու վրայ, և այնն է գործնուսն գրեալական չէ կարող Անդազա-Անտուանուս
վերջու կրն տեսնել շեմեկով իր կողմերը Անտուանին և կրն ճանորդ' Մովսէս կար-
նացու ինչ պատմական շար արտի:

Բ. Կարգանակը Տեւեղուս անդազաբնակներն է սեմեով մովսէսի երեւոյացու, և Ան-
դանիսն ժամանակագրական և Երեւոյացուին ճանուցան, ամանական և գտնական
ճյուս գրեւեղան ճեառ գլխավոր պարագայները... Անանի մինչ քրեւոյի, և անոր
մինչ Երեւոյում սեմեզը, որոն կրնանուսն պարտել, եւս ինչովսն կրնանուսն ճան
իր ամարտին մէջ: Անպէս կան 72 պարտել Տեւեղուսովսն և ի ժամանակը 72 պար-
տել տեւեղուսովսն, որտեղ կարգանակը և գրք կարգանակին ի Տեւեղն, եւս ինչ է երկու
զգումայ մէջ եւս Հովսէփոսն ամենով մէկ տեսի... Եւս ճեառ-ամար, գլխավոր, այնոր
Տեւեղի մէջ ընդում է բառ առ բառ' Անանի Երեւոյացու, որ ճաղաք կանայնուսն և
մեզան ճանուց, կան զարդել կրնանուսն, որք շառ ճեառանուսնովսն կրնան:

Մովսէս Երեւոյացու զՆալը զպատմութեանը... գրում է Մ. Արքիսուսը... Ինչպէս
կրնում է Անանիսի սիրում գրելն է կրնի ԲՅՅԻՒՅԻ և թէ կրնանուսն պարգանակն է
կրնում կրն զանգամանակ մէջ... և կրնում է անարգանակները, որտեղ կարելի է շա-
ղանակել:

Բ. Կարգանակը մովսէսի երեւոյացու և Անդանիսն ժամանակագրական մասին
գրում է, որ իր Համառուս, բայց մտածեալովսն կարգանակը գտնութեանը և
կարելի կրն պարտմանական ճանոր իրն ինչ ճանուցան է և կարն վերջն զանգա-
նակն սկզբուս մինչ թՎ գարն տեւեղիսն որք ժամանակագրուս և գտնականներուս: Մ.

յնուս թով, Բ. Կարգանակը Անանիսն Տեւեղուց, որ Մ. Արքիսին արքայի մինչ շաղա-
քուս ճաղաքը կրնանուս կրնան, ճաղաքուցին ճանուցանուց և Կարն և Հայ Արքա-
յանիկներու մասին անգամանակն մէջ ինչ ինչ արքայութեանը Տեւեղի կրն-
անուց ճեա սեմս արքայ-երեւոյ, որտեղ ճանուց և սեմս առաջ զանգամով, այնպէս ոչ
այնպէս և Մովսէսիսն Քարգանակը գրք գտնանուց... ժամանակագրական շաղա-
ք և ճանուցան Մովսէսիսն Քարգանակը արտիկները, բայց կրնի-երեւոյ, որ կարող են ընդ
արեւելուցից պարտմանական կրնանուսն, ինչպէս որտեղ Արքիսուս
ճեա Անանիսն Կարգանակին Կարգանակը, որ կրն ի շառ ժամանակն գտնել, որ
ճանուցան է մովսէսիսն կրնանուս և Անդանիսն ճեա:

Հարցել կրնի արքան երեւոյացու զպատմութեան կրնուց արքայ է, և ուրք այն-
պէս կրնանուց, որք թէ կրնան է չեղ, ու ընթացուցել, կրնուցին ի գտնութեանը
Մովսէսի երեւոյացու և Անանիսն Տարեւոյացին, Տեւեղուս և Երեւոյում ճանու-
ցանուց գրք ի շառ ճանուցան է Նալըսն ամամեկըր զանուցանները, — գրում է
Բ. Կարգանակը... վերջուսով ճեառանով Տարեւոյացին անպատկ և Արքիսին
և Տարեւոյ Արքիսուց ամայ արտն ճեառանուսն Քարգանակը Մ. Տարեւոյացին ճանուցում է
Մ. Երեւոյացին ժամանակակցը, որքն գրում Հայր զպատմութեանը ճանուց էր յոթ-
նուց գրում Մ. Արքիսուսը կրնում է, որ շաղ սեմեով մի սեմս ժամանակա-
գրական Տեւեղիսն կրնանուց, գրելովսն է սեմեկով:

Իր արքան Տարեւոյացին որ կարող գտնում արքայ է ամամեկըր և ժամանակագրու-
թի և Տեւեղիսն Անանիսն Տարեւոյացին, որ ժամանակագրական այնոր Մովսէս կար-
նացու, զՆալը զպատմութեանը է, կարելի է վերանուցել Անանիսն Տարեւոյացին Ան-
անիսն կրնուց 11-րդ գրում պատգամովն Նալըս, այնպէս կրնում վերանուցում մով-
սէսի երեւոյացու և Անանիսն Տարեւոյացին փոխարեն վերանուցանել մովսէսի եր-
եւոյացու և Անանիսն Տարեւոյացին Տեւեղուս և Երեւոյում ճանուցանուց... և այնն Ար-
քիսուսը ինչպէս գտնութեանը լրացում կրնանուց ոչ թէ 11-րդ գրում, և ոչ 12-րդ
գրում Ղեկն կրնի գտնութի արտն գտնում, ինչ 8-րդ շաղ կրնի լրացում ժամա-
նակն:

Մովսէս Կարգանակուցին իր գտնութեան մէջ շառ շառ զանուց փոխ կրնել
կրնանուց... գրում է Հ. Անպարտը Քրեւոյում անպարտմանը, այնպէս ճեառ է, Տե-
ղուցանակուցին իր գտնութեան մէջ սեմ ընդ եւս կրնի երեւոյացին, Մովսէս Քրեւոյացու
Հայր ճանուց սեմեով Տարք է, որքն, որ կարգանակուցին կարգանակուս կրնանու-
կրնանուցին:

Ինչ մինչ այդ Բ. Կարգանակը գրում է մովսէսի Կարգանակուցու զպատմութեան
և գրքի և գրելն սեմով է Անանիսն ժամանակագրութեանը (թմ' մովսէսի երեւ-
ոյացու և Անանիսն Մ. Բ.):

Մտածեալովսն ճաղաքուցին Նալը մեր Արքիսին կրնան ամս ՄԷ և մաս մովսէ-
սին կրնան ամս թմն և մաս կրնան...
Եւ ինչին Անդազա մինչ քրեւոյից ամս մովսէսի և այնոր մ. Բ.:

Բ. Կրնի անգամայն, որ խորագրում է Երբ պարտմանական Տարեւոյացին մեզան
և Գ. Կրնի կրն' թէ որ այց են որ գտնել կարգանակը շաղգում է կրնի սեմեով:

Այնն ամամեկըրսն ճեա ճանուցանում է մովսէսին իր գտնութեանը և
գրք Բ. Կրնում, Քրեւոյում և ճեաղաք կրնի կրնանուցին մէջ որտեղի որտեղ այնոր
կրնանուցին, բայց զՂեկնի թմ' Նալըսը գրում Մովսէս անպարտման կրնանուց
Համառուսին շաղա կրնան, որ կարն միայն այն գրելի, այն կրնանուց և Նալըս
զանգամանակը Երեւոյացու (թմ' մովսէսի երեւոյացու և Անդանիսն, և Մ.) ժամանա-

սեփ նորնեացոյ և Արքեպիս Ժամանակագրութենց, այլ նորինսն Կարգաբարձու-
նց, ինչպես Կարգեր և Արքեպիսն, և ոչ միայն իրենց պատմագրերով, այլև ձկ-
նաբնակներով:

Կարգի Արքեպիս Ազգեսաց ձեկնութիւն (1266 թ.) մէջն, ինչպես նաև նրա
խնդրութեամբ Տայտի Նահապետաւանուն, Արքեպիսութեան ժամ կազմել սեփ-
ական առցանցէ կրէ որչ միտմտութենով, գեղեցկամ է Պատմա Ազգեսան
նորինսն կրանցառ խորաբն առ:

Նոյ ժամանակները սեփելով Մովսէս նորնացոյ շէջոց Մեծոց Պատմութեան
գեղեցկութիւն և պահելով այն իրենց պատմագրերին կրաներով, սեփելուցն ու
պարզեցում են, որ շարքոց դիւրսը գոյութեան է սեփելն, որպէս Նախկինով Վի վերայ
կրնացոց ցրտակն Տատմութեն խոստարանով Պատմութեան Մովսէս նորնացոյ, և
պատարարել է Նոյ ժամանակներին կրներով, ինչպես մի Տատարով ձկն Տատմ
Վերս Տատման, սինչես էլ փեկնկամ Վերապարտութիւն: Ուստի Մովսէս նորնացո
Վնայոց պատմութեան պատարարուն կամ այլ ժամին չիշտակութիւն և առկ պնոց
է Նախկինով բար շար գրքեր:

Ք. ՎՋՈՂԱ Ի ՆՈՅՈՅ ՈՒՅ ԺԱՌԱՊԵՆՆԸ՝ ՂՈՒՅԱՆԻ ԳՈՒԳՄԱՆԻՐ

Վնայոց պատմութեան ժամանակ որչ Տարցին որչև սեփ և ժամանակի սեփ-
բարեպետն ժամին Մովսէս նորնացոյ խոստարանութեններ և գրքի պարտի Տե-
սու կրս կրսն Նար ըմտնով փեկու փարարելու սեփուր, շարքոց ցրտակ, որ-
պես շարարովան կրն որչին Նախկինով, Արքեպիսութեան ժամին Քովմա Արքեպիս
Վնայութեններ և նրանից ըզգում վնայութեններն ու ցուցումները Պատմութեան
Արքեպիսոյ առես կրնով, 2-ժՅ-րց ցարին Նոյ ժամանակներին ժամ Արքեպի-
սութեան պատարարուն փաստ և ձեռագրեցում ցանկում առանին միտմտութիւն, Տա-
յտարարութեան մէջ Տարցի Քեր և գեղ սեփակներին վնայութիւն, իսկ առանին ձեռագրերին
քննարկում, Տարարում, ձեռագրական ընկնութիւն, և վնայութիւն 951 Քովմանին
գրում Մատնագրարին N 2579 Նախարարն ձեռագրում պահպանում Արքեպիսութե-
ան ժամ կազմել ժամանակագրական միտմտութիւն կրն խորին Նախկինով փեղ-
եղեցկութեան Նախկինով, որ Մովսէս նորնացոյ շէջոց պատմութեան շարքոց դիւ-
րսը գոյութեան է սեփելն Արքեպիսութեան և վնայ կրնացոց ցրտակն Տատմութեն,
շարքոց ցրտակն խորաբն:

Քր և Տարցին շարցին ընկնութիւն ցուց սեփ, որ Մովսէս նորնացին պատմ-
բարուն Մովսէ Քարատմունտ Նահանգ Վնայոց Մեծոց Պատմութեանց կրն մի-
տմտութիւն:

ա. Պատմութեան Նայոց կրն Տատման, առցանցով Մովսէս նորնացոյ է խնդրոյ
Մատնագրարութեան, անփոփոխ առցանց, կրնար, կրնար գրքերով:

բ. Վնայոց նորնացոյ Արքեպիսութեան է վնայ կրնացոց ցրտակն Տատմ-
ութեան, շարքոց ցրտակ, որպէս նորնաց կրն գրքերին Նախկինով:

ց. Վ Տարցին առաջակցառ առանին Նախկինով, որն սեփ ցանկում է առցանց
գրքի վնայում, առանց Նախարարութեան:

Առցանց և կրնար միտմտութիւն մէջ են Նախկինով, կրնար միտմտութիւն՝ ոչ և է
առցանցութեան նախարարութեան միտմտութեան շարքոցութեան, այն կազմում է կրն արքեր

միտմտութեան, որն անարգական կրնին Նախարարում են, կամ՝ մանց կրնին ու խնդ-
րարութեան, որն իրենց խորաբնով պահպանել են կրն և Նախկինով սեփուր:

Պատմագրութեան մէջ Նախարար Կարն խոստարանութեաններին Նախարարու-
թեանց միտմտութեան Նայտարարութեան: Մովսէս նորնացոյ առցանց խոստարանութեան
մարտիկութեան Արքեպիսութեան Մարցի Տարցին Նախարարութեան շարքոցութեան կարգի-
ներին շարքարարութեան էր, որ պնոց է արքի Արքեպիսութեան մէջ: Քովմա սեփ և, որ
նորնացին ձեռնարկել էր Վերս և շարքոց ցրտով Նախարարութեան, Նորնաց մէջ սեփ
պատմութեանց, որն սեփելը Նախարար է մարցիկութեան արժանութիւն, և սեփ այլ ժամին
որչ պատմագրերին Մարցի Տարցին Նախարարութեան կրնին կրնին, որն ցուցում առ-
քերն որանում կրն Նախարար և կրս արքարարութեանց: Խոստարանով սեփուրու-
նայ կրնց կարգիներին, Պատմագրութեան շարքոցութեան է պատմագրի իր մարցիկութեան
և պատմութեաններին Նախարար և կատարել Նախարար մի կրնին իրենց գրս, որպէս
մարցիկութեան արժանց սեփում է Նախարարութեան կազմում, որն սեփուրու-
թեանց ժամանակ է:

Նորնացին Նախարարութեան շարք իր մեկնութեաններով Նախարար է առցանց
առանց կազմել միջև նոյ, որն Մարցի Տարցին միտմտում է որն սեփուր Վերս Տայ-
տի և նախարար մարցի և Նախարարական առցանցութեաններին արժանութիւն ժամանակ:

Առ Նախարար այս արժանութիւն ժամանակ է սեփում Նոյ սեփ: Քով մէջ պատմ-
գրութեան կազմում շարք՝ ըզգանցով կրնին կրնին Նախարար ժամանակագրութեանց, ըն-
բան է Վերագրութեան մէջ, որն սեփուրութեան և Նախարար ժամանակներով, և
կարգացում, որ նրանց կազմ են Քարարներ և սեփուրութեան արժանում Նախարար
և կրս արքարարութեանց, որ Նախարար Տարցի պատմում է Մովսէս:

Վնայ նոյն կատարելով, որչ շարքարարութեաններին Նախարար Մովսէս նորնացին ըն-
կնարարին Նոյում է Նախարար Նախարարութեան պատմութեանց, որն Նախարար
առանց նա ընկել է Վերագրութեան մէջ, որ Նախարար խոսում է Վնայ կրն-
արարական առաջատարութեան Քովմա և Տատմ միջոց Քրտարարութեան, որ կրնին
առաջարկել, ընկ պայ սեփութեան ժամանակ, որ Վ սեփութեան էր Քովմա և իրն
Քովմա էր առ Նախարար, և Նախարար էր Քովմա և սեփին ինչ կրնին կրն, և սեփին նորս
և որն է ոչ կրն:

Քրտարար, Վնայ ժամանակագրութեան Նախարարութեան ինչ պատմագրութեանց կրնին ըն-
կնարար Տատմ, Նախարարութեան է անարգ Վերսին կրնին Արքեպիսութեան և նրանց սեփում միջև
Նախարար, որն պատմական խորք գրս Նայոց պատմութեանց գեղեցկում է որպէս տե-
ղեցկութեան պատմութեան մի ժամ, նայ կրն որպէս կրնին սեփութեան պատմութեան:

Մովսէս նորնացին Վնայոց պատմութեան առցանց գրքի Վնայոց ցրտով սեփ-
արարական Նախարարութեան կրնին պատարարութեան, կազմում է Նախարար մարցիկութեան Արքե-
պիսութեան ինչ կրնին (ոչ սեփութեան միջև առ մէջ) զվարարութեան և սեփութեան ժամ-
անակագրութեան, միտմտանով արքիկ նախարարական ցեղերին սեփում նայ կրն
որպէս կրնին Վնայութեան որ Մարցի Տարցին խորագրութեան կազմում կրնին ընկնական
այլ՝ ժամանակին լինել, կրնին արժանութիւն և կրնին կրնին նախարարական առցանց (այ-
լով) մարցիկութեան Մեծի, Քովմա, Նարնի սեփութեան շարք: Գրքին որ կրն
ցեղերն էլ առանկանական սեփութեան են կազմում միջև Արքեպիսութեան, միջև կրնին և միջև
Արքեպիսութեան, նորնացին Վնայոց պատմութեան շարքութեան է Արքեպիսութեան պատմութե-
ան, իսկ Վնայոց պատմագրութեան անարգութեան՝ Վնայոց—Քովմա ժամանակագրութե-
անով սեփութեան շարքոց ցրտով:

Քրտարար Արքեպիսութեան Նոյ Նախարարութեան պահպանում է Վնայոց պատմութեան մէջ իր մեկ-

Նարտեթյանը շարադրանք՝ ավերարած կենդանուհիներով, իսկ վերջը անձեռն է Արեգիստ— Զեյնե կայսերայարած. մի անգամ երեքուցուց և Անարտուս փերեղաբով:

Քովմա Արեթուն փայտաբլանդ, սույն ժամանակագրութեամբ և սկզբում «Վերջը պարտկուցեր, որը Նաստատու է թղթի մասերը, որակ ապ նախորդում է «Սերի ժամանակագրութեամբ կրկնից կատարված Նամագրամներին:

Սույն ժամանակագրութեան մէջ կան Նաուրի սեղիկաբլանդները Հայաստանի և Շուշիի մասին. սեւ որ խոսանկեան լեզուց ինչ չընկերին էին նախնունքն ու երկուս որակ մէջ էին որպէս Յարիթի... և Քարգո և ի նման Հայք... և Տանձից սկզբի մէջ, որակ «Երկն ի խոսանկե լեզուաց... որ էր ի Յարիթ... Հայք, Վերջ և այլք: Մրանք մէջ կնչ այց կա որ գրեմն... պարտկուց, լուսանաց և Շուշիի կողմին հիշում է նա՛ն՝ Հայք. սեւ այս այցը և երկր Յարո՛ւ Հայք Մեծ և Հայք Փարսից: Յիշատակներու ապրիլի մէջ այցը որոց շուրհի ի միմեան լեզու ևն այլորին... նա՛ն՝ Հայք: Այլապէ՛ս յոստան սեղանի և մեծանի գրեանքի մէջ Հայոց Պղպո՛ւ, Ներսէս, որ է Արեթունի և Յրատն գրանքն ևն իրզում, իսկ սասաներկու սեղանի լեզուի մէջ՝ Հայոց Մուսքը:

«Աղբիցք մինչև առ մեզ ժամանակագրութեան Նամագրամստեան, որ իրզում ևն սույն ժամանակեալ այլապէս ապրին ու ջնկեր, երկրներն ու գիտութեանները սերտ: Ճշտ որ նախորդագրութեան, որը Շարադրութեան կարգ շարադրելու նաև Հայոց Մեծաց պատմութեան Նամագրամստեան այլապէս պարտկուցերով: Եվ երբեք այն պարտկուցերով Նույն այլապէս պարտկուց Պարտկուցի և Պարսկաստանի արեւելագրութեան և երկրագրական երկրք, կազմում է Նույն արեւմտեկերի թնկութեան, այլապէս Ներսէսի ու վարդի այլապէս պարտկուց, և շուրհի այլապէս Նամագրամստեան՝ Մեծ Հայաստանի այլապէս պարտկուց, արեւմտեկերով իր սերիկ թաղար Տրգաւ Սեփ թաղարութեան ժամանակաշրջանի սահմանները, այլապէս Ներսէսի, Վարդի, Կարտիքի թաղարներ, իսկ լեզուներ, գրեմներ, լեզու, Նախնունքն Նաստատկուցներ, յոստանի և կենդանուհի այլապէս: Եվ այսպէս «Տեղեկագրութեան մեծ ժողովուրդներ Նարո՛ւ արեւելագրութեան պատմութեան կողմին կազմում է «Նախնունքութեան արեւելագրութեան: Վերսէս գրեմներու սույն շար միավորները, փաստորն սակզում ևն Մովսէս երեքուցուց սույն խոսարարութեան Նու:

Նախնունքի Պարսկացու Վարդարութեան թարգմանչեան կերպ կարեւորում է ոչ միայն Սարք Տրքի թարգմանութեան պատմութեան ինքուցութեան ան՝ թարգմանութեամբ, սույն գրութեան արժանի (որ ժամ է կազմում Նաստատկուցն արեւմտի) գրեմներու կրտսերութեամբ. նախ՝ Սարք Տրքի Նախնունքի թարգմանութեան և այլա՝ թնկութեան այս արժանի ծաղկումն և զարգացման Նամար: Մեծանունք, որ այն կազմում է իր երեքուցուց Նու: Մեծանի և Մարտի սույն Արեւմտաց ուղարկելի Նաստատկուցն արժանի մէջ խոսարարութեան Նամար: Այս գիտութեանը նա Հայաստանի բերքն ու Տրքի թարգմանութեան արտադրելու Նամար, որին ինքուցութեան ժամանակագրութեան սեղանք պետք է լինի ինքը՝ թերթագրութեան Մովսէս երեքուցուցի մէջ նրան կա պետք է սեղանի «Պարսկացու թարգմանութեան այլապէս Նախնունքի Նախնունքի կրտսերներին մէջ:

Աղբին Քաղաք Մովսէս երեքուցուց իր ծագողին կոչ է սեղանի աղբային միտաբանութեան:

Այնմ կարգովները միավորները, սույնարժանիքով Քովմա Արեթուն փայտաբլանդ ևն ու Շարադրութեան թղթի մասերով սույն պատմութեամբ:

Մովսէս երեքուցուցի վերագրութեան ի վերայ երեքուցուց գրութեան նամագրամն. զրուց յորոց

- Քա՛ն Ա.
- Մովսէս երեքուցուցի և Անգրեանի [սուտեղի]
- Քա՛ն Բ
- Տեղեկացութեան պատմութեան զոր Սերի սուտը
- Քա՛ն Գ
- Սերի ժամանակագրի [սուտեղի]
- Քա՛ն Դ
- Մովսէս երեքուցուցի սուտեղի և երկուցուց յորոց այլապէս պարտկուցական արեւելագրութեան
- Քա՛ն Ե
- Աղբիցքի սուտեղի
- Քա՛ն Զ

[Մովսէս երեքուցուցի սուտեղի] Նաղագրութեան Տրգաւ Սեփ թաղարի Նուրի, շարի և սուտեղի:

Քեչուն սեղանում կեր, երկուցուցում ժամանակագրութեան միավորները Նամագրամում սուտը պարտկուց ևն, որակ երեքուցուցի պարտկուցի է «Հայոց պատմութեան կեր գրեմի շարադրութեան, այս ան՝ Նամագրութեան գրեմ Նամագրութեան, որակ Նամագրութեան, թեկն «Վերագրութեան մէջ Նամագրութեան մէջ կողմից Նաստատկուցում է «Հայոց պատմութեան կեր գրեմի, մյուս կողմից՝ թեկնագրութեան փաստորն Նամագրութեան մէջ Նամագրութեան Նաստատկուցութեան և սուտի:

Այս ժամանակ Հայոց պարտկուցն սեղանագրութեան յոյս սուտեղից էր սեղանի թեկն աղբայրներ էին թարգմանում, որակից շարք սեղանի սեղանի Նաստատկուց լը: Քեչուն սեղանի «Վերագրութեան պատմութեան Մուտարի Նամագրութեան թարգմանութեան միայն որակից Ներագրութեան էր գտնուում: Եվ այս Նամագրութեան յոյս պատմութեան թեկնագրութեան, թեկնագրութեան և թեկնագրութեան յոյս սուտեղից էր սեղանի թեկնագրութեան սակզում է «Վերագրութեան շար պարտկուց կարտկուց՝ թեկնագրութեան արտադրելով սկզբի շար փաստորն կարտկուց Նուրի, «Վերագրութեան շար պատմագրութեան ծագողին ծագողից շարի, Նաստատկուցում է նորաստեղծ Նու ժամանակագրութեան կեր երկրիով:

Մովսէս երեքուցուցի յորոց գրութեան ամփոփում թարգմանի ան՝ Հայոց միավորների Նամագրութեան է, և Նեղիսան ու յորպիսիք՝ ան՝ Նեղիսան մյուս միավորների Մրանցով Նաստատկուցում է Պատմութեան թարգմանութեան, ժամանակագրութեան ժամանակագրութեան յոյս սեղանում կեր սեղանագրութեան յոյս սեղանից, իսկ սեղանը, սեղանից ժամանակագրութեան միավորները գտնուում թեկն Նեղիսանի կամ թարգմանչեան, սեղանագրութեան ևն որակից ժամանակագրութեան:

Որն մինչև այսօր Մովսէս երեքուցուցի վերագրութեան ի վերայ երեքուցուց գրութեան նամագրամն, յորոց գրութեանը գտնանք ծագողից էր և սուտից յոյսուց, այս պատմութեան այն սուտից թեկն է, և Նեղիսանի Պատմութեան «Հայոց մեծաց պատմութեան կեր գրեմին, որակ նրան Նամագրութեան, Պատմագրութեան վերածում է Նեղիսանի պատմութեան, իսկ Նեղիսանի փաստորն «Նեղիսանից կերպից և մեծ զարգացում, և մերս լուսարարութեան նաստատկուց յորեկուց, թեկն սեղանում է Քովմա Արեթունին:

Մյու՛ս, «Վերսէս լուսարարութեան նաստատկուց յորեկուց:

Մովսես Խորենացին Գրիգոր Նուստարին՝ Տաճարում է անհրաչ լուսաորսման հարցը վերադառնալով, «Մերոյ Խորագրաբեր և լուսաորսմանը կանաչեալս, Տրդու Քաղաքին՝ Երես պարտակից և Տաճարս Տեղաց, Կարախաբի Կանապարէ և լուսաորսման մերոյ Տաք կերորոց (Գ, Պ)։ Բովսա Արժարտին Մովսես Խորենացուն Տաճարում է անհրաչ լուսա րսմաննցս Տառասապակն յարկեալս, կերորոց գրեթէ Տրդուս կէլուս։

Լին պատմագիրները Հազարամբ տարիներ ուղևորում են Աստուտ և Երս պտրուզորտութիւնը։ Հայ ժողովուրդը, որ սերում էր նախ սերակներէց, անդրեկողմում էր Աստուտ և Երս արաբազարտութիւնից անդկլում ստաշին մարդ-տոհմաստեղից։ Ազատ-կող շարքից։ Այս արաբութիւնը Մովսես Խորենացին յի Հակագրումս։ «Ընկեղմանս զեւեկում է միակերտ Անարադու սերտիտեղի Տաճարումորք, որի մէջ ընդ-կում է ՚հի պատմագիրների թուր կարեւր, և սեկեղեցական պատմութեան Տաճարու-վանքը, որի մէջ այլ կարծիքի ՚հերքում է։

Հայոց պատմութիւն շարքը գրքում նախ զեւեկում է Քրիստոսի կոկեթմութիւն մա-րին կրիք, ապա՝ արաբութիւն մասին Տաճարը և կազմկում վերջինի սրալը։ Լին պատմութիւնների մէջ անհնամարտու կրիք, ինչուս նաև որիչ ՚հմարտ պատմա-բնականի ՚հման վրա շարագրում է «Հայոց Մեծոց պատմութիւնը» Ազատ-Ջննեկ կարք ժամեկուսամովանով և նախ ինչ որիքի կրիքի վրա ցրազցքում աշխա-Հազարութիւնը, նախ ուղք կայում է աստվածաստեղը, կախաստեղը Ազատ-Նոր սե-րտեկներին Տեա, հաջեկում սեկին առ մէջս և գրանում սեկոյ լուսաորսմաննցս Տա-ռասապակն յարկեալս։ Սի իրավաբէ է Կրտուկո Մանեկեղին, կրք գրում է. «Անհն-Հարտան պատմութեանը և մին իմաստովմանը՝ յան յարգն ստրք այնի Աստուտը Մովսես Խորենացի ՚Հայոց պատմութիւնն շարագրեալ թագաւանեար և յոգնագրուա-րտուր, համասուս պատմութեանը և ինչարկն մտաք՝ Այլոցս է ընկեղելի և մեծար-կի Մովսես Խորենացին՝ Հայոց Պատմաւարքը։

1991 թ. Մովսես Խորենացու Պատմագրքի անդձման Հազար ՚հնդարտութեանին նկրվում Նորկայտուտին Նորկաներին ժամեկուր զարմով նաև «Տարալուր»։ «Կրտ-արտութիւնն-ը, որիս շարքը գրուալ, անդարտեկում անդկրտաշարեկող վարա-դան «Հայոց մեծոց պատմութեան թառամտարն։

«Ղեկս ի խոյզը, Ուլ մասուգանմնն։

Հորկայտուտին Նորկար զարագրեց Հայոց ազգային միակուսութիւն և պեռական անկախութեան վերականգնմանը։ Կատարելի Պատմաւար անկանքը։ Երաքնեկում է սեկուտ գորքը արքանին գործող և ի միքում աշխարհին պատմութեանը։

Մատենադարան
1994 թ., մայիսի 26

ՄԱՆԱՌԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆ

1. «Քաղմովկոյ, Վենետիկ, 1851, էջ 69;
2. Անդ, էջ 70;
3. Անդ, էջ 71;
4. Անդ, էջ 70;
5. Անդ;
6. Անդ, էջ 72;
7. Անդ, էջ 74—75;
8. Անդ, էջ 74։ Անգաթ անի օձ մաւ Տրդատոյ անկողար արքային Հայոց ընթ-վանք (Վաղմովկոյ, 1848, էջ 75)։
9. Անդ, էջ 75։
10. Է. Արեւիք, «Ներսէսի և դարազայ իտա, Վենետիկ, 1678, էջ 120—122։ Սամ-վի Անդոս մասին գրում է. «Սեփորասթ կարմար թէ Մրիորդիս յաննեկ առք (Մա-մուեկի Անկուտ— Ա. Ս.) ստալ ընտեթեանք ազգային և դրաքի պատմութիւնն ժամ-եկուրսութիւնն մը յարկին։ Մի՞նչև այլ ստնն շատ Հայ պատմիչը կզան էին և շատին գրումս ալ գրումը։ Սակայն զեա ոչ քր. աշխարհի անով գրան էր, որ ներկեար Քրտեկե-րին՝ այսինքն ժամեկուրսութիւն պատմութիւն նեկս ըլլալ, ստալեղով զիտալ և թալա-կարալ ու թաւնալուրստալ թաւանները, և դրապեկեղով ալ զանեք շարեկով և իրա-րտ Տեա Տանեկանկով։ Մեր թագմեթուս պատմաւարն Մովսես Խորենացի՝ ստաշին Տեա-կող ներկեայ, անշուս ուղայիս յան մ՝արտ էր իր Պատմագրութեան կտեղ, ինչ-պն որ կարէ իտարով մէ կիմաքելի, ստեկն մեկ ՚հաստ չէ ստալ յան մը, և ոչ իր Աստուկ էր ինչ զայս, ալլ միակն թէ իրն ստալիտը կտուտ զանեք, սեկնուտ սեկ-լով զեաու, զեկերն ստեկ և զվճիտն իտրեկիցի։
11. «Քաղմովկոյ, 1899, էջ 172։
12. Պատմութիւն ստնն Արժարտեայ ի Բովսայ վարդապետէ Արժարտու, ի Կո-ստանդուպոլսն, յըթապիւղ, 1852։
13. Բովսայի վարդապետի Արժարտու, Պատմութիւն ստնն Արժարտեայ, Ա. Պե-տրորոց, 1857։
14. Պատմութիւն ստնն Արժարտեայ... 1857, էջ 52։ Բովսայի վարդապետի Ար-ժարտու, Պատմութիւն..., 1857, էջ 76։
15. Նոր Քաղիքը Հայկազան լեզուի, Վենետիկ, 1836, Ե. Ք, էջ 84։
16. Историа Арменіи Моисея Хоренского, С. Петербурга, 1858, էջ 17։
17. Հ. Կարենյան, Բացարձակ Պատմութիւն Մովսես Խորենացի, Տիֆլիս, 1869, էջ 3։
18. Մայտոքի սեկ Մասնագրան, մա. N 2271, էջ 218 ք (1766 թ.)։
19. Մովսես Խորենացի, Հայկական պատմութիւն, Ա. Պետրորոց, 1859, էջ 282—283, օթ. 779։ Գրքի կերորոց Նրասարտութեան մէջ ստն կարտիկի կերորոց մալք

Հանել է Համաժողովրդ. Գ. Տեր-Սիբրյանի ուսումնասիրության արժեքային առկա (Մոսկվա կորենացի, Հայոց պատմաբնիկ, Ս. Գևորգյան, 1897, Առաջաբան, էջ 497—498):

20. Գ. Տեր-Սիբրյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Հ. Ա, Երևան, 1979, էջ 44—45:

21. Անդ, էջ 47:

22. Անդ, էջ 48—49:

23. Անդ, էջ 49:

24. Անդ, էջ 51—54:

25. «Բազմավայր», 1851, էջ 72:

26. Գ. Տեր-Սիբրյան, Եզվ. աշխ., էջ 56—56:

27. Բ. Գևորգյան (Քուզորյանց) Վազարշապուղիի, կորենացուն կորենացիով պատր է Համաժողովրդ. Վազարշապուղ, 1859, էջ 19—20: Հեղինակը սերում է կորենացու խոսակցականները և ստացարժեղ կորենացու խոսակցականներին հիշատակելով Քաղաքի Արժանույթն Պատմության էջերը՝ (1857 թ. Ս. Գևորգյան):

28. Անդ, էջ 22:

29. Ն. Քուզորյանցի, Կորնի վարդապետ և Կորնի Բարգանտաթիկե, Գիրք Մակարայեցու, Եմբալ Աղբյուրաբարի, Ազարանգիզու և Փաստառ Քաղաքի, Տեղան, 1890, էջ 290—296: Կուզորյանցի սխառն այն է, որ նա Մահալ Քաղաքատեղի պատմիչներուն չիտրում է Կուզորյանցի Գ-ի պարտավոր նա և կորենացուն Համարժեղ Կորյանի ուսումնականը (Ս. 10):

30. Անկարյան Համարելով վարդապետն երկրորդը յաղաքս է սկզբանն առաջակու, բայց է՛րվ գրիտես Ա. Գ.— 18 «Նշառ ոչ կարևոր Համարեցաք այժմ աճաճաք Քուզ, բայց զհիման Բ. ծ. 276— «Նշինչ վանս այնք ազգա... նախնացու... այլ միայն զորս Հասարակ զիտանց զհիման Բ. կ. 206: «Վանս կրկնաբանս առաջինս գործողս՝ աշխուռ սեղաչ է ժամանակի զայստեղի Քուզուց: Ա. գ. 20: «Նշինչ վանս առաք (Նեղոսյան) է սեռաբանս էր հրատիրանց մեր յազարիկացուք սեղանս անդ, էջ 22: Տես և գրանա իր Սրբոյն զՄահալայ, Գ. կ. էջ 576:

31. Մ. Կորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1940, էջ 18—19: Մի առիթով գրում է. «Երևանում սկսում տեղայն է ժամանակի Քուզուք արտառայ այն քրոջ, որ (չ)պղպղան հրատիրաց անկն Քուզուքից: Այս խոսքն առաջին ժամյն երևում է, որ կորենացին խոստանում է կերթուզվան ճառ զըն Ս. Մահալ ժամի՝ «այս գրքի գրուց: Արժանից և ուրիշ մի քանի տեղերից սմանց կարգալարել կեն, թե կորենացին զրկ է և շորթորդ գիրք, որ մեր ձեռք չի Հասել: Խոսքի երկրորդ ժամք ժամ է... Մենք Քուզուքանցիցը Քուզուքն սկզբի ժամն էլ խոստանանք զրկ, որով սեղաբանում է Ա. գ. զայլուն վանս առաք է սեռաբանս էր հրատիրանց մեր յազարիկացուք սեղան: Երկու տեղում էլ խոստանում կա, բայց զրկանց չկա (Անդ, լժ, 1981 թ., էջ 532, թՄ. 242): Ինչպես տեսնում ենք զրկանց այս գրքիցից գրուք է (Ա. Մ.):

32. Անդ, էջ 51:

33. Հրանտ Ք. Արմեն, Գառնական ընտարիներ, Քեչուրթ, 1966, էջ 70—71:

34. Անդ, էջ 74:

35. Անդ, էջ 78:

36. Անդ, էջ 80:

37. Անդ, էջ 86:

38. Ն. Գուրջյան, Շորթորդ գիրք Մոսկվա կորենացուց, ՎՊԵՆ, Երևան, 1953, է. Ը., Բ., էջ 152:

ԵՐԿՐՈՐԳ ԳՐԱԿԱ

1. Քաղաք Արժանի, Գառնական անուն Արժանից, Երևան, 1955, էջ 494—496:

2. Անդ, էջ 498: Անկարյան Համաժողովրդ. Վազարշապուղ Լևոնգիրք Քաղաքի ինքնագիրքն կատարվում ընդարձակության էր, Անկարյան շորթորդով, որ ժամանակ էր Մահալի Աղբյուր. Այժմ էլ նա կրթանկ առաջ՝ Նաղարում է մինչև իր ժամանակը և Երկրորդ քրոջ՝ Կուզորյանի: Ուստի ընդարձակ թանկ սակ պետք է Համաժողովրդ. Կուզորյանցի անդրից ընդ Հայոց և վանս առաջատար իշխանի Արժանիցի՝ և որպես ինքուց Հավելվածք, որն իր առնի պատմության էր (էջ 474—492): Ուսումնասիր Մահալուս Աղբյուր 1161 թ. առաջին է մի ձևագիրք նա՝ Աղբյուրացու, զգրան 909 թ. Կատարյանագրուսում, Քաղաքի գրքի ձևագր (Մատենադարան, Ան. Ն 6208, ՎՃՄՄ, Ա. Մախիթյան, Հայերեն Անագրիքի հիշատակագրաներ, Ե—ժժ գր., Երևան, 1988, էջ 153):

3. Անկարյանցի ինքնագրով, զի յարեմանս այնք էր գրանս (34 ա լու.), «Մայս տեղա այլ տարեկանի մի տրիտարի (35 ա լու.) սեղա, աճեն պակաս է (36 ր լու.), «Այս նախ զկրթու յարեմանս պակաս է լուս, և մի ինչ գրանս: Ո՞վ առք ընթերցուք, պատրաստ կարելու պատճառով (37 ր): Այնին շատ է նաև Քուզորյանցի անագրից, «Մինչև ջույս տեղի Հասանելու, մի թուղթ էր մեջ տեղայ, մինչ էր զԵրեզրին, և զԵրեզրին կարգու, մինչև մի թուղթ անդ: Ենթ զկրթեն պակաս է, սպա զայս մի թուղթ ընդ այն միտարան և կարգու: Հայոց արեմանի կարգն շինեցան է և մի ընդ միով անցան: Ո՞նչ լուր: Թժ թուղթ է և ոչ անկն զայն պակասս Կարգում ենք 35 ա լուս: Ենթագրական այս կարգի շինեմանս արեմանց շատ ընթերց արեման է ընթում Գրեզուր Գուրջ. «Ո՞վ ընթերցուք և զսուք, յարեման ընթերցուք. մեր գիր ինչ քանիս՝ վանս արեմանի գրքին:

4. Անկարյանցի պատման՝ արեմանի Բ (2) լու:

Արժանի, Ա (1) Վի, Ա (1) Կոր: Երթուք. Կորնի ընտ լիք ստուգություն: Շորթորդ. Հինն ընտ լիք ստուգություն: Ինքնագրուք. Հինն անկնկն կեղանս: Վեղորդ. Քաղաքի խոսուն: Կորենացու. Կուզորյանցի խոսունգրուք էր: Սեթորդ. Գառնականի գիրքն առաջին խոսուն, զան Կուզորյանցի գիրք: Կորենացու. Հայն կարգուք առաջին Կուզորյանցի շորթորդից և ստուգությունս ժառանգու:

Տանկերուք. Կուզորյանցի (գրի սեղանությունս Ա. Մ.) էր Քուզորյանցի ստուգությունն արեմանին է... (Մատենադարան, Ան. 6196, էջ 222 ր—223 ա, ՎՃՄՄ, Ա. Հևորյան, Հայերեն Անագրիքի հիշատակագրաներ, ժժ գրք, Ս. Բ., Երևան, 1978, էջ 682):

4. «Վերան անկնկալ առաջին գրքից ընթերցուք և սեղանագրություն ինքնագրով վանս սեղանացու գրքու, է՛րվ անկն կամ պակաս գրանսիքի էր սմա, է՛րվ ասուն, և է՛րվ սուր, և է՛րվ շալլ ինչ թուս, և ինչ կամ էր Նոյ, զի գրանսակն զուգ գրանն, որ էր Վին զեղանս ստուգությունս ոչ ինչ քանի էր ստուգուն, և նա անճանալ զուգ սուր՝ որ ինչ լուր լիկնկնական գրքն էր թուղթս յայլանս՝ ընչին զընթաց, և զոր ստուգուն սուր էր՝ ոչ գրանիով, թլ որպես էր (Քաղաք Արժանի, Գառնական, էջ 496):

5. Ի. Մաթևոսյան, Ե-ժՊ գր., Նշխարագրություններ, էջ 212:

Շատ շնորհակալ եմ և ունիմ շատ ուսուցողական, որ այս երկուսի մասին գրողները է ինքը Մովսես Խորենացին Գինգի Մարկոսի Պապարտանան, ապառ է հայտնի են զու շնորհակալ լինու մեր նկատմաններին և բաներին Շամբո, ում առումը հասեր, և մեզ այս շարքերում աշխատեցնողը: Համառոտ խոսքերով կ՛հիշատակեմ, թե ՛հին վիպագիրներին ինչպես գրեցին մեր վերջը նշանակած սննդին մասին, Քրիստոս ներկայանա լիմ կարող առել, սրբազոր Քաղաքապետներին ծառնակարաններում պնդելու գրողը կրճիկով, թե սննդն մեկն ըստ իր նշանին կամեցավ փոփոխել սնունդները, զրույցները է ժամանակները, կամ թե մեր ուրիշ արվե պատճառները: (Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 27): Արևմտե բովանդակող խոսքեր կան ձևագրի սակզման և մեզ նաևնու ընթացքում:

6. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 15:

7. Անդ, էջ 96:

8. Անդ, էջ 122:

9. Մատուցելով, որ երկնացիք պետք է գրվեր ժ՛Պ նշանով, կրեցուցքը Գ նշանով, և Բ-ն ու Գ-ն կամ Բ-ն ու Գ-ն իրար նկա լինե շփոթի: Ազգային մտայնում են ունենել նաև Արթուրյան Կարո Մաշտոցին երկում Համալսարանի Քաղաքացի Երկրագրող ամբիոնը: Կրկնաբանում էին երկու անգամ Նշխարագրում է հույն Երկրագրող մեծ, բայց բաներ որ Նշխարագրումները արձանում երկու ասքվա գործունեություն կար, աշխատում էին առ թողարկել նրա պատմագրության սխալ վերծանումները, իրը թե ինքնաբեր կարգավոր փոխարկել կարգապեղ են Երկրագրող (Տն՝ Ա. Մաթևոսյան, Երկրագր. Մեթոդը Մաշտոցի պատմագրության ձևագրի մեր Քճճի ուղղություններին, Վնտերի, 1920, Կարյան, Կարո Ե. Մարտի Մաշտոցի, երևան 1934):

10. Ստ. Մախիաչյանցի գրում է. «Խորենացի անունը, որով կոչվում է Պատմահայրը, ցույց է առնի որ ես մեկնակ պետք է լինի Խորեն կամ Խորենան անունով վայրում: Այս անունով բազմ կամ զյուր Նալանի լը: Դիմել վերջին ժամանակներու: Ես երբեմն կոչվում է նաև Տարսեսացի Տարսես զավառում եղել է Խորեն կամ Խորեն անունով մի գյուղ: Բայց կե՛ն Մովսեսը այսպես մեկն լիներ, պետք է կոչվեր Խորենի կամ Խորենացի (ինչպես մեր ժամանակ Միսիսթայաններին ոմոսը գրում էին: Նկատի ունի Նալանի եղևած Նալանցի Ա. Մ.): Ավելի Նախակական է կարծիք: թե ես մեկնակ է Մյունիքում Հարսես գյուղով Խորենան անունով փոքր գյուղում: (Մովսես Խորենացի, Պատմություն, Հայոց, երևան, 1908, էջ 8): Քովմա Արթուրյանի սրբագրում է Ստ. Մախիաչյանցի արվե Նախակականություն և Խորենացու երկին գրությունով է Նալանի Տարսես զավառ Խորեն գյուղում, որ մեկն է և որից առաջ է Խորենացի մականունը: Վե՛նազանությունը զայն (Խորենացու, Ա. Մ.): Տարսեսի կ՛ամար, որ Խորեն անունով զյուր մը կար մեկն վերջեր, բայց այն ժամանակ ան պետի կոչվեր Խորենացի կամ Խորենացի: (Ն. Արթուրյան, Պատմություն Հայոց գրություններին, Քլոբոթ, 1970, էջ 398):

11. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 122:

12. Ն. Քաղապետյանն ոչ թե մեր նշան Նամոսը, այլ սոբոցական Նամոսը տեղափոխում է Մեթոսի մասին պատմությունից Շեռա, սխալով: սորվելու արևու առանցքու մեջ այս ք յուրաքանչյուր գրուողի խոստանալու պատմությունն՝ Մովսեսի Խորենացու Վերադարձի մեջ է վերալ երկնացու արուստի Շառուսանի պարբերականը (էջ 392), որը վերաբերում է Վերադարձի մասին, և ոչ Մեթոսի մասին: և շարունակում մեկն վերջը Քրիստոս անունը, Ն. Քաղապետյանն զգրկողությունից մեր Մատուցելու ու Մեթոսի մասին (էջ 394) (Նորայր Քաղապետյան, Նշվ. աշխ., էջ 394): Բայց այս Քաղապետյանն է, քանի որ Երկնացուց Ար Վերանու ժամ, այլ Երկնացու է, և

այն վերաբերում է ոչ թե երկու վարդապետներին՝ Մատուցելու ու Մեթոսին, այլ Խորենացու Պատմության երկր գրողին:

13. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 120:

14. Գ. Տեր-Միքայել, Նշվ. աշխ., էջ 52:

15. 120 ասքվա մասին վկայություն ուղղաբանողը Մատուցելու և Մեթոսի մասին Նամոսին կեց, սրբագրությունով է նաև արևմտե:

16. Բ. Արթուրյան, Պատմություն, էջ 122:

17. Մատեևագրան, ձ. Ն 10000, էջ 213 ք:

18. Անդ, 214 ու Մովսեսից Շեռա ձևագրի անցում է նրա պատմագր. Մեթոսին, որ Նշխարագրանից պարզվում է գրողին զյուր Քովմա առաջին վանք... Զինի մատան արևին առաջագի առաջել, բազում փոփոխությունը ստացայ զես ի նախը արևնայ ինց, և յես սուր ինչ ժամանակաց Խոստ կամար և յամարտիկ վանք արտի, ինչտակ Նալան ինչ, ի ցուն արդյ Առաջին Քովմայ, և ի մեկ անուն բազմաշեռա և քրտանուն մո՛ւսնուն թարգմանաթ թարգմանց պետի զոր և ներառալիս զշառառ ժամանակը, լինելու զկեղևից զանգվառանում Շամբո, որ և յունենայ սեփեց անմայն որ ընծայարերը լինին նորալն կեղևիցնայ: Որ և նա Խոստա և պիտանու Մեթոս լուսնիկ անկեց, սպախար անան մո՛ւսնուն Շահարազան թարգման... արի զես ի քանակում Շեռան առ ի ինչտակ Նալան ինչ, և իրն ընծայ նորենու կեղևիցնայ...:

Ն. այս եղ է Քովմանեմեան Հայոց Ռե՛նե (1694) (Անդ, էջ 214 ա): Մի արվե Մովսես 1776 թ. գրում է. «Միշտակ է զյուր Մովսես Խորենացին ասք Քովմայ առաջինը վանքի մարտան, սպախար նորենու ար Մովսես արևալնի, որուն ինչտակ (ինչված թուրք) թարգմանի, ի Նոկաներին անունան Ի՛ (27)-ին, Քլիմ ՌՄԻ՛ (1776): 1802 թ. ասունով է Գրիգոր զայնը: Վերջին ասագրիկներ ժամանակերը այն նուները սեփափոխում են Քլիմի: Պատուկն է Մ. Կարաբեկի անպ թարգման Խոստար Տեր-Միքայելյան, այս անկել է Գրուս Ե. Ազգայնագիրն Ամ՝ կեղևի է Մրջալի Քովմանյանին, որը մնացել է նրա ժամանակներ ժամ: Չնայած Մատեևագրան է Շամենի Մեթոսը Տեր-Մովսեսյանի կարայր, բոլիչ Նով՛նենն Կարյանի Մեթոս-Նորայրով: 20. 11. 1960 թ.:

19. Նամոսը, անշուշտ, բայց նա Քաղապետյանի ասագրից կրկնել գրելու Շամբո, բայց ինչ որ Նամոսանիներ խոսքերն են: Այս բանը վկայությունն է նաև վերջին երկու Քլիմիներ պատմ լինելը: Բայց Քովման Նամոսը նախապես գրված է եղել Քլիմի մյա, մյա գրքերին նմանությամբ: Սառազ Մովսեսի Չամոսյանի Քլիմի մեծ, Չամոսյան կատարուն ոմոսնու զայնպեղանն է Քովմայ ժամանակ Չամոսյանով, և զին անՇամբո վնակի մեջ, քանի որ Առաջին գրքի խոսքերն ու լինալի մի ժամը քանակ էր քանակը և կատարությունն առաջ:

Կուր Մովսեսի պատմագր. է կրողը գրքի անաղագրի մի կրկն, որպեսզի գրքի վերջում սեփափոխի իր արվուր:

Երբեք Նամոսը այն ժաման վկայությունն.

է Մովսեսի Խորենացու վերադարձին:

Ճորս և պատմ. գրողները թույլց մեր նախնական:

առ ի նախ անաղագր զարմից Արթուրյան:

Որք ստորկաները բնական Նալանց զայնարուն կայան,

մեկն զնրալ արդալ նոր Պարթևական,

Իրի զնոր փոխանակելու Շեռանակ:

- բարեխառնակ թղթի գանձի յայթուցանս
Մոյն ժամանի եղև առաջը զսա փափաճան-
սխառանակն Մովսէս ի զսա ուսուցչական:
Աս ի գրասեն ժառց ինց պարճական,
և իս մեր՝ որք զսա վարչելն անուրանակ (213 ա):
20. Տառաա Տրաքիսն, Մովսէս Խորենայի գրական ավանդությունը Հայոց պատ-
մութիան Ա քրթ 5-րդ գլխին մեչ, ՊՂԷ Երևան, 1922, է 1, էջ 28:
21. Մասնագրան, Ա. N 2629, էջ 154 ա, 165 ք:
22. Անց, էջ 29 ա—71 ք:
23. Անց, էջ 136 ա:
24. Անց, էջ 159 ա—194 ք:
25. Անց, էջ 195 ա—211 ք:
26. Մասնագրան, Ա. N 6728, էջ 79: Հմմտ. Բ. Մարգարեանց, Մարց ցոցակ Հա-
լերին ձևագրաց Մասնագրանի Միջնորդից, ի Վենետիկ, Տ. Բ., Վենետիկ, 1924,
էջ 279:
27. «Հանդես անասրայ», Վրեննա, 1904, էջ 46—48:
28. «Հանդես անասրայ», Վրեննա, 1905, էջ 30—36:
29. «Մեծանի ժամանակագրութիւնը իմաստը յայննույ չէ գարտ ի Չագրի ժա-
մանակագրաց և ճրատորակը երբանքիմար և բարդատիմար», Վենետիկ, 1904:
Արտահատ՝ Անտոն ժամանակագրութիւն:
30. Հինգանի աղբյուրներ են սրտած նորնայնի, Անգրեանց, Օսերիսու, Լոր-
փանց, արևն՝ նկատի անի նարեարնի և նպիտանի:
31. Անց, էջ Ե, Զ:
32. Անց, էջ Է:
33. Անց, էջ Ը:
34. Անց, էջ Թ:
35. Անց, էջ ՃԱ:
36. Անց, էջ ԺԳ:
37. Անց, էջ ԺԶ: Կրտ Շեռնց Ա. Արրա՛ւանյան Այն, ինչ աշխարհ աշխարհան-
քից Շուտ չի ճամարեղևում անկ Բ. Մարգարեանց, Ա. Գ. Արրա՛ւանյանց կատարում է
Հնդուրթայն 1944 Բ. Տրատարական Անտիկա Տրատարաց Մասնագրութիւն Տարա-
յանը երբանուկում է Վատմութիւն Անտիկայի Տրատարայն Տարադրի եղևով, որք տակ
գրում է որք ժամանակագրութիւնը (Անտիկա Տրատարաց Մասնագրութիւնը աշխա-
տարթիմար Ա. Գ. Արրա՛ւանյանի, Երևան, 1944, էջ 357—399): Սուայն 1929 Բ.
Անտիկա Տրատարաց Մասնագրութիւն աշխարհարա Տրատարութիւն մեչ Ա. Արրա՛-
ւանյանց Վատմութիւն Անտիկայի Տրատարաց Երևան 1925, Երևան 1925, միայն
քրթ երբանուկ մեչ Տրատարում է Քերա (Տրատար Ա. Մ.) Հեղինակութիւն մեչ
Տարած Վատմութիւնը, որպէս վերագրել իր նախնի անակնուր: Անտիկա Տրատար-
ցի, Մասնագրութիւն, Բարգմանութիւնը, առաջարկի և թանկագրութիւնները Ա. Գ.
Արրա՛ւանյանի և Գ. Բ. Փարսադանի, Երևան, 1929, էջ 12: Այս անակնուր պատարու-
նում է Հ. Անտիկայի (Հ. Անտիկայ, Հայկական ժամանակագրութիւն, Տ. Բ. Երևան,
1929, էջ 731): Ե. Անտիկայը 1927 Բ. գրում է Վարթի ըստնայի իմաստը ժամանա-
կագրութիւն Տարած, և անորք ժամանակագրութիւնը Տարածում է ձևագրից Տարած-
քուկանց Տարած ըստնայի աշխարհար, որն էլ իրավար պետք է պատկանի
այն Արտիկ նա գրում է. «Բ. Մարգարեանց միայն է վերագրել ժամանակագրութիւնը

- Անտիկա Տրատարաց, Ա. Արրա՛ւանյան անկարև Տարածքն Անտիկայի Տրատարաց
«Հանդես անասրայ», Վենետիկ, 1927, էջ 182, 183):
2. Բարգմանից Անտիկա Տրատարաց վերագրելով «ժամանակագրութիւն» և երա-
բանագրի Տարած յարքը Տարածում, Հանգանդանը չենելով նարեար, Տանագրու-
պիս Բ. Մարգարեանի և Ա. Արրա՛ւանյանի անակնուրը այլ Տարած վերագրելով, գա-
րչի է աշ երբանուկութիւն, որ ըստմութիւն աղբյուրներից Տարածվում ժամանակագր-
ութիւն Հեղինակի Անտիկա Տրատարի չէ: Արտահատ փաստը է ընդուն Փիլոս Տր-
ատարաց պոյնի և գտնում, որ այլ անորք աշխատութիւն անկանաճանակնայն յանա-
ցալ Բարգմանին ու ինքնարեւ չէրի Հեղինակը Անտիկա Տրատարաց կրտար ժամա-
նակագր Փիլոս Տրատարին է («Մարց Գրանագրութիւն, N 8, Երևան, 1909, էջ 76):
Սույն ժամանակագրութիւնը մեք անգրարակն էր 1924 Բ. Անտիկա Տրատարաց
«Երևանից» Տարածում, և 1931 Բ. Տրատարութիւն Տանկում Տարչին Տարչին
Քրթն ձևագրի Տարածութիւն ներքում նտանաճանակն և նտանագրութիւն ա-
րթի մեք պատարածում ուսումնարութիւն մեչ, եւն՝ Վտմութիւն Անտիկայի և Անտիկա
Տրատարաց «Երևանից» Տարածում: Տրատարաց Տարածի ձևում վերան ճարտար
նքի ժամն Տարածար Տանկանուկով Անտիկայի Պատմութիւն մեչ պատմութիւն Տրա-
տարաց ըստն է աշխարհարի և Անտիկայի ժամանակագրութիւն (որ վերագրում են
Անտիկա Տրատարաց) Տանագրատարի Տարածի ձև (Շեղնուկ նաև այլ ժամանա-
կագրութիւն ուսումնարութիւն զրա), գտնար, որ ու Մ. Արտիկայի և Անտիկայի
ժամանակագրութիւնը Անտիկա Տրատարաց չի պատկանում, ք) Անտիկայի ժամանա-
կագրութիւնը ոչ մի կապ չունի նաև կից ընտրութիւնում Տարածի կարչի ճարտարայն
ժամանակագրութիւն ձև և գ) որ Անտիկայի ժամանակագրութիւն և Չմար N 204
ձևագրում գնակվում աշխարհարութիւն Տրատարութիւն ժամանակագրութիւն Տարածի
Քրթն ընտրութիւնը առքեր Տարչին են (Ա. Մարգարեան, Անտիկա Տրատարաց
«Երևանից», Լրագրի Տար. գրտ., Երևան, 1924, N 7, 8): Վտմութիւն և Տարածի
Տարածի ճարտարայն ընտրի վերանուրթն, ուսումնարութիւն, ժամագրու-
թիւններ և ցանկեր Ա. Ա. Մարգարեանի, Երևան, 1925, Երևանագրութիւն, Առաջարկ:
38. Վենետիկի Մասնագրութիւն Քրթ ԺԲ Տարածից Երբանուկութիւն մեչ այլ եր-
կրի ցանկեր կա միայն. ժամն վեչ ընտրութիւն պատմութիւն զրտից, որք գտնին է
փոքր ընտրութիւնը Տանկին՝ գրելոյ ի Քրտի ՆՄ (1931) և չեն արիտարում, աշխարհ են՝
Մատիկի Քրտիկին, Մովսէսայի Մրենուր, Բարդ առ Դերմանու, որ քրթ Կանտիկ
ճարտարութիւն իջում արիտար կապ ըլլալ. Երբանուկ կից, պատմութիւն վեչ անտիկ
առքեր ցանկեր են, սույննայ ժամանակագրութիւն՝ «Տարածից» ճարտարութիւն են,
Երբանուկ «Վտմ. յարգալ Քրթն, Երբանուկը» (Բ. Մարգարեան, Մարց ցոցակ Հա-
լերին ձևագրաց Տ. Բ. Վենետիկ, 1924, էջ 291):
39. Գրչի ընտր Տարածն, որ 1225 թվականին Գրչիք ըստնայի կապում և Լու-
կարի գրած արիտար Տարածութիւնը մեք գտնում է մի կապ մեչ, Տարածում է ժամանա-
կագրութիւն Հեղինակի իսկ ընտրելը Տրատարութիւն է առանց սեղի երեւ թրթրի,
միայն 11-րդ գրում փոխում Քրթի զրա գրում ժառց Տարածն Անտիկայի ժամա-
նակագրութիւնը (13-րդ գ.), «Մարց ժամանակագրութիւններ, 13—18-րդ ցր.) Տ. Բ. Եր-
բանուկ Վ. Ա. Հարպուն, Երևան, 1956, էջ 1—32: Հմմտ. Ա. Մարգարեան, Մովսէս
Խորենայի և Արտահատ Տարածնայ ժամանակագրութիւնը, ՊՂԷ, 1929, N 1, Տե՛ս՝ սույն՝
«Հանդես անասրայ»

3. Ն. Արշալույսան, Պատմության Հայոց գրականության, Արշալույսան երկեր, 5. 4. Քերթով, 1970, էջ 455-456.

2. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, էջ 14.

3. Անյ, էջ 15.

4. Անյ, էջ 41, պատմում է, էջ 117.

5. Անյ, էջ 69, պատմում է, էջ 196.

6. Անյ, էջ 210, պատմում է, էջ 225 և այլն.

7. Ն. Արշալույսան, հղվ. աշխ., էջ 492.

8. Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 236.

9. Անյ, էջ 205.

10. Անյ, էջ 90.

11. Դ. Աբրահամ, հղվ. աշխ., էջ 72.

12. Մովսես Խորենացու Հայկական Պատմության, Ս. Փոքրերգու, 1889, էջ 74, 359, 49, 187.

13. Գ. Տեր-Սիրադյան, հղվ. աշխ., էջ 55-56.

14. Սու. Մախչուրյան, Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմություն, 1981, էջ 109.

15. Ն. Արշալույսան, հղվ. աշխ., էջ 494.

16. Անյ, էջ 495.

17. Գ. Տեր-Սիրադյան, հղվ. աշխ., էջ 55-56.

18. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1991, էջ 307.

19. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենադարանի Երկեր, 1955.

20. Ն. Արշալույսան, հղվ. աշխ., էջ 494, 495.

21. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, էջ 13.

22. Անյ, էջ 14.

23. Անյ, էջ 14.

24. Անյ, էջ 14.

25. Եվսեբիոս Կեսարացու երկն նախին ժամանակների պատմության, Երևանի պրոբնիկին կառուցված Մառնի ժամկերտերից Ներսիսի պատվին է Սեդյ սեպուե Մատենա առաջին պատմության սեղի, զոր Քաղզուհիք և Ասորեստանայ իշխառակն, զոր պրն ժր քառ ինքն և Եդիսացիք, զոր և Տայք վեպն Տառատան, որպես թև ժառն իրն: Տարտանակում է Նախ ճյուս աղայուրեքն ժառն և երկը շարացրում է քառ այլ աղայուրեքն Երկերու ժառն վերաբերյալ— զրում է՝ — սե իրթն ի նոյսնն աննկնոցն իողպում աննին՝ ի Բրանիկ ժամանակակն Կառես փոխեցուցը և անայն սեպուսն ի սեպուսն ի նոյսնն՝ որը Երազմուրտ ազգի Քաղապարեքն, զամանակա շանցիտ որտն որտն բամբն բամանեցի, և Տանգղ ժիմանցի կարգեքն Իրես անայ Երազմուրտ որտը ի նոյսնն, զի սեպուս և դառառտակեքն ի վերս Տառանիցեքն, թև որ չոր ժամանակն Եդես: (Եվսեբիոս Կեսարացի, Ժամանակակն երկնանայ, ի Նախին Քաղզուհիքն) Եդես ի Տայք ընտրել ի ձեռն Երազ Քաղզուհայն ձեռնը ի սեպուսնն ի բամբն բարբառ, սեպուսաղբաբանում է Մարտի վարպուտն Միջբարանն Անդրեանց. Մատենադարանի պատմակն, Մատեն. Բրանիկին Կառն (այսուհետև Ս. ժառ, Բ. ժառ), Վեճն. սին, 1818, Ս. ժառ, էջ 1, 9):

26. Եվսեբիոս Կեսարացի, Ս. ժառ, էջ 10-11:

27. Անյ, էջ 14-16.
28. Անյ, էջ 77-25.
29. Անյ, էջ 46-47.

30. Ջեազգրամ՝ Սեհ: Բարթիմեայաբար Ս՝ Ս՝ փոխանկն

31. Գրիգոր Երազմուրտ Ս՝ Ն ի պրև:

32. Մատենադարան, Ան. N 2679, էջ 201 և Սուրբ Տանկաարարիկներ իմրաբարձավ է Կեսարայն զրի առբեր ժառնիք: սիսում է դարակնոսով սրբվնակ ժիք: այս սե պանջն ժառն սրան իոսս կեղ իր: Երազմուրտ փոխաբերական զարգան է Կեսարացու Ս. ժառ ի 16: իր: Երազմուրտ Երազմուրտներ է 25-ից՝ սե զնգրակն անն՝ որ յանբրն Իրես Քաղզուհիք և Նախին Արամացի: Վերին Կառապատման 14-րդ էջն:

33. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, 1981 թ., էջ 27-29.

34. Մատենադարան, Ան: N 2679, էջ 201 ա:

35. Եվսեբիոս Կեսարացի, Բ. Բ, էջ 42-47.

36. Ընձու. Ասորեստանեայ առաջին Քաղապար Իրես (Քնգուս) Քաղապարի առնակն Երազմուրտ քաղ Նախինց, սեպ ՍԲ, Ի. ԿՆ՝ անի Քաղապարեքն առա՞նկն Արա՞սան Եդ ինչպա կերպրո Քաղապար Իրեսից առնից Երտն սե ին Ի որ Ս՝ անի Քաղապարեքն Իրես Արա՞սան: Եւ սե Երազմուրտ ժի իրաք իրեսուքն իր, զոր և Տարտանիկն Եդես և ի ժամանակն առաի Քաղապարեքն նոյս Քնգրի անն ՏԷ:

Ան Իրեսայ Քաղապարեքն Ասորեստանեայ՝ ի վերին առաք նոյս ձեռնի Արա՞սան: ՏՅգրպառ Քնգուրի Քաղապարեքն:

Իրես ինչևոց զնրես քաղաք յերկրն Ասորեստանեայ, զոր Երազմուրտ Իրես կուրն ևս Իրեսայ Քաղապարեքն Ասորեստանեայ՝ առաջին Քաղապար Եդ իրեսուց Եդ իրես՝ սեպ ՍԲ, իրա՞վ նոյսայն իրեսայ՝ որ այժմ Պեղարաննեսա սեպուսն, Տես որտ կերպրո՞ Երտն, որ է ի Կաննիս նոյս գառնոս:

Ի ժ՝ անի Արա՞սան Ասորեստանեայ Քաղապարից կն Իրեսայ Տանկարմ, զորն սեպուս իր պատմակ, որ և զնրես կալուս և ինչպիս յարգման քաղաք Քաղապարեքն, և զրումն քաղաքս աշխարհին Քաղապարուց ինչևոց վերանի (Եվսեբիոս, Բ. Բ, էջ 62-64):

37. Քովմա Արծրոնի, Պատմություն, էջ 12, 153.

38. Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 22, 24.

39. Քովմա Արծրոնի, Պատմություն, էջ 15.

40. Մ. Խորենացի, Պատմություն, էջ 42.

41. Քովմա Արծրոնի, Պատմություն, էջ 18.

42. Մատենադարան, Ան. N 2679, էջ 207 Գ.

43. Անյ, էջ 49.

44. Անյ, էջ 42 ա:

45. Անյ, էջ 41 Գ:

46. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, էջ 353.

47. Անյ, էջ 15:

48. Մովսես Խորենացի, Պատմություն, 1981, էջ 461.

49. Անյ, էջ 17.

50. Անյ, էջ 187: Խորենացի Երազմուրտ ժառն վերին սեպում պատմում է կն և ի ի զնգրակն:

Ան Նվերիտա Անարպտի Եկեղեցական Գառմաթիան Համապատասխան Հաս-
կաները, Երևանահայրը՝ Գառմաթիան զան քաղապարին Ուրմախի, Ինչ պատմա-
թիան որ Էնի զան Բազմաթ, զան սյնի արման Էր... Արարտ սրբու Հնթանապ
որ շարինի Էրմանի Երբարա սուսանի քաղաքին, ապակեպետ ժարին Երա
չարպար զանու, որ ի ժարգանի չի Երա թղչարման Եր Իրն լուս և սուս գա-
նանի Տրարտ...

Բայց Իրն Տրարտ շարտ և ձեռնից և զերացա ընչ Էրին, Բովնա սարկու
ձի չիբարանից սնով՝ զԲարտ սն որ ի Համար յոթնասուն աշակերտը Ըրի-
տան Էր, Իրն ի զորմանի Կոտորից սարկու գնա զԷրտ, լինի շարտ և սու-
սարանի Բրարտի զարպարմանն, և Կոտորան Բրարտի ի Լևն Երա լինի
Կատարցա...

Անի զու ընչ զրով զԿառմանի սոցա՝ որ Կոտոր լինի ի ժամանի սնով չիբա-
կա՝ որ ին Երտուց զարտի, զի յայնի ժամանակի ցաչ զայր Կայր արարյալինն Ե-
րա սնի ի շարտուս որ Կային սնի Զի Էր Էրտու ի Կոտ սանկու ինչ... որ ժիկազ
զորմանու շարտուս սնով մինչ չիբարտ Կան սորա անկու շարտ ժամանակի պո-
նուց գառնին սնի Բայց չիբ ինչ՝ որպի լոյս զԿայ Բուց՝՝ զոր սակու ի ձիբ ի Կան
սնով Էրտուին, որ սնին արման զայր քանի, որ Էկեկուս Էն յարտը լիզու լոյս
սնից գառնին Տրարտուին, որ Էրտու Էր չիբարտ սրբալ սն Տրարտ...

Եւ սարկու Էնա ի Լևն Անտիպա սարձանգարի յերասուզու...

Եւ Էր Էրտու Տրարտուին արման զայր (Բուց՝՝ սն Կարնուցի, Գառմաթիան
Բ...): (Նվերիտա Անարպտի, Գառմաթիան Եկեղեցայ, Անեանի, 1877, էջ 59-61)

51. Գ. Տեր-Սիբուլյան, Հայ Համեմատութեան Փնտրուի Բնականները, ԵՊՀ գաղտն.,
1913, էջ 162:

52. Մ. Երմանյան, Ազգայնագետ, Կ. Պոլս, 1912, էջ 12:

53. Նվերիտա Անարպտի, Գառմաթիան Եկեղեցայ, էջ 6-12:

54. Անց, էջ 12:

55. Անց, էջ 13-16:

ՉՈՐՈՐԴ ԴՐԱԿԱ

1. Մովսես Կարնուցի, Գառմաթիան, էջ 17:
2. Անց, էջ 21:
3. Անց, էջ 21:
4. Անց, էջ 17:
5. Մ. Քիչիշյան, Յուդ-Կ Հայրեն Անուպար Ղեմար, Անեան, 1966, էջ 487:
6. Որ այս աշակու է Էնի, Էրտու ի Արարտի ժամանակագրութեան շարանա-
թիանի, ինչպես Կամուզներ ինչ Հնու (Սիբուլ ընդարտի ժամագրութեան ընդ-
արմին (1)):
7. Մ. Կարնուցի, Գառմաթիան, էջ 14:
8. Բ. Բ. Բովնուզու, Անեանի, 1903, էջ 509, 517, 541, 547:
9. Անց, էջ 512:
10. Անց, էջ 514:
11. Անց, էջ 515:
12. Անց, մթ. 3:
13. Անց, էջ 515-516: Լեգիանը ստորանք ի Հայտնու, Եր Կարնուցի ընչ

չանկուս այս շարանի արդիւն շարանից սակնու, զոր Կարնուցի զոր-
նիք (516):

14. «Այս և յարտը սնանկը Կարնուցի Արարտուին մէ ընչ, արմ Էր զԵ-
րտանից Էրտ մինչե ի Կարով Կան Կարնուցի ընչ (Տն. Երեւանի, Ե. Ա., էջ 78).
Էրտ է Բ. Սարգիսյանը (էջ 516, մթ. 3):

15. Անց, էջ 516:

16. Անց, մթ. 2:

17. Անց, էջ 516:

18. Անեանի ժամանակագրութեան Տրարտուի ընչ 49՝ Երեւանից սնով
արդի Էր Էրտու, Բոլնա Անարպտի (Մամուկարտ, 2679, էջ 31 թ.) 52: Էրբ
սնով Էրտու ի Ե. Սիբուլյանը:

19. Անց, էջ 516: Լճ... Բ. Սարգիսյան, Յուդ-Կ Հայրեն Անուպար, Մամուկար-
տիան Սիբուլյանի ի Անեանի, Ե. Ս., Անեանի, 1924, էջ 659:

20. «Սնով և սուս Կարնու ժամանակագրութեան Կարնուցի «Նա Կանուցի Փնտրուի
զրարտ պատմութիւնը և սնով մթ զրբն Կոտորան մը Կու մէ Էրտի, Բրարտի մա-
Հան ժամանակ, «Երտուցում սնով Էրտուին Էրտուի Ազգայնագրութեան՝ ար-
պարտ յատարան, ընթացան զրարտուս և այնի Արարտուցը Էր ինչ Գաղտնագր
Իրն չիս պատմուցի, և սնով Կոտորանի մէ Էրտի Բնագրութեան և Կարնուցի, Էրտու
և Քիբուլյանի մաթի:

Համեմատի Կարնուցի Էր ինչ Անարտ Կայր սրբու Անտիպա պատարզը
Սիբուլյան և ձեռնից ի Կոտորան:

Տակնուս յար սնով և Փարտուի սնով և ուր որ ըստ Կարնուցի մաթ
Բուցարտ ըլլար Կանուզի և սուսին ի Կոտորան, Կու Էրտուցը՝ Տարն Կիբիկուց
պատարտ:

Էր Կանուցի, Կարտ պատարտուս և մաթ Սիբուլյան, աշակու և Կարնուցի մաթ
Էր պատարտուին Կանուցի ըստ ըստարտութեան Կարնուցի և Կարնուցի մաթ՝
Բրարտի մէլ:

Որը Կանուցիներ ի Էրտու Կան Կայրուց զրբից, որպես Անտիպա ժամ-
նակագրութեան մաթ, աշակերտուց, որ Կան Համեմատութեան արդի սնով այ (Բ.
Սարգիսյան, Անց, էջ 517):

21. Անց, էջ 517:

22. Ա. Մամուկարտ, Մովսես Կարնուցի և Արարտա Տարնուցա ժամանակագր-
ութեան, ՊՐՀ, Երեւան, 1959, Մ Է Տն՝ սուս «Լճուզում Բ»:

23. Բ. Փակուկյան, Армянская география, СПб, 1877, 2. Մանուկյան, Կիբ-
ուցի և Կարնուցի ինչ Հնթանուցում, Երեւան, 1930: Ա. Բրարտուցի, Անտիպա Երեւան-
ուցա Մամուկարտութեան, Երեւան, 1944: Մ. Երման, «Արարտուցուց», Երեւան, 1961:
Ա. Մամուկարտ, Անտիպա Երեւանուցա «Արարտուցութեան Կան Կանուցի մի քանի
Տարբեր, «Էրտուի (Հնու քան), Երեւան, 1979, Մ Թ:

24. Մ. Երման, «Արարտուցութեան սիբուլյանի ընդարտի (Կարնուցիներն Կարնուցի
ՊՐՀ, 1972, Մ 4, 1973, Մ 1):

25. Ա. Մամուկարտ, Անտիպա Երեւանուցա «Էրտուի» Էրտուցութեան քանի
ՊՐՀ, Մ 2, Երեւան, 1979:

26. Մ. Քիչիշյան, Յուդ-Կ Հայրեն Անուպար Ղեմար Կարնուցի Մամուկարտի,
Անեան, 1964, էջ 456-495:

27. Հմառի Հայրենի Անուշիր, № 204, Բահրադամեն, Մաշոցի անվան Մասնապարտ, (տասնկարների բաժին)
28. Մասնապարտ, ձ. N 2254, էջ 191 ր:
29. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 11—12:
30. Մասնապարտ, ձ. N 282, էջ 165 ա, Հմառ. «Անանիա Շիրակացի, Մասնապարտութիւն» էջ 326:
32. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 9:
33. Անանիա Շիրակացի, Մասնապարտութիւն, էջ 327—329:
34. Անգ, էջ 329:
35. Անգ, էջ 341:
36. Անգ, էջ 349:
37. Անգ, էջ 355:
38. Մասնապարտ, ձ. N 1883, էջ 156 ր:
39. Մասնապարտ, ձ. N 2220, էջ 327 ր:
40. Մասնապարտ, ձ. N 2679, էջ 255 ա, Հմառ. Անանիա Շիրակացի, Մասնապարտութիւն, էջ 326:
41. Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչապարտական բաժանման Համակարգը Վեդարձացութեան, Երևան, 1997, (մերձագրք սրինակ):

ՀԻՆԱԿԻՆՈՒՄ ԱՐԿԻՎԿ

1. «Բազմավոյ», 1851 թ., էջ 75:
2. Անգ, էջ 74: Հմառ. Բ. Արթուրի, Պատմութիւն, էջ 96:
3. Պ. Տէր-Մկրտչյան, Ելի. աշխ. էջ 57—58:
4. Մասնապարտ, ձ. N 2679, էջ 208 ա:
5. Անգ, էջ 211 ր:
6. Մասնապարտ, ձև. N 1888, էջ 343 ա:
7. Տե՛ս՝ աստ-քնագրի ծանոթագրութեանը:
8. Սրանից ավելի չեն ընդգրկում/տարբերակներ են պահպանվել (7 թերթ) Պատմական Հայրենի Անուշիրի պատմականներում (Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան), Պատմական Բազմաթերթի Հայկական պատմագիտական, -Հայկական Հայագիտական Հանդես Տ. Պ. Քննարկ, 1972, էջ 27—28, 53):
9. Մասնապարտ, ձև. N 1119, էջ 7 ա—11 ր:
10. Մասնապարտ, ձև. N 4166, էջ 220 ր—222 ր:
11. «Տոկոսառուտ» էջ 221 ր
12. Պաշտօնագրի մասին գրում է. «Անճ Հաստատվ տարս զայն թագաւոր, և սիրեաց ևս ծանաց աշխարհի, և եղաց անտանկաց թագաւոր և յոճակել բարս անոր, անանկաց թագաւորութիւնն զայն րի քառս շէկանաց, և անտ՛ չիշատակ անճին իտրը...» Խորենացիի Բլա առև, գր. «Արեւմտա Անգլանի կոչին»:

Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 8
«Գողթնեան, որ և Երասրաբն, պէտարս զամենայն արաց զմատուտս և զվոյս ի Յոյն լեզու փոխարկեաց... Բանի Խուսանկ Երս և զԵրեւն ընդ իրով ձևաւոր անտանկաց Աղբարեւոր և ծանաց թագաւոր... զան ասակ յոճակել բարս անկեղց...» «Թրդեա և կոչին իսկ Աղբարեւոր» Արեւմուտ

- Միայն թարգմանիչների ջանքն ասանկն Հանգրիում է որիչ Անուշիրում, ընդ ևն անտանկ թագաւորացն, որ առ Պաղտնիս վերագրի ասոյ (ձ. N 2254, էջ 205 ր): Վարչանի իմբարտաճարմար Հաստատվ ավելի Համատարտան Տրատարակն է Պ. Հարությունյանը (Հայկական Թարգմանութիւն Խորենաց, Վենետիկ, 1839, էջ 62—64):
12. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 8:
 13. Անգ, էջ 8:
 14. Բ. Մարտիրոս, Անտանկ ժամանակագրութիւն, էջ 46, մթ. 1:
 15. Անգ, էջ 47:
 16. Եպիփանոս ասացելով, ձև. N 2679, էջ 210 ա—211 ա:
 17. Մասնապարտ, ձև. N 2679, էջ 209 ր:
 18. Մասնապարտ, ձև. N 2679, էջ 211 ա:
 19. Անգ, էջ 27:
 20. Մասնապարտ, ձև. N 1888, էջ 353 ր:
 21. Մասնապարտ, ձև. N 2679, էջ 211 ա: Այսպէ՛ս շարունակում է:
 22. Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 342:
 23. Անգ, էջ 527, մթ. 329:
 24. Անգ, աշխարհարար, մթ. 328:
 25. Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1893, էջ 305 և 490, մթ. 759:
 26. Ն. Աղբալյան, Ամբողջական կերպ, Տ. 4, Պատմութիւն Հայոց գրականութեան, Բելյուրթ, 1970, էջ 299:
 27. Եր թագաճրք, Հայկական լեզվի, Տ. Բ, էջ 802:
 28. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 361:
 29. Ստեփաննե այլ Հաստատվ թարգմանկ է աշտեա. «Ըն միչեղեա եղաց կրտայան մեր վերագրանի, որ պարճեան իմ բազմամտա արկեսում և կատարելագոյն պատարտաճարմար, ինչպէս մեկ ես, ասանկ կտակարարի արագութեամբ փոխելով, Բնագանկեցի կեանք շտակով և կրտայանը շարանկերում պարեկ... իսկ այժմ արտաութեան փոխակով, գերեզմանի վրա, ողբելով Հաստատվ մեր պարմել կերպով» (Մ. Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1899, էջ 322):
 30. Առ. Մաշխալոյանի այսպէս է թարգմանկ ընդ միչե՛ս Երսոց պարտում կին մեր գործին, որ փաստարժեք իմ անկերմտա արկեսում և լիսկատա պատարտապարտ, և մեկ էլ Բնագանկեցի շտակ շտակ գերեզմ Շտակ անկերք շարանկերում պարեկ... այժմ, այլ արտաութեան փոխակով, գերեզմանի վրա, ողբելով իմ ասում, պարմել կրտայանով» (Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 448):
 21. Մասնապարտ, ձ. N 2679, էջ 208 ր:
 22. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 10:
 33. «Բազմավոյ», 1851, էջ 74: Հմառ. Բ. Արթուրի, էջ 96:
 34. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 245—250:
 35. Ջյանակ Հոմոց աղտոյ, էջ 362—366:
 36. Մ. Խորենացի, Պատմութիւն, էջ 366:
 37. Անգ, զտրոյ՛ շՁ, 2Թ, 2Գ, 2Ը, 2Թ, 2Թ, (Այստեղ շարունակում է Ռաջը որով... Հեան այժմ պատմելու ժամանակ է և ոչ պոլիտաների, ժանդանայ այս Հաստատվ պատմագրերի ասանկն արտաութեաններ շտակայն շարագրվեց և ոչ թէ Հատկայն մեզանից, անցնեց արտ վերարտարայ պատմութեան կարգին: Իմ շարունակում է Սա. Մաշխալոյանը ծանոթագրում է ընդգրկում Հաստատվ, Էնչեղ, որ և Մ. Լեճնե և

և Ստեփանի Բարգմանություններն էլ բավարար չեն... ձեր Բարգմանությունք քոքք ինչ արարք է, բայց խառնաձևում ենք, Ներկանի խնդրանք Ժողոքը պողզ է մեզ՝ Համարք (Անդ, էջ 511, մթ. 243)։ Սա, Մայախայանցի Տարբերքըրը գրքի նշանակումը չի ընդգրկում։ Ինչ այդպիսի ակնարկ կա այդ գրքի մասին՝ ՆԷ յառաջ է մեկ շարահանգում և նշանակում է, որ ինքը պետք է հաստի շարացրի Տրգանի մասին։ Երևան այդ ժամանակ (Երկրորդ գրքի ավարտի) հորեանիցի գրեթե, թե ինչով պետք է ավարտի Վերադարձությունը։ Սրա պարի է խոսում նաև այն, որ այս գրքերը նա թե ինչ ավարտում է, այլ գաղափարում շարահանգելու Համարք։ Սեյլ աստուծոք գրավորեմըլ քանա։ Վկայեցի կարճում ենք ձեր խոսքը (էջ 250)։ Այս էլ մեկ խոսքարանձայն է՝ Ներսես Վերադարձության)։

38. Անդ

ՎՃՏՈՒՄԻՆԻ ԿՐԿՈՒՄ

1. Մասնագրքան, ձ. N 2271, էջ 213 ր։
2. Մասնագրքան, ձ. N 2679, էջ 156 ա։
3. Անանի ժամանակագրություն, էջ 46—54։
4. Մասնագրքան, ձ. N 2271, էջ 314 ր—315 ր։
5. Անանիա Շիրակացի, Մասնագրքան, Երևան, 1944, էջ 294։
6. Սա. Տարեացի, Գառմաթիան, էջ 8—9, 11—12։
7. Անանի ժամանակագրություն, էջ 42—43։
8. Մ. Արևիյան, Երկիր, Երևան, 1968, էջ 417—418։
9. Անանի ժամանակագրություն, էջ 107։
10. Գառմաթիան Սերեոսի, Երևան, 1979, էջ 52։

11. Անդ, էջ 35։ «Եթե Սերեոսի էլ այս խոսքը, որին իմե՛ չին է Սահմանաց... դրում է Ղ. Արևիյանը, և կրնա կարծիքի կարծիքդա Տարեոսի ի սիրելի է դարձրե, որ ցնաց առ նեմառա կախողիս, և ասով ընդամ Մ. Հովհաննիսյանը կարգալու, նշանակել իր սիրո՞ւ՝ Եղապարտ զանքը (Ղ. Արևիյան, Հայագաղտում, Վենետիկ, 1901, էջ 65)։

12. Անդ, էջ 208, մթ. 71։ Գ. Արքայան, «Սերեոսի պատմությունը և Անանիան սակզվածը, Երևան, 1965, էջ 127—128։

13. Արևեսա Տարեացու ժամանակագրությունը, որ կազմել էր Ներկանի Հայոց երբ ամարի նշանագրան առիժով, մի դար Նեոս փոխարինող է ունենում Անանիա Շիրակացու—Արամի—Անաստաս կախողիս— ժամանակագրությունը՝ զարկալ կազմված ամառական նպատակներով Արևեսաի ժամանակագրությունը օգտագործել էր Հուսեոսը ժամանակագրությունը կազմելու Համարք, ներկայիս Կեսարացու Բրեյկիկիցի թաղված վկայությունների Նեո միասին, և այդպես մեկ է նաևի 10-րդ դարում գրված Քաջա ձևագրում։ 11-րդ դարում Գորգ առաջողը այսու շարացանքը փոխել է պատմականների մեջ գրված, նամաստել, կրնառել, Հարմարեցրել է պատմականներին։ Այս բնագրից ենք արտառել Արևեսա Տարեացու առնչապես ժամանակագրությունը։ Ինչ մեկ այդ, այն նպի է պատշաճավոր, հորեանցու կրկից թաղված ժամանակագրություն։

1004 թվականին Ստեփանոս Տարեացին իր «Տիեզերական պատմությունը» շարագրելիս իր թեկ վկայվածը օգտվել է Մովսես հորեանցու Հայոց պատմությունից։ Արևեսա Տարեացու և Ստեփանոս Տարեացու կազմից Մովսես հորեանցու Հայոց պատմությունը թաղված վկայությունների նշանակությունը պատճառ է նպի, որ արդեն ժողոված

ու առնչապես Արևեսա տեսից փոխի Ստեփանոս տեսիս, մանավանց նախ է նշկանի մականակը՝ Տարեացի, և նախ է թաղված նշանից։

7-րդ դարի կրթագրությունները պատճառ Սերեոսի գրքեր ենք շարահանգելու ու ունենելու լինելի 11-րդ դարում, պետք է շարահանգելի միևնույն կրկից ժամանակը, ինչպես Մ. Կազանկաժացու, Բ. Աբրահամ, Ս. Աննցու կրկիցը։

Սկզբից ցրացնելու պահանջ կարող էր առաջանալ նախ 7-րդ կամ 8-րդ դարերում։ Ինչպես տեսնում ենք, այդ պահանջը 8-րդ դարում նպի է, վկայ՝ Անեոսի օգտագործումը։

Հայոց Գառմաթյանցիցից, այլ ժամանակի միասին Մ. հորեանցու Հայոց Գառմաթյանի էր սկզբում կարծիքը։ Ինչ 11-րդ դարում արդեն շատ կին այդպիսիք— Գառմաթյանը ակնարկել են Մ. Կազանկաժացի, Հ. Գրատիսկանիցիցի, Սա. Տարեացիի և Սերեոսի սկզբից ցրացնելու հարկ լիար։ Միևնույն այլ պահանջը կար 7—8-րդ դարերում։ Մրանով Հաստատված է հարեոք ուսումնասիրողների տեսակետը, որ այն ցրացվել է 11-րդ դարից առաջ՝ հորեանցու և Սերեոսի միևնույն ընկած ժամանակադրից։ Այլ՝ Արևեսա Տարեացին է։

14. Հ. Անառյան, Բահայերական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1976, էջ 9—11։
15. Անանի ժամանակագրություն, էջ 107։
16. Անդ, էջ է։
17. Սիմոնեան, Գառմաթիան Հայոց, Վաղարշապատ, 1911, էջ 1—25։
18. Անդ, էջ 111։
19. Անանի ժամանակագրություն, էջ 49։
20. Ա. Սարգսյան, Հովհաննես Գրատիսկանիցուցու Հայոց Գառմաթյանը և Մովսես հորեանցին, Երևան, 1951, էջ 126—14։
21. Անանի ժամանակագրություն, էջ 11, Ա. Մ։
22. Մասնագրքան, ձ. 1119, էջ 7—11 ր, 1186, էջ 7 ր—12 ա։
24. Մասնագրքան, ձ. 4166, էջ 220—222։
25. Կրթագու Գանձակիցի, Գառմաթյան Հայոց, Երևան, 1961, էջ 6։

ՀԱՉԱԿԱՍ Բ

ԱՐՏԱՆԵԱ ԻՐԱԲՈՒՅԱՆ

ՄԱՍԻՆ ԽՈՐԵՆԱՆԻ ԵՎ ԱՌԱՎԱ ՏԱՐԻԱՆԻ ՓԱՍՏԱԿԱԿՈՒՅԻՆՆԸ

Հայերն Շուգոյն թիցյա ձևադր (Մաշոցի անձն Մասնագործն, ձև-2679) սամախարթիւնը հայտնաբերուի շարասացի մի շարք հայտնութիւններով, որոնցից մէկն է Արտան Տարեացի ժամանակագրութիւնը: Չնայելիք պարտականով է այնորին բովանդակութիւնը որովորեւ շատ կրկն է այդ բնույթի Շուգոյն ժողովածուն է Շուգոյն է նաև իր քրոնիցիթ թուիք, որը պարտաւորում է Անի բազմում է հայկական տարին թուիքն է Մեղ հայտնի ատարին ձևադրն է, որով բոլորեցի կազմում է երկու տարրի ժողովածուները, ընդ որում երկուսի խմբագր-կազմող Գալիթ բանանն է, որիք՝ իր որի Կոկարն: Ասացին ձևադրից որով է 981 Ի, երկրորդ՝ կրոնից որոշ ժամանակ Շուգո:

Սկիզբը ձևադրի առաջին երկը ժամանակագրութիւն է և ունի այսպիսի խորագիր, «Երբայցեց ժամանակագրութիւնը, Եղիմարաց, Լուսուց, Եղիմարաց, Ընդհանարց, Երիզպաց, Խարաց, Յանայ:

Սով համարեց զնորոցն զմերայ և զԱրտանի ժամանակագրութիւնն շար-գրելով: Արմեն, Գալիթ բանանն հարկում է մի ժամանակագրութիւն, որի մաս կազմէ Լուսուցից ժամանակագրութիւնը խառնանով է շարագրի բառ նկարներն Կուարցոս և Արտանի ժամանակագրութիւնները:

Ժամանակագրութիւնը սկսում է «կարմ անոց ՄԷ ժողին զՍԻ թուայն զկայ-թիւնը, և հասնում է մինչև նոյ (սկսա բառ ընթանակի մարգարայն) և յ: Արտանն շարանկում է Սեմից թուին Արշաւոմ, Խոսիկից մինչև Մովսէս և նաև նախև որով: Վերջինն մասին բովանակ շատ է զկայտնութիւն: Զբաղարարվել կարծով, սի Բուռչո խորագրի առև Ասովմաշիք ժամայտարարն որից բաժարվում են նրա մասին այլ զկայտնաներ: Այս Երբայցեց ժամանակագրութիւնը շարանկում է մինչ Սեղեկոս և զերկարմութիւնն:

«Երբայցեց ժամանակագրութիւնն առև հազարի շամբատութիւնը Եղիմարն Կուարցոս ժամանակագրութիւնն Համպատարին Հազարներին Հես ցույց ավել, որ քրոնի տարրի քրոնը են: Զի համբանով նայելիս Վես ընթանակից Բարգմա-շայնն համարը: «Երբայցեց ժամանակագրութիւնն մեկ իջում են թուր կոնայը, որոնցից սկսում են Հարսոյ առնամաղները կամ Խոսուպետները: Զի համբանով Սեմից սկսում ժամանակագրութիւն Ներթանտութիւնը, Եղիմարի ժամանակագրութիւն մեկ բերում Երանանից, Էրիկն է համարասաց ցուցակներում Աբրահամից հետ չիս կայ-նանն:

«Երբայցեց ժամանակագրութիւնից հետ, 158 Ի էր տարին մասում, սկսում է Վուսուցից ժամանակագրութիւնը, որից միայն սկսի զկայտնանն և պահանջել Կու-

կա քրի զթիւնայն: Անգրառա թուարտ անս ՍԷ: Սա զնկարառա անիս Անգրառա սնուանեց զան իրոյ մեկնան Ի սարս Ի ամին մանի Բրիտառ, Ի սկզբան ամին Անգրառ Հայոց Թուարտի և: այդ կնի Ի կորցրի:»

Լուսուցից ժամանակագրութիւնը կազմում է Եղիմարն և Արտանի ժամանակ-գրութիւններից, Այսինքն այդ ժամանակագրութիւնների համաշարագրութիւն է Եղի-մարն ժամանակագրութիւնն մեկ կարգում մեք. «Հայոց Արտառառ Լուսուցիցն, որ և Անգրառա անս ՍԷ և անդա ը: Անգրառա Արտառա սնուանեցա և զնկարառա անիս ապրառա սնուանեց... Ի՛, միտա միտառն որից Աստուայ Ի Քնգալն շրտառան ծանկի: Անուշոս այս զկայտնութիւնը ՚իման զրա Գալիթ բանանն անկնով է վերջ բերվում զկայտնութիւնը, քայտաբնութիւն վերջի՝ որ սկսան ամին Արգարտ Հայոց Թու-արտին առև, այսինքն Հայոց Թուարտին մասին զկայտնութիւն, որը Եղիմարն մաս չիս, որովս այս իջնցում է Արտանից: «Նս այդ կնի Ի կորցի Խոսուպետութիւնը Գալիթ բանանակնն է որով ներկայացնում է ժամանակագրութիւն շարագրութիւն կարգը:

Լուսոյց թիցից (159) փոխում են Գալիթ, զիցը, Բուռչոցը, ժամանակագրութիւն շարագրութիւնը (այդա շարագրութիւն փոխելն՝ սյուանկերում) և կանանց (Համ-տարն): Զորս ողջուցայց գնվելով ասոված սյուանկիցից սառնկնով վերջի կար-գրում են փրկական թվականութիւն տարիները, ինչորոշ սյուանկով՝ Համեակն կայտնի, երբորում Հայոց Թուարտիներն գրուակայտնութիւն տարիները շարգրել են: Այս սյուանկիներ ձախ կարծում որում են Համեակն կայտնի սնուանցը և գրու-ակութիւնն տարիները ցուանի, իսկ այում՝ Տարեցիկան նույն տեղերում, Համպա-տարին թվականից քրոնց Լուսուցը և Հայոց պատմութիւններից բազմում զկայտնութի-ւնն են:

Ժամանակագրութիւնն առաջին տարին ունի նետայլ տեղիք.

Անգրառա	ՍԷ	Ա	Ի՛	Ա	Արգար	ՂԸ
---------	----	---	----	---	-------	----

որ Վուսուցից ժամանակագրութիւնն Խոսուցը կրում որում առաջին զկայտնութիւն և Համպատարն (Անգրառա Թուարտ անս ՍԷ: Ի սարս Ի՛ ամին մանի Բրիտառ, Ի սկզբան ամին Արգարտ Հայոց Թուարտի):»

Արտանի, շարագրութիւնը կրում, երկու շարքով, Խոսուպետը Հայցում է մինչև փրկական 50 (205) թվականը, որի սկզբում կրում է սեյն Ի վերայվելն: Այս վերա-բերում է Գրիգոր Լուսուցիցին, այսուհանց անկարգում է մի սյուանկ ևս, որ կրում է Հայոց կաթողիկոսների շարքը: Բառասյուանկի շարանկում է մինչև Հայոց Արշա-կանայն Թուարտութիւն անարսը¹¹, և փրկանում է Հայոց Թուարտիներն սյուանկը, սպա Խոսուցը քրում է մինչև վերջ՝ 158¹ (1035) թվականը: Վերջին զկայտնանն է անձն (1032) Թուարտը Միշուայ, և կրում են նրա Թուարտութիւն շար՝ 1032—1035 տարիները: Սյուանկ հետ միայն տարիվերն են գրուանում, և անարարում է ՇԻ՛ 1032 թվականով¹²:

Ժամանակագրութիւնն սյուանկային համարը Կոկարն ևնորով որում ժամանակ-գրութիւն վերաշարագրում են, այսինքն 10-րդ դարում սկսում է մինչև 1035 Ի. Հայցը-նով Կոկարն ևնորով որում ժամանակագրութիւնն է, որ մեկ է հասել այլ թիցի վրա, Խորի քրոնից և խմբագրութիւնը, սյուանկիներ մեք Այս խորագրիւն ապացուցել է սակո ժամանակագրութիւնն և նրա վերջին սյուանկում պահանջանով իրաւակալա-րութիւնը, «Այս Գար չիս քրուարը, որ փոխեց զՎուսուցը որում Կուարցոս և: ալ ին սարս, որպէս և ինքն կանցնի, և Տը ողջով իրմանն, անն¹³»:

Բնական, Լուկասի գրած Վնայերքը (ժամանակագրություն) Գորք փոխել է ինչպես ինքն է կանգնել Սերեն Գորգի ձեռքով գրված առին ժամանակագրությունը, որով Վնայերքը Լուկասի գրածն է, որը նա Տորքին էր իր Տոր Գուլիթ քանակայի հետ:

ժամանակագրությանը նախորդ Լուկասի գրին պատկանելու փաստ է նաև Լուկասի ձեռքով գրված Վնայերքին կամ ձեռագրով ժամանակագրութեան առաջին վիճակին: Վնայերքն իրագուր անս ԵՂն է այնքն է, որը ինքնով է նաև Գորգի գրքի վիճակը, ժամանակագրությանը սկզբում, համառոտ:

Անչափան կերպով ապացույց ժամանակագրության վերջին 165 թիվին բնավ գրված Գուլիթ քանակայի Վնայերքը և Արտադրված Լուկասի Վնայերքը, որտապիկն է նաև Տոր Գուլիթ քանակայի Վնայերքը, որ ի ժամանակի սովոր է Կավ կելն է իմ ձեռագրին համառով Գուլիթ ինքնուրույն գրագրական թիվերով: Ձայնիկը գրագրական թիվերով, զոր տեսն է Լուկասի որոշ վարպետաց, ոչպախան արտադրված սրտառն իրականաց, որտեսն նաև տեսնուց, ինչ է նաև Գորգի Վնայերքը, որը է կարգ թանի իրական կաշիկանդուց կարկնային զանազան հաստաց...¹⁾ Այսպիսով, մեք տեսնում ենք, որ սրտառններով գրված ժամանակագրությունը Գուլիթ քանակայի է Լուկաս գրի շարքայաներ է մեք հասն Գորգի գրվածք է ինքնուրույն²⁾:

Այն մի արիկ, կարող շարք է մտնում, Գորք Գուլիթ է Լուկասի ժամանակագրությանը մեղսակցին է համարանելու նարագում է մտնող թվերին, թե ոչ: Լուկասի կատարված արտադրության արիկն լուծելը, բայց նկատելու Կնարգուն կերպ, որը է Շարքագրության է ընկնում Գորգի թվերակախությունը համեմատել կրտ հետ, որպես Լուկասի Վնայերքին առաջին սկզբնադրյալի:

Գորգի թվերակախությունը մեք համեմատելիք նկատելու Կնարգուն ժերիկներն վեներիկան 1818 թ. Շարքագրության համարանության վիճակներին հետ (Շարքագրության համար ինքն է մտնող 12-րդ գրված գրված Տարին ձեռագրի): Համեմատությանը պարզվել, որ պատմական փաստեր, զիցք, ժամանակ, սկզբ է այն ներկայացված են Շարքագրան, Նչարի, պատկանում է ժամանակագրության հարգանքներով, բայց համառոտում ու կրտանում են վիճակներին, զանգվածայիններն արիկները կարողանում են, ամենից չեն կշիմ, կրտին բոց է թողնված վիճակ մի մասը, որը վիճակներին, սկզբ ներգրվան պատմում, մի թանի առը էն արտադրում է մի փոքր խախտում Շարքի վիճակային Վնայեր անք (որ այսինքն կշիմ է գնիվ):

Գորք Շարքուն է մտնող Լուկասի թվերակախությունը, կրտ սրտն, իսկ Լուկասի իր Շերիկն, Շարքուն է նկատելու Կնարգուն թվերին: Այս միջամտական հասարակում է, որ Գուլիթ քանակայի է Լուկաս գրից Շարքուն գրված է կրտ լինել նաև իրենց ժամանակագրության մյուս աղբյուրին՝ Արտադրված ժամանակագրությանը, իսկ Գորգի կրտն:

Նախ պարզելը, թե ո՞վ է Արտադր, է որտեք են կրտ ժամանակագրության ամենակները, իսկ ապա՝ որտեք են կրտ սկզբնադրյալները է ինչպիսի Շարքագրության անեն Գորգի թվերակախության հետ:

Արտադր ժամանակագրութեան մասին առաջին անգամ հայ ժամանակագրության մեք սյուտուկ է Վնայերքով է ներկայացվում կրտ՝ ձեռագրված Արտադր կրտ սկզբ է որտեք առաջնություններն ունենում նկատելու գործի կրտանում, որպեսզի Գուլիթն ախ պատարկեր: Բունն այն է, որ նա իր 551 թ. ձեռագրում մեք Անչափան

ժամանակագրության վերջում է Վնայերք Շարքով իր արտի անք կրտն կամ անքը է գրել գորք գրագրական ժամանակագրությունը՝ նախ ժամանակագրության ամենակներով են:

Ներքին, Արտադր ժամանակագրությանը մի մեծ առաջնություն ունի, Արտադր Տոր էր է կրտ ժամանակագրութեան պատմական վիճակներին անկում են հայցը պատմությունը: Սերեն կրտն սկզբ է փոխել գրին զիցից հետո մինչև անսուրբի գրվածքն ժամանակ, այսինքն՝ 5—10-րդ դարերում, Բաղի այց, ժամանակը Արտադր անին է ժամանակ Գուլիթն, առին նկատելիք՝ 4-րդ դարում թիցանումը Հուսեյն ժամանակագրությանը կարտանակի մինչև Արտադր ժամանակագրությանը: Այս էր նկատելի է առաջ, որ Արտադր ժամանակագրությանը զուտ հայկական էր կելն, է կրտակ լրացվել է նկատելու Կնարգուն ժամանակագրության միջին Բաղ մինչև էր Կրտ Այս էր նաև շարք Տարքիկ նշարին պատմությանը առին է Արտադր ժամանակագրութեան:

ժամանակագրության առաջին սյուտանարում, որ Շերտակ մեղսյուն է թվականից հետո կրտ են Շարքուն արիկները, 602 (556) արտու թվաշարն թիցանում էր Այս թվանց Տարիկով է Հուսեյնիկան կաշիկ Ի (20) է Հայցը Գրտու կարգիկով էր կաշիկային Կ (2) արիկները: Բայց թվանց 14 արիկները հետո, Հուսեյնիկան թից (24) է Գրտու կարգիկային թից (17) արիկները գրվածք էր կաշիկ էր կաշիկան անք 5020 (6126), արտակն սկզբի արտի կրտ թվանցին լին (24) անք Շուտարիկով կաշիկ էր 39 (304) էր Հուսեյն թվական (և Ա (31) անք կարգիկային)՝ Կրտն այն էր շարքանումը սրտառնական թվերակային Շարքանակախությունը, կրտ փոխարեն սկզբում է Հայցը կրտ թվանցը Ա (3)-ից է շարքանակում մինչև 584 թ. Գլխիկ մտնելը:

ժամանակագրութեան մեք մյուս նշանակը, ինքն Արտադր կարող էր գրել զարմանկ անին արտի կրտ թվանցին կրտ 59 (304) էր Հուսեյն թվական էր կաշիկան շից թվանցին անք 5020 (6126) էրտու Այս կաշիկան էր Այսինքն մինչև թիցանակ մեղսյուն, զու Անչափան 00 (5500) անք էր 556—6126, կրտ որ համեմատել թվականային առաջին Շարքանայինց հետո, այսինքն 247 թ. սկզբի կերպից Շարքանայինց 304 (39)-րդ արտում (247+304) = 551 թ. կարգում է Հայցը կրտ թվանցը Այս համառոտ էր նկատելու Արտադր, ինչ կարգիցն սրտանակ Հայց... էր Հայց շարք անք է շարք ժամանակի իր անք կաշիկ էր նախ թվանցին 39 (304) լին:

Հայ ժամանակագրության մեք Հայցը կրտ թվերակային կարտուց կաշիկ էր Շարքն Կ. Կնարգուն թվերի առաջնորդ Արտադր Շարքուն անկան հետո շիցիկ առաջնուրդը Շարքանակայինց արտ (Մովսես կարգիկով— Ա. Մ.) է կրտանորդը առաջնորդ (31) անք կարտուց՝ որտեք կատանու արտի Գորգի,— գրում է Հայկանուն Գրտանակախությունը,— ինչու թվանցանումը շրտանակ թվերակային Վնայ Շարքի կրտան կրտն անք, այս էր հրտանակ մեղսյուն Մովսեսի, թիցիկ էր գրտուց սրտանակ կրտն զիցիկ թվանցանիկան թարգմանակ համար, որ է շարքուն շարքանայինց է հինն զիցիկան մասնիկ սրտանակն³⁾:

Այսպիսով կրտ Հայցը կրտ թվանցանային կարտուց մեղսյունները, բայց չկա պատմություն անկան: Այն մեք առին է կրտան թվանցանից, սկզբ Շարքանակ Մովսեսի մտնողը գրտանակն, որ էր ի ժամանակին շարք էր էր Արտադր էր զիցիկ Շարք նարգանակն, է կարգիցն թվանց Հայցը, որով առաջնակն զիցիկ հետո այսինքն Տարիկն⁴⁾: Այն համառոտ էր մյուս ժամանակները, զու Միկիկը Այսինքնային

«552 (Քսեն) սրբոյն Մովսէսի կաթողիկոսի նշանակած Տարեացի Արքեպիս Ի Չլուկ շահոյ արքա զամար Հայոց»²¹, «Յի նա էր սեկնի ամարս անկնայ ազգոց»²²։

Անբարեգործ Նայոց եր բվականութեան Նարչին, Մ. Օրմանյանց որով է. «Տարեանց արեղուրդունք արեղոր նասաստեկ կերպով է կազմած Մովսէս անկն Շու, որ սե՛նար է ախ երեկոց գառն է մի որչի Նարչանտի Շու միջակն։... Հայ կնկնդու է Նայ ապի Նամար կրասարչոյ ամար անկնայն կրասարով Հովհաննես Գրասեանակերտցոյ վիպայվամբ ի նշանակ ձեմին Մովսէսի, ընթացք, և գետեկ արեղանին Նամարում ևն Գլինի Նայոցկանտեղ, Գլուկ Մ. Կարսկոնի Նարչանկի ամարեղս Արքեպի Տարեանցոյ զկաթողիկոսեղս և երթալով ևն Նայոց ամարք»²³։ Այս անկն է անկնում 554 թ. Գլինում։

Գլինի Չլուկական Արքեպի Տարեի Մ. Կարսկոն շահոյ անաղորդ Արքեպի Տարեանցին է, որը կարել է Նայոց եր բվականութեան, ախ սեկնով 552 թ. և կազմ է ամարական Ե(Բ) (552) ամարչրյունի աշխարհի ժամանակագրութեանց սեկնով Բրեանտի մեակնոց Նարչել է մինչ եր ամարի Նասաստեկ ժամանակն 554 թ. սեկնոց որովով վիպայվանները Նայական բվականով որովով անաղորդ ընդդէմն ևն, կարեղն Արքեպի ոչ միայն Նայոց եր բվականի կարգով, այլ ախ արեղանոց ևն, սեկնոցն է Գլինի քանակն և Դուկոն որչից սեկնոցն ժամանակագրութեանց Նարչել ևն մինչ 1025 թ.։

Այսպիսով, «Նասաստեկ ժամանակագրութեանց շարադրելու Նամար Գլինի քանակն սեկնով է մեկերթու Կեարացու «ժամանակագրութեան կամ «Բրեանտի կանեկ աշխատութեանց և Արքեպի Տարեանց «ժամանակագրութեանց, ընդ որով, «Արքեպի ժամանակագրութեանց» լրացրել է նաև «Նասաստեկ ժամանակագրութեան մեկերթու Կեարացու «Բրեանտի կանեկ շարադրութեանց»։

Այն վարկնք Տարի Նարչականութեան Գլինի կերպոց աղբյուրի՝ Արքեպի Տարեանց «ժամանակագրութեանց» մեկերթու Կեարացու ժամանակագրութեան քննարկ Նամանաստեկ Նամազկնիքն, որ Տարչ և Գլինի Նամարում ևն մեակն Նամանակն վիպայվանների սեկնագրութեան Բայց ըստի որ Արքեպի Տարեանցու կրկն ընդդէմն էլ չի Նուկ, որչիքնք Արքեպի «ժամանակագրութեան» աղբյուրնք ընդդէմնուց, այս ընդդէմ է աղբյուրների Նամագրաստեկ վիպայվանների Նամազքովով որչիք նրանք Նարչականութեան ամարնոց։

Յ-րդ դարում աղբյուր Նայ ժամանակագրչ Նայոց պատմութեանք ներկրում ցանկացած աշխատութեան Նամար, բնականոր, սկսել է զմեր իրենք անաղ սեկնովով ժամանակագրութեան, ժամանակն աղբյուրն պատմութեան վերաբերյալ կրկնելով Արքեպի Նամանակն ևնք Յ-րդ դարին ներառելով ժամանակագրչն Նայաստեկ անկն Նայոցն, ընդն, Արքեպիկոն, Փովոսու, Բուլոնց, Մովսէս Կորնեանց, Նայոց Փարսկն, պատմչներն մի ամբողջ աստղագրոյ։

Այսպիսով ձեռ զմարտեան վարկնքն, որ Արքեպի Տարեանցին իր ժամանակագրութեան կառուցել է Չլուկանում Մովսէս Կորնեանց «Նայոց պատմութեան փաստական Նարչուտ կրովի վրա։ Եվ կրովին սեկնագրել է ոչ միայն Նայոց Բագվարներն, կաթողիկոսներն և Նայ իրականութեան վերջում վիպայվաններն, այլ նաև անկնայ կարեղն, պարսկական Բագվարներն և արեկոց զորս որչի զմերին ոչ զկարեղն վերաբերյալ վիպայվանների Նամար։

Ժամանակագրական շարանները (տես վերը) շույց ևն անչի, որ Արքեպի Տարեանց «ժամանակագրութեան» Բրեանտի մեկնայն բվականի մինչ փրկչական

Բվականն ընկած ժամանակահատվածի պատմական վիպայվանների Չլուկական աղբյուրը Մովսէս Կորնեանց «Նայոց պատմութեան» է, որից ընդհանր 24 պատմական վիպայվաններն 55-րդ վերաբերում ևն Նայ իրականութեան, 7-րդ պարսկական Բագվարներն, 12-րդ մեկերթու Կեարացու «Բրեանտի կանեկ Շու (Նասաստեկ մեկնք մինչ Բիպոս փոքր) կնք Նամանակն կարեղնուց։ Այսպիսով Նայոց պատմութեանց ընդհանր է 4 վիպայվան։ Արքեպի Շու «ժամանակագրութեան Նամար սեկնագրչոց և Նասաստեկ Նայոց Փարսկոն «Նայոց պատմութեան», որից ընդհանր վիպայվանները միշտ չէ, որ ընդհանր ևն ըստացրելն։ Այլ վրանց, ինքն, Տարչի Նասաստեկ և ինքնագրով Կեարակն է։

«ժամանակագրութեան մեկ, սեկնոցն, ընդհանր է Նայոց կաթողիկոսների շարքը Բուլոնի Արքեպիկոց մինչ Մովսէս Կորնեանց, այս անկնայվանների աղբյուրը, Նամանայ, կաթողիկոսական զինակն է Այսպիսի՝ Բուլոնի Արքեպի (9), Մամուկ Արքեպի (10), Մուլիկ Տեղարի (8), Մանակ Նարչան (5), Բրեանտի Գրեանտի (6), Դեկի Անտեկի (2), Երևան Կարսկոց (9), Հովհաննես Մեկնի (14), Մովսէս Կորնեանց (30)։ Այսպիսով ամբողջում է Արքեպի Տարեանց «ժամանակագրութեան» ներառացու Շու մինչ 554 թ. 24 վիպայվաններից 12-ը Նայական ևն, 12-ը Նամանական ևն որչի։

Այսպիսով, մեկնք անկնք 6-րդ դարում, սեկնք ամբողջ 554 թ. ամբողջում մինչև արքա անաղ ժամանակագրական մի կրկն՝ որի Տեղարի Արքեպի Տարեանցին է։

Արքեպի Տարեանց «ժամանակագրութեան» ամանկն ևն բնական է իր պատկերում սեկնագրչոցով, Մովսէս Կորնեանց «Նայոց պատմութեան», որով ինքն զուտում է Մովսէս Կորնեանց՝ 5-րդ դարի սեկնական անաղ պարսկական սեկնով ժամանակագրչ։ Եվ ոչ միայն Կորնեանց «Նայոց պատմութեան» սեկնագրչում, այլ նաև Փամբար վերաբերյալ կարելի վիպայվանը, Կորնեանց պատմութեան ընդհանր վիպայվան Շու, փրկչական 451 Բվականի Նարչանց պատկերով, 406 թ. Գլուկ կաթողիկոսի ժամն վիպայվաններից Շու որովով է ևն՝ (474) Մովսէս Կորնեանցի փրկչական և ժամանակագրչն։

Նժ՝ 474 թ. սեկն է լինի Մովսէս Կորնեանց «Պատմութեան Նայոց մեկնայ կրկն ամբողջական Բվականի, ըստի որ այն չի կարել լինել Կորնեանց ոչ մեկնայ Շու Արքեպի Մուլոցը սեկնագրչների է), որ էլ Նայոց (Մամուկ Արքեպի նրան Չլուկականում է 492 թ. շարակններ Տարեկոն ամբողջ²⁵ Բվականը, Արքեպի ժու Արքեպիկոն պատմագրչ Չլուկականում է Նուլոցի պատմութեան զրկու ամբողջ, Մանակ Մարքի՝ Նայ զարեղան փրկչուկ, Արքեպի Մուլոցը՝ Նայոց զրկու անկնայն, Կարեղն աղբյուրնք մեկնքն ոչ Հովսէփը՝ Բարձրական կաթողիկոս ամբողջ²⁶, Մովսէս Կորնեանցի ժամանակագրչն էլ ընդհանրոր, իր «Պատմութեան Նայոց մեկնայ Նայական Նայոցն ամբողջու ամբողջ սեկնով սեկն է Չլուկը, ժամանակ, որ Արքեպի նրան 474 թ. Նամանկում է Կորնեանց «Պատմութեան» ամբողջում վերաբերյալ աստեղագրչների ըստագրչական ընդհանրանների կերակրանումներն, որից ամբողջները աստեղագրչ ևն 470-452 թթ. մինչ։

Արքեպի Տարեանցի վերջ է ամբողջ աստեղագրչներն Մովսէս անկնայ կարեղն անկնայվանը կերակրան ևն, փրկչական կրկնայ կարեղն՝ «Նամանակագրչ ժամնքը, ամբողջանում է անկն և սեկնագրում ժամանակագրութեան մեկ նրա ինչուց արեղն Մուլոցի ամբողջում՝ 474 թ. սեկն, իր անկն է անկնայ Կորնեանց ըստագրչ վերաբերյալ պատմութեան Նայոց մեկնայ²⁷։

Արքեպի վիպայվան մեկ Մովսէս Կորնեանցի փրկչական Չլուկականութեան ժամ

և առջ ճառասուտ է Լույսը Փարզելու շերտնէ՛ր փխրա՛մա Մովսէ՛սի Տեա նրա եւրոպացիներ Մովսէս երկնացիք անկնք սույն Շայտի՛ է եղէ որպէ՛ս փխրա՛մա, որի անգիտագործութաննէր լուսավորէ՛ր և սգրաւա՛ստ արքեր լինե, որ լին յնոսե՛ւն անգիտն իզմէր: Լույս մե՛ փխրա՛մա Մովսէսի՛ նրա կախողիտը՝ ցոտե՛ւ կախողիտը սարկերէն իջում է Մովսէսնա Առաջիկ զՅամանձնեան՝ սգրաւա՛ստը որդե՛րն զձինք տեսն Մովսէսէ՛ր կալա զՅոսե՛ւն Նարչախու՛տըր տէր նրա անձ է (18), որ էր ի գտանն Կանեւո՛ւ, Յա՛ւճայ զնչէ՛ր եւ յայնձ յամանէր էր մե՛ փխրա՛մաք Նայց Մովսէ, որ Նարասանակն արտես ի գործ անտ ի Լայսն:

Ճարասանակն կամ Նոստրոսիկն արկեալ Նոստիկն կրթակն Շամանարք տառնի ստեղծն էր, Տնտալայն՝ կարգավորման յո՞ր ազաա սրբութեանէրք տառնի երկր դիտա՛րքնները՝ արթի՛նումը՝ ընդհանրական, ճարասանական, փխրա՛մա՛յն: Նայալ դիտա՛րքնները կրթնն կոչում էին այլ դիտա՛րքնները մէկ անտե՛ւս՝ այլ դիտա՛րք՝ ճարասանակն կամ Նոստրոսիկն արկեալն²⁹:

Նշենական կրթութան Շամանարք տառնի ստեղծն³⁰ նայալ արկեալները Նայ իրականութան մէջ արձաւա՛ստում է Մովսէս երկնացիք: Եւ յերական էր, աշխի՛ր ընթրթ, ճարասան, փխրա՛մա, ժամանակ, և Բարեւանդա՛ պարզում, (որք ինտանդէր էր Սո՛ւն Փարթնը, ապա անտեղ գտաւանդէր էր Նեկն երեքը)³⁰, ճարասանական գտաւորագրութան էր ապա Նայարթներն:

Մովսէս երկնացու շնորհե՛րք ճարասանակն ստեղծ Նարասանակ գործարկեալ յճա Տիտն Նակեւտար է գտանով Գովթր ԱնՇաթի բառալի արկեալն ստեղծն անբարձեւտութան թիւղարտն և Անտիոն Շերտնացու իզմէր նրա գործարկումը Ալլառն, ստեղծ տառնի ստեղծն, երկրորդ ստեղծնի ստեղծումն անկեանայնէր էր: Քանի՛ Պարս է կար ի իտրանականն անբարձեւ գտաւորակնն՝ և անտան գտաւորակնականն, ստորեցեանն եւ Գովթր ԱնՇաթի, Անտիոն Շերտնացիք և Գրիգոր Մովսէսարքն³¹:

Մատչուցնումը պարզեցումը ընդհանրականն ստեղծն ստեղծանէրք էր, որ ցտաւանդակ էին Աստիկանարք շրջում էր եւս մյուս գիտա՛րքններէ յամու՛ր եւս ման իրագում, որպէ՛ Նամար անբարձեւա էին և ժամանակ, և ուսնցիքն, և աշխիքները երկնացու ապրան ժամանկի Շարտար էր իրականացնէ ճարասանական կրթութեանը Նայասանում, որի աւ՛ելիքն ընթրթա՛լայր զայն:

Եւս այլ ճառասույ մի վիտայնութան եւ Առաջիկ մե՛ս, տերաւ Անգիտնի աշխիքս ճարասանակն Մովսէսի կրթնորարք Բարեւանդ զպարկ զպարկ ճարասանակն բազմապատկեալն³², տերաւ երկնացու աշխիքներէր էր որ փոխարկում էր ստեղծն ժնարասանականն ուսումն ի գործ անկեցնէ և ճարասանակնի գար իրա՛ւանցնելով՝ Սյլ գարտի անկեցի էին եւս Քրիստա՛վոր և Ներսէ Բազումնայնի կախողիտները:

Իր երկնացիքն ճարասանականն ուսում է տառնի, կրթում է նրա Նայց գիտա՛րքններն և նրա մէջ արձակ իտաւագիտութեան կրթնիկները: Առաջիկ հարեւանում էր Եղնի Սահակ Բարդուստնի (Նոստրոսայն սգրաւա՛ստ և զարգա՛ր), գիտա՛րքն է Մովսէս երկնացու զպարկ մե՛ս կարգի գիտա՛րքնին՝ նշտն: Այլ յին յին զար զար զար Մովսէս երկնացու կրթն գիտա՛րքնով (ու՛) որ և արկն էր յին յին ստորեւագա է, (ը) ստեղծն եւ ստորեւագա³³, աշխիքն որ եւս իրն Շամթի է ազգի նշտնի գիտա՛րքնըր զրկալ զպարգա՛ր և ճարասանականն է իր ճառարկութեան, և երկրորդ, ստեղծն եւ ստորեւագա՛ր: Արկն գիտա՛րքնըր զպարգա՛ր, գիտա՛րքնութան արկէր նրա ստորեւագա՛րն՝ է եղէր. նրա ճարասանականն ընթրթըր,

ամանական գրտե՛րքնըր: Եւ անն որ այլ գործով կարգ էր արդէն ճարասանական գործում, որ ընդհանրական գտեղիքն եւս արեւանդակն էին պարզում, Նոստրոսիկն Տե՛ւ գիտա՛րքն, արեւերէն ստեղծում, ստեղծարանութեան Տե՛ւ փխրա՛մա՛յնը:

Մյուս անթարկ գիտա՛րքն վերում է, Սիլլի մե՛ս Մանակ և Մարդը ուսնցիքնէր իրնք աներկն ուսում ապալ ճնառ ուղարկում են արասանական կախողարգրվելու: Անթարկեալ Տեա երկնացիք ընդերէր Տեա գիտա՛րքնում է Նայցիքն և ստեղծնացու փոխակն արկում է, արկնական ստեղծնէրք մա՛նցն էին. Մնայ գրաւա՛ստ, սույ Քրիստական գիտա՛րքն... Քանի մե՛ս զիս իրնքն զարգաւորակնումն և տեղն, առ այլ ստեղծով անկեղարկ:

Եւ միկ եւս զմեր յուսնից պարզ, և գիտաւորել իմով անկեմանս արտան և կառաւորել յարձարութեանը, Նոսն և մե՛ր փոխա՛րքն զմե՛սը ի Քրիստոնէր, յառաջար ճարասանայ պարկ, անգնէր կախողութեան կրթնը, և ստեղծատի սակ կրպ... արք փոխակն իրականութեանն ի միայ գիտեղանի սպա անկով՝ պարմէր Նաւալն... Ի՞՞ գտաւանակ գմեր յարգելի գտանն, ո՞՞՞ արեւացի ընկ յառաջարկանիսն աշխիքն, ո՞՞՞ գիտալական բարբառնայ գտաւորին, մասար ինչ յարձարակն յարչայա՛ւ:

Ը զգեմ նախա՛րքնները՝ որ փառավորին իմ անկեմանս արձեւում և իրականոր գտարասանութեան... Ի՞՞՞ գմեր է արեւանք իր՝ աշխիքնիս ստեղծութեանը, ո՞՞՞ ճարակն զգործնութեանը ցոտի արտա՛ւայն: Մասում իր՝ որպէ՛ս Նայցիքն, զերարկում են իրն՝ Մովսէս երկնացու՝ և իր ստորեւագրական ստեղծմանս արձեւութե, որը զեւր է ստեղծելը մյուս աշխիքներէն անթարկը, սպաւան բարդի (երեւոյ մէջ և ինքը) մասն Նոսնայ իտեղեալ Տեա էր նշ ժնի իր ամանկեմանս արձեւում և իրականոր գտարասանութեանը, որի Նամար ստեղծնէրք ոչ միայն շառ կախողանէր, այլ՛ ինչպէ՛րկնէն աշխիքն:

Մովսէս երկնացիքն կառուում է ստեղծնիկն Նոստրոսայնութե, եւ ճարասանականն ուսում է ստանն և սար՝ արձեւումովում է Նարասանում: Արկնն ստեղծնիքն երսն Նահնարարք էին ճնառակն ճարասանական անկեմանս արձեւն մէջ իրականոր սրբապետն ուսումնական այլ Նամա՛րքը՝ Նարասանում կենտարգրվելու Նամար ճարասանականն բազմական արձեւութե սրբապետը անճար արգաւորնից զեւր է կոչվր ընդակն ու ընթրթ, ճարասան և փխրա՛մա, ինչ Նամա՛րքը Նարնիքում ստեղծն կրտալու, ընթրթնիք գտարասանու Նամար՝ Վերթա՛րա՛ճում, որպիսն էր Մովսէս երկնացիք:

Գիտա՛րքն, ստեղծնայն և Նայց գիտա՛րքն Նարչիք, երկնացիքն ըննէ է անն որ, ստեղծն շարձակն և նրա ստեղծարչայալը, ստեղծնակն և սգրալներէրք զեւտարք մշակութեանն անկն, ինչպէս կրում է Գիտա՛րքն շարգարքնիք, եւ վազայ անէր Նայց գիտա՛րքն շարգարքն և զպարգա՛ր, և ժրգա՛ր, և անթրթնա նշտը: Նրան պիտում էր մի զպարգ մե՛ս, որ իր ճարիքն կախողայն ճառայն անթ տալու արիք գտաւոր Սահակ Բարդուստնի այլ այլ կարգ ընէ և սպի և հարեւանակն, և բար, և սարասուար ոչ միայն ի բան և ի գիտաւոր փոտնութեան, այլն ի մեմանն և ի բազում գործն արձեւանուտ, որս իրականութե: Որք ի գարչ գիտա՛րքն, յարձակ որք ի յո՞ւ, անթարքնելով, սպարքնիքն զբազմպետն ինչ զնպաստանայն կախողարքնիքն, զանկեման գտան և զբարիք յայտնելով Նոստան և Նամար, որպէ՛ յինական անտե կալ ի գիտա՛րքնն³⁵, երկնացիքն ճնայն է Սահակ Բարդուստն մարք ընդհանրա՛րքն, որ անտա-

ինչ է ստացիմ մեծ գործ մեծարիկն և իրեն ստաշարիկն է ճեռագորտիցն հատարի՛ ճեռիք և շահասց գործով զպահն իմաց կարգի պատմութիւնն Էջեր՝ Քաղաքացի և վեարձարականաց ազգաց և սովմեց. Քէ ով յամեն. և զին իտարտարիս որ ի նպակ գործաց, և ով որ ի շինիս որչից ընտանի և մեղաքնայ, և այլ անոնց կեր ընտանիկայ և մեղաքնայտը, զպորն և ժամանակս իտարտարիս որով որով և ժամանակ սնկարց ամբարտակն շինուածոյ մինչ ցոյժս:

Մեծն Քաղաքատնի ինչորով է զրել շայց ազգի ամբարտակն պատմութիւնը երեքնայն կառարով է նրա ցանկութիւնը: Ժամանակն էր իշխանի ստարտարիսը: Եր, Հանճարը էր երեքնայն, որ 424 թ. ստեղծել Մուսայան արջազակ շքեթնաճոճն և պահել ժողովութիւն շայց Մեծաց տնտնով:

Այլ ժամանակակից Մովսէս երեքնայն ժողովութիւն շայց Մեծաց ժառանգ պատմով է շայ ժողովրդի պատմութիւնն ստարտակն սեփեթարիկներ գտառարք Շայրիկնով և աշխարհաբնու շայ զպտմութիւնս նրանից ճեռս ստեղծում են շայց պատմութիւնս նրանոց մեծարիկն, որովով արաւորովով են մեր ժողովրդի ինչուս սեղալի, տնկուս և ճեռագո շրջանների պատմական ընթացքը: Այլ պատմագրքի յայտ ճեղքիկները ստեղծում են նրանից, տնտնաճոճով որով Մովսէս երեքնայն ժառանգ, մեծարիկով Քերթաւաշը պատմականով, իսկ նոր ժամանակներով նրան շայց Քառամաշը են կոչում և շայ շերտան: Ամէր իս շայց Տնայ Տարտար արի է, որ Մովսէս երեքնայն իր արտիկը Մուսայան ժամանակով է շայ ժառանգ կանգնել, որուն մեծը ազգայն ժամանակայն ստեղծել սեփեթարիկն, որին այնք ինչ կարող պահել ինչ սեղանի իրեն մեզ 5-րդ գործից: ու ճեռարտակներ քայլով ժայլ ժայլ ժայլ զրգրից³⁶:

Չուգին ցուցումներ

Արման Տարտուց (ԱՏ) ժամանակագրութեան (Մատենադարան, մ. թ. 2679, էջ 156 - 161 ր), Մովսէս երեքնայն (Մե) ժողովութիւն շայց (ՏՏփոյ, 1913) և Արարիկիկով (Ար) ժողովութիւն շայց (ՏՏփոյ, 1909) երկրի (Էջեր Եզման և ցուցակներ ինքով ժողովութեան): Արման Տարտուցն ժամանակագրութիւնը ինչ-ժան բոլոր վկայութիւնները շղարկում են երեքնայն ժողովութիւնից շղարկում են միայն 5-ժողովութիւն վկայութիւնները պարտական զայնների իտարտարից (ժողովութեանից նախ, 1988, Մ 1):

ԱՏ Արգար ԱՂ (36-2-35):
Մե ժողովրդի Արգար որի Արգարն է բաներորդ ամբ Արգարի արքայի պարտից (182): «Ե որս երկրորդ ամբ Քաղաքարտիկն... ինչ մեծայ ինչին մեր Յիտու Քրտուս որի Աստուածայ (148): «... Կարձանի Արգարիտ, Քաղաքարտ ան երեսուն և սոք (156):

ԱՏ ժայլ զայն Արգար տա Տրտ:
Մե ժողով Արգար տա Փփին (149): «Երկ տարեղ զՊայն (Արգարտ) պտեղն են տ շրտալճ (150):

ԱՏ ժեռարտիկ թղարտ, անս և (30):

Մե ժեռարտիկ ի շայց (157): «... Քաղաքարտ երեքնայներորդ ամբ Արտարիկ արքայի պարտի կեցուս ան երեսուն մեռս շրտի (161):

ԱՏ ժեռանդ թղարտ, անս և (21):

Մե ժեռանդով զՏրտն երայր իր Տրտն, Քաղաքարտ շայց ի բաներորդ

ամբ Կարձի վերջոյ (161-162) «... Կարձանեղով (Արտար) կարեղ զՔաղաքարտիկն անս քանս (173):

ԱՏ ժեռարտիկ թղարտ, անս և (41):

Մե «... Քաղաքարտիկն մեր Արտարտ զժամանակ իր Արտարտ որի երկն ի վերայ Կարտից աշխարհին (182): «Ե որս (Արտարտ) այլն սիրելի կեցուս աշխարհիս մերայ, Քաղաքարտ անս քանս և մի (181):

ԱՏ ժեռարտիկ թղարտ, անս և (21):

Մե ժեռարտիկ շայց Տրտն որի Արտարտի երրորդ ամբ Պերդի ստարտի Քարտից արքայ... Ի ճեռարտարտն զարեղ զՔաղաքարտիկն անս քանս և մի (192):

ԱՏ ժեռարտիկ թղարտ, անս և (21):

Մե ժեռանդով զՏրտն երայր իր Տրտն, Քաղաքարտ շայց ի բաներորդ ամբ Պերդ արքայ, և երկնայնեղ կեցուս անս քանս և երայ (196):

ԱՏ ժեռարտիկ թղարտ, անս և (22):

ԱՏ ժեռարտիկ թղարտ, անս և (22):

Մե ժեռան ճեռարտն Տրտարտ Քաղաքարտ Վարդի որի երկն երեքնայն և երկրորդ ամբ ճեռարտն իրայ Կարտի արքայ (199): «Ան Քաղաքարտ անս քանս ճեռարտ (200):

ԱՏ ժեռարտն ճեռարտի, այլ երկն:

Մե Տրտի մեզ զայն Քարտան, որ շինարտ... երեքնայն պատմագրոյ (201):

ԱՏ ժեռան Արտան արայ Վարդայ՝ յերայնով արայ Մուսայ:

Մե Արտան անս երեսուն և մի: Քայ ստեղծել Մուսարտի Արտարի, որայ Մուսար... (205):

ԱՏ ժեռարտ թղարտ, անս և (48):

Մե «Ե յնս սեղանեղ երկայ անց պատմանն - Անկայ - ի շայն երրորդն սեղանիկ զտարով, որ Քաղաքարտ անս քանս և որս (212):

ԱՏ ժայն Անկայ ի շայ:

Մե ժեռարտ զպտման Անկայ... (211-212): Պարտ ամբարտով է ստարտ. «Երկ զՔաղաքարտ ի քրտացա անսյան ընկ Անկարտիկն» (212):

ԱՏ Անկարտն մեջ շայց անս և (22): «Երայնով, Ի» (22):

Մե «Ե կայն (Արտարտ) զպարտն մեր որայ զմ շայնարտն իտար, զպարտի զբանեղայ այլ քանս և վեջ, և յնս երայ որի երկն, որ սեղանեղան Շարտ, ան մի (218):

ԱՏ ժեռարտն Մանգարտի և Սիկնան կոս սեղիկ Տրտու անն ի կայ:

ԱՏ ժեռարտն ստարտ Մանգարտայ յԱրտարտ: (217-218): «Արտարտ շայն էր թէ անս ի ճեռարտարտ շայց անսյան կով շրտիցն իտարով, փոխարտն տարտիցն, ի գուն կայն շայն շայնարտով... ևս է Արտարտ զայլն Մանգարտիկն» (217), իսկ Տրտու միայն ընդդէմ կեցուս ընթող զոր ճեռան զպարտան կիկնարտ, սու որով ինչ Տրտու էր (218):

ԱՏ ժեռարտ - Տրտու ԱՂ (36): «Երայնով, ԱՂ (56):

Մե ժեռարտի սլ է ժողովութիւն ճեռարտ ստան ժամանակագրութեան, զան որս է ճեռարտիկ ընկնով զայն զՔաղաքարտն Տրտարտ երրորդ ամբ Պերդարտիկն... (Արտարտ ճեռարտ, ինչուս երեքնայն ժողովութիւն մի տարեթիւրդովով (224): «Տրտու Քաղաքարտ անս յունս և վեջ (250):

ԱՏ Տրտու յայտիկ ամբ ևս նուսն Անկարտ կարտակի կեցուս ի վեկ երկայ: Այ (Արարիկիկով) ժեռարտն ամբ Տրտու արքայութեան շայց Մեծաց

Իրազային նկրտանքներին հարմար գրաստ, և զիցն ճիշգրտ, և մեհանն Անտասպան, զի սնյ զոն ճառագանն (30):

HS «Ելանն սուրբ Հովհանն և Լայխ ԸԼ (78) քնդեալ:

Այ «Սուրբ Գաբրիել աստուծոսն Հովհաննեան և պարկեշտաբար ընկերոսն Հանգերն, զմէ կեանք... գային Հասաներն չորհրն Լայտք, յնչարստ գրաստ, և Կապար- շապատ բազար- զոր և Երարապարն կռչին, և Երաս Քաղաքացն Լայտք (24-35): Իսկ լին և այլ սարք... որ թնց նստա կիտայ էրն, առին թան զեթեանսն ճարք (107):

HS «Ելն ՚ի Վիտային:

Այ «Նարարար զան ասոգ... ծառ... գնաց ՚ի քաղաք Արտաշատ՝ Նանկ զնա ՚ի խոր բանով Արապին, Գրգորիտ, և Կի կայնա ոտքը՝ կի ՚ի գորտա (115):

HS «Տրպա գրաստնայ շնտառանդ:

Մե «Տրպա ճաղագա վարեանի Տրպատայ թաղատր, ընկ առն և պիտրդունն մե- ղապարիտ...» (245-250):

Այ «Ճաղագանն միջով յաղթարտիտ լինի կարնն Աստուծոյ» (87-109):

HS «Սուր Գրիգոր, անս Լ (30):

Մե «Ճեմն և աստաներորդ ա՛ն Քաղաքութեանն Տրպատայ գորտ նստակա յա- թառ սրբոյ աստուծոյն Քաղցտի զուրբ մեր Գրգորիտ և յաս Աստուծոսն՝ մնաց (242): Ա՛ստե որոյ յնդարան շահանշախտ կորս, յոթն և ՚ի աստաներոյ առն Քաղա- քութեանն Տրպատայ մինչ գրաստան և վեցերորդն առն նորին, յորով նեռն ոչ ես յանկ «մեր կրնն»՝ ճարտարով թառն առն նեռանն (243):

HS «Պատ Սուր Խաչին ՚ի մեռն Հայկեանս:

Մե «... Ճեռ աբորիկ աստուծոյ զԼեզնի՛ ճար իր շնքտաղով ՚ի ինդիք գրաստ- անեան խոչին, զոր եւ կեան իսկ գրիտեանն փայտն Հանգերն զինք թեռայ» (288):

HS «Ներսիս Երևոստան:

Մե «Ճաղագա Արխայի» (289):

HS «Սեռ և սուրբ ճաղագն Կիկն ՅԸԼ (218) ինչոս:

Մե «Վասն որոյ ել Շրման յինքանային Նասանդեանով՝ ճաղով լինի թաղա- Ռան կոտեմարտայ ՚ի Կիկն Քիճեանցոյն»՝ «Ճրկայ Արխայիտե... ՚ի քաղաքին Կի- կիտայ, որ ինչն ճաղագան շար կերն Հարիտ և ուրիանս...» (230-240):

HS «Ներ Ծառակե, անս Ը (7):»

Մե «Ես ես կորս Արխայիտե, անս ԵԲԵ (247):

HS «Ներ Արքանե անս մի (15), որիցի սուս Գրիգորի և Տառի:

Մե «Ճաղագանց զաթա ինչ կարայ նորն Արխանե ՚ի շրտն և ՚ի շորթոյ առն Տրպատայ և սար» (244): «Ճրիգորիս զինք որդին Արխանե (258): «Ճառիկ որդի նորն (269): Բայ յնա լնայ Շեռտանան անց կոտեմարտութեան ճեմն Արխայի՝ փոխ շախարտե չորթոյ առն Տրքանայ» (269):

HS «Ճառ Խորով թաղատր անս Թ (9):»

Մե «Ներթոյ առն Որմիզի Գարիկ առայտ ՚ի շրթոյ առն Նասանդեան յոգ- նականութն նորն Քաղաքացն Խորով» (264-265): «Ճաղ ոչ կրկարայ զինեան իր՝ վարեանի Քաղաքացն անս ինն» (268):

HS «Ներտեմ ար խաչին շնքտաղով:

Մե «Ն սորս (Նասանդեան) սուսր կրեմալ խաչ լուսողն սա կոտեմեանն Կր- իզն (Շրտաղ՝ճաղոյ» (270):

HS «Ներտ թաղատր անս մԸ (16):»

Մե «Ներ և ՚ի աստաներորդ ա՛նն իրտ... Կոտեմայ... Քաղաքացանն զՏրան որդի Խորով» (269): «Նասարեան և ինչն Տրան, կայնով զՔաղաքութեանն անս մեռասան» (276): «Տարքիճեցցեմով՝ «Կրտասան:

HS «Ն սա զրկայ Կիկն զարարն:

Մե «Ես վասն զի ոչ Հանգերեցն յորն ճաղին (Երևոսի) մեռն Սահան և Մե- ռոս՝ զրն ես նստա Կերկ Արքանդեան...» (342):

HS «Ներ Տառիկ անս Գ (6), որիցի սուս Գալ Արանդիկն:

Մե «Ներ Տառիկ» նկայ Կոտեմարտութեան անս վնց» (272):

HS «Ներ Փանկերեկ ՚ի Տարտայ յնախիտով Գ (4):»

Մե «Ներկիցն զՓանկերեկ՝ առն յնախիտայ Տարտայ... որ կայտ զաթա անս շորս» (275):

HS «Ներեկ անս ԿԳ (34):»

Մե «Ներեկ» կայտ զաթա կոտեմարտութեան անս կրեան և շորս (306):

HS «Ներայ անս Ը (8), Եսրեմ Լ (30):»

Մե «Ներայի» Քաղաքացն անս կրեանն» (301):

HS «Ներ (Քնդարտ մեծ) գորտն զներեկ:

Մե «Ներեկ ներս... աղլուց զինքանային Քնդարտ... (առ) Քաղաքացանն զԳալ որիցի Արտայ և թնց նեռ զաթարայ զոր բաղով ՚ի մեռ շառ՝ սարտեկաբն Տրքանեարտի մեռ, Ի մեռն ներտեկ անայ զանեանն նախարան... առ զԳալ շաղ- իր-Նե շայտք» (302):

HS «Պալ թաղատր է» (7):

Մե «Պալ... Քաղաքացն անս եսի (307):»

HS «Սահայ ՚ի Մեռնկերտ, անս Ը (6):»

Մե «Սահան» կայտ զաթան անս շորս (306):

HS «Տանակ ՚ի Պալա անուս գորտն:

Մե «Սեպա սեռայ Քաղաքին Գալայ սպանայ զանեանի Լայտք... կայտ զամ... որով առնն Եսրեմ... զոր կնչոյ փոխանկ ներեկե» (308):

HS «Վարտաստ թաղատր Ե (5):»

Մե «Վարտաստ... Քաղաքացն անս շորս (309):

HS «Ներ (Տառն) Գ (3):»

Մե «Ջառե... անս շորս» (309):

HS «Ներայ և Կաղաղակ մ (5):»

Մե «Ներայ Քաղաքացն անեանն Լայտք անս ՚ինք և Կիտոն Լայտք անս կրեան և կիտ» (316):

HS «Ստորով թաղատր՝ Լայտք Գ (4):»

Մե «Պաղաքորդն Լայտք Խորով առն ՚ի շաղցն Արտանդեան» (311):

HS «Ներ Սաղաղակե մ (5), լինի գաղով Արխանեի Լառեա կոտեմարտի:

Մե «Նկայ կոտեմարտութեան Լայտք Արտանդեա անս ՚ինք» (309):

HS «Վարտաստ մի (15), Եսրեմ ԼԿ (21):»

Մե «Վարտաստ Քաղաքացն անս Գալ և մի մտան» (329):

HS «Սահայ եր (42) որի Արայիկ Աստուծոյ պարտիտն ՚ի նայ փոխե:

Մե «Ներկայ կոտեմարտութեան անս շրտն և մի» (255):

HS «Ներկայ և Տառիկ աշխարհով Սահայ:

Մե «Նկայ կիտ և անեան Մարտայ և մեռն Սահայ զինչ աշխարհա, զճով սեկ և զիտ ընկեր եմին ՚ի նոյր վնջը, որով առնն Երեմի կռչը՝ սասարն ՚ի Մեգա:

գնաց, ք բազարն ներհառա... (341).
 ԱՏ Վերստ է (7) զի յանկաց և շինկաց զարտրինն:
 Մն Վերստ է վերայ վերի... (327).
 ԱՏ Վերստի նկնառն Մ (200) 327.
 Մն Վերստայ ձորայնն նկնառն... (342-343).
 ԱՏ Վերստի ձորայնն, Պրեժնայ և Նուսի է (7):
 Մն Վերստայ (Նրոնայի) ոչ յանկն սնակ յան զնի առ... (349)... Վերստայ
 առ սար... զարկայ առ կրի (349): ... Բայն Տամակ կնկայ առ Շիգ... (314).
 ԱՏ Վերստն ճմ (Նարեք ինտն):
 Մն Վերստայնի Նարեք և իտն Նարեք որ զարկայ Վերստայնի վերստն... (295).
 ԱՏ Վերստայն Չ (6):
 Մն Վերստայն... տրեայ առ Վեր (335):

Այսպիսի վերանուն է Արսիսի ժամանակագրության Հայոց պատմության վեր-
 րիցայ Մովսես Խորենացու Պատմական կրկն գրքից զարկած վնայնայնները:
 Քերտ նր Արսիսա Տարեացու ժամանակագրական մեջ Մովսես Խորենացու
 Հայոց Պատմության Չորրորդ գրքի զարկած վնայնայնները, սակավ նպիտան կրո-
 ղարու շարժարարին Քարգանդայն աշխատությանց (որ Չորրորդ գրքի վերջ-
 ներց է):
 Այդպիսի Մասնագրանի N 2679 Անագրի է, նշված է նրա Անագրին ն:

Արսիսա Տարեացի

Արսիսա Մարտի

(ժամանակագրական)

(Վարդապետյան Քարգանդայն)

150 ք Արսիսա Քարգանդ... ժՔ
 ժՔ Արսիսա Քարգանդի նկ
 160 ք Արսիսա Քարգանդի
 9 զիս նկնայն...
 160 ք Կանգուն Քարգանդ...
 Քանգուն Ներսեսայն
 Մարտիսի և 9 զիս
 Քարգանդայն...
 160 ք Արսիսա Քարգանդ... ի սար
 յարա Նրեզար
 Քարգանդայն գառ և
 կարսի Քարգանդ...

209 ք Ի ժՔ առն Արսիսայն
 Արսիսա Քարգանդի: Երեկոս...
 210 ք Արսիսա Մարտի...
 Գործ Վարդապետյանի սար ընդ-
 դմ Մարտիցայ Քարգանդայն...
 210 ք Ի Քարգանդայն Կանգուն
 Քանգուն առ Քանգուն, Ներսես-
 ապոն Մարտիսայն... սար Քար-
 ձանդայն Գ...
 210 ք Ի ժամանակ Արսիսա Քար-
 գանդի և Քարգանդայն գառ
 Ներսիսայն, Ի կարս Քարգանդ...

Այս և Արսիսի ժամանակագրության Համայնքների պատմության երեքերի-
 յան ժամանակագրանի վնայնայնները, որոնք զարկած են Մովսես Խորենացու «Հայոց
 Պատմությանց»:

Վաստակոսն՝ առ Չ (34) (297-299).
 Վաստակոսի Քարգանդայն առ Ք (23), (260-1, 264, 269, 270).
 Նորինա Քարգանդայն առ Ք (11) (291-292):

Վարդապետ վերստ յնկնայն Չ (79) կարգադրու առ Ք (9) (293, 294).
 Վերստ Մեծ Քարգանդայն առ Ք (15) (254).
 Վերստ և Ներս առ Ք (24) (369).
 Վերստ զոր առ Ք (27) (328).
 Արսիսայն վերստն է Արսիսայն՝ Խորենացու զարկած Տամակայն կարգերի շարքը

ՄԱՆՈՒԱՏՐՈՒԹՅԱՆՆԵՐ

1. Մասնակցություն և Տասնայ, Գալիս քանայի յարգարդ լայն է անկն
 նմանակարգայն և նմանակարգայն, աշխատարարայն, Ա. Ա. Մամիսյանի,
 Երևն, 1995, 1907 թթ.
2. Այն Անագրից իրենույն կանգնած սարսն են մինի 1225 թ., նր ՚իչի որդի
 Հովհաննես սպարապետ գնում և կրի Անագրից միացնում է կրս՝ մի կողմի մեջ:
 3. Առաջից անկ. Մասնակցայն, նմ. 2679, էջ 156 ք (այսուհան նկնայն միայն
 Տամակայնայն Անագրի Նարեք ա էջ):
 4. Նույն սկզբ, էջ 157 թ:
 5. Նույն սկզբ, էջ 158 թ:
 6. Արսիսա կարգայն, ժամանակակից կրկնայն, Ս. Ա. ժամանակագրանի
 պատմական. Կննտի, 1818, էջ 121, 126:
 7. Ան. 2679, էջ 158 թ:
 8. Արսիսա կարգայն, ժամանակակից, Ս. Բ, էջ 242, 256, 260.
 9. Ան. 2679, էջ 158 թ:
 10. Նույն սկզբ, էջ 161 ա:
 11. Նույն սկզբ, էջ 161 թ:
 12. 1025 թ., Տամակար, Կուսա գրի մակն առն է, սր կարգում են վր-
 կայնայնների գրանցումները:
 13. Ան. 2679, էջ 165 ա:
 14. Կանգուն ժամանակագրության փոխած վնայնայն, աշխատի աշխատան-
 քում, գրանցում է վն ք կն ՔարՔ (159-165 ա), ժամանակագրության նմ մի-
 ժամանակ գրվել են Նարեք ՔարՔը, գրանցից 159-104-ք կրկնայն են, առիկեր
 գրանց ընդ է և կն կն ՔարՔի վրա կարգի գրել: Քանգունայն յայն ավել, որ այն
 ՔարՔը մինույն մեղով գրված նույն աշխատանքից են, սր առն մի կամ վնայն-
 փոխ է այն կրի շարքով գրված կնայնի ք շարքը: Բայն որովհան կարժը աշխո-
 սելն շար ՔարՔ կարգանդի, սուս կարգ են գնել և գրել որից ՔարՔի վրա,
 յարանայնայն կամ մի շարքի փոխան կրի շարք սկզբարկով, ինչպես որ այժմ
 կ, իսկ միշտոր գնում ՔարՔը զգնել ներկով ժամն է և վերստն պատարանի
 Գրանց մեջ Նույնի առնից ՔարՔը կրկնայն են:
 15. Ան. 2679, էջ 165 թ:
 16. Վարդապետի վրե ընդում կրտարարայն, Գալիս քանայի կրտարա-
 րայն և ժամանակագրության սկզբում Արսիսայն անկն կրտարարայն անայն են
 մեղել Կ. Նուրյանի, որը 1906 թ. Վերս ժամանակագրության 13-15-րդ գլխ-
 2-րդ հատորում Շրատարում է սույն ժամանակագրությանց (էջ 159 ա, 165 ա) Վեր-
 Նաննե Արսիսայնի ժամանակագրությանց (13-րդ գլխ վերագրի սակ նրան Շիգ է
 սկն Հովհաննեսի կրտարարայն, սր առն է Վերսիսայն գնել է յն ՍՄՄ

(1954) ամբ պատկեր լայրերին 1624 (1228) Քառակուսի: Ունի տեսանք մեք, այսու
մեք քրքրք գիտել և ցուկերը հավելու մասին է խոսքը, և ոչ ժամանակագրության
գրելու, խմբարկու կամ փոխելու: Ինքը Տոստարտիցն է և երկնում, գրեզով տեսա-
նակագրությանն սկզբում է 1. Բ. (Ս. Բ.): և Տեսանք սինչև 1032 Ք: Քառակուսի, որին-
քից Տեսու արանների մեջ տարբերի կշռում շարժանկում և ըստ, որպիսի գիտող
Վլադիմիրենը չեն կշռում... Ժամանակագրության մեջ Նեպիտիկին ժամանակակերպ և
կրտ ժամանակով մ.ա. շրջանի մասին, գիտարարը, ոչ մի տեղից-տեղի չկա նշան
Վլադիմիրենից իրտա Տամասու են, իսկ կրտն է և մեզարի Տոստարտիցի գիտական
մեջ պատկանում է ժամանակագրությանն արդյունքների մասին որչափ իսկ սակը գրե-
կար է: (Մեք ժամանակագրություններ, 13—18 ԳԳ. 4, 2, Երևան, 1926, էջ 1—2):

17. Ժամանակագրության մի շարքով գրած էրեքում, որ Գրեզի Տեսագրում տեսա-
գրածը է նույն մեզարում՝ նախորդ գրությունները գրելիս ներկով մանկելուց Տեսու,
առկարճում ընկած որոշ բաները շատ աղտո երևում են և Տարբերում է լինում լինելի-
ցից Արգիսե և հաս Նոր Թվականներից հարգանք Վլադիմիրենը վերջին մասը, որ հար-
գրվում է Վալեն Տեսարանի կոչանք) Եւ Ա (31) ունեն հարգանք: Նկարված մասը
չկա երկրորդ սկզբում արտագրված արևմտյան:

- 18. Ստվածապատկերի, Գառմաթիկն Տիրեղիական, Ս. Գեներրայոս, 1883, էջ 83:
- 19. Լուճակներ Գրառեանակերտի, Գառմաթիկն Լայոց, Քրիստի, 1872, էջ 63:
- 20. Կերտու Գանակեցի, Գառմաթիկն Լայոց, Երևան, 1961, էջ 42:
- 21. Միթթար Այրիվանեցի, Գառմաթիկն ժամանակագրական, Ս. Գեներրայոս, 1967, էջ 63:

- 22. Լուճակ Մամիկոնյան, Գառմաթիկն Տարեռչ, Երևան, 1943, էջ 147:
- 23. Ս. Սթմալյան, Ազգայնագետ, Բեյրութ, 1959, էջ 569:
- 24. Զեւ, 2679, էջ 162 ա:
- 25. Սամվել Անեղի, Լուսաբանի ի գրոց պատմագրոց, Վնգարչայում, 1893, էջ 71, 4ՆՍԲ (492) Մովսես Քերթազարցի է, որը սկիզբուն, զննանկարում և Վնգարչայոս, զՏեսու ընդամենին շարժանք ասացանկ է:
- 26. Զեւ, 2679, էջ 161 ր:

27. Մովսես Կորնեացի, Գառմաթիկն Լայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 366:

28. Ստվածապատկերի, էջ 79: Այն և մի շրջը այլ փաստեր ցույց են տալիս, որ
Ստվածապատկերի մասին է նկարված ժամանակագրությանը և պակով է կրտ-
րելու: Ունի Տեսու լայնի է, Կամաչայուրի Թաղապետության տարիները Մովսես Կորնեացիին
բանակով գրտու Արցախ գիտի հաս Արևադար, տասր և սպազան է կշռում է ժամանակ-
ագրությանն տարիների Տիրեղարում... Բայն վկայում է Կամաչայուրի մաս մե (12):
Նույնի է գրում Առողջի՞ր՝ տեսն (էջ 14), Արցախ է, Կորնեացի՞ 30, Արևադար՝ տարիների
գրարում՝ 20, վկայում է 8, իսկ Առողջի՞ր՝ 7 (6): Գյուտ կամաչայուրի Գարեղան ժամ
Արևադարի է Արևադար ժամ՝ Սթմալյան գրեցի, ի որումս Կանեղան, Տարբերան
գրեցին (էջ 79): Նույնի է Առողջի՞ր ժամ՝ Այս, Երևան, չիտված է Զյուրի Լայոցը Լուճ-
ակն Ստվածապատկեր Տեսու նկար Բարեկե կամաչայուրի մեջարժանքի Տես, որ էր ի որ
տեսուն Կանեղան, Սթմալյան գրեցի (էջ 81): Նմի այդպես է, այս կրտուրի գիտող կամ
արդյունք է կամ վերջին՝ առողջի՞ր:

29. Մուտ լայն գիտությունները՝ Թվարանության, կրտաչափական, երկրագիտության
և աստղագրության, գրեցան Տեսագրում, կրտով լին քաղալի արժան, կրտն՝
կրտաչափական տեսանք՝ երկրագիտության, կամ Տամարգոթյան (Թվարանության)
սակերը Տամարգոթյան արժանու: Քաղալի արժանուր կամ Տամարգոթյանը Լայոցատան

է թերի Անանիա Տիրեղացիին 7-րդ դարի 60-ական թթ.: Գովթի Անուշաթը, խոսով
գրտել արժանուր մասին, գրում է. «Գրտան իսկ գրտաչափական այսուկա իրում
Ստվածապատկերն են. «Նեպիտուրական ոչ մի նկարանկա» (Գովթի Անուշաթ-
Երևանագրություն փիլիսոփայական, Տամարգոթ ընկալանք թուրքեր և առաջարկ Ս.
Ս. Արևադարի, Երևան, 1980, էջ 66): Գրեզը Մովսեսարարը քաղաքում է Վնգարչ-
այի սակով. զի մի որ սեփապար ի քաղալի նկարանկա մեջ է լայոցան (Գրեզը Մո-
սեսարար Քթիթը, Արևադարագր, 1916, էջ 9): Այսուկա սակերը իրագրական կշռում
կամ է քաղալի արժանու չիտալոց:

30. Բ. Փառեի, Գեանց Երեց իրի քաղաքարտի և Քարգանդի և Քարեղանոց գրո-
քոցը.— «Մեկնուն նոր Տարեցույց 2 և է տարի, 1941, 1942, էջ 102—108:

31. Գրեզը Մովսեսարար, էջ 8:

32. Մովսես Կորնեացի է վերաբերում Առողջի՞ր նաև Տեսույն վկայությունը՝
«Տալ ժամանակի (Գյուտ կամաչայուրից Տեսու, Լուճակն Ստվածապատկեր ժամանակի)
Մամբուր կարտը Մովսեսի, գրովն ասել կրտող լայնի ի փիլիսոփայու, գրտարտի է Լայոց,
և Գովթի այսուկան Մովսեսի ի Լայոց գրտան, Դճերան գրեցի (Ստվածապատկերի,
էջ 81, 82):

33. Մովսես Կորնեացի, էջ 5:

34. Նույն սկզբում, էջ 360—362: Մեկնով Կամաչայոս Ե. Արևիսյան Թվարանագրար
Տամարում է լուսնամբ գրի սեփաչափ փոփոխություններ և Նաղիվաներում, որ կարի
գեթը փոխել է Նաղիվանի և Տեսուգրական չ.— «Նաղիվան անարյան», վերևում, 1920,
էջ 39: Սակերն, ինչպես իրավագրերին նկատում է Ստ. Մովսեսյանը, ստորևացի
Նաղիվանի մեկ է գրածում, երբ խոսում է իր և ընկերների մասին, որպիսի Տեսու գիտել
էր Արևադարի և վերաբերել իսկ կշռել մեկ է գրածում, երբ խոսում է միայն իր
մասին (Մովսես Կորնեացի, Լայոց գառմաթիկն, Երևան, 1981, մաս. 251, էջ 534):

35. Նույն սկզբում, էջ 7: Լայոցատանում Նույնպես աստվածագրական Տամարգոթը
արժանագրում, Նույնպես գիտություն, ժամանակագրության և փիլիսոփայության այսուկա-
կերի Նաղիվանում մնալու մեջ պետք է փոխել կորնեացի կլամամբ կարտ սեփա-
չափանկարաններն ու Նաղիվանները և ոչ կրտ կարեղանյա թաղիկանկարանական:
Այս Կարտում մնալ է Ե. Տիր-Միխայելը (Վնգարչայոս Կորնեացի, թաղիկանկարան լինելու
աստղագրի շրջոցը, «Գյուտայն Մովսես Կորնեացի թաղիկանկարան լինելու աստղագրի
շրջոցը», տես Ե. Տիր-Միխայելյան, Գառմաթիկն Կանեղանի Տեսագրություններ, Երևան,
1971, էջ 209, 279): Կորնեացին գրում է, որ ինքը չի տեստեսում անրոց Լուսնատան-
եցի գիտության մասը կամ քաղալի կշռելու: Այս ոչ միայն Լուսնատանի, իսկուպես քաղալի
գիտական մակարդակի Տամար և այն բանի, որ մեք ազգի պատմությունը շարժարանի
կրտից պատմագրության և փորձի վրա է Նեկնում ինքը, այն՝ որ Կորնեացի լուսնամեկ
և զարմանալու արժանի արվեստերը, որտեղ այս և այնուկա փոփոխությունը գրեզով գի-
տագրական Նույն լուճի... և գովել են ինչպես աստվածագրությունը՝ արժեքների մեք ըն-
քելու իրենց բանի իմաստական Տամար, կորնեացի ևս ամենի կրտից, որտեղ գիտության
այսուկան գրտական ընդունելին է պատկերին (Գառմաթիկն, 1968, էջ 68—69): Արևուն
գրեղանի արժանի են ոչ միայն գիտություն ժամագրերը, այն ընդունելու են պատմ-
ագրությունը: Այս վերջինը վերաբերում է ոչ միայն Կորնեացին, որտեղ գիտական են կախի-
կերի Նաղիվան ժամանակագրության, այն թուրք կրտից, սկզբի այն ընդունում է պատմում են:
Այս վերաբերում է նաև իրեն՝ կորնեացի և իր նեպիկներին, Նույն գիտական նեպ-
ուկաները ընդունելու են պատմագրություն, իրենց ժողովրդի Տամար իրենց Կորնեացիում

պատարագներին և գեներալներին, և միամտանով ուղղակի պատասխան իրեն և իր նմաններին տեսնալու և հարմար Հեռագրացիներին:

36. Մոզես Խորենացու ժամանակներից կրա մասին պահպանվել են ժամանագրական Հեռագրի վերաբերողները: առաջինը վերաբերում էր ջրաղբի և որդիք կա հիշում է որպես Մահու Պարթի Հանձնարարությունը Սեբեթների բերդը և այդ դրանից համար (Ձեռ. 2607, էջ 356, 3200 թ.): երկրորդ վերաբերում է Ամենա Տարեանցու ժամանակագրության մեջ 474 թվադրամ Մոզես Խորենացու անվան Հիշատակարանի և որի մասին խոսք կազմվելով:

Մոզես Խորենացու ժամանակներից կրա մասին պահպանվել են ժամանագրական Հեռագրի վերաբերողները: առաջինը վերաբերում էր ջրաղբի և որդիք կա հիշում է որպես Մահու Պարթի Հանձնարարությունը Սեբեթների բերդը և այդ դրանից համար (Ձեռ. 2607, էջ 356, 3200 թ.): երկրորդ վերաբերում է Ամենա Տարեանցու ժամանակագրության մեջ 474 թվադրամ Մոզես Խորենացու անվան Հիշատակարանի և որի մասին խոսք կազմվելով:

Հիշատակարանի և որի մասին խոսք կազմվելով:

ՕՐՏԱՎՈՐՈՒՄ ԱՐԲՑՈՒՆԻՔԻ
ԵՎ ԳՐԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ձեռագրեր

ա. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, №№ 552, 993, 1119, 1156, 1524, 1717, 1864, 1882, 1888, 1903, 1904, 2019, 2220, 2271, 2330, 2679, 3635, 3787, 4166, 5254, 5443, 6202, 6228, 6496, 6632, 7132, 7338, 7360, 7993, 8258, 9049, 10000, 10451, 10295:

բ. Հմմտոհի Հայերեն Առաջարկի Մատենադարան № 204 (լուսագրասեն Մաշտոցի անվան Մատենադարանի լուսանկարների բաժին):

ԳՐԱՍԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. Արզուման Գ. «Մերենի պատմությունը և Ամենայնի անկախացումը», Երևան, 1965:
2. Արևյան Մ. Երկեր, Է. Գ, Երևան, 1968:
3. Ալիշան Դ. «Ճառագա Մամիսի հորինվածույ Գ անունով գրքի պատմություն», «Բազմավեր», 1851 թ.:
4. Ալիշան Դ. «Շարագատու», Վեհերի, 1901 թ.:
5. Ալիշան Կ. «Գրքի քաղաքի իմաստը ժամանակագրության», «Հեռագրի Ամենա-րեսույ», Վեհերի, 1857 թ.:
6. Արապյան Կ. «Պատմության Շարագա Գրականության Ամբողջական Երկեր, Է. Գ, Բեյ-րութ, 1920.:
7. Անտոյան Լ. Բանասիրական Բառասիրություններ, Երևան, 1976:
8. Անտոյան Երսիկացու Մատենագրություն, աշխ. Ա. Գ. Արթուրյանի, Երևան, 1944:
9. Անտոյան Երսիկացի Մատենագրություն, Քաղաքատեսչական տարաբանի և ձևակա-րգության Ա. Գ. Արթուրյանի և Գ. Բ. Քարապետի, Երևան, 1976:
10. Անտոյան Լ. Հայերեն ժամանակագրություն, Է. Կ, Երևան, 1959:
11. Բարթիկյան Լ. «Անտոյան Երսիկացու վերաբերյալ «ժամանակագրության և Երսի-կացու լուսագրի» Հարցը», «Մանրեր Մատենագրության» № 8, Երևան, 1969 թ.:
12. Բյուզանդացի Կ. Կորին վարդապետ և Կորին Քաղաքատեսչիներ. Գրքի Մատենագրու-յան, Օճաղ Արևադարձային, Արաբական և Փոլսական Բազանց, Տիգրիս, 1850 թ.:
13. Կարապետյան Վ. Կարենյանի հորինվածույ պատմ. և Հայերեն, Վա-րդապետ, 1889 թ.:
14. Կրկնաբան Կարենյանի Մատենի Արթուրյանի, Երևան, 1955 թ.:

15. Եկեղիս Կասրացի Պատմաբան նկերչուհի, Վենետիկ, 1877:
16. Եկեղիս Կասրացի ժամանակակից երկրաբանաց, Տ. Ա., ժամանակագրություն դատմական, Տ. Բ. Քրոնիկոս Կակոս: Վենետիկ, 1818 թ.:
17. Երեմյան Ս. «Աշխարհացոյց», Երևան, 1961 թ.:
18. Երեմյան Ս. «Աշխարհացոյցին» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, ՊՔԶ 1972, № 4, 1972, № 1:
19. Յարմուկյան Գ. Հայկական Բարձրագույնի Խորհուրդ, Վենետիկ, 1859 թ.:
20. Յովսեփ Աբդուրի Պատմաբան տան Արժուհեաց, Կաստանդուպոլիս, Օրբուզուզ, 1852:
21. Յովսեփ Աբդուրի Պատմաբան տան Արժուհեաց, Ս. Պետերբուրգ 1857:
22. Յովսեփ Աբդուրի Պատմաբան տան Արժուհեաց, Երևան, 1955 թ.:
23. Խոփյան Լ., Բարևույան Ա. Դամասկոսի Բակարյանի Հայկական դատարիները, «Հայագիտական Հանդես», Հ. 9, Քննարկ, 1972 թ.:
24. Կարենյան Հ. Բազմադասի Պատմական Մոզեկը երևանացի, Տփլիզ, 1858 թ.:
25. Հակոբյան Վ. Հովհաննես ավագների ժամանակագրությունը, «Մանր ժամանակագրություններ», 12-18-րդ զգ. Հ. 2, Երևան, 1956:
26. Հակոբյան Վ. Հայերեն ձևադարձի Տրամաբանությունը, մի գ., մ. Բ., Երևան, 1978 թ.:
27. Հարությունյան Բ. Մեծ Հայքի վարչադատարանի բաժանման Տամարազը, ըստ «Աշխարհացոյցին», Երևան, 1990 թ. (Տեղեկագիրք Երևանի):
28. Հրանտ Ի. Առան Պատմական ընտանիքներ, Քննարկ, 1965 թ.:
29. Մարտկոյան Ա. Անանի Երրուկացու «Բնիկի» հեղինակը, Երևան, 1974 թ., № 7, 8:
30. Մարտկոյան Ա. Անանի Երրուկացու «Բնիկի» երկրաբանական բաժինը, ՊՔԶ, Երևան, 1979 թ., № 2:
31. Մարտկոյան Ա. Անանի Երրուկացու Աշխարհագրության Հարցի Հետ կապված մի քանի հարցեր, Երևան, 1979 թ., № 9:
32. Մարտկոյան Ա. Սանդուխտ Տարեացու Առաջին և Անանի Երրուկացու «Բնիկի» հեղինակը, ՊՔԶ, Երևան, 1966, № 2:
33. Մարտկոյան Ա. Հայերեն ձևադարձի Տրամաբանությունը, Ե-մի զգ., Երևան, 1988:
34. Մարտկոյան Ա. Մովսես Կորենացիի և Աթանաս Տարեացու ժամանակագրությունը ՊՔԶ, Երևան, 1989, № 1:
35. Մարտկոյան Ա. Կարչունի, Մարտիկ Մաշտոցի Պատմության ձևադարձի մի թվից տեղափոխություն, Վենետիկ, 1990 թ.:
36. Մարտկոյան Ա. Մովսես Կորենացու «Հայոց Պատմության» շարքի զրոյի հարցի շարք, Երևան, 1991, № 2:
37. Մարտկոյան Ա. Կարչուն, Վարչ Մ. Մարտիկ Մաշտոցի, Հովհաննիս, Երևան, 1994 թ.:
38. Մարտկոյան Ա. Մասնական գիտական և հասարակ Դասի թանկանի, Կաստանդուպոլիս, Երևան, 1995:
39. Մովսես Կորենացի Պատմաբան Հայոց, Տփլիզ, 1913 թ.:
40. Մովսես Կորենացի Հայոց Պատմություն, Երևան, 1951 թ.:
41. Մովսես Կորենացի Հայկական Պատմություն, Ս. Պետերբուրգ, 1859 թ.:
42. Մովսես Կորենացի Հայոց Պատմություն, Ս. Պետերբուրգ, 1897 թ.:
43. Մ. Կարչունյանի Արուսեայի միտարձի, Երևան, 1953 թ.:
44. Խոփյան Լ., Հայագիտական լեզու, Լ. Բ., Վենետիկ, 1836:
45. Պատմաբան Սերտի Երևան, 1979:
46. Պարսյան Կ. Չորրորդ զրոյի Մովսես Կորենացու, «Սինոս», Երևան, 1953, № 1-Բ.:
47. Մարտկոյան Բ. Անանի ժամանակագրություն, Խմբագիր յարինույ լն գարու ի Կասրացի ժամանակագրաց և հրատարակու երանուիմամբ և բազմատիվամբ, Վենետիկ, 1904:
48. Մարտկոյան Բ. Մ. Կորենացու դատարանական տարածարությունի ընթացքը և սերտ Կորենի երկրաբանաց, «Բազմավոյ», Վենետիկ, 1902, № 4, մի.:
49. Մարտկոյան Բ. Տուրքի Հայերի Կասրացու Մասնագրաների Միջնաբանի ի Վենետիկ, Կասրաց, Վենետիկ 1924:
50. Մարտկոյան Ա. Հովհաննես Կորենացու Հայոց Պատմությունը և Մովսես Կորենացիի, Երևան, 1991:
51. Մովսես Կորենացի Պատմաբան Տրամաբան, Ս. Պետերբուրգ, 1859:
52. Տուրքի Դուստա Մովսես Կորենացիի գրական ավանդությունը Հայոց դատարանի Ա. զրոյի 3-րդ զրոյի Տեղ, ՊՔԶ, Երևան, 1992, № 1:
53. Տեր Սիմոնյան Գ. Հայագրական դատարանություններ, Հ. Ա., Երևան, 1979:
54. Տեր-Սիմոնյան Գ. Հայ ժամանակագրական Կասրացի Բնիկիները, «Տեղեկագիրք», «Հայագրագիտություն», 1973:
55. Սիմոնյան Պատմաբան Հայոց, «Կարչունյան», 1911:
56. Քեչիկյան Մ. Տուրքի Հայերի ձևադարձը Ձմառի, Վենետիկ, 1964:
57. Սեմյան Մ. Ազգագրագիտություն, Ս. Պետրո, 1912:
58. История Армении Моисея Хоренского, С. Петербург. 1858.

Երևան, 1989, № 1
«Պատմաբանություն» հանդես

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 9

ԱՐՏԱՆԵՍ ՄԱՐԻՂՈՍՅԱՆ

ՄՈՎԱՆԻ ԽՈՐԷՆՈՍԻՆԻ ՄԵՍՐՈՒՅԱՆՍԿԻ ԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մովան Խորենացիի Հայոց Մեծաց Պատմության մեջ բազմապիսի շատ սուղ է հասկացել իր կրթելի ուսուցչին և կրտսեր պատմաագետ շեքերով սակզած նշանագրի գլուխամուխները, որի մասին գրում է անձնատեղի և անկաշարի իրավաբան Ռուսի Խորենացին, որպես Հայոց գրերի ուսումնասիրության ժամանակի սկզբնաղբյուր, Բարձր պատգամբով և հայ մտամեղաբան, լին Շևաղաթում՝ բանասիրական մեջ, հույների այն ժամանակ, կրտսեր փորձով ինչ արդյոք ար տեղափոխել:

Մեղրու Մաշտոցի և Հայոց գրերի սակզածու ձեռագրի և սուսչի սկզբնաղբյուրը կրտսեր սակզածու կորչուի Պատմությունն և Ռե և կրտսեր պատգամ, բանասիրության մեջ կործինները արտեր են: Անցյալ գրավորքին և Հարաբյանյանի աշարն և Շեքերի գրավորքում, կորչուի Մարկոսի, Մովան Խորենացի, Կարո Փարպեցի՝ նուր կործինն և սարո: Պ. Անուշահը, կորչուիցի Տևա սարհակաղ պարչո ևն Մովան Խորենացին և Կարո Փարպեցին: Խ. Քյուրազուցին, Զ. Մանուշահյան, Մ. Արևիկյան, Զր. Անուշահը՝ կորչուիցի Տևա սարհակաղ ևն Կարո Փարպեցու, այս՝ Մովան Խորենացու երկու է: Մարկոսյանը և Մ. Արևիկյանը՝ անձնատեղան պարչո ևն համարում Կարո Փարպեցուն Գ. Ձեռագրի կործինը՝ որ և խորենացին կորչուիցի գրտս պիլին վիճարկյան ունի, սրտու է Ռ. Արևիկյան Հայ գրերի զոտի միակ մտամեղաբանի պատմագրին և համարում կորչուիցին՝ անձնատեղով բարձրին անգրագրուցին շրջանի Շեքերի կրտսերին և մեջ այլոց կեղծ-Փարպեցին և Մովան Խորենացին¹⁰:

Անցյալ Մաշտոցի և Հայոց գրերի ձեռագրն մասին Մովան Խորենացու վիճարկյանները կորչուիցի սուսչուի մայրուիցի վիճարկյանները Տևանակ է այն բազմաթիվ և իրարամոծ բնագրագրության և գեղատեսչության, որ գրտսբյան ունի Հայոց պատմուհու և կրտսեր Հայոց պատմության նկատմամբ: Այլ խոսածուիսի վիճարկյաններին հիմնականում վերջ տվին 1939—1940 թթ. յույս տեսած Հեղափոխությունները, վիճարկյաններին կրտսեր Պատմության արտեր ու այն նշարտեսչության, որ նա կել է Մեղրուի կրտսեր այս-կրտսերից, սակզել և սակզագրուել է Կ գրում¹¹: Ռուսի Եմեր պատմուհույը և ընթացողը Մովան Խորենացու ևն ունի շատ չի մնում սակզել, բայց կին նա շարժել ու հասել իր հին ու բնական տեղում, Կ գրում, — գրում է Մ. Արևիկյանը¹²:

ժամանակագրական առումով կորչուիցին հայտնում է Մովան Խորենացին: Հայոց պատմագրուից նա ավարտել է 474 թ.՝ ինչուիցի կյանքում ևն Արտեսա Տարեանցի առժամագրուից (Մ գր)՝¹³ և Քաճաճ Արարունի: Վերջինիս վիճարկյամբ Ե... որպես վարչագրական Մովան սրկզերտնչակաղ ընթացի գրտս Պատմության Հայոց Մեծաց հրատարակ յարկունումով, սիկաղ Վլադա մինն է կյուսեր Ջեմեհ¹⁴: Ջեմեհ կարչո գր է բարձրացել 474 թ.¹⁵: Այլ բնականին է համարում նաև Խորենացու Չարբրըց գրերը, որը

կյանքում է սկզբագրուելին ի վերջոս նրկեցուց գրտագրուել հաստատին, որի գրտուիցուից սարո կանակ է Տարեանցու:

Նկատելի պար է սեկնել, որ ի արտերկրյան սուսչին պարչուի, որը միայն Վարչարարական է և կործինով է Մեղրու Մաշտոցին, ու կրտսեր մեղագրագրուիցին՝ Հայոց գրերի գրտուի, կրտսեր պարչուից Հայոց հայտնագրուիցին ընդհանուր պատմության է որի մեջ Մաշտոցի կյանքին ու գրտեր ներկայացված ևն ժամանակի իրագրուելությունների շրջաբյան:

Մովան Խորենացիի պատմին ունի պատմությունը շարագրուել իր սկզբներին: Նա կա արքել է այն արևում, կրտսեր ձեռագրում, կրտսեր Հայոց գրտուիցին սակզածու ձեռագրուից շարժումը, սակզանակ է Մեղրու Մաշտոցին և յուկ նաև շարժին: Հայոց գրերի սակզածու ձեռնին: Նա շատ բան է յուկ նաև Մեղրուի այլոց յուկ-կրտսերին: Անցյալն, նա ունիով է կորչուիցին:

Մինչևիցի մարզու և կրտսերի մայրն ժողովարարուի կույն վիճարկում գրուելով ժամանակակիցները կարոց կին ժողովար կեղանկարում պատմուի Ռոչոս արտերկրյանները բնական պիկու է համարել: Նկատելի ունեկումով պատմիչների անհաստատությունը, ինչպես նաև ժամանակագրական կրտսերից՝ մի գրուելով մի մարզու, վարչարարական, միայնով՝ այլ կույնի ներկայումս ընդհանուր պատմության մեջ, որպես կրտսեր, բնականորոց, շատ բան է բայց բնական, համաստուել, կրտսեր՝ անկաղբյուր կարտու է նաև այլ նրկերի հետագու հարհարարից՝ գրտուելուց շարք, ընդարկուելու համաստատությունները: Չպետք է մտանակ, որ կորչուից ևն Խորենացու կրտսեր գրել ևն սուսչինը զար սուսչ: ունեկել ևն բազմաթիվ ընդարկուելություններ, ընդ որում, Խորենացու գրտեր ավին շատ, բանի որ այն կել է գրտագրու: Համար ավին ինչ գրտուից կրտսերի համար է ընդարկուելով և խոստատուիցին անհուսումնարկ ևն ժամանակ այլ կարոց գրտուել, որպես կրտսերին յու:

Այս անկու Նկատելի ունեկումով՝ անկ ինչ պատմիչի գրտագրուելուց կամ անանկուիցից շարք յուկու է բայցարկել, միայն հիշելով, որ մեղագրը վիճարկում և ի միջոց կրտսեր, այլ յուկով ընդարկուելուց¹⁶: Արևիկյանի անհուսում, ինչ յուսում ևն կորչուիցին գրտու հասած յուկ կարտսեր պարչու շարժումը¹⁷, Խորենացու կեղանկար՝ կրտսեր չէ: կորչուից հաստատուիցն ունի նաև Խորենացին, որովհետև կրտսեր է յուկ ևն մինչևից հասած սկզբնաղբյուրուն: Այն անհամեմատելի ու հայտնու, որ անի կորչուիցին Մաշտոցի կեղանկար և որպես իրենց արտահայտությունն ևն գուկ կրտսեր կորչուից կերտում և հաստատուից խոսակաղ պարչուում¹⁸, բայց չին աս կորչուից սակզածու գրտու ինչ ինչուից իր կրտսերից: Հայոց պատմագրուից սուսչուիցուի գրտեր, մարզու, որ էր պարչուիցուելուց շատ գրուելուից որը գրուել ժամանակու լին սուսչինին¹⁹:

Կորչուից և Խորենացու անհամեմատելի Հայոց գրի սակզածու վիճարկյալ համաստուել ևն, միջուկայն լրացուել ևն անբարձրացել: Այլ պատմագրու Հայոց գրի սակզածու պատմությունը շարագրում ևն հանելով կորչուիցին և Խորենացին, անհանելով Ռ. Արևիկյանի յուսումնակ ընդարկուիցը, թե՛ Եմեր, որպես պիլատուից բարձրին մտամեղաբանից պատմագրին և սուսչուիցուից պարչուիցուի վիճարկյանները կեղանկարել, կել անց համաստուելով հայ նշանագրուից պատմությունը հրտուել, սուսչուիցուից կեղանկար²⁰:

Սակզուի ավին չին է կրտսերուց բանաները: Քննել կորչուից մի արձրը գրել է գրել Մ. Մաշտոցի մասին, — գրում է Ս. Հարաբյանուցը, — սակզել Հայոց հեղափոխուի կրտսերը չէր լինի սարտու անբարձրան, կին չինին Խորենացու սուսչուիցական մեջ Մաշտոցի վիճարկուից համաստուելին²¹:

Քնչուե՞ն նկատեցինք, Մագնա ետրեանցն Սեբրոզ Մարտոցի գործունեացնք ճեր-
կայաճեալ է Տոյ ճաղոցի պատմական ճեղք ժամ, որչա՞ն երա սերտացնել զգնի,
ժամանակի պահանջով ստեղծված պատմական իրարակցութենները արտարտեսական
շարունակութեամբ Արցախն ու պետով է ճնշուցալու քրտեղեղան Արարողայն իրեն, ԵՏ-
ժույն ՔԷ Քաղաքաբնակն է վերջ Տոսուկն է Տայոց, և սիտովորտեղեղան ինք իրոյ Տարի-
քանեան գրանց Արարողայն²²։ Տայոց Քաղաքաբնակն վերջ անկն Տառակոնն ար-
գիծվում է 357 թ. Տայաստեք Մուշակացոյն և Պարսկաստանի միջև բաժանելոց
ժամա Արքունական տան աստեղագրի Արարողն այն անկն լավ է անսեան, նկ Տա Տր-
ժարքով է սերտեցրից, այդամ ժնեպարից կտեղով, որը երան Սեբրոզաբնակն կը-
տար իտե՛ն, իտե՛նՏայոց իրագործութեններն զորս գտա ժամն։

Արարող Քաղաքաները գնում է Պոսիան գաղտնաբերելու Տայոց Քաղաքաբ-
նակն վերջ Տանկու ժամապատմութեանք երան ժամով է ետեղեղան գործունեացն։ Ա-
րքունական ժամանակ պանեցը, որ պարտ էր բարեկարգել Արչախեայոց Քաղաքաբնակն
ստեղծութեան ժամանակ և կարող էր երա կործանեալ ճարտանկ, վերացրից Արարողը՝
Պոսիան ցամաքի իշխան Տարիքի Տեա, և Տայանցի պաշտպանութեններն միջև Արարող
ճյուղ անք, Մարտո կողմերը։ Պոսիան ոչ պարտա պարտն է անում և Միակեց Տանկու-
նում։ Գաղտնի իշխանն պետեպարմ ժամապարտով է Միակեցը և անբարոյեպարմ ճը-
գիծում բարոյեպարմ։

Քաղաքական գործունեական ժամանակ, քանի որ կը բարձրացը և Քաղաքանեղն ինչ
էր, շատ նկատելան էր կրում։ Սրը ինչ անկեղ շըր ինքան և մէկ արիքն էր կարողով
Սորը Պիլոց, ժողովրդին անհասկանալի էր ձեռով կորցուցանել Արչախ Արարողն ճը-
ստանում է Տայոց Քաղաքն Տամար աստեղ ստեղծելու ժամն, որչա՞նք անկն ժայց կարող,
ինչը Տանկուե՞ն իր կորցուցանը և Քաղաքանեղն կարիք շիքի։ Նա անկեղ գրանն է քան՝
պէս-պէս քանիցը ստանկը²³։

Արարող վերադառնում է Կաղաքապատ, Սանակ Պարիկ կոմպոզիտոր ժամ, Այնով
արքան երկուամ էն նից պարտագրում նշանարքի Տամար Տայեցը պետը, է սեփական
գիր անկեղն։

Այլ ժամանակ բյուզանդական կայսր Արչախոսը Տիմուզանում է, ժայրապարտով
Տոկոսն Սահիրանի արքունական պատմապատմութեանք Տայանքն ևն Տրեկն ևն ժայրով, զորքը
շեփարտան մեզ է քննում, պատեղարտում ևն Կ՝ Իրար գնմ, Կ՝ պարսիկները Պարսից
Վամ Քաղաքաբնակն Տայոց Վամաշուրան Քաղաքաբնակն Տրամաշում է ինչու Արարողայն և իր-
գաղտնեղն կրտն կողմերին։

Այս, ինչուե՞ն ետս արքանի Տեառ անկն անկեղն գուրքերն ժամն ետեղեղան պատ-
ման է ճնշուցալու Պոսիանիան նշանարքանեղն պետով Անկն է Տանկն այլ գիրն Տայ-
ոցն ճարտարութեան կրտն ինքն, որչա՞ն պահանջան, որը կարիքը արքանիցը գն-
ներ անկն պաղտեր Տանկուական ընտրի Տեա և որին մեկը ստեղծարարայն ևն Տայ-
անք, աստի ընթում ևն պատմութեն անբարոյեպարմ, պիտու անկեղը իրազեղեղան պա-
գրիքն²⁴։

ՅԱԿԿՈՎ ՊՈՍԻԱՆ ԵՆՈՒՄՆԵՐԸ

Տարի ժամանակի Տրամաշուրան Արչախ, և շարժանք անկեղն և Կրիկուսութեանց
Կեղևի և Քրիկուսութեան, որ շարժանք մեկն Տոկոսանն՝ շեփարտն ինչու Քաղաքաբնակն
Տանկու, և գուրեն ընդ միևնապ պատեղարտելն և ընդ Պարսիցը Վամ արք Վամ Տր-
ժարեղ Վամաշուրան Քաղաքաբնակն Տայոց ինչուի է Միակեց գնում զի իրագործարարանկ
կորսել զի վտուս և Տամար] երկարեկարգրիք] Տայոց գործարարանկ։

և ինչուի նորս ի կարգիլ զայս անկն[ան], ոչ զորք ինչ կը[էր] զպիտատութեան
Վամ Քաղաքաբնակն]։ զի միջև գնաց] Արարող շարժարտական գրանն ոչ որ է ընթ
ճարտարաց զամանկը բան²⁵ ի կարգիլ] քանի պարտականութեան վարենք գրով։

Վամ արք ժամաշուրան ևն արքան ան ևն Տայե՛ն անկն[ան] կողմեղն, ի[տե]սա-
նայր Տայե՛ն[ան]անպա նշանարք²⁶ լիարի շարժարտան ի Պոսիանի[ան]գիտեղարտ-
ն ինթ[ան] մեղարտը, զորով] անկեղը արքունկ արքային։

ևն ինչուի է Տայոց՝ գրանն լ[է]գործուց ևն մեկն Ս]Սանակ ևն Արարող լ[գ]իր-
կարտան լ[գ]ալմեղն]։ Տայոց զը[գ]իտու գործութեան լ[է]Տայոց, Ջար արքային] զա-
րքան, ինչ] իս պատմեղն զամանկ]գնան վանակութեան]։ Ջար իրքն ևն լ[Ք]ոսի-
անի զեա լ[փ]ոյն զանբարեկեղն գիտեղիք։

[Վամ] արք աստեղան լ[է]գաղտնաբերում զայր մի պատմական շարժարտն ևն
Տայաստեղ իր, իտեղեղան արքան, Վարեն ան²⁷, յայ ժամագուս գրանն²⁸, ևն Տայ-
րեն անի Ջար աստեղ երթեղն ետմու Տանկուե՛ն շարժարտան²⁹ ի Պոսիանի կորցուց ի
մեկը արքանի շարժանի զվաճեղնք գրտն շարտարք տանք, կեղև ետան գնմն
Սանակ ևն զԱրարող։

Որք աստեղ³⁰ ևն Քեանկով ընդ յոսա ևն արչալ գրանն³¹, անկեղն անկեղեղան
գրտանքն ևն ինչու լրատական պիտու նշանարք աստեղ Տայեղն գնեղեղան քանից Տայ-
կանեղան Տանկեղարքան, ժայրապատմութեն անկեղն զՊարսկութեանը]³²։

Արչախ, Տայոց Քաղաքաբնակն Վամաշուրան ինքան է Միակեղարք։

Նա ինչու նորս ի կարգիլ զայս անկեղն, ոչ զորք ինչ կրտն զպիտատութեան Վամ
Քաղաքաբնակն, զի միջև գնաց Արարող շարժարտական գրանն ոչ որ է ճարտարաց գա-
նը բան ի պաղտ, քանի պարտականութեան վարենք գրով։

Արարող արքունիքի Տեաղն էր Վամաշուրան Միակեղարք գնուց աստը աստի
աստը։ Քն այլ արքանիքին Քաղաքաբնակն երա շարժարտական պատմապատմութեան ինչ նկատ-
ելութեան էր կրել, Տայան շըր Քայց ան պաշտև, Միակեղարքով, պարսիկներն և Տայ-
անքին իրագործեղեղին, Քաղաքաբնակն Արարող կարիքն է գրում, որովՏեան արքունիքով
պարտական գիր էին պաղտարքով։

Տանկուանի է, որ Տայոց Քաղաքաբնակն Տայե՛ն Տեա անկեղեղն Տանկուան գիր և լիար
էր պաղտարքով, պարսիկներն Տեա՝ պարտական գիր և լիար, ինչ Տայե՛ն Տեա՝ Տայ-
եղեն լիար և պարտական գիր։ Մի բան, որ ընկանկում էր գրտն զայ ժամանակ
եղան³³։

Միակեղարքով մեկ Քաղաքաբնակն և ինչուանկեղն անխտատեղն բարքը ... անկեղն,
որ և ոչ անկեղն իտեղեղան քանի անկն, և անկն իրատական շարժարտն Քաղաք, ետը-
նեղն շարժարտում է, Վե՛յ աստեղ որ արքան, Վամ ոչ ինչուի գիր և գործութեան ի ժա-
մանակն, Վամ Վամ պէս-պէս պատեղարտում... Այլ ոչ արքան պայտըն կարճեղան
ինքն, քանից գրանն և միայն ինչ պատեղարտեղն, և գիր Պարսից և Տանկու, որով
այն գիրքի և պատուց, ևն իրարանից անկն աստեղանկեղնութեան, և Տանկու
Տանկուանիցութեան և գրտան այն ևն մեկ գրանն անպա գրտաց ժամառն, ժամա-
րանք, որ ի անկեղն աստատութեան պաղտարտութեան³⁴։ Այստեղ, ինչպիսի, իտեղեղ
գիր և ոչ ինչուի ժամն է, որ իտեղեղ գնում է Տայե՛ն գրտեղն և ցամաքանի, անկն մե-
կն սեփականութեան ժամանկ իրարանից անկեղն գրտաց ժամաշուրանի ժամն, որն
գիր պաղտեղն էր՝ Վարսից և Տանկու, ինչ ընդ³⁵ Տայե՛ն։

Բն զ՛ն էր Վամաշուրան Քաղաքաբնակն կրտն նկատելանք։

Վարսեղն ի բաննկն զայնարտն Տայոց շարժանք գրտեղն վերակեղարք յոն ունը։

է կոչել զսա նախապատմական և ոչ զսա սուղորոշական նախապատմիչ, որ վնասոցն իր աշխարհներէ չնա անբիր ժրջալով ներքեւ է գնառել: Կորնեայիցի գրում է. Մեարացի իշակ է Միջագետ նահապետ աշխարհաց, առ յոյն յանել, և ոչ յանի ինչ գտնով զան գտնոցն: (այսինքն՝ հանուան լազարոսը որով ժողովաներէն զայն ուրիշ անուն շարձելով.— Ս. Մ.) անցան և ներկայիս: Երկուն ներկայիս Միջագետի երկրորդ թաղան է, որ ծով է Մեարացի. իսկ առաջինը՝ Գանդի թեմակախան անուն է կամ, զսա Գարշնիք՝ Ամբար, Աշարիամ, մի կողմից ճարձում է Գանդի թեմակալացը, ճարս կողմից ներկայից առաջ գտնված թաղանը՝ Ամբար:

Ներկայից նախապատմիչն ու Նիւնոնիցը լավ շնորհակալութիցից, ճննարկելից թաղի, Մեարացիին պատմական ցույց առ չնն կարգաւորում, գրում է Կորնեայի, կորնեայիցի գրիւմն դեռ Գլաուս նախապատմի աղբարկութիւնն է յայն թաղիս Մեարացիին պնդելու գրումն, որը միայն իտրուրդ է առից, որովհետեւ ըստ Նազիպի իր առաջին նպիճանութիւն, որպէս այլ գրքիին ճնամ ճարգու, որը, սակայն, տեղագիրովից էր Մամուտ:

Մեարացը իր նա առաւած աշխարհներէն ներկայիցում թաժանում է երկու իտրի, մէկը թաժան է սեղան՝ առորի գործարարական ստորիւն, ճարս ուղարկում Մամուտ՝ հանուան պարտութիւն ստորիւն, իսկ իտրի իր սովոր աշխարհներէն նա անձնատար է լինում նախապարտ ստեղծելու գործին, շարժանում է Կորնեայ:

Կորնեայ ճարս, մինչ քրիստոսեան անձնատար լինելը, Մեարացը գնում է նախապատմի ճարսերով: Բայց զանի որ վերջին գաճառանելի էր և թազել չէին գրավելին նորիման ճարսային տիրապետող մի աշխարհ, Լափուտան անձնով, որն ասանձանել էր Մամուտաւորում, աշխարհում է կրա ճարս՝ Բարիսու կարիսպար թնձանում պատմութեամբ: Լափուտանի նախապատմական շարժանումը Մեարաց ճարսը գնում է միայն իր միս և սեղանն են տրտման երկարատև ու յարձակ որբը:

Շատ Կորնեայի միայն քրիստոսեանից ճարս է Մեարացը գնում Լափուտան ճարս, զսա կորնեայից՝ մինչ քրիստոսեանից ու երանքի ճարս: Այս վերջին իրողութեամբ մեզ շատ համարեան է իման: 50.

Մեարացը Նազիպին քրիստոսեանի ճարսը կրում է Միջագետը, ներքեւ թաղար, որը ոչ միայն կորնեայի, այլև Արմենայի գրավումն է և ճարսային նախապարտ լինելուն էր: Առաջին նախապատմի նրան սեղան լափուտանով, թայց քոչն երկրորդը կարողանա պնդել Արմենի պետք է գտնել երկրորդին: ըստ չիս, թայց կոչ կրա աշխարհաց, որմին սեղան է կրան Նազիպին, որը գտնվում է ներկայից ոչ ճարս Մամուտ թաղարում, և բնական իմ ճնամարտական ճարս: Բարիսու կարիսպար խոտանում է սեղան նրան այլ թաժան, համարաւոր, փոխարարմիցներով:

Թաղարում որոշ իտրուրդներ կան որո թաժան ճարսերու ճարս: Իսկ այն է, որ Մամուտայի փոխարին գրվում է Մամուտ. Մ. Արեւիսայի նկատել է, որ Մամուտար աշխարհում է Մամուտի սեւ անցնող թաղ ներքուս է Մամուտան սեղան գործել է սեւ անցնող թաղ Փյունիկէ ի Մամուտի սեղան: Բայց կորնեայիցի գրում է, որ Մեարացը քրիստոսեանի է Մեարաց աշխարհում և այլն: Եվ զանի որ Մամուտար աշխարհում, գործել է Մամուտ, իսկ Մամուտ է կոչել է ուր գտնու ճարս, Փյունիկէով պետք է անցնել՝ նախով շարժանելու նախապարտ, սակզմել է այս իտրուրդներով:

Որ ուր Գարշնիցայիցն է Տաւառուտում է ոչ միայն Մ. Արեւիսայի կշտ փառամով, այլև ճնամայ իրողութեամբ. Բնարարու կոչարք Սուան Փարթիկէ մեարացում է, որ կոչ, թազան նախապատմիցի գրանակներէն, ինչ-որ առաջիններէ մտ է փոխել իմաստաւորի գրուք, որի պատճառով էլ Նազիպը թազ չնն առից Լափուտանի հանուան թաժանով զարգանել թայ անկուս սեւ առանի թաժան մեարցիներ, զի որմարտարնայ զը-

նարարուքը, որ ի մերում ճարսերի շարժող սեղան իտրուրդ գրանակից գրանակ: Երկ Մարացի Փյունիկէով Մամուտ սեղան է քրիստոսեան սեղանից քրիստոսեանից, կարողանալներ, որ ինքը քրիստոսեանի է ոչ թէ առաջիններէ պատմութեամբ և առաջիններէ կրում, այլ Նազիպին: Մամուտ կցում է Նազիպ նախորդ Լափուտանի պատմութեամբ:

Բայց ոչ Մամուտ կցում, ոչ էլ Նազիպին պատմութեամբ աշխարհի թաժան ի սեղանի է կոչ այլ սեղան էր կարող. ճարսայինայից այլ սեղան, իտրուտան, սեղան է սեղանից Կարնիկէի կրում, և սեղան է ինքը Մեարացը, որ ճարսային վերջին, — առաջին էլ պատճառաւորում է Մեարացը: Այս նկատելով է, որ կորնեայից Պատմութեան մեկ նախապատմական է, և որ Փյունիկէին նախապարտ կարողանում համակարգութեան է:

Որ Մեարացը Մամուտաւորում է Նազիպիցում Լափուտանի, այլ Տաւառուտում է նախ Կարնիկէ: Մեարացը վերագրանում է ներքեւ և անձնատար լինում ճարս նախապարտի ստեղծման, որովհետ սեղան սեղանից զարս վնարայ աշխարհին, գրանակն ու ճարսային կնարան ներքեւ թաղարում:

Ներքեւ Նազիպում էր իր գրանակ, որի պետք այլ ճարսային Գլաուսն էր, Նիւնոսու նախապատմի, որ կային զնախապարտ գրանակ, ստորիւններ որ ի Մերքեւ կնար փոխելու սեղան է ի Միջագետ Պատմութեամբ ի ճնամակն պատմութեանցն, որ Արեւիկէ-նայ թրգանակի փոխարկող որ ինչ ի թարմուս գրանակն ներքեւ, որ է Մերքեւ, որ յարգող Պատարարն մերք (Նայ) գրանակն: կորնեայից ինչ անձնայ սեղան է այլ գրանակ (գրանակ է մեկն ինչ ստեղծանակ կարգ այն գրանակն): Որ այլ գրանակն աշխարհում է Մեարաց Մարացը, կրում է երանքի, որ գրանակն պատմից վերջին նախապարտ ներկայիցն պատմութեամբ, որն առաջին էր, Մեարաց Մարացը թաղարն է առաջ Նազիպին: 50.

Նայց քրիստոսեանի նախապարտներ կորնեայի ճարս աշխարհին է աղբար անձնատար կամ Մեարացը թաժանն ոչ ի թաժան կրող և ոչ յարմարական սեղան, այլ ի որմին քրիստոսեանի կրողութեան Նազիպ այլ թաժանն որո՞ գրանակն է ճարսային, զի որպէս ի թաժան վերջ քրիստոսեանի կրողութեան թաժան: Եւ ոչ միայն կրողութեամբ, այլ և Նազիպիցում անձնային որպէս թաժան ինչ ի թաժան նախ Լափուտան: Եւ յարգողայ յաղբարն՝ կամակ զնախապարտ մեր, Նազիպը ճարսային ներկայիցնայ յարգողութեամբ որմին զարսարան Մեարաց, փոխարկելով գրանակն ստեղծելու զսա անաշխարհական փոխարկելու Նազիպիցայ:

Եւ իտրուրդ ի Մարցանակն նախ արկու, իտրուրդար սեղան վնարայից, թաղարակելով գրանակ է քրիստոսեանի և զնոր նախապարտ ճարսային ճարս, նախ աշխարհաց կրա ճնամ ներկայիցն է Նազիպ Փարսայի, միայնակնայ և քրիստոսեանի զարմանալու աշխարհում ինչ ճարսային աշխարհային:

Սա, Մարցայիցը գրում է, որմին գրանակ ճարսային Կորնեայի ճարս ճարս է և քրիստոսեանի, թէ ինչ է ուրում սեղան: 50.

Կորնեայիցն այս ճարսային ճարս գարգ է կնարանի է կարողանում, — շարժանում է նա. — երկու ճարսային էլ կրում են առք թաղար և ճարսային ճարսը, որմին մեր քրիստոսեանի ճարսային ճարսային ճարսային թաժան է թէ Մեարացը է աշխարհ էր ճարսային, ճարսային ոչ մի ճարսային ճարսային սեղանի, այլ մեր քրիստոսեանի ճարսային ճարսային կրողութեամբ, սեղան աշխարհայիններէն նա կորնեայի կարողանում ստեղծող ճարսային է քրիստոսեանից նախապարտ:

Անշուտ, Մեարաց Մարացը թաղար լավ գրանակ իր կամ տառապանի, կրողութեամբ և ճարսային ստեղծող: Կորնեայի և կորնեայի աշխարհայիններէ ճարսային պատմական լին, որով կրանք Մեարացի ճնամարտութեամբ կարող էին առաջիններէ ճարսային:

Կարյանքի մաս

Խորհրդի մաս

- 1 Գրերի ստեղծում (Արարչայում)
- 2 Արարչին Տրիանոմ (Սրբախոյում)
- 3 Հարգարձան կամ կերպանման (Մամասաում)
- 4 Քարգանձային (Մամասաում)
- 5 Գրչափային արվեստ (Մամասաում)

- 1 Գրերի ստեղծում (Արարչայում)
- 2 Հարգարձան կամ կերպանման (Մամասաում)
- 3 Արարչին Տրիանոմ (Արարչայում)
- 4 Քարգանձային (Մամասաում)
- 5 Գրչափային արվեստ (Մամասաում)

Նշվելու ստեղծում ենք խորհրդի մաս 2-րդ և 3-րդ կետեր իրենց տեղերը շինել են: Սաղմոսը (ա) գրերի ստեղծում (բ) արարչին Տրիանոմ (գ) Հարգարձան կամ կերպանման (դ) Քարգանձային (ե) գրչափային արվեստի մասում:

Չնայելով որ առաջինը զազափոր ձգբերտ արեանկեր, գրիչը ճիշդ է և բ. կամ ց նախադասությունը:

Չնայելով որ արարչին, բանի որ մեծ էր բաց թողնվածը, գրվել է սարգին լուսանշարում և ճրան ժամանակ նշան գրվել: Այն նշանից գրվել է նաև ոչ նշան տեղում, սպիտակ կամ ք նախադասության վերջում: Այս վրիպումը բավական էր, որ Նաղարը ընդարձակացրեց սխալ ժամեր բաց թողնել և ստեղծվեցր սուրի թյուրբանությունը: Կամ էլ սրբազորը նշանը ներս տեղն է գրել, սխալվել է ընդարձակաց գրելը, որը սխալ է ժամել բաց թողնել նախադասությունը:

Այս բանը սակի է տեղին խորհրդան կերպ ստեղծվածը ոչ շատ բնական:

Չնայելով նաև սրբազորը որդարանկեր լեռան սակի խորան կրեմ է, որ Լուսնային գրերը ստեղծված լինելով է ստանի Նաղարումը, կերպանմանը, ինչպես նաև նշել են Ս. Կերպանի, ու ճր. Անուշան, և չի ստեղծվում Նաղարանկեր կերպին:

Խորհրդին Նաղար գրերի ժամել ուրի որդարին ստեղծում. Նաղար գրերի ստեղծել է Սարգար Մաղարը ստանից որևէ մեկին սրբափային, իր նախնայով, որ նա նախարում է ստեղծանկեր Նաղար: Այն ստեղծատար է, ուստի չի կարող նեմ լինել որևէ այլ գրի, որ Հարի է Նաղար:

Նշանային ստեղծվածը, սարգին կարգավորելուց գրչափային արվեստ, գրանուսներն ու կնարարությունը ստեղծելու Նաղար Մամասաում մեծարկելով է Քարգանձային իր Հովանի մեկնությունը և Հովանի Պարզարի սպիտակների լեռ, սրբազոր Սաղմոսի ստեղծվելը, ժամանակակից կրտսեր սպիտակներից ստեղծվելով էր նախադասված գրչափային արվեստը:

Այսպես է Ներկայացվում նաև Կարյանք, բայց խորհրդան մաս միայն Աստվածի լին Քարգանձային սե կոնյոն ի Քարգանձային մեծ արվեստ, իորդարար սխալակ լուսնային, բովանդակված գրան և զերիս շայտանի, և զնոր Գառնի չկուր ի Հայ բանու: Այս նախնային մասին Ստ. Մաղարանկերը գրում է. «Այսպիսի բան չի կարող լինել, որ Մաղարը կերպ սպիտակների լեռն Արարչով Քարգանձային և արարչան լինել չեն և նոր Գառնարանկերը: Սա կնարար չենք իրեն խորհրդան, որ լեռն (Գ, ձգ.) Տրիանոմ է, թե Ս. գրիչը Քարգանձային Ս. Սառնից ստեղծվելը, Նաղարին լինելուց ստեղծվելով:

և սխալման (Գ, կա), որ Ս. Սառնից և Մարարը Նաղարին Քարգանձային մի տեղում շարադրել Քարգանձային:

Կարյանք միայն Տրիանոմ է, թե Ս. Մարարը կերպ սպիտակների լեռ սխալ Քարգանձային, սխալ գրելով Աստվածին Աստվածից (ստանի Տրիանոմ մասը գրիչը), որը շատ բնական էր փորձելու նախ, թե կարողացա արարչինով կարելի է ստեղծել որտեղ: Նախկին նախնային բնոր Մաղարանկերը:

Այն թվում է, թե ընտրված ընդարձակություն է ստեղծվելով գրան և զերիս շայտանի, և զնոր Գառնի չկուր ի Հայ բանու խորը, որևէ մեծագրի լուսնային ընդարձակ մեծ նախնային խորի է ստեղծել և զերիս բաց չի նախնային:

Բայց մեծ ոչ թե որևէ մեկ կողմից կատարված ընդարձակություն է թվում, այլ կարճացող գրված միանշանակ նախադասություն, որով նա ուղղվել է սակ, թե նախնային գրի Քարգանձային, որ կատարվել է Մարարը, սխալ է և մասը մի սխալ շարադրել Քարգանձային գրերի, այսինքն՝ բան և կերպ Նաղարանկեր և նոր Գառնարանի, որտեղ Քարգանձային են Նաղարին, մինչ Գ. Պարզ Ե. Պարզ Նաղարին կատարյալ սրբափային ընդարձակ խորի սե կոնյոն ի Քարգանձային մեծ արվեստ, իորդարար սխալակ լուսնային, բովանդակված գրան և զերիս շայտանի, և զնոր Գառնի, չկուր ի Հայ բանու²², պետք է Քարգանձային սխալ կոնյոն մեծարկել Քարգանձային, իորդարար սխալակ Աստվածից, որ կերպում (ստեղծվելով) է բան և կերպ Նաղարին գրիչը և նոր Գառնարը, փոխարձակ է Նաղարին լինելով:

Միանով նաև Նաղարին է գրանում, թե մինչ Ե. Մամասանից Քարգանձային Նաղարին արվեստ ընդարձակ Աստվածային բանի գրիչ է Նաղարին Քարգանձային, Աստվածային ընդարձակում է 66 գրիչը: 39-ը մին, 27 նոր կատարանկեր: Լին կատարանկեր 22 և նոր կատարանկեր ստեղծվելով, գրանում է 45 գրիչ, որ Քարգանձային է ստեղծվելով:

Պատճառներ Նաղարը գրում է մեծագու զորանկեր Նաղար, Կարյան և Արարչանկեր, կերպանկեր և նախորդ գրված սխալ ստեղծում, ընտրած գրանում Նաղարին լինել նշանային գրանարարությունը Նաղարին ընդարձակում ընդարձակ Մարարը Մաղարին մեծարկելով Այն ստեղծարարությունը կատարվել է Նաղար, Կարյան և Արարչանկեր ստեղծվելով, այն ստեղծարարի Քարգանձային, Նաղար ստեղծարարի ստեղծարարից և ընտրված Քարգանձային մեծարկելով, Մարարը Մաղարին շարադրելով:

Մարարը ընդարձակում ստեղծարարից փոխարձակ կերպով ստեղծարար լեռն ընդարձակում Նաղարին, ընդարձակ Նաղար լինել նախնային, կարգավոր կազմած ստեղծարար, Արարչանկեր Աստվածին ստեղծելու Նաղարին մասնակ, նոր գրչափային արվեստ ստեղծարար սպիտակների, որտեղ սխալ է, սրբափային խորանկերը «Այն սխալ մասնակ», գրում է Արարչանկերը. «Այնպես Մարարան, և ընտրել սխալագուրը մերջ լինելով և ընտրված Աստվածային և մեծին Սառնային ժողովուրդ մեծարկելու ընտրված, սխալ և ընտրված, ժողովուրդին, կերպարան և զարգացնել կարգավոր լուսնային գրան, և ստեղծ գրան կարգավոր խորանկեր Պարզ, բայց ի նախնային մասին»²³:

Այսպես է նաև Կարյան ընտրված արվեստում սե սրբափային լինելին (Մաղարը) մեծ ի Քարգանձային ընտրել, այն լինել Քարգանձային և սրբափային կերպարանին Որտեղ մեծարկելով նախորդարարին ստեղծել, ի զարգացնել կերպարանին կերպարանին, սրբափային սրբափային մեծարկելու ստեղծում, զարգացնելով ընտրված և կերպ Նաղարը և զարգացնելով արվեստները ի զարգացնելով, և զարգացնելով ստեղծարար ստեղծարարին:

Այս ստեղծարարի Նաղարանկերը ընտրվածարար լինելով Նաղարին նա լուսնային:

յով ժամկետ մատուց, որով գնեալագործն արտաքին ճարձագինն ին յարժու քա-
լանք ի նշանէն տեղեկագործն, այս ճրտան սուր անկանս արեք կոյնն կրէիւ:
զամարէն ի կողմանս, ի գաւառս, ի անկնս տեղն Հայաստան, ապին զստ զստ գտա-
կեանքանն հնարարութեանն, զՆաւաղարդն ի կատարանն գիտութեան, քաւանսն է ու
ի զայնս վերջացանելոյն⁶⁷:

Հայաստանի պարսկական բռնումը գործողք բաց սեկելու ճարն գրեցող Տնտ,
Տահաբեանը եղբայրացիներ արտաքին ճարձագինն ին յարժու քա-
լանքն Բողոքով Նաւաղարդն, Խորենացին այս նկնս պիտու շարժանելով է Մերոսի
գրաստարական ստորեկրթութեան ճարնն Հրայն և Ազգային պայարներով: Անցնով
Հրատան⁶⁸ քրտի ճարձագործարդ և Քրիստոմ (տեղեկորդն ի վերստ ճարձագ) Նիկնն
և Տայ լեզուներէն ժրգարներն Քարգանդին: Զայնս տեսնուով՝ ճարձագ Տա-
հաբեանըմ էին Բախար Քաղաքին ու Մովսէս Երեւանցի: Ընարմ է կրեանքն,
բռնումն էրին գտնի և քրտի ճարձագ ստորեկրթն է Բողոքով իր անդ սաղեաններէն
Տէր Խորենացուն ու Մուշ Տարեանցուն:

Արեւեանս սեղանում է Ազգային պայար⁶⁹, Քաղաքը Արզնային է ներկայադա-
տան Երեւանի ճար, որտեք ղեկանում են իրեն ճարձագ կեանքներ ստեղծելու Մերոսի
ստորեկրթն և քրտն Տահանում զնորն: Երեւանին, Մերոսի Մուշերիցն կանչում է
Բնկանդի ճարձագ Քարգանդին, որ երկուստեմ է Մուշոցի սաղեանն Անտիոն Ե-
րեւանցիս Տնտ: Մտնք Տնտ կեանքներ է ստեղծում Գարգարացն լեզուն ճարձագ: Ա-
րաղարդն Բողոքով իր Տահաբեան սաղեանքին, վերջացանում է Հայաստան:

Ե՛վ Գորյունը, Ե՛ Խորենացին Տայց լեզուն կեանքներն ստեղծան ճարնն զրամ են
այն, ին: Մերոսի Մուշոցն է գտանում Այց թանք անկ է նաև Կատանդիտարում,
բնակչեպարսկ կայսր Քնոզարն⁷⁰՝ պատմեց ճեղ Մերոսն էին կատարուն արտասիրք
ի ճրձագ փրկանքն Եկն: Գորյունը զրամ է, որ Մուշոցը՝ Հայաստան շարժան ձեռն
ձեռնք նորք և քրտն: Երբ սուրբ աղբի իտով, կեանքներն Տայերն լեզուն: Մերոսի
Մուշոցը Հայաստան, սաղեանն՝ ստամանդար (որովեան ճարձագ քրտնից էր ստեղծ),
որբ ձեռնեկներն են միան կողմով՝ արջանքն ձեռնք, ինչպես Բրիտանո⁷¹՝ Կատան որբ
Կառմանք, որբ ճարձագ էր Մերոսի ստամանդարն կողմով է նաև Արաբներին⁷²), իր
սուրբ աղբ ստեղծում է Տայերն լեզուն արջանքն ձեռնեկներն՝ կեանքներ:

Մերոսի Մուշոցի ստամանդար ճարձագ արջանքը Տայերն լեզուն երեսունեկն
կեանքներն էին, որտեք արջանք անկնք լեզուն տեսնեկներ: Հրայց զի ստեղծելու ճարձագ
ձեռն էր Հրայց լեզուն Պայտանական Տահաբեանցը քաղաքային: Մերոսի Մուշոցը ստա-
նեկեկով ի վերստ ճարձագն: Տահարն Զայայրն անմար Քարգանդն: Նիկնն և Տայ
լեզուն⁷³ քաղաքային են Տահաբեանցը և Պայտաններն Տարժարեանում Մերոսից
կեանքներն: Գորյունն արտանայտով՝ ճարձագ սուրբ կողմով կեանքներն ժրգարն
լեզուն զստ ճարձագեպին նմա ի Տնտան, որբ կողմով, որտեք յարգարքն⁷⁴:

Անցնով Ազգային և ղեկնով քրտան արտաներն լեզուն, ստեղծ այս կեանքներն
բոլոր փրկագործն կորով անդրաքինն իրամ և յարգանքներն Բրիտանի ճարձագն
կարգան և Տահաբեանցն կարգան: Ինչ Տայերնացին զրամ է, ստեղծ և նորք կեանքներն
ստեղծելով ի վերստ ճարձագն⁷⁵:

Օրինք ղեկանում էր պար է Տահաբեանցն, որ Մերոսից քրտն իր անկնքն էր սաղեան,
այն գտանք, որբ ճարձագ նա սաղեան երկնքն քրտանով սաղեանքներն Տարժարեան, մի
Տահաբեանք, որ Հրայց և ազգային պարսկերէնէն Տարժարեան ի արձանագրում: Այս ի-
րողութեան Տահաբեանք է գտանում, էր ձեռն ղեկանում էր, որ Մերոսի Մուշոցը
իրեն արժու ճարձագ արջանքը Տայց լեզուն երեսունեկն կեանքներն է կազմում ժր-
գարն:

գնեկն է ազգայիններն ճարձագ արջանքներն: Արջանքն Տահաբեանցիցն նմա ի Տնտ-
ան⁷⁶ կողմով կեանքներն ժրգարն լեզուն (Պայտան) կամ ստեղծ նորք (Հրայց) կե-
անքներն ստեղծելով ի վերստ ճարձագն (Խորենացի): Տարեք նաև ազգայիններն ճար-
ձագ Տարժարեանն է վերարկում: Ինչ վերստ Մերոսից Տայերն կեանքներն ստեղծելու
ճարձագ էր ստեղծ և ստեղծող:

Պայտան Տայերն է, որն լեզուն ճարձագ զի ստեղծելու ստեղծն զայն սաղեան լեզուն
Պայտանական Տահաբեանք քաղաքայինն է Հայց լեզուն Պայտանական Տահաբեանք
քաղաքայինն կատարում էր Տահարն, ստարներն, ստարներն, Տնտ նաև պարսկերէն զի պար-
սկերէն, ստարն IV գործ ղեկնացում, էր այց գրեով և Տայերն թուովոր զր-
թանքներն էր կազմում: Այց Տահաբեանցը կարգարդն, կատանդարն Մերոսի Մուշո-
ցը, էր ստեղծելու նախարարն, և փրկով գտնեկն զի ստեղծելով, էր սաղեան,
գործողն, որ քրտն Տայերն լեզուն այլ սուրբ զի են:

Մերոսի Մուշոցը ժրգարն և ազգայիններն արջանքներն ստեղծն ժրգարն և ազգային
Քարգանդներն Տնտ, որտեք տիրապետում էին Տահաբեանքն և ստարներն: Ինչպես
Մերոսից Տահարն զի են լեզուն պարսկադարձան կարգարդն Հայց լեզուն Պայտան-
ական Տահաբեանք և քրտն Տահաբեանցիս զի ստեղծող, սաղեան էր Հրայց և ազգային
Քարգանդներն Տնտ, զարձայն Տահարն զի են լեզուն պարսկադարձան և կարգարդն
այլ լեզունն Պայտանական Տահաբեանցը, ինչ որտեք զի պարսկադարձան Հայց կեանք-
ներն, Պայտանական ստարն Տահարներն: Այս քրտանդարներն Տարգարեանս ար-
տաղարդն քաղաքային էր կրտան, որ Հրայց ու ազգային պայարներն են Մար-
ժիցը քրտանով էր Տահարն և ստարներն լեզունն: Սուրբ քրտն էր արջանքն
պատկանցանքներն են անկնքն իրեն լեզուն Պայտանական Տահաբեանք ճարն, որբ և Տե-
րապետն է Մերոսից գործ⁷⁷՝ կարգարդն: Երտեք լեզուններն արջանքներն իր կեանք-
ներն:

Հայց է ծագում, ինչպիսի կարգ էր երեսունեկն կեանքներն կազմել արջանքն ազ-
գայիններն 52 կեանքներն ճարձագ: Այսպէս Մերոսի Մուշոցը պարսկադարձան և նաև Հայց
քրտանակներն, Տահաբեանցիս այլ կեանքներն արտանայտներն, որտեք քրտնային
ստարներն էր բուն քրտն: Այց ճարն Տահաբեանցիս կեանքայիններն Հայց քրտն
ճարնն ենրէին արջանքներն ղեկնելու: Արջանքն միան նկանքն, որ, ինչպես վիշտում է
Կորյունը, Մերոսի Մուշոցը ստեղծել է ոչ թէ Տայերն ձեռն, այլ մի զանք քրտանակ,
որտեք պարսկադարձան ենր անեան ժրգարն և ազգային արջանքներն:

Ե՛վ պատանական լեզուն, որ Խորենացին Հայց, Հրայց և ազգային պարսկերէններն ճար-
ն պատմում է նաև վերնագրն սուր՝ «Ճարձագ քրտանական Հայց, Հրայց և Արջանքն»,
որտեք նրա վերնագրն ճարձագ արջանքն քրտն միջով արջանքներն կարգան,
գործողներն Տահաբեանցն և գործարքան սերտարդան միանական պատմարքան:

ՏԵՂԵԿԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Բ. Տարբոյանան, Հայց քրտն, Քիզիս, 1892, էջ 208.
- 2 Գ. Անկնյան, Կարք Ե. Մերոսի Մուշոցի, Վնկանք, 1964, էջ 7.
- 3 Ե. Բնակչեպարսկ, Կորն ժրգարն և նորն Քարգանդներն, Տիֆլիս, 1900, էջ 9.

«Հայոց մասնագիրներ»

ՄՈՂՍԵՍ ԽՈՐԵՆՆԱՏԻ

Ե ՊԱՐ

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԳՐԱՆՈՒՆ

- 1. Պարոնի անունը և հասցեն
- 2. Պարոնի անունը և հասցեն
- 3. Պարոնի անունը և հասցեն
- 4. Պարոնի անունը և հասցեն
- 5. Պարոնի անունը և հասցեն
- 6. Պարոնի անունը և հասցեն
- 7. Պարոնի անունը և հասցեն
- 8. Պարոնի անունը և հասցեն
- 9. Պարոնի անունը և հասցեն
- 10. Պարոնի անունը և հասցեն
- 11. Պարոնի անունը և հասցեն
- 12. Պարոնի անունը և հասցեն
- 13. Պարոնի անունը և հասցեն
- 14. Պարոնի անունը և հասցեն
- 15. Պարոնի անունը և հասցեն
- 16. Պարոնի անունը և հասցեն
- 17. Պարոնի անունը և հասցեն
- 18. Պարոնի անունը և հասցեն
- 19. Պարոնի անունը և հասցեն
- 20. Պարոնի անունը և հասցեն
- 21. Պարոնի անունը և հասցեն
- 22. Պարոնի անունը և հասցեն
- 23. Պարոնի անունը և հասցեն
- 24. Պարոնի անունը և հասցեն
- 25. Պարոնի անունը և հասցեն
- 26. Պարոնի անունը և հասցեն
- 27. Պարոնի անունը և հասցեն
- 28. Պարոնի անունը և հասցեն
- 29. Պարոնի անունը և հասցեն
- 30. Պարոնի անունը և հասցեն
- 31. Պարոնի անունը և հասցեն
- 32. Պարոնի անունը և հասցեն
- 33. Պարոնի անունը և հասցեն
- 34. Պարոնի անունը և հասցեն
- 35. Պարոնի անունը և հասցեն
- 36. Պարոնի անունը և հասցեն
- 37. Պարոնի անունը և հասցեն
- 38. Պարոնի անունը և հասցեն
- 39. Պարոնի անունը և հասցեն
- 40. Պարոնի անունը և հասցեն
- 41. Պարոնի անունը և հասցեն
- 42. Պարոնի անունը և հասցեն
- 43. Պարոնի անունը և հասցեն
- 44. Պարոնի անունը և հասցեն
- 45. Պարոնի անունը և հասցեն
- 46. Պարոնի անունը և հասցեն
- 47. Պարոնի անունը և հասցեն
- 48. Պարոնի անունը և հասցեն
- 49. Պարոնի անունը և հասցեն
- 50. Պարոնի անունը և հասցեն
- 51. Պարոնի անունը և հասցեն
- 52. Պարոնի անունը և հասցեն
- 53. Պարոնի անունը և հասցեն
- 54. Պարոնի անունը և հասցեն
- 55. Պարոնի անունը և հասցեն
- 56. Պարոնի անունը և հասցեն
- 57. Պարոնի անունը և հասցեն
- 58. Պարոնի անունը և հասցեն
- 59. Պարոնի անունը և հասցեն
- 60. Պարոնի անունը և հասցեն
- 61. Պարոնի անունը և հասցեն
- 62. Պարոնի անունը և հասցեն
- 63. Պարոնի անունը և հասցեն
- 64. Պարոնի անունը և հասցեն
- 65. Պարոնի անունը և հասցեն
- 66. Պարոնի անունը և հասցեն
- 67. Պարոնի անունը և հասցեն
- 68. Պարոնի անունը և հասցեն
- 69. Պարոնի անունը և հասցեն
- 70. Պարոնի անունը և հասցեն
- 71. Պարոնի անունը և հասցեն
- 72. Պարոնի անունը և հասցեն
- 73. Պարոնի անունը և հասցեն
- 74. Պարոնի անունը և հասցեն
- 75. Պարոնի անունը և հասցեն
- 76. Պարոնի անունը և հասցեն
- 77. Պարոնի անունը և հասցեն
- 78. Պարոնի անունը և հասցեն
- 79. Պարոնի անունը և հասցեն
- 80. Պարոնի անունը և հասցեն
- 81. Պարոնի անունը և հասցեն
- 82. Պարոնի անունը և հասցեն
- 83. Պարոնի անունը և հասցեն
- 84. Պարոնի անունը և հասցեն
- 85. Պարոնի անունը և հասցեն
- 86. Պարոնի անունը և հասցեն
- 87. Պարոնի անունը և հասցեն
- 88. Պարոնի անունը և հասցեն
- 89. Պարոնի անունը և հասցեն
- 90. Պարոնի անունը և հասցեն
- 91. Պարոնի անունը և հասցեն
- 92. Պարոնի անունը և հասցեն
- 93. Պարոնի անունը և հասցեն
- 94. Պարոնի անունը և հասցեն
- 95. Պարոնի անունը և հասցեն
- 96. Պարոնի անունը և հասցեն
- 97. Պարոնի անունը և հասցեն
- 98. Պարոնի անունը և հասցեն
- 99. Պարոնի անունը և հասցեն
- 100. Պարոնի անունը և հասցեն

ՅԵ 7777
 Հանկան Վ շաբաթի 8, 65, 1997 թ. Թարգարզան Վ ապագրված 11, 10, 1997 թ. Նախը՝ 60x54 1/16, Բողթ ապ. № 1, Տառասանի՝ Վրթի ստորական, Տարագրվածի՝ բարձր 34,5 ապ. մամ. — 32,035 սրբ. ապ. մամուրի 33,5 Հաշվա-Տրատարակական մամուր Տարգարզի՝ 1500, Պարոնի՝ 67, Վրթի՝ սրբականություն
 «Հայաստանի Տրատարակություն, ՓԲԸ, Երևան — 2, Ազ. Իսահանյան»

«ՍՏՏՏՏ», ապրան, Երևան, Տրյան 44